

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

MUSUL ATABEGLİĞİ ; ZENGİLER
(MUSUL KOLU: 1146- 1233)

Doktora Tezi

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Halil İbrahim GÖK

110532

Tez Danışmanı

Doç. Dr. İlhan ERDEM

ANKARA 2001

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

MUSUL ATABEGLİĞİ; ZENGİLER
(MUSUL KOLU: 1146-1233)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. İlhan ERDEM

Tez Jürisi Üyeleri

<u>Adı ve Soyadı</u>
Prof. Dr. Melek DELİBAŞI
Prof. Dr. K. Yasar KOPRUSUN
Prof. Dr. Mürsel ÖZTÜRK
Prof. Dr. Refik TURAN
Doç. Dr. İlhan ERDEM

İmzası

Prof. Dr. Melek DELİBAŞI	Prof. Dr. Melek DELİBAŞI
Prof. Dr. K. Yasar KOPRUSUN	Prof. Dr. K. Yasar KOPRUSUN
Prof. Dr. Mürsel ÖZTÜRK	Prof. Dr. Mürsel ÖZTÜRK
Prof. Dr. Refik TURAN	Prof. Dr. Refik TURAN
Doç. Dr. İlhan ERDEM	Doç. Dr. İlhan ERDEM

Tez Sınavı Tarihi 30.09.2002

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	XI
KISALTMALAR	XIV
GİRİŞ	
I.	
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	XVI-XLV
A. ARAPÇA VE FARŞÇA KAYNAKLAR	XVI
B. DİĞER KAYNAKLAR (Süryanî-Ermeni-Bizans-Haçlı)	XXXIV
C. ARAŞTIRMALAR	XXXVII
D. SİKKELER	XLIII
E. KİTÂBELER	XLIV
II.	
SİYASİ VE TARİHİ ARKA PLÂN	XLVI-LXVI
A. XII.YÜZYILDA ORTA DOĞU'NUN SİYASAL DURUMU	XLVI
B. ZENGİLER ÖNCESİ MUSUL'UN KISA TARİHİ	LII
I. BÖLÜM	
İMÂDEDDİN ZENGİ VE SONRASI	1-139
1. MUSUL ATABEGLİĞİ'NİN KURULUŞU	1
İmâdeddin Zengi Dönemine Bir Bakış	1
2. ATABEGLİĞİN İKİYE BÖLÜNÜŞÜ VE MUSUL KOLUNUN ORTAYA ÇIKIŞI	21
A. I.SEYFEDDİN GÂZİ DÖNEMİ (541/1146-544/1149)	21
I.Seyfeddin Gâzi'nin Musul'da Atabeg Oluşu	21
Musul'da Atamalar	32
I.Seyfeddin Gazi'nin Komşu Devletlerle İlişkileri	33
Urfa İsyanı	34
Baalbek'in Dımaşk Atabegliğine Geçiş ve I.Seyfeddin Gazi	38

III. Haçlı Seferi ve Dımaşk Kuşatması	40
Zengi-Artuklu İlişkileri	49
I.Seyfeddin Gazi'nin Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri	52
I.Seyfeddin Gazi'nin Şahsiyeti ve Ölümü	52
B. KUTBEDDİN MEVDUD DÖNEMİ (544/1149-565/1170)	55
Kutbeddin Mevdud'un Atabeg Oluşu	55
Sincar Krizi	58
Musul Atabegliği-Irak Selçukluları – Halifelik İlişkileri	65
<i>Süleymanşah'ın Tutsak Edilmesi</i>	65
<i>Bağdat Kuşatması (1157)</i>	72
<i>Süleymanşah'ın Tutsaklıktan Kurtulması ve Sultan İlan Edilmesi</i>	83
Ceziretu İbn Ömer'in Musul Atabegliği'ne Bağlanması	87
Harran'ın Musul'a Bağlanması	91
Bizans İmparatorunun Suriye Seferi	96
Nureddin Mahmud'un Hârim Seferi (1164) ve Musul Atabegliği	104
Vezir Cemaleddin Muhammed Isfahani ve Musul Atabegliğindeki Rolü	114
<i>Cemaleddin Muhammed'in Atabeglik Hizmetine Girişi</i>	115
<i>Vezir Cemaleddin'in Musul Atabegliğindeki</i>	
<i>Hizmetleri ve Siyasi Faaliyetleri</i>	116
<i>Ani Savaşı ve Vezir Cemaleddin Isfahani'nin Rolü</i>	118
<i>Vezir Cemaleddin'in Hayır İşleri</i>	122
<i>Vezir Cemaleddin'in Gözden Düşüşü, Hapsi ve Ölümü</i>	125
Musul Atabegliği-Artuklu İlişkileri	127
Mardin Artukluları İle İlişkiler	128
Hısn-ı Keyfâ Artukluları İle İlişkiler	130
Zeyneddin Ali Küçük'ün Niyâbetten Ayrılıp	
Erbil'e Yerleşmesi ve Ölümü	133
Kutbeddin Mevdud'un Ölümü (1170)	136

II. BÖLÜM

MUSUL ATABEGLERİ VE SALAHADDİN EYYUBİ 140-464

A. II. SEYFEDDİN GÂZİ DÖNEMİ (565/1170-576/1180)	140
II. Seyfeddin Gâzi'nin Atabeg Oluşu ve	
Nureddin Mahmud'un Musul'a Müdahalesi	140
II. Seyfeddin Gazi, Nureddin Mahmud'un Hizmetinde	161
SALAHADDİN EYYUBİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI VE EYYUBİ	
DEVLETİNİN DOĞUŞUNUN MUSUL ATABEGLİĞİNE ETKİSİ	163
Mısır'ın Nureddin Mahmud'a Bağlanması	163
Mısır'da Fatımîler'in Sonu	168
İbnü'l-Esîr ve Devletlerin Doğuşu	170
Nureddin Mahmud - Salahaddin Eyyubi Anlaşmazlığı	172
Nureddin Mahmud'un Ölümü	175
Ölümünden Sonra Nureddin'in Mirası İçin II. Seyfeddin Gazi –	
Salahaddin Eyyubi Çatışması	178
II. Seyfeddin Gazi'nin Suriye Harekâtı	180
Haleb Üzerinde Mücadele	183
Salahaddin Eyyubi'nin Dımaşk'a Müdahalesi	192
Kurûnu Hama (Hama'nın Boynuzu) Çarpışması (1175)	198
Tellû's- Sultan Savaşı (1176)	215
1176 Haleb Barışı	227
Musul'da Görev Değişiklikleri	237
Kıtlık ve Veba	245
II. Seyfeddin Gazi'nin Ölümü (1180) ve Şahsiyeti	249
B. I. İZZEDDİN MESUD DÖNEMİ (576/1180-589/1193)	257
I. İzzeddin Mesud'un Musul'da Atabeg Oluşu	257
I. İzzeddin Mesud'un Atabeglik Öncesi Faaliyetleri	260
Salahaddin Eyyubi'nin Anadolu Seferi; Hısn-ı Keyfâ Sorunu ve	
Göksu Antlaşması (1180)	262
el-Melikü's-Salih İsmail'in Ölümü (1181) ve Haleb'in	
Musul Atabegliğine Bağlanması	271

İzzeddin Mesud Döneminde Haleb'te Meydana Gelen Gelişmeler	277
Haleb-Sincar Değişimi	281
Bîre (Birecik) Kalesinin Musul'dan Ayrılarak Eyyubiler'e Bağlanması	287
SALAHADDİN EYYUBİ'NİN EL-CEZİRE SEFERLERİ VE MUSUL ATABEGLİĞİ'NİN DİRENİŞİ	288
Atabegliğin Zor Günleri: Musul'un Salahaddin Eyyûbî Tarafından Birinci Defa Kuşatılması (1182)	298
Sincar'ın Zaptı (1182)	305
Doğu Anadolu Türkmen Emirlerinin Salahaddin Eyyûbî'ye Karşı İttifak Girişimi	309
Âmid'in Zaptı	313
Haleb'in Zaptı	317
Musul'da Niyâbet Sorunu; Mücahidüddin Kaymaz'ın Tutuklanması ve Sonrasında Meydana Gelen Olaylar	326
Musul Atabegliği - Azerbaycan (İldenizliler) Atabegliği İlişkileri	333
İzzeddin İkinci Kez Kuşatma Altında; Salahaddin Eyyûbî Musul Önlerinde(1185)	336
Ahlat'ta Durum	343
Meyyâfârikîn'in (Silvan) Zaptı	347
Hısn-ı Keyfâ ve Âmid'te Durum	348
Salahaddin Eyyubi'nin Üçüncü Kez Musul'a Yönelmesi; Musul Atabegliği'nin Eyyubi Devletine Bağlanması (1185)	349
Kuzey Irak'ta Türkmenler'le Kürtler Arasında Çıkan Olaylar	354
Musul Atabeglik Kuvvetleri Salahaddin Eyyubi'nin Hizmetinde	359
Erbil'in Elden Çıkışı	368
Atabeg İzzeddin Mesud'un Ceziretu İbn Ömer'i (Cizre) Kuşatması (1191)	370
Salahaddin Eyyubi'nin Ölümünden Sonra Musul Atabegliği- Eyyubi İlişkileri	375
Atabeg I.İzzeddin Mesud'un Ölümü (1193) ve Şahsiyeti	384
Bir Değerlendirme	390

C. I. NUREDDİN ARSLANŞAH DÖNEMİ (589/1193-607/1211)	392
I. Nureddin Arslanşah'ın Atabeg Oluşu	392
Hanedan İçi Anlaşmazlık; Musul-Sincar Çatışması:	
Nureddin Arslanşah'ın Nusaybin Seferi	396
Eyyubi Devletindeki Taht Mücadelelerinin Musul Atabegliğine Etkisi	402
Eyyubiler'in Mardin Kuşatması ve Zengi – Artuklu İlişkileri	404
El-Âdil'e Karşı Yeni Bir İttifak: Musul Atabegliğinin Eyyubi Devleti'ndeki Taht Mücadelelerine Karışması	416
Eyyubilerin Mardin'i İkinci Kez Kuşatması ve Musul Atabegliğinin Rolü	421
Bûşirâ Savaşı: Musul Atabegliği – Eyyubi Kuvvetleri Çarpışması (1204)	427
Karadeniz Ticaretinin Tıkanması ve Bunun Musul Atabegliği Ticaretine Tesiri	433
Ceziretu İbn Ömer (Cizre)'de Karışıklıklar	437
El-Âdil'in Sincar Kuşatması ve Buna Karşı Musul-Erbil-Bağdad-Haleb-Konya İttifakı (1210)	442
Doğal Âfetler ve Orta Doğu'daki Tesiri	454
Nureddin Arslanşah'ın Kişiliği ve Ölümü (1211)	456
Atabegin Vasiyeti ve Ölümü	460

III. B Ö L Ü M

NÂİB BEDREDDİN LÜ'LÜ'NÜN NÜFUZ DEVRİ

VE MUSUL ATABEGLİĞİ'NİN SONU 465-546

Dönemin Karakteristiği	465
A. İL İZZEDDİN MESUD DÖNEMİ (607/1211-615/1218)	
II. İzzeddin Mesud'un Atabeg Oluşu ve Atabegliği Döneminde Cereyan Eden Olaylar	469
II. İzzeddin Mesud'un Ölümü ve Şahsiyeti (1218)	474

B. II. NUREDDİN ARSLANŞAH DÖNEMİ (615/1218-616/219)	478
II.Nureddin Arslanşah'ın Atabeg Oluşu	478
Akr Hakimi III.İmadeddin Zengi'nin Muzafferüddin Gökbörü	
İle İttifakı ve Atabeglik Kalelerini Ele Geçirmesi	480
Musul Atabegliği'nin el-Eşref'ten Yardım Çağrısı ve Musul'un	
Yeniden Eyyubiler'e Bağlanması	484
II.Nureddin Arslanşah'ın Ölümü (1219)	488
 C. NÂSİREDDİN MAHMUD DÖNEMİ (616/1219-630/1233)	490
Nâsireddin Mahmud'un Atabegliği Döneminde Meydana Gelen Olaylar	490
III.İmâdeddin Zengi ve Muzafferüddin Gökbörü'nün İttifakla	
Musul Üzerine Yürümleri	491
III.İmâdeddin Zengi'nin Yeni Fetihleri ve el-Eşref'in Bölgeye Gelişi	496
Bir Eyyubi Emirinin Macerası	499
Sincar'da Atabeglik Hanedanının Sonu	502
El-Melik el-Eşref'in Musul'a Gelişi ve Barış Görüşmeleri	505
Eyyûbi Devletindeki Taht Mücadelelerinin Musul Atabegliğine Tesiri	510
Muzafferüddin Gökbörü'nün Musul'u Kuşatması (1224)	515
İmâdiyye ve Herûr Kalelerinin Yeniden Musul'a Bağlanması	516
MOĞOLLAR'IN GELİŞİ	519
Kuzey Irak'ta İlk Moğol Tehlikesi ve Alınan Tedbirler	519
Celâleddin Hârezmşah Kuzey Irak'ta	525
El-Eşref'e Karşı Kurulan İttifakın Musul Atabegliğini Tehdid Etmesi;	
Muzafferüddin Gökbörü'nün II.Musul Kuşatması Girişimi	531
Celâleddin'in Peşindeki Moğollar	535
Atabeg Nâsireddin Mahmud Zamanında Musul ve el-Cezire'nin	
Ekonomisine Bir Bakış	540
Atabeg Nâsireddin Mahmud'un Ölümü (1233) ve	
Musul Atabegliğinin Sonu	544

IV. BÖLÜM

MUSUL ATABEGLİĞİ DEVLET TEŞKİLATI VE SOSYAL HAYAT 547-641

I. DEVLET TEŞKİLATI 547

HÜKÜMDARLIK KURUMU 548

Atabeg 548

Atabeglerin Hakimiyet Alâmetleri 552

Cülüs 552*Unvan ve Lakablar* 554*Hutbe ve Sikke* 556*Ğâşiye* 557*Neybet* 558*Sancak* 558

SARAY KURUMU 559

Emir-i Hâcib 560*Üstâdüddâr* 560*Emir-i İsfefsâlâr (Sipehsâlâr)* 561*Emir-i Candâr* 562*Câmedâr* 562*Hâdim* 562*Câriye ve Gulâmlar* 562

HÜKÜMET KURUMU VE ŞEHİR YÖNETİMİ 563

Musul Divanı 564*Yazışmalar Divanı (Divânu 'r-Resâil ve 'l-İnşâ)* 565*Divânu 'l-İşrâf* 565*Divânu 'l-İstifâ* 566*Ordu Divanı (Divânu 'l-Arz yada Divânü 'l-Ceyş)* 566*Divânu Erbâbi 'r-Rusûm ve 'l-Kusâd* 567*Vezir-Nâib/Kayyım* 567

<i>Divan Nâibi</i>	568
<i>Vali</i>	569
<i>Şahne (yada şihne)</i>	570
<i>Dizdâr/Mustahfız</i>	570
<i>Beytülmâl Hazinedârı</i>	571
<i>Emînü'l-Amâl</i>	571
<i>Muhtesib</i>	572
<i>Reis</i>	573
<i>Nakib (eş-Şerîf)</i>	574
ASKERÎ TEŞKİLAT	575
Orduyu Oluşturan Birlikler	576
<i>Hassa Birliği</i>	577
<i>Yardımcı Kuvvetler</i>	577
Ordudaki Rütbe ve Sınıflar	577
<i>Mukaddimü'l-Cüyûş (Ordu Komutanı)</i>	577
<i>Emîr</i>	578
<i>Atlâb Birlikleri</i>	578
<i>Seriyye Birlikleri</i>	579
<i>Ahdâs</i>	579
<i>Tavaşi</i>	579
<i>Ğuzât</i>	580
<i>Mutavviûn</i>	580
<i>Battâlûn</i>	580
<i>Haccârûn</i>	580
<i>Nakkâbûn (Lağımcılar)</i>	580
<i>Neffâtûn</i>	580
<i>Mühendisler</i>	580
Ordunun Savaş Techizatı	581
Ordunun Savaş Sistemi	583

POSTA VE İSTİHBARÂT	583
ADLÎ TEŞKİLAT	585
II. SOSYAL HAYAT	587
İMAR FAALİYETLERİ	587
<i>Câmiler</i>	591
Mücahidüddin Camii	591
Nûreddin Camii	594
Sincar Kutbeddin Medresesi Minaresi	598
<i>Medreseler ve Alimler</i>	599
el-Medrese el-Atabegiyye el-Atîka (Eski Atabeylik Med.)	601
el-Medrese el-İzziyye (İzzeddin Medresesi)	601
el-Medrese en-Nuriyye	603
el-Medrese el-Kâhiriyye (Kâhiriye Medresesi)	605
El-Medrese el-Kemâliyye	606
El-Medrese ez-Zeyniyye	607
Câmi en-Nûrî Medresesi	607
El-Medrese el-Kemâliyye el-Kadviyye	608
El-Medrese el-Mücahidiyye	609
El-Medrese el-Bedriyye	609
El-Medrese el-Muhâciriyye	610
Medrese Ümmü el-Melik es-Salih	610
El-Medrese en-Nefisiyye	611
Alâiyye Medresesi	611
Buldacı Medresesi	612
Bedreddin Lü'lü'nün Kültür Politikası ve Atabeglik Eserlerine Tesiri	612
Musul'un İlmî Hayatından Birkaç Seçkin Sîma	613

Diğer Eserler	621
<i>Ribatlar</i>	621
<i>Dâru'l-memleke (Dâru's-Sultan)</i>	621
<i>Köprüler</i>	624
<i>Hastaneler</i>	626
<i>Hanlar</i>	627
<i>Türbeler</i>	627
 EKONOMİK FAALİYETLER	628
Para	635
Fiyatlar	635
Vergiler	638
 SONUÇ	642
ÖZET	643
SUMMARY	645
 BİBLİYOGRAFYA	647
 EKLER	664
ZENGİ HANEDANI SOY KÜTÜĞÜ	665
HÜKÜMDARLAR LİSTESİ	666
HARİTA	667
PLÂNLAR	668
SİKKELERDEN SEÇMELER	671
ŞEKİLLER-RESİMLER- FOTOĞRAFLAR	676

ÖNSÖZ

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Irak ve Suriye bölgelerindeki siyasal ve kültürel mirasını devralmış bulunan Musul Atabegliği, tarihte, bir dönem adından sıkça söz edilen hanedanlardan biri olan Zengiler tarafından kurulmuş idi.

Zengiler üzerinde, bugüne kadar yapılan bilimsel çalışmalarda, hanedanın muhtelif şube ve dönemlerinin siyasal ve kültürel tarihine ilişkin esaslar ortaya konmuştur. Bu çalışmadaki gaye ise, Atabegliğin kurucusu İmâdeddin Zengi'den sonra, Atabegliğin varlığını devam ettiren ancak siyasi arenada oynadıkları rolleri nispeten küçük olan, bu bakımdan, söz konusu araştırmalar da dahil olmak üzere, XII. ve XIII. yüzyıl Orta Doğu İslâm tarihi üzerinde yapılan bütün çalışmalarda olduğu gibi, ehemmiyeti gözardı edilerek geçirilen Musul kolunu mercek altına alarak tarihsel bir perspektifte incelemektir. Bu inceleme sadece siyasal ilişkilerle sınırlı kalmayıp, ulaşabildiğimiz kaynaklar ve tez süresinin elverdiği nispette Atabeglik devrinin gündelik yaşamına ilişkin sosyal, kültürel ve ekonomik tespitleri de içermektedir. Bu bakımdan çalışma, konuyla ilgili diğer araştırmaların yüzeysel anlatımından ibaret bulunan yaklaşımlarından farklı olarak, olayların derinliğine nüfuz edilmek suretiyle gerçekleşen bir anlatım özelliğine sahiptir. Bu özellik çalışmanın hacmine de yansımıştır.

Çalışmada dikkat edilecek bir başka nokta da yer adları konusundadır. Metin oluşturulurken özellikle bazı bölge, şehir ve kasaba adlarının eski versiyonları esas alınmıştır. Örneğin, bugünkü Mezopotamya'yı ifade etmek için bölgenin tarihi adı olan "el-Cezire" kullanılırken, "Şam" kelimesi ile bugünkü Suriye ülkesi; "Sumeysat" ile bugünkü Samsat; yine Düneysir ile bugünkü "Kızıltepe" kastedilmiştir.

Dört bölümden oluşan çalışmanın ilk üç bölümü, Nureddin Mahmud, Salahaddin Eyyubi ve Nâib Bedreddin Lü'lü'nün nüfuzları altında geçen siyasi tarihe, son bölüm ise Musul Atabegliği'nin devlet teşkilatı ile sosyal ve ekonomik hayata ayrılmıştır.

Son olarak bu çalışmanın hazırlanması sırasında emeği geçenleri anmak isterim..

Öncelikle, tez konusunun seçimindeki farklı önerilerine rağmen gerek kaynak temininde, gerekse teşvik edici sözleriyle maddî ve manevî yardımlarını esirgemeyen değerli hocam sayın Prof. Dr. H. Ali Sevim'e teşekkürlerimi ifade etmeliyim.

Ardından, özveriyle bu çalışmanın danışmanlığını üstlenmiş bulunan değerli büyüğümüz, ağabeyimiz, hocamız, sayın Doç. Dr. İlhan Erdem'e, konunun anlaşılır hale gelmesi için yaptığı tavsiyeler, bibliyografya yardımı ve hassaten ayırdığı zaman için şükranlarımı sunarım.

Ayrıca manevî yardımları dolayısıyla da hocalarım sayın Prof. Dr. Melek Delilbaşı ile sayın Prof. Dr. Mürsel Öztürk'e; kaynaklar konusundaki yardımı dolayısıyla sayın Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya teşekkürlerimi sunmalıyım.

Bu arada baştan beri istifademe sunduğu kitapları dolayısıyla pek çok yardımı dokunan sayın Dr. Hüseyin Çınar'a; tercümeler konusunda gösterdiği fedakarlık dolayısıyla sayın Mehmet Şahin'e; yine bazı yabancı dildeki metinlerin çevirisinde yaptıkları yardımlar dolayısıyla sayın Muhammet Hekimoğluna, değerli H. Bayram Soy'a; ayrıca sevgili Mustafa'ya, sevgili Fatma'ya ve sevgili Jülide'ye; yine kaynak yardımı konusundaki yardımı için sayın Dr. Süleyman Özbek'e; TTK Kütüphanesinin çalışan hâdimi, kitapların okuyucuya ulaşması konusunda gösterdiği titizlik ve takipçiliği sayesinde araştırmacılara önemli yardımda bulunan sayın Mustafa Sönmez'e; ayrıca ihtiyaç duyduğum kaynakların temini konusundaki yardımları dolayısıyla, DTCF Kütüphanesi çalışanlarına; İ.Ü. Merkez Kütüphanesi görevlilerine; İSAM Kütüphanesi görevlilerine; Süleymaniye Kütüphanesi görevlilerine; Beyazıt Devlet Kütüphanesi görevlilerine; Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kitaplığı çalışanlarına; tezin hazırlanmasına imkan sunan Enstitü idaresine ve son olarak yardımlarını gördüğüm tüm değerli dostlara, en içten duygularla teşekkür ettiğimi belirtmek istiyorum.

Ankara, 16 Ağustos.

KISALTMALAR

AD	:	Araştırma Dergisi.
a.g.e.	:	Adı geçen eser.
a.g.t.	:	Adı geçen tez.
aşğ.	:	Aşağıda.
ayn. mlf.	:	Aynı müellif.
Bkz.	:	Bakınız.
Çev	:	Çeviren.
çğl.	:	Çoğulu.
d.	:	Doğum.
DGBİT	:	Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi.
DİA	:	Diyanet İslâm Ansiklopedisi.
DTCF	:	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
Edit.	:	Editör.
Eİ²	:	Encyclopedia of Islam 2. baskı.
H.	:	Hicrî.
İA	:	İslâm Ansiklopedisi.
İFD	:	İlâhiyat Fakültesi Dergisi.
JRAS	:	The Journal of the Royal Asiatic Society
Krş.	:	Karşılaştırınız.
Ktp	:	Kütüphane.
MÜEF	:	Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
Mad.	:	Madde.

Neşr	:	Neşreden.
ö.	:	Ölüm.
REI	:	Revue des Etudes Islamiques.
RHC	:	Recueil des Historiens des Croisades.
s.	:	Sayfa.
SAD	:	Selçuklu Araştırmaları Dergisi.
SI	:	Studia Islamica.
TAD	:	Tarih Araştırmaları Dergisi.
t.y.	:	Tarih yok.
TED	:	Tarih Enstitüsü Dergisi.
terc.	:	Tercüme.
THİTM	:	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.
TSD	:	Tarih Semineri Dergisi.
TTK	:	Türk Tarih Kurumu.
türkç.	:	Türkçe.
TY	:	Türk Yurdu.
v.	:	Varak
vd.	:	ve devamı.
Yay.	:	Yayınlayan.
yuk.	:	Yukarı.

GİRİŞ

I.

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Musul Atabegliği hakkında bilgi veren bazı kaynaklar müstakillen bu konuda iken bir çokları da dolaylı olarak bilgi verirler. Ağırlıklı olarak genel vekâyinâmelerin ön plana çıktığı kaynaklar arasından belli başlılarını burada ele alıyoruz. Ayrıca, bu konu üzerinde yapılan araştırmalar arasında da yine doğrudan Musul Atabegliğini konu edinmiş bazı çalışmalar mevcuttur. Bu arada Musul Atabegleriyle siyasi, kültürel ilişkilerde bulunmuş diğer komşu devletlerin tarihini ele alan çalışmalar da dolaylı olarak bilgi içermektedirler. Bunlardan önemli bulduklarımızı burada işaret ediyoruz.

A. ARAPÇA VE FARŞÇA KAYNAKLAR

İbnü'l-Kalânîsî (465/1075-555/1160)

Ebû Ya'lâ Hamza b. el-Kalânîsî, XII. yüzyılın önde gelen İslâm müelliflerinden biridir. Hilâl es-Sâbi''in *Tarihine* zeyl olarak kaleme aldığı eseri *Zeylû Tarihi Dimaşk*, 448-555/1056-1160 yılları arasını kapsar. İbnü'l-Kalanîsî, Dimaşk'ta Reis'lik görevinde bulunmuş olması dolayısıyla pekçok resmî belgeye vakıf olmuştur. Kendi dönemindeki olayların görgü şahidi olarak kaleme aldığı eseri sonraki muteber tarihçiler tarafından görülmüş ve kaynak olarak kullanılmıştır. İbnü'l-Kalânîsî'nin günümüze ulaşan ve neşredilen eseri Suriye Selçukluları için

olduğu kadar, Tog Teginliler ve Haçlılar için de birinci elden bir kaynak niteliği taşır¹.

İbnü'l-Ezrâk (510/1117-577/1181)

Ahmed b. Yusuf b. Ali ibnü'l-Ezrâk, XII. yüzyılda Artuklular'ın hizmetinde bulunmuş bir tarihçidir. *Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid* adlı eseri münhasıran Meyyâfârikîn kentinin tarihini anlatır. Bununla birlikte Artuklular ile komşu devletler arasındaki ilişkiler, bu çerçevede Kuzey Irak (el-Cezire), Suriye, Güney Doğu Anadolu ve Kafkas bölgelerinde cereyan eden olaylara ve bu bölgelerdeki devletler arasındaki mücadele ve münasebetlere ilişkin de önemli ölçüde bilgiler verir. İbnü'l-Ezrâk, bu bölgelerde Artuklular adına yaptığı seyahatlar neticesinde pekçok hükümdarı bizzat görüp tanımış ve önemli tarihi hadiselerle bizzat şahit olmuştur. Musul'a da uğrayan İbnü'l-Ezrâk, I. Seyfeddin Gazî tarafından tutuklanarak hapse atılan alimlerin Kutbeddin Mevdud tarafından serbest bırakılışına bizzat şahit olmuştur².

¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihî Dimaşk*, Kahire (t.y.). [Bu nüsha, H.F. Amedroz tarafından Leyden 1908'de yayınlanan metnin tıpkıbasımıdır]. Ayrıca İbnü'l-Kalânîsî hak. bkz. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, I-III, Leyden 1937-1949 ; Arapça çeviri: *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, Çev. Es-Seyyid Yakub Bekr- Ramazan Abdüttevâb, Kahire 1993, s.433-434; M. H. M. Ahmad, "Some Notes On Arabic Historiography During the Zengid and Ayyubid Periods (521/1127-648/1250)", *Historians of the Middle East*, Ed. B. Lewis-P.M. Holt, London 1962, s.79-97; "İbnü'l-Kalânîsî", *İA*, V/2, s.862-863.

² Brockelmann, *GAL* (Arapça) III. Kısım/5-6, s.443-444; Ahmet Savran, "İbnü'l-Ezrâk Hayatı, Eserleri ve Kaynakları", Ata. Üni. Ede. Fak. *Araştırma Dergisi*, VIII, (1978); ayn. mlf., "İbnü'l-Ezrâk el-Fânkî", *DİA*, XXI, s.34-35; M. Remzi Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, (Ank. Üni. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989, s.XIV.

Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid'in neşredilen kısımları³, Râşid Halifeler devrinden 1176 yılına kadar gelen olayları içerir. Pekçok kaynaktan yararlanmış olan İbnü'l-Ezrâk'ın bir çok yer isminin okunuşunda ve kronolojik hatalarda bulunmasına rağmen eseri, Artuklular'la birlikte Zengiler tarihi bakımından da birinci elden bir kaynaktır.

İbnü'l-Cevzî (510/1117-597/1201)

XII. yüzyıl Bağdad ve Irak tarihi için vazgeçilmez bir kaynak olan *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*⁴ adlı eserin müellifi olan İbnü'l-Cevzî, aynı zamanda 300'den fazla eserin de sahibi olmak gibi bir ayrıcalığa sahip olan bir Hanbelî âlimidir. Rivayete göre İbnü'l-Cevzî'nin nasihatleri neticesinde 10000 kişi Müslüman olmuş, 100000 kişi de günahlarından tevbe etmiştir⁵. Bir genel vekâyinâme türünde kaleme aldığı *el-Muntazam*, içerdiği biyografik bilgileriyle de dikkati çekmektedir. Eserden, Irak Selçukluları- Halifelik ilişkileri çerçevesinde Zengiler'i ilgilendiren Bağdad kuşatması hakkındaki kayıtları dolayısıyla yararlandık.

³ İbnü'l-Ezrâk Ahmed b. Yusuf b. Ali (510 h./1117-577 h./1181), *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi, (Artuklular Kısım)*, Araştırma , İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran, Erzurum 1992; Ahmed b. Yusuf b. Ali b. el-Ezrâk el-Farikî, *Tarihu'l-Fârikî*, Tahkik: Bedevî Abdüllatif Avad, Beyrut 1974; Carole Hillenbrand, *A Muslim Principality In Crusader Times The Early Artuqid State*, İstanbul 1990.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, I-X, Haydarâbâd 1358.

⁵ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 122. İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserleri hakkında da bkz. Yusuf Şevki Yavuz-C. Avcı-İ. Hatiboğlu-A. Birışık, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, s.543-551.

Bahaeddin İbn Şeddâd (539/1145-632/1234)

Bahaeddin İbn Şeddâd, Salahaddin Eyyubi hakkında kaleme aldığı biyografik eseri “Siretu Salahaddin” ile meşhur bir müelliftir. Musul’da kadılık, müderrislik ve Atabeg I. İzzeddin Mesud’un emrinde elçilik yaparken 1188 yılından itibaren Salahaddin Eyyubi’nin hizmetine giren Bahaeddin İbn Şeddâd’ın eserinde Salahaddin Eyyubi’nin el-Cezire seferleri ile Haçlılara karşı yapılan mücadeleler ve özellikle III. Haçlı seferi hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu dönemlerin birinci elden kaynağı olan İbn Şeddâd’ın eseri günümüze kadar gelmiş ve neşredilmiştir⁶.

İbn Cübeyr (540/1145-614/1217)

Endülüslü bir edebiyatçı olan ve Valencia’da doğmuş bulunan İbn Cübeyr, özellikle 1183-1184 yıllarında yaptığı seyahatler ve bu seyahatleri sırasındaki izlenimlerini topladığı eseri ile meşhur olmuştur. Irak, el-Cezire, Suriye gibi bölgelerdeki seyahatleri sırasında uğradığı Musul hakkında verdiği bilgiler, konumuz açısından oldukça önemli kayıtlardır. İbn Cübeyr’in kayıtları sayesinde Musul’un 1184 yılındaki sosyal, bilimsel ve ekonomik yapısı ile mimarî görüntüsü hakkında önemli bilgiler elde ediyoruz. Seyyahın eseri günümüze kadar gelmiş ve neşredilmiştir⁷.

⁶ İbn Şeddâd, *Kitâbu Siret Salahaddin el-Eyyubî (el-müsemmât) Bi’n-Nevâdir es-Sultâniyye ve’l-Mahâsin el-Yusûfiyye*, Kahire 1317-1899. Ayrıca İbn Şeddâd’ın hayatı hak. bkz. Brockelmann, *GAL* (Arapça) III. Kısım/5-6, s.379-380; M.H.M. Ahmad, "Zengid and Ayyubid Periods"; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 141-142; “İbn Şeddâd”, *İA*, V/2, s.825; Casim Avcı, “İbn Şeddâd, Bahâeddin”, *DİA*, XX, s.373-374.

⁷ *Rihletu İbn Cübeyr*, Beyrut 1384/1964. Ayrıca seyyahın hayatı hak. bkz. “İbn Cübeyr”, *İA*, V/2, s.720; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 133-134; Nasuhi Ünal Karaarslan, “İbn Cübeyr”, *DİA*, XIX, s.400-402.

Kâtib İmâdeddin Isfahânî (519/1125-597/1201)

İmâdeddin Muhammed b. Muhammed el-Kâtib el-Isfahanî, XII. yüzyılda Ortadoğuda yaşamış Türk devletleri ile Eyyubiler ve Haçlılar hakkındaki en önemli kaynakların müelliflerindendir. Irak Selçuklularına dair eseri, Türk tarihinin bu devresi için son derece kıymetli bilgiler içerir. Isfahanî, her ne kadar bu eserini Enuşirvan b. Halid'in 1072-1134 yılları arasındaki olaylarını kapsayan *Futûru Zamani's-Sudûr ve Sudûru Zamani'l-Futûr* adlı eserine bir zeyl olarak kaleme almışsa da bu eseri 1174 yılına kadar getirmiş, dolayısıyla Irak Selçukluları tarihinin oldukça renkli bu dönemi için hatırı sayılır katkılarda bulunmuştur. *Nusretü'l-Fetre* ve *Usretü'l-Fitre* adını taşıyan Isfahanî'nin bu eseri, Bundârî tarafından ihtisar edilmiştir.

Isfahanî'nin diğer eserleri *el-Bark eş-Şâmî*⁸ ve *el-Fethü'l-Kussi* münhasıran Salahaddin Eyyubi'nin savaşları, fetihleri ve Haçlılar'la mücadelesi hakkındadır. Müellifin *Haridatu'l-Kasr* ve *Ceridetü'l-Asr* adlı eseri ise edebiyatçı ve şairler hakkında bir antolojidir.

Kabiliyeti ve birikimi sayesinde ilk önce Bağdad'da Halifelik sarayında başladığı kariyerini, Nureddin Mahmud'un yanında devam ettirip daha sonra Salahaddin Eyyubi'nin yanında sürdüren ve tamamlayan İmâdeddin Isfahanî, bulunduğu görevler dolayısıyla pek çok siyasi ve askerî olaya tanıklık etmiş, ve Salahaddin'in emriyle bir çok resmî görüşmelere katılmış; birçok anlaşma metinlerini kaleme aldığı gibi yazışmalar divanındaki görevi sayesinde devletlerarası yazışmalara vakıf olmuş, bu suretle kaleme aldığı eserlerinde aktardığı izlenimleri

⁸ İmâd el-Din el-Katib el-İsfahânî, *el-Bark el-Şâmî*, Neşr: Ramazan Şeşen, V. Cild, İstanbul 1979.

belgelere dayalı olduğundan birinci elden kaynak olmuştur. İsfahanî, Salâhaddin Eyyubi'nin Zengiler'le münasebetleri ve bu çerçevede giriştiği el-Cezire seferlerini en ayrıntılı bir şekilde eserlerine aksettirmiştir⁹. İsfahanî'nin eserlerindeki Güney Doğu Anadolu ve el-Cezire bölgeleriyle ilgili kayıtlar Türkçeye tercüme edilerek bir makale halinde neşredilmiştir¹⁰.

İbnü'l-Esîr (555/1160-630/1233)

Musul Atabegleri tarihinin en önemli kaynağı olan İbnü'l-Esîr, aynı zamanda ortaçağ İslâm tarihçiliğinin önde gelen bir müellifidir. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Esîr, kaleme aldığı eserlerinde sağlam nakilleri ve tenkitçi metodu dolayısıyla oldukça kıymetli bilgiler vermiştir. *El-Kâmil fi't-tarih*¹¹ adlı eseri, bir genel vekâyinâme olup hilkatten 1230 yılına kadar gelen olayları ihtiva eden bir İslâm tarihidir. Kendinden önceki döneme ait nakilleri de değerli olmakla birlikte, özellikle kendisinin şahit olduğu ve eserine kaydettiği bilgiler birinci elden kaynaktır. İbnü'l-Esîr'in bu önemli eseri, bazı eksiklikleriyle birlikte Türkçeye tercüme edilmiştir¹².

⁹ Hayatı hak. bkz. İbn-i Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V, s.147-152; Brockelmann, *GAL* (Arapça) III. Kısım/5-6, s.373-375; M.H.M. Ahmad, "Zengid and Ayyubid Periods"; "İmâdüddin", *İA*, V/2, s.978-979; R. Şeşen, "İmâdüddin el-İsfahânî", *DİA*, XXII, s.174-176; ayn. mlf., "İmâd al-Din al-Kâtib al-İsfahânî", *İ. Ü. Ede. Fak. TED*, (1973), Sayı: 3, s.273-300; ayn. mlf., Şeşen, *Müslimanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 123-125.

¹⁰ Ramazan Şeşen, "İmâd Al-Dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, (1971), s.249-369.

¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, Edit: Carolus Johannes Tornberg, I-XII, Brill 1853 (Tıpkıbasım Beyrut 1399/1974).

¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, Redaktör: Mertol Tulum, Çev.:Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, , I-XII, İstanbul 1987.

Aslen Ceziretu İbn-i Ömer (Cizre)'li olan ve Musul'da Atabeglerin hizmetine girmiş bulunan el-Esîr ailesinin bu bilgin ferdi, bizzat gördüğü Musul Atabeglerinin tarihini kaleme almayı uygun bulmuştur. Müellif, kısmen kendi şahid olduğu olayların yanısıra daha önceki olaylar hakkında özellikle babasının ağzından nakillerde bulunmuştur. İbnü'l-Esîr, Atabeglerle ilgili bu eserine *et-Târihu'l-Bâhir Fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsîl*¹³ adını vermiş ve bu eser günümüze kadar gelmiştir. Eser, Atabegliğin kurucusu İmâdeddin Zengi'nin hayatıyla başlar ve II. İzzeddin Mesud el-Kâhir'in saltanatının başlangıcına kadar gelir. İbnü'l-Esîr, esasen bu eserini II.İzzeddin Mesud'a ithaf etmiştir. Çalışmamızda bu eserden geniş çapta istifade ettik.

Sıbt İbnü'l-Cevzî (582/1186-654/1256)

Asıl adı Yusuf b. Kızıoğlu olan Sıbt ibnü'l-Cevzî, "Kitâbu'l-Muntazam" adlı eserin yazarı olan âlim ve tarihçi İbnü'l-Cevzî'nin torunu olup bu nam ile meşhur olmuş bir tarihçidir. *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân* adlı eseri genel vekâyinâme türünde kaleme alınmış olup, hilkatten 1256 yılına kadar gelen olayları ihtiva eden bir İslâm tarihidir. Nakillerinin sağlamlığı, ifade kuvveti ve olayların önemli yanlarına işaret etmesiyle ortaçağ İslâm tarihçiliğinin en seçkin örneklerinden biri sayılan *Mir'âtü'z-Zaman*, Selçuklu tarihine ilişkin¹⁴ verdiği önemli bilgilerin yanısıra

¹³ İbnü'l-Esîr, *et-Târihu'l-Bâhir Fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsîl*, Tahkik: Abdülkadir Tuleymat, Kahire 1963. Ayrıca İbnü'l-Esîr'in hayatı hak. bkz. Brockelmann, *GAL* (Arapça) III. Kısım/5-6, s.499-502; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 137-139; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, XXI, s.26-27; M.H.M. Ahmad, "Zengid and Ayyubid Periods", "İbnü'l-Esîr", *İA*, V/2, s.851-852.

¹⁴Sıbt'taki Selçuklular'la ilgili bölümler Ali Sevim tarafından metin ve tercüme olarak neşredilmiştir. Bkz., Sıbt ibnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-*

Zengiler hakkında da hatırı sayılır nakillerde bulunmuştur. Bu bakımdan çalışmamızda ayrı bir yer tutan *Mir'âtü'z-Zaman*'ın yazma¹⁵ ve matbu¹⁶ nüshalarından yararlandık.

Yâkût el-Hamavî (575/1179-626/1229)

Ansiklopedik bir coğrafya kitabının müellifi olan Yakût el-Hamavî'den incelediğimiz dönemin çağdaşı ve yer adları hakkında verdiği mühim kayıtları dolayısıyla yararlandık. Yâkût el-Hamavî'nin daha başka eserleri de varsa da bu çalışmada *Mu'cemü'l-Büldân*¹⁷ adlı coğrafya eseri kullanılmıştır. Müellifin Rum asıllı olduğu iddialarını yersiz bulan R. Şeşen, kaynak göstermeden Türk olabileceğini ileri sürmektedir¹⁸.

Âyan, Yayınlayan: Ali Sevim, Ankara 1968; ayn. mlf., "Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan (Kayıp Uyûnü't-Tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt:XIV, Sayı:18, (1989-1992), s.3-260. Türkçe tercümeler için de bkz. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan* Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt:XVIII, Sayı:22 (1997), s.1-90; II. Sultan Alp arslan Dönemi, *Belgeler*, Cilt:XIX, Sayı:23, (1998), s.1-51.

¹⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-A'yân*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kitaplığı, 2135 Nolu yazma nüsha.

¹⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarih'l-A'yân*, Edit ve Neşr: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye Bi-Haydarâbâd Dekken el-Hind, VIII/1-2, Haydarâbâd 1371/1952. Ayrıca Sıbt'ın hayatı hakkında da bkz. Brockelmann, *GAL* (Arapça) III. Kısım/5-6 504-505; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 144-145; M.H.M. Ahmad, "Zengid and Ayyubid Periods"; "İbnü'l-Cevzî", *İA*, V/2, s.850. Ayrıca Ali Sevim tarafından yayınlanan metinlerin giriş kısımları.

¹⁷ Yâkût b. Abdullah el-Hamavî er-Rûmî el-Bağdadî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut (t.y.).

¹⁸ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 135.

el-Bündârî (586/1190-643/1245)

Eyyubîler devri tarihçilerinden biri olan Kıvâmeddin Ebû İbrahim el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî, özellikle Kâtib İmâdeddin İsfahânî'nin eserlerine yazdığı zeyiller ile dikkati çekmektedir. Müellifin *Zühdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra* adındaki eseri, esasen, Katib İmâdeddin İsfahânî'nin, Irak Selçuklularının vezirliğini yapmış olan Enûşirvan b. Halid'in *Futûru Zamani's-Sudûr ve Sudûru Zamanî'l-Futûr* adlı eserine zeyl olarak yazdığı *Nusretü'l-Fetre ve Usretü'l-Fitre*'nin bir muhtasarı olarak kaleme alınmıştır. Selçukluların tarih sahnesine çıkışından 1184 yılına kadar gelen olayları içeren eser, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* adıyla Kıvameddin Burslan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir¹⁹. Eser, özellikle Irak Selçukluları, Halifelik ve Zengiler arasındaki ilişkiler bakımından ve bu çerçevede Sultan Muhammed zamanındaki Bağdad kuşatması hakkında önemli bilgiler vermektedir.

El-Bündârî, bu eserden başka İmâdeddin İsfahânî'nin *Barku's-Şâmî* adlı eserine de bir zeyl yazmış ve *Senâ el-Barku's-Şâmî* adını verdiği eser günümüze kadar gelmiştir²⁰.

¹⁹ Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1943 (İkinci Baskı Ankara 1999).

²⁰ el-Bündârî, *Senâ el-Bark eş-Şâmî*, Tahkik: Ramazan Şeşen, Beyrut 1971. Bündârî'nin hayatı hak. bkz. Brockelmann, *GAL* (Arapça) III. Kısım/5-6, s.397-398; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 124; Abdülkerim Özaydın,

İbnü'l-Adîm (588/1192-660/1262)

Halebli bilgin bir aileye mensup olan Kemâleddin Ömer b. Ahmed ibnü'l-Adîm, Haleb tarihine ilişkin olarak kaleme aldığı eserlerinde XII. –X III. yüzyıl Suriye tarihiyle, bu bölgede yaşamış olan önemli tarihi şahsiyetlerin biyografilerini ortaya koymuştur²¹. İbnü'l-Adîm, Zengiler zamanında Haleb'in kadılık, hatiblik gibi dini mansıpları elinde tutan babası ve amcası sayesinde bir çok olayı bu görgü şahidlerinden naklen eserine kaydetmiştir. Özel vekâyinâme türündeki eserleri günümüze kadar gelmiş ve Türkçe tercümeleriyle birlikte neşredilmiştir²².

Ebû Şâme (599/1203-665/1268)

Zengiler ve Eyyubiler devrinin önde gelen müelliflerinden biri olan Ebû Şâme Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî, söz konusu dönemin siyasi ve askeri olaylarını *Kitâbu'r-Ravzateyn Fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve 's-Salâhiyye* adlı eserinde toplamıştır. Ebû Şâme, eserini İbnü'l-Kalânîsî, Kâtib Isfahânî, İbn Şeddâd, İbnü'l-Esîr ve İbn Ebî Tayy'ın kaybolmuş eserinden naklettiği kayıtlarla

“Bündârî”, *DİA*, VI, s.489-490; G. Ögün, *Begteginliler*, İstanbul 2000, s.XVII-XVIII.

²¹ İbnü'l-Adîm'in hayatı hak. bkz., C. Brockelmann, “Kemâleddin”, *İ.A.*, VI, s.569-570; R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998,

oluşturmuştur. Müellifin kendi görüşlerini de aktardığı eser, daha çok söz konusu nakilleri derlediğinden bir kompilasyon ürünüdür²³. Eyyubiler döneminde kaleme alınan eserde Zengi ve Eyyubi devletleri, ortaya çıkışlarından itibaren ele alınmakta, farklı kaynakların görüşleri aktarılacak suretiyle mukayeseler yapılarak Zengiler taraftarı olan müelliflerle Eyyubi taraftarı olan müellifler arasında uzlaşmacı bir yol tutulmaktadır. Görünüşe göre pek çok taraftar bulan Ebû Şâme'nin görüşleri, Zengiler ve Eyyubiler konusunda geleneksel olarak kabul gören ve günümüze dek gelen yaklaşımın temelini oluşturmuştur²⁴.

Ebû Şâme'nin eseri, İbni Ebî Tayy'ın kayıp eserinden yaptığı nakiller dolayısıyla konumuz bakımından önemlidir. Diğer kayıtları daha çok bilinen ve günümüze ulaşan eserlerin sahibi olan müelliflerden nakledildiğinden orijinal olmaktan uzaktır. Sonraki pek çok müellifin kaynak olarak yararlandığı Ebû Şâme'nin eseri günümüze kadar gelmiş ve neşredilmiştir²⁵. Eser, kısmen Türkçeye

²³ M.H.M. Ahmad, "Zengid and Ayyubid Periods" ; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 147. Ayrıca Ebû Şâme'nin hayatı hakkın da, bkz. ayn. müellifler ile Brockelmann, *GAL* (Arapça) III. Kısım/5-6, s.381-382; ayn. mlf., "Ebû Şâme", *İA*, IV, s.51; Tayyar Altıkulaç, "Ebû Şâme el-Makdisî", *DİA*, X, s.233-235.

²⁴ P.M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, Çev.: Özden Arıkan, İstanbul 1999, s.40.

²⁵ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn Fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, Neşr ve tahkik: Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, I/1-2, Kahire 1956; Cilt: II/1-2, Tahkik: M.H.M.-M. Mustafa Ziyade, Kahire 1962. Ayrıca çalışmamız sırasında *Kitâbu'r-Ravzateyn*'in, Haçlılar'la ilgili kısımlarının yer aldığı *RHC*. 'deki metinden de yararlandık. Bkz. *RHC*, Tome: IV, Paris 1848.

tercüme edilmişse de yer yer çeviri yanlışlıklarının yapıldığı bu metin yayınlanmamıştır²⁶.

İbn Vâsıl (604/1208-697/1298)

Eyyubiler döneminin önde gelen müelliflerinden olan İbn-i Vâsıl'ın, *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâr Benî Eyyûb*²⁷ adlı eseri, çalışmamızda kullandığımız temel eserlerden biri olmuştur. Eyyubî hanedanına mensup hükümdarların hayatlarını ve dönemlerindeki tarihi olayları anlatan eserden özellikle Salahaddin Eyyubi'nin el-Cezire seferleri ile oğullarının ve kardeşi el-Âdil'in ve ahfadının Zengilerle münasebetleri hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla yaralandık.

İbn Hallikân (608/1211-681/1282)

XIII. yüzyıl müellifi olan İbn Hallikân, ileri gelen kişilerin hal tercümesini anlattığı biyografi eserinde Selçuklularla birlikte, Zengiler, Eyyubiler, Artuklular ve daha başka hükümdarlar, hanedan mensupları, alimler, edebiyatçılar ve sanatçıların hayatlarını, önemli olayları yazmış ve bu kişilerin eserlerini zikretmiştir. Ortaçağ İslâm tarihinin vazgeçilmez kaynaklarından biri olan İbn Hallikan'ın *Vefiyâtü'l-*

²⁶ Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitab er-Ravzateyn*, çev. Z. Kadiri Ugan, T.T.K. Kütüphanesi Tercümeler kısmı, No: Ter./149 ve No: Ter./52.

²⁷ Cemâleddin Muhammed b. Salim İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb Fî Ahbâr Benî Eyyûb*, Neşr: Cemaledden eş-Şeyyâl, I-III, İskenderiye 1953-1960; IV-V. ciltler, Tahkik ve Neşr: Hasaneyn Muhammed Rebî', Kahire 1972-1977. Ayrıca İbn-i Vâsıl'ın hayatı hak. bkz. Brockelmann, *GAL* (Arapça) III. Kısım/5-6, s.400-401; M.H.M. Ahmad, "Zengid and Ayyubid Periods"; A. Sadık Erzi, "İbn Vâsıl", *İA*, V/2, s.154-156; Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", *DİA*, XX, s.438-440.

*Ayân*²⁸ adlı eseri, konumuz bakımından da yararlandığımız kaynaklardan biri olmuştur.

Cüveynî (623/1226-681/1284)

Moğol tarihçisi Cüveynî, *Tarih-i Cihan-güşâ* adlı eserinde Moğollar ile Moğol istilaları hakkında geniş malumat veren bir XIII.yüzyıl kaynağıdır. Bu istilâlar çerçevesinde Moğollar'ın Harezmsâhlar'la yaptıkları savaşlar ile bu savaşlar sonucunda Moğollar önünden kaçan Hârezmsâhlar'ın Ortadoğuya gelerek istilâlara girişmeleri, özellikle Celâleddin Hârezmsâh'ın giriştiği istilâ, ittifak ve savaşlar, bu kaynakta geniş bir şekilde ele alınmıştır. Konumuz bakımından *Tarih-i Cihan-güşâ*, Celaledin'in ordularının Kuzey Irak'taki faaliyetleri ve Musul Atabegliğine karşı Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü ile yaptıkları ittifak hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla önem verdiğimiz bir kaynak olmuştur. Çalışmamızda eserin Türkçe çevirisinden yararlandık²⁹.

Ebu'l-Fidâ (672/1273-732/1331)

Eyyubi hanedanına mensup bir kimse olan Ebu'l-Fidâ el-Melik el-Müeyyed İmâdeddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyubî, genel vekâyinâme türünde kaleme aldığı eserinde nakillerinin sağlamlığı ile dikkati çekmektedir. Devrindeki pekçok alim gibi hezarfen bir özellik arzeden Ebu'l-Fidâ'nın, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer* adlı eserinden başka bir de *Takvimü'l-Büldan* adında coğrafya eseri vardır.

²⁸ İbn Hallikan, *Vefiyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, Tahkik: İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1968. Müellifin hayatı hak. bkz. Brockelmann, *GAL* (Arapça) III. Kısım/5-6, s.416-417; ayn. mlf., "İbn Hallikân", *İA*, V/2, s.745-746; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 151-152; A. Özaydın, "İbn Hallikân", *DİA*, XX, s. 17-19.

Çalışmamızda, Ebu'l-Fidâ'nın *Tarihi Ebi'l-Fidâ* adıyla da bilinen tarih eserinden istifade ettik³⁰.

En-Nüveyrî (677/1279-732/1332)

Memlûk devri müelliflerden biri olan Şihâbeddin Ahmed b. Abdülvahhab en-Nüveyrî, bir ansiklopedi tarzında kaleme aldığı *Nihâyetü'l-Ereb fî Fumîni'l-Edeb* adlı eserinde daha çok kitâbet mesleğine girmiş kişiler için bilgiler vermekteyse de beş kısımdan oluşan eserinde yer verdiği tarihe büyük bir bölüm ayırmıştır. Türk tarihine dair kayıtlarının³¹ çoğunu İbnü'l-Esîr'den aldığı anlaşılan müellifin, Musul Atabegliğine ilişkin kayıtları derli toplu olarak bir arada zikretmesi dolayısıyla *Nihâyetü'l-Ereb*, çalışmamızda önemli bir yer tutmaktadır. 30'u aşkın cildler halinde neşredilen eserin 27.cildi konumuzu ilgilendirmektedir³².

İbn Kesîr (700/1301-774/1373)

İmâdeddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dımaşkî, genel vekâyinâme türünde bir İslâm tarihi olarak kaleme aldığı el-Bidâye ve'n-Nihâye fî't-tarih adlı eserinde olayları yıllara göre anlatmaktadır. el-Bidâye, kendinden önceki müelliflerin kayıtlarının bir özeti mahiyetinde olmakla birlikte, yer yer olayların

²⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev.: Mürsel Öztürk, Ankara 1998.

³⁰ Abu'l-Fidâ, *Tarihi Ebi'l-Fidâ*, III-IV, İstanbul 1286/1870. Ayrıca müellifin hayatı hak. bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 178-179; A. Özaydın, "Ebü'l-Fidâ", DİA, X, s.320-321.

³¹ *Nihâyetü'l-Ereb*'te bulunan Selçuklular'a dair kayıtların önemli bir bölümü Türkçeye çevrilmiş bulunmaktadır. Bkz. Atik Barak, *Nüveyri'deki Selçuklular'la İlgili Bölümler*, (Kırıkkale Üni. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 1999.

³² En-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb Fî Fumîni'l-Edeb*, Tahkik: Said Âşûr, I-XXXI, Kahire 1992.

önemli ve ilginç yanlarını zikretmesi ve ayrıca içerdiği geniş çaptaki biyografik bilgiler ile dikkati çekmektedir. Günümüze kadar gelen eser³³ Türkçeye tercüme edilmişse de bu metin³⁴ içerdiği ciddi çeviri yanlışlıkları dolayısıyla oldukça dikkatli bir şekilde kullanılmalıdır.

Hazrecî

Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmayan İbrahim b. Muhammed b. Ebi'l-Fevaris Abdülaziz el-Ensârî el-Hazrecî, kaleme aldığı *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk* adlı eser ile dikkati çeker. Hazrecî, bu eserini Zengiler ve Eyyubiler devleti üzerine hasretmiştir. Eserden anlaşıldığına göre yazar, Zengiler ve Eyyubiler devletlerini tek bir devlet olarak değerlendirmekte ve buna Türklerin ve Kürtlerin Devleti adını vermektedir.

Mevcut yazma nüshanın, bir giriş bölümü olmaksızın, doğrudan 571/1175 yılı olaylarıyla, Salahaddin Eyyubi'ye İsmailîler tarafından yapılan suikast hadisesiyle başlamasından hareketle, eserde, esasen daha önceki dönemlerde cereyan eden olayların anlatıldığı kayıtların da bulunduğu, ancak bu bölümlerin ele geçmediği anlaşılmaktadır. Eser, 655/1257 yılı olaylarıyla sona erer. Müellif, eserini, daha çok İmâdeddin Isfahanî, Bahaeddin İbn Şeddâd gibi kendinden önceki müelliflerin eserlerinden yararlanarak oluşturmuştur³⁵.

³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-tarih*, I-XIV, Kahire 1932.

³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Büyük İslâm Tarihi, Çev.: Mehmet Keskin, I-XV, İstanbul 1995.

³⁵ El-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa No:695; Claude Cahen, "Les Chroniques Arabes Concernant La Syrie L'Égypte Et La Mésopotamie-De La Conquête Arabe A La Conquête Ottomane Dans Les Bibliothèques D'Istanbul", *REI*, (1936), s.333-362; G. Ögün, *Begteginliler*, s. XXIV-XXV.

İbn Bibi

Türkiye Selçukluları tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan İbni Bibi'nin kaleme aldığı *el-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye*³⁶ adlı eser, özellikle Moğolların Ortadoğu'ya geldiği sıralarda Halifelikle Irak, Anadolu ve diğer komşu devletler arasındaki bağlantıları ve işbirliğini gösteren kayıtlar ihtiva etmesi münasebetiyle konumuza ışık tutucu bilgiler sunmuştur. Eserin Türkçe'ye tercüme edilmiş olması Türk tarihi açısından önemli bir kazançtır³⁷.

İbn Kâdı Şuhbe (798/1395-874/1470)

Muahhar bir kaynak olmakla birlikte Zengiler'den Nureddin Mahmud'un hayatını ve dönemindeki siyasi, askerî olayları konu alması bakımından önemsedığımız bir kaynak olan Bedreddin İbn Kâdı Şuhbe'nin, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye fi's-sîreti'n-Nûriyye* adlı eseri, Nureddin Mahmud'un Musul'daki Atabeglerle olan ilişkileri bakımından çalışmamıza önemli katkılarda bulunmuştur.

Esasen İbn Kâdı Şuhbe adıyla, Bedreddin'in babası, Takiyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed, şöhret kazanmıştır³⁸. Bununla birlikte Bedreddin de yazdığı

³⁶ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, Hazırlayan: Adnan Erzi, I. Tıpkı basım, Ankara 1957.

³⁷ Türkçe tercüme için bkz. İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name)*, Hazırlayan: Mürsel Öztürk, I-II, Ankara 1996. Eserin muhtasarının tercümesi için de bkz. *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi* İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden Türkçeye Çeviren: M. Nuri Gençosman, Ankara 1941. Ayrıca İbn Bibi'nin hayatı hak. bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 166-167; Adnan. S. Erzi, "İbn Bîbî", *İA*, V/2, s.712-718; A. Özaydın, "İbni Bîbî", *DİA*, XIX, s.379-382.

³⁸ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 212-213.

ve günümüze kadar gelen eseri dolayısıyla babasıyla aynı ismi ve şöhreti paylaşmıştır³⁹.

İbnü'l-Furât (735/1335-807/1405)

Nâsireddin Muhammed b. Abdürrahim b. el-Furât, kendi adıyla bilinen tarihini büyük bir İslâm tarihi olarak düzenlemiştir. 20 ciltten oluşan ve *Tarihu İbni'l-Furat* adıyla literatüre geçen eserde, müellif, kendinden önceki dönemlerde yaşayan ve eserleri günümüze ulaşan ve ulaşmayan müelliflerden yararlanmıştır. Özellikle kaybolmuş kaynaklardan yaptığı nakiller dolayısıyla *Tarihu İbni'l-Furat*, konumuza önemli katkılar sağlamıştır⁴⁰.

Makrizî (766/1365-845/1441)

Memlûk devri tarihçisi Takiyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî'nin, Salahaddin Eyyubi'nin Mısır'da iktidarının başladığı 1171 yılından, 1441 yılına kadar gelen bir Mısır tarihi olarak kaleme aldığı *Kitâbu's-Sulûk*⁴¹ adlı eseri Eyyubiler'le birlikte Zengiler hakkında verdiği malumat dolayısıyla önemsemiğimiz bir kaynak olmuştur.

İbn Tağrıbirdî (812/1409-874/1470)

XV. yüzyılın bir başka Memlûk müellifi olan Cemâleddin Ebu'l-Mahâsin Yusuf ibn Tağrıbirdî'nin, Memlûk sultanlarının hayatlarını ve devirlerini anlattığı *en-*

³⁹ Bedreddin İbn Kâdı Şuhbe, *Kevâkıbu'd-dürriyye Fi's-Sireti'n-Nûriyye (Tarihu es-Sultan Nureddin Mahmud b. Zengi)*, Tahkik: Mahmud Zâyid, Beyrut 1971.

⁴⁰ Nâsireddin Muhammed b. Abdurrahim b. el-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, Neşr: Hasan Muhammed eş-Şemmâ', IV/1, Basra 1967, (IV/2, Basra 1969; V/1, Basra 1970). Müellifin hayatı hak. bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 201-202.

⁴¹ El-Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk Li-Marifeti Düveli'l-Mülûk*, Neşr: Mustafa Ziyade, I/1-2, Kahire 1934-1958.

Nüccümü'z-Zâhire Fî Mülûk Mısır ve 'l-Kâhire adlı eseri esasen 641 yılındaki Mısır'ın fethinden itibaren kendi zamanına kadar gelen bir Mısır İslâm tarihidir. Memlûklar öncesindeki Eyyubiler ve Zengiler hakkında da önemli bilgilerin bulunduğu eser, çalışmamızda yararlandığımız kaynaklardandır⁴².

Müneccimbaşı

XVII. yüzyıl Osmanlı müellifi olan Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın, *Camiu'd-Düvel* adlı eseri, konumuz bakımından oldukça geç bir dönemin kaynağı olmakla birlikte, Selçuklular hakkında verdiği bilgilerde Anadolu Selçukluları ile komşu devletler ve Halifelik arasındaki ilişkileri açıklığa kavuşturması ve bir Osmanlı müellifinin Selçuklu dönemine bakış tarzını göstermesi bakımından üzerinde durduğumuz bir kaynak olmuştur. *Sahâifü'l-ahbâr* adıyla da meşhur olan eserin Osmanlı dönemine ilişkin bölümlerinden başka son olarak Selçuklular tarihine ilişkin kayıtları da metin ve tercüme halinde neşredilmiştir⁴³.

⁴² Cemâleddin Ebu'l-Mahâsin Yusuf b. Tağribirdî el-Atabekî, *en-Nüccümü'z-Zâhire Fî Mülûk Mısır ve 'l-Kâhire*, Takdim: Muhammed Hüseyin Şemseddin, I-XVI, Beyrut 1413/1992.

⁴³ Münecimbaşı'nın eserindeki Anadolu Selçuklularıyla ilgili Hasan Fehmi Turğal'ın çevirisinden başka (bkz. H.F.Turğal, *Anadolu Selçukîleri Münecimbaşı'ya Göre*, İstanbul 1935) şimdi Ali Öngül, Selçuklular'ın başlangıcından itibaren kısmı tercüme etmiş ve metin olarak ta yayınlamıştır. Bkz., Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah , *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi*, Yay:Ali Öngül, I-II, İzmir 2000-2001.

B. DİĞER KAYNAKLAR (Süryanî-Ermeni-Bizans-Haçlı)

Süryanî Mihail (ö.1200)

Bir başka önemli Süryanî müellifi olan Mihailin, kaleme aldığı *Vekâyinâme*, Türk tarihine ilişkin önemli bilgiler veren gayrimüslim kaynaklardan biridir. Hilkatten başlayarak 1195 yılına kadar gelen olayları ihtiva eden eserde, Musul Atabegliği hakkında da önemli bilgiler veren müellif sayesinde bölgedeki Hristiyan ahalinin yaşayışı ve Müslümanlarla olan ilişkileri bakımından önemli bilgiler elde ediyoruz. Bazı kısımları kaybolan ancak büyük bölümü günümüze kadar gelmiş bulunan eserin, 1944 yılında Hırant D. Andreasyan tarafından Türkçeye yapılan ve TTK Kütüphanesinde bulunan çevrisi neşredilmemiştir⁴⁴.

Urfalı Mateos

Ortaçağ Türk tarihi hakkında kayıtlar ihtiva eden bir başka gayrimüslim kaynak olan Urfalı bir Ermeni olan Mateos'un vekâyinâmesi de konumuz bakımından önemli bilgiler taşımaktadır. 1136 yılına kadar gelen olayları anlatan bir genel vekâyinâme olan eserin içeriği, sonraları Papaz Grigor tarafından 1162 yılına kadar getirilmiştir. Böylece hem Urfalı Mateos'un vekâyinâmesi hemde Papaz Grigor'un zeyli birlikte anılır olmuştur. Çalışmamızda daha çok Papaz Grigor'un yazdığı zeyl kısmı konuya katkı sağlamıştır. Eser, günümüze ulaşmış ve Türkçeye de çevrilmiştir⁴⁵.

⁴⁴ *Süryanî Patrik Mihailin Vakainamesi*, Türkçeye Çev.: Hırant D. Andreasyan, 1944 (Müsvedde halinde), TTK Kütüphanesi Tercümeler kısmı, No: Ter/44.

⁴⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952/1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe Çev.: Hırant D. Andreasyan, Ankara 1962, (İkinci Baskı Ankara 1987).

Willermus Tyrensis

Filistin’li bir papaz olan Willermus Tyrensis, Haçlılar çağında yaşamış bir müelliftir. Avrupa’da tahsil görmüş olan Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* adındaki kronolojisinde Haçlı seferlerini anlatır. Müellif, I. Haçlı seferinin başlangıcından 1184 yılına kadar gelen olayları eserine kaydetmiştir. Önemli bir kısmı kendi gözlemlerine dayanan eser, Haçlılar dönemi için birinci elden kaynaktır. Bu eserden, özellikle II. Haçlı seferi sonunda gerçekleşen Dımaşk kuşatması ile Nureddin Mahmud’un faaliyetleri ve Bizans İmparatoru Manuel’in Suriye seferi münasebetiyle yararlandık. Eserin bir kısmı Türkçeye çevrilmiş bulunmaktadır⁴⁶.

İbnü’l-İbrî, (Bar Hebraeus), Gregory Abu'l-Farac (622/1225-685/1286)

XIII. yüzyıl müelliflerinden biri olan İbnü’l-İbrî’nin ailesi, Yahudî iken Moğol istilası sırasında Antakya’ya göçtükleri vakit din değiştirip Hristiyanlığa geçmiş, kendisi de ileri gelen bir Yakubî patriği olmuştu. Çevresinde olup bitenlere karşı ilgili bir alim olan Bar Hebraeus, Arapça, Süryanice ve İbranice bilmekteydi. Bu durum ona Arap kaynaklarına nüfuz edebilme ve bu kaynaklardan yararlanma imkanı sağladı. Genel bir vekâyinâme türünde kronolojik olarak kaleme aldığı eserinde Türk tarihine ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Konumuz olan Zengiler hakkında da ayrıntılı bilgiler veren Bar Hebraeus, esasen bu konudaki kayıtlarının çoğunu adını zikretmemekle birlikte İbnü’l-Esîr’den almış görünmektedir. Müellif,

⁴⁶ Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis’in Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum (Denizasırlı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XVI., XVII. ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi*, (İst. Üni. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994. Ayrıca müellifin hayatı hakkında aynı çalışmaya bakılabilir.

günümüzde Türkçeye de çevrilip yayınlanan vekâinâmesini⁴⁷ zamanında Arapça olarak özetlemiş ve buna *Tarihi Muhtasarı'd-Düvel* adını vermiştir⁴⁸.

Niketas Khoniates

XII. yüzyıl Bisans tarihçisi olan Niketas Khoniates'in 1118'den 1206 yılına kadar, Bizans imparatorlarının hayatlarını ve dönemlerini anlattığı *Historia* adlı eserinde, özellikle Manuel devri, konumuz bakımından önemli kayıtları ihtiva eder. Eser, Türk tarihinin Anadolu Selçukluları devri için de oldukça önemli bir kaynaktır. Bu eserden, Manuel'in Suriye seferi ve bu sefer sonunda Nureddin Mahmud ile yapılan anlaşma hakkındaki bilgiler münasebetiyle yararlandık. Niketas'ın eseri Türkçeye çevrilmiş bulunmaktadır⁴⁹.

Kinnamos

Niketas Khoniates gibi, XII. yüzyılda yaşamış Bizans müelliflerinden biri olan Kinnamos ta Bizans imparatorları II.İoannes (1118-1143) ile oğlu I.Manuel (1143-1180) devirlerini anlatan bir eser yazmıştır. *Historia* adını taşıyan eserden, özellikle Manuel'in Suriye seferleri dolayısıyla, Bizans imparatorluğu ile Suriye'deki Müslümanlar arasındaki ilişkiler açısından verdiği bilgiler münasebetiyle

⁴⁷ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Türkçe çev.: Ömer Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1987. Hayatı hak. bkz. Brockelmann, *GAL* (Arapça) III. Kısım/5-6, s.512-513; ayn. mlf., "İbnü'l-İbrî", *İA*, V/2, s.861-862; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 153-154; A. Özeydin, "İbnü'l-İbrî", *DİA*, XXI, s.92-94.

⁴⁸ İbnü'l-İbrî, *Tarihi Muhtasar ed-Düvel*, Beyrut 1890.

⁴⁹ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev.: Fikret Işıltan, Ankara 1995.

yararlandık. Bu önemli Bizans kaynağının da Niketas Khoniates'inki gibi Türkçeye çevrilmiş olması, Türk tarihi için de önemli bir kazanç olmuştur⁵⁰.

C. ARAŞTIRMALAR

Musul Atabegliğini konu edinmiş bir iki çalışmadan başka burada sözünü edeceğimiz geri kalan çalışmalar, Zengiler'den dolayı olarak bahseden eserler olacaktır. Bilhassa Musul Atabegliğine komşu Artuklu ve Eyyubi devletleri ile siyasi ve askeri ilişki kurduğu Halifelik, Irak Selçukluları ve Anadolu Selçukluları hakkında kaleme alınmış olan araştırma eserleri bu bağlamda konumuz hakkında bilgi içermektedirler.

Bunlardan ilk sözünü edeceğimiz eser, Coşkun AlpTekin'in çalışmasıdır. *The Reign of Zangi*⁵¹ adını taşıyan eser, esasen Londra'da hazırlanmış bir Doktora tezi iken sonradan Erzurum'da kitap olarak neşredilmiştir. C. AlpTekin, bu eserde İmâdeddin Zengi ile birlikte Zengilerin doğuşunu ele almakta, Musul Atabegliğinin sahneye çıkışının tarihi şartları üzerinde durmaktadır. Kaynakların yorumu bakımından bazı eksikliklerine rağmen bu eser, çalışmamızın temelini oluşturmuştur. Nitekim, söz konusu eserin içeriğini bir özet mahiyetinde olmak üzere çalışmamızın başlangıcında İmâdeddin Zengi dönemi için değerlendirdik. C. AlpTekin'in İA'da yer alan "Zengi" ve DGBİT.'nde yer alan "Musul Atabegliği" adlı makaleleri, Atabeglik tarihi için önemli çalışmalar olmakla birlikte çoğu kaynakların göz ardı edilmesi sonucu eksik kalan ve özet olmaktan öteye gitmeyen yazılardır.

⁵⁰ *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Yayına Haz.: Işın Demirkent, Ankara 2001.

⁵¹ Coşkun AlpTekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978.

Zengiler'in Haleb kolunun temsilcisi olan Nureddin Mahmud ve dönemi ni inceleyen Nikita Elissée f'in eseri ise konuya yardımcı olması ve önemli noktalara ışık tutması bakımından son derece yararlı bir çalışmadır. Üç cilt halinde yayınlanmış bulunan eserden⁵² özellikle Nureddin Mahmud'un Musul koluyla münasebetleri ve Atabeglik teşkilatına dair açıklamaları münasebetiyle yararlandık.

Mehmet Altay Köymen'in Sencer devrini ele aldığı çalışmasında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi olan vasal devletlerin ortaya çıkışı ve statüsü konusunda ileri sürdüğü görüşler de ihmal edilmemesi gereken önemde fikirlerdir. İmâdeddin Zengi'nin ortaya çıkışı konusunda yaptığı değerlendirmeler, Köymen'in çalışmasını ayrı bir öneme sahip kılmıştır⁵³.

Kuzey Irak'ta kurulmuş bulunan Atabegler hakkında yapılmış bir Doktora tezinin sahibi bulunan Hüseyin Ali ed-Dakuki, çalışmasında, Musul, Haleb, Sincar, Erbil vs. yerlerdeki Atabeglik tarihlerini bütünsel bir anlatım içerisinde ele almıştır. Çalışmada yazarın olayları derinliğine nüfuz etmekten uzak olarak anlatmasına rağmen teşkilat kısmında verdiği bilgiler önemlidir. Bu bakımdan Dakukî'nin eseri, yüzeyselliğine rağmen çalışmamıza katkıda bulunmuştur⁵⁴.

Erbil'de kurulmuş bir Türk Beyliği üzerinde şu ana kadar yapılmış en önemli çalışma olan Gülay Ögün'ün eseri, esasen konumuzla eşzamanlı olarak gelişme gösteren ve hemen hemen aynı zamanlarda nihayete eren bir siyasi oluşumun tarihini

⁵² Nikita, Elissée f, *Nurad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au temps des Croisades (511-568/1118-1174)*, I-III, Damascus 1967.

⁵³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, V, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991.

⁵⁴ Hüseyin Ali ed-Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti* (İst. Üni. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975.

içermektedir. Zeyneddin Ali Küçük tarafından Erbil’de kurulup oğlu Muzafferüddin Gökbörü tarafından geliştirilen Erbil Beyliği hakkındaki bu eser, Musul Atabegleri ile yoğun ve sürekli bir ilişkiyi anlatması bakımından çalışmamızda son derece önemli katkılar sağlamıştır. G. Öğün, doktora tezi olarak hazırladığı eserini sonradan kitap olarak ta neşretmiş bulunmaktadır. Çalışmamızda her iki nüshadan da yararlandık⁵⁵.

Sincar’ın, Atabeglik dönemi siyasi, askeri ve kültürel açıdan tarihini ele alan çalışma ise, M. Mustafa İbrahim tarafından bir master tezi olarak hazırlanmıştır. *Sincar, Dirâsetun Fî Tarihihâ es-Siyasî ve ’l-Hadârî min 521 ilâ 660 H. 1127-1261 M.* adlı eser, bir şehir tarihçiliği denemesidir. Çalışma, olayların yüzeysel anlatımından kurtulamadığı gibi kaynakların yorumu bakımından da zayıf görünmekle birlikte çalışmamıza katkı sağlamıştır⁵⁶.

Hüseyin Munis’in Nureddin Mahmud adlı eseri de çalışmamızda göz önünde bulundurduğumuz ve yararlandığımız bir kaynak olmuştur⁵⁷.

Yine, bir şehir tarihçiliği çalışmasına örnek olan *Tarihu Ceziretu İbn-i Ömer* adlı eser de Atabeglik dönemi Ceziretu İbn-i Ömer hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla konuya katkı sağlamıştır⁵⁸.

⁵⁵ Gülay Öğün, *Begteginliler (Erbil’de Bir Türk Beyliği) (526-630-1132-1253)*, İstanbul 2000. Doktora Tezi olarak 1987 yılında Erzurum’da, Atatürk Üniversitesi’nde hazırlanan çalışma, aynı ismi taşımaktadır. Yalnızca neşredilen kitabın üzerindeki 1253 tarihi yerinde 1233 tarihi bulunmaktadır.

⁵⁶ Musa Mustafa İbrahim, *Sincar, Dirâsetun Fî Tarihihâ es-Siyasî ve ’l-Hadârî min 521 ilâ 660 H. 1127-1261 M.*, (Salahaddin Üniversitesi Basılmamış Master Tezi), Musul (?) 1989.

⁵⁷ Hüseyin Munis, *Nureddin Mahmud Sîretu Mücahid sâdık*, Kahire 1378/1959.

Türkiye Selçukluları hakkındaki en önemli eser olan Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye* adlı eseri, Anadolu Selçukluları ile Güney Doğu Anadolu, Kuzey Irak, Suriye bölgelerinde kurulu bulunan devletlerle aralarındaki ilişkileri ortaya koyması bakımından konumuza son derecede katkı sağlayan bir eserdir. Çalışmamızda bu esere sıkça müracaat ettik⁵⁹.

Osman Turan'ın bir başka önemli eseri olan *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* de aynı şekilde, içerdiği Artuklu ve Sökmenli devletlerinin tarihiyle bunlara komşu siyasi teşekküller, bu çerçevede Musul Atabegliğiyle aralarındaki bağlantıları göstermesi bakımından üzerinde durduğumuz bir başka kaynak olmuştur⁶⁰.

Aynı müellifin *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* adlı çalışması da Selçuklular tarihinin esasını ortaya koyması ve medenî faaliyetlerini işlemesi bakımından yararlı eserlerden biridir⁶¹.

Faruk Sümer'in *Oğuzlar* adlı önemli eseri, bölgede Türkmen hareketliğini ortaya koyması bakımından vazgeçemediğimiz eserlerden biri olmuştur⁶².

İbrahim Artuk'un Artuklular konusunda kaleme aldığı araştırması *Mardin Artukoğulları Tarihi*, esasen eksikliklerine rağmen bu konudaki önemli çalışmalardan biridir. Mardin Artukluları'nın Musul Atabegliği ile ilişkileri bakımından yararlandığımız çalışma, konumuza bu açıdan katkıda bulunmaktadır⁶³.

⁵⁸ Muhammed Yusuf Ğandûr, *Tarihu Cezireti İbn Ömer, münzû Tesîsihâ Hattâ el-Fethi 'l-Osmanî (Nahv 200-921/815-1515)*, Beyrut 1990.

⁵⁹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.

⁶⁰ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993.

⁶¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.

⁶² Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları*, İstanbul 1999.

⁶³ İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944.

Ayrıca *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti* adlı Doktora çalışmasında Remzi Ataoğlu da Hısn-ı Keyfâ Artukluları ile Zengiler arasındaki ilişkiler hakkında önemli bilgiler vermektedir⁶⁴.

Steven Runciman'ın Haçlılar dönemi tarihini anlattığı *Haçlı Seferleri Tarihi*⁶⁵ adlı çalışmasında, Haçlılar'la Musul Atabegliği arasındaki ilişkiler ve Eyyubiler'le mücadeleler konusunda önemli bilgiler yer almaktadır.

Yine W. B. Stevenson'un *The Crusaders in the East* adlı önemli çalışması da XII. yüzyılda Haçlılar'la Atabeglik ve Eyyubiler arasındaki ilişkiler ve mücadeleler hakkında verdiği önemli bilgiler dolayısıyla yararlandığımız bir eserdir⁶⁶.

Süleyman Özbek'in Doktora çalışması olan *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri*, Anadolu Selçukluları ile Eyyubiler arasında Güney Doğu Anadolu ve Mezopotamya bölgelerinde bulunan devletler üzerindeki siyasi mücadeleleri ortaya koyması bakımından konumuza önemli katkılar sağlayan bir çalışma olmuştur⁶⁷.

Coşkun Alptekin'in bir diğer çalışması olan *Dimaşk Atabegliği (Tog Teginliler)* de, Musul Atabegliği ile Tog Teginliler arasındaki ilişkiler hakkında önemli bilgiler vermektedir⁶⁸.

Bir Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan Adnan Eskikurt'un *Lü'lü Hanedanı'nın Musul Hakimiyeti* adlı çalışması da Musul Atabegliğinin son

⁶⁴ Remzi Ataoğlu *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, (Ank. Üni. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989.

⁶⁵ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev.: Fikret Işıltan, I-III, Ankara 1986.

⁶⁶ W.B. Stevenson, *The Crusaders in the East*, Beyrut 1968.

⁶⁷ Süleyman Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri (1175-1250)*, (Ank. Üni. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

⁶⁸ C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985.

dönemlerinde Bedreddin Lü'lü'nün nüfuzunun esaslarını ortaya koyması ve Zengi hanedanı mensuplarını nasıl birer birer safdışı bıraktığını göstermesi bakımından konumuza katkıda bulunmuştur⁶⁹.

Nureddin Mahmud döneminin kurumlarını inceleyen Bahaeddin Kök de, *Nûruddin Mahmûd Bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri* adlı çalışmasında Atabegler dönemi teşkilata müteallik terim ve kurumlar hakkında hatırı sayılır bilgiler vermektedir⁷⁰.

Ayrıca Faik Reşit Unat'ın *Hicrî Tarihleri Miladî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, çalışmamız esnasında sürekli başvurduğumuz yararlı bir eser olmuştur⁷¹.

Bu arada konumuzla alakalı maddeleri dolayısıyla bir başvuru kaynağı olan İA⁷² ve DİA⁷³'ni de burada anmadan geçemeyeceğiz.

⁶⁹ Adnan Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı'nın Musul Hakimiyeti (607-660/1211-1262)*, (Marmara Üni. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995.

⁷⁰ Bahaeddin Kök, *Nûruddin Mahmûd Bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul 1992.

⁷¹ Faik Reşit Unat, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1988.

⁷² *İslâm Ansiklopedisi İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, M.E.B., I-XIII, İstanbul 1993.

⁷³ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Yayınlanmış ciltler), I-XXII, İstanbul 1988-2000.

D. SİKKELER

Musul Atabegleri tarafından bastırılan sikkelerden çoğu günümüze kadar gelmiş ve koleksiyonlar halinde neşredilmiştir. Altın ve bakır olarak bastırılan sikkeler üzerinde Atabeglerin unvan ve lakablarından başka Halifenin adı, Irak ve Büyük Selçuklu Sultanlarının adları, bağlı oldukları dönemde Eyyubi Sultanlarının adı darbedilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Musul, Haleb, Dımaşk, Kahire, Sincar, Ceziretu İbn-i Ömer gibi merkezlerde bastırılan sikkelerden koleksiyonlarda neşredilenlerden çalışmamız esnasında yararlandık⁷⁴.

⁷⁴ Musul Atabeglerine ait sikkelerin toplandığı koleksiyonlar şunlardır: Stanley Lane-Poole, *The Catalogue of Oriental Coins of Turkuman Houses, Seljook, Urtuk Zengee*, London 1877, s.178-231 ; Ahmed Tevhidi, *Müze-yi Hümayûn Meskûkat-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*, İstanbul 1321, I, s.73-84 ; Behzad Butak, *XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları*, İstanbul 1947, s.58-80; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri İslâmî Sikkeler Katalogu*, İstanbul 1971, I, s.407-423. Muhammed Bakır el - Hüseyînî, “ et-Tasvîr Alâ el-Umle el-Atabegiyye”, *Sumer*, XXI/1-2, Bagdad (1965) , s.255-271; el-Hüseyînî, Muhammed Bakır, “Atabeylere Ait Irak Müzesinde Bulunan Üç Nadir Altın Sikke Hakkında Tahlilî Bir İnceleme”, Çeviren: Reşat Genç, *SAD*, III, (1971), s.611-624.

E. KİTÂBELER

1. Musul'da İmam Abdurrahman Türbesinde bulunan Atabeg I. İzzeddin Mesud'a ait kitâbe⁷⁵:

”العز و التوفيق والدولة الدائمة الاتصال لمولانا العادل العالم المؤيد

المنصور عز الدنيا والدين ركن الاسلام والمسلمين نصيره المجاهد حافظ بلاد

المسلمين شمس المعالي قاهر الخوارج والمتمردين قاتل الكفرة والمشركين ملك

امراء امير و اتاك مسعود بن مودود بن زكى بن اقسنقر نصر...

2. Musul Atabeglik veziri Cemaleddin Muhammed el-İsfahanî el-Cevâd'ın Mekke'de Dâr Erkâm'da bulunan kitâbesi⁷⁶:

”بسمه هذا مختبأة رسول الله صلى الله عليه وآله المعروف بدار الخيزران

منه ظهر الإسلام امر بعمله وإنشائه العبد الفقير الى رحمة الله تع

⁷⁵ ÉT. Combe- J. Sauvaget - G. Wiet, *Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe*, Tome: X, Kahire 1937, s.192; Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara 1989, s.132; Hasan Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi, Selçuklular ve Zengiler Devri*, İstanbul 1992, (Basılmamış Doktora Tezi), s.46.

⁷⁶ *Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe*, Tome: IX, s.23.

جمال الدين شرف الإسلام أبو جعفر محمد بن علي بن أبي منصور
الإصفهاني وزير الشأم والموصل الطالب لرضوان الله تع والراجي
لرحمته أطال الله في الطاعة بقاءه و أناله في الدارين مناه (٤)
في سنة خمس وخمسين وخمسائة."

3. Sincar'da ayakta kalan medrese camiinin minaresinde bulunan Kutbeddin Muhammed'e ait kitâbe⁷⁷:

"بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما تطّوع بعمارته العبد الفقير الى...
[قتب الدنيا وا] لدين [محمد] بن زكي بن أقسنقر في شهر محرم سنة ثمان
وتسعين [و] خمسائة"

⁷⁷ *Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe*, Tome: IX, s.239;

II.

SİYASÎ VE TARİHÎ ARKA PLÂN

A. XII. YÜZYILDA ORTA DOĞUNUN SİYASAL DURUMU

İmâdeddin Zengi tarafından kurulan Musul Atabegliği tarih sahnesine çıktığı zaman Orta Doğu bölgesinin siyasal açıdan genel görüntüsü şöyle idi:

Öncelikle, bölgede etkin olmuş büyük ve kadîm devletlerin yanısıra sonradan ortaya çıkmış mahali güçler ve kabile organizasyonları siyasal varlık olarak dikkati çekmekteydiler.

Bunlardan biri olan Bizans İmparatorluğu, Atabeglik'le doğrudan bir teması olmasa da zaman zaman görülen Suriye'ye yönelik eylemleri dolayısıyla bölgede etkinliğini her zaman koruyan ve hissettiren büyük devletlerden biri idi.

Bizans İmparatorluğu, XII. yüzyılın ikinci çeyreği başladığı sıralarda, eski gücünden uzak bir konumda bulunuyordu. Bizans imparatorları bu asra gelindiğinde, bir yandan iç bünyedeki çekişmelerin önünü alamıyor, bir yandan da Balkanlar'daki ve Anadolu'daki topraklarının Türkler tarafından zaptına mani olamıyorlardı. Bu konularda başarı sağlayamayan Ioannes Komnenos (1118-1143)'un yerine tahta geçen oğlu Manuel Komnenos (1143-1180)'un çabaları da imparatorluğu düze çıkarmaya yeterli olmuyordu ve Bizans toprakları bir yandan Türklere karşı yardıma gelen Haçlı orduları tarafından çiğnenirken bir yandan da gittikçe Selçuklu Türkleri tarafından ele geçiriliyordu. Mahirâne bir siyasetle yönettiği Bizans'ta XII. yüzyılda

oldukça uzun süren bir hakimiyet devri yaşayan Manuel, Bizans imparatorları arasında en başarılılardan biriydi.

Dinî-siyasî-etnik bir yapılanma olarak 750 yılından itibaren Bağdad'ı merkez alarak tüm Müslüman ülkelerde hakimiyetini kabul ettiren Abbasîler, geçirdikleri uzun ve çalkantılı bir dönemin ardından XI. yüzyılda şiddetlenen *sünnî-şîî* çatışmasının sonunda düştükleri kötü ve zayıf durumdan kurtulmak için Türkleri Irak'a davet etmişlerdi. Böylece Selçuklular'la tanışan Abbasi Halifeleri, özellikle 1055 yılından itibaren Selçuklu Sultanlarının siyasal nüfuzlarını kabul etmek suretiyle varlıklarını sürdürmüşlerdir. XII. Yüzyıla gelindiğinde Büyük Selçuklu İmparatorluğunun yaşadığı saltanat mücadelelerinden yararlanarak dinî nüfuzlarının yanı sıra siyasi güçlerini de yeniden elde etmek isteyen Halifeler, bu mücadeleler boyunca Selçuklu şehzadelerini kimi zaman Büyük Sultana karşı kışkırtarak kimi zaman, şehzadeleri birbirine düşürerek yada Büyük Sultan yada Irak Selçuklu Sultanına karşı bir şehzade yada emîrin desteğini almak suretiyle başkaldırı ve bağımsızlık çabalarına girdiler. Bu mücadelenin, özellikle XII. yüzyılda ağırlık kazanarak Halifeliğin millî bir politikası haline geldiği rahatlıkla ileri sürülebilir. Halife en-Nâsır Lidinillah (1180-1225)'ın, halifeliğin eski gücünü *ihyâ* politikası son derece dikkat çekicidir. Dolayısıyla, bu yüzyılda Abbasî Halifeliği'nin görüntüsü, Selçuklu sultanlarına karşı yapılan hakimiyet mücadeleleri çerçevesinde geçen oldukça hareketli bir dönemi yansıtır.

Kahire'deki Fatımî Halifeliği, şîîliği yayma faaliyetlerinin zirveye çıktığı XI. yüzyıldaki gücünü kaybetmiş görünüyordu. Son muktedir Halife olan Mustansır Billah (1036-1094)'dan itibaren vezirlerin ağırlıklarını hissettirdikleri Fatımî ülkesinde, son dönemlerde hüküm süren kuraklık nedeniyle meydana gelen kıtlık,

açlık ve sefalet içindeki insanları birbirine düşürmüş, her tarafta isyanlar görülmeye başlamıştı. Bunun yanısıra kötü yönetimin neden olduğu malî iflas, orduda istihdam edilmiş Türk, Sudanlı ve Berberî unsurların çatışmasını doğurmuş; önü alınamayan isyanlar neticesinde ülke parçalanmanın eşiğine gelmişti. Sünnî temayüllü bir vezir olan Nâsîrüddevle'nin Selçuklu Sultanı Alp Arslan'dan yardım talebi sonuçsuz kalmış, Ermeni asıllı Bedrûlcemali tarafından ortadan kaldırılmıştı. Fatımîler'in özellikle vezir Şâver zamanında gerçekleşecek olan Nureddin Mahmud ile münasebetleri, bu çalışmanın ilerleyen sayfalarında ele alınacaktır. İmâdeddin Zengi'yle doğrudan bir teması olmasa da zamanla Musul Atabegliği'ni de kendisine bağlayacak olan Eyyubi Devleti'nin doğduğu yer ve ülke olan şîî Fatımîler'in Mısır'ı, Atabeglik tarihi açısından ayrı bir öneme sahiptir.

Bölgede en etkin ve incelediğimiz Atabegliğin de içinden çıktığı Büyük Selçuklu İmparatorluğu ise bir önceki döneme nazaran eski birlik ve kuvvetini muhafaza edememişse de XII. yüzyıla gelindiğinde Orta Doğu'nun hâlâ en büyük siyasî gücü olma özelliğini taşıyordu. Büyük Selçuklu İmparatorluğu, büyük sultanların ölümünden sonra içine düştüğü taht kavgaları neticesinde melikliklere bölünmüş bir görüntü arz ediyordu.

Büyük sultanların ölümüyle birlikte imparatorluk da dağılmaya yüz tutmuştu. Saltanat iddiaları ve taht kavgaları ülkeyi böldü. Anadolu'da Kutalmışoğlu Süleymanşâh (1075-1086)'ın kurduğu Türkiye Selçuklu Devleti'ne mukabil, Tutuş (1079-1095), Suriye ve Filistin'i birleştirme başarısı gösterdi. XII. yüzyılın ilk yarısında Hârezm bölgesindeki Selçuklu valilerinin, devletin iç bünyesindeki karışıklık ve zaafıtan yararlanarak giriştikleri isyanlar sonucunda bu bölgede Hârezmşahlar adıyla yeni bir Türk devleti ortaya çıkmakta idi.

Sencer (1118-1157)'in gayretleri, imparatorluğun doğusunu ve batısını birleştirmeye yetmedi. Kendisine bağlı olarak kurulmasına izin verdiği Irak Selçuklu Devletinin başında yeğenleri hüküm sürdüler. Irak Selçuklu sultanlarının ilki olan Mahmud (1119-1131), Zengi'yi Musul valiliğine atadığı zaman aynı zamanda çocuklarının da atabegliğine getirecektir. Irak sultanları, tahtlarını korumanın yolu olarak girmek mecburiyetinde kaldıkları mücadelelerini akrabaları olan şehzadelere ve yeniden bağımsızlıklarını kazanmak isteyen halifelere karşı verdiler.

Suriye'de, Tutuş'un yerine geçen oğlu Dukak (1095-1104)'tan sonra atabegi Tuğtegin, onun ölümüyle boşalan tahta geçecek bir Selçuklu şehzadesi olmadığından Dımaşk'ı kendi adına idare etmeye başladı. Böylece Tuğtegin'in ve oğlu Tâcûlmulûk Bôri'nin adıyla anılacak olan Dımaşk'taki ilk Atabeglik devleti kurulmuş oldu. Zengi ortaya çıktığında Dımaşk merkez olmak üzere Suriye'de hüküm süren Dımaşk Atabegliği (Tuğteginliler), Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud'un 1154 yılındaki müdahalesine kadar varlıklarını korudular.

Anadolu'da kurulan Selçuklu Devleti, her ne kadar Büyük Selçuklu Sultanına tâbi olarak ortaya çıkmışsa da siyasî çizgileri Büyük Sultana muhalif bir özellik taşıyordu. Anadolu Selçuklu Sultanları, bir yandan sınır komşusu oldukları Bizans İmparatorluğu ile kâh savaşıyor kâh barışarak münasebetlerini sürdürürken, bir yandan da Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde kurulmuş bulunan Türkmen beyliklerini kendilerine bağlamak suretiyle bir birlik oluşturma gayreti içerisindeydiler. XII. yüzyıl boyunca en uzun süreli hükümdarlık devresi geçiren ve birbirinin takipçisi olan I. İzzeddin Mesud (1116-1155) ve II. Kılıç Arslan (1155-1192)'in politikaları bu istikamette idi. Ancak onların ölümleri ülkede hükümdarlık hanedanı mensuplarının taht iddia ve kavgalarına sahne olduğundan, birlik, uzun

müddet korunamadı. İçteki bu çalkantıların yanısıra Avrupa'dan gelen Haçlı ordularının neden olduğu kargaşa ve savaş ortamı, Bizans'ın zaman zaman giriştiği müdahaleleriyle birlikte, XII. yüzyıla damgasını vuran gelişmeler oldu.

Merkezî Selçuklu otoritesinin zayıflamasıyla farklı bölgelerde hanedan mensuplarının yada askerî aristokratların kurduğu bu devletlerin yanısıra, mahalli kabile şeflerinin önderliğinde ortaya çıkan birtakım Beylikler de, varlıklarını kabul ettirdiler ve uzun süre ayakta kaldılar. Ağırlıklı olarak Anadolu'nun Doğu ve Güney Doğusunda ortaya çıkan bu Türkmen Beylikleri'nden bazıları şunlardı: Mardin, Hısn-ı Keyfâ ve Meyyâfârikîn'de Artuklular; Ahlat ve Van gölü yöresinde Ahlatşahlar (Sökmenliler); Âmid'de Yinaloğulları; Bidlis ve Erzen'de Dimlaçoğulları; Erzurum ve Bayburt yörelerinde Saltuklular; Sivas bölgesinde Dânişmendliler; Erzincan, Divriği ve Şebinkarahisar'da Mengüçüklüler hüküm sürmekte idiler.

Son olarak Orta Doğu'daki Selçuklu istila ve fethi tamamlandıktan sonra Suriye ve Filistin kıyı şeridindeki kutsal mekanların Türk ve Müslümanların eline geçmesi Avrupalı Hristiyanların Haçlı seferleri düzenlemelerine neden olmuştu. Bu seferlerin ilkinin sonucunda Urfa'da, Antakya'da, Kûdüs'te ve Trablus'ta Latin devletçikleri kuruldu. Zengi, Musul ve yöresine hakim olduğu zaman ayakta olan Urfa Haçlı kontluğu onun tarafından ortadan kaldırılınca II. Haçlı seferi düzenlenmişti. Bölgedeki Haçlılar, özellikle Nureddin Mahmud'un komutasında gerçekleşen *cihad* savaşlarıyla bir hayli zor dönemler geçirdilerse de Avrupa'dan gelen taze güçlerle sürekli olarak takviye aldılar ve varlıklarını uzun müddet korudular.

Bölgenin küçük ama önemli bir siyasî varlığı da Çukurova'daki Ermeniler'in prensliği idi. Bizans İmparatorluğunun gölgesinde kurulan bu krallık, zaman zaman isyanlara girişmişse de imparatorlar tarafından bastırılmış ve yeniden itaat altına alınmıştı. Ermeni Prensliği, sadece Bizans imparatorları ile münasebette bulunmadılar. Arazilerini büyütmek ve daha güçlü bir konuma gelebilmek için Selçuklu arazilerine yönelik gerçekleştirdikleri istilâ hareketleri ve bölgede yaylak-kışlak yapan Türkmenlere yönelttikleri gasp ve katliamları Selçuklu Sultanları tarafından tedip edilmekte idi.

B. ZENGİLER ÖNCESİ MUSUL'UN KISA TARİHİ

İnsanlığın ilk yerleşim bölgelerinden biri olan Orta Doğu ve daha özelde Mezopotamya/el-Cezire, tarihte pekçok medeniyetin ve devletin kurulup geliştiği bir yer olmuştur. Peygamberler kıssalarının cereyan ettiği yerler olmasının yanısıra antik krallıkların hüküm sürdüğü bu bölge, ilkçağ, ortaçağ ve zamanımıza kadar süren uzun tarihi boyunca çeşitli medeniyetlere ve devletlere ev sahipliği yapmıştır.

Eskiçağların Bâbil'i ve Ninovası kadar ortaçağlar'ın Bağdad'ı ve Musul'u, tarihte benzer rolü oynamış ve çeşitli nedenlerle insanlar bu bölgeye rağbet göstermiş, bunun sonucu olarak bölge tarih boyunca siyasi, askerî ve kültürel rekabetlerin sahası olmuştur. Bu durum, Fırat ile Dicle nehirleri arasında kalan Mezopotamya/el-Cezire için olduğu kadar, esasen tüm Orta Doğu bölgesi için söz konusu edilebileceğinden, bu bölgenin tarihini bir bütün olarak incelemek yerinde olur. Bununla birlikte Mezopotamya'nın ve özellikle Musul ve yöresinin tarihini, bir mercek altına almak da mümkündür.

Konumuzu oluşturan Musul Atabegliği'nin -Zengiler- XII.-XIII.yüzyıllarda merkezi olan bugünkü Musul şehrinin tarihinin başlangıcı, esasen Irak'ın Müslümanlarca fethedildiği VII. yüzyıla, Halife Hz. Ömer zamanındaki fethine dayandırmak mümkündür. Hz. Ömer zamanında Müslüman orduları, Irak'ı Sasanîler'in elinden çekip aldıkları zaman, Mezopotamya'nın kuzeyine, Doğu Roma İmparatorluğu'nun (Bizans) elinde bulunan hudud garnizon şehirlerine -limes-

yöneldiler⁷⁸. Bu yörede bulunan Nineva (Ninive/Ninova) bu dönemlerde Doğu Roma İmparatorluğu'nun askerî üslerinden başka bir şey değildi.

Antik dönemde Asurlular'ın merkezi olan ve rivayete göre Yunus Peygamber'in de yaşadığı⁷⁹ şehir, Asur kralı Ninos tarafından kurulmuştu. Nineva'nın hemen karşısında, Dicle nehrinin batısında yer alan bir manastır-kalenin bulunduğu mıntıka, "Musul" adıyla anılıyor⁸⁰ ve Süryanî, Keldânî, Nesturî gibi Hristiyanlarca ve Sasanîlerce ruhanî bir bölge olarak kabul ediliyordu⁸¹. Burada

⁷⁸ Bernard Lewis, *The Arabs in History*, Oxford 1993; (Çev. H. Dursun Yıldız), *Tarihte Araplar*, İstanbul 2000, s.77

⁷⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefâ*, (Sadeleştiren: Ali Arslan), I, İstanbul 1981, s.27-28.

⁸⁰ Musul adının menşei ve Musul'a verilen adlar hakkında değişik görüşler için bkz., Yakut, "Musul", *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s.223; Şemseddin Sâmî, "Musul", *Kâmûsu'l-A'lâm*, VI, İstanbul 1312, s.4480; E.Honigmann, "Musul", *İA*, VIII, s.738-741; Nilüfer Bayatlı, *XVI.Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara 1990, s.3-4; Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdâresinde Musul (1523-1639)*, (Fırat Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), Elâzığ 1998; Abdurrahim Tufantoz, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Musul (1096-1127)*, (Marmara Üni. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1988, s.3-4.

⁸¹ Bu bölgenin Müslümanlarca olduğu kadar, Hristiyanlarca da kutsal bir bölge sayılmasında Musul'da yaşadığı kabul edilen ve şehir içinde adına bir mezar bulunan "Circis" in payı büyük olmalıdır. Müslümanlarca "nebi", Hristiyanlarca da "aziz" kabul edilen Circis (St. George), tarihi kayıtlara göre III.yüzyılda yaşamış ye Peygamber Hz. İsa'nın havarilerine yetişmiş bir kimse idi. Adına izafe edilen olağanüstü olaylar, Circis'in her iki din mensupları tarafından da kutsal bir kişilik olarak kabul edilmesine neden olmuştur. Bununla birlikte Musul'da Circis meşhedi olarak bilinen yerin bir Keldanî kilisesi olarak inşa edilmiş olduğuna dair, bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s.223; "Circis", *DİA*; Honigmann, E.-C.E. Bosworth, "Al-Mawsil", *Eİ*²; Ayrıca, Circis kıssası için de, bkz. Taberî, *Milletler ve*

Hristiyan Araplarla birlikte az sayıda Yahudi de bulunuyordu⁸². Bununla birlikte bu iki yere birden *hısneyn* (iki kale) deniyordu⁸³.

Müslüman orduları, Medâin, Hulvân, Tekrit ve Nineva'yı aldıkları zaman (16/637) Musul olarak bilinen bu bölgede bir şehirden söz etmek mümkün değildi⁸⁴. Musul'la birlikte kısa süre sonra el-Cezire'nin bütün büyük şehirleri Müslümanlar'a geçti⁸⁵. Bu hudud bölgelerinde yaşayan Araplar, İslâmiyet'i kabul ettiler⁸⁶. Dicle'nin

Hükümdarlar Tarihi, (Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk), Çev. Zâkir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, I, Ankara 1955, s.993-1015.

⁸² Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s.477.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (Türkçe Çev. M. Beşir Eryarsoy), II, İstanbul 1985, s.479; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, s.120; E.Honigman, "Musul", İA.

⁸⁴ Belâzurî'nin, (*Fütûhu'l-Büldân*, s.476-478) Ninova'yı ve Musul'u fetheden komutanın Utbe b. Ferkad es-Sülemî ve adı geçenin Halife Hz. Ömer tarafından Musul'a vali tayin edildiğini kaydetmesine karşın, bu konuda bilgi veren muahhar kaynaklarda, Ninova'yı fethedenin Rebî' b. Efkel olduğu kayıtlıdır. Üstelik İA'daki "Musul" maddesinde Musul ve Nineva'nın H.20 yılında (641) fethedildiği kaydına mukabil, söz konusu kaynaklarda bu bölgenin H. 16/637'de fethedildiği kayıtlıdır. Msl. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), II, s.479-480. Ancak İbnü'l-Esîr, farklı rivayetleri bir arada zikrettiğinden, aynı yerde, Utbe b. Ferkad'ın İyad b. Ganem tarafından fetihle görevlendirildiğini, bunun Nineva'yı kılıçla aldıktan sonra karşısındaki "Musul"u da halkın cizye vermeyi kabul etmesinden sonra ele geçirdiğini de kaydeder. İbni Kesîr ise Irak'ın umumi fütuhâtından Sad b. Ebi Vakkas'ın sorumlu olduğunu, emri altındaki Abdullah b. Munem'e bağlı birliklerin kumandanlarından Reb'i b. Efkel el-Gazzî'nin, Ninova ve Musul bölgesini fethettiğini kaydeder. Bkz. *el-Bidâye*, VII, s.119-120; E.Honigmann, "Musul", İA; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, s.353; *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:11, Ankara 1993, s.15-16.

⁸⁵ Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.246 vd.

doğusunda kalan ve Bizans'ın garnizon şehri olan Nineva'ya mukabil, Halife Hz. Ömer, Musul'u, Kûfe, Basra ve Fustat gibi Müslümanlar'ın bir garnizon şehri⁸⁷ haline getirmesi için Herseme b. Arfece'yi görevlendirdi. Herseme b. Arfece, buraya Arap aileleri yerleştirdi, onlara ev ve arazi verdi. Cami inşa etti. Böylece Musul'u bir garnizon şehri (*mısr*) haline getirdi. Herseme, Musul yakınlarındaki Hadîse'yi de şehir haline getirdi⁸⁸. Bu yapılırken bölgede yerleşmiş bulunan "Romania statükosu" göz önünde tutuldu⁸⁹. Bununla birlikte bu ilk şehir nüvesi asıl şehir için bir prototipten başka bir şey değildi.

Emevî Halifesi Abdülmelik (685-705) zamanında şehrin yolları kaldırıldıysa da asıl büyük şehirlerden biri (*mısr-emsâr*) haline getirilmesi Mervan b. Muhammed b. Mervan b. el-Hakem zamanına rastlar. Son Emevî Halifesi olan Mervan "el-Hımâr" (744-749), Musul'da imar faaliyetlerine girişerek yeni

⁸⁶ E. Honigmann, Müslümanlar'ın Suriye ve Mezopotamya bölgelerinde Bizans aleyhine ilerleyişinin bir neticesi olarak bölgenin kadim Aramî halkının fetihlerden sonra süratle araplaştığını, bu bölgelerdeki Roma hakimiyetinin çöker çökmez Grekçe olan yer adlarının pek az istinayla kaybolduğunu ve yerine Samî adlarının yeniden ortaya çıktığını vurgular. Bkz. E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Terc. F. Işıltan), İstanbul 1970, s.36.

⁸⁷ Halife Hz. Ömer devrinde kurulan garnizon kentleri ve fonksiyonları için bkz. Marshall G.S. Hodgson, *The Ventura of Islâm*, Londra 1974; (Türkçe terc. Kurul tarafından), *İslâm'ın Serüveni*, I, İstanbul 1993, s.149-153. Yine bu bölgede kurulan garnizon kentlerinden diğeri de Harran idi. Bkz. Mükrimin Halil Yinaç, *Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri*, (Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri, TTK Ktp.), s.1

⁸⁸ El-Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, s.476-478.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), II, s. 480; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, s.353; E.Honigmann, "Musul", *İA*.

⁸⁹ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s.36.

binalar, yollar yaptırdı. Yeni bir cami inşa edip, Dicle üzerine bir köprü kurdurdu. Şehrin etrafını surlar ile çevirttikten başka şehir idaresini teşkilatlandırdı. Böylece Musul, Emevîler zamanında el-Cezire'nin merkezi haline getirildi⁹⁰.

⁹⁰ Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s.223; E.Honigmann, "Musul", İA. Ayrıca bu maddedeki (E. Honigmann tarafından) görüşe göre Musul, Diyar-ı Rebia'nın merkezi idi. Yine G. Le Strange'ın görüşüne göre Musul, el-Cezire'nin kadim ahalisi olan Arap topluluklarından, Rebi'a, Mudar ve Bekr'den, Rebi'a'nın meskun bulunduğu bölgenin merkeziydi. Diğer Arap kabileleri olan Mudar'ın yerleştiği bölge Diyar-ı Mudar'ın merkezi Rakka; Bekr topluluğunun bölgesi Diyâr-ı Bekr'in merkezi işe yukarı Dicle'deki Âmid idi. Bu Arap kabileleri, İslâmiyet'ten önce, Sasanîler zamanında bu bölgelere yerleştirilmişlerdi. Bkz. G.Le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge 1930; Arapça terc.,Beşir Fransis-Gorgis Avad, *Büldân el-Hilâfet eş-Şarkiyye*, Bağdad 1954, s.114. Oysa Diyâr-ı Rebia'nın merkezi Nusaybin'di. Bkz. "Diyâr Rebi'a", İA. Bununla birlikte, zamanla Musul'un bölgenin en büyük ve en önemli kenti haline gelmesi Diyar-ı Rebi'a'nın da merkezi olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Yine El-Cezire, Suriye, Güney Doğu Anadolu ve kısmen İran'da yaşayan bu Arap kabilelerinin menşei hakkında bilgi veren Philip Hitti'nin, bu Arap kabilelerinin Arabistan ve Yemen kökenli olduklarını ve aralarında kadim bir husumet ve rekabet bulunduğunu belirtmesi dikkat çekicidir. İslâmiyetten evvel bu bölgelere geldikleri anlaşılan bu bedevî Arap kabilelerinden Rebi'a'ya mensup olanlar Dicle nehri boyunca yerleşip bu bölge Diyar-ı Rebi'a adını alırken, Fırat boyunca yerleşen Mudar oğullarının toprakları ise belirtildiği gibi Diyar-ı Mudar olarak adlandırılmıştır. Kays kabilesi, Mudar'ın en mümtaz kabilesi idi Nizarîler – Maaddîler şeklinde kollara ayrılmıştı. Mudar ve Rebi'a kabileleri Kuzey Arabistan kökenliydiler. Suriye'ye yerleşen Araplar arasında Güney Arabistan ve Yemen kökenli olanlar ise Kelb kabilesine mensuptular. Basra'dan Horasan bölgesine nakledilen Arablar da Kuzey Arabistan kökenliydiler. Bunların da en önde gelen kolu Temîm oğulları idi. Horasan da bir Yemen kökenli olan grup vardı ki bunlar da Ezdî (Ezedî) kabilesiydi. Kuzey Arabistan kökenli kabileler kendilerini Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'e dayandırmakta ve Adnanoğulları olarak isimlendirmektedirler. Güney Arabistanlı olanlar ise kendilerini Tevrat'ta geçen

Musul, Abbasiler zamanında da ilgi gören önemli şehirlerden biri hüviyetini sürdürdü. Özellikle Bizans'a sınır oluşu onun askerî açıdan önemini artırıyordu. Yukarı Dicle havzasından gelecek Bizans tehlikesine karşı Musul *sığurun* en önemli ileri karakollarından biriydi.

Musul'un, Emeviler zamanındaki tarihi nispeten durgun bir seyir takip etmesine karşılık, Abbasiler zamanından itibaren oldukça hareketli bir sürece sahne olmuştur. Şehrin, siyasi ehemmiyeti bu dönemde ön plana çıkarken ticari fonksiyonları da farkedilmeye başlanmış ve tüccar kervanlarının hem kara hem nehir yoluyla geçtiği bir uğrak yeri olmuştur. Şehir, Irak'ın otoritesini elinde tutan merkezi güce karşı bağımsızlık peşine düşenlerin ve isyana kalkışanların ilk elde etmek istedikleri ve dayandıkları bir yer haline gelmiştir. Şu kadar var ki tarih boyunca Bağdad'a hakim olan güç, Musul'un otoritesini de elinde tutmuştur. İşte Musul'un tarihi bir anlamda bu karşılıklı çekişmelerin ve mücadelelerin bir seyrinden ibaret olmuştur.

Halife Mu'tasım'ın (833-842), Şam ve el-Cezire'nin ilk Türk valisi olarak atadığı Aşnas et-Türkî döneminde (225/839) bölgede fazlaca siyasî-askerî olayların yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu durum fazla uzun sürmeyecek ve Abbasi Hilafet Devleti'nin bir çok yerinde görülen ayaklanmalardan el-Cezire de nasibini alacaktır. Nitekim, bir süre sonra, bir ayaklanma neticesinde, Musul, yöredeki Bedevîler ve Kürtlerle birleşen Hâricîler'in eline geçince Halife Mutedid (870-892),

"Kâhtan"a dayandırmaktaydılar. Bkz. Philip Hitti, *İslâm Tarihi*, I, s.431. Görülüyor ki Sasanîler zamanında Suriye, Irak, İran'ın değişik bölgelerine yerleştirilmiş bulunan bu Arap kabileleri arasında belli bir denge gözetilmiştir. Bu Arap kabileleri arasındaki rekabet, İslâmiyetin doğuşuyla birlikte daha popüler hale gelecek ve halifelik tartışmasının zeminini oluşturacaktır.

Musul'un istirdadı için ordusunda istihdam ettiği Türk subaylarından Asâtekin'i görevlendirdi (259/872-873). Asâtekin, bulunduğu Samerra'dan, valiliğini üstlendiği Musul'u Hâricîler'in elinden kurtarmak için başta oğlu Azgûtekin komutasında olmak üzere birlikler sevkettiyse de Hâricîler'i mağlup edemediği gibi Musul'u geri de alamadı. Bu Hâricî isyanı Abbasi Halifeliğini 10 yıl boyunca uğraştıracaktır⁹¹.

Bu Hâricî ayaklanması, bölgedeki Bedevî Arap kabilelerinden Hamdânîler'in kuvvet kazanmasını doğurdu. Kabilenin reisi Hamdan b. Hamdun'a nispetle bu adı almış olan Hamdanîler, Abbasi Halifesinin hizmetine girerek Hâricîler'e karşı savaşlarda görev aldılar. Hamdânîler, bunun sonucu olarak Musul ve yöresini ele geçirdiler. Hamdan'ın, Mardin'i ele geçirmesi Halife Mutezîd Billah (892-902)'ı kızdırdıysa da Halife, Hamdânîler'in bölgedeki varlığını kabul etmek zorunda kaldı. Hamdânîler, 293/905-906'dan itibaren Halife Müktefî Billah (902-908) tarafından Musul valiliğine getirilen Hamdân'ın kardeşi Ebu'l-Heycâ Abdullah'ın soyundan gelen idareciler kanalıyla, 369/979'a kadar Musul valiliğini ellerinde tutarak Abbasi Halifelerinin hizmetine giren ilk hanedan oldular. X.yüzyıl Hamdanîler'in yükseldiği bir dönem oldu. El-Cezire, Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar tek bir merkez olarak Musul'a bağlandı. Hamdânîler, Abbasi hizmetindeki komutanları mağlup etmelerinin yanı sıra onların azl ve tayinlerini etkileyen ayrıca halifelerin değiştirilmesinde rol oynayan hatırı sayılır siyasi ve askeri bir güç haline geldiler. Yüzyılın ortalarından itibaren Bağdad'ta Halifeler üzerinde kurdukları tahakkümle birlikte ortaya çıkan Büveyhî hakimiyeti zamanında da Hamdânîler'in bölgedeki siyasi etkinlikleri devam

⁹¹ H.Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000, s.212, 214; "Abbasiler Devri", *DGBİT*, III, s.264-265; E.Honigmann, "Musul", *İA.* ; *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s.16; A. Tufantoz, *Büyük Selçuklular Zamanında Musul*, s. 7-8.

etti. Sınır bölgelerinin muhafazası için Bizanslılar'la savaşan Hamdânîler, en son olarak Büveyhî generaller arasındaki kavgalarda mağlupların safında yer aldılar. Ancak asıl darbe kuzeyden geldi. Musul, bu sıralarda güçlenmekte olan Mervânîlerin darbesine maruz kaldı. Hamdânîler, zamanında kendilerinden haraç aldıkları, Mervânîler'e karşı müttefik kabul ettikleri ve şimdi de onların yerine geçecek olan kendileri gibi şîî itikatlı bir başka Bedevî Arap kabilesi, Mervânîler'in safına geçen Ukaylilerce ortadan kaldırıldı⁹².

380/990'da Musul ve yöresinin hakimiyetini elde ettikten sonra zahiren Büveyhî hakimiyetini tanıyan Ukaylî emiri Ebu'z-Zevad Muhammed'le birlikte Ukaylî dönemi başladı. Ukaylîler, hemen hemen XI. yüzyılın sonuna dek Musul'daki hakimiyetlerini ellerinde tuttular ve bunu Selçuklular'ın gelişine kadar sürdürdüler. Ukaylîler döneminde bölgeye gelen Türkler, ilk kez 1040'larda Musul civarında göründüler. Daha önce Abbasi Halifelerinin hizmetinde genellikle askerî ve idarî kadrolarda istihdam edildiği bilinen Türkler, bu kez kalabalık gruplar halinde bölgeye yerleşmek üzere geliyorlardı. Bunlar, Selçuk'un oğlu Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar'dı. Onun ölümünden sonra kendilerine yurt aramışlar ve Boga, Göktaş, Mansur, Dana gibi reisleri öncülüğünde Dicle havzasına intikal etmişlerdi. Bu Türkmenler'le Musul'un Ukaylî emiri Karvaş arasında çarpışmalar oldu. Türkmenler, Musul'a girmeye muvaffak oldular ve burada Halife ve Tuğrul Bey adına hutbe okuttular (435/1043-1044). Ancak, bu kalıcı bir iskan değildi⁹³.

⁹² E.Honigmann, "Musul", *İA*, VIII, s. s.738-744.; N.Ünal Karaarslan, "Hamdânîler", *DİA*, XV, s.446-447; *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s.16; A. Tufantoz, *Büyük Selçuklular Zamanında Musul*, s. 9-10.

⁹³ *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi*, s.82-83; M. H. Yinanç, *Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri*, s.2; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslâm Medeniyeti*,

Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdad'a girip Büveyhî hakimiyetine son vermesi ve Halifeyi makamına iade ederek Irak'ta Selçuklu iktidarını kurması üzerine Musul ve el-Cezire yöresi de Selçuklu Sultanına bağlandı. Ancak son Büveyhi emiri Arslan el-Besâsirî'nin isyanı* dolayısıyla onunla ittifak eden Musul hakimi Dübeyş b. Bedran'ın, Sultanın Kuzey Irak'a gönderdiği Kutalmış komutasındaki orduyu mağlup etmeleri üzerine Tuğrul Bey bizzat bu yöreye sefer düzenledi. Sefer sonunda Musul ve yöresini zapteden Sultan Tuğrul, Ukaylîleri tedip ve Musul'u kardeşi İbrahim Yinal'a iktâ etti. İbrahim Yinal'ın bir süre sonra isyanı ve bunun sonucunda öldürülmesi üzerine Musul, Ukaylîler'in elinde kalmaya devam etti. Bu hanedanın en önemli siması olan Müslim b. Kureyş, Sultan Alp Arslan ve Melikşah zamanlarında Selçuklular ile dostane bir siyaset güttü. Müslim, Sultan Alp Arslan'ın kızkardeşi Safiye Hatun ile de evlilik akdetti. Bunun sonucunda Ukaylî hakimiyeti, Irak ve Suriye'de en geniş sınırlarına ulaşarak Bağdad'tan Haleb kapılarına kadar dayandı. Ancak, Melikşah zamanında, Selçuklu Devleti tarafından nihayete erdirilmek istenen Mervanîler'e yardım ettiği anlaşıncı Sultanın tepkisini çekti. Sultan Melikşah, Kasîmüddevle Aksungur komutasında bir birliği Musul'a gönderdiyse de Müslim b.

İstanbul 1980, s. 119-120; A. Tufantoz, *Büyük Selçuklular Zamanında Musul*, s. 11-12, 23-24;

* Selçuklu Devletini bir hayli uğraştıran bu Arslan el-Besâsirî isyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyân Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I.Sultan Tuğrul Bey Dönemi", **Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, Cilt:XVIII, Sayı:22 , s. 1-90; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb Fî Tarih-i Haleb*, Ankara 1976, s.1-15, Türkçe terc.Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Ankara 1989, s.1-10; "Besasirî", **DİA** ; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* İstanbul 1976; Bu konuda yapılmış son

Kureyş, vezir Fahrüddevle b. Cüheyr'in şefaatiyle affolundu. Müslim, 1085'te Antakya meselesi yüzünden Anadolu Selçuklu Devletinin banisi Kutalmışoğlu Süleymanşâh'la giriştiği bir çarpışma sırasında öldürüldü. Yerine geçen kardeşi İbrahim, dul kalan Safiye Hatun'la evlendi. Melikşah, bununla birlikte vezirin telkinleriyle hareket ederek İbrahim'i azletti ve Musul'u elinden aldı. Vezir Fahrüddevle b. Cüheyr, Sultan tarafından Musul valiliğine atandığı zaman, Safiye Hatun, Müslim'den olma oğlu Ali ile gelerek onu Musul'u terke zorladılar. Bu sırada Melikşah'ın ölümüyle hapisten kurtulun İbrahim de Sultan Mahmud adına saltanat makamını işgal eden annesi Terken Hatun'dan aldığı bir fermanla Musul'a geldi⁹⁴.

Musul'un geleceği, bu andan itibaren taht kavgalarına karışan Selçuklu şehzadelerinin ve bunlara bağlı köle komutanlarının iradesine bağlı hale geldi. 1092'de Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine sultanlık iddiasıyla ortaya çıkan Suriye Selçukluları hükümdarı Tutuş, Suriye, Güney Doğu Anadolu bölgelerindeki Selçuklu valilerini kendisine bağladıktan sonra ileri hareketine devam ederek Musul önlerine geldi. İtaat arzeditip adına "Büyük Sultan" olarak hutbe okutmasını istediği İbrahim'in red cevabı üzerine Antakya valisi Yağısıyan, Haleb valisi Aksungur ile Urfa valisi Bozan'ın da yer aldığı ordusuyla İbrahim'in üzerine yürüdü. Nisan 1093'te Musul civarında yapılan bir çarpışmadan sonra şehre giren Tutuş, yeğeni Ali'yi Musul *nâibi* olarak tayin etti. "Kulluk sınırlarını aştığı için" adına hutbe okutulması talebi Bağdad'tan geri çevrilince hiçbir tepki göstermedi. Sadece Halifenin koştuğu şartları

çalışma olarak, bkz. Süleyman Genç, *Fatımi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasirî İsyanı*, (Dokuz Eylül Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1995.

⁹⁴ M.H.Yinanç, *Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri*, s.3-5; A. Tufantoz, *Büyük Selçuklular Zamanında Musul*, s. 33-54.

yerine getirmek için Isfahan'a yürümek üzere hazırlık yaptı. Öte yandan Ukayloğulları, Musul ellerinden alınınca, Berkyâruk'a giderek Tutuş'u şikayet etmişlerdi. Bunun üzerine Berkyâruk, Tutuş'a bir mektup göndererek, Musul'un Ukayloğulları ailesinin elinden alınmasını kınamıştır⁹⁵.

Tutuş, *sultanlık* için çıktığı yolda elindeki Dımaşk'tan başka Haleb, Nusaybin, Musul ve Âmid ile birlikte Meyyâfârikîn'i de kendisine bağlamıştır. Azerbaycan'a doğru ilerleyerek oradan Selçuklu payitahtı olan Isfahan'a geçmeği tasarlayan Tutuş, Tebriz yakınlarında karşı karşı geldiği yeğeni Berkyâruk'un kuvvetleriyle, maiyyetindeki beylerin kendisini terketmesi yüzünden çarpışmayı göze alamayarak Suriye'ye dönmek zorunda kalmıştır (Zilkade 486/Kasım-Aralık 1093)⁹⁶.

Bu arada Berkyâruk Bağdad'a gitmek üzere Musul'a geldi. Ali komutasındaki bir Ukayli birliğini Aksungur'un emrine vererek Haleb'e gönderdi. Kür-Boga'yı (Gürboğa) Musul valisi olarak atadıktan sonra kendisi Bağdad'a gitti. Musul valisi Kür-Boga, Haleb üzerine yürüyen Tutuş'a karşı Kasımüddeve Aksungur'un yardımına koştu. Ancak Seb'in savaşında yenilerek Aksungur ile birlikte Tutuş'a esir düştü ve Hıms'da zindana atıldı. Kür-Boga, bir süre sonra, Tutuş'un Rey savaşında (Safer 488/Şubat 1095) Berkyâruk'un kuvvetlerince bozulup öldürülmesini müteakip, Haleb'i ele geçiren oğlu Rıdvan tarafından serbest

⁹⁵ M.H.Yinanç, *Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri*, s.5 ; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s.139-144; A. Tufantoz, *Büyük Selçuklular Zamanında Musul*, s. 54-55.

⁹⁶ M. H. Yinanç, *Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri*, s.5; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s.142-144; A. Tufantoz, *Büyük Selçuklular Zamanında Musul*, s. 55.

bırakılacaktır. Kür-Boga yeniden Musul'a döndü. Bu arada yeniden Musul'a sahip olan Ali b. Müslim, Kür-Boga'yı şehre sokmadı. Kür-Boga, Ceziretü İbn-i Ömer'deki Selçuklu valisi Çökürmüş'ten (Çıgırmış / Çekermiş) yardım istedi. Musul kuşatıldı. Ali, 9 ay boyunca direndiyse de açlık yüzünden daha fazla dayanamadı ve Zilkade 489/Ekim-Kasım 1096'da geceleyin bir kayığa binerek Musul'u terketti. Böylece Musul'a giren Kür-Boga, 1102'deki ölümüne kadar burada Selçuklu valisi olarak kaldı⁹⁷. Kür-Boga'nın Musul'a bu girişiyle birlikte Ukayliler'in adı sahnedan silinmiş oldu.

Kür-Boga zamanından itibaren Musul, Orta Doğu'ya gelen Haçlılar'a karşı Selçuklu İmparatorluğunun bir ileri karakolu vazifesini gördü. Bu hususiyeti, Zengiler dönemi boyunca da sürecektir. Bu dönemden itibaren Musul'a atanan vali, nâib vs. idarî ve askerî sorumlular, aynı zamanda Haçlılar'a karşı cihadla da yükümlü oldular. Kür-Boga, Haçlılar'a karşı Haleb Selçuklu meliki Rıdvan'a yardıma gittiği⁹⁸ gibi Selçuklu hanedan mensupları arasındaki taht mücadelelerinde de aktif rol oynadı. Kür-Boga'nın ölümünden sonra ona bağlı Türkmen emirleri Musul'un Çökürmüş'e teslimi konusunda direnç göstermişlerse de sonunda şehir Çökürmüş'a geçmiştir. Çökürmüş, en önemli mücadelesini Haçlılar'a karşı verdi. 1098'de kurulan Urfa Haçlı Kontluğu üzerine bir sefer tertip eden Çökürmüş, müttefiki Artukoğlu Sökmen Hısn-ı Keyfâ'ya beraberinde tutsağı Joscelin olduğu halde dönerken,

⁹⁷ M. H. Yinanç, *Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri*, s.6; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s.145-150, 155, 162; A. Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s.12; A. Tufantöz, *Büyük Selçuklular Zamanında Musul*, s. 57, 58

⁹⁸ A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, .184-188; M.H.Yinanç, *Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri*, s. 8.

kendisi de ellerinde kont Baudouin olduğu halde Musul'a avdet etti⁹⁹. Ancak taht mücadeleleri sırasında Berkyâruk tarafını tutmuş olması nedeniyle hakimi olduğu Musul, Mehmed Tapar tarafından kuşatıldı. Aynı tarihlerde Berkyâruk'un ölümüyle Musul, Mehmed Tapar'ın otoritesini tanıdı (Ocak 1105). Fakat kısa süre sonra aynı Sultan tarafından Musul'un varidatını göndermediği gerekçesiyle görevden alındı ve yerine Fars ve Huzistan valiliğinde bulunmuş olan Çavlı Sakava, Musul valiliği ve Haçlılar'la mücadele görevleriyle getirildi (Muharrem 500/Eylül-Ekim 1106). Tahmin edilebileceği gibi bu tayinden hoşnut kalmayan Çökürmüş, Çavlı'ya direndi, ancak onun tarafından safdışı edildi. Fakat bu durum, Çavlı'nın Musul'a girmesine imkan vermiş değildi. Çökürmüş taraftarı olan Musul'un ileri gelenleri, Anadolu'da güçlenmekte olan Kılıç Arslan'a haber göndererek Musul'a davet ettiler ve kendisine itaat edeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine bulunduğu Malatya'dan Musul'a yönelen Sultan I.Kılıç Arslan, 25 Receb 500/22 Mart 1107'de şehre girdi. Halka iyilikle muamele etti; hutbeyi kendi adına değiştirdi; oğlu Melikşah'ı vali, Ebu Muhammed Abdullah b. Kasım eş-Şehrizorî'yi kâdı tayin etti. Şehrin reisi olarak Ebu'l-Berekât Muhammed b. Muhammed b. Hamis'i uygun gördü. Böylece Musul'u Türkiye Selçukluları'na bağladı. Daha sonra Çavlı üzerine yürüyen Sultan Kılıç Arslan'ın ordusu, 20 Zilkade 500/13 Temmuz 1107'de Habur nehri kıyısında Çavlı'nın kumanda ettiği kuvvetler tarafından bozguna uğratıldı. Sultan, Habur nehrinde boğuldu. Böylece Çavlı rahat bir şekilde Musul'a girdi. Hutbeyi yeniden Sultan Mehmed Tapar adına çevirdi. Kendisine muhalif olan Çökürmüş'ün oğlunun

⁹⁹ İleri gelen Haçlı kontlarının tutsak alındığı Belih çayı savaşı hak. ayrıntılı bilgi için bkz. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, II, Ankara 1987, s.26 vd.; A.Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s.196-197; M.H.Yinanç, *Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri*, s. 10-11.

bulunduğu Ceziretü İbn-i Ömer'i itaat altına aldı. Ancak Çavlı'nın hareketleri dikkat ve şüphe çekiciydi. Ödemesi gerekli varidatı o da göndermemişti. Sultan Mehmed Tapar tarafından çağrıldığında Sultanın katına gitmemesi Sultanı şüphelerinde haklı çıkardı. Çavlı bağımsızlık peşindeydi. Sultan, büyük emirlerinden Mevdud b. Altuntekin'i Musul meselesini çözme ve buranın valiliğiyle memur etti. Ayrıca yanına ileri gelen emirlerden İbn Porsuk, Azerbaycan ve Ahlat valisi Sökmen el-Kutbî, Aksungur el-Porsukî'yi vererek büyük bir ordu eşliğinde Musul'a gönderdi. Çavlı, İbn Porsuk'un kızkardeşi olan karısını tahkimat için şehirde bırakarak kedisi civar beldeleri tahribe başladı. Selçuklu ordusu 1108 'in tüm yaz ayları boyunca Musul önlerinde kaldı. Sonunda da Eylül ortalarında Musul teslim oldu. Böylece Mevdud'un Musul valiliği de başlamış oldu¹⁰⁰.

Mevdud ta kendinden önceki valilerin yaptığı gibi, bir yandan el-Cezire, Suriye ve Güney Doğu Anadolu bölgelerindeki Türkmen Beyliklerinin Selçuklu Devletine itaatinin devamını sağlarken bir yandan da Haçlılar'la mücadelelere devam etti. Onun bu faaliyetler çerçevesinde 1111 yılında Haçlılar'a karşı Dımaşk Atabegi Tog-Tekin'le birleşerek düzenlediği seferler sırasında Tell-Bâşir ve Maaretünnuman kuşatmaları, Urfa, Seruç harekâtları önemli bir yer tutar. Ama en önemlisi kuşkusuz, Mevdud'un, Sincar emiri Temîrek, Artukoğlu Ayaz b. İlgazi ve Tog-Tekin'le birleşerek Kudüs Kralı Baudouin'in tutsak düşmekle yüz yüze kaldığı, pek çok Haçlı askerinin öldüğü ve geri kalanların dağılarak bozguna uğradığı Taberiyye yakınlarında gerçekleşen el-Kuhvâne çarpışmasıdır (13 Muharrem 507/30 Haziran 1113). Mevdud'un Haçlılar'la yaptığı bu seferlere genç İmâdeddin Zengi de

¹⁰⁰ M.H.Yinanç, *Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri*, s. 11-14; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s.108-109; A. Tufantoz, *Büyük*

katılmakta, çarpışmalarda gösterdiği cesaret ve cengaverce dövüşmesi dikkati çekmekteydi. Nihayet Mevdud, Haçlılar'la mücadeleleri sürdürürken, Tog-Tekin'in misafiri olarak Dımaşk'ta bulunduğu bir sırada bir Cuma namazı sırasında bir Batını tarafından öldürüldü (26 Rebiyülâhir 507/10 Ekim 1113)¹⁰¹.

Mevdud'un ölümüyle boşalan Musul valiliğine Sultan Mehmed Tapar tarafından ileri gelen emirlerden Aksungur el-Porsukî getirildi (507/1113-1114). Ancak ertesi yıl Aksungur el-Porsukî, Artuklulara karşı ve Haçlılarla mücadelede başarısız olduğu gerekçesiyle bu görevden azledildi ve Rahbe'ye gitti. Yerine Emir Cuyûş (Çavuş) Beg getirildi. Sultan Mehmed Tapar'ın ölümünden sonra Sencer tarafından Irak Selçuklularının Sultanı olarak ilan edilen Mahmud'un sultanlığını kabul etmeyen Musul'daki kardeşi *melik* Mesud, *atabegi* Cuyûş Beg ile birlikte itiraz ederek isyana kalkıştılar. Öyleki Mesud adına *hutbe* okunup *nevbet* çalındı. Mahmud'a bağlı olan Aksungur el-Porsukî, diğer Selçuklu ümerâsı ile birleşerek ellerindeki kuvvetlerle Esedâbâd'ta Mesud'u mağlup etti. Bu savaşta Aksungur'un komutasında savaşan komutanlardan biri de İmâdeddin Zengi idi. Aksungur el-Porsukî, bu galibiyetin ardından yeniden Musul valiliğini elde etti (15 Rebiyülevvel 514/14 Haziran 1120). Aksungur'un dönemi, Selçuklu şehzadelerinin birbirleriyle giriştikleri taht mücadeleleri, Halife'nin Selçuklu Sultanlarına karşı giriştiği bağımsızlık hareketleri ve dini otoritesinin yanısıra siyasi hüviyetini yeniden elde etme çabaları çerçevesinde Musul-Bağdad arasında geçti. Kendisinden sonra yerine geçecek olan İmâdeddin Zengi, Aksungur e-Porsukî'nin en çok güvendiği

Selçuklular Zamanında Musul, s. 64-76; A.Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s.13.

¹⁰¹ M.H.Yinanç, *Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri*, s. 14-18; Turan, *Doğu Anadolu-Türk Devletleri Tarihi*, s. 89; A. Tufantöz, *Büyük Selçuklular Zamanında Musul*, s. 76-81; A.Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s.13.

kumandanı olmuştu. Irak'ta bu dönemde ön plana çıkan bir başka mesele de Hille'nin Arap emiri Dübeys b. Sadaka'nın neden olduğu karışıklıklardır. Dübeys'in Bağdad'a yönelik tehditleri, Halife'yi Selçuklu Sultanıyla işbirliğine sevk ederek şehrin ve şahsının güvenliği için gerekli askerî önlemler almaya itmiştir. Bunun sonucunda Aksungur, Bağdad *şahneliğine* getirilmiştir (516/1122). Kendisine *iktâ* edilen Vâsıt ve Basra yörelerine de İmâdeddin Zengi'yi gönderdi. Aksungur'un Bağdad *şahneliği* pek başarılı geçmedi. Dübeys önünde yenildi. Bunun sonucunda Bağdad *şahneliğinden* azledilerek yeniden Musul'a gönderildi (518/1124). Yanında Sultan Mahmud'un küçük oğlu Alp Arslan da vardı. Aksungur, Musul'a döndükten sonra dikkatini Haçlılar'a çevirdi. Halebliler'in yardım çağrısını dikkate aldı ve Haleb'e giderek burayı Haçlı istilasından emin hale getirdi. Azaz'ı ele geçirmek istemesi üzerine biraraya gelen Haçlılar tarafından bölgeden uzaklaştırıldı. Yeniden gelmek üzere Musul'a döndü. Ancak, 9 Zilkade 520/26 Kasım 1126'da yine bir Cuma günü, Cami el-Atîk'de bir Batınî hançerine hedef oldu. Onun ölümü ilginç bir tespiti doğrular mahiyettedir. Musul'a merkezden atanan valilerin sonu, haince suikastlerle gelmektedir. Cinayetlerin çoğunda Batınîler'in parmağı olduğu anlaşılmıştır. Ancak kişisel husumet ve Zengi'nin ölümü sırasında olduğu gibi tam bir ihanet te cinayetlerin sebebi olmuştur. Aksungur ölünce, yerine geçmek üzere Haleb'ten gelen oğlu İzzeddin Mesud, Sultan Mahmud tarafından Musul valiliğini deruhte etti (Aralık 1126). İzzeddin Mesud, Suriye'deki Haçlılar'ı oradan atmak isteyen cengâver Selçuklu komutanlarından biriydi. Rahbe'de bulunduğu sırada hastalıktan hayata gözlerini yumdu (Temmuz 1127). Musul'da Aksungur el-Porsukî'nin memluku olan veziri Çavlı, Sultan Mahmud'tan Aksungur'un öteki oğlu adına Musul valiliğini temin etmek üzere hediyelerle birlikte bir grup Musul ileri

gelenini Bağdad'a gönderdi. Kâdı Bahaaddin ebu'l-Hasan Ali el-Kasım eş-Şehrizorî ve Salahaddin Muhammed el-Yağı-Basan liderliğindeki heyet Sultanla buluşunca Çavlı'a karşı çekincelerini belirttiler ve Musul valiliği için başka bir isim önerdiler. Bu yeni isim, o sırada kişiliği ve askerî becerisiyle Sultan katında elde ettiği mevki dolayısıyla Bağdad şahneliğini deruhte etmiş olan "İmâdeddin Zengi" idi¹⁰².

¹⁰² M.H.Yinanç, *Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri*, s. 18-23; A. Tufantoz, *Büyük Selçuklular Zamanında Musul*, s. 85-96; A.Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s.14-17.

I.BÖLÜM

İMÂDEDDİN ZENGİ VE SONRASI

I. MUSUL ATABEGLİĞİ'NİN KURULUŞU

İmâdeddin Zengi Dönemine Bir Bakış

Musul Atabegliği'nin, I.Seyfeddin Gazi tarafından kurulan Musul Kolu'nun tarihine geçmeden evvel, Atabegliğin kuruluşuna ve babası İmâdeddin Zengi'nin hangi şartlarda ortaya çıktığına bir göz atmak yerinde olacaktır.¹

Buna göre;

İmâdeddin Zengi, Kasîmüddeve Aksungur'un hayattaki tek oğlu olarak 480/1087-1088 yılında Haleb'te doğmuştu. Babası Aksungur, Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın himayesinde yetiştikten sonra Melikşah'ın hizmetine giren *mamlûklar*ın ileri gelenlerinden biriydi. Aksungur'un babası Abdullah Alturğan'ın mensup olduğu Sabyu oymağı, Oğuzlar'ın Avşar boyuna mensuptu².

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah 23 Şaban 479/3 Aralık 1086'da Haleb'i Ukaylîler'den aldığı zaman vezir Nizamü'l-ün tavsiyesiyle kale kumandanlığına

¹ Bir giriş mahiyetinde olan bu bölümün hazırlanmasında daha çok araştırmalardan ve ağırlıklı olarak C. Alptekin'in eserlerinden faydalanılmıştır.

² C. Alptekin, İmâdeddin Zengi üzerine yaptığı çalışmasında atalarının Oğuzlar'ın Avşar boyuna mensubiyetinden bahsetmez. Bkz. *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978, s. 19; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", s.534. Buna mukabil, Yılmaz Öztuna, Zengi'nin atalarının Avşar boyuna mensup olduğunu kaydediyor, bkz. *Büyük Türkiye Tarihi*, II, İstanbul 1983, s.105. Ondan naklen, Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1995, s.61; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, s. 62, 157.

Nuh et-Türkî'yi, şehir idaresine de "Kasîmüddeve" ünvanıyla Aksungur'u tayin etmişti. Aksungur, Haleb'teki ilk Selçuklu idarecisi olarak şehre istikrar ve güvenlik getirmiş, Haleb'teki güzel idaresi halk tarafından benimsenmişti³.

Melikşah, 485/1092'de öldüğü zaman, *Büyük Sultan (sultânu'l-a'zam)* olmak iddiasıyla ortaya çıkan Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş, bölgedeki Selçuklu valilerini kendisine katılmaya zorladı. Bunun sonucunda Haleb valisi Aksungur, Urfa valisi Bozan ve Antakya valisi Yağısıyan gibi ileri gelen Selçuklu komutanları Tutuş'a katıldılar. Bu arada Tutuş'un 13 yaşındaki yeğeni Berkyârûk ta *sultan* olarak ortaya çıkmıştı. Haleb valisi Kasîmüddeve Aksungur ve Urfa valisi Bozan'ın, Berkyârûk safına katılmaları üzerine, durumu zayıflayan Tutuş, bu komutanlar üzerine yürümeğe karar verdi. Berkyârûk tarafından desteklenen Aksungur, Bozan'ın yanısıra Musul valisi Kür-Boğa (Gürboğa) ve Rahbe valisi Yusuf b. Abak'tan da yardım aldıysa da Tellü's-Sultan civarındaki Seb'in köyü deresi yakınında vuku bulan çarpışmada Tutuş karşısında mağlup oldu. Tutsak düşen Kasîmüddeve Aksungur, Tutuş tarafından öldürüldü (8 Cemaziyülevvel 487/26 Mayıs 1094)⁴. Kesilen başı önce Haleb'te sonra da Dimaşk'ta teşhir edildi. Cenazesi ise Haleb'te Karanbiyâ meşhedi'nin batı tarafında taştan bir kubbe içine

³ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s.19 ; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s.85; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi*, Ankara 1989, s.129.

⁴ Zengi'nin annesi de babası tarafından kazaen öldürülmüş ve defnedilmek üzere Horasan'a gönderilmişti. Bkz. C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 21; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", s.534; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s.144-148.

gömüldüyse de daha sonra oğlu Zengi tarafından Züccaciyye Medreseşi'ne nakledilmiştir⁵.

Aksungur öldürüldüğünde oğlu Zengi, 10 yaşlarında idi⁶. Onu, babasının memlûkları yanına aldı. Kıvâmüddeve Kür-Boğa, Zengi'yi Musul'a götürdü. Zengi'nin Musul ile münasebeti ilk kez ve böylece başlamış oldu. Musul Zengi'nin ilk eğitim gördüğü ve yetiştiği yer idi. Kür-Boğa'nın 494/1102'deki ölümünden sonra yerine geçen Musa et-Türkmanî'nin de kısa süre sonra ölmesi üzerine Melîkşah'ın eski bir memlûku ve Ceziretü İbn-i Ömer'in idarecisi olan Şemsüddeve Çökürmüş, Musul valisi olunca, onu himayesi altına aldı. 500/1106-1107'deki katline kadar Çökürmüş'ün yanında ve hizmetinde kalan Zengi, Musul Atabegi olduğu zaman Çökürmüş'ün oğlu Nasr el-Ğurî'ye iktâlar verecek ve onun kızıyla da evlenecektir. Çökürmüş'ten sonraki Musul idarecisi olan Çavlı Sakava'nın hizmetine giren Zengi, onun, Sultan tarafından görevden alınması ve yerine Mevdud'un getirilmesiyle birlikte Mevdud'un hizmetine girmiş, onunla birlikte Haçlılar'a karşı yapılan savaşlara katılmıştır. Mevdud, 507/1114'te Dımaşk'ta Batınîler tarafından öldürülünce yerine Aksungur el-Porsukî* getirildi. Aksungur el-Porsukî, Sultan Mehmed Tapar tarafından Musul askerleriyle birlikte Haçlılar'a karşı mücadele için gönderilirken dikkat çekici bir cesarete sahip olan Zengi de bu savaşlarda yardımcı olarak yer aldı. Sefer sonunda Zengi, bu sırada iktâ olan Musul'da bulunan ve

⁵ A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s.148-149.

⁶ Aynî'ye göre Zengi, 477/1184 yılında doğmuştu. Bkz., *İkdu'l-Cumân Fî Tarih Ehli'z-Zaman*, Cilt:XII, Beyazıt Ktp. Veliyyüddin Efn. Yazma No:2389, s.149.

* Aksungur el-Porsuki hak. bk. İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe terc.), s. 126-134.

Atabegliğini Cuyuş (Çavuş ?) Beg'in üstlendiği Sultan Mehmed (Muhammed) Tapar'ın oğlu Melik Mesud'un hizmetinde bulundu⁷.

Sultan Mehmed Tapar'ın 1118'deki ölümünden sonra yerine geçen, beş oğlundan en büyüğü olan Mahmud, sultanlığını ilan edince Sencer tarafından aynı yılda Sâve'de yapılan savaşta mağlup edildi. Ancak Sencer *sultanü'l-a'zam* ünvanıyla ülkenin doğu kesiminde hükümran olurken yeğeni Mahmud'u da *sultanü'l-muazzam* ünvanıyla batı tarafındaki bölgelere gönderdi. Ayrıca onu *vârisi* olarak belirledi ve kızı Mah-Melek Hatun'la da evlendirdi. Böylece Mahmud, Sencer'e *tâbi* olmakla birlikte, 1194 yılına kadar hüküm sürecektir olan Irak Selçuklu Devleti'nin ilk *sultanı* oldu⁸.

Ancak Mahmud'un *sultanlığına* karşı ilk tepki oldukça yakınından geldi. Musul'daki kardeşi Mesud, bölgedeki Türkmen ve Kürd Beylerinin yanısıra Hille'deki Mezyedîler'in reisi Dübeys b. Sadaka'yı desteğine alarak Mahmud'a karşı yürüdü. Mahmud, Mesud'un kuvvetlerini Esedabâd'da mağlup edince Mesud, iktâi olan Musul'u kabetti ve Azerbaycan'a gönderildi. Müttefiki Dübeys, Mardin Artukluları'na sığınmak zorunda kaldı. Musul, Aksungur el-Porsukî'ye kalmıştı. Ancak Mardin Artuklu hükümdarı Artuk b. İlgazi'nin damadı olan Dübeys, Sultan Mahmud ve Halife Müsterşid'in talebine rağmen Artuk tarafından korununca,

⁷ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 21.

⁸ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, V, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991, s.10-11; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 22.

* Dübeys b. Sadaka hak. bkz. İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, s. 139-157; Ayrıca Dübeys'in bu dönemde Irak'ta oynadığı rol hak. bkz. M. Altay Köymen *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, V, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991, s.35 vd.

Aksungur el-Porsukî, Halife'nin ricasıyla Dübeys'e karşı bir güvenlik unsuru ve Irak *şahnesi* olarak Bağdad'a tayin edildi (1122)⁹.

Dübeys'in, Bağdad kapılarına dayanması üzerine Musul'dan Aksungur'un emriyle Altuntaş el-Aburî ile Zengi komutasında bir birlik Vâsıt karşılığında Halife'ye yardıma gitti. Zengi, daha önce de çeşitli çarpışmalara katıldıysa da bu onun ilk önemli askerî faaliyeti oldu. Böylece Vâsıt, Zengi'nin ilk *iktâ* sahası oldu. Zengi burada aynı zamanda Sultan Mahmud'un otoritesini sürdürme görevini üstlenmişti. Zengi'nin komutasındaki birlikler, Halifelik kuvvetleriyle birleşerek Bağdad'a yürüyen ve askerlerine Halifenin sarayını yağmalama sözü veren Dübeys'in kuvvetlerini Muharrem 517/Mart 1123'te Hille yakınında bozguna uğrattı. Zengi, Irak'ta bir devlet kurma düşüncesini bu zamanda geliştirmeye başladı¹⁰.

Bu arada Halife Müsterşid, veziri İbn Sadaka'nın da desteğiyle kendi prestijini korumak ve hatta genişletmek için Bağdad'taki Selçuklu nüfuzunu ve bu arada Aksungur'un yerine *şahne* atanan Baranguş Zekevî'nin etkisini ortadan kaldırmak için komşu Türkmen ve Kürd emirleriyle işbirliğine girişmekten kaçınmadı. Halife, Bağdad'ta bir ordu techiz ederek Sultan Mahmud'un otoritesini kırmak istiyordu. Bu sırada Basra'da bulunan Zengi, Sultan Mahmud'un emriyle harekete geçerek Afif komutasındaki Halifelik kuvvetlerini bozguna uğrattı. Sultanın kendisi de 18 Zilhicce 520/4 Ocak 1126'da Bağdad'a yürüdü. Askerleri, Halife'nin sarayını yağmalayınca galeyana gelen Bağdad halkının da çarpışmalara katılmasıyla Selçuklu ordusu bozguna uğramakla yüz yüze geldi. Ancak tam da bu sırada Vâsıt,

⁹ C. Alptekin, *The Reign of Zengi*, s. 21-22; Ayrıca Mesud'un, ağabeyi Mahmud'a karşı giriştiği isyan hareketinin mahiyeti ve ayrıntısı için bkz. M.A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s.27 vd., 39, 54.

¹⁰ C. Alptekin, *The Reign of Zengi*, s. 23-24.

Basra ve Batiha bölgelerinden topladığı askerleriyle karadan ve nehirden Bağdad'a giren Zengi'nin komuta ettiği birlikler, Selçuklu ordusunu bir hezimetten kurtardı. Zengi'nin, kısa sürede Dicle vadisinde Erbil'in Kürd emiri Ebu'l-Heycâ'yı saf dışı bırakması, Halife'yi paniğe uğrattı. Nehir yoluyla Bağdad'a giren Zengi'nin kuvvetleri, caddelerde Selçuklu askerleriyle savaşıp Halifenin ordusu üzerine saldırıya geçince Halife Müsterşid, barış istemek zorunda kaldı. Komutanların, barışı aptalca bir merhamet olarak görmelerine karşın Sultan Mahmud, Halife'den yüklü miktarda para ve hatırı sayılır miktarda at ve silah almak suretiyle barış yapmaya razı oldu. Zengi, bu olaylarla, zor durumlara karşı çözüm bulma kabiliyetinin yanı sıra kişiliğinin ve ileri görüşlülüğünün gücünü gösterme fırsatı elde etti. Liderliği ve askeri kabiliyeti dolayısıyla Halife'den gelecek tehditlere karşı Bağdad'ta Selçuklu temsilcisi olarak bırakılan Zengi, Sultan Mahmud tarafından Rebiyülevvel 520/Nisan 1126'da Bağdad *şahmesi* olarak atandı¹¹.

Musul'daki Aksungur el-Porsukî, 9 Zilkade 520/ 26 Kasım 1126'da Musul Ulu Camii'nde (Cami el-Atîk/Emevî Camii) hutbe verirken derviş kılığına girmiş bir Batını fedai grubu tarafından şehid edilince Haleb'ten gelerek yerine geçen oğlu İzzeddin Mesud'un Musul valiliği Sultan ve Halife tarafından onaylandığında veziri olarak babasının eski bir Türk memluku olan Çavlı atanmıştı. İzzeddin Mesud'un Şam Atabegi Tuğtekin'e karşı düzenlediği bir harekât sırasında ölümü üzerine vezir Çavlı, Musul valiliğine getirmek istediği onun kardeşi için Bağdad'a bir elçi heyeti gönderdiğinde heyette bulunan Kâdı Bahaaddin ebu'l-Hasan Ali el-Kasım eş-Şehrizorî ve Salahaddin Muhammed el-Yağısıyanî (yada Yağı-Basan), Çavlı

¹¹ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 26; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", s.534; M.A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s.96-102, 110.

aleyhtarı olduklarından Bağdad'ta Zengi lehine girişimlerde bulundular. Bunun üzerine Sultan Mahmud, Musul valiliğine Zengi'yi atadı ve *atabeg* ünvanıyla oğlu Alp Arslan'ı himâyesine verdi (1127 yazı)¹². Böylece Musul'da Zengi dönemi resmen ve fiilen başlamış oldu.

Zamanında küçük bir çocuk olarak geldiği Musul'a *vali* olarak atanan Zengi, 1127 yılında bu görev ve yetkiyle şehre girdiği zaman, derhal, teşkilatı kendi yönetim anlayışına uygun bir hale soktu. Çavlı ona itaat etmek zorunda kaldı. Musul'da yeni atamalarda bulunan Zengi, Nâsireddin Çakır'ı Musul kalesi dizdârlığına getirirken bütün kalelerin sorumluluğunu da ona verdi. Salahaddin Yağı-Basan *emîr-i hâcibliğe*, Bahaaddin eş-Şehrizorî de *kadı el-kudatlığa* getirildi ve Zengi'nin özel danışmanı oldu¹³.

Musul'a yerleşen Zengi, ilk olarak Cezîretu İbn-i Ömer valisini îtaate davet etti. Aksungur el-Porsugî'nin eski bir memlûku olan Ceziretu İbn-i Ömer valisi Zengi'nin önerdiği yüklü miktarda para karşılığindeki işbirliğini reddedince Zengi, askerleriyle Dicle'yi geçip Ceziretu İbn-i Ömer üzerine yürüdü. Şehir kuşatma altına alınınca vali, anlaşmaya razı oldu. Ancak bu sırada Dicle nehrinin taşması Zengi'nin ordusunu zor duruma soktu. Ceziretu İbn-i Ömer halkının Tanrının bir lütfu olarak saydığı bu hadise münasebetiyle şehir kurtuldu. Bunun üzerine Sincar'a yönelen Zengi, her hangi bir muhalefetle karşılaşmaksızın şehre girdi ve Sincar'a bağlı yerlere *şahmeler* atayarak buraları kendisine bağladı¹⁴.

¹² C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 27-28; ayn. mlf., "Musul Atabegliği, s.535. Aynî, Zengi'nin, ileride de geçeceği gibi, Sultan Mesud'un Alp Arslan ve Ferruhsah adındaki iki oğlunun terbiyesini üstlenmiştir. Bkz. *Ikdu'l-Cumân*, s.179.

¹³ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 31; ayn. mlf., "Musul Atabegliği, s.535.

¹⁴ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 32.

Bu arada Haleb'teki karışıklıklar, Haçlılar'ın şehir kapılarına dayanmasına neden olmuştu. Zengi, Sungur ed-Dıraz ve Hasan Karakuş adlarındaki iki komutanını, Sultan tarafından Musul, el-Cezire ve Haleb'in kendisine verildiğine dair bir fermanla birlikte Haleb'e yolladı ve bu suretle Haleb'teki karışıklıkların önüne geçti. Bir süre sonra da Zengi'nin kendisi, ordusuyla Musul'dan hareket edip Menbic'i aldıktan sonra Cemâziyülâhir 522/Haziran 1128'de Haleb'e girdi. Vaktiyle babasının bıraktığı iyi hatıra dolayısıyla Halebliler tarafından sevinçle karşılandı. Zengi, Haleb emirlerine *iktâlar* dağıtıp düzeni kısa sürede yeniden sağladı ve Rıdvan b. Tutuş'un kızı ile evlendi¹⁵.

Bu arada Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Halife'nin rakibi olan Dübeys'i Halife'nin genişleme emellerine karşı bir denge unsuru ve koz olarak kullanmak istediğinden Irak'taki konumunu güçlendirmek üzere Musul'u Dübeys'e vermek isteyince Zengi, 100,000 dinar ve bir çok hediyelerle Irak Sultanı Mahmud'un katına giderek itaatini arz edip Musul'daki konumunun muhafaza edilmesini istedi. Mahmud, Zengi'nin isteğini kabul etti ve ona Haleb'e dönebileceğini söyledi. Suriye'ye dönen Zengi, Haçlılar'a karşı savaşlara girişerek bu bölgede bir çok kent ve kaleyi ele geçirdi. Bu arada *cihad* için yardıma gelen bir Dimaşk süvari birliği ile Atabeg Tâcûlmülûk Börî'nin oğlu Sevinc'i tutsak aldı (Zilhicce 524/Kasım 1130)¹⁶. Buna Tâcûlmülûk Börî'nin, kendi iktidarını korumak için Haçlılar'la işbirliğine giriştiğine ilişkin haberler sebep olmuştu.

¹⁵ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 33; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", s.535.

¹⁶ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 50-51; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", s.536.

Öte yandan Sultan Sencer'in emrine karşın Mahmud tarafından serbest bırakılan Dübeyş, Hille'ye gittikten sonra etrafına adamlar toplayıp Halife aleyhine faaliyetlerde bulunduğu sıralarda Serhad valisi Fahrüddeve Gümüştekin'in dul kalan karısından kendisiyle evlenme karşılığında Serhad valiliği önerisini alınca, Irak'ta Halifenin takibinden kurtulmak ve Suriye'de yeni bir hakimiyet alanı oluşturmak için bu teklifi memnuniyetle kabul etti. Ancak Serhad'a gitmek için yanına kimseyi almayı başaramayan Dübeyş, tek başına yola çıkınca yolunu kaybetti ve Dimaşk civarında Dimaşk Atabegi Tâcûlmülûk Börî'nin adamları tarafından yakalandı (6 Şaban 525/6 Temmuz 1231). Tâcûlmülûk Börî, Dübeyş'i Halife'ye teslim etmeğe söz verdiyse de Zengi'nin, elinde tutsak bulunan oğlu Sevinc'in ve diğer Dimaşk'lı esirlerin serbest bırakılması ve 50,000 dinar karşılığında Dübeyş'in kendisine verilmesi teklifi üzerine Halife'ye verdiği sözü gözden geçirmek zorunda kaldı. Zengi, esirler ve dinarlar karşılığında Tâcûlmülûk Börî'den teslim aldığı Dübeyş'i, Büyük Sultan Sencer'in direktifleri doğrultusunda silah ve atlar vererek serbest bıraktı. Bu hareketi, kuşkusuz Sencer'in gözüne girme ve böylece yerini koruma amacını taşıyordu. Bu arada Halife'nin Dübeyş'i teslim almak üzere gönderdiği emirleri, Zengi'nin Dübeyş'i serbest bıraktığını öğrendikten sonra dönüş yolunda, Rahbe civarında, Fırat'ı geçerlerken Zengi tarafından yakalandı. Zengi, bu andan itibaren Halife karşıtı bir politika izledi ve bu durum özellikle Sultan Mahmud'un Şevval 525/Eylül 1131'deki ölümünden sonra iyice su yüzüne çıktı¹⁷.

¹⁷ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 34-36; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", s.536-537; M. Altay Köymen, Dübeyş'in Tâcûlmülûk Börî tarafından yakalanıp Zengi'ye teslim edilmesi bahsinde Serhad valisinin dul karısının evlenme teklifiyle Suriye'ye gelmesinden bahsetmeksizin, yeni bir müttefik arayışı çerçevesinde

Irak'ta, Mahmud'un ölümünden sonra Selçuklu şehzadeleri arasında baş gösteren taht mücadeleleri sırasında Zengi, Mesud'un safını tuttu. Mahmud'un oğlu Davud, vezir Dergezünî ve Merağa valisi Aksungur Ahmedili tarafından *sultan* ilan edilip adına Cibâl ve Azerbaycan'da hutbe okutulurken Mesud ta Halife'den kendi adına hutbe okutulmasını istemişti. Halife, Mesud'un ve diğer bir şehzade olan Selçuk-Şah'ın, *atabegi* Karaca es-Sakî'nin aracılığıyla kabul ettirmek istediği sultanlık iddia ve taleblerini reddetti. Mesud Bağdad'a yürümek istediği zaman yardıma çağırdığı Zengi, ordusuyla Musul'dan hareket ettiyse de Semerra'da Karaca es-Sakî'nin kuvvetleri tarafından bozguna uğratıldı. Zengi, Tikrit *dizdârı* Kürd Necmeddin Eyyub'un yardımları sayesinde ordusunu yeniden toparlayabildi¹⁸.

Bir süre sonra Mesud'un Halife Müsterşid ile anlaşarak Sencer'in adının hutbelerden kaldırılması üzerine Sencer'in isteği üzerine Dübey's'le birleşerek Bağdad'a yürüyen Zengi'nin kuvvetleri, bir kez daha ama bu sefer Halifenin az sayıdaki birlikleri tarafından mağlup edildi. Halife bu zaferle yetinmedi ve bir süre sonra Musul'a çekilen Zengi'yi burada da kuşatma altına alarak Musul'u terke zorladı (20 Ramazan 527/26 Temmuz 1133). Bir süre sonra Halife Müsterşid, Mesud'a karşı Zengi ile işbirliği yaparak ilişkilerini düzeltmek istediysen de Mesud'a karşı giriştiği mücadelede tutsak düştü ve ordugâhta bulunduğu bir sırada bir grup Batınî tarafından öldürüldü (529/1135 yazı)¹⁹. Yerine oğlu Râşid Halife oldu. Bu arada Zengi, Musul kuşatması sırasında Halife'ye yardım eden bölgedeki Kürdler ve

Haçlılar'la irtibat kurmak üzere bölgeye geldiğini kaydeder. bkz. *İkinci İmparatorluk Devri*, s.170-173.

¹⁸ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 36; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", .537.

¹⁹ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 40; M.A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s.280.

Artuklular üzerine bir sefer tertip etmeyi ihmal etmedi. Akr el-Humeydiyye, Şûş ve Kevâşî kaleleri Zengi'ye bağlandı. Ayrıca Hısn-ı Keyfâ Artukluları üzerine yürüyen Zengi, Âmid'i kuşattı ve Hısn-ı Keyfâ hakimi Davud'u yenilgiye uğrattı (Nisan 1134)²⁰.

Takip eden gelişmelerde Halife Raşid aleyhine faaliyetlerde bulunan Mesud'a karşı Raşid'in safında yer alan Zengi, Mesud'un Bağdad'ı kuşatıp şehre girmesi üzerine Zilkade 530/Ağustos 1136'da Halife'yi yanına alarak Musul'a gitti. Buna mukabil Abdullah b. Müztazhir, Mesud tarafından el-Muktefi Liemrillah adıyla yeni halife olarak kabul edildi (18 Zilkade 530/18 Ağustos 1136). Zengi, Râşid karşıtı bütün gelişmelere rağmen onu koruyan tek kişi olmuştu. Sultan ve Bağdad'taki ileri gelenlerin Râşid'i göz ardı edip el-Muktefi'yi resmî halife olarak kabul etmeleri üzerine Zengi, Raşid'in adını hutbelerden kaldırdı. Onun yerine el-Muktefi'yi ve Sencer ile Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un adını zikretmeye başladı. Râşid ise Azerbaycan'a gitti. Oradan da Hemedan'a giderek Melik Davud'la buluşup Mesud'a karşı çarpışmalara girişti ve bu çarpışmalar sırasında öldürüldü²¹.

Zengi, bundan sonra dikkatini Suriye'deki Haçlılar'a ve Bizanslılar'a yöneltti. Elçisi Kemaleddin Şehrizorî, Bağdad'ta Cuma hutbesinde Zengi'nin Haçlılar'a karşı girişeceği kutsal savaş için Müslümanlardan yardım istedi. Mesud ta 10000 seçkin süvarisini Zengi'ye yardıma gönderdiyse de Haleb'i sıkıştıran Bizans ordusunun geri çekilmesi üzerine Zengi, bu kuvvetlere gerek kalmadığını bildirdi. Gücü yükselmekte olan Zengi'nin yükselişinden şüphelenen Mesud, onu Bağdad'a davet ettiğinde

²⁰ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 80; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", s.538; R. Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.65-66.

²¹ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 43-45; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", s.540-541; M.A.Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s.296-305.

Zengi, cihadla meşğul olduğunu ileri sürerek Sultanın katına gitmedi. Zengi, bu arada Sultana 100000 dinar ödeme vaadinde bulunmayı da ihmal etmedi. Bu şüpheli durumu, Melik Davud'un öldürülmesinde de Zengi'nin parmağı olduğu iddiasına zemin hazırladı. Bununla birlikte Zengi, Selçuklu Sultanlarının desteği olmadan girişeceği mücadelelerde başarılı olamayacağını anlamıştı. Zengi, bir süre sonra oğlu Seyfeddin Gazi'yi Musul şehrinin anahtarlarıyla birlikte Sultan Mesud'a göndermekten kaçınmadı. Ayrıca da Musul'da bastırdığı sikkede Büyük Sultan Sencer'in, onun vasali olan Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un, *atabegliğini* yaptığı Melik Alp Arslan'ın isimlerini kendi adıyla birlikte zikrederek, Selçuklu Sultanlarına bağlılığını gösterdi²². Şehzadeler arasındaki mücadelelerin sona ermesi üzerine Zengi, dikkatini yeniden Haçlılar'a ve bölgede hüküm süren Artuklular'a ve bu arada yağmacı Kürd kabilelerine çevirdi.

Zengi, 1139 Haziranında Artuklular'a ait olan Darâ, Resû'l-Ayn, Cebel-Cûr(Çapakçur/Bingöl) ve Zülkarneyn'i zaptetti. Savur'ı bu sefer esnasında kendisine yardım eden Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş'a verdi ve onun kızlarından biri olan Safiye Hatun'la evlendi²³.

Zengi, Haçlı topraklarının yanı sıra Dımaşk Atabegliğinin arazilerine de göz dikmişti. 1137'de Dımaşk Atabegliği topraklarına giren Zengi, isteğine kan dökmeden ulaşmak istiyordu. Bu maksatla Dımaşk Atabegi Tâcûlmülûk'tan dul kalan Safvetü'l-mülk Zümürüd Hatun'la evlenmek arzusunda olduğunu Dımaşk'a

²² C. Alptekin, *The Reign of Zengi*, s. 46; M.A.Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s.389-395.

²³ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.68; C. Alptekin, *The Reign of Zengi*, s. 81; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", s.538-539; Yalnız R. Ataoğlu, bu evlilikten bahsetmez. Bkz. *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.66.

bildirdi. Dügün 19 Ramaz 532/31 Mayıs 1138'de yapıldığı zaman Zengi kendi kızını da Dımaşk Atabegi Mahmud'a verdi²⁴. Hıms, Zümürüd Hatun'un çeyizi olarak geldi. Bununla birlikte Dımaşk Atabegleri, konumlarını korumak için Haçlılar'la işbirliğine devam ettiler. Zengi, Suriye'de ele geçirdiği stratejik şehirlere Türkmenleri yerleştirdi. Baalbek'i, Tikrit'te bozguna uğramışken kendisine yardım eden Necmeddin Eyyub'a *iktâ* etti. 22 Haziran 1140'ta Dımaşk'ı kuşattığı zaman Atabeg Abak, adını hutbelerde zikretmek suretiyle Zengi'nin hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldı²⁵

Zengi, bundan sonra yeniden Haçlılar üzerine yöneldi. Bu sıralarda Urfa Haçlı kontluğu birliklerinin Kuzey Suriye'de askerî faaliyetlere girişerek Fırat'ın batısıyla birlikte Rakka, Nusaybin, Âmid ve Mardin civarını ele geçirerek bölgedeki Selçuklu otoritesini ve Zengi'yi tehdit etmesi nedeniyle, Sultan Mesud'tan Urfa üzerine yürüme emri aldı. Bu emir, onun Urfa'ya düzenlemek istediği seferden elde edeceği çıkarlarla uyuşmaktaydı. Zengi, Van gölü havzasında bulunan Kürdler üzerine bir yanıltma harekâtı düzenledi. Âmid ve Maden'de görülmesi Artuklu Kara Arslan'ı endişelendirdi. Zengi, 1131 yılında Âmid civarındaki bir sefer sırasında ele geçirdiği Kara Arslan'ın kardeşi Arslan Toğmuş'u onun yerine geçirebilirdi. Bu yüzden Kara Arslan Urfa Haçlı Kontluğu'ndan ve Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud'tan yardım istedi. Sultan Mesud ile Joscelin, Kara Arslan'a yardım etmeğe söz verdiler. Bu sırada da Harran hakimi Fazlullah b. Cafer, Zengi'ye haber yollayarak, Kara Arslan'ın yardımına giden Urfa Haçlı ordusunun şehri terkettiğini

²⁴ C. Alptekin, *The Reign of Zengi*, s. 59; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", s.543; ayn. mlf., *Dımaşk Atabegliği*, s.113.

²⁵ C. Alptekin, *The Reign of Zengi*, s. 62; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", s.545; ayn. mlf., *Dımaşk Atabegliği*, s.128.

bildirdi. Bunun üzerine Zengi, Urfa'ya gelerek şehri ve kaleyi kuşattı. Zengi, bu sefer için *cihad* ilan ederek Türkmen ve Kürd beylerinden yardım istemişti. Sıkıştırılan şehirde bulunan zayıf savunma kuvvetlerinin komutanı Hugue, şehirde bulunan Ermeniler'den ve Yakubîler'den yardım istedi. Ayrıca da Antakya ve Kudüs'e de haber göndererek süratle yardıma gelmelerini bildirdi. Bu arada durumu öğrenen Urfa kontu Joscelin I., Zengi'ye engel olamayacağını anladığından Tell-Başir'de durmak zorunda kalmıştı. Zengi Urfalılar'a gönderdiği mesajda, kan dökülmeden teslim olmalarını istediye de Urfalılar, onu aşağılayıcı cevaplar verdiler. Zengi, ordusuyla hücumla geçti ve şehri ele geçirdi (24 Aralık 1144). Şehirde bulunan Ermeni ve Yakubî halka iyilikle davranırken Haçlı askerlerini bertaraf etmeğe çalıştı. Erbil hakimi Zeyneddin Ali Küçük'ü vali olarak atayıp, ona, yıkılan binaların onarılması ve adaletin sağlanması emrini verdikten sonra Urfa'dan ayrıldı²⁶. Daha sonraları, Urfa'daki Ermeniler, şehri yeniden Joscelin'e teslim için isyana giriştiyseler de Aynuddevle komutasında bulunan şehirdeki Türk garnizonu tarafından bastırıldılar. Zengi daha sonraki ziyareti sırasında isyana katılan Ermeniler'i şehirden çıkararak onların yerine kendisine sadık 300 Yahudi aileyi yerleştirecektir²⁷.

Urfa elden çıkınca burada kurulmuş bulunan Haçlı Kontluğu büyük bir darbe almış ancak Joscelin, Fırat'ın batısında kalan Tell-Bâşir, Maraş, Sumeysat (Samsat),

²⁶ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 63-65; ayn. mlf., "Musul Atabegliği", s.545.

²⁷ *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, İngilizce terc: A.S. Tritton, "The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, (1933), s.273-305; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 89; I. Demirken, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, s.152.

Bire, (Birecik), Ayn-Tab, Dülük ve Râvendân gibi kale ve şehirleri elinde tutmaya devam etmişti. Bununla birlikte Urfa Haçlı kontluğunun tamamen tarihe karışması, Zengi'nin 1146 yılındaki ölümüyle Urfa'yı yeniden ele geçiren Joscelin'in, Nureddin Mahmud tarafından aynı yılda buradan atılmasıyla gerçekleşecektir²⁸.

Urfa'nın fethi, doğuda ve batıda Müslümanlar tarafından sevinçle karşılandı. Halife, Zengi'ye “Zeynü'l-İslâm”, “el-Melik el-Mansur”, “Nâsıru'l-Emîri'l-mü'minîn” ünvanlarını verdi. Zengi'nin ünü öyle arttı ki “Sultanın oğlu” mertebesine yükseldi²⁹.

Zengi, Urfa fethinden sonra bölgedeki ileri harekâtına devam etti. Seruc'a ilerledi. Sonra da Joscelin'in elindeki Fırat'ın doğusunda bulunan ve Tell-Bâşir yolunu kontrol eden Bire'yi kuşattı. Ancak, bu sırada Musul'daki nâibi Nâsıreddin Çakır'ın öldürüldüğü haberini alınca kuşatmayı kaldırarak Musul'a dönmek zorunda kaldı.

Zengi, Nâsıreddin Çakır'ın yerine Zeyneddin Ali Küçük'ü kale valiliğine getirip Musul'da düzeni yeniden sağladı. Bu arada emirlerinden Aynuddevle'yi Urfa valisi olarak bırakmış ve Harran'daki Fadlullah b. Cafer'i ona yardımcı olarak tayin etmişti³⁰.

Zengi, bundan sonra Ca'ber Kalesi üzerine yürüdü. Artuklu tehlikesine karşı Meyyâfârikîn'i tehdit edip yol üzerindeki Tell-Şeyh'i ele geçirdikten sonra Ca'ber'e yöneldi. Bu arada, Beşnevî Kürdleri tehlikesine karşı Zeyneddin Ali Küçük'ü

²⁸ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 66; Işın Demirken, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, s.139-147, 152-154.

²⁹ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 63-66; ayn. mlf., “Musul Atabegliği”, s.546.

³⁰ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 87.

Musul'un kuzeyine gönderdi. Zeyneddin Ali Küçük, Zevezan kaleleri arasında zaptını en sona bıraktığı Beşnevî Kürdleri'nin en sağlam kalesi olan Fenek**i kuşattığında Zengi de Ca'ber önlerine gelmişti.

Fırat nehrinin batısında, Sıffin'in karşısında yer alan ve stratejik bir öneme sahip bulunan Ca'ber** kalesi, Haleb'in Melikşah tarafından alınmasından sonra buraya gelmiş bulunan Ukayliler'in elinde bulunuyordu. Kale hakimi İzzeddin Ali b. Salim b. Malik, Zengi'nin hakimiyetini tanımayı reddediyordu³¹. Zengi, 3 Zilhicce

* Fenek, Ceziretu İbn Ömer'e iki fersah (12 km) mesafede, Beşneviyye Kürtlerine ait müstahkem bir kale. Bkz. Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1979 Beyrut, IV, s.278. Gülay Ögün'ün zikrettiği gibi bu kalenin "Fînik" okunuşu Yakut'a göre doğru değildir, bkz. ayn. yer. Yine Ögün, burada oturanların "Boşnevî" (?) aşiretinden olduğunu söylerse de bu okunuş ta doğru olmayıp Yakut'a göre doğru okunuş "Beşnevî" şeklindedir. Karşılaştırma için bkz. *Mu'cem*, ayn. yer ve Gülay Ögün, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*, (526-630/1132-1233), (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1987, s.19.

** Ca'ber kalesi, Fırat nehri doğu kenarında, Bâlis ile Rakka arasında Sıffin yakınlarında yüksek bir mevkiye bulunuyor ve yöreyi kontrol altında tutuyordu. Devser kalesi diye de bilinirdi. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.103; Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.142.

³¹ İbn Kalanisi, *Zeyl Tarih-i Dimaşk*, s.285; Bûndarî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.189; İbnü'l-Esîr, Ca'ber'in Sultan Melikşah zamanından beri Ukayloğulları elinde bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. *Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.103; Melikşah, (Yakut, II, s.142'de yanlış olarak Melikşah'ın Ramazan 499/Mayıs 1106 tarihinde bölgeye geldiğini kaydeder.) 1086'da Haleb'i aldığı zaman Kasımüddeve Aksungur'u vali tayin ettikten sonra şehrin önceki hakimi Şihabeddin Salim b. Mâlik el-Ukaylî'ye de Ca'ber kalesini vermişti. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s.85. İzzeddin Ali b. Malik, 546/1151-1152'de Rakka'da katıldığı bir yağma eylemi sırasında öldürülmüş, yerine oğlu Şihabeddin, Ca'ber hakimi olmuştu, bkz., *Irak ve Horasan Selçukluları*, s.206. Ukayloğulları,

541/6 Mayıs 1146 Salı günü Ca'ber'i kuşattı. Kale hakimi İzzeddin Ali'ye teslim olmasını bildirdiyse de red cevabı aldı. Ancak İzzeddin Ali b. Salim, toplayabildiği 30000 dinarı Zengi'ye ödemek suretiyle kuşatmanın bir süre için gevşemesini sağladı. Kuşatma zayıf bir şekilde sürerken Zengi, Eylül ayının 14'ünü 15'ine bağlayan gece ordugâhında öldürüldü (5-6 Rebiyülâhir 541)³². Zengi'nin katili

Nureddin Mahmud tarafından fethine kadar Ca'ber kalesini ellerinde tuttular. Kale hakimi Şihabeddin, bir av sırasında Kelboğulları tarafından yakalanmış ve Nureddin Mahmud'a teslim edilmiştir. Seruc ve ona bağlı yerler ile Haleb mülhakatından, Bab-ı Buzâ'a ve 20,000 dinar karşılığında Ca'ber kalesi Nureddin Mahmud'a geçmiştir. Bkz., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.271-272; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.73; Yakût el-Hamavi, *Mu'cemü'l-büldân*, II, s.142; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, V, Beyrut 1992, s.270; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân*, VIII.Cilt, I.Kısım, Haydarabad 1951, s.190-191; Carole Hillenbrand, *A Muslim Principality in Crusader Times The Early Artukîd State*, İstanbul 1990, s.115.

³²Zengi'nin, Frank asıllı bir kölesi olan Yarınkuş ve arkadaşları tarafından öldürüldüğüne dair kaynakların hemfikir olmasına rağmen, Zengi'nin ölümü üzerindeki kuşklar esrarını korumuştur C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 90. İmadüddin Zengi'nin öldürülmesiyle ilgili olarak birçok kaynak bilgi vermektedir. Başta olayın çağdaş müellifleri olmak üzere bu konuda başlıca şu kaynaklara müracaat edilebilir: İmadüddin el-İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.189-190 ; İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-Muntazam fî Tarih-i Mülûk ve'l-Ümem*, X, Haydarabâd 1358, s.119; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 14; Süryani Mihail'in *Vekâyinâmesi*, II, s.131-132; *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, s. 291; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.74; ayn. mlf., *Kâmil*,(türkç.terc.), XI, s.104; *Mir'atü'z-Zaman*, 203b; *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Türkçeye çeviren: H. Andresyan, Ankara 1987, s.299; Bar Habraeus, Zengi'nin öldürülmesi esnasında maden işçilerinin yaptığı altından bir tasa bakmakta olduğunu, bu sırada, zırhlarını taşıyan kölelerin birinin gelerek arkadan ona vurduğunu ve başını kestiğini kaydeder. Müellif, bazı kaynaklarda rastladığı Zengi'nin sarhoşluktan sızmış bir halde iken

Yarın-kuş ve cinayet ortakları, Ca'ber kalesine kaçtılar. Ordugâhdaki askerler henüz Zengi'nin ölümünden haberdar değilken, kendisine iltica eden Yarın-Kuş kanalıyla durumu öğrenmiş bulunan kaledeki İzzeddin Ali b. Salim ve adamları, surlardan askerlere seslenerek Zengi'nin öldürüldüğünü haykırdılar³³.

öldürüldüğüne dair rivayetlere de işaret ettikten sonra katillerin Ca'ber kalesine kaçtıklarını; katilden sonra Nureddin Mahmud'un kuşatmaya daha sıkıcı sarıldığını ve kale hakiminden katilleri istediğini; onunda katilleri Nureddin'e teslim ettiğini ve Nureddin'in de bunları işkenceyle öldürüp cesetlerini yaktırdığını belirtmektedir. Bkz. Bar Habraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, s.381; İbn Kalanîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s.284. Bu müellif, Atabegin Pazar günü öldürüldüğünü söylüyor. Aynı müellif, Atabegi öldürenin Yarınkuş adlı Frenk asıllı bir memlûk olduğunu da belirtiyor. Bu müellifin bildirdiğine göre Yarınkuş, Atabegin çadırına girerek uykuda iken bıçağıyla bir kaç darbeden sonra yatağı üzerinde boğazlamıştır. Bir müddet Atabegin cansız vücuduna bakan katil, Atabegin öldüğüne kanaat getirdikten sonra sessizce çadırdan ayrılmış, tek bir kimsenin bile haberi olmadan kaleye kaçmıştır. Bkz. a.g.e., s.285. Yarınkuş, daha sonra Ca'ber kalesinden ayrılarak Dimaşk'a gitmiş, ancak burada yakalanarak Haleb'e gönderilmiştir. Yarınkuş, daha sonra da Musul'a gönderilmiş ve görünüşe göre burada öldürülmüştür. Bkz. a.g.e., s.288; İbn Tağribirdî, İmadüddin İsfahani'nin aksine (çünkü bu müellife göre Atabegin kölesi Yarınkuş, önceden bazı meselelerden dolayı ona kızgın olduğundan Atabeg'ten nefret etmekte ve ondan intikam almak için fırsat gözetmekteydi. Kuşatma sürerken Atabegin sarhoş olarak uyuması ona bu fırsatı vermişti, bkz. *Irak ve Horasan Selçukluları*, ayn. yer.), *en-Nüciûm*, V, s.270'te, Ca'ber kalesi hakiminin Atabegin hadimlerinden üçü ile öldürülmesi için anlaştığını ve katlin 17 Rebiyülâhir Çarşamba günü vuku bulduğunu kaydeder. Ayrıca bkz., Hillenbrand, *A Muslim Principality*, s.115; Alptekin, *The Reign of Zangi*, s.90,92; Hüseyin Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975, s.91.

³³ Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 14; Anonim *Süryani Vekâyinâmesi*, s. 291; İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.79-80; Aynî, Zengi'yi öldürenin adını

Zengi'nin cenazesi, Ca'ber'in karşısında*, Fırat'ın doğusunda yer alan ve Hz. Ali ile Muaviye arasındaki çarpışmada şehit düşen Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarının (*ashâb*) medfun bulunduğu Sıffin'de, kefenlenmeden gömüldü ise de daha sonra Rakka'ya nakledildi³⁴.

Rivâyete göre Rakka Kâdısı, Zengi'nin mezarını inşa etmek için Nureddin Mahmud'tan 4000 *dirhem* almış yada bunun karşılığı olarak Haleb'in köylerinden biri Kâdı'ya verilmiştir³⁵.

İmâdeddin Zengi, öldüğünde çocuklarına miras olarak geniş bir ülke bırakmıştı. Zengi, merkezi Musul olan otoritesini Kuzey Irak ile sınırlandırmamış, el-Cezire'yi Suriye ile birleştirmiş, Haçlılar'a karşı girdiği pek çok başarılı çarpışmalardan sonra bir çok şehri ele geçirmiş, Urfa'yı topraklarına katarak buradaki Haçlı kontluğuna son vermiş, kuzeydeki Artukluları ve Kürdleri kendisine bağladıktan başka Dımaşk Atabegliği'ne de üstünlüğünü kabul ettirmişti. Zengi'nin askerî ve diplomatik dehası ile yerleşen otoritesi sayesinde bu bölgelerde belli bir merkezi yönetim altında gelen istikrar ve asayiş dikkat çekiciydi. Ani ölümüyle

"Baranguş" şeklinde kaydeder. bkz., *İkdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s. 157; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 90; Hillenbrand, *A Muslim Principality*, s. 117.

* Ca'ber kalesi altında Türkler için manevi kıymeti bulunan bir mezar daha vardır ki "Türk mezarı" adıyla bilinen bu türbenin Türkiye Selçukluları Devletinin kurucusu Süleymanşâh'a ait olduğu farzedilmektedir. Bkz. Mehmet Neşrî, *Neşrî Tarihi*, I, Haz. M. Altay Köymen, Ankara 1983, s.37. Ayrıca bkz., Aydın Taneri, "Ca'ber Kalesi", *DİA*, VI, s.525-527.

³⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarih-i Dımaşk*, 285. İbnü'l-Esir, Atabeg'in Sıffin'de medfun bulunan sahabilerin yanına defnedildiğini kaydeder. Bkz. *Atabekiyye*, s.75; Sıbt *Mir'âtü'z-Zaman*, (Yazma nüsha), 203b; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 91.

³⁵ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 92.

birlikte Atabeglik'in sınırlarını genişletme ve istikrarın devamını sağlama işi çocuklarına kaldı. Çocukların işi oldukça zor görünüyordu. Çünkü daha öldüğü anlaşıldığı an karargâhta askerler arasında yağma eylemleri başladı ve güvenlik tekrar bozulmaya, ülke karışmaya yüz tuttu.

2. ATABEGLİĞİN İKİYE BÖLÜNÜŞÜ VE MUSUL KOLONUN ORTAYA ÇIKIŞI

A. İSEYFEDDİN GÂZİ DÖNEMİ (541/1146-544/1149)

I.Seyfeddin Gâzi'nin Musul'da Atabeg Oluşu

İmâdeddin Zengî öldükten sonra Atabeglik'in Musul kolunun ilk hükümdarı olan Seyfeddin Gazi (500/1106-544/1149), babası öldürüldüğünde Kuzey Irak'ta kendisine ait *iktâ* sahası olan Şehrizer'da bulunuyordu³⁶.

Babası İmâdeddin Zengî, Musul'a vali³⁷ tayin edildiği 1127 yılından öldürüldüğü 1146 yılına kadar, hakimiyetini yerleştirmeye çalıştığı el-Cezire, Kuzey Irak ve Suriye bölgelerinde giriştiği mücadeleler yanında, bölgede, kendisine rakip olan siyasi teşekkülleri de ortadan kaldırmak yada en azından kendisine bağlamak amacıyla aralıksız bir askerî harekâta girişmiş, Haçlılar'a karşı cihad düzenlemişti. İmadeddin Zengi, bu seferler sonucunda Haçlılardan ve bölgede bulunan Artuklu, Tog-Teginli, Ahlat ve kuzeydeki Kürt arazilerinden kent ve kaleler ele geçirmiş, bu geniş yörelerde iktidarını yerleştirmişti. İmâdeddin Zengi'nin Irak ve Suriye bölgesindeki bu fetih faaliyeti ölümüne kadar sürdü. Zengi, son olarak ülkesi içinde kalan ve kendisine itaat etmeyen birtakım müstahkem kaleler üzerine yürümeye karar vermişti. Zengi, "ihtiyat ve işini sağlama almak maksadıyla" Ali Küçük'ü

³⁶ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.85; Aynî, *İkdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s. 158; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 91.

³⁷ İmadeddin Zengi'nin Musul'a vali ve Sultan Mahmud'un oğlu Alp Arslan'a Atabeg tayin edilmesi ile ilgili olarak bkz. yuk. ve C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 28.

Musul'un kuzeyine, Kürt kaleleri üzerine sevkederken kendisi de bizzat Ca'ber Kalesi'ne yönelmişti. Zengi, Ca'ber kalesini kuşattığı sırada öldürülünce, (5-6 Rebiyülahir 541/14-15 Eylül 1146) bu harekâtlar da sonuçsuz kaldı. Fenek'i muhasara etmekte olan Ali Küçük te kuşatmaya son vererek Musul'a döndü³⁸.

Zengi'nin öldürüldüğü anlaşılnca ilk karışıklık ordugâhta meydana geldi. Zengi'nin hazineleri ve mal varlıkları bir kısım askerlerce yağmalandı. Devlet dağılma, ülke parçalanma eşiğine geldi³⁹. Bununla birlikte Atabegliğin ileri gelen devlet adamları, süratle gerekli önlemleri almasını bildiler.

Şimdi, komşu hükümdarların Zengi'nin ölümü üzerine harekete geçerek Atabeglik arazileri üzerinde daha önceden kendilerine ait yerleri yeniden ele geçirme çabalarını bir kenara bırakarak, Atabegliğin geleceğini ilgilendiren re-organizasyon çabalarına bakalım:

Atabeg İmâdeddin Zengi öldürüldüğü zaman Atabeglik için ilk ciddi tehlike içeriden geldi. Zengi öldürüldüğü sırada yanında bulunan Sultan Mahmud'un oğlu şehzade Melik Alp Arslan, Musul'u ele geçirmek ve hakimiyetini ilan etmek üzere ortaya çıktı. Kuşatma sırasında Atabeg'in yanında bulunan Alp Arslan, iktidarın kendi hakkı olduğuna inanıyordu. Ordu ileri gelenlerinden bazıları da Şehzade Alp Arslan'ı desteklediler. Ümerâdan bazısı şehzadenin çadırına giderek ordunun emrinde olduğunu bildirip, "İmâdeddin senin kölen (gulam) idi; bizler de senin

³⁸ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.84-86; ayn. mlf., *Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.105; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.92; G. Öğün, *Begteginliler*, s.19.

³⁹ Süryani Mihail, Zengi'nin öldürülmesi üzerine Musul'daki bazı ümerânın Irak Selçuklu Sultanının buradaki mahpus oğlunu kurtararak *sultan* ilan etmek üzere isyan ettiklerini kaydediyorsa da bu isyanın Çakır'ın niyâbeti sırasında vuku bulan ve

köleleriniz; ülke de senindir” dediler⁴⁰. Bu arada devlet adamlarından başka bir grupta, divan ve devlet işlerini yürüten “el-Cevad” adıyla bilinen vezir Cemaleddin

onun ölümü ile neticelenen isyan olduğu anlaşıyor. Bkz., *Vekâyinâme*, II, s. 132; *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, s. 291; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 90

⁴⁰ İbn Kalanisi, Zengi’nin öldürüldüğü sırada yanında bulunan Alp Arslan’ın kendi adamları ve Seyfeddin Gazi ile birlikte Musul’a gittiğini ve burada bulunan Musul valisi Zeyneddin Ali Küçük’ün işler halledilinceye kadar şehrin kapılarını açmadığını söylüyor (*Zeylî Tarih-i Dimaşk*, s.285). Oysa görüldüğü üzere Seyfeddin Gazi, bu sırada Şehrizor’dadır. İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid*, 81. Öte yandan *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, s.3'te Alp Arslan'ın “el-Hafâcî es-Selçukî” olarak ta bilindiğini söylüyorsa da bu bilgiyi İbnü'l-Esir'den (s.XI/96) almış olması onu yanlışlığa uğratmış olmalıdır. Alptekin, (*The Reign of Zangi*, s. 87 ve devamında) “Hafaci” isminin şehzade Ferruh-Şah’a ait olduğunu, bu şehzadenin Nasireddin Çakır isyanının sorumlusu olarak Musul kalesinde hapiste tutulması yüzünden olaylara pek fazla katılmadığını ve bu yüzden adının kaynaklarda fazlaca geçmediğini; bununla birlikte bu ismin Alp Arslan’a aitmiş gibi gösterilmesi mesuliyetinin İbnü'l-Esir’e ait olduğunu, çünkü ona dayanarak eserlerini oluşturan birçok kaynağın aynı hatayı tekrarladığını belirtmektedir. Bu tartışma ve iki şehzadeyi aynı kişi sanan yazarların görüşleri için bkz. Alptekin, *The Reign of Zangi*, ayn. yer. Öte yandan bazı kaynaklarda Irak Selçuk sultanı Mahmud’un oğulları olarak Muhammed, Melikşah ve Davud kayıtlı olup bunlar arasında Alp Arslan yada Ferruh-Şah isimleri kayıtlı değildir. Bkz. Sadreddin el-Huseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, Türkçe tercüme: Necati Lügâl, Ankara 1943, s.69; Bu konuda en net bilgiyi İmâdeddin el-Katib el-İsfahanî’de bumaktayız. Bu müellife göre Irak Selçuklu sultanı Mahmud’un Alp Arslan ve Ferruh-Şah isminde oğulları vardır. Bunlardan Alp Arslan Zengi’nin yanında tutulurken, Ferruh-Şah Musul’da Zengi’nin karısı Sökmeniyye Hatun tarafından yetiştirilmektedir. Burada iken isyana kalkışan Ferruh-Şah Musul’daki Zengi’nin adamları tarafından önce haps sonra bertaraf edilmiştir. Ferruh-Şah’ın muhtemelen Musul kalesinde öldürülmesi dolayısı ile kaynaklar ondan söz etmezler. Bkz. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.186-187. Yine aynı konuda İbnü'l-Esir’in kaydını esas alan ancak Hafacî meselesindeki

Muhammed bin Ali el-İsfahanî'nin yanında toplandılar. Bunlar arasında kâdî Kemaleddin Ebû'l-fazl Muhammed b. eş-Şehrizorî, Emîr-i Hâcib Salahaddin Muhammed el-Yağısıyanî gibi Atabeglik'in önde gelen devlet adamları bulunuyordu. Bu grup, Atabeglik Devleti'nin muhafaza edilmesine karar verdiler. Bu arada kargaşa başlangıcında vezir Cemaleddin Muhammed el-İsfahanî, aralarındaki düşmanlık yüzünden Emir-i Hâcib Salahaddin Yağısıyanî'den kaçarak, Emîrek el-Candâr'a sığınmış, ancak tehlike olmadığını görünce geri dönerek emir Saahaddin Yağısıyanî ile anlaşmıştı. Vezir Cemaleddin, Emir Salahaddin Yağısıyanî ile birlikte, Melik Alp Arslan'a giderek itaat ettiklerini bildirdiler⁴¹. Bu, Alp Arslan'ın rahatlamasını ve vezirin güdümüne girmesine sağlayacak bir tedbirdi.

Alp Arslan, kendisine itaat sözü verilmesi üzerine rahatladı. Bu arada vezir ile hâcib de Musul'da bulunan Zeyneddin Ali Küçük'e haber göndererek durumu bildirdiler ve Seyfeddin Gazi'yi Şehrizor'dan Musul'a çağırmasını istediler. Öte yandan vezir Cemaleddin, emir Salahaddin ile önceden kararlaştırdığı üzere, Alp Arslan'a, Salahaddin'in, Haleb'te bulunan memluku Nureddin'in yanına gitmesi teklifi kabul ettirildi. Melikin izin vermesi üzerine Salahaddin oradan ayrılarak Nureddin'in yanına gitti. Haleb'e gittikten sonra Nureddin Mahmud'un yanındaki yararlı faaliyetlerinin bir karşılığı olarak Hama, Salahaddin Yağısıyanî'ye *iktâ* edilecektir⁴².

karışıklığı fark eden Lambton'ın görüşü için da, bkz., A.K.S. Lambton, "The Internal Structure of The Saljuk Empire", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, s.243.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.84-85.

⁴² Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s.392.

Öte yandan Melik Alp Arslan, ülkenin kendisine ait olduğunu ve Fırat'ın doğusunda Zengi evladına bir şey kalmayacağını zannediyordu. Salahaddin'in Haleb'e gitmesinden sonra vezir Cemaleddin, Melik Alp Arslan ile birlikte hareket etti. Vezir, Alp Arslan'ı Rakka'ya gitmeye razı ederken içki ve eğlence meclisleriyle de oyaladı. Oysa Melik Alp Arslan ümerânın kendisine itaat etmesini istiyordu. Vezir ise, ciddi bir tehlike olarak gördüğü emirlerin, Alp Arslan'a meyletmesini engellemek için her türlü tedbiri alıyordu. Vezir Cemaleddin, Melik'ten birçok *iktâlar* ve *ihsanlar* beklediklerini söylediği askerlerin her birinden Seyfeddin'e bağlılık için *yemin* alıyordu. Sonra da yemin eden emirlerin herbirini gizlice Musul'a gönderiyordu. Bu suretle Alp Arslan'ın şüphelenmesine fırsat vermiyordu. Kâfîler, Rakka'da birkaç gün kaldıktan sonra Mâkisîn'e geçtiler. Vezir, bu güzergâhı özellikle seçiyordu. Böylece zaman kazanıyor; Seyfeddin Gazi'nin Musul'a girmesini bekliyor, ayrıca kendine bağlı subayları teker teker Musul'a göndererek Melik Alp Arslan'ı gittikçe yalnız bırakıyordu. Vezir Cemâleddin, Mâkisîn'de de Alp Arslan'ı eğlence ile oyaladı. Sincar'a geldiklerinde artık Seyfeddin Gazi de Musul'a girmiş bulunuyordu. Vezir Cemaleddin Sincar *dizdârna* gizlice bir mektup göndererek, Melik Alp Arslan'ın Sincar'ı istemesi halinde kaleyi teslim etmemesini bildirip onu şu sözleri söylemesini istedi: "Ben Musul'a tâbiyim. Sen ne zaman Musul'a hakim olursan ben de Sincar'ı sana teslim ederim". Dizdâr, gerçekten de Sincar'ın teslimini isteyen Melik Alp Arslan'ın talebini bu gerekçe ile reddetti. Bunun üzerine yönünü Musul'a çeviren Melik Alp Arslan'a vezir, "Şimdi iş Musul'a gitmekte. Kölen Seyfeddin Gazi yakınımızda olduğunu duyduğunda bizi karşılamaya çıkacaktır. O zaman sen onu ele geçirir ve ülkeye hakim olursun" dedi. Fakat bu arada yanındaki askerlerin sürekli ayrıldığını ve yanında çok az sayıda asker

kaldığını farkedenden Melik, korkusundan Musul'a girmekten vazgeçti. Beled* tarafına yönelen Melik, buradan Dicle'nin doğusuna geçti. Öte yandan Melik'in Beled'e yönüne gitmesi üzerine Musul'a giren vezir Cemaleddin Muhammed, emir İzzeddin Ebu Bekr ed-Dübeysî'yi onu yakalaması için görevlendirdi. İzzeddin de bir adamını göndererek Melik Alp Arslan'ı yakalatıp Musul'a getirtti.⁴³ İbnü'l-Ezrâk, Alp Arslan'ın, İzzeddin Ebu Bekr ile birlikte Kemaleddin Şehrizorî'nin kardeşi, Tâceddin Ebû Tâhir Yahya b. eş-Şehrizorî tarafından iknâ edildiğini ve Sincar yakınındaki es-Selv kalesine getirtildiğini kaydeder⁴⁴.

Öte yandan, Irak Selçuklu Sultanı Mesud (Zilkade 502-1 Receb 547/Haziran 1109-2 Ekim 1152) tarafından kendisine *iktâ* olarak verilmiş olan Şehrizor'da bulunan Seyfeddin Gazi, vezir Cemaleddin Muhammed'in gönderdiği mektub ve ayrıca İmâdeddin Zengi'nin, kendisinden sonra oğlu Seyfeddin Gâzi'nin Musul'a hakim olması hususundaki vasiyeti dolayısıyla, Atabeglik nâibi⁴⁵ Zeyneddin Ali

* Beled: Musul'un 7 fersah (42 km) kuzeyinde, Dicle nehri kıyısında eski bir yerleşim yeri. Bkz., Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s.481.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.106; İA "Seyfeddin Gazi" maddesinde vezir Cevad'ın, askerleri, Alp Arslan'a *biat* ettirmeğe teşebbüsünden bahsediliyor. Oysa İbnü'l-Esîr, askerın Alp Arslan'a tabi olmak istediğini ancak vezirin buna fırsat vermeyerek Alp Arslan'ı eğlence ile oyalayıp ümerâdan bir kısmını Şehrizor'da bulunan Seyfeddin Gazi'ye *biat* ettirmeğe muvaffak olduğunu kaydetmektedir. Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s.392-393.

⁴⁴ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.81.

⁴⁵ Erbil'deki Begteginliler'in kurucusu olan Zeyneddin Ali Küçük, niyâbete İmâdeddin Zengi tarafından 539/1145 yılında nâib Nasırüddin Çakır'ın bir isyan sırasında öldürölmesinden sonra getirilmişti. Bkz. *Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.96-97; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 87.

Küçük'ün yaptığı davet üzerine Musul'a hareket etmişti⁴⁶. Seyfeddin Gazi, Musul'a girdiği sırada Vezirle, Melik Alp Arslan'ın yanında az sayıda askerle Musul'a gelmekte oldukları haberini aldı.

Kaynaklarda Melik Alp Arslan'ın Musul'a girişi ve bertaraf edilişi hakkında farklı rivayetler vardır. Bunlardan biri şöyledir: vezir Cemaleddin Muhammed, Sincar *dizdâr*ına haber gönderdiği zaman ondan, şehzadeyi Musul'a yönlendirmesini istemişti. Sincar *dizdâr*ı, Melik Alp Arslan'a bir adam göndererek Sultan olarak Musul'a hakim olursa kendisinin de Sincar'ı teslim edeceğini bildirmişti. Bunun üzerine Melik Alp Arslan, Musul'a gelerek saraya indi. Ancak tam bu sırada, Seyfeddin Gazi'nin emrindeki kuvvetler ani bir baskınla Alp Arslan'ı yakaladılar. Sonra da onu Musul kalesine hapsedtiler. Bu andan itibaren Alp Arslan'ın adı zikredilmez oldu. Bu durum, onun bir şekilde ortadan kaldırıldığını gösteriyor.

Vezir Cemaleddin, her ne kadar Alp Arslan'ı daha önce ele geçirme fırsatı bulmuşsa da onu kendisi safdışı bırakmamış, bu işi Seyfeddin Gazi'ye bırakmıştır. Vezir, işin kolayca halledilmesi için Alp Arslan'ı Musul'a yönlendirirken yanında az sayıda asker kalmasına dikkat etmiştir. Böylece Seyfeddin Gazi, Melik Alp Arslan'ı kolayca safdışı bırakabilmiş ve Musul'da Atabeglik tahtına oturabilmiştir. Yeni Atabeg, merkezi Musul olmak üzere Diyar-ı Rebia, el-Cezire(Mezopotamya) ve Diyâr-ı Mudar'a sahip oluyordu (Rebiyüâhir 541/Eylül 1146)⁴⁷.

⁴⁶ Sibt, *Mir'atü'z-Zaman*, 204a; Aynî, *Ikdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s. 159; Ögün, *Begteginliler*, s.20.

⁴⁷ Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s.191; İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-Muntazam*, X, s.119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.106,127; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, s.4; Makrizî, *Kitabu's-sulûk Li-ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*,

Görüldüğü gibi Atabeglik Devleti, vezir Cemaleddin Muhammed el-İsfahanî, kâdı Kemaleddin Şehrîzorî, emîr Salahaddin Muhammed el-Yağısıyanî gibi devlet adamlarının tedbiri ve ileri görüşlülüğü sayesinde muhafaza edilmiştir. Bununla birlikte Atabeglik ikiye bölünmekten kurtulamamıştır. Çünkü ümerâ, sınırları hayli genişlemiş olan devletin muktedir bir hükümdardan mahrum kaldığını anlayınca, bu geniş ülkenin bütünlüğünü muhafaza etmek bir yana, devletin tamamen ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıya geldiğini görmüşlerdi. Özellikle Selçuklu şehzadelerinin kendi kişisel iktidar hırslarını tatmin için Musul yöresinde müstakil bir idarenin hesaplarını yapmaları bu tehlikeyi daha da artırıyordu. Bu bakımdan, Atabegliğin hiç olmazsa bölünmüş olarak varlığını idame ettirme şansı tanınmalıydı. Böyle bir girişim, söz konusu ümerâ ve devlet adamlarının kişisel menfaatlerini de sürdürmeyi beraberinde getirecekti.

Nitekim İmâdeddin Zengî'nin ölümünden sonra Devlet, Fırat nehri sınır kabul edilerek merkezleri Musul ve Halep olan iki bölgeye ayrıldı. Vezir Cemaleddin'in girişimiyle askerlerin bir kısmı Seyfeddin Gazi'nin etrafında toplanırken, ordu mensuplarından bazıları da Nureddin Mahmud'a katılmayı tercih ettiler. Ca'ber kalesi kuşatması sırasında babasının yanında bulunan Nureddin Mahmud, onun ölümünden sonra babasının hazinesini de alarak Haleb'e gitti. Aralarında Esedüddin Şirkuh, Seyfûddeve Savar ve Salahaddin Yağısıyanî gibi önemli emirler kendisine katıldılar⁴⁸. Nureddin Mahmud'un Haleb'e gidişinde bazı kaynaklar, Esedüddin

I.Cild, I.Kısım, Kahire 1934, s.38; Alptekin, *The Reign of Zangi*, s.91; Ögün, *Begteginliler*, s.20.

⁴⁸ İbnü'l-Kalanîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s.285; *Mir'âtü'z-Zaman*, 204a.; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, s.3; Aynî, *Ikdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s. 159; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s.392.

Şirkûh'un rolüne işaret etmektedirler. Buna göre, Esedüddin Şirkûh, cinayetin vuku bulması üzerine Nureddin'e, "Haleb'e sahip olanın Şam ve el-Cezire'ye hakim olacağını" söylemiş, babasının ölümü üzerine onu doğruca Haleb'e götürmüştür⁴⁹. Ancak devlet ve ordu ileri gelenlerinin büyük kısmı, Alp Arslan meselesi halloluncaya kadar Atabegin ölümünden sonra Ca'ber'den ayrıldıkları vakit şehzade Alp Arslan ile birlikte Musul'a gitmişlerdir. Yukarıda da görüldüğü üzere önceden Musul'a girmiş bulunan Seyfeddin Gazi, ülkeye hakim olmak hevesiyle Musul'a gelen Alp Arslan'ı safdışı bırakarak Atabegliğin tek hakimi olmuştur.

Öte yandan Seyfeddin Gazi, Musul'da hakimiyeti ele geçirince, Vezir Cemaleddin Muhammed, Irak Selçuklu Sultan Mesud'a müracaat ederek, Seyfeddin Gazi'nin babasının varisi olarak Musul'daki hakimiyetinin onaylanması talebinde bulundu. Sultan Mesud, "babası hayattayken kendisine büyük hizmetler ifa eden Seyfeddin'i sevdiğinden, vezirin bu ricasını kabul etti ve şahâne *hil'at*ler göndermek suretiyle hükümdarlığını onayladı"⁵⁰. Böylece I.Seyfeddin Gazi'nin Musul hakimiyeti resmen başlamış oldu (541/Eylül-Ekim 1146). Bu onaydan sonra Seyfeddin Gazi de, babasının *müstevfiliğini* yapmış olan Cemaleddin Muhammed'i*

⁴⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu-R. Şeşen, "Araplarla Türkler'in İlk Temasları (Başlangıçtan Osmanlılar'a Kadar)", **İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri**, İstanbul 2000, s.40.

⁵⁰ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, s.383.

* Cemaleddin Muhammed b. Ali'nin dedesi Mansur, sultan Melikşah zamanında hükümdarın *parsçısı* imiş. Babası Ali, Nizamülmülk'ün oğlu Şemsülmülk'ün *hâcibi* idi. Çok akıllı ve dirayetli bir kimse olan Ali, hükümdarlar ve vezirler tarafından çeşitli meselelerde görüşü sorulan biriydi. Oğlu Cemaleddin de çok iyi bir eğitim görmüş, ahlaklı bilgili bir kimse olarak sultan Mahmud'un *Divanı'l-Arz*'inde görevlendirildi. Cemaleddin, daha sonraları, İmadeddin Zengi'nin

vezirlik makamına tayin etti⁵¹. Zeyneddin Ali Küçük te Zengi zamanında olduğu gibi niyâbet ve Ordu Komutanlığı (*Emîrû'l-Ceyş*) görevini elinde tutmaya devam etti⁵².

Öte yandan Seyfeddin Gazi'nin kardeşi Nureddin Mahmud ta Haleb'e yerleşti. Nureddin Mahmud'un ileride merkezi olacak olan Dımaşk ise bu sıralarda henüz ele geçmemişti.⁵³ İmâdeddin Zengi'nin dört oğlundan diğer ikisi, Nusretüddin Emîr Emîrân (Mirmirân) ile ağabeyi Seyfeddin'den sonra Atabeg olacak olan Kutbeddin Mevdud ise Musul'da bulunuyorlardı. İmadeddin Zengi'nin çocuklarının ve torunlarının misli görülmemiş bir şekilde hükümdar olduklarına işaret eden İbnü'l-Esir, Atabegin bir de kızı bulunduğunu kaydeder⁵⁴.

karısının önceki eşi *emîr-i isfehsalar* Gündoğdu'dan olma oğlu Hasbek'in vezirliğine getirildi. Böylece Cemaleddin, Zengi'nin maiyyetinde yer aldı. Zengi, Cemaleddin'i *Divanü'l-İşraf* tan sorumlu kıldı. Buradada başarılı olan Cemaleddin, bir süre sonra da Atabeg tarafından tüm *divan* işlerinin başına getirildi. Bkz. *Irak ve Horasan Selçukluları*, s.191-192.

⁵¹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.81; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.191. Cemaleddin Muhammed'in vezareti konusunda Atabegin Musul'daki nâibi Zeyneddin Ali Küçük, ona bağlı kalacağına ve yardımcı olacağına dair yemin etmişti. Bkz. ayn. yer.

⁵² İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s.86; Dakukî, *Atabegler*, s.95; Öğün, *Begteginliler*, s.21.

⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, s.3-4; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb* II, s.289.

⁵⁴ İbn'l-Esir (*Atabekiyye*, s.76)'da İmâdeddin'in sonuncu oğlu Nusretüddin Emîr-i Emîrân şeklinde geçer. Nusretüddin onun lakabı olup adı Muhammed'tir. Bkz. Kemaleddin İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarih-i Haleb*, (*Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*), Yayınlayan: Ali Sevim, Ankara 1976, s.275; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, 203b; *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.381-382; *en-Nücûmü'z-zâhire*, V, s.270'te İmâdeddin Zengi'nin, Seyfeddin Gazi, Nureddin Mahmud ve Kutbeddin Mevdud adında üç oğlu olduğu belirtilmektedir. *Nücûm* müellifi Atabeg'ten sonra yerine Nureddin

Musul'daki hükümdarlığı Sultan Mesud tarafından onaylanan I. Seyfeddin Gazi, Nureddin Mahmud'un Haleb'e gidip yerleşmesi üzerine ikiye ayrılan Atabegliğin iktidarını babası gibi tek başına eline almayı başardı. I. Seyfeddin Gazi, kardeşinin itaat arz etmek üzere gelmesini beklerken Nureddin Mahmud, öldürüleceği endişesiyle, huzura çıkmak yerine hediye göndermeyi tercih ediyordu. İki kardeş arasında huzursuzluk başgösterdiği sırada Seyfeddin Gazi, kardeşiyle yazışarak, itaatini temin etmek üzere hayatına dair teminat verdi. Sonra da kardeşi Nureddin Mahmud'la görüşmek üzere Suriye'ye gitti. İki kardeş herbirinin yanında beşyüz süvari olduğu halde Seyfeddin'in ordugahı (*el-ma'asker es-Seyfi*) dışında buluştular. Nureddin, ağabeyini gördüğünde "erkek gibi davranarak" elleri arasından yer öptü. Adamlarına da geri çekilmelerini emretti. İki kardeş birbirlerine sarılıp ağladılar. Aralarında yapılan görüşmede Seyfeddin, Nureddin'e "niçin gelmediğini" sordu; "kendisinden korkmasına gerek olmadığını, böyle bir düşüncenin aklından bile geçmediğini" söyledi. "Kardeşine kötülük ettikten sonra kendisi için hayatın ve ülkelerin hiçbir değeri kalmayacağını" da ilave etti. Nureddin Mahmud da, ağabeyi Seyfeddin Gazi'ye bağlı kalacağına ve onun safında Franklara ve düşmanlara karşı birlikte hareket edeceğine dair söz verdi. Sonra her ikisi de beldelerine döndüler⁵⁵.

Mahmud'un geçtiğini belirtirken Seyfeddin Gazi'nin Musul'a gittiğini söyledikten başka hakkında bilgi vermez, bkz ayn. yer; Alptekin, *The Reign of Zangi*, s.91.

⁵⁵ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s.87-88. Bu eseri tahkik eden Abdulkadir Ahmed Toleymat'ın notuna göre Seyfeddin Gazi kardeşi Nureddin'e mektup gönderdiği zaman Nureddin, korkusundan ona icâbet etmemiştir. Ancak Seyfeddin'in ona bağlı kalacağına yemin etmesi üzerine iki kardeş Cezire(tu İbn Ömer)'de buluşmaya karar verdiler ve geceleyin Habur'da bir araya geldiler. Yazar, bu buluşmanın gece gerçekleşmesini tarafların birbirlerini öldürme fırsatını bulamaması amacıyla yapılmasına bağlar. Ona göre Nureddin, öldürülmekten korktuğu için gece vakti

Musul'da Atamalar

Öte yandan Seyfeddin Gazi, hakimiyeti ele geçirince, Musul'da bir takım tayinlere girişti. Seyfeddin Gazi, babasının *müstevflî*ğini yapmış olan Cemaleddin Muhammed'i vezirlik makamına tayin edip, Zeyneddin Ali Küçüğü de niyâbet ve Ordu Komutanlığı (*Emîrî 'l-Ceyş*) görevinde ibkâ ettikten başka, emîr İzzeddin Ebu Bekr ed-Dübeysi'ye Ceziretu İbn-i Ömer'i *iktâ* etti. Bu arada Seyfeddin Gazi, Abdullah eş-Şehrîzorî'nin oğulları olan, babası zamanında devlet işlerini idare eden Musul kadı el-kudatı Kemaleddin b. eş-Şehrîzorî ile kardeşi Tâceddin'i tutukladı ve Musul kalesine hapsedti. Halife'nin elçi göndererek araya girmesi üzerine Şehrîzorî kardeşler haptiden çıkarıldılar. Ancak Atabeg, onların yerine bu kez oğullarını rehine olarak aldı ve Kemaleddin'in oğlu Ebu Ahmed el-Celal ile Tâceddin'in oğlu Ebu'l-Fedâil ed-Diyâ, Musul kalesinde hapsedildiler. Kemâleddin ile Tâceddin eş-Şehrîzorî'nin evlerinde kalmalarına müsaade edildiyse de salıverilmediler ve göz hapsinde tutuldular. Başlarına iki Horasanlı gulam görevlendirilerek başkaları tarafından ziyaret edilmeleri yasaklandı. Musul kadılığına da Necmeddin Ebu Ali b. Bahaeddin b. el-Hasan b. el-Kasım eş-Şehrîzorî getirildi. Necmeddin, emir İzzeddin Ebu Bekr ed-Dübeysi'nin *iktâ* sahası olan Ceziretu İbn-i Ömer'e nâib olarak, Dakûka halkından İbn Hamza'yı kadı tayin etti⁵⁶. Bu tutuklama ve tayinlerde, aynı aileye mensup olmakla birlikte iki kardeş olan Abdullah ile Bahaeddin eş-Şehrîzorî'nin çocukları arasındaki Musul idaresi ve kadılığı üzerindeki çekişmeler yüzünden birbirleri aleyhine giriştikleri siyasi oyunların tesiri olduğu anlaşılmaktadır. İmâdeddin Zengi zamanında kadılık makamını elinde bulunduran Bahaeddin'in

buluşmaya razı olmuştur. Bkz. *Atabekiyye*, s.88'de 1 nolu dipnot. ; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, s.382-383; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.198.

ölümünden sonra oğlu Necmeddin'in bu makama getirilmesine rağmen, yeğeni olan Kemaleddin'in ustalıkli siyasetiyle Necmeddin'in hapsedilip kendisini kadılığa getirtmesi ve ülkenin bütün idaresini elinde tutar olması, Seyfeddin Gazi tarafından tasvip edilmemekteydi. Nihayet Seyfeddin Gazi, Necmeddin taraftarı olması münasebetiyle kadılıktan azledip hapse mahkum ettiği Kemaleddin ile kardeşinin yerine onu Musul kadılığına getirmiştir⁵⁷.

I. Seyfeddin Gazi'nin Komşu Devletlerle İlişkileri

İmâdeddin Zengi 1146'da Ca'ber kuşatması sırasında öldürülünce komşu Müslüman ve Hristiyan devletler kaybettikleri toprakları geri almak üzere harekete geçtiler. Meydana gelen karışıklıktan yararlanmak isteyen Urfa'daki Hristiyanlar ile, İmâdeddin Zengi tarafından zaptedilen arazilerini tekrar ele geçirmek isteyen Artuklu hükümdarları da hakimiyetlerini genişletmek ve kaybettikleri arazilere yeniden sahip olabilmek amacıyla Atabeglik arazilerine hücum ettiler. Kıpırdanma ilk önce Urfa'da görüldüyse de hemen ardından, Atabegin ölümünü müteakip birkaç hafta içerisinde, Zengi'nin müttefiki olan Mardin Artuklu hükümdarı Hüsameddin Timurtaş birçok yerleri ele geçirdiği gibi, Hısn-ı Keyfâ Artukluları hükümdarı Fahreddin Kara Arslan da Erganin, Çarmuk, el-Halar, Tell-i Saf ve Heysem kalelerini zaptetti. Bu kayıplar, Musul Atabegliğini sarsarken, Hısn-ı Keyfa Artukluları ile Mardin Artukluları için bir kazanım oldu ve görünüşe göre ekonomilerini geçici olarak rahatlattı. Öte yandan

⁵⁶ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.84-86.

⁵⁷ Bu olaylar hak. ayrıntılar için bkz. İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, 85; Hillenbrand, *A Muslim Principality*, s. 123-125.

Ahlatşahlar'dan Nâsireddin Sökmen de boş durmadı ve Hızan, Maden ile Atabegin emir Yakub'tan aldığı vilayeti yeniden kendi hududları içine soktu.⁵⁸

Urfa İsyanı

Esasen İmâdeddin Zengi zamanında bölgede güçlenmekte olan Musul Atabegliğine karşı komşu devletlerden Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Kara Arslan* ile Urfa⁵⁹ Haçlı Kontu Joscelin, bir anlaşma yapmış; bu anlaşmaya göre Gerger'in kuzeyindeki Babula kalesi Hısn-ı Keyfâ hakimi tarafından Haçlılar'a verilmişti. Üstelik bu anlaşma Atabeglik devleti için ciddi bir tehdit oluşturmakta idi. İmâdeddin Zengi'nin önce Kara Arslan'ın üzerine yürüyüp ardından Urfa Haçlı Kontluğunu ortadan kaldırması ile bu tehlike bertaraf edilmişti. (Cemaziyülevvel 539/Aralık 1144). İşte böylece Musul Atabegliğine intikal eden Urfa ile birlikte

⁵⁸ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid*, 82; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s.290-291; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s.93; Hillenbrand, *A Muslim Principality*, s.119-120 ; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.76. Bu kazanımlar sonucu Hısn-ı Keyfâ Artukluları'nın, ekonomik yönden rahatladıkları ve zengin bir refah seviyesine ulaştıklarını göstermesi bakımından, Kara Arslan'ın Harput Ulu Camii'ndeki kitâbede bâc, öşür ve bunun gibi birçok vergilerin kaldırıldığını bildirmesi dikkat çekicidir.

* Fahreddin Kara Arslan, Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarlarından dördüncüsü; 539-562/1144-1167 yılları arasında Hısn-ı Keyfâ'da hükümdarlık yapmıştır. Hükümdarlığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.72-94.

⁵⁹ I. Haçlı seferi sonucunda 1098'de Baudouin tarafından kurulan Urfa Haçlı kontluğu ve İmadeddin Zengi tarafından yıkılışı (1144) hakkında şu eserlere bakılabilir: Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, Çeviren: Fikret İşıltan, Ankara 1986; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, İstanbul 1974 ve ayn. mlf., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1144)*, Ankara 1987.

buradaki Haçlı kontluğu da tarihe karışmış oluyordu⁶⁰. Bununla birlikte kont Joscelin kaçarak kurtulmuş ve kontluğunu yeniden kurmak üzere fırsat kollamaya başlamıştı. İmâdeddin Zengi'nin 1146 yılındaki ölümü, ona, Urfa'yı yeniden ele geçirme imkanı sundu.

İmâdeddin Zengi öldürüldüğü sırada Fırat'ın batısındaki Tell-i Başir* ve civarını elinde tutan Joscelin, Maraş ve Keysûn senyörü Baudouin ile birlikte, Urfa'daki Ermeniler'in daveti üzerine yeniden Urfa'ya yöneldi. Ermeni muhafızların yardımıyla geceleyin gizlice surlara tırmanan Joscelin'in adamları, sabah olduğunda bütün şehri ele geçirmiş bulunuyorlardı (Ekim 1146). Urfa'daki Türk garnizonu, Müslüman halkın büyük bir kısmıyla kaleye sığındı ve süratle Musul ile Haleb'ten yardım istedi. Bu sırada şehirdeki Müslümanlar, kılıçtan geçirildiler. Bu katliamda Müslüman halk, Joscelin'in askerlerinin yanısıra, ötedenberi komşuları olan Urfa Yakubîlerinin de ihanetlerine uğradı. Bu arada, Urfa'nın istila edildiği haberinin Nureddin Mahmud'a ulaştırıldığından habersiz olan Joscelin ve adamları, Türk askerlerini ele geçirmek üzere kaleyi kuşattıkları vakit, şehrin düşüşünün daha haftası dolmadan, Nureddin ve Seyfûddeve Savar'ın komuta ettiği 10,000 Türkmen süvarisini Urfa surları dibinde görünce (2 Kasım 1146), büyük bir şaşkınlık geçirdiler. İbnü'l-Ezrâk'a göre bu Türkmen birliğine İzzeddin Ebu Bekr ed-Dübeysî

⁶⁰ Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, s.153; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.74-75.

* Tellü-Bâşir, Haleb'in kuzeyinde bir günlük mesafede, zikredilen tarihlerde halkı Ermeni olan, varoşu ve çarşıları bulunan geniş dairevi mustahkem kale, Yakût, *Mu'cemü'l-Büldan*, II, s.40.

ile Menbic hakimi Hassân el-Menbicî de katılmıştır⁶¹. Joscelin ve adamları korku ve telaş içinde, şehirdeki Hristiyan halkla birlikte gece yarısı süratle Urfa'yı terketti. Panik halinde Fırat'ın batısına geçmek isteyen kalabalık, kaledeki garnizon muhafızları ile Nureddin'in askerleri tarafından kılıçtan geçirilmekten kurtulamadılar. Bar Hebraeus, bu sahneyi anlatırken çarpıcı ifadeler kullanır: "...Üzerlerine dolu gibi oklar yağdırıldı. Ortalığı gazap sağanakları kaplamış, gönüllerde merhametten eser kalmamıştı. Gece, ölüm gecesi, sabah, cehennem sabahı idi...". Aynı müellifin kaydına göre, maktul düşenlerin sayısı 30000, tutsak edilenlerin sayısı ise 46000 kadardı. Ölenlerin cesedleri vahşi hayvanları yem oldu. Haçlılardan 1000 kadarı kurtulabilmiş, Joscelin Sumeysat'a kaçarken yanında Ermeni Basil de yer almıştı. Tutsak alınan bir Ermeni papazı ise daha sonra Haleb'e götürülecek ve köle pazarında satılacaktır. Baudouin'in cesedi ise bulunamamıştı. Bu suretle Urfa'yı Hristiyanlardan temizleyen Nureddin Mahmud, şehrin yağmalanmasına izin verdi. Şehir yağmalandı; yakıp yıkıldı. "Şehirlerin gıpta ettiği bir mamûre olan Urfa", bu yağma sonunda bir harabeye dönüştü⁶².

⁶¹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.82; Hillenbrand, *A Muslim Principality*, s. 119.

⁶² İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû Tarih-i Dımaşk*, s.288; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s.290-291; Süryani Mihail'in kaydına göre bu çarpışmada öldürülenlerin sayısı 30,000, tutsak edilenler 15,000 olup, 1000 kişi de kurtulmuştur. Bk. *Vekainâme*, II, s.134-137; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 30-35; *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, s. 292-297; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.87; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.383-384; Aynî, *Ikdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s. 160; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.197-198; Demirkent, *Urfa Haçlı Konluğu Tarihi*, 153-154.

Urfa isyanı böylece bastırılırken Nureddin Mahmud, ele geçirdiği ganimetlerden ve tutsak aldığı câriyelerden hediye olarak adeti üzere komşu hükümdarlara ve bu arada babasının Musul'daki nâibi Zeyneddin Ali Küçük'e göndermeyi ihmal etmedi⁶³.

Esasen Urfa kalesine sığınmış olan Zengi kuvvetleri durumu Seyfeddin Gazi'ye bildirmek üzere Musul'a bir elçi göndermişlerdi. Elçi, kendisine *iktâ* edilen Ceziretü İbn Ömer'i teslim almak üzere buraya gelen ancak av için el-Bek'â' yoluna sapmış olan emir İzzeddin Ebâ Bekir ed-Dübeysî ile karşılaştı. Ona Urfa'nın durumunu bildirdi. Emir İzzeddin bunun üzerine Urfa'ya yöneldi. Bu arada Seyfeddin Gazi'ye haber göndererek müsterih olmasını kendisine yardım ulaştırmasını bildirdi. Bunun üzerine Musul ordusu techiz edilerek henüz yolda bulunan emir İzzeddin'e katıldı. Ne varki Musul ordusu Urfa'ya ulaştığında Nureddin Mahmud şehre girmiş ve isyanı batırarak duruma el koymuştu. Seyfeddin Gazi, Urfa'nın Nureddin Mahmud'a geçmesine ses çıkarmadı. Urfa, İmadeddin Zengi tarafından 1144'te fethedildiğinde yağmalanmamış olmakla birlikte bu kez Nureddin, şehrin yağmalanmasına izin vermişti. Esasen Urfa'da başta Ermeniler

⁶³ Zeyneddin Ali Küçük kendisine hediye olarak gönderilen cariyeleri gördüğü zaman yakınlarına şunları söylemekten kendisini alamamıştır: Adamlarına , “Bugün benim için neyin sürpriz olduğunu biliyor musunuz?” diye sormuş, adamları “Hayır” cevabını verince Zeyneddin Ali Küçük şunları söylemiştir: “ Biz Urfa'yı fethettiğimiz zaman yağmada elime geçen çok güzel bir cariyeye vardı, kalbim ona meyletmişti. Ancak Zengi halkın tutsak edilmesi ve malların yağmalanmasını yasak edince ondan korkarak cariyeyi bırakmak zorunda kaldım. Ancak şimdi bu cariyeye Nureddin'in hediyesi olarak bana geldi. Fakat bu kez elimden çıkmasından korktuğum için onunla birlikte oldum”, bkz. İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, II, s.290-291; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.87; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 24.

olmak üzere Hristiyan halkın isyan ederek kentin Haçlılar tarafından işgal edilmesine yardımcı olmaları ve bunun sonucunda Müslüman halkın kılıçtan geçirilmesi, Nureddin Mahmud'un emriyle, Müslüman ordularının şehri yağmalamasına ve Hristiyanların esir edilmesine sebep olmuştur. Urfa'nın Nureddin Mahmud tarafından bu ikinci zaptı, buradaki Haçlı kontluğunu sona erdirirken, bu kez yeni bir Haçlı seferinin doğmasına yol açmıştır (Cemaziyülevvel 541/Ekim 1146)⁶⁴.

Görüldüğü gibi Seyfeddin Gazi'nin Urfa'nın geri alınmasında kardeşi Nureddin'e yardımı söz konusu olmamıştır. Her iki kardeşe Urfa'nın Joscelin tarafından geri alındığı haberi ayrı ayrı ulaşmış, bunlardan Nureddin çabuk davranarak şehri kurtarmıştır. Seyfeddin müdahalede geç kalmış, gönderdiği kuvvetler Urfa'ya ulaştığında Nureddin ve askerleri çoktan Urfa'ya girmiş bulunuyorlardı. Bununla birlikte Seyfeddin, kardeşinin bu hareketine tepki göstermemiştir.

Baalbek'in Dımaşk Atabegliğine Geçişi ve I. Seyfeddin Gazi

Yukarıda belirtildiği gibi İmâdeddin Zengî'nin ölümü, komşularının Zengî topraklarına göz dikmelerine neden olmuştu. Bu komşulardan biri olan Dımaşk'taki

⁶⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s.290-201; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.86-87; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabekler*, s.95; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.77. İbnü'l-Esîr, Urfa'nın yağmalanmasıyla ilgili olarak bir yanlış düzeltmeye çalışır ve kentin yağmalanması hadisesinin İmâdeddin Zengî tarafından ele geçirildiği zaman olmayıp daha sonra yani Nureddin Mahmud zamanında patlak veren isyanın bastırılması sırasında vuku bulduğunu kaydeder. Bkz.İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.107; I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, s.154.

Böriiler olarak ta bilinen Tuğteginliler⁶⁵, Zengî'nin ölümünden yararlanarak Baalbek'i zaptetmek üzere harekete geçtiler. Esasen Dımaşk Atabegliği ile Zengîler'in münasebatı, İmâdeddin Zengî'den itibaren çeşitli aşamalar göstererek devam edegelmışti. Zengî'lerden önce kurulan Dımaşk Atabegliği ile İmâdeddin Zengî arasındaki ilişkilerde genelde birincinin aleyhine bir gelişme söz konusu idi. Ne varki İmâdeddin, o dönemin en önemli kentlerinden biri olan Dımaşk'ı ele geçirememiş, yöresindeki bazı bölgelerle yetinmek zorunda kalmıştı. Kentin Zengîlere geçişi ileride, Nureddin Mahmud döneminde gerçekleşecektir.

⁶⁵ Dımaşk'ta kurulan bu Atabeglik hak. bkz. Coşkun Alp tekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Tekinliler)*, İstanbul 1985. İmâdeddin Zengî'nin öldürölüp yerine Seyfeddin Gazi'nin Atabeg olduğu dönemde Dımaşk Atabegliği'nin başında Mücirüddin Abak b. Cemaleddin Muhammed b. Tâcölmölük Börî b. Zahirüddin Tuğtekin bulunuyordu. Mücirüddin'in büyük dedesi Tuğtekin, sultan Alp Arslan'ın oğlu Tutuş'un oğlu Dukak'ın atabegi idi. Dukak ölünce Tuğtekin ölkeye sahip olmuştu. O, ölünce yerine Tâcölmölük Börî geçti. Onun ölümü ile de oğlu Şemsölmölük İsmail Dımaşk'a sahip oldu. Annesi tarafından öldürölen Şemsölmölük'tan sonra yerine Şihabüddin Mahmud Dımaşk Atabegi oldu. Ancak çok geçmeden Şihabüddin de öldürölünce kardeşi Cemaleddin onun yerini aldı. Ancak Cemaleddin de az sonra öldü ve yerine oğlu yukarıdaki Mücirüddin Abak hükümdar olarak Dımaşk'ta tahta oturdu. Bununla birlikte Mücirüddin'in atabegi olan ve dedesi Tuğtekin'in memluklarından Müinüddin Üner, *kayyım* olarak ölkeye yönetiminde söz sahibi oldu. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb fî Ahbâr-i Benî Eyyûb*, Yayınlayan: Cemaleddin eş-Şeyyâl, I, Mısır 1953, s.9.

* Baalbek, Dımaşk'a üç günlük mesafede binaları, tarihi eserleri, sarayları ile dikkat çeken eski bir şehirdir. Bkz. Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s.453-455; Baalbek, Tikrit'te iken bir cinayet yüzünden buradan ayrılmak zorunda kalan Eyyubi ailesinin İmadeddin Zengî'nin hizmetine girmelerinden sonra onun tarafından hizmetlerinin bir karşılığı olarak bu aileye tahsis edilmişti. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb*, I, s.8-9; Makrizî, *Kitabu's-Sulûk*, I/I, s.41.

Dımaşklılar'ın Baalbek'i kuşatmaları, o esnada Baalbek kalesi *mustahfızı*⁶⁶ olan Necmeddin Eyyub b. Şazî'yi zor durumda bıraktı. Necmeddin Eyyub, hamisi olan Zengîlerden yardım alabilmek için Seyfeddin Gazi'ye bir mektup ile başvurdu. Ancak Seyfeddin Gazi, doğuda devlet işlerini düzenlemekle meşgul olduğundan, Necmeddin'in yardımına gelemeydi. Necmeddin Eyyub, bu yardımı alamayınca, kendisine ve ailesine zulmedilmesinden korktuğundan, mancınıklar ve çeşitli savaş araç gereçleriyle Baalbek'i kuşatıp sıkıştırmış olan Dımaşk hakimi Mücirüddin Abak ve veziri Muinüddin Üner ile anlaşarak kaleyi teslim etti. Böylece Baalbek Dımaşk Atabegliği'ne geçerken Üner ile para ve bazı bölgelerin kendisine *iktâsı* karşılığında anlaşılan Necmeddin Eyyub da Dımaşk'a gitti (Cemaziyülevvel 541/Ekim 1146). Bundan başka Zengi'nin ölümünden yararlanmak isteyen Dımaşklılar, Muinüddin Üner marifetiyle Hıms hakimi ile dostluk kurduğu gibi Hama hakimi Salahaddin Yağısıyanî'yle de kendilerine bağlanmaya zorlamak suretiyle barış yaptılar⁶⁷.

III. Haçlı Seferi ve Dımaşk Kuşatması

Fakat çok geçmeden Dımaşk Atabegliği, topraklarına göz koyduğu Zengiler'den yardım istemek zorunda kaldı. Çünkü Urfa'nın düşüşü ile hazırlanan II. Haçlı seferi için Alman ve Fransa imparatorlarının komutasında 150,000- 200,000

⁶⁶ İbn Vâsıl'da *dizdâr* olarak geçiyor, bkz. *Müferricu'l-Kurûb*, I, s.9.

⁶⁷ İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb*, I, s.9-10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.110; İbnü'l-Kalanisî, Necmeddin Eyyub'un su kıtlığı gerekçesiyle hiç direnme göstermeden birtakım *iktâlar* karşılığında Baalbek'i Dımaşklılar'a terkettiğini kaydediyor. Bkz. *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s.287-288; Aynî, *Ikdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s. 160; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.197; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s.134.

kişilik bir ordu Avrupa'dan yola koyulmuştu⁶⁸. “Bunlar, Avrupa'dan Anadolu'ya geçip, yolda Türklerle savaşp ve Filistin'deki kiliseyi tekrar ele geçirip Kutsal yerleri kurtaracakları iddiası gibi bahaneler ileri sürüyorlardı. Fakat gerçekte niyetleri Romalıların (Bizans) topraklarına saldırıp almak ve önlerindeki herşeyi ezmektir”⁶⁹. İstanbul'a yaklaşmaları ile Müslümanlardan çok Bizanslılar endişelendiler. Bu yüzden Bizans arazilerine girdiklerinde mahirâne bir siyasetle hüsnü kabul gösteren Bizans İmparatoru Manuel, bu Haçlı ordusunun yönünün Filistin ve Anadolu'yu yağma eden Türkler'e karşı olduğunu öğrenince, topraklarından geçmelerine yardım etti. İmparator Manuel'in tahsis ettiği rehberlerin gösterdiği yanlış yollarda ilerleyen Haçlılar, açlık ve susuzluk yüzünden kırıldılar. Ayrıca Anadolu'da yerleşmiş bulunan Selçukluların baskın ve tahribatıyla da yıpranmalarına ve ağırlıkları Türklerin eline geçerek Malatya'da ve İran pazarlarında satılmasına rağmen, Haçlı reisleri yine de külliyetli miktarda askeri muhafaza etmeyi başardılar⁷⁰. Antalya üzerinden deniz yoluyla Suriye'ye ulaştıklarında 50,000 kadarı hala savaşacak durumdaydı. Kudüs'e ulaştıktan sonra Kral III.Baudouin ve buradaki yerli Frank şövalyeleri ile anlaşarak

⁶⁸ Kinnamos'a göre ordu yekünü, 900,000'den fazla idi. Bk. *Ioannes Kinnamos'un Historiası*, s.56; Bu rakamı Süryani Mihail de zikreder. Bkz. *Süryani Mihail'in Vekâyinâmesi*, II, s. 139; Willermus Tyrensis, Alman ordusunda 70,000 ve Fransa Kralının emrinde de 70,000 zırlı asker olduğunu, ayrıca çok sayıda kadın ve çocuğun da bulunduğunu kaydeder. bkz., *Historia*, s. 41; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.384; *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, İstanbul'a gelen Haçlı ordusunun yekününü 395,000 kişiden oluştuğunu kaydeder. bkz.,s.298; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.215.

⁶⁹ *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, s.55.

⁷⁰ Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 41-48; *Süryani Mihail'in Vekâyinâmesi*, II, s. 139-140; *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, s. 298.

Dımaşk'a yürümeyi kararlaştırdılar⁷¹. Şehir önlerinde görüldükleri vakit Müslümanları korku ve endişeye düşürdüler.

Alman İmparatoru III.Konrad komutasındaki Haçlı ordusu, bölgede bulunan Frank kuvvetleriyle birleşerek Dımaşk'ı kuşatmaya girişirken, Dımaşk ileri gelenleri, Musul'da bulunan Atabeg Seyfeddin Gazi'ye müracaat ettiler. Kaynağın bildirdiğine göre kuşatmaya katılan Haçlı kuvvetleri şehri savunan Müslümanlardan sayı, silah ve techizat bakımından hayli üstündü: Atlı ve yayadan müteşekkil 50,000 kişilik bir kuvvetten oluşan Haçlı ordusunun atlar, develer, öküzlerden oluşan bir hayli ağırlığı vardı⁷². Alman İmparatoru Dımaşk'ı alacağından hiç şüphe etmiyordu. Haçlılar, su kıtlığı, açlık gibi bir hayli sıkıntıyla karşılaşp birçok telefât vermelerine rağmen, 24 Temmuz 1148'de Dımaşk önlerine geldiler. O sırada Dımaşk'ta Tuğtekinliler'den Mucirüddin Abak b. Börü b. Tuğtekin bulunuyorsa da Dımaşk'ta asıl işler vezir Muinüddin Üner* (ö.544/1149) tarafından idare ediliyordu. Kaynakların, akıllı,

⁷¹ Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 64; *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, s. 298.

⁷²İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s.298; Bar Hebraeus'un kaydına göre Dımaşk kuşatmasına katılan Haçlı askerlerinin sayısı, 10,000'i süvari, 60,000 piyade olmak üzere 70,000 idi. Müellif, şehirde bulunan Türk ve Arapların sayısını da 130,000 olarak zikrededr. Bk., *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.385; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s.138.

* Muinüddin Üner b. Abdullah; Tuğtekin'in memlûku olup Dımaşk Atabegliğinde bilhassa Mucirüddin Abak döneminde söz sahibi olan, bir dönem ülkeyi tek başına idare eden ünlü komutan, vezir, siyaset ve devlet adamı. İbn Hallikân'ın verdiği bilgiye göre Dımaşk'ın şehirlerinden olan Ğür'dandır. Dımaşk'ta bir de medrese yaptırmış olan Üner, 544 Rebiyülâhir ayının 23. gecesinde (30 Ağustos 1149) vefat etmiştir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefiyâtü'l-A'yân*, I, s.297; İbnü'l-Esîr, Üner'in Tuğtekin'in kölesinin oğlu olduğunu söyler, *Atabekiyye*, s.88; Ayrıca Muinüddin Üner'in Dımaşk Atabegliğinde üstlendiği fonksiyonlar ve yerine

hayırsever ve dindar bir kimse olduğunu söyledikleri Müinüddin Üner, Dımaşk Atabegliğinin devlet işleri ve askerî konularında idareyi eline almış idi. Haçlı kuşatmasına karşın yollara muhafızlar yerleştirmiş; Dımaşkın surlarını tahkim ettirmiş; şehri korumak üzere asker techiz etmişti. Haçlıların Dımaşk'a yaklaşmaları üzerine Dımaşk kuvvetleri 25 Temmuzda kentten ayrılarak Haçlı kuvvetleri üzerine hücum ettiler. Bu harekâta halktan kimseler de katılmıştı. Bunlar arasında Hüccetü'd-din Yusuf b. zî-nâs el-Fendelâvî el-Mağribî adlı tanınmış bir fakîh ile birlikte, yaşlılardan, zâhidlerden, âbidlerden oluşan kalabalık bir halk kitlesi de bulunuyordu⁷³. Ancak Dımaşk kuvvetleri Haçlılar karşısında tutunamadılar. Mağlup vaziyette geri çekilirken bilhassa halkın oluşturduğu kuvvetler ağır zayıat verdiler. İçlerinde fakîh Fendelevî de olmak üzere birçok Dımaşklı şehid oldu. Bu galibiyet Haçlılar'ı manevî yönden kuvvetlendirmişti. Bir süre sonra Haçlı askerleri Meydânu'l-Ahdar'da görüldüler⁷⁴.

getirdiği görevler hakkında detaylı bilgi için Coşkun Alptekin'in zikredilen eserine bakılabilir.

⁷³ Fakih Fendelavî'nin şehit olmasıyla sonuçlanan bu çarpışma sırasında bu yaşlı zatın yayan yürüdüğünü gören Üner, ona yaşlılığından ötürü çarpışmadan mazur olduğunu, yerine kendilerinin çarpışabileceğini söylediği vakit mezkûr fakih, Üner'e, kendisinin Allah tarafından satın alındığını söylemiş ve bu konudaki bir ayeti okumuştur (mealen): "Muhakkak ki Allah, müminlerin canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın almıştır" (*Kur'an*, Tevbe/111), İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.89; ondan naklen Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Çev: M.Ali Kılıçbay, İstanbul 1997, s.195-196.

⁷⁴ İbnü'l-Kalanisî'nin kaydına göre Haçlı askerleri, Menâzilü'l-Asâkir denen yere gelmişler, ancak burada su bulamayınca Dımaşk'ın güneydoğusunda bir kasaba olan el-Mizza'ya giderek burada konaklamışlardı. Bkz. *Zeylû Tarihi Dımaşk*, 298; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 64-69; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s.138.

Dımaşk halkı surlar dibine kadar gelen Haçlı kuvvetlerini oradan uzaklaştırmaya muvaffak olamıyordu. Üner'in emriyle yapılan münferit huruç hareketleri, düşmanın hızını kesmekteyse de bu yeterli bir tedbir değildi. Şehrin düşmesine mani olmak isteyen Üner, Haçlı saldırıları karşısında Dımaşk'ın daha fazla direnemeyeceğini anladığından, daha kuşatmanın başlangıcında komşu Müslüman hükümdarlarla birlikte Musul Atabegi I.Seyfeddin Gazi'ye elçi göndererek Dımaşk'ın Haçlıların eline geçmek üzere olduğunu bildirmiş ve kendilerini Haçlılardan kurtarmasını istemişti⁷⁵. Üner, gönderdiği mektubunda Seyfeddin Gazi'yi *cihada* davet ediyor, Müslümanları korumak üzere düşmanı uzaklaştırmaya çağırıyordu. Bunun üzerine Seyfeddin Gazi, Halep'te bulunan kardeşi Nureddin Mahmud'la beraber Dımaşk'a yardıma gitmeye karar verdi. Haleb'e bir mektup gönderen Atabeg Seyfeddin, kardeşinin Hıms'ta kendisine katılmasını istedi ve süratle techiz ettiği ordusuyla Musul'dan ayrıldı. 30,000 kişiden oluşan ordusuyla Balis'e geldiğinde kardeşi Nureddin Mahmud ile birleşti⁷⁶. Buradan Hıms'a geçtiler. Seyfeddin Gazi, Hıms'a geldiğinde burada, Haçlılar'la çarpışmaya girmeden önce stratejisini gözden geçirdi. İki ateş arasında kalmak istemiyordu. Hıms'tan Muinüddin Üner'e bir elçi göndererek, Haçlılarla cihad yapmak üzere üzere eli silah tutan herkesi yanına aldığını, ancak zor durumda kalması halinde Dımaşk'a sığınması konusunda kendisine yardımcı olunmasını, şayet galip gelirse kenti yine

⁷⁵ İbnü'l-Kalanisî, Üner'in sadece Seyfeddin Gazi'ye değil civardaki bütün hükümdarlara yardım için müracaat ettiğini ve bunlara mektuplar yazdığını kaydeder. Bu yardım talebi neticesinde Dımaşk'a etraftan çok sayıda Türkmen gelmiştir. Bkz. *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s.299; Aynî, *İkdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s.179.

⁷⁶ Aynî, *İkdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s. 179.

Dımaşklılar'a bırakacağını bildirdi⁷⁷. Seyfeddin, Haçlılara da bir mektup göndererek “eğer Dımaşk’tan ayrılmazlarsa üzerlerine yürüyeceğini” bildirip, tehdit etti. Öte yandan vezir Muinüddin Üner de Alman İmparatoru komutasında bölgeye yeni gelen Haçlılara bir mektup gönderdi ve “*Doğunun hükümdarı* karşı koyamayacağınız bir kuvvetle gelmiş bulunuyor. Eğer siz buradan uzaklaşmazsanız Dımaşk’ı ona teslim ederim, o zaman da onunla baş edemezsiniz” dedi. Vezir, I.Haçlı seferiyle Suriye’ye gelmiş olan Franklar’ın lideri durumundaki Kudüs Kralına da bir başka mektup göndererek “Siz iki arada kaldınız; bu yeni gelenler Dımaşk’a hakim olurlarsa ülke namına ellerinizde hiçbir şey kalmaz. Eğer ben Dımaşk’ı Seyfeddin’e teslim edersem biliyorsunuz ki sizin ona gücünüz yetmez; Onun Beytül-Makdis’e girmesine de engel olamazsınız”⁷⁸ dedi. Ayrıca İbnü’l-Esir’in bir kaydına göre Üner, tehdidin yanında Alman imparatoruna, Dımaşk muhasarasını kaldırırca Banyas’ı vereceğini vaad etmişti⁷⁹. Üner’in bazı Haçlı ileri gelenlerine para vaadinde de bulunması olumlu sonuç verdi. Vezir Üner’in söz ve vaadlerini ciddiye alan Franklar, önce ordugâhı ve kuşatma yerlerini değiştirdiler. Bu durum ise kuşatmayı büsbütün imkansız hale getirmişti. Haçlı ordusundaki farklı görüşler ciddi ayrılıklara sebep oldu. Rüşvet iddiaları da tartışmalara tuz biber ekti. Sonunda da kuşatmayı sona erdirmeye karar verdiler. Alman İmparatoru Konrad da bölgeye ilk gelen bu

⁷⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.120; İbnü’l-Adim, *Zübdetü’l-Haleb*, II, s.291-292 ; Runciman, Üner’le irtibat halinde olan hükümdarın Nureddin Mahmud olduğunu kadetmekte, Atabeg Seyfeddin Gazi’den hiç söz etmemektedir. Bkz. *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.236; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s.96-97.

⁷⁸ *Süryani Mihail’in Vekâyinâmesi*, II, s. 140; İbnü’l-Esîr, *Atabekiyye*, s.89; Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle*, s.195-197; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s.138

⁷⁹ İbnü’l-Esîr, *Atabekiyye*, ayn.yerler; Aynî, *Ikdu’l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s.180.

Haçlıların ihaneti yüzünden ümidini kesti ve Dımaşk önünden ayrıldı. Vezir Üner'in vermeyi vaad ettiği Banyas'a giderek teslim aldı⁸⁰. Banyas, Nureddin Mahmud tarafından fethedilinceye kadar Haçlılar'ın elinde kalacaktır. Bu arada Haçlı askerleri, Dımaşk önlerinden ayrılırken şehrin kenar mahallelerinden er-Rabve, el-Kubbe, el-Memdüdiye'yi yaktılar. Dımaşk önlerinden ayrıldıktan sonra Banyas'ı ele geçiren Alman İmparatoru Konrad ise, ülkesinden daha fazla ayrı kalmak istemediğinden, burayı Suriye Frankları'na bırakarak ordusuyla birlikte bölgeden ayrıldı ve deniz yoluyla ülkesine döndü⁸¹. Haçlılar'ın başarısızlıkla sonuçlanan Dımaşk kuşatması dört gün sürmüştü.

Böylece kurnaz vezir Dımaşk'ı Seyfeddin Gazi'ye terketmediği gibi onun mevcutiyetini Haçlılara karşı bir koz olarak kullandı. Vezir, Seyfeddin Gazi ve Nureddin Mahmud komutasındaki "İslâm ordusu"nun bölgeye geldiğini söylemek suretiyle Haçlı kuvvetlerini korkuttuğu gibi ilk gelenlerle son gelenleri birbirine düşürmeği başarmış, böylece kuşatmayı kaldırtarak Dımaşk'ı kurtarmıştır. Onun, Haçlılara Seyfeddin Gazi'yi "şarkın hükümdarı" olarak tanıtması dikkat çekicidir. Bu sıfatın politika icabı söylenmesi bile esasen dönemin en kuvvetli askeri gücünün

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, ayn.yer. Müellif, fakih Fendelavî'nin şehâdeti ile ilgili İbn Asakir'den naklen bir kıssaya dikkat çekiyor. Banyas'ın 560/1164-1165'te Nureddin Mahmud tarafından fethi için, bkz. *Atabekiyye*, s.130-131.

⁸¹ Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 75; *Süryani Mihail'in Vekâyinâmesi*, II, s. 140; *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, s. 299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s.121; Dımaşk kuşatması hak. daha fazla bilgi için bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.233-236; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s.138-140. Muînüddin Üner'in bazı Haçlı liderlerine rüşvet verdiği; bu rüşvetler sayesinde Haçlı karargâhının yeri değiştirilerek kuşatmanın zorlaştırıldığı; sonunda Haçlı hücumu zayıflayarak ileride

Musul Atabegliğinin elinde olduğunu; bu durumu Muinüddin Üner'in de kabul ettiğini, dahası Haçlıların da bu “şark ordusu”nu ciddiye aldıklarını göstermektedir.

Bu arada Muinüddin Üner'in, kuşatmanın kaldırılması için aldığı önlemler arasında bölgedeki Haçlı kontlarına gönderdiği yüklü miktardaki paralar ile kontların gururunu okşayıcı mektupları da burada anmak gerekir. Bar Hebraeus'un zikrettiği bu paralar esasen Mısır altın suyuna batırılmış tuncdan yapılmış, sonradan ufalanan sahte paralardı. Muinüddin Üner, bu paralardan 200,000 dinar Kudüs kiralına, 50,000 dinar da Taberiye kontuna göndererek, kuşatmadan vazgeçmelerini rica etmişti. İşte bu “rüşvet” dolayısıyla Haçlı ordusunda çözümler başlamış ve bu hiyaneti gören Alman İmparatoru da kuşatmayı kaldırmıştı⁸².

Dımaşk kuşatmasının savuşturulmasından sonra Seyfeddin Gazi'nin, bölgedeki diğer Haçlı tehlikesine karşı Muinüddin Üner'le işbirliğine giriştiği görülmektedir. Bu da el-Urayme* kalesinin 1148 yılında, Nureddin Mahmud-

yeniden hücum etmek üzere kuşatmaya son verildiği hususunda bkz. Willermus Tyrensis'den naklen, C. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, ayn. yer.

⁸² Bar Hebraeus, bu kaydı Süryanî Mihail'den aldığını, gördüğü beş Arab kaynağında bu bilginin yer almadığını ifade ediyor. krş. *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.385 ve *Süryani Mihail'in Vekâyinâmesi*, II, s. 140; *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*'nde Kudüs Kırılina 100,000 dinar sözü verildiği kayıtlıdır. Bkz. s.299; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 70. Ayrıca bu kuşatmanın safhaları ve detayları hak. bkz. a.g.e., s.64-75; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.235-236.

* Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, s.115; Alptekin, (*Dımaşk Atabegliği*, s.141, 362 nolu dipnotta) bu kalenin adı hususunda şüpheye düşmektedir. Yazar, kelimenin, *el-Kâmil*'in Tornberg neşrinde Ureyme şeklinde harekelendirilmesine, N. Eliseeff'in de bu şekli benimsediğini belirtmesine rağmen Stevenson ve Gibb versiyonlarına da (el-Araime) işaret edip kendisi K.V. Zetterstéen'in İA'ndeki “Nureddin” maddesinde geçen “el-Arima” şeklini benimser.

Muinüddin Üner- Seyfeddin Gazi ittifakı ile zaptedilmesi sırasında gerçekleşmiştir. Esasen bu kalenin Müslümanlara geçişi, Haçlıların kendi aralarında doğan bir anlaşmazlık neticesinde olmuştur. İbnü'l-Esîr'e göre o sırada el-Urayme kalesini elinde bulunduran Frank komutanlarından Func -Alman imparatoru Konrad'la II.Haçlı seferleri sırasında Suriye'ye gelmiş ve Urayme kalesini zaptetmiş olan Toulouse kontu İspanyol Alfonso'nun oğlu Bertrand-, bu kaleden başka Trablus'a yürüyerek burayı da kendisine bağlamak istiyordu. Bertrand'ın isteğine engel olmak isteyen Trablus kontu II.Raimond, bu sırada Baalbek'te biraraya gelen Nureddin Mahmud ile Muinüddin Üner'den yardım talebinde bulundu ve onları el-Urayme'yi almağa teşvik etti. Bunun üzerine Nureddin ve Muinüddin'in kuvvetleri el-Urayme üzerine harekete geçtiler. Bir yandan da o sırada Hıms'ta bulunan Seyfeddin Gazi'den yardım göndermesini istediler. Seyfeddin Gazi, Haçlılara karşı yapılacak olan bu mücadele için o sırada Ceziretu İbn Ömer ve yöresinin valiliğini deruhte eden emir İzzeddin Ebu Bekr ed-Dübeysî'yi* büyük bir kuvvetle yardıma gönderdi. el-Urayme kalesi, Nureddin Mahmud'un *nakkâblarının* kale surlarını delip içeri girmesi ve Seyfeddin Gazi'nin gönderdiği askeri yardım neticesinde Müslümanların eline geçti. Halkla birlikte kale hakimi Bertrand ile annesi de tutsak edilenler arasındaydı. Kalede bulunan işe yarar araç gereç alındıktan sonra kale yıktırıldı. Arazisi Trablus kontu II.Raimond'a bırakıldı. Bertrand ve annesi Nureddin Mahmud yanında tutsak

Oysa coğrafyacı Yakut el-Hamavî kelimeyi "el-Urayme" şeklinde harekelendirmiştir. Krş. *Mu'cemü'l-Büldân*, ayn. yer.; "Nureddin" , İA, IX, s.358-361.

* Bu komutanın Atabegler katındaki mevkiini göstermesi bakımından Musul' da adına darbedilmiş bir altın para için bkz. Muhammed Bakır el-Hüseynî,

olarak Haleb'e götürülürken Muinüddin Üner Dımaşk'a, Seyfeddin Gazi de Hıms'a, oradan da Musul'a döndü⁸³.

543 / 1148-1149 yılı içerisinde Nureddin Mahmud'un Yağra'da bir Haçlı birliğini hezimete uğratması neticesinde ele geçirdiği mal ve tutsakların bir kısmını, ağabeyi Seyfeddin Gazi'ye de göndermiş, zaferini kardeşiyle paylaşmıştır. Nureddin, bu ganimetlerden Halife, Sultan Mesud ve diğer komşu hükümdarlara da göndererek zaferini onlara bildirmişti⁸⁴.

Tarihçi İbnü'l-Esîr söz konusu yıl içerisinde bir kıtlık olayından bahsetmektedir. Ona göre Irak'ta vuku bulan bu kıtlığın halkı etkilemesinde askerlerin rolü olmuştur. Ona göre sevad halkı, malları askerler tarafından ellerinden alındığından perişan bir halde kalmış; Bağdad'a sığınmaya çalışmışlarsa da açlık ve sefalet içerisinde yok olup gitmişlerdir. Müellif, bu askerlerin kimin askerleri olduğunu, Zengiler'in bölgesinde bu kıtlığın tesirinin olup olmadığı konusunda bir şey söylemez⁸⁵.

Zengiler-Artuklu İlişkileri

Seyfeddin Gazi zamanında Musul Atabegliği ile Artuklu Devletleri arasındaki ilişkiler, birincinin askeri ve siyasi üstünlüğünün ikinci tarafından kabulü istikametinde şekillenmiştir. Esasen İmâdeddin Zengi döneminde Atabeglik

"Atabeylere Ait Irak Müzesinde Bulunan Üç Nadir Altın Sikke Hakkında Tahlilî Bir İnceleme", Çeviren: Reşat Genç, SAD, III, (1971), s.611-624.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.122;ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.90; İbn Kalanîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s.300-30; Stevenson, *The Crusader in the East*, s.159-162; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s.141.

⁸⁴ Anonim *Süryani Vekâyinâmesi*, s. 300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.123; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s.143.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.125.

Devletine bağlanan Artuklu arazileri, onun ölümünü takiben Mardin ve Hısn-ı Keyfâ hakimleri tarafından yeniden zaptedilmek istenmişti. Bunlardan Mardin Artuklu hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, daha önce Zengi'nin ele geçirdiği Dârâ**'yı, onun ölümünden sonraki birkaç hafta içerisinde geri aldı. Hısn-ı Keyfâ hükümdarı Kara Arslan da Erganin, Çarmuk, el-Halar, Tell-i Saf, Tur-Abidîn'deki Heysem kalelerini ele geçirdi. Artuklu hükümdarlarının Atabegliğe karşı isyan girişimini engellemek ve bu devletleri yeniden kendisine bağlamak üzere harekete geçen Seyfeddin Gazi, ordusuyla Musul'dan hareket etti. Atabeg, doğrudan Dârâ üzerine yürüyerek burayı ele geçirdi (544/1149). Ardından Diyar-ı Bekr'e yürümek amacıyla Şabahtân'a girip Mardin'i kuşattı. Musul askerleri şehre girdiler ve etrafı yağmaladıktan sonra evleri ateşe verdiler. Bundan dolayı Mardin Artuklu hükümdarı Hüsameddin Temürtaş**, şöyle dedi: "Biz Şehid Atabegten (İmâdeddin Zengi) şikayet ediyorduk, fakat şimdi nerde o günler! Onun zamanı bayram günleri gibiydi. Bizi defalarca kuşatma altında tuttuğu halde ne kendisi ve ne de askerleri parasını vermeden bir torba saman dahi almamış, Sultanın mallarına dahi saldırmamışlardı"⁸⁶. Mardin, böylece Musul ordusu

* Darâ, el-Cezire bölgesinde, Mardin ile Nusaybin arasında, dağ eteğinde kurulmuş, akarsuyu ve bostanları olan bir belde. Şehrin kuruluşu ve adı İskender zamanına kadar gider. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.418.

** Hüsameddin Timurtaş, Mardin ve Meyyâfârikîn Artuklu hükümdarı olup 30 yıl adı geçen bölgelerin yöneticiliğini yapmıştır. 548/1152-1153'teki ölümünden sonra yerine oğlu Necmeddin Alpı geçti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.153; Kâtib Ferdî, *Mardin Mülûk-ı Artukiyye Tarihi ve Kitâbeleri ve Sâir Vesâik-i Mühimme*, Naşiri: Ali Emiri, Dersaâdet 1331, s.18-21; İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, s.63-80.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.114; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.91; Aynî, *İkdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s. 167.

tarafından ilk kez yağmalanıyordu. Oysa babası İmadeddin, böyle bir şey yapmamış, Mardin onun zamanında yağmalanmamıştı. Seyfeddin Gazi bundan sonra Kara Arslan elindeki Heysem kalesine yürüdü ve burayı da zaptetti. Mardin ve Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarları, Atabeg Seyfeddin Gazi'ye karşı koyamadılar. Bu hükümdarlar böylece Musul Atabegliğinden bağımsızlıklarını almak istedilerse de başarılı olamadılar ve bir kez daha Musul'un otoritesini kabul etmek zorunda kaldılar. Artuklu ve Zengiler arasında barış, iki taraftan kâdılarının devreye girmesiyle mümkün oldu. Bu andan itibaren iki hanedan arasında yakınlaşma oldu. Hatta Hüsameddin Timurtaş, kızını Atabeg Seyfeddin Gazi'ye verdi. Hüsameddin Timurtaş, kızını Atabege vermekle Musulluların, ülkesinin işlerine ve hükümdarlığına karışmasına engel olmak amacını güdüyordu. Böylece Mardin yeniden Musul Atabegliğine bağlanırken İmadeddin Zengi'nin ölümüyle elden çıkan Atabeglik arazileri de yeniden hududa dahil edildi⁸⁷.

Öte yandan babası tarafından Seyfeddin Gazi ile nişanlandırılan Hüsameddin Temürtaş'ın kızı Zümürrüd Hatun, çeyiziyle beraber Musul'a vardığında Atabeg Seyfeddin Gazi ölüm döşeğinde bulunuyordu. Kaynağın belirttiğine göre gelinle gerdeğe giremeyen Seyfeddin Gazi, kısa bir süre sonra da ölmüştür. Ölümüne kadar

⁸⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikûn ve Âmid*, s.83; *Süryani Mihail'in Vekâyinâmesi*, II, s.132, 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.113; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.90-91; Aynî, *İkdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s. 167; İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944, s.77-78; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 159; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.79; Dakukî'nin (*Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti*, s.95'te) belirttiği gibi Seyfeddin 1147'de değil bundan iki sene sonra, yani 1149 yılında Dârâ'yı geri alabilmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, ayn.yer.; Hillenbrand, *A Muslim Principality*, s. 119-120.

Seyfeddin'in yanında kalan gelin ise ondan sonra Musul'a hakim olan kardeşi Kutbeddin Mevdud ile evlenecektir⁸⁸.

I.Seyfeddin Gazi'nin Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri

I.Seyfeddin Gazi, hayırlı işler yapmaya mütemayil bir kişiydi. İlmi ve ilim adamlarını severdi. Bu yüzden Musul'da bir *medrese* yaptırmış, bu medrese "*Medresetü'l-Atabekiyye el-Atika*" adıyla anılan bu medrese kaynağa göre devrin en güzel medreselerinden biriydi. Seyfeddin, bu medreseyi Hanefî ve Şafiî fakihlerine vakfetmiştir. Hükümdarlığı döneminde Musul'un zenginliğinin göstergesi olarak babası gibi altın paralar (*dinar*) bastırdı⁸⁹. Ancak Seyfeddin'in ülkedeki hakimiyet süresi uzun sürmemiştir. Nitekim kaynaklar, onun 44 yaşında iken H.544 yılında Cemâziyülâhîr'in sonunda (1149 Ekim-Kasım) hayata gözlerini yumduğunu naklederler. Seyfeddin Gazi'nin cenazesi yaptırdığı medreseye defnedilmiştir. Ölümünden sonra yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud geçerek Atabeglike hakim olmuştur. Seyfeddin Gazi, tabiat olarak iyiliksever ve cömert bir kişiydi. Dönemin önemli dinî ve sosyal sınıflarından biri olan *sûfiler* için, Babü'l-Meşria'da yaptırdığı ribat, bilimsel çalışmalara karşı duyduğu ilgiyi ispat için Musul'da yaptırdığı bir medrese, bize onun hayırsever yanlarını gösteren önemli kanıtlardır⁹⁰.

Seyfeddin Gazi'nin Şahsiyeti ve Ölümü

İbnü'l-Esîr'e göre 500 h.(1106/1107) yılında dünyaya gelen Seyfeddin Gazi, belirtildiği gibi iyiliksever bir tabiata sahip, cömert bir kişiydi. Sûfiler için *ribat* yaptırmış, Musul'da bir medrese inşa ettirmişti. Seyfeddin Gazi, belirtildiği üzere bu

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.114; Aynî, *İkdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s. 167.

⁸⁹ Muhammed Bakır el-Huseynî, "Atabeylere Ait Üç Altın Sikke".

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.126; *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, s.4.

medreseyi Hanefi ve Şafii fakihlerine vakfetmişti. Şair Şihâbeddin el-Hîs-Bîs, kendisini öven bir kasîde yazınca Seyfeddin Gazi onu hil'atler ve 1000 dinar ile ödüllendirmişti⁹¹.

3 yıl gibi kısa sayılabilecek bir hükümdarlık devresi geçiren Seyfeddin Gazi, buna rağmen Musul Atabegliği tarihi bakımından önemli bir yere sahiptir. O, bu önemini askerî alanda getirdiği yenilikler sayesinde kazanmıştır. Buna göre, Seyfeddin Gazi, Atabegler arasında başı üzerinde *sancak* taşıtan ilk hükümdar olmuştur. Seyfeddin Gazi, ayrıca askerlerinin sefere çıkarlarken *kılıç*larının mutlaka bellerinde olmasını, ve dizlerinin altında da *topuz* bulundurmalarını emretmiştir. Seyfeddin Gazi, ayrıca askerlerine sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa yemek verirdi. Sabahki yemekte iyi cins yüz baş koyun kestirirdi⁹². Seyfeddin Gazi'nin askerî sahadaki bu yenilikler kuşkusuz Zengiler'e münhasır değildir. Ancak onun bu usulünün kendisinden sonra gelen hükümdarı ve komşularını etkilediği kuşkusuzdur.

Seyfeddin Gazi'nin askerlerinin sayısını tam olarak bilmek mümkün değildir. Ordu divan kayıtlarını gördüğünü söyleyen İbnü'l-Esîr ise Seyfeddin dönemi için bir şey söylemez. Ancak görüldüğü kadarıyla Musul Atabegliği ordusunun, eğitim ve techizat bakımından dönemin en üstün donanımına sahip ordusu olduğu anlaşılmaktadır.

Seyfeddin Gazi'nin ölümü ile ilgili bilgi veren İbnü'l-Esîr, onun hükümdarlığının üçüncü yılında hastalığa yakalandığını ve bu hastalıktan kurtulamıyarak vefat ettiğini kaydetmektedir. Seyfeddin Gazi, hastalığının tedavi

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s.139; türkç.terc., XI, s.126; "Gazi", İA.

edilmesi için Bağdad'tan hekim Evhadu'z-Zaman'ı Musul'a çağırtmış, hekimin öngördüğü tedavileri uygulamışsa da bir faydasını görmemiştir. Hastalığı ilerleyen Atabeg Seyfeddin Gazi, 544 Cemâziyühahirin sonunda (25 Ekim-3 Kasım 1149)'da hayata gözlerini yummuştur. Atabegin cenazesi Musul'da yaptırdığı medresesine (Medresetü'l-Atîka) defnedildi. İbnü'l-Esîr'e göre öldüğünde 44 yaşında olan Seyfeddin'in hakimiyeti üç yıl bir ay ve yirmi gün sürmüştür⁹³.

Fiziksel olarak güzel bir simaya sahip olan Seyfeddin Gazi'nin tek oğlu olmuş, bu çocuk Nureddin Mahmud tarafından yetiştirilmiştir⁹⁴. Seyfeddin'in bu oğlu, Nureddin Mahmud'un kızıyla evlendirilmişse de çok geçmeden ölmüş; başka çocuğu bulunmayan Seyfeddin'in nesli de böylece sona ermiştir. Zengiler soyu Musul'da kendisinden sonra Atabeglik tahtına oturacak olan kardeşi Kutbeddin Mevdud neslinden devam etmiştir. Ayrıca, XII.yy.'da Zengiler'den bahsederken bir dönem Nureddin Mahmud adı ön plana çıkarsa da Zengi hakimiyetinin devamı, Musul'da hükümdar olan hanedan mensupları tarafından sağlanmıştır.

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s.138; türkç.terc., XI, s.126; *en-Nücûmü'z-Zâhire*, V, s.277.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.126; İsfahanî'ye göre Seyfeddin Gazi'nin ölümü 544 Cemâziyülevvel başlarında vuku bulmuştur, bkz. *Irak ve Horasan Selçukluları*, s.204; İbni Tağrıbirdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, V, s.276'da Seyfeddin Gazi'nin 54 yaşında vefat ettiğini kaydeder.

B. KUTBEDDİN MEVDUD DÖNEMİ (544/1149-565/1170)

Kutbeddin Mevdud'un Atabeg Oluşu

Seyfeddin Gazi'nin Musul'da kısa süren bir hükümdarlıktan sonra 1149 yılında ölmesi üzerine, yerine Musul Atabegi olarak kardeşi Kutbeddin Mevdud geçirildi. Kardeşinin ölümü sırasında Musul'da bulunan Kutbeddin Mevdud'un Atabegliğe geçişinde *nâib* ve ordu komutanı (*mukaddimü'l-cuyûş*) olan Zeyneddin Ali Küçük* ile *vezir* Cemaleddin Muhammed (ö.559/1164) rol oynadılar. Görünüşe göre Kutbeddin Mevdud, Musul Atabegliğinin bu ileri gelenleri tarafından Atabegliğe getirilmiştir. İbnü'l-Esîr'e göre Kutbeddin'in *tahta* geçiş ve *atabeg* ilan ediliş töreni şöyle cereyan etmiştir: "Seyfeddin ölünce Zeyneddin Ali Küçük ile vezir Cemaleddin Muhammed, Kutbeddin Mevdud'u *hükümet konağı* (*Dâru's-saltana*)'na çağırdılar. Onu kardeşinin yerine oturtular ve *biat* ettiler. *Geçit resmi* yapıldı. Tören sırasında Zeyneddin Ali Küçük, Kutbeddin Mevdud'un *rikâbında* bulunuyordu. Topluluk, bu şekilde *hükümet konağına* kadar birlikte yürüdü". Böylece, daha önce ağabeyi Seyfeddin Gazi'nin hüküm sürdüğü Musul, el-Cezire ve Suriye bölgeleri yeni Atabeg Kutbeddin Mevdud'a bağlandı (544/1149). Kutbeddin Mevdud, devlet işlerinin idaresi için Cemaleddin Muhammed İsfahanî'yi *vezaret* makamında, Zeyneddin Ali Küçük'ü de *niyâbet* ve *ordu komutanlığı*yla görevlerinde ibkâ etti. Ayrıca emirlerden İzzeddin ed-Dübeysî de devlet işlerinde yardımcı olacaktı⁹⁵.

⁹⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 296.

* Zeyneddin Ali Küçük hak. daha fazla bilgi için bkz., G. Ögün, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)* (526-630-1132-1253), İstanbul 2000.

⁹⁵ İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s.306-307; İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.126-127; İbn

Esasen çocuğu olmayan Seyfeddin Gazi, ölümüne yakın, ülkeyi ve devleti kendisinden sonra kardeşi Kutbeddin'e *vasiyet* etmişti⁹⁶. Atabeg Kutbeddin Mevdud, Musul'ta tahta oturunca ilk iş olarak, ağabeyi Seyfeddin Gazi'nin tutukladığı Kemaleddin ve Tâceddin eş-Şehrizerî kardeşleri serbest bıraktı. Şehrizerî kardeşlerin serbest bırakılışları sırasında Musul'da bulunan İbnü'l-Ezrâk, Kutbeddin Mevdud'un Şehrizerî kardeşleri bir tören ile serbest bıraktığını kaydetmektedir. İbnü'l-Ezrâk, esasen Hüsameddin Timurtaş'ın emrinde, demir satmak amacıyla Musul'a gelmişti ve törenin yapılacağı meydanda hazır beklemekteydi. İbnü'l-Ezrâk'ın anlattığını göre tören şu şekilde gerçekleşmiştir: Vezir Cemaleddin Muhammed el-İsfahanî, Şehrizerî kardeşlere birer katır göndermiştir. Onlar da bu katırlara binerek meydana gittiler. Meydana girişte, elbiselerini değiştirip taylasansız olarak atlara bindiler. Meydana girdiklerinde kendilerini bekleyen Atabeg Kutbeddin Mevdud'a doğru gittiler. Bu sırada atlarından inip yaya olarak yürüdüler. Atabeg de onlara karşı yaya olarak yürüdü. Birbirlerini karşılayıp kucaklaştılar. Kemaleddin ve Tâceddin, kardeşi Seyfeddin Gazi'nin ölümünden dolayı Kutbeddin'e taziye bulundular. Ayrıca da hükümdarlığa geçişi dolayısıyla da kutladılar. Daha sonra Atabeg Kutbeddin Mevdud, Şehrizerî kardeşlerle birlikte atlara bindiler ve ikisinin ortasında olmak üzere bir müddet durdular. Daha sonra evlerine dönen Şehrizerî kardeşlerin kapılarındaki nöbetçiler kaldırıldı. Onlar da her hafta Atabeg Kutbeddin'in, vezir

Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, s.117-118; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.296; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s.204.

⁹⁶ İbnü'l- Kalanisî, Seyfeddin Gazi'nin, ölmeden önce kendisinden sonra yerine kardeşi Kutbeddin'in geçirilmesini istediğini söylüyor. Bkz., *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s.306-307.

Cemaleddin'in ve Ordu komutanı Zeyneddin Ali'nin ziyaretlerinde hizmetlerde bulundular⁹⁷.

Atabeg Kutbeddin Mevdud daha sonra ağabeyinin evlenip de gerdeğe giremediği ve ölümüyle dul kalan Mardin Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın kızı Zümürrüd Hatun ile evlenmek istedi. Musul idarecileri, bu taleblerini Mardin hükümdarına bildirdiler. Yapılan teklifte Hüsameddin Timurtaş'ın Dârâ'ya hakim olmasına müsaade edilmesi şartıyla Hatun'la evlilik mümkün oldu. İddet hali bittikten sonra Kutbeddin Mevdud, Musul'da Zümürrüd Hatun'la gerdeğe girdi⁹⁸. Bu evlilik bilhassa Musul Atabegliğinin geleceğini belirledi. Bu Hatundan doğan II. Seyfeddin Gazi, I. İzzeddin Mesud ve Şerefeddin Hindu, Musul ve bağlı merkezlerde hüküm süreceklerdir. Şu halde Zengiler, Artuklular ile nesep yönünden birleşmektedirler.

Başta İbnü'l-Esîr olmak üzere dönemin müelliflerinin verdiği bilgiler, Seyfeddin Gazi'nin Atabegliğin gerçek hükümdarı olduğunu, İmâdüddin Zengi'nin hakim olduğu yörelerin de aynen buna intikal ettiğini; o sırada Haleb'te bulunan Nureddin Mahmud'un ise hakimiyetinin daha çok Haleb ve civarından ibaret olduğunu göstermektedir. Ancak Seyfeddin Gazi'den sonra Musul'a hakim olan Kutbeddin Mevdud zamanında ise Nureddin Mahmud, Musul'daki hükümdar değişikliğinden rahatsız olmuş ve bu münasebetle Musul'a müdahale etmekte gecikmemiştir. Nureddin Mahmud, bu girişimi ile Atabegliğin tamamı üzerinde bir

⁹⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.89-90; Hillenbrand, *A Muslim Principality*, s. 130-131.

⁹⁸ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.90, 106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s.127; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, s.117; Hillenbrand, *A Muslim Principality*, s. 131.

hakimiyet tesis etmek istiyordu. O, ağabeyi Seyfeddin Gazi'ye kendinden büyük olması dolayısıyla ses çıkarmamış ancak kendisinden küçük olan Kutbeddin Mevdud'un Musul hakimiyetine itiraz etmişti. Üstelik Musul'da Kutbeddin'in hükümdar olmasına razı olmayan Musul ordusuna mensup bir kısım ümerânın gizlice Nureddin'le yazışması ve nihayet Sincar kale dizdârının şehri teslim etmek üzere Nureddin'i buraya davet etmesi, Nureddin Mahmud'un Musul'a müdahalesinin gerekçelerini oluşturmuştur. Böylece, Musul'daki idari değişikliğin aleyhine gelişmesine meydan vermemek üzere bölgeye yürüyen Nureddin, Sincar'a kadar gelmiş ve burada kardeşi ile bir barış ve ittifak anlaşması yapıp işleri yoluna koyduktan sonra Haleb'e geri dönmüştü.

Sincar Krizi

Nureddin Mahmud'un Sincar'a girişine neden olan gelişmelerin yukarıda anlatılan özetinden sonra olayın ayrıntılarına geçebiliriz. Kutbeddin Mevdud Musul'da Atabeg olarak tahta oturunca, Haleb'te bulunan kardeşi Nureddin Mahmud, Musul'daki bir kısım ümerânın da teşvikiyle, Musul işlerine müdahale etmek istedi. Nureddin'i Musul üzerine yürümeğe teşvik eden emirlerin başında Sincar kale dizdârı Şemseddin Muhammed b. el-Mukaddim Abdülmelik geliyordu. Nureddin Mahmud'un Musul yönüne hareketi ve bir süre sonra da Sincar'a girmesiyle Kutbeddin Mevdud ile kardeşi Nureddin Mahmud arasında Sincar krizi patlak verdi.

Zengi kardeşler arasındaki krizin patlak vermesinde vezir Cemaleddin ve nâib Zeyneddin Ali Küçük'ün kendi üzerlerinde tahakküm kuracaklarından korkan, bu yüzden onlara karşı hased duyan Musul ümerâsı arasında Sincar *mustahfızı* (dizdâr) Şemseddin Muhammed b. el-Mukaddim Abdülmelik, Nureddin Mahmud'un Kuzey

Irak'a intikal edişinde önemli bir rol aynadı⁹⁹. O, Nureddin'e bir mektup göndererek bölgeye davet etti. Abdülmelik, gönderdiği mektupta Nureddin'e Musul'a

⁹⁹Şemseddin Muhammed b. el-Mukaddim Abdülmelik hakkında onun Nureddin'e mektup yazarak Sincar'a davet etmesinde Kutbeddin Mevdud ile aralarında vuku bulan bir anlaşmazlığa işaret eden İbnü'l-Esîr, bu husumetin temelini Seyfeddin Gazi zamanında atıldığını belirtmektedir. Müellife göre Seyfeddin Gazi, Irak Selçuklu sultanı Mesud'un hizmetine girmek istediği zaman, çok sevdiği İbn el-Mukaddim Abdülmelik'i ve oğlunu, vücuda getirdiği on kişiden oluşan özel bir *candariyye* ekibine dahil etmiş, onları sohbet halkasına almıştı. Daha sonra İbn el-Mukaddim Abdülmelik, bu candariyyeden ayrılıp, Seyfeddin Gazi de Musul'da Atabeg olunca, onun tarafından Sincar'a tayin edilmişti. Ancak Seyfeddin ölüp te Kutbeddin Musul'a hakim olunca Kutbeddin, Mukaddim'in oğlunu babasının yerine geçirmek istedi. Ancak Abdülmelik'in oğlunun babasının yerine geçmesi mümkün olmadı. Daha sonra da Abdülmelik, Kutbeddin Musul'da yerleşince Nureddin Mahmud'a mektup yazarak Sincar'ı ve babası Zengi'nin Sincar'daki evinde bulunan hazinelerini teslim etmek istediğini bildirdi. Durumu öğrenen Kutbeddin, Sincar'a haber göndererek Mukaddim'i Musul'a çağırdı. Bunun üzerine Sincar kâdısı, ileri gelenleri ve Abdülmelik, Musul'daki, Atabeg'e itaat ve dostluklarını sunmak istediler. İbn el-Mukaddim Abdülmelik'in ayrılmasından bir süre sonra da Nureddin Mahmud Haleb'den gelerek şehir dışına indi. Musul yolunda iken Nureddin'in geldiğini öğrenen İbn el-Mukaddim, geri dönerek şehri ve elinde bulunan bütün hazineleri ona teslim etti. (10 Receb 544/13 Kasım 1149 Pazartesi). Bunun üzerine Kutbeddin, veziri Cemaleddin'i Nureddin'e göndererek 600 deve ve 96 katır yükü tutan bu *hazinede* bulunan *paradan, kumaşlardan, kıymetli şeylerden* vazgeçmesini ve bunları bırakmasını istedi. Bunlar arasında bu *hazinenin içeriğinin* kayıtlı olduğu bir *defter* de bulunuyordu. Cemaleddin, bu *hazine* için Nureddin'e, bunların Müslümanların malları olduğunu, ondan bir şey harcamasının doğru olmadığını söyledi. Nureddin de ona, "eğer Müslümanların malları zorla alınmışsa boğazında duracağını" söyledi. Sonra da söz verilen yerler kendisine teslim edilinceye kadar Sincar'da bir nâib bıraktı ve Haleb'e döndü. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.97-98.

yürümesini ve Sincar'a gelmesi halinde de kale ile birlikte şehri ve Sincar'da babasının evinde bulunan hazinelerin tamamını kendisine teslim edeceğini bildiriyordu. Nureddin Mahmud, Musul'daki hükümdar değişikliği münasebetiyle ve Sincar mustahfızı Abdülmelik'ten aldığı bu davet ile harekete geçti ve adamlarından yetmiş kişilik bir süvari birliği eşliğinde Haleb'ten yola çıktı. Esedüddin Şirkûh, Mecdeddin Ebubekir b. ed-Dâye gibi önemli emirlerin de içinde bulunduğu bu küçük birlik, Makisîn üzerinden Sincar'a ulaştı. Şehir dışına inen Nureddin, aşırı yorgunluktan kendini küçük bir hendeğe (mahfûre) attı ve geldiğini bildirmek üzere kaleye bir adamını gönderdi. Nureddin'in elçisi kaleye çıktığında Sincar kale dizdârı Abdülmelik'in, yerine oğlunu bırakarak Musul'a gittiği anlaşıldı. Abdümelik, Nureddin'le yazışması haber alındığından Musul'a çağırılmıştı. Ancak Musul'a giderken yerine bıraktığı oğluna "kendisinin yolda gecikeceğini, Nureddin gelirse kendisine haber vermesini" tenbih etmeyi ihmal etmemişti. Abdülmelik, Sincar'dan ayrıldıktan sonra da Nureddin gelerek şehir dışına indi. Abdülmelik'in Sincar'daki oğlu Şemseddin, Nureddin'in geldiğini babasına bir adam göndererek bildirdi. Haberci, Abdülmelik el-Mukaddim'i Tell-A'fer'de* buldu ve Nureddin'in geldiğini ve şehir dışında konakladığını bildirdi. Bu arada Sincar civarında konaklamakta olan Nureddin Mahmud, Abdülmelik'i göremeyince endişelenmeye başlamıştı. Nureddin Mahmud, zaman kaybı yüzünden işlerin tersine döneceğini düşünmeye başlamıştı ki

* Tell-Ya'fer; Musul ile Sincar arasında bir vadide içinden nehir geçen ve bir kalesi olan yerleşim yeri. Tell-Yafer, Yakut'un naklettiği (*Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.39) bilgiye göre avam tarafından "Tell-A'fer" şeklinde anılırken havass tarafından "Tell-Ya'fer" şeklinde isimlendirilmiştir. Buna binaen birçok müellif bu yeri "Tell-Ya'fer" şeklinde belirtmişlerdir. Son bir görüşe göre buranın en doğru okunuşunun

Abdûlmelik Sincar'a geldi. Şehir hazinelerini Nureddin için açan *dizdâr*, şehri ona teslim etti. Bunun üzerine Nureddin, Sincar'a girerek şehre hakim oldu (10 Receb /13 Kasım 1149 Pazartesi). Nureddin, burada iken, kendisine yardıma gelen Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan'a Heysem kalesini verdi¹⁰⁰. Bu arada durumu haber alan Kutbeddin Mevdud ise süratle ordusunu hazırlayarak Musul'dan Sincar'a hareket etmişti¹⁰¹.

“Tell-Afer” şeklinde olduğuna dair, bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.297, 3 nolu dipnot.

¹⁰⁰ Fahreddin Kara Arslan b. Dâvud b. Sökmen b. Artuk, Artuklular'ın Hısn-ı Keyfâ ve Diyâr-ı Bekr kolunun hakimi idi. (539/1144 - 562/1167). Ayrıntılı bilgi için bkz. Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.72 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.128. Öte yandan Ataoğlu, Nureddin Mahmud – Fahreddin Kara Arslan yakınlaşmasını, Kara Arslan'ın kuvvetli bir hamî arayışına bağlar. Çünkü bu sıralarda Fahreddin Kara Arslan'ın tek *tâbî* olan Âmid'teki Nisânoğulları Mardin Artukluları tarafına geçmiş, ayrıca Mardin Artuklu hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, Ahlatşahlar ve Musul Atabegi Kutbeddin Mevdud ile yakınlaşarak bağlarını kuvvetlendirmiş bulunuyordu. İki hükümdarın yakınlaşmasında Kara Arslan ve Nureddin Mahmud'un barışçıl görüşlerinin de tesiri olduğuna ilişkin bkz. *a.g.t.*, s.79.

¹⁰¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.296-297; İbnü'l-Esîr, *el-Atabekiyye*, s.95-97; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, 212b; W.B. Stevenson, *The Crusaders In The East, A Brief History Of The Wars Of Islam With The Latins Syria During The Twelfth And Thirteenth Centuries*, Beirut 1968, s.166; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabekler*, s. 99-100; “Nureddin ve adamları (altı kişi oldukları belirtiliyor) Makisîn'e ulaştıkları sırada şiddetli yağmur yüzünden kapıdaki nöbetçiler bunları tanımadıklarından, Türkmenlere benzeyen bir gurup silahlı askerin şehre girdiğini şahneye haber verdiler. Haberci sözünü tamamlamadan Nureddin içeri girdi. Şahne Nureddin'in elini öptü ve konağını ona tahsis etti.” Bkz.İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s.127; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, 118-119; İbnü'l-Esîr, Nureddin'in yetmiş atlı ile yola çıktığını söylemekle birlikte Sincar'a geldiğinde yanında sadece rikâbdâr ile

Musul ordusu, Sincar yakınlarındaki Tell-A'fer'e geldiğinde devletin ileri gelenleri (ekâbir-i devlet) ve ümerâ burada bir toplantı düzenlediler. Esasen Nureddin üzerine yürümek maksadıyla gelmiş olan Musullular, Tell-A'fer'de bu kararlarını değiştirerek sorunu barış yoluyla çözmeyi kararlaştırdılar. Sonra da Nureddin'e gönderdikleri elçi aracılığıyla "eğer kendi isteğiyle geri dönmezse kendisini zorla Sincar'dan çıkaracaklarını ve aldığı yerleri geri alacaklarını" söyleyerek tehdit ettiler. Musul ileri gelenleri, Nureddin'in Sincar'a girişini kabul etmiyorlardı. Nureddin ise gönderdiği cevapta *vezir* ile *nâibe* hitaben: "Ben (Kutbeddin'den yaşça) daha büyüğüm ve kardeşimin üzerinde işleri düzenleme konusunda sizden daha yetkiliyim. Üstelik emirleriniz bana mektup yazarak davet ettiler. Savaş ve öldürme tehdidinize gelince, ben, askerleriniz olmaksızın sizinle savaşacak değilim" dedi. Nureddin, bu sözleriyle, Musul askerlerinden bir çoğunun kendisiyle yazışıp, şimdi kendisine katıldıklarını, bu yüzden de Musul kuvvetlerinin zayıfladığını kastediyordu. Ordudaki bu olağanüstü gelişmelerden habersiz bulundukları anlaşılan Musul ileri gelenleri ise gerçekten ordu ileri gelenlerinden önemli bir kısmının gizlice Nureddin'in yanına giderek ona katılmış olduklarını

silahdârının bulunduğunu kaydeder. Bkz. *el-Kâmil*, ayn.yerler. Öte yandan Nureddin Mahmud'un, Sincar'da çıkan isyanı bastırmak üzere (Ataoğlu, a.g.t.,) buraya davet edilmesi üzerine aceleyle hareket ettiği ve dolayısıyla birliklerinin çoğunu yanına almaya vakit bulamadığı görüşü doğru görünmemektedir. Bir isyanı bastırmak isteyen bir hükümdarın yanında belli sayıda bir kuvvet olmadan isyanı bastıramayacağı ortadadır. Bu itibarla Nureddin Mahmud, Musul hükümdarlığında meydana gelen değişiklik sırasında Sincar'dan kendisine gelen bir davete binaen burayı teslim almak amacıyla yanında ek bir kuvvete ihtiyaç duymadan Sincar'a gelmiştir. Nitekim Sincar mustahfızı Abdulmelik el-Mukaddem, bu daveti yapan kişi olmuştur.

gördüler. Musul ileri gelenlerinin telaşa kapılması üzerine vezir Cemaleddin Muhammed, kalkarak, “savaşmanın doğru olmayacağını; şayet bir savaş çıkacak olursa Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un duruma müdahale edeceğini; bundan da Haçlıların yararlanacağını, üstelik Nureddin'in Müslümanlar adına Haçlılar'la mücadele etmekte olduğunu; dolayısıyla onunla savaşmanın doğru olmayacağını” söyledi. Vezir, bu sözleri ile Atabeg ile *nâibini*, Nureddin ile barış yapmağa ikna etmek istiyordu. Bunun üzerine Atabeg Kutbeddin ve *nâib* Zeyneddin, vezirden, Nureddin'le anlaşmasını ve sorunu çözmesini istediler. Vezir Cemaleddin de Sincar'a, Nureddin'le görüşmeye gitti. Yapılan görüşmede meselenin barış yoluyla çözümü kararlaştırıldı ve iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Bu sırada Nureddin, vezir Cemaleddin'den kendi yanında görev almasını istediye de vezir, Musul'da kendisine ihtiyaç olduğunu ileri sürerek Nureddin'in isteğini geri çevirdi. Nureddin daha sonra vezire iktâda bulundu. Yapılan anlaşmaya göre, Nureddin Mahmud, Sincar'ı teslim edecek, karşılığında Hıms, Rahbe ve Rakka'yı alacak, üstelik daha önce ele geçirdiği Urfa da kendisinde kalacaktı. Nureddin, Sincar'ı kardeşi Kutbeddin'e bıraktı ve Suriye'ye döndü. Ancak anlaşma gereğince kendisine bırakılan bölgeler teslim edilinceye kadar bir *nâibini* Sincar'da bıraktı. Böylece Sincar'la birlikte el-Cezire bölgesi Kutbeddin'e bırakılıyor, ancak Nureddin'in Suriye'deki hakimiyeti tescil edilmiş oluyordu¹⁰². Ayrıca yapılan anlaşma uyarınca Zengi kardeşler arasında ittifak da gerçekleşmiş oldu. Yalnızca Nureddin Mahmud, Suriye'ye dönerken Sincar'da babasından kalan 600 deve ve 96 katır yükü altın tutan

¹⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.128; ayn. mlf., *Atabekiyye*, 95-98; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, 213a-213b; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s.297-298; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, 119-120; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, s.414; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabekler*, s. 100-101.

önemli miktardaki hazineyi de beraberinde götürmeyi ihmal etmedi¹⁰³. Bu arada Atabeg Kutbeddin Mevdud, Sincar'ı teslim aldıktan sonra nâibi Zeyneddin Ali Küçük'e *iktâ* etti.¹⁰⁴

Öte yandan Nureddin Mahmud (ö.11 Şevval 569/15 Mayıs 1174) Suriye'ye yerleştikten sonra Haçlılara karşı çok önemli mücadelelere girişti. Onun İnnib, Hârim kale ve yörelerini yağmalayıp Antakya prinkepsi Boudauin'in ölümüne sebep olduğu savaşlar (544/1149-1150), bundan bir yıl sonra ele geçirdiği Efâmiye kalesi çarpışmaları, onu takiben Joscelin'in hakimiyeti altında bulunan Haleb'in kuzeyindeki topraklarda giriştiği mücadele ve adı geçen Haçlı kontunun tutsak edilmesi (1151-1152) gibi olaylar, Nureddin Mahmud'un cihad siyasetini ortaya koyan tarihi gelişmelerdir. Nureddin Mahmud, bir süre sonra ele geçirdiği Tellü Bâşir'i ve diğer birçok kale ve müstahkem mevkii, erzak ve mühimmatla doldurarak Haçlılara karşı mücadelede müslüman ordularını yıllarca takviye edecek bir lojistik depo olarak kullanmıştır. Yine aşağıda görüleceği üzere Nureddin'in 1156, 1157 ve 1164'deki Hârim hareketi sonucunda yapılan anlaşma ile Hârim'e bağlı yerler Nureddin'e geçecek ve ileri gelen birçok Haçlı komutanı tutsak edilecektir.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.98.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, Kutbeddin Mevdud'un Sincar'ı Zeyneddin Ali'ye *iktâ* edisine sebep olarak, kardeşi Nureddin Mahmud'un Hims'a hakim olusunu ve orada oturmasını ileri sürer. Yapılan anlasma gereğince Zengi kardeşler, arasında tam bir uyum ve görüs birliği vardır. Buna göre kardesinin emri olmadan Kutbeddin ve ileri gelen yarıdımclari her hangi bir girişimde bulunmuyorlardı. Bu duruma göre aralarında bir *tâbi-metbû* statüsü olduğu ileri sürülebilir. Buna göre Sincar'ın iktâsında Nureddin Mahmud'un direktifi rol oynamış olmalıdır. Bkz. *Atabekiyye*, 97; Ögün, *Begteginliler*, s.27,37.

Mayıs 1154'te Dımaşk'ı zapteden Nureddin Mahmud'un, birkaç yıl sonra, 1159 yılında Bizans imparatoru Manuel Komnen'in Kuzey Suriye'ye yönelik hareketına karşı koymak üzere bütün Türk ve Müslüman hükümdarlarını yardıma çağırması sırasında kardeşi Kutbeddin Mevdud, aşağıda görüleceği gibi, Musul ordusunu techiz ederek bu davete icabet etti. Nureddin Mahmud, kardeşi tarafından gönderilen bu askerler için özel ziyafetler tertip etmiştir¹⁰⁵.

Musul Atabegliği - Irak Selçukluları – Halifelik İlişkileri

Süleymanşâh'ın Tutsak Edilmesi

Irak Selçuklu Sultanlığı ve Bağdad'taki Halife ile ilişkileri oldukça sınırlı olan ve taht değişikliği münasebetiyle yeni hükümdarın hakimiyetinin onaylanması ve metbuû olan hükümdarın ordusuna gerektiğinde asker gönderme mükellefiyeti bulunan Irak Selçuklularına tabi devletlerden Musul Atabegliği, Atabeg Kutbeddin Mevdud döneminde Selçuklu hanedanından şehzâde Süleymanşâh'ın Irak Selçuklu Sultanlığı tahtı için mücadelelere karışmasıyla yoğun bir aşamaya girdi. Bu çerçevede, taht iddiasına karışarak 1156 yılında giriştiği mücadelede mağlup olan Selçuklu şehzâdesi Süleymanşâh'ın Şehrizar yakınlarında Musul Atabegliği nâibi Zeyneddin Ali Küçük tarafından yakalanarak Musul'da hapsedilmesi olayı, Musul Atabegliğini söz konusu Irak Selçuklu tahtına yönelik mücadelelerin içine çekti. Kaynaklarda ayrıntılarıyla yer alan Süleymanşâh'ın Bağdad'ta Halife ile ittifakı ve

¹⁰⁵ Bu ziyafetler için bkz. İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s.358. İbnü'l-Esir'e (XI, s.130,134,169-171,178) dayanarak yukarıda özet olarak belirttiğimiz Nureddin Mahmud'un Haçlılar'la mücadelesi özel bir incelemeye konu olmuştur. Nureddin Mahmud ve dönemi hakkında bkz. Nikita Eliseef, *Nur ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au temps des Croisades (511-568/1118-1174)*, I-III,

Sultan Muhammed ile giriştiği savaş ve sonunda uğradığı mağlubiyetle tutuklanması hadiseleri, Musul Atabegliği'ni ilgilendirdiği oranda ele alınmıştır.

Esasen Süleymanşâh hadisesi zuhur edinceye kadar da Atabeglik ile Irak Selçuklu Sultanlığı arasındaki ilişkiler sınırlı olmakla birlikte özellikle Atabeglik hükümetinde görevli tecrübeli devlet ve siyaset adamları sayesinde iyi bir düzeyde kalmıştır. Musul'daki hükümdar değişiklikleri bu devlet adamları sayesinde Irak Selçuklu sultanları tarafından itiraz görmemiş ve hükümlerleri sultanca tasdik edilmiştir. I.Seyfeddin Gazi zamanında olduğu gibi Kutbeddin Mevdud'un atabeg oluşu sırasında da devreye giren bu devlet adamlarından vezir Cemaleddin Muhammed, Sultan Mesud tarafından Kutbeddin'in Atabegliğinin onaylanmasını sağlamıştır. Nihayet Kutbeddin Mevdud, bir nezaket ziyareti olarak, Sultan Mesud ölmeden evvel ona Musul kâdısı Kemaleddin eş-Şehrîzorî'yi göndererek aralarındaki dostluk ve işbirliğini pekiştirmek istemişti¹⁰⁶.

Buna göre, Süleymanşâh, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in veliahdi olarak onun yanında bulunurken Sencer'in Oğuzlar karşısında mağlub olmasından sonra Horasan'dan ayrılarak Irak'a yönelmiş;¹⁰⁷ burada tahta oturabilmek amacıyla Bağdad'ta Halife'nin onayını almak istemişti. Halife el-Muktefi'ye (530/1136-555/1160)*, karısını rehin olarak gönderdikten sonra Muharrem 551/Şubat-Mart

Damascus 1967; Hüseyin Munis, *Nureddin Mahmud*, Kahire 1959; B. Kök, *Nûrûddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul 1992.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s.142.

¹⁰⁷ Süleymanşâh'ın Horasan'dan ayrıldıktan sonra takip ettiği güzergah hak. bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.177.

* El-Muktefi, Abbasî halifelerinin 31. sidir. Doğumu, 22 Rebiulevvel 489/ 20 Mart 1096, hilâfete geçişi, 19 zilhicce 530/16 Eylül 1136 Çarşamba günü, Raşid'in Bağdad'tan ayrılip Musul'a gitmesinden üç gün sonra *biat* yapılarak hilâfet

1156'de Bağdad'a girerek Dâru'l-hilâfe'ye gelen Süleymanşâh, burada Halife ile ittifak yaptı¹⁰⁸. Halifelik sarayında Süleymanşâh'a nakiblerin, kâdılarının, şahidlerin huzurunda hil'at giydirilip, *biat* yapıldı ve adına Sencer'den sonra *hutbe* okundu.

makamına oturdu. Ö. Rebiulevvel 555/Mart 1160, bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Tarihi'l-hulefâ*, Tahkik, Kasım es-Sâmîrî, Leyden 1973, s.225; Celâleddin es-Suyûtî, *Tarihu'l-hulefâ*, Beyrut,(t.y.) s.403-407.

¹⁰⁸ Süleymanşâh'ın Bağdad'da girerken başı üzerinde *çetr* taşıması ve Halife tarafından adına *hutbe* okutulup "Gıyâsuddin ve'd-dünya" lakabıyla anılmasına ve adına maaş ve tahsisat ayrılmasına rağmen *sultan* olarak kabul edildiğine dair kesin bir kayıt yoktur. Kuşkusuz göze girebilmek maksadıyla Süleymanşâh Bağdad'ta nazik davranmıştır fakat onun şehre girişinde karşılama töreni hakkında bilgi veren İsfahanî, Süleymanşâh'ın bir sultandan çok sıradan bir melik olarak karşılandığını ve ayrıca adına *hutbe* okunmakla birlikte "muazzam" ifadesiyle yetinildiğini kaydetmektedir. Bündârî, açıkça Süleymanşâh'ın saltanatla isimlendirilmediğini de söyler. Bkz. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.218-220. İsfahanî'yi teyit eden İbnü'l-Ezrak'ın verdiği bilgiye göre de Süleymanşâh adına okunan *hutbede* ondan "el-Melikü'l-Müstecir" (sığıntı hükümdar) şeklinde bahsedilmiştir. Bkz. *Tarihu Meyyafarikin ve Amid*, s.119; Râvendî, *Rahâtü's-sudûr*, II, s.255. Öte yandan aynı bilgiyi nakleden Sadreddin el-Hüseynî, Bağdad'a gelen Süleymanşâh'ın asker toplayarak Azerbaycan'da savaşa girişmesi hadiselerini, Sultan Muhammed'in Bağdad kuşatması olayından sonra anlatmaktadır. Bkz. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.99 vd. Bununla birlikte Halife bir süre sonra Sultan Muhammed'e karşı bir koz olarak kullanmak maksadıyla *saltanat hil'atı* giydirdiği Süleymanşâh'ı Sultan olarak kabul etmiş görünmektedir. Nitekim onun hizmeti bir *sultan* şeklinde görülmüş ve Sencer zamanında Bağdad'a gelmiş olan Şerefeddin el-Horasanî vezir tayin edildiği gibi, ayrıca da yanına ordu techiz edilmiştir. Hille hakimi Kavidan, ona *komutan* (emîr) tayin edilmiştir. Üstelik *hutbede* Sultan Sencer'den sonra onun adı "Şahinşah el-Muazzam Gıyâsüddünya ve'd-Din" olarak anılmıştır. Bkz. *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.177; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.108; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.221; A.Sevim-E.Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat, Kültür*, Ankara 1995, s.268-269.

Yapılan anlaşmaya göre Irak Halife'ye kalacak; Süleymanşâh ise Horasan ülkesinden elde edeceği bölgeye hakim olacaktı. Anlaşma gereğince Halife, Süleymanşâh'a *atlar, binekler, silahlar* ve 20,000 *dinar* verdi. Daha sonra bu ittifaka Azerbaycan Atabegi İldeniz* (ö.568/1172-1173) de dahil edildi. Ayrıca el-Batâih ve Basra gibi Irak'ın değişik yörelerinden askerler de gelerek bu ittifaka katıldılar¹⁰⁹.

Süleymanşâh'ın Bağdad'a gelerek Halife ile birleşmesi, karşılıklı olarak hem Halifenin, hem de kendi çıkarlarına uygun düşmekteydi. Süleymanşâh, Selçuklu Devletinin başına geçmek isterken Halifenin desteğine muhtac olduğu gibi Halife el-Muktefi de Irak'ta ve Müslümanlar üzerinde dinî otoritesinin yanısıra siyasi otoritesini de yeniden tesis için Selçuklu hanedan mensuplarının kendi aralarındaki taht çekişmelerinden yararlanmak istiyordu. Nitekim Bağdad'taki Abbasi Halifeleri, Selçuklular'ın ilk hükümdarı Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdad'a girişiyle birlikte dünyevî otoritelerini Selçuklu sultanlarına terketmelerinden sonra bu yetkilerinden feragat etmelerine rağmen, dinî otoritelerinin yanısıra dünyevî otoritelerini de yeniden tesis edebilmek amacıyla sultanlarla sürekli bir mücadeleye girmekten

* İldeniz, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un veziri Kemaleddin Ebu Talib es-Sümeiremi'nin memlûku idi. Sümeiremi, 516/1122 yılında Bağdad'da Batıniler tarafından öldürülmüştü. İldeniz de Sultan Mahmud'un ve ondan sonra Irak Selçuklu Sultanı olan Mesud'un hizmetine girdi. Emir Nasr'ın yanında görev alarak yetişti. Kabiliyet ve liyakatiyle Sultanın *hansalar* (Emir-i çaşnigîr) rütbesine deruhte etti. 541/1146 yılında ise Sultan Mesud tarafından *atabeglik* makamına getirildi. bkz. Hüseyin Alyarî, *Azerbaycan Atabegleri, İl-Deniz Oğulları*, (İst. Üni. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1966, s.2-5.

¹⁰⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.119; İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-muntazam*, s.164; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, 229a; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.108; Raşîd al-Din Fazlallah, *Câmi' al-Tavârih*, Yay:Ahmet Ateş, II.Cild, 5. Cüz, Ankara 1999, s.146-147.

kaçınmamışlardır. Bilhassa Irak Selçuklu Sultanları ile Halifeler arasındaki mücadeleler bölgenin siyasi tarihine bir hayli etki yaparken Irak'taki Selçuklu iktidarının yıpranmasını da hızlandırmıştır¹¹⁰.

İşte Halife el-Muktefi de siyasi gücünü artırıp yeniden bağımsız olmak amacıyla hareket eden halifelerden biri olarak saltanat mücadelesine girişen Süleymanşâh'la yakınlaştı. Süleymanşâh-Halife Muktefi ve Azerbaycan Atabegi İldeniz ittifakı, Mesud'tan* sonra Irak Selçuklu Sultanı olan Muhammed (1128-ö.554 Zilhicce/Aralık 1160) tarafından tehlikeli bir gelişme olarak telakki edilince, Sultan Muhammed, kendisine yardım edebilecek en uygun askeri güce sahip ve ayrıca vasali olan Musul Atabegi Kutbeddin'e müracaat ile ondan yardım istedi. Sultan Muhammed, yardım karşılığında Atabeg'e pek çok mal ve para vaadinde bulundu. Hem bu vaadler hem de Irak Selçuklularının bir *tâbî* olması dolayısıyla Musul Atabegi Kutbeddin Mevdud, Sultan Muhammed'in çağrısına olumlu cevap

¹¹⁰ Sutan Tuğrul zamanındaki ilişkileriyle bu dönemden itibaren Sencer devrine kadar süren Selçuklu sultanları –Halifeler mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989, s.168-204 ; ayn. mlf. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt: V İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991, s.50-148, 164-300, 383-398.

* Sultan Mesud, Receb 1 Receb 547/2 Ekim 1152'de Hemedan'da ölmüş, onun yerine Melikşah adına *sultan* olarak *hutbe* okunmuşsa da Selçuklu emirlerinden Has Bek b.Belengerî, Melikşah'ı tutuklayarak hapse atmış, yerine Huzistan'da bulunan Muhammedşah'ı çağırarak sultan ilan edilmesini sağlamıştır (Mayıs 1153). İbnü'l-Esir'in bir kaydına göre Has Bek, esasen Muhammedşah'ı da tutuklayarak safdışı bırakmak ve kendisi *sultan* olmak istemekteydi. Kaynağın ifadesine göre saltanata geçen Muhammed tarafından safdışı bırakılan ve öldürülerek cesedi sokağa atılmak suretiyle köpeklere yedirilen Has Bek'in akıbeti hak. bkz., *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.141-144; Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk*, I, s.38.

verdi¹¹¹. Irak Selçuklu Devleti-Musul Atabegliği ittifakı ile Halifelik-Şehzade Süleyman-Atabeg İldeniz ittifakları arasında Cemaziyülevvel 551/Haziran -Temmuz 1156) tarihinde Cibâl bölgesinde yapılan şiddetli savaşta Halife-Süleymanşâh-İldeniz kuvvetleri yenilgiye uğradı¹¹². Böylece Musul Atabegliği kuvvetlerinin yardımıyla yenilgiye uğratılan Süleymanşâh, ordusu dağılınca kendisi de yanında kalan az sayıdaki adamıyla Bağdad'a dönmek istedi. Ancak Zeyneddin Ali Küçük Süleymanşâh'ın Şehrizar üzerinden Bağdad'a gideceğini haber aldığından Şehrizar'daki¹¹³ nâibi Bozan'la¹¹⁴ birlikte yolları kesti ve Süleymanşâh'ı burada

¹¹¹ İbnü'l-Esir'in dediğine bakılırsa Sultan Muhammed, hem Atabeg Kutbeddin Mevdud'a hem de nâib Zeyneddin Ali Küçük'e yardım çağrısında bulunmuş, bunlar da sultanın teklifine "evet" cevabını vermişlerdir. *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.178.

¹¹² Savaş, İbnü'l-Ezrak'a göre Nahcivan kapısında, Aras nehri kıyısında yapılmıştır. *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s.119-120. Sadreddin el-Hüseyni'ye göre (s.99'da) İbnü'l-Ezrak'ın tarifine yakın bir şekilde savaş Nahcivan civarında, iki Aras nehri vadisinde yapılmıştır. Bûndarî, savaşın yapıldığı mahallin adını tam olarak belirtmiyorsa da verdiği bilgilerden savaşın Azerbaycan'da yapıldığını söylemek istediği anlaşılıyor, bkz. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.221. İbnü'l-Esir ise *el-Kâmil*'de bir şey söylemediği savaş yeri hakkında *Atabekiyye*'de savaşın Hemedan yakınlarında olduğunu kaydeder. *Atabekiyye*, s.108; Raşîd al-Din, bu savaşın Aras nehri kıyısında, Navağuş geçidinde olduğunu yazar. Bkz., *Câmi' al-Tavârih*, II/5, s.148.

¹¹³ Bûndarî, Süleymanşâh'ın yakalandığı yerin "Kısık" olduğunu söylüyor, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.221. Ayrıca Şehrizar bu sırada nâib Zeyneddin Ali Küçük tarafından emir Bozân'a *iktâ* edilmişti, İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.178. İbnü'l-Ezrak, diğer kaynaklardan farklı olarak Süleymanşâh'ın Bağdad'a dönme niyeti olduğunu söylemez ve onun Derbend el-Karabelî'ye gittiğini ve burada iken Zeyneddin tarafından yakalandığını söyler. Bkz. *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s.120. İbnü'l-Kalanisi de Süleymanşâh'ın askerleriyle

yakalayarak Musul'a götürüp hapsetti (Cemaziyülevvel 555/Haziran 1156). Musul kalesinde hapsedilen Süleymanşâh'a bir şehzâde ihtimamı gösterildi; her türlü ikram yapıldı. Süleymanşâh Musul kalesinde 555/1160 yılına kadar tutsak olarak tutuldu. Durumdan haberdar olan Sultan Muhammed'in bu işe sevindiği anlaşılmaktadır¹¹⁵.

1156'da yapılan savaşta halifelik kuvvetleri de bulunmakta idiyse de bunlar hem sayıca az olmaları hem de savaşta geri planda kalmaları dolayısıyla fazla zayiata uğramamışlardır. Halife, kendisi bizzat çarpışmaya katılmamış, Hulvan'a kadar

Musul tarafına gittiğini kaydeder. Süleymanşâh, yanındaki adamlarıyla Musul tarafına geçince, Zeyneddin Ali Küçük, onun Musul Atabegliği topraklarına girerek zarar verdiğini ve halka eziyet ettiğini ileri sürdü. Süleymanşâh, adamlarıyla birlikte direnecek olduysa da hezimete uğramaktan kurtulamadı ve yakalanarak Musul'a nakledildi. Bkz. İbnü Kalanîsi, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s. 337; Râvendî, Süleymanşâh'ın mağlubiyetten sonra Musul'a kaçtığını nakleder. *Rahâtü's-sudûr*, II, s.256; Sadreddin el-Hüseynî de İbnü'l-Ezrak'tan aldığı anlaşılan bilgiyi kaydeder ve Süleymanşâh'ın Kara Beli Derbendi'nde yakalandığını belirtir. *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.100. Ondan naklen Ögün, *Begteginliler*, s.30-31.

¹¹⁴ Emir Mücahidüddin Bozan b. Mamin (d. ?-ö. Safer 555/Şubat 1160); İleri gelen bir Kürd emiri olan Bozan, hayır sahibi, fakirlere, zayıflara yardım eden, güzel ahlak sahibi bir kimse olup öldüğünde kendi adı ile anılan medresede defnedilmiştir. Bkz. İbnü'l-Kalanîsi, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s.359.

¹¹⁵ Süleymanşâh'ın Musul kalesinde tutuklu olarak bulunmasına rağmen hiçbir hizmetinin geri bırakılmadığı anlaşılmaktadır. Atabeglik nâibi Zeyneddin Ali Küçük, Süleymanşâh'a hanedan mensubu olması mucibince, muhtemel ve müstakbel bir hükümdar olarak saygıda kusur etmemiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.177,178; ayn. mlf., *Atabekiyye*, 108-109; İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-muntazam*, s.165; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.100; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, III, Beyrut 1971, s.519. Hüseyin Alyarî, Süleymanşâh'ın mağlubiyetten sonra Musul'a ve buradaki "dostu" olan Kutbeddin Muhammed'e sığındığını (?)

gitmiş, burada iken Muhammedşah'ın kardeşi Melikşah'a haber göndererek yardım istemiştir¹¹⁶. Halifenin bu tür bir çarpışmada Süleymanşâh'ı destekleyerek onu diğer Selçuklu güçleriyle karşı karşıya bırakıp çatışmaya sürüklemesi, umumi siyaseti bakımından tutarlı görünüyor. Böylece Halife, savaşın kazanılması halinde, Süleymanşâh'ın yanında manevi nüfuzunu kuvvetlendirmiş ve onu kendi siyasetinin bir parçası haline getirmiş olurken, kaybedilmesi halinde de yine kendisi bizzat zarar görmeyip, halifelik devletini ihyada kendisine bir engel olarak gördüğü Selçuklu hanedanını birbirine düşürerek rakiplerinden kurtulmuş olacaktı.

Bağdad Kuşatması (1157)

İşte, Halife el-Muktefî – Süleymanşâh - Atabeg İldeniz ittifakını Musul Atabegliği'nin yardımları ile bertaraf eden ancak saltanatı Halife tarafından onaylanmamış olan Sultan Muhammed, önüne çıkan bu fırsatı değerlendirdi ve Irak'ta hakimiyetini kabul ettirmek üzere bir elçisini Bağdad'a gönderip Halife'den adına *hutbe* okutulmasını istedi. Halife, daha birkaç ay önce yapılan savaşta mağlup olanlar safında yer almasına rağmen, Sultan Muhammed'in bu isteğini reddetti. Sultan Muhammed, Halifenin hutbe talebini geri çevirmesi üzerine Bağdad'ı zaptetmeğe karar verdi¹¹⁷. Esasen Sultanın Bağdad'a yürüyüşünde Halifenin burada

kaydetmektedir. Bkz. *a.g.t.*, s.21; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s.211.

¹¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-muntazam*, s.165'te Halife ordusunun üç bin mevcudu olduğu ancak çarpışmadan sonra Bağdad'a dönebilenlerin sayısının elli atlıdan ibaret olduğu kayıtlıdır.; İbnü'l-Esîr, Melikşah'ın Halife'nin isteği üzerine bin atlı ile Süleymanşâh'a yardıma geldiğini kaydediyor. *Atabekiyye*, s.108.

¹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-muntazam*, s.168; Sadreddin el-Hüseyinî ise Sultan Muhammed'in adına hutbe okutma talebini Halifenin oyalayarak cevaplamadığını ve ona "Sen Hemedan'a git ve bu mesele halloluncaya kadar orada bekle" dediğini

bulunan Selçuklu emirlerini şehirden uzaklaştırması de etkili olmuştu.¹¹⁸ Sultan Muhammed daha önce olduğu gibi Musul Atabegliği kuvvetlerini yardıma çağırdı. Sultan, Hemedan'dan ordusuyla Irak'a mütevveccihen yola koyulurken daha önce kendisine askerî yardım vaadinde bulunan Musul Atabegi Kutbeddin Mevdud, nâibi Zeyneddin Ali Küçük komutasında mücehhez bir Musul birliğini Sultana gönderdi. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre müttefik kuvvetler 551 Zilhicce ayında /Ocak - Şubat 1157 Bağdad'ı kuşatmak üzere harekete geçtiler¹¹⁹.

kaydeder, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.94; İbn Tangrıbirdî, Sultan, Halife'den adına hutbe okutup saltanatını kabul etmesini istediği vakit Halife'nin ona "Sultan, babanın amcası olan Sincer (hareke müellife ait) b. Melikşah'tır. Siz farklısınız" demiş ve Muhammedşah'ın sözlerine iltifat etmemiştir. *en-Nücûmü'z-Zahire*, V, s.311.

¹¹⁸ Halife, Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un ölümünden sonra onun Bağdad'taki nâibi olan Mesud el-Bilali'yi ve daha başka selçuklu ileri gelenlerini kendisine kötülükle muamele etmesi gerekçesiyle Bağdad'tan uzaklaştırarak kendi otoritesini tesise girişmiştir. Bkz. Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.90-94.

¹¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-muntazam*, s.165; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s.181; ayn. mlf., *Atabekiyye* s.113'te Bağdad kuşatması H.553 yılı içerisinde gösterilir; İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.119; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.227; Râvendî, sultanın Bağdad'a gelişini H.550 yılı içerisinde gösterir, *Rahâtü's-sudûr*, II, s.256; İbn Vâsıl, Sultanın Bağdad'a geliş tarihi olarak 12 Muharrem 552 Cumartesi gününü, ayrılış tarihi olarak ta aynı senenin 13 Rebiülevvel Pazartesi gününü gösterir. Bkz. *Müferricü'l-Kurûb*, s.132; Sıbt, Selçuklu ordusunda Türkmenlerle birlikte Kürdlerin de bulunduğunu söyler, bkz. *Mir'âtü'z-Zaman*, 230b. İbn Tangrıberdî de muhtemelen Sıbt'tan naklen aynı bilgiyi verir, bkz. *en-Nücûmü'z-Zahire*, s. V, s.311; Makrizî, *es-Sülûk*, I, s.38; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.216.

Musul Atabegliği nâibi ve Ordu Komutanı Zeyneddin Ali Küçük'ün idaresindeki Musul kuvvetlerinin de iştirak ettiği ve önemli rol üstlendiği 1157'deki Bağdad kuşatması ile ilgili kaynaklara dayalı olarak bilgi vermek yerinde olacaktır.

Buna göre, Sultan Muhammed'in Musul Atabegliği kuvvetlerinin desteğinde büyük bir orduyla Bağdad'a yürümesi bölgede karışıklıklara sebep olmuştur. Halk büyük bir telaşa kapılmış ve Bağdad'ın savunması için türlü çareler aranmaya başlamıştır. Halife ve vezir Avnuddin b. Hubeyre şehrin müdafaası için tedbirlerin alınmasında bizzat önayak oldular. Halife el-Muktefi, bölgede kendisine bağlı mahalli emirlere haberler göndererek süratle kendisine katılmalarını istemiştir. Bu emirlerden Vasit hakimi Kutluğpars, Halifenin talebine olumlu cevap vererek kuvvetleriyle gelip Bağdad savunmasına dahil olmuştur. Ancak emirlerin bulundukları yerlerden ayrılmaları, buraların ellerinden çıkmasına neden olmuştur. Irak'ta siyasi durumun oldukça karışık bir hale geldiği bu sıralarda birbirleriyle rakip olan bölge hükümdarlarının, komşu beldeleri ele geçirmek üzere her türlü fırsatı değerlendirmelerinden anlaşılmaktadır. İşte bunlardan Kutluğpars'ın Vasit'ı boş bırakması üzerine Basra hakimi Erkuş, buraya yürüyerek kenti ele geçirirken, Mühelhil de Hille'yi Halife'ye bağlı Avfoğulları'nın elinden almış ayrıca Batiha hakimi Bedr b. El-Muzaffer de isyan etmiştir¹²⁰.

¹²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-muntazam*, s.165; İbnü'l-Esîr, , *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s.181. Bündârî'ye göre, Halife'ye bağlı beldelerden Vasit ve Hille'nin yanı sıra Kûfe ve Basra'nın da elden çıkışında Sultan Muhammed'in dahli vardır. Bu bölgelerdeki idare değişikliği Selçuklu Sultanının buraları kendi taraftarlarına *iktâ* etmesi suretiyle olmuş, buralara vali, şahne ve mutasarrıflar göndermiştir. Bkz. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.248.

Bağdad kuşatmasını zararsız savuşturmak isteyen ve veziri Avnuddin ile bir dizi tedbirler alan Halife el-Muktefi, kaynağa göre şu önlemleri almıştır:

1. Belirtildiği gibi ilk önce çevre hükümdarlardan yardım istenmiştir.
2. Vezir Avnuddin, Sultanın emirleriyle gizlice haberleşerek onlara türlü hediyeler, altınlar göndermiş ve bu komutanları kendi tarafına çekmeğe çalışarak Halife'ye karşı savaştan caydırmak istemiştir. Bu girişim Sadreddin el-Hüseynî'ye göre etkili olmuş; Sultanın adamları harekata soğuk bakmışlardır. Ayrıca vezirden başka Halife de Sultanın adamlarına mektup ve paralar göndererek onları Sultandan ayırmak istemiştir.
3. Savaş sırasında şehir halkının ihtiyaç duyacağı çeşitli savaş ve yiyecek maddeleri temin edilmiştir. Bunun için mancınık, arrâde gibi savaş aletlerinin yanısıra çeşitli silah ve mühimmat; bol miktarda zahire depolanmıştır. Halife'nin kurdurduğu arrâde ve mancınıkların sayısı 270'tir ve her arrâde'yi kırk adam kullanmaktadır¹²¹.
4. Halife, evvela saldırının gerçekleşebileceği Bağdad'ın batı bölümünü boşalttırmış ve ahaliyi şehrin doğu yakasına sevkettirmiştir. Şubat ayının 27'sinde bu yakada münadiler dolaştırılarak hiç kimsenin kalmaması sağlanmıştır.
5. Semt sakinlerinin yerine Batı yakasında Halifelik ordusundan askerler konuşlandırılmıştır. Çarpışmanın başlaması ile bunların bir kısmı doğuya geçmişlerdir.
6. Bağdad'ın Batı mahallelerinde bulunan mallar halifelik sarayına nakledilmiştir.

¹²¹ İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-muntazam*, s. 169.

7. Bağdad'ın Batısındaki Kasr-ı İsa, el-Murabbaa, el-Kurayya, el-Müstecidde ve en-Necmî semtleri Selçuklu askerlerinin eline geçmemesi için Halifenin adamları tarafından tahrip edilerek yağmalanmıştır.
8. Halife, bundan başka askerlerin yanı sıra şehrin savunmasında aktif rol üstlenen halka da silah dağıttırılmış, ayrıca temin ettiği mancınık ve arrâdeleri surlar üzerine ve şehrin stratejik noktalarına kurdurmuştur. Mancınıklar için lâzım plan taşlar gemilerle Dicle üzerinden getirtilmiştir.
9. Bu arada Dicle nehrinde bulunan gemiler bir araya getirilerek Tâc altında toplatılmıştır. Halife bu konuda yeni savaş gemileri inşa ettirmiş olmalıdır.
10. Ayrıca doğu mahallesi ile batı mahallesini birbirine bağlayan köprü de kaldırılmıştır¹²².

Sultan Muhammed ordusuyla Harbî¹²³ tarafından şehrin batı bölümüne girip Evâne'yi yağmalarken Musul Atabegliği nâibi Zeyneddin Ali Küçük askerleriyle gelerek kendisine katıldı. Müttefikler Remle'de karargâh kurdular. Sonra da 1157 yılı Mart ayı başlarında Kent merkezine doğru hücumla başladılar. Bu arada Bağdad'ın batı bölümündeki Kerh ve Bâbu'l-Basra mahalleleri halkının Selçuklu

¹²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s.182;ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.113; Bûndarî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.226-227; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.95-96; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.216-217.

¹²³ Harbî, Bağdad ile Tikrit arasında küçük bir belde. Bkz. *Kitabu'l-muntazam*, s. 169, 1 no'lu dipnot. Sadreddin el-Hüseynî, Sultan Muhammed'in Bağdad yakınlarında Bâbu's-Şemâsiye'de konaklayıp buradan Halifeye mektup göndererek adına hutbe okutulmasını istediğini yazar. Bkz. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.94.

ordusuna katıldı¹²⁴. Ayrıca Hille emirlerinden Esedoğullarına mensup bir kuvvet 500 gemiyle Dicle'den Bağdad'a gelerek Sultanın ordusuna iltihak etti¹²⁵. Selçuklu askerleri, Nehru'l-Kellâbîn, et-Tûsa, İbn Rızkullah caddeleri ile Bâbu'l-Meydan ve Kutuftâ'yı yağmaladılar. Zeyneddin Ali Küçük komutasında Musul kuvvetleri Rakka'ya yöneldi ve buradan nehrin karşısındaki Tâc'ı ok yağmuruna tuttular. Ayrıca Halifenin evinin tam karşısında bulunan el-Bustânu'l-Arife'nin üzerinde yer alan, eşi görülmemiş bir yapı olan Salahaddin Hanı'nı da tahrip ettiler¹²⁶. Müdafiler ok ve nefit atarak karşılık verdiler. Savaş sırasında Bağdad halkının bir kısmı şehrin Batı'sına geçerek Selçuklu kuvvetleriyle savaşıysa da bunların büyük bir kısmı öldürüldü. Ayrıca Selçuklu askerleri Dicle üzerine bir köprü inşa ederek Bağdad'ın Doğu'suna geçtiler. Burada surlara tırmanabilmek üzere Sultanın emriyle 400 merdiven yapıldı. Ayrıca mancınıklar inşa edildi. Halifelik askerleri de bulundukları yerlerden çıkarak Selçuklu askerleriyle çarpışıyor sonra da geri dönüyorlardı. Halifenin emriyle Dicle üzerinde bir gemiye mancınık monte edilerek bu gemiden, Selçuklu askerleri üzerine tatar oku, arap oku, yakıcı şişe ve nefit yağlı paçavralar atıldı. Bu sırada Sultanla birlikte Zeyneddin Ali Küçük'ün komutasındaki Musul kuvvetleri kentin Batı bölümünde bulunuyor, Emir Ayaz, Emir Girdbazı, Emir Kaymazoğulları ve bunların emrindeki kuvvetler nehrin doğusunda savaşıyorlardı. Sultan ve Zeyneddin Ali Küçük'e bağlı birlikler, Nehr-i Mu'allâ'ya gelerek

¹²⁴ Bağdad'ın batısındaki Kerh ve Babu'l-Basra semtlerinde oturan halkın savunmaya katılmayarak Selçuklu ordusuna iltihak edip Halifenin karşısında yer almaları dikkat çekicidir. Bu durum, bu semt halkının Türkmen menşeli olduklarını akla getirmektedir.

¹²⁵ Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü 'd-Devleti's-Selçûkiyye*, s.96.

¹²⁶ İbnü'Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.119.

mancınıklar kurdular. Bu arada Irak'tan Muzafferüddin Hammad 400 gemi dolusu silahlı adamlarıyla yardıma geldi. Ayrıca Dübeys'in torunu da Hille'den 2000-3000 civarında adamla geldi¹²⁷.

Savaş şehrin her iki bölümünde de devam ederken sıkışık duruma düşen Halife ve vezir, halkı savaşa teşvik etmek için çarpışmada yaralananlara beşer dinar verileceğini ilan ettirdi¹²⁸. Bu arada muhasara sırasında kullanılmak üzere Halifenin yiyecek stoku yaptırmasına rağmen, kuşatmanın uzaması, ikmal maddelerinin

¹²⁷ İbnü'l-Cevzi, Bağdad kuşatması hakkında ayrıntılı bilgi veren müelliflerden biridir. Bkz. *Kitabü'l-muntazam*, s. 169 vd.; İbnü'l-Esîr, Zeyneddin'in rakiplerinin Halife ve Müslümanlar oluşu dolayısıyla savaşta isteksiz davrandığını ileri sürer. Hatta onun kaynağını belirtmeden aktardığı bir rivayete göre Halep hakimi Nureddin Mahmud, Zeyneddin'e bir elçi göndererek Halife ile savaştığı için onu kınamış, bu yüzden de Zeyneddin savaşta kısmen de olsa geri planda kalmaya çalışmıştır. Bkz. *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s.183; Aynı müellif, *Atabekkiye*, s.114'te Halifenin, Zeyneddin Ali Küçük'e mektup yazarak onu kendi tarafına çekmeye çalıştığını, Zeyneddin'in de buna icabet ettiğini kaydeder. Ayrıca bkz. Bünderî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 227-228; Râvendî, *Rahâtü's-sudûr*, II, s.256; Raşid al-Din Fazlallah, *Câmi' al-Tavârih*, s. 149; Alyarî, *a.g.t.*, s.22.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr'in nakline göre, kuşatma sırasında cereyan eden ilginç olaylardan biri şöyledir: Çarpışmalar sırasında Halifenin emriyle münadiler "Her kim yaralanırsa ona beş dinar verilecektir" diye ilan ettiler. Yaralananlar da vezire giderek beşer dinar aldılar. Bu sırada halktan bir adam, önemsizce yaralandı ve vezire gidip beş dinar istedi. Vezir "Bu küçük bir yara. Bir şey hak etmiş sayılmazsın" dedi. Bunun üzerine adam da savaşa devam etti. Ancak bir süre sonra ciddi bir yara aldı ve hatta karnı yarılarak yağı dışarı çıktı. Bu vaziyette iken vezire götürülen adam ona: "Ey vezir hazretleri! Bu seni memnun etti mi, bunu kabul ediyor musun ?" diye sordu. Vezir de buna güldü ve adama beş dinarın kat kat fazlasını verdiği gibi, iyileşinceye kadar yarısının tedavi edilmesini emretti Bkz.*el-*

sevkine mani oldu ve halkı yiyecek sıkıntısıyla karşı karşıya bıraktı. Bununla birlikte bu ciddi bir boyutta değildi. Nitekim, kaynağa göre şehirde bol miktarda sebze ve meyve bulunabilmekte idi. Sadece bir süre için ekmek noksanlığı söz konusu olmuştu¹²⁹.

Çarpışma bu minval üzere cereyan ederken Hemedan'dan gelen bir haber, Selçuklu ordusunun kuşatmasını engelledi. Gelen habere göre Sultan Muhammed'in kardeşi Melikşah, Azerbaycan ve Errân hakimi İldeniz ile oğlu Melik Arslan Irak Selçukluları'nın merkezi konumundaki Hemedan'a girerek burayı ele geçirmiş, ayrıca Selçuklu komutanlarının harem ve mal varlıklarını yağmalamışlardı. Bunun üzerine ileri gelen emirlerden Ebu'n-Necib el-Asam ed-Dergezini, *müstevfi* Raziyyüddin Ebu Sa'd el-Havafî, *istifâ nâibi* Kemalüddin Ebû er-Reyyan ve emirlerden *Atabeg* Ayaz, İzzeddin Satmaz, Şerefüddin Gerdâzu, Mesud el-Bilâlî ve Musullu Zeyneddin Ali Kûçûk, Sultanın huzurunda toplanarak harbe devam etmek istediklerini bildirdiler. Sultan Muhammed de esasen Bağdad kuşatmasını neticeye kavuşturmak istediye de Hemedan'dan gelen bu haberler buna mani oldu. Bu yüzden kuşatmaya son veren Selçuklu ordusu 24 Rebiyülevvel 552 / 6 Mayıs 1157'de Bağdad'tan ayrıldı¹³⁰.

Kâmil, XI, (türkç.terc.), s.182; ayn. mlf., *Atabekîyye*, s.113; Bûndârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 228.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.182. Bûndârî'nin kaydına göre kuşatma sırasında sadece et ve tuz sıkıntısı yaşanmıştır. Bkz., *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 228.

¹³⁰ İbnü'l-Esîr, Selçuklu ordusunun Bağdad'tan ayrılış tarihi olarak 552 yılının Rebiulevvel ayını işaret ederken İbnü'l-Ezrak, (*Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.119'da) aynı yılın Cemaziyülevvel ayında olduğunu söyler ki bu durumda kuşatmanın iki aydan fazla sürdüğü ortaya çıkar. Burada daha tutarlı olduğunu düşündüğümüz İbnü'l-Esîr'in görüşünü esas aldık; *Irak ve Horasan Selçukluları*

Böylece iki aydır Selçuklu baskısı altında kalan Abbasi Halifeliği merkezi, rahat bir nefes aldı.

Selçuklu ordusu çekilirken Halifelik kuvvetleri geride kalan askerler üzerine saldırdılar. Özellikle Sultanın ağırlıkları ele geçmek üzereydi. Ancak Zeyneddin Ali Küçük, Sultanın ağırlıklarını ve mallarını korudu ve onları Hulvan'da bekleyen Sultana sağ salim teslim etti¹³¹.

Esasen Selçuklu ordusunun Bağdad kuşatmasını yarıda keserek Hemedan'a dönmesinde Halife'nin dahli olduğu görülmektedir. Nitekim kaynağa göre Azerbaycan Atabegi Şemseddin İldeniz'in Hemedan'a girmesini Halifenin emriyle vezir İbn Hubeyre teşvik etmiştir. Vezir, İldeniz ile yazışarak onu iki şehzadeden biri yani Melikşah yahut Arslanşah ile Hemedan'a hareket etmeğe teşvik etmiştir. Halifenin teşviki üzerine Atabey İldeniz, Melikşah ile Hemedan'a yürüyerek şehre girmiş; Sultanın ve ümerânın evlerini ve mallarını yağmalatmış, ayrıca Melikşah'ı tahta oturtmuştu. Bağdad'ta savaşı Selçuklu askerleri, Hemedan'daki mal ve mülklerinin yağmalandığını haber aldıkları zaman Hemedan'a dönmek istemişlerdi¹³².

Tarihi, s. 231; İbn Kalanisi, Bağdad kuşatmasıyla ilgili olarak özet bilgi verir ve Sultan Muhammed'in Musul askerleriyle Bağdad'ı kuşattığını ancak Halifenin galip gelerek Muhammedşah'ın Bağdad'tan ayrıldığını söylemekle yetinir, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s. 343; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.99; Râvendî, *Rahâtü's-sudûr*, II, s. 257; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, s. V, s.311; A. Sevim-E.Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 269-270; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.220.

¹³¹ Raşid al-Din Fazlallah, *Câmi' al-Tavârih*, II/5, s.151; Alyarî, a.g.t., s.24.

¹³² Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 231,255; Öğün, a.g.t., s.32-35; Alyarî, a.g.t., s.24; Dakuki, a.g.t., s.103-104.

Sultan Muhammed ve ordusu Hemedan'a giderken, Zeyneddin Ali Küçük komutasındaki Musul Atabegliği kuvvetleri de Musul'a dönmüştür. Selçuklu ordusu, Bağdad'ı kuşattığı muhasara aletlerini ve daha başkalarını savaş meydanında bıraktı. Bu araç ve gereçler Halifenin adamları ve halk tarafından yağmalandı.¹³³ Sultan Muhammed, Hemedan'da işleri düzelttikten sona yeniden Bağdad'a dönmek istemişse de Zilhice 554/Aralık 1159-Ocak 1160 tarihinde ölümü buna engel olmuştur¹³⁴.

Böylece Sultan Muhammed ve müttefiki Musul Atabegliği ordusu komutanı Zeyneddin Ali'nin yaklaşık iki ay süren Bağdad kuşatması da başarısızlıkla sona ermiş oldu. Bu hadiseden birkaç yıl sonra Zeyneddin Ali'nin Abbasi halifesinden, Sultan Muhammed ile birlik olarak Dâru's-selam kuşatmasına katıldığı için özür dilediğini görmekteyiz. Zeyneddin, özür dileme talebiyle 1160 yılında Bağdad'a bir elçi göndermiş ve hacca gitmesi hususunda el-Muktefi Liemrillah'tan sonra halife olan el-Müstencid'in iznini istemiştir. Halife ile Zeyneddin Bağdad'ta görüşmüşler

¹³³ Sadreddin el-Hüseynî, (*Ahbâr*, s.99'da), Bağdad'tan ayrılan Selçuklu ordusunun kuşatma meydanında bir çok savaş araç ve gereçleri bıraktığını ve bunların Halifelik kuvvetleri tarafından yağmalandığını söylerse de Ravendi bu müellifi yalanlayarak Sultanın bıraktığı eşyaların Zeyneddin Ali Küçük tarafından korunduğuna işaretle “ Zeyneddin Ali Küçük, sultanın malzeme ve ağırlığını hazine ve saray kızlarının hepsini arkalarından getirdi. Öyle ki bir iplik bile zayi olmamıştı” demektedir. Bkz *Rahâtü's-sudûr*, II, s. 258.

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.182,183; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.114; Süleymanşâh'ın Bağdad'a gelişi, asker toplayıp Sultan Muhammed'le savaşması ve sonunda mağlup olarak Musul askerleri tarafından yakalanıp burada hapsedilmesi ile Irak Selçuklu sultanı Muhammed'in Bağdad'ı kuşatmasını ayrıntılarıyla anlatan Bündârî, bu konuda çok önemli bilgiler vermektedir. Bu olaylar hak. ayrıntılar için bkz. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 218-232.

ve Halife onu affettiği gibi Hacc'a gitmesine de izin vermiştir. Ayrıca İbnü'l-Esîr'in kaydına göre çok iyi Türkçe bilen Halife el-Müstencid, Zeyneddin'le Türkçe konuşmuştur¹³⁵.

Görüldüğü gibi Musul Atabegliği, Irak Selçuklu hükümdarının en kritik zamanlarında gönderdiği kuvvetlerle başarı kazanmasını sağladığı gibi saltanata ortak olmak isteyen amcası Süleymanşâh'ın bertaraf edilmesinde önemli rol oynamış, aynı zamanda Sultanın otoritesini kabul etmeyen Halife üzerine yürüyerek Bağdad'ın kuşatılmasına katılması, Müslümanların dinî liderine karşı rakip safta yer alması münasebetiyle Müslümanların tepkisinden çekinmemiştir. Bununla birlikte Zeyneddin Ali Küçük, İslâm'ın bu dinî otoritesine karşı yapılan harekattan ötürü

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.115'te yer alan Halife ile Zeyneddin'in Türkçe konuştukları kaydı, G. Ögün tarafından görülmediği anlaşıyor. Ögün, a.g.t., s.40'ta Zeyneddin'in Hacc ziyareti sırasında Halife ile görüşmesini sadece dipnot bilgisi olarak vermekte (dipnot 55) ve burada Halifenin Zeyneddin'i taltif ettiğini bildirmekle yetinmektedir. Üstelik bu konuda dipnotta gösterdiği bilgilerin kaynağı olarak belirttiği *Atabekiyye*'de yer göstermemiş, sadece kaynak ismi vermekle yetinmiştir. Oysa Zeyneddin'in Halife ile yaptığı ve ona ihsan ettiği hediyeler ile aralarındaki hayli ilginç ilişkilerin değerlendirilmesi gerekirdi. Bunun yanısıra Ögün, Sultan Muhammed ile Musul Atabegliği kuvvetlerinin ortaklaşa düzenledikleri Bağdad kuşatması hakkında diğer kaynaklara göre daha fazla bilgi veren İbnü'l-Cevzî'nin *Kitabu'l-muntazam*'ından yararlanmadığı anlaşılmaktadır. Oysa kuşatmanın safhaları hakkında yeterli bilgi için bu kaynağın da görülmesi gerekirdi. Öte yandan, Zeyneddin ile Halifenin arasını düzeltme işini Nizamiye medresesi müderrislerinden Yusuf el-Dımaşkî ile Süleyman b.Kutalmış üstlendiler. Bkz. *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.218; İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.125; Zeyneddin Ali Küçük'ün Hacc'a Esedüddin Şirkûh ile birlikte gittiğine dair bkz. İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, s.114.

duyduğu pişmanlığı, daha sonra Hacca giderken Bağdad'a uğrayarak Halife'den özür dilemek suretiyle açığa vurmuştur¹³⁶.

Süleymanşâh'ın Tutsaklıktan Kurtulması ve Sultan İlan Edilmesi

Musul kalesinde tutuklu bulunun Selçuklu şehzadesi Süleymanşâh, dört yıllık bir esaretten sonra hürriyetine kavuştu. Süleymanşâh'ın, Irak Selçuklu hükümdarı Muhammed'in Hemedan'da 1160 yılında ölümü üzerine¹³⁷ serbest bırakılmasında Irak Selçuklu ümerâsının payı oldu. Zira devlet ekabiri, Sultan Muhammed'in ölümünden sonra hayatta bulunan tek erkek çocuğunun çok küçük yaşta olması dolayısıyla bir araya gelerek tahta kimin geçeceğini tartıştılar. Ümerâdan bir kısmı Melikşah'a, bir kısmı İldeniz'in himayesinde olan Arslanşah'a, Rey hakimi Emir İnac'ın başını çektiği bir kısmı da Musul'da tutsak olarak bulunan Süleymanşâh'a meylederek tahta geçmesini istemekteydiler. Ümerâdan emir İnanc, Nâsireddin Akkuş ve Şerefüddin Gerdâzu Süleymanşâh'ın tahta geçirilmesinde anlaştılar ve diğer emirler de bunlara muvafakat ettiler. Selçuklu ümerâsı, sonra da Kazvin hakimi Muzafferüddin Alp Arğun'u Musul'a elçi olarak gönderdiler. Emirler, Musul'a gönderdikleri elçi aracılığıyla Atabeg Kutbeddin Mevdud'a, "Süleymanşâh'ı *sultan* olarak tahta oturtmak üzere Hemedan'a göndermesini" söylediler. Kutbeddin Mevdud'a yaptıkları teklifte Kutbeddin'in, Süleymanşâh'ın "*atabegi*" olarak tüm ülkede söz sahibi olacağını bildirdiler. Ayrıca vezir Cemaleddin'i Süleymanşâh'ın "*veziri*", Zeyneddin Ali Küçük'ü de yine Süleymanşâh'ın "*Ordu Komutanı*" olarak atayacaklarını" bildirdiler. Nihayet bir süre devam eden tartışmadan sonra

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.211.

¹³⁷ İbn Tangrıbirdî'nin kaydına göre Muhammed esasen Bağdad kuşatması sırasında hasta idi. Bu sıralarda amcası Sencer'in ölüm haberini alınca hastalığı artmış, nihayet Hemedan kapısında ölmüştür. *en-Nüccümü'z-Zahire*, s. V, s.315.

Süleymanşâh'ın salıverilmesine karar verildi. Bunun üzerine Atabeg Kutbeddin Mevdud, Süleymanşâh'ı serbest bıraktı. Ayrıca pek çok *mal, deve, cins atlar, besli katırlar, alet, gaşiye, çadırlar, köleler* vs ile techiz ederek Zeyneddin'in korumasında Hemedan'a gönderdi. Kafiye, Cibâl bölgesine varınca Selçuklu askerleri yeni sultanı istikbal ettiler. Kaynağa göre her gün bir emir ve bir grup Süleymanşâhı istikbal ediyorlardı. Süleymanşâh'ı karşılayan bu Selçuklu askerleri görünüşe göre ona tahakküm etmeye çalışıyorlar, onun yanında edep dışı hareketlerde bulunuyorlardı. Bunun üzerine nâib Zeyneddin Ali Küçük, bu taifenin kötü işler yapacağından endişe ederek Musul'a döndü¹³⁸.

Bu arada Musul'da vezir Cemâleddin, Süleymanşâh'ın Irak Selçuklu Sultanı olması halinde kendi konumunun da kuvvetleneceğini farzederek, güvendiği adamları çeşitli makamlara getirmenin hazırlığını yapıyordu. Musul vezirinin güvendiği adamlardan biri de meşhur tarihçi İbnü'l-Esîr'in babası idi. O sırada

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.211; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.114-115; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 257; Sadreddin el-Hüseynî, Hemedan'daki Selçuklu ümerâsının Zeyneddin Ali Küçük'ten Süleymanşâhı kendilerine göndermesini istediklerini nakleder Kutbeddin Mevdud'un ismini anmaz. Ayrıca, Musul'dan Hemedan'a gönderilen Süleymanşâh'ın maiyyetinde Musul kalesi valisi Sarimüddin'in olduğu kayıtlıdır. Ayrıca aynı kaynakta İbnü'l-Esîr'in belirttiği gibi Süleymanşâh'ın Hemedan'a ulaşması sırasında olduğu söylenen çirkinliklerin aksine emirler derece itibarıyla istikbale çıkarak Süleymanşâh'ı karşılamışlar yanında yaya olarak yürümüşlerdir. Ancak daha sonradır ki Irak Selçuklu emirleri arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bkz. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.101; Râvendî, *Rahâtü's-sudûr*, II, s.263; Raşîd al-Din Fazlallah, *Câmi' al-Tavârih*, II/5, s.154; İbn Tangrıbirdî, Musul'un hakimi olarak gördüğü Zeyneddin Ali Küçük'ün Süleymanşâh'ı salıvermesini Nureddin Mahmud'un isteği üzerine gerçekleştiğini

Ceziretu İbn-i Ömer'te Musul Atabegliği'nin nâibi olan Muhammed el-Esîr, Süleymanşâh'ın serbest bırakılması ve Hemedan'a gitmesi üzerine, vezir tarafından Musul'a çağırılmıştı. Aralarında geçen konuşmaya göre vezir Cemaleddin, İbnü'l-Esîr'in babasına, işlerin yolunda gitmesi halinde Ceziretu İbn-i Ömer'deki işlerini bırakmasını söylemişti. Vezir onu Irak'ta nâib yapmak istiyordu. Bu duruma hem üzülen hem sevinen Muhammed el-Esîr, itaat etmeği doğru bulduğundan Ceziretu İbn-i Ömer'deki işlerini bırakmaya hazırlanmıştı. Ancak bir süre sonra Süleymanşâh'ın saltanat işlerinde muvaffak olamadığı anlaşıncı, vezir Cemaleddin, Muhammed el-Esîr'e memleketine dönmesini çünkü Süleymanşâh'ın işleri düzene sokamadığını söylemişti¹³⁹.

Öte yandan Hemedan'a giden Süleymanşâh, Irak Selçuklu Sultanı olarak 1160 yılı başlarında tahta oturdu. Ancak saltanatı iki yıl sürdü. Nitekim Selçuklu ileri gelenleri onu tutuklayarak yerine Azerbaycan Atabegi Şemseddin İldeniz'in himayesinde ve annesiyle evli bulunduğu Arslanşah'ı tahta çıkardılar (556 Şevval/Eylül-Ekim 1161)¹⁴⁰. Irak Selçuklu tahtı müddeileri arasında Süleymanşâh'ın bertaraf edilmesi ve onun karşısında Arslanşah'ın tercih edilmesinde İldeniz aktif rol

söylüyor, *en-Nücümü'z-Zahire*, V, s.315; Makrizî, *es-Sülûk*, I, s.39; Alyarî, *a.g.t.*, s.26; Ögün, *a.g.t.*, s.35-37.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.115.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.211. Ayrıca Süleymanşâh'ın saltanatı dönemi ve ondan sonra yerine geçen Arslan dönemi ve hassaten İldeniz ile münasebetleri hak. ayrıntılı bilgi için bkz. Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.220 ve devamı.; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukîyye*, s.101 vd. ; Makrizî, *es-Sülûk*, I, s.39.

almıştır. Onun Arslanşah'ın annesiyle evlenmiş olması böyle bir müdahale için önemli sebebi¹⁴¹.

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.211. İbnü'l-Esir, Süleymanşâh'ın ortadan kaldırılması ve yerine Arslan'ın geçmesini, hadimi Şerefeddin Gerdbâzû ile cereyan eden bir anlaşmazlığından doğduğunu söylemekte ise de işin içinde Azerbaycan hakimi İldeniz'in dahli vardır. İldeniz, Arslan'ın hem atabegi hem de annesiyle evlidir. Süleyman'ın bertaraf edilerek yerine Arslanşah'ın geçirilmesi hadisesi kısca şöyle gerçekleşmiştir: Süleyman'ı Ekim-Kasım 1160'ta tevkif ettirdikten sonra bir kaleye hapsedtirip daha sonra da (nisan 1161'de) boğdurmak suretiyle bertaraf eden Şerefeddin, derhal İldeniz'e haber göndermiş; o sırada yanında bulunan Arslan'ı tahta geçirmek üzere Hemedan'a göndermesini istemiş ve daha sonra da adı geçen Arslan adına sultan olarak hutbe okutmuştu (Eylül-Ekim 1161). Hemedan'dan sonra Bağdad'ta da Arslan adına hutbe okutulması için İldeniz tarafından bir elçi gönderilmişse de bu elçi Bağdad'ta itibar görmemiştir. İldeniz'in, Arslan adına hutbe okutulması talebi yanında Irak'ta idarî düzenlemelerin sultan Mesud zamanında olduğu gibi yeniden ele alınmasını da istediği, Halife'nin ise bu talebi kabul etmediği görülmektedir. Öte yandan, esasen halifeliğin dış politikasını ve diplomasisini belirlemede önemli bir isim olan vezir İbn Hubeyre, (vezirliğe tayini 11 Ağustos 1149) anlaşıldığına göre halifeliğin bağımsızlığını kazanması için Selçuklu şehzâdeleri arasındaki taht münakaşalarını mümkün olduğu kadar kışkırtmaya gayret ederek komşu yerel hükümdarların siyasi kargaşalıklar içerisinde bulunmalarını sağlamaya çalışmaktaydı. Nitekim onun böyle bir davranışını Arslan'ın sultan ilan edilmesi sırasında görüyoruz. Azerbaycan Atabegi İldeniz, Arslan'ın adına hutbe okutulması ve Irak'taki idari düzenlemelerin eski haline getirilmesi hususunda Bağdad'a elçi gönderdiğinde, bu elçi Bağdad'ta itibar görmemiş ve istekler geri çevrilmişti. Yine İldeniz, Merağa hakimi İbn Aksungur'u sultan Arslan'a *tâbi* olması konusunda davette bulununca, İbn Aksungur'un bu davete icab etmeyişi sebebini, Halifelik ile olan ilişkilerinde aramak yanlış olmaz. Görünüşe göre İbn Aksungur, yanında bir Selçuklu şehzâdesinin sultan olarak bulunduğunu, kendisine dokunulamayacağını savunmaktaydı. Nitekim halifelik veziri İbn Hubeyre, İbn Asungur'la haberleşerek yanında bulunan Muhammedşah b.

Ceziretu İbn Ömer'in Musul Atabegliği'ne Bağlanması

Musul yakınlarındaki Ceziretu İbn-i Ömer (bugünkü Cizre), İmâdeddin Zengî zamanında Atabeglik sınırlarına dahil edilmişti. Onun ölümünü müteakip yerine geçen Seyfeddin Gazi, burayı babasının büyük emirlerinden olan emir İzzeddin Ebu Bekr ed-Dübeysi'ye¹⁴² *iktâ* etti. ed-Dübeysî, buradaki hakimiyetini I.Seyfeddin Gazi'den sonra Musul Atabegi olan Kutbeddin Mevdud zamanında da sürdürmüş, Cezire'de müstakil bir idare kurarak gücünü artırmıştı. Nihayet ed-Dübeysî, 552 Zilhicce/Aralık 1157- Ocak 1158 tarihinde ölmüş, kentin durumu değişmişti. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre ed-Dübeysî geride evlad bırakmadan ölmüş, kendisinden

Mahmud'un oğlu adına hutbe okutması için onu teşvik ediyordu. Sultanın kim olacağı hususunda İldeniz ile İbn Aksungur arasındaki münakaşalar savaşa dönüşmüştür. İldeniz, oğlu Pehlivan'ı bir orduyla birlikte İbn Aksungur'u tedip maksadıyla Merağa'ya gönderirken İbn Asungur da Ermen-Şah'ı yardıma çağırdı. Görünüşe göre Ermen-şah, İbn Aksungur'a bir miktar kuvvet yollamakla yetinmiş, kendisi, uçta gazayla meşgul olduğundan buralardan ayrılmasının doğru olmayacağını ileri sürerek savaşa iştirak etmemiştir. Savaş sonunda İldeniz kuvvetleri yenilmiştir. İbn Hubeyre'nin komşu hükümdarları birbirine düşürmek üzere giriştiği faaliyetler, bu hükümdarların birbirleriyle mücadeleleri (bu cümleden olarak İlgazi -İbn Aksungur; İlgazi-Zengî b.Dekla [Salgurî atabegi] arasındaki mücadeleler) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.220-223. Öte yandan Nişabur hakimi Müeyyed Ay-Aba'nın Kumis'e hakim olduktan sonra Arslan'ın kendisine hilat ve çeşitli hediyeler göndererek adına hutbe okutma isteğini adı geçen yörelerde yerine getirdiğini görüyoruz. Esasen bunda da İldeniz'in rolü olmuştur. Buna göre Kumis, Nisabur, Tus, Nesa'dan Kilaki'ye kadar olan bölgelerde Arslan adına hutbe okutuldu. Bkz. *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s.239.

¹⁴² İbnü'l-Ezrak'ta "İmadeddin" seklindedir. Bkz. *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.121. Ayrıca İzzeddin Ebubekir ed-Dübeysî hak. bkz. *Atabekiyye*, ayn.yerler.

sonra yerine memluklarından Oğulbeg (Oğulbey)¹⁴³ adlı bir köle geçmişti. Oğulbeg, şehirde bulunan askerleri kendisine bağlayarak Ceziretu İbn Ömer'de bir müddet bağımsız bir hakimiyet kurdu. Öte yandan Kutbeddin Mevdud, ed-Dübeysî'den uzun zaman haber alamayınca kendisine isyan ettiğini düşünerek Harran'a yürüdü. Ordusunu techiz eden Atabeg, Ceziretu İbn-i Ömer önlerine geldiğinde ed-Dübeysî'nin öldüğünü, oğlu olmadığından yerine *memluk*larından mezkur Oğulbeg'in geçmiş olduğunu gördü. Oğulbek, Cezire'yi Kutbeddin'e terketme niyetinde görünmüyordu. Bunun üzerine Kutbeddin Mevdud, Ceziretu İbn-i Ömer'i kuşattı. Oğulbeg kapıları açmadı. Kuşatma bir kaç ay sürdü. İbnü'l-Ezrak'a göre üç ay direnen Oğulbeg, karşı koyamayacağını anlayınca kenti Kutbeddin'e teslim etti. Ceziretu İbn-i Ömer'e giren (553 Safer/Mart-Nisan 1158) Atabeg Kutbeddin, teslim olan Oğulbeg'i affetti, üstelik ona Ceziretu İbn-i Ömer yerine yeni *iktâ*larda bulundu. İbnü'l-Esir'in babasına dayanarak naklettiği bilgiye göre Atabegin, Oğulbeg'e tahsis ettiği *iktâ*lar arasında Kevâşi kalesi, ez-Za'feran, Ferah, Zevezan'ın pek çok kalesi bulunuyordu. Kutbeddin Mevdud, Ceziretu İbn-i Ömer'i ele geçirdikten sonra Musul'a döndü¹⁴⁴.

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'de (XI, s.221 ve Türkç. tercüme, XI, s.187) “أغلبك / Gülbeg” olarak geçen bu kelime *Atabekiyye*'de (s.112'de) “أغلبك / Oğulbeg” şeklindedir. Bu kelime hak. bkz. F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, İstanbul 1999, s.81.

¹⁴⁴ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.121; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.112-113; ayn. mlf., *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.187; İbn Kesîr, *el-Bidâiye ve'n-Nihâye*, XII, s.431. İbnü'l-Ezrak, Kutbeddin Mevdud'un Cezire seferinin Bizans İmparatoru Manuel'in Kuzey Suriye seferi sırasında vuku bulduğuna işaret etmektedir. Halbuki bir çok kaynakta Bizans imparatorunun Suriye seferine çıktığı tarih olarak genellikle 554(1159) (İbnü'l-Ezrak, 554/1159; İbn Kalanisî, *Zilhicce*

Ceziretu İbn Ömer'in Kutbeddin Mevdud dönemindeki onun adına yöneticisi olan tarihçi İbnü'l-Esîr'in babası, Musul'dan Ceziretu İbn-i Ömer'e gönderilen resmî mektuplar ve bu mektupların içeriği hakkında bilgi vererek zamanın vergileri hakkında fikir edinmemizi sağlamaktadır. Buna göre, Musul'dan gönderilen yazıda Ceziretu İbn-i Ömer'in tarım yapılan arazisinin sayımı ve elde edilen mahsulün vergilendirilmesi talep edilmekteydi. *Musul Divanı*'ndan gelen mektuplarda Cezire'nin karşısında, Dicle nehrinin öbür yakasında bulunan el-Akîme adlı köyde yetiştirilen mahsuller için yeniden sayım yapılması talep ediliyordu. Görünüşe göre

553/Aralık 1158; Niketas Khoniates, 1159; Bar Hebraeus, 1158-1159; İbnü'l-Cevzî, 554/1159; İbn Kesir, 554/1159) gösterilmektedir. Bu durumda Nureddin Mahmud'un yardım çağrısına uyararak Kutbeddin'in ordu techiz edip sonra da Ceziretu İbn-i Ömer'e yürüdüğü görüşü tutarlı değildir. Kutbeddin Mevdud'un Cezire üzerine yürüyüşünü 554(1159) yılında gerçekleştiğini söyleyen İbnü'-Ezrak, Bizans ordusunun Suriye seferinin de, birçok kaynakta olduğu şekliyle, aynı tarihlerde olduğunu kaydeder. Oysa İbnü'l-Esir, Cezire'nin Kutbeddin tarafından kuşatılıp zaptedilmesi konusunda kesin bir tarih verir: 553 Safer/Mart-Nisan 1158. Zaten, Kutbeddin Mevdud, Bizans ordusuna karşı yardıma gidiyor olsa Cezire'de üç ay gibi uzun bir süre niçin vakit kaybetsin? Kuşkusuz Musul'un Nureddin Mahmud'a yardımı söz konusudur. Bu yardım kaynakların verdiği bilgiye göre, kumandanlığını Zeyneddin Ali Küçük'ün yaptığı hatırı sayılır miktardaki bir kuvvetin gönderilmesi suretiyle olmuştur. Bunun için bkz. G.Öğün, a.g.t. Şu halde Kutbeddin Mevdud, Bizans ordusunun Suriye seferinden bağımsız ve bu seferden önce, ed-Dübeysî'nin itaat etmemesi yüzünden Cezire üzerine yürümüş olmalıdır. Ceziretu İbn-i Ömer'i alan 1158'de alan Atabeg, buradan Harran'a gitmiştir. Öte yandan, paradoksal olarak, bu dönem olaylarının görgü şahidi olarak bölgede seyahatlerde bulunan ve başta Artuklular tarihi konusunda olmak üzere diğer birçok konuda önemli bilgiler veren İbnü'l-Ezrak'ın nasıl olup ta bu olayın tarihini karıştırdığını anlamak mümkün olmamaktadır.

el-Akîme'de çok sayıda bostan vardı. Bu bostanların bazıları ölçülür ve *cerib** başına belirli bir vergi alınır. Ayrıca haraca tabi kısımları da vardı. Bir kısmı ise vergiden muaftı. Gelen yazıda bostanların tamamının ölçülmesi isteniyor ve böylece bütün mahsul kayıt altına alınarak vergilendirilmek isteniyordu. Şehrin yöneticisi olan İbnü'l-Esîr'in babası Muhammed el-Esîr, *Musul Divanı*'na gönderdiği bir mektupta alınan kararın doğru olmadığını ve halka zarar vereceğini, ayrıca devlete sadakatten ayırabileceğini bildirmişti. O, halkın devlete olan güveninin sarsılmasını istemiyor, bilakis devlete duacı olmasını istiyordu. İbnü'l-Esîr'in babasının itirazları ve açıklayıcı görüşleri kabul edilmedi ve görünüşe göre *Musul Divanı* taleplerinde ısrar etti. Bu kez şehir halkının ileri gelenleri toplanarak durumun düzeltilmesi yönünde *Divan*'a sundukları arzu halleri ile ölçümün yapılmamasını içeren taleplerini arz ettiler. Ancak *Divan* yine de görüşünü değiştirmede. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Ceziretü İbn-i Ömer ileri gelenlerinin yaptığı bu talep, Kutbeddin Mevdud'un son zamanlarında cereyan etmişti. Üstelik kaynağın bu konuda özellikle *nâibin* ısrarlı olduğunu söylemesi, işin içinde *nâib* Zeyneddin Ali Küçük'ün parmağının olduğunu gösterir. Nihayet halkın bu ısrarlı itiraz ve talepleri karşısında Musul'dan gelen irâdeler değişti ve ölçüm yapılmasına gerek kalmadığı bildirilerek *mesâha*, *el-muhabbesîn* ve *mükûs*** vergilerinin kaldırıldığı bildirildi. Halk, sadece sadaka verebilecekti. Birkaç gün sonra da Kutbeddin Mevdud'un öldüğü haberi¹⁴⁵.

* Cerib: Bir ölçü birimi olan Cerib, uzunluğu ve genişliği 60 arşın olan arazi ölçüsüdür. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türki*, İstanbul 1987, (2.Baskı), s.474.

** Meks, (çoğ. *mukûs*): *Mukûs* ve *darâib*, esasen *öşr* nispetinde, pazar ve gümrük vergisi olarak alınan örfi vergi çeşidiydi. Kimi hükümdarlarca hazineye daimi bir gelir kapısı haline getirilerek halk üzerinde bir baskı unsuru yapılmıştır. Bkz. Björkman, W., "Meks", *İA*, VII, s.651-652. Bununla birlikte *İA*'ndeki maddede

Harran'ın Musul'a Bağlanması

Haleb hakimi Nureddin Mahmud, Ramazan 552/Ekim 1157'de şiddetli bir hastalığa yakalanmış, Haleb kalesine çekilmişti¹⁴⁶. Nureddin Mahmud hastalığının şiddetinden dolayı hayatından ümidini keserek kardeşi Emir-i Emiran Nusretüddin, emîr Esededdin Şirkûh ve diğer ileri gelen emirleri çağırarak onlara *vasiyetini* bildirdi. Nureddin, emîrleriyle, kendisinden sonra makamına kardeşi Nusretüddin'in geçmesini kararlaştırdı. Buna göre Nusretüddin Haleb'te oturacak, Esededdin Şirkûh ta onun nâibi olarak Dımaşk'ta duracaktı. Bu karar üzerine Nusretüddin Haleb'e giderek şehre hakim olurken Esededdin Şirkûh ta Dımaşk'a yönelerek memleketi

meksn sadece Mısır bölgesindeki uygulaması üzerinde durulmuş, Suriye, el-Cezire, Irak gibi sahalardaki uygulamalar göz ardı edilmiştir. Nureddin Mahmud, 1170 yılında Musul'a girdiği zaman halkı bu vergilerden kurtaracaktır. Bkz. *aşğ., metin*.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.287-288; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.146-147

¹⁴⁶ Nureddin Mahmud'un hastalığı hakkında karışık bir durum söz konusudur. Onun bu hastalıkları sırasında vuku bulun iki önemli hadisenin kaynaklarda tarihleri karıştırılarak kaydedilmesi durumu büsbütün karmaşık hale getirmiştir. Oysa İbnü'l-Kalanisi'nin kayıtları durumu aydınlatıcı mahiyettedir. Burada Nureddin'in hastalığı bahsi bu müellifin kayıtları göz önünde tutularak ele alınmaktadır. Böylece İbnü'l-Esir'in dahi yanıldığı hususlarda doğru bilgiye ulaşmış oluyoruz ve Harran'ın Nusretüddin'den ne zaman alındığı ve Zeyneddin Ali Küçük'e *iktâ* edilerek Musul'a ne zaman bağlandığı hususu ile daha sonra gerçekleşecek olan Bizans imparatoru Manuel'in Suriye seferine çıkışı bahsi de bu hastalık dönemlerinde gerçekleştiğinden vuzuha kavuşacaktır. Buna göre Nureddin Mahmud, 552/1157 ve 554/1159 olmak üzere iki defa ağır hastalık geçirmiştir. Bunlardan ilkinde Nureddin, vasiyetinde kardeşi Emir Emiran Nusretüddin'in kendisinden sonra yerine geçirilmesini istemiş, ikincisinde yani 554'te ise vasiyetini değiştirerek, muhtemelen Nusretüddin'in Haleb'te kendisi henüz hayatta iken yaptıklarından dolayı, öteki kardeşi yani Musul hakimi Kutbeddin Mevdud'a itaat edilmesini istemiştir.

haydutların ve Haçlılar'ın saldırısından koruyacaktı¹⁴⁷. Nusretüddin Haleb'e girince o sırada Haleb Kalesi valisi olan Mecdeddin İbn ed-Dâye, kale kapılarını Nusretüddin'in yüzüne kapattı ve ona isyan etti. Bunun üzerine Haleb şehir muhafızları (*ahdâs*) harekete geçerek Mecdeddin'e, Nusretüddin'i, kardeşinden sonra hükümdarları olarak kabul ettiklerini söylediler. Sonra da silahlarıyla birlikte şehrin kapılarına doğru yürüyüşe geçerek engelleri kaldırdılar. Nusretüddin adamlarıyla birlikte içeri girerek şehre hakim oldu. Bu arada *ahdâs*, kale valisine karşı durarak ona çirkin sözler söyledi. Ayrıca Nusretüddin, Haleb'te okunmakta olan ezanı şîî okunuşa çevirdi. Haleb kale valisi Mecdeddin, Nusretüddin ile Halebliler'e gönderdiği elçi aracılığıyla "Efendimiz el-Melikü'l-Âdil Nureddin hasta olmakla birlikte hayattadır ve kendisindedir" diyerek halkı teskin etmek istedi. Ancak valinin yalan söylediği ileri sürüldü. Bunun üzerine halkın bir kısmı kaleye çıkarak Nureddin'in hayatta olduğunu gördüler. Öte yandan Nureddin, *ahdâs*ın hatasını, veliahdi olan kardeşinin iyiliğinden başka bir şey istemediklerini söyleyerek affetti¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Nureddin Mahmud'un öldüğüne ilişkin haberler ortada dolaşmaya başlayınca ülkede asayiş sağlamaya güçleşti. Haydutlar şehirlere hücum ederken Haçlılar da Şeyzer'e saldırarak burayı ele geçirdiler ve kalede bulunan İsmailîleri katlettiler ve birçoğunu da tutsak ettiler. İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s.349.

¹⁴⁸ İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s. 349; İbnü'l-Esir, Emir Emiran Nusretüddin'in Nureddin Mahmud'un hastalığının ağırlaştığı sırada Haleb'te olduğunu söylüyor. Bkz. *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.209; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 164 vd., 168-169.

Ağabeyinin hastalığından yararlanarak kale haricinde şehri ele geçiren Emir-i Emirân, şehirde şiî ezanı¹⁴⁹ okunmasına izin verdi ve sonra da kendisine meyli olan - muhtemelen şiî kesimden- halkın ve askerlerin desteğiyle Haleb kalesini kuşattı. Gelişmeleri haber alan Nureddin Mahmud, parmaklıkları bir pencereye oturdu ve halkın kendisini görebilmesini sağladı ve onlarla konuştu. Nureddin'in hayatta olduğunu gören Haleb halkı, Emir-i Emirân'dan ayrıldılar. Bu arada Emir-i Emirân'ın teşebbüsünden cesaret bulan şiî kesimi harekete geçerek kentte sünîler ile tartışmalara giriştiler. Haleb'in eğitim müesseselerinde cereyan eden bu tartışmalar özellikle İbn Asrun Medresesi¹⁵⁰nde olmak üzere kentteki birçok medresede bir süre devam etti¹⁵¹.

Öte yandan Nusretüddin, gelişmeler üzerine Haleb'i terkederek, kendisine ait olan Harran'a gitti (552/1157).

Aradan çok geçmeden Nureddin Mahmud, 554/1159 yılında yeniden şiddetli bir hastalığı yakalandı. Hastalığından dolayı günlerce kaleden inmeyen Nureddin hakkında devletine hased edenler onun öldüğü şayiasını çıkarttılar. Nureddin de esasen hastalığının şiddetinden öleceğine kanaat getirerek adamlarından ileri gelenleri toplayarak yeniden vasiyetini bildirdi. Buna göre Nureddin, adamlarından

¹⁴⁹ Şiîlerin ezanında sünî ezandan farklı olan bir bölüm vardır ve şöyledir: “Hayy alâ hayri'l-ameli Muhammedun ve Ali hayru'l-beşer”. Ezanın bu şiî versiyonu Haleb'te daha önce kaldırılmış, ancak Emir Emirân'ın şehri ele geçirmesi üzerine geçici olarak izin verildiğinden yeniden okunmaya başlanmıştır. Haleb'te şiîlerin hareketlenmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., İbnü'l-Adîm, *Zühdetül-Haleb* s.310.

¹⁵⁰ Bu medrese için bkz. Ahmet Çelebi, *İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi*, Tercüme: Ali Yardım, İstanbul 1998, s.86.

¹⁵¹ İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, s.308-309.

kendisinden sonra Musul valisi Kutbeddin Mevdud'a itaat etmelerini istiyordu. Bu hususta Kutbeddin Mevdud'a elçi gönderildi¹⁵². Gelişmeler ve gelen haberler üzerine Kutbeddin Mevdud, ordusuyla Musul'dan ayrılarak Dımaşk'a hareket etti. Ancak Musul'dan ayrılıp az bir mesafe yol katettikten sonra Nureddin Mahmud'un sağlığının düzeldiği haberi geldi. Bunun üzerine Dımaşk'a gitmekten vaz geçen Kutbeddin, durumu incelemesi için veziri Cemaleddin Isfahanî'yi Dımaşk'a gönderdi. Vezir Cemaleddin Isfahanî, Safer 554/Şubat 1159'da Dımaşk'a girdiğinde kalabalık bir halk kitlesi tarafından karşılandı. Vezir, burada Nureddin Mahmud'la bir araya geldi ve Kutbeddin Mevdud ve adamları hakkında konuştular. Daha sonra Vezir Cemaleddin Isfahanî, Nureddin'in adamlarından *emîr-i Isfehsâlâr* Esededdin Şirkûh ile birlikte bir hafta sonra Musul'a döndü.¹⁵³

Böylece Haleb'i ve kaleyi alma girişimi başarısız olan Emir-i Emiran da Haleb'ten ayrılmak zorunda kalmış ve Harran'a gitmişti. Öte yandan Nureddin Mahmud, hastalığı sırasında isyan eden ve kendisini ortadan kaldırmağa çalışan

¹⁵² İbnü'l-Kalanisî, Nureddin'in, kötü tabiatından ve huylarından dolayı Emir Emiran Nusretüddin'i tercih etmediğini onun yerine diğer kardeşi Kutbeddin'i vasiyet ettiğini belirtiyor. *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s.355; Öğün, a.g.t., s.38. Nureddin Mahmud, bu ikinci hastalığı sırasında Dımaşk'ta olmalıdır. Zira aşağıda görüleceği üzere Kutbeddin, temkinli davranarak Musul'dan Dımaşk'a hareket etmişti.

¹⁵³ İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s.356; Öğün'ün (Tez, s.38'de) Kutbeddin Mevdud'un Haleb'e hareket edeceği sırada ağabeyinin sağlığı haberini aldığı görüşü doğru değildir. Kutbeddin, Dımaşk'a müteveccihen yola koyulmuş hatta belli bir mesafe yol katettikten sonra ağabeyinin iyi olduğu haberini alınca oradan ileri gitmemişti. Ayrıca yine Öğün, (aynı yerde) Zeyneddin Ali Küçük'ün de vezir Cemaleddin'le birlikte Haleb'e gönderildiğini ileri sürmektedir ki bu da doğru olmayıp, İbn Kalanisî'ye göre sadece vezir gönderilmiş olup o da Haleb'e değil, Dımaşk'a gitmiştir.

kardeşini tedib etmek üzere Harran'da bulunankardeşi Emîr-i Emîrân üzerine yürüdü. Emir-i Emirân da çoluk çocuğunu Harran kalesinde bırakarak ağabeyinin önünden kaçtı¹⁵⁴. Nureddin Mahmud, Harran'ı zaptederek burayı yanında bulunan Musul Atabegi Kutbeddin'in nâibi Zeyneddin Ali Küçük'e verdi¹⁵⁵. Böylece Harran

¹⁵⁴ Stevenson'a göre Harran iki ay kusatma altında kalmıştır ve Emir Emiran Nusretüddin, Harran'dan kaçarak Haçlılara sığınmıştır. Bkz. *The Crusaders in the East*, s.182. Harran esasen daha önceden Nureddin tarafından Emir Emiran'a verilmişti. İbnü'l-Kalanîsî, *Zeylî Tarih-i Dimaşk*, s.328. Bu arada bu kaynakta yer alan bir kayda göre Emir-i Emirân, Yunanlarla (Bizans) müttefiktir ve buna göre imparatorun Haleb'i tehdit etmesinde Emir Emiran'ın rolü olduğu ileri sürülmektedir. Kaynağa göre Nureddin bu müttefiklerden Kudüs kiralını para karşılığında kendi tarafına çekerek dört aylık bir barış anlaşması akdettikten sonra yalnız kalan kardeşinin üzerine yürümüştür. Nureddin, kaynağa göre bu anlaşmanın neticesinde Harran'dan başka Rakka, Raban, Maraş, Keysun, Behisni bölgelerini de ele geçirmiştir. Bkz. *Zeylî Tarih Dimaşk*, aynı yer. Ayrıca Nusretüddin Emir-i Emirân, Nureddin'in önünden kaçmışsa da daha sonra yine ağabeyinin hizmetine girmiştir. Nitekim aşağıda görüleceği üzere Nusretüddin, Nureddin'in 1164'teki Hârim seferi sırasında onun safında yer almıştır ve bundan ötürü ağabeyinin iltifatlarına maruz kalmıştır. Ancak daha sonra iki kardeşin araları yine bozulmuştur ve nihayet Nusretüddin Hısn-ı Keyfa hakimi Fahreddin Kara Aslan'a sığınmış, Nusretüddin, burada iken Rebiyülahir 560 /Şubat-Mart 1165 tarihinde ölmüş ve cenazesi de Hısn-ı Keyfa'ya gömülmüştür. Bkz. İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.145. Bununla beraber Urfalı Mateos'daki bir kayda göre Emir-i Miran Nusretüddin, Sultan Kılıç Arslan tarafından rehine alınarak beraberce Bizans İmparatoru Manuel'in yanına gitmişlerdir. Müellif, Sultanın, İmparator tarafından taltif edildikten sonra ülkesine döndüğünü söylerse de Nusretüddin'den başkaca söz etmez. Bkz. *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s.334.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.209; İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, s.309-311; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, 240a; İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, s.130-131; Stevenson'a göre Emir Emiran'ın Haleb'e gelişinde Nureddin'in ileri

Musul'a bağlanmış oldu. Nureddin Mahmud Harran'ı aldıktan sonra hastalığından yararlanarak isyana kalkışan diğer beldeler üzerine de yürümeyi ihmal etmedi ve Rakka ve Urfa'dan başka Raban bölgesini ele geçirdiği gibi Maraş'ı da zapt etti. Keysun emirini itaat altına aldı. Behisni surlarını yıkarak şehre girdi. Nureddin'in, Suriye'nin kuzeyinde giriştiği bu fetih hareketlerini güneyde Haçlılarla yaptığı anlaşmaya borçlu olduğunu Urfalı Mateos kaydeder¹⁵⁶.

Öte yandan Nureddin Mahmud'un şiddetli bir hastalığa yakalanarak kuvvetten düşmesi ve hatta öldüğü şayiasının yayılması üzerine Suriye'de bir kısım ümerâ bağımsızlık elde etmek istedi. Bunlardan biri olan Nureddin Mahmud'un emrindeki Eseddin Şirkûh, *iktâ* olan Hıms'tan harekete geçerek Necmeddin Eyyub'un hakim olduğu Dımaşk'ı zaptetmek istemişti. Ancak Necmeddin Eyyub, bu hareketinden dolayı kardeşini kınadı ve ona: "Sen bizi mahvettin. İşin doğrusu senin âcilen Haleb'e gitmen gerekir. Şayet Nureddin hayatta ise sen henüz onun hizmetindesin. Eğer ölmüş ise ben Dımaşk'tayım. Bu mülkte dilediğini yaparsın" dedi. Bunun üzerine Şirkûh, süratle Haleb'e döndü ve kaleye çıktı. Henüz hayatta olduğunu gördüğü Nureddin Mahmud'un emrine girdi¹⁵⁷.

Bizans İmparatorunun Suriye Seferi

Nureddin Mahmud'un hastalığa yakalandığı yıl içerisinde önemli bir gelişme daha oldu. Bizans İmparatoru Manuel, birçok sebepten oluşan gerekçelerle,

gelen emirlerinden bazılarının rolü olmuştur. Yazara göre, Dımaşk'ta bulunan emirler, Emir Emiran'a gönderdikleri mesaj ile Nureddin'den sonra yerine onun geçmesini istemekte, böylece kendileri Dımaşk'ta bağımsız hüküm sürme imkanını elde edeceklerdi. Bkz. Stevenson, a.g.e., s.181.

¹⁵⁶ *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi*, s.328.

Suriye'ye sefer düzenlemeye karar verdi. İmparatorun yönü, Çukurova üzerinden Antakya idi. Oradan Haleb'e yürüyecekti.. Bizans İmparatoru Manuel'in Suriye seferinin gerekçesinde, Kilikya Ermeni hakimi Toros'un itaatten ayrılması ve sonradan görme bir şahıs olan ve 1153'te Antakya prinkepsliğinin hakimesi Constance'la evlenerek bu tarihten itibaren Antakya'yı ele geçiren Renaud de Châtillon'un bir müttefikten çok düşmanca tutumu etkili olmuştur. Esasen Bizans İmparatoru Manuel, Antakya'da vukubulan bu evliliğe karşı olmakla birlikte, sıradan bir kişi olan Renaud'nun İmparatorun gözüne girebilmek için Çukurova'da bulunan birkaç Bizans kalesine saldırıp duran Toros yönetimindeki Ermeniler üzerine sefer düzenlemesine ses çıkarmamıştı. Manuel ayrıca komutanlarından Andronikos komutasında bir birliği 1153'te Toros üzerine sevk etmiş, ne yazık ki bu Bizans birliği Tarsus'ta yapılan savaşta Ermeniler karşısında mağlub olmaktan kurtulamamıştı. Renaud, bu seferler için İmparator'dan yüklü bir para yardımı vaadi de almıştı. Nitekim Ermenileri'in İskenderun'a yönelik bir saldırısını püskürterek başarı sağlayan Renaud, İmparator'dan beklediği ihsanı göremeyince siyasetini değiştirdi ve Toros'la işbirliğine girişti. Renaud, bu siyaset uyarınca Toros'la ittifak ederek, Bizans'a ait olan Kıbrıs'a sefer düzenledi. Tutsak ettiği Kıbrıs halkına işkence ve tecavüz gibi eylemlerde bulundu, mallarını gaspetti¹⁵⁸. Renaud, bu seferin masrafını, çok zengin olan Antakya patriği Aimery'den işkencelerde almıştır. Bütün

¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.209; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'n-Haleb*, s.309.

¹⁵⁸ Süryani Mihail'in kaydına göre Kıbrıs çıkartmasının gerekçesinde, Manuel'in Ermeniler'e karşı olan siyaseti doğrultusunda Müslümanlarla anlaşmalar yapması ve ayrıca Kıbrıs'taki valilerinin burada bulunan Ermeni ve Haçlı halkını

Haçlı, Bizans ve bölgedeki tüm Hristiyanların tepkisini çeken ve sonunda İmparatorun Antakya'ya sefer düzenlemesine neden olan Renaud'nun bu Kıbrıs çıkartması hakkında zalimane tavırlarının yer aldığı S. Runciman'ın kayıtları oldukça dikkat çekicidir¹⁵⁹.

İşte, bir yandan Çukurova'daki Ermenileri yeniden itaat altına almak, bir yandan aşırı hareketlerde bulunan Renaud'u tedip etmek, bir yandan da Suriye ve Filistin bölgesindeki Haçlıları tehdit edip duran Nureddin Mahmud komutasındaki Müslüman askerlerini hezimete uğratmak isteyen İmparator Manuel, Suriye seferine karar verdi. İmparator Manuel, çok gizli tuttuğu bir hazırlıktan sonra 1158 Sonbaharında İstanbul'dan hareket etti. Bir süre sonra Çukurova'ya geldiğinde iki hafta içerisinde bölgeyi ele geçirmişti. Ermeni Kralı Toros, Kudüs Kralının ricasıyla affedildi ve tahtına iade edildi. İmparator, Misis'e geldiğinde Antakya prinkepsi Renaud dehşete düşmüştü. Antakya içkalesini teslim etmeyi öneren teklifi kabul edilmeyince Renaud, bir teslimiyetin en sefilane olanına müracaat etti. Renaud, üzerine günahkarların tövbe etmek için giydikleri basit bir çul dolayarak, o sırada Nureddin Mahmud'un, Danişmendliler'in, Gürcü kralının, Halife'nin elçilerinin de bulunduğu bir mecliste Misis surları dibinde kendini İmparatorun huzuruna attı¹⁶⁰.

öldürmesi yatmaktadır, bkz. *Vekayiname*, II, s.182; *Ioannes Kinnamos'un Historiası*, s. 130-131; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 148-150.

¹⁵⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.291-292. Ayrıca, bkz. *Süryani Mihail Vekayinamesi*, II, s.182,185; *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.397-398; Niketas Khoniates, *Historia*, Çeviren: Fikret Işıltan, Ankara 1995, s.73-75; *Papas Grigor'un Zeyli*, s.322-326; İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-Muntazam*, 190; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, 240a; W. B. Stevenson, *a.g.e.*, s.181.

¹⁶⁰ 1148'ten itibaren Çukurova Ermenileri'nin hakimi olan Toros'un İmparatorun katına gelişi hakkında bkz. *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s.323-324;

Öte yandan İmparatorun Suriye seferi hakkında bilgi veren Papas Grigor'un bu konudaki sözleri dikkat çekicidir. Müellif, Bizans imparatorlarını ihanetle suçlamakta, bölgedeki Hristiyanlar'ın şehirlerini gaspettiklerini söylemektedir. Ona göre bu imparatorların yüzünden Müslümanlar güçlenmişler ve İstanbul'a kadar Anadolu'nun birçok kentlerini ellerine geçirmişlerdi. Müellif, kahraman Frankların, üçüncü defa Hristiyanları kurtarmak üzere bölgeye geldiklerini ancak İmparatorun ihaneti yüzünden Türkler karşısında mağlup olduklarını söylemektedir. Ona göre İmparator Manuel'in Antakya seferi de esasen onun Ermeniler hakkındaki düşmanlığından kaynaklanmıştır. Müellif, Manuel'in babasının da aynı siyasetini güttüğünü ve Ermeni milletine karşı beslediği büyük nefreti dile getirmektedir. Görüldüğü gibi Papas Grigor, Bizans İmparatoru Manuel'in Çukurova ve Antakya seferine çıkışını onun bir nevi Ermeni düşmanlığı neticesinde gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte müellif, imparatorun, Kıbrıs baskını sırasında tutsak edilen insanları kurtarmak için değil de Kudüs kralı ile birleşerek gayrı Hristiyan milletleri yenmek maksadıyla bölgeye geldiğini de ileri sürmektedir. Fakat bundan da önemlisi, Şeyzer yüzünden ve Kıbrıs baskını nedeniyle bölgedeki Haçlılarla arası hiç te iyi olmayan Renaud'ya karşı Kudüs kralı Baudouin, durumunu düzeltmek amacıyla, Bizans ordusunun hala bütün Hristiyan aleminin en güçlü ve en büyük ordusuna sahip olan İmparatorun bölgeye yürümesini teşvik edecek bir girişimde

Niketas Khoniates, *Historia*, s.73-75; Ioannes Kinnamos'un *Historiâsı*, s. 133-134; Süryani Mihail Vekayinamesi, II, s.185; Willermus Tyrensis, *Historia*, s. 177-182; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Türkçe çev: Hrant D. Andreasyan, İst. Üni. Edebiyat Fak. TSD, 1/2, (1937), s.204; İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû Tarih-i Dimaşk*, s.354'te İmparatorun Antakya'ya gelişi Zilhicce 553/Aralık 1158-

bulundu. Görünüşte kız istemek maksadıyla Manuel'e bir elçilik heyeti gönderen kiral, müzarekeler sırasında imparatora ittifak teklif etti. Neticede İmparator, Nureddin'e karşı yapılacak bir ittifaka girmeyi kabul ediyordu. Bu anlaşma neticesinde Kiral Baudouin de Renaud'nun tedip edilmesini tasvib etmiş oluyordu¹⁶¹.

Öte yandan, Nureddin Mahmud, Antakya'ya gelen Bizans ordusuna karşı koymak üzere, Suriye'den, el-Cezire bölgesinden, Diyar-ı Bekr'den, Mardin ve Meyyâfârikîn'den ve diğer vilayetlerden asker göndermelerini istedi¹⁶². Bu davete hemen icabet eden Kutbeddin Mevdud, Zeyneddin Ali Küçük komutasında bir birliği Haleb'e sevk etti. Görünüşe göre Musul birliği Harran üzerinden Haleb'e gitti. İbnü'l-Ezrak'ın verdiği bilgiye göre Kutbeddin, ordusuyla Nusretüddin Emir-i Emiran'ın idaresindeki Harran'ı kuşattı ve ele geçirdikten sonra Haleb'e intikal etti¹⁶³.

Öte yandan Bizans hücumuna karşı koymak üzere Nureddin Mahmud'un davetine Musul Atabegi Kutbeddin Mevdud'tan başka, yöredeki Artukoğulları ve Türkmen emirleri de icabet ettiler. Artukoğullarından Mardin hakimi Necmeddin

Ocak 1159'dadır. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, s.437; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.292-293, 295.

¹⁶¹ *Papas Grigor'un Zeyli*, s. 322-326; *Süryani Mihail'in Vekâyinâmesi*, II, s. 184, 185.

¹⁶² İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s.354; *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, s. 302; *Süryani Mihail'in Vekâyinâmesi*, II, s. 184.

¹⁶³ İbnü'l-Ezrak'ın, Kutbeddin Mevdud'un Harran üzerinden Haleb'e intikal ettiği, Harran'da Emir Emirân'ı kuşattığı kaydı diğer kaynaklarda bulunmamaktadır. İbnü'l-Ezrak, Nureddin Mahmud tarafından zaptedildikten sonra Zeyneddin Ali Küçük'e iktâ edilen Harran'da ikinci bir kuşatmanın gerçekleştiğini ileri sürmüş olurki bu kaydı şüphe ile karşılamak gerekir. Bkz., *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.122.

Alpı, tam techizatlı bir birliğin başında Haleb'e intikal etti¹⁶⁴. Ayrıca yöre Türkmenleri de silahlı birlikleri ile Nureddin'e katıldılar. Bu arada Antakya'dan Haleb üzerine yürümek üzere hazırlık yapan İmparator Manuel, Afrin nehri kıyısında karargâh kurmuştu. İbnü'l-Ezrak, Bizans İmparatorunun, bu müttefik Türk – Müslüman ordusundan korktuğu için daha fazla ilerleyemediğini kaydederek, savaştan çekindiğini ve barış yapmak üzere Nureddin Mahmud'a bir elçi gönderdiğini belirtiyor. Oysa Anonim Süryani kaynağında, başkentte vukubulan bir isyan haberinin gelmesi üzerine Bizans İmparatorunun dönmeye karar verdiği kayıtlıdır¹⁶⁵. Neticede Nureddin Mahmud ile anlaşmaya razı olan İmparator'un elçisini Necmeddin Alpı karşıladı. Alpı, huzurunda okunan İmparatorun mektubunu dinledi. Sonunda, iki tarafın da barıştan yana olması üzerine antlaşma imzalandı İmparator Manuel de başka hiçbir şey yapmadan ordusuyla İstanbul'a döndü¹⁶⁶. Öte

¹⁶⁴ Görüldüğü gibi Nureddin Mahmud Haleb'te hatırı sayılır miktarda bir Müslüman kuvvetinin toplanmasını sağlamıştır. Nureddin, bu kuvvetleri, Dakukî'nin (*a.g.t.*, s. 101'de) ileri sürüldüğü gibi umumi Haçlı kontluklarına saldırı için değil, Bizans İmparatoru Manuel'in Antakya'ya gelişi üzerine toplamıştır. Nureddin bu sırada hastadır ve İmparator ordusuyla İstanbul'a döndükten sonra da Haleb'te toplanan bu kuvvetler de dağılacaktır. Öte yandan G. Ostrogorsky, Bizans Devleti adlı mühim eserinde Manuel'in Suriye seferine işaret birlikte, imparatorun, Nureddin Mahmud'la bir antlaşma imzalaması hususunda hiçbir şey söylememektedir. Yazar, İmparatorun, bölgedeki Latin hükümdarlıkları kendisine bağladığını belirtip, aniden diğer olaylara geçer. Bkz., Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe çev: F.İşiltan, Ankara 1991, s. 357.

¹⁶⁵ *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, s.302; *Süryani Mihail'in Vekâyinâmesi*, II, s.184.

¹⁶⁶ *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, s.302, 303; Antlaşmanın ayrıntıları için bkz., *Ioannes Kinnamos'un Historiası*, s.138; Willermus Tyrensis, *Historia*, s.183-184.

yandan İbnü'l-Ezrâk, barışın yapılmasında Artukoğullarının Haçlılar'la yapılan cihadlarda kazandıkları şöhretin rol oynadığını vurgular. Müellife göre Artuklular'ın atası Emir Artuk'un ve oğlu İlgazi'nin Kudüs'te iken Haçlılara karşı yaptıkları kahramanca savaşlar yüzünden Hristiyanlar arasında yayılan şöhretleri, Bizans'ın barışçıl girişimlerine neden olmuştur. Nitekim, şimdi, o sülaleden birinin, Necmeddin Alpi'nin savaşmak üzere Haleb'e gelmesi ve dahası Bizans elçisini karşılayarak savaşmaya hazır olduğunu bildirmesi Bizans İmparatorunun endişesini büsbütün artırmıştır¹⁶⁷.

¹⁶⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.122. Artukoğullarının, Haçlılar'a karşı *cihad* faaliyetinde oynadıkları roller için bkz. Ali Sevim, "Artuklular'ın Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXV/101, (1962), s.121-146; ayn. mlf., "Artuk oğlu İlgazi", *Belleten*, XXVI/104, (1961), ss.649-691. Öte yandan, anlaşma uyarınca Nureddin, Hristiyanlardan tutsak aldığı elli kişiyi serbest bırakmıştır. Oysa Nureddin'in elinde daha fazla Hristiyan esir olduğunu ileri süren Papas Grigor, İmparatorun bunların serbest kalması için hiçbir şey yapmamasını eleştirmektedir. Müellif, imparatorun dönüş yolunda sultan Kılıç Arslan'ın kuvvetleri tarafından saldırılara maruz kalmasını da yaptıklarının (daha doğrusu yapmadıklarının) ilahî bir cezası olarak değerlendirmektedir. Bu saldırılar sırasında imparatorun kaynatası dahil olmak üzere iki bin kişi öldürülmüştür bkz., *Papas Grigor'un Zeyli*, s.327. *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*'nde ise, Trablus kontu tarafından zehirletilen Alfonso'nun oğlunun da bulunduğu Haleb'teki bir kısım Haçlı esirlerinin serbest bırakılmasının kararlaştırıldığı kayıtlıdır. Bkz., s.302-303. Öte yandan, dönüş sırasında Bizans ordusunun önemli bir kısmının terhis edilmiş olması, bu saldırılardaki kaybı artırmış olmalıdır. Bkz. Niketas Khoniates, *Historia*, s.75; Müverrih Vardan'a göre Bizans ordusunun dönüş yolunda öldürülen askerlerinin sayısı 12,000'dir. Bkz., *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s.204; Runciman, anlaşma şartlarına göre Nureddin'in sayısı altıbin bulan bütün Hristiyan esirleri serbest bırakacağını ve ayrıca İmparatora Selçuk Türklerine karşı bir ordu göndereceğini vaad ettiğini belirtiyor, bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.297.

Kuşkusuz İbnü'l-Ezrak'ın bu görüşü tamamen doğru değildir. Artukoğulları'nın kahramanlığı teslim edilmekle ve şöhetlerinin Bizans ve Haçlılar arasında duyulmasıyla birlikte İmparatorun barış yapmaktaki asıl nedeni Anonim Süryani Vekâyinâmesi'nde geçtiği gibi, başkentten "İsyan" haberlerinin gelmesidir. Ayrıca İmparator, her ne kadar zamanın en güçlü ordusuna sahip olsa da, Suriye'de karşısında savaşa ciddi olarak hazırlanmış tecrübeli bir müttefik ordu bulmuştur. Yıllardır bölgede mücadele eden ve savaş taktiği ve techizatı bakımından oldukça iyi bir durumda bulunan Nureddin Mahmud komutasındaki bu müttefik Müslüman ordusunu yenebileceğinden kuşku duymaktadır. Böylece özel şartları, Bizans İmparatorunu barışa razı olmaya itmiştir. Antakya'da sekiz gün kalan İmparator, Haleb'e gitmeyi sonraya bırakarak ordusuyla İstanbul'a dönmüştür¹⁶⁸. Böylece Suriye'de meydana gelebilecek bir Bizans-Müslüman savaşı da başlamadan sona ermiş oldu. Esasen Nureddin Mahmud, ileri de görüleceği gibi Bizans'la mümkün olduğu kadar çatışmadan uzak kalmaya çalışıyordu. Onun bu çekimserliğinde, Bizans imparatorluk ordusunun savaş tecrübesinin Suriye'de bulunan küçük Haçlı devletçiklerinden daha fazla oluşu ve vuku bulacak bir çarpışmada Müslümanların ağır kayıplar verebileceği ihtimalidir. Nitekim Nureddin Mahmud, Antakya önlerinde kazandığı bir çarpışmayla Haçlı direnişi kırıldıktan sonra şehrin fethi açık

¹⁶⁸ *Ioannes Kinnamos'un Historiası*, s. 137; *Papas Grigor'un Zeyli*, s.328. Öte yandan İbnü'l-Cevzi'ye göre, Müslümanlar tarafından İmparatorun kızkardeşinin oğlu tutsak edilmiştir. İbnü'l-Cevzi'nin bu kaydı, muhtemelen, İmparatorun ordusuyla çekilişi esnasında Türkmen süvarilerinin saldırısı neticesinde gerçekleşmiş olmalıdır. Aynı müellife göre Bizanslıların geri dönüşünün asıl sebebi de erzak kıtlığıdır. Bkz. *Kitabu'l-Muntazam*, s.190; Niketas Khoniates, *Historia*, s.75; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.398; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.297-299.

hale geldiği bir sırada Antakya'yı ele geçirme önerisini, büyük bir imparatorluk olan Bizans'a komşu olmaktansa küçük ve zayıf bir devlet olan kontlukla komşu olmayı tercih ettiğini belirterek reddetmiştir.

Yapılan antlaşmadan sonra Bizans İmparatoru Manuel'in dönmesi üzerine de Haleb'te toplanan Müslüman ordusu dağıldı ve Artuklu kuvvetleri Mardin'e, Musul askerleri de Musul'a döndü.

Nureddin Mahmud'un Hârim Seferi (1164) ve Musul Atabegliği

Kutbeddin Mevdud ile kardeşi Nureddin Mahmud arasında işbirliği çerçevesinde Haçlılara karşı yapılan mücadelelerde 1164'teki Hârim çarpışması önemli yer tutar. Nureddin Mahmud'un organize ettiği Hârim seferi sırasında Kutbeddin Mevdud, ağabeyine asker göndermek suretiyle iştirak etmiş, böylece Haleb ve Musul yöneticileri olan iki kardeş arasında Haçlılara karşı müttefik bir cephe oluşturulmuştur. Hârim savaşı sırasında Musul askerlerinin son derecede önemli rolleri olduğu anlaşılmaktadır.

Haleb hakimi Nureddin Mahmud, Hârim kalesine daha önce de bazı girişimlerde bulunmuşsa da bu girişimlerden bir sonuç alamamış, ancak ciddi mağlubiyetlere de uğramamış, fakat bu çarpışmalar sırasındaki küçük kayıpları onu daha da hırslandırmış ve Haçlılar'a karşı daha ciddi savaş hazırlıkları yapmak üzere onu teşvik etmişti. Nitekim 1163 yılında Hısnu'l-Ekrad yakınlarında karşılaştığı Haçlılar¹⁶⁹ karşısında mağlup vaziyette geri çekilen Nureddin Mahmud bir sene sonra, 1164'te, hem bu yenilginin intikamını alacak, hem de öteden beri zaptını

¹⁶⁹ Hısnu'l-Ekrâd o sıralarda *Hospitalier* Haçlılarının elinde bulunuyordu. *Hospitalier* tarikatine mensup bu şövalyeler hak. bkz. S.Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.129 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.286.

düşündüğü Hârim kalesini ele geçirecektir (559 h./1163-1164)¹⁷⁰. Esasen Nureddin Mahmud'un Hârim üzerine yürümesinde Haçlılar'ın Mısır'ı işgallerini önlemek teşebbüsü de rol oynamıştır. Nitekim 1164 baharında Mısır'daki Fatimî veziri Şâver'in Nureddin Mahmud'a müracaatla kendisini yeniden vezirlik makamına oturtması halinde Mısır gelirlerinin üçte biri ile Mısır Halifeliğinin Nureddin'e bağlanmasını teklif etmesi üzerine Nureddin Mahmud'un, Esedüddin Şirkûh komutasında Mısır'a bir ordu göndermesine neden olmuştu. Ancak Şâver'in, durumunu düzelttikten sonra Haçlılarla anlaşıp ihanet etmesi Suriye Hükümdarının tepkisini çekmişse de Nureddin, Haçlılar'ın Mısır'a girmesine engel olmak maksadıyla Hârim üzerine sefer düzenlemiştir. Nureddin Mahmud ilk kez olarak Esededdin Şirkuh komutasında kuvvet gönderdiği Mısır'la ilgisini bu andan itibaren kesmemiş ve zeval bulmakta olan Fatimî Halifeliğini yerine Mısır'ı kendisine bağlamanın yollarını aramış ve fırsat buldukça buraya kuvvet göndererek, bu düşünceyi gerçekleştirmiştir¹⁷¹.

Nureddin Mahmud'un Hârim kalesine yürümeden önce, Hısnü'l-Ekrad ve Re'sü'l-Ayn yenilgilerinin de intikamını almak maksadıyla, burayı ele geçirmek için ciddi bir hazırlığa girişmiştir. İbnü'l-Esîr, onun Hârim'i alma niyetini gösteren kararlı

¹⁷⁰ Nureddin Mahmud'un Hârim kalesini daha önce de ele geçirme girişimi hak. bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.233. Hısnü'l-Ekrad çarpışması (yada el-Bakia çarpışması olarak ta geçer. el-Bakia, Hısnü'l-Ekrad yakınlarında Nureddin'in karargah kurduğu ve hezimete uğradığı yerin adıydı) ve sonuçları hak. bkz. ayn. mlf., *a.g.e.*, XI, s.240-242. Hısnü'l-Ekrad çarpışmasında Bizanslı Dukas'ı da görüyoruz ki İbnü'l-Esîr, onun bu çarpışmada çok hararetli savaştığını belirtiyor. Bkz ayn.yerler.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.241 vd.; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, s.143; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.307-308.

tutumunu sözlerini naklederek göstermektedir. Buna göre Nureddin Mahmud, kendisine baskın düzenleyerek mağlup eden Haçlılar karşısında asla ümitsizliğe düşmemiş; durumu lehine düzeltereği anı sabırla gözetmiştir. Nureddin Mahmud, bu iş için geniş çaplı bir askerî ve lojistik destek sağlamaya girişmiştir. Aynı müellife göre Nureddin Mahmud, ordusunu techiz ederken, yaptığı aşırı masrafa rağmen ilim ve din adamları ile yardıma muhtaç insanlara *beytûlmalden* tahsis ettiği ödeneklere dokunmamış, bu ödeneklerde bir kesintiye gitmeden, başka imkanları kullanarak donanımını tamamlamıştır. Bu techizat sonrasında ordunun durumu gayet iyi bir seviyeye gelmiştir. Öyle ki kaynağın ifadesine göre bu donanımdan sonra Nureddin Mahmud'un ordusu "sanki hiç bir mağlubiyete uğramamış bir ordu" haline gelmiştir¹⁷².

İşte Nureddin Mahmud, Hârim kalesi üzerine yürümek için ordusunu techiz ederken bir yandan da komşu hükümdarları yardıma çağırdı. Başta Musul ve el-Cezire hakimi kardeşi Kutbeddin Mevdud bu çağrıya olumlu cevap verdi. Ayrıca Hısn-ı Keyfâ hakimi Fahreddin Kara Arslan, Mardin hakimi Necmeddin Alpı ve diğer yerel hükümdarlar da Nureddin Mahmud'un ordusuna iştirak ettiler. Nureddin Mahmud'un kardeşi Nusretüddin Emir Emiran dahi gelerek Nureddin ile beraber savaştı. İbnü'l-Adim'in bir kaydından Yârûkiyye Türkmenlerinin de bu savaşta rol oynadıkları anlaşılmaktadır¹⁷³.

¹⁷² Nureddin'in bu konudaki kararlı tutumu hak. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.246; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.122 vd.; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, s.136.

¹⁷³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.320; İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.140-142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.246; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.122-123; Anonim *Süryani Vekâyinâmesi*, s. 303; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-*

Zeyneddin Ali Küçük komutasındaki Musul Atabegliği kuvvetlerinin katılmasıyla güçlenen, Nureddin Mahmud ta Zeyneddin Ali'yi savaş sırasında ordu komutanı tayin etmişti. Hısn-ı Keyfâ Artuklu Hükümdarı Fahreddin Kara Arslan'ın kuvvetleri de gelerek harekat sırasında asıl ordunun sağ tarafında konuşlandırıldılar. Fahreddin Kara Arslan, Nureddin Mahmud'un *cihad* çağrısı karşısında kısa süren bir kararsızlık geçirmiş ancak az sonra askerlerinin bizzat başında yer alarak Nureddin'in davetine icabet etmişti. Fahreddin Kara Arslan'ın ittifaka katılmada çekimserlik gösterip sonradan iştirak etmesi, kaynağa göre Nureddin Mahmud'un galip gelmesi halinde üzerine yürüyüp ülkesini elinden almasından korkması yüzünden vuku bulmuştur. Üstelik, bütün Müslümanların *cihada* katıldığı bir zamanda kendisinin katılmaması halinde ülkesi halkının kendisine itaatten ayrılacağını düşünen Kara Arslan, *cihada* katılmayı en doğru yol olarak görmüştür. Necmeddin Alpı ise kendisi bizzat katılmamış ancak mücehhez bir birlik göndererek Nureddin Mahmud'un çağrısına uymuştur¹⁷⁴.

Kurûb, I, s.143; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.308; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, 83; G. Ögün, *Begteginliler*, s.40.

¹⁷⁴ Fahreddin Kara Arslan'ın Nureddin Mahmud'un davetine iştirakindeki çekimserliği ve daha sonra karar değiştirerek Nureddin'e katılması hakkında El-Kâmil,'de yer alan kayıta şu sözleri dikkat çekicidir. Fahreddin, önce, adamlarına gitmeme kararını bildirir. Ancak ertesi gün bu kararından vazgeçip Nureddin'in yardımına gitmeye karar verir. Nedimleri kararını niçin değiştirdiğini sorduklarında Fahreddin Kara Arslan, Nureddin Mahmud'un kendisine karşı takip ettiği siyaset yüzünden değiştirdiğini; zira bunun ülke halkının kendisine itaattan ayrılması sonucunu doğuracağını söyler. Nureddin, bu siyaseti geliştirirken tüm Müslümanları Haçlılara karşı birleştirmek, onların maddi ve manevi desteğini sağlamak üzere bütün zahidlere, abidlere mektuplar göndermiş onları cihada teşvik etmiştir. Müslümanların, Nureddin Mahmud tarafından teklif edilen kutsal savaş fikrini

Öte yandan, Nureddin Mahmud'un Suriye, Irak ve Güney Doğu Anadolu'daki Müslümanlardan oluşan çok büyük bir kuvvetle Hârim üzerine yürüyeceğini haber alan Suriye'deki Haçlı kontlukları, ona karşı koymak için bir araya geldiler. Bu ittifaka Hârim'deki Haçlı birliğinin yanısıra Antakya prensi Bohemond III, Çukurova Ermeni Kralı Thoros ve Trablus kontu Raymond II ile bölgede bulunan diğer Haçlı kuvvetleri başlarında ileri gelen komutan, dük ve kontları ile katıldılar. Ayrıca Bizans imparatorluğu da bu ittifakta Konstantin Koloman komutasındaki bir birlikle yer almıştır¹⁷⁵.

Hazırlıklarını tamamlayan Nureddin Mahmud ve beraberindeki Müslüman ordusu Hârim'i ele geçirmek üzere harekete geçti. Hârim kalesi, "Amme"¹⁷⁶ denen yerde yapılan şiddetli bir savaştan sonra Müslümanların eline geçti. Savaşı Müslümanların kazanmasında savaş sırasında tatbik edilen bozkır savaş taktığının önemli etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Nureddin Mahmud, klasik bir Türk savaş yöntemi olan bozkır taktığını Hârim çarpışması sırasında son derecede başarıyla uygulamıştır. O bu konuda Musul kuvvetleri komutanı Zeyneddin Ali Küçük'ün büyük yardımını görmüştür.

destekleyecekleri ortada iken, yönetimi altında bulundukları Fahreddin'in bir müslüman olarak cihada iştirakten çekinmesi, Müslümanlar katındaki otoritesini ve meşruiyetini yitirmesine sebep olacaktır. Bkz. *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.246; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.123; İbn-i Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, s.143-144; Ataoğlu, a.g.t., s.90.

¹⁷⁵ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.142; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.246-247; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.308. Bar Hebraeus'a göre Haçlı ordusu 13.000 askerden oluşmaktadır. Bu durumda nerdeyse Haçlı ordusunun tamamı imha edilmiş oluyor. Bkz., *Abu'l-Farac Tarihi* II, s.400.

Tarihçi İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre, Müslüman ordularının sağ (meymene), sol (meysere) ve merkez (kalb) birlikleri olmak üzere üç kola ayrılarak yapılan Hârim savaşı iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşamada, hücum kalkan, ancak Hârim önlerinde karşılaştıkları Haçlılar'la çarpışmayıp Artah'a kadar çekilen öncü birlikleri, bu suretle önemli bir Haçlı birliğini merkezden uzaklaştırmayı başarmışlardır. “Önceden düşünülmüş ve kararlaştırılmış olan bu ricat hareketi”nin sonunda gerçekleşen ikinci aşamada ise, merkez kuvvetleriyle sağ ve sol kanat kuvvetleri ani hücum ile Haçlılar'ın merkez ve ardçı birlikleri üzerine hücumla geçmiş, takibe katılan süvari birliklerinin dönmesine fırsat verilmeden asıl ordu imha edilmiştir. Bu süvari grubu da, geri dönüp karargâhlarının yerle bir ve burada bulunan piyade birliklerinin imha edildiğini gördükleri sırada, Müslüman kuvvetlerinin hücumu ile tam bir hezimetle uğratılmıştır. Böylece kesin bir zafer kazanın Nureddin Mahmud, Hârim'e girerek şehre hakim olmuştur (21 Ramazan 559/12 Ağustos 1164). 8,000-10,000 arasında Haçlı askerinin öldüğü rivayet edilen savaş sonunda sağ kalanların çoğu da tutsak edilmiştir¹⁷⁷.

Görüldüğü gibi Musul Atabegliği kuvvetleri, Hârim savaşı gibi son derece önemli bir zaferde büyük pay sahibi olmuşlardır. Savaş sırasında Haçlı askerlerinin imhasına katılan Musul Kuvvetleri, ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük'ün stratejisi ile Haçlıların süvari birlikleri yerlerinden ayrılınca geride kalan piyadeler

¹⁷⁶ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.142.

¹⁷⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.142; İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, s.320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.247; ayn. mlf., *Atabekkiye*, s.124-125; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.401; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, s.144-145; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, I, s.336; Stevenson, s.189; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.308; Ögün, a.g.t., s.41.

üzerine süratle hücum etmiş ve savaşın Müslümanlar lehine neticelenmesini sağlamıştır.

Savaş sonunda tutsak edilenler arasında Antakya prinkepsi Bohemond, Trablus kontu II.Raymond, Hısn-ı Ekrad hakimi, (Joscelin'in oğlu), general Konstantin Koloman gibi son derece önemli Haçlı ve Bizans ileri gelenleri ve komutanları bulunmaktadır. Esirler birbirlerine zincirlenerek Haleb'e götürülmüşlerdir. Ayrıca Nureddin'in safında savaşa katılmış olan Yarûkiyye Türkmenleri Ermeni Leon oğlu Mleh'in salıverilmesinde etkili olmuşlardır¹⁷⁸. Bu arada Mleh'in kardeşi Toros ta savaş meydanından kaçarak canını kurtaran az sayıdaki Haçlı askerlerinden biri olmayı başarmıştı. Hârim savaşı sırasında Suriye'deki Haçlıların genelkurmayının tamamen Müslümanların eline geçtiği anlaşılmaktadır. Kaynağa göre Hârim savaşı, Haçlıların Suriye ve Filistin bölgelerine geldikleri andan beri karşılaştıkları en büyük mağlubiyetti¹⁷⁹.

Hârim Kalesinin fetih işi tamamlanınca Musul kuvvetleri Musul'a dönerken Nureddin Mahmud'un oluşturduğu ittifak üyeleri olan Hısn-ı Keyfa, Mardin ve diğer yerel hükümdar ve komutanlar askerleriyle memleketlerine gitmişlerdir¹⁸⁰.

Hârim'in alınması konusunda Nureddin Mahmud tarafından gösterilen ısrar, esasen Suriye-Filistin bölgesindeki Haçlı kuvvetlerinin Kudüs Haçlı kontluğu ile birleşerek Mısır'a yürümelerine engel olma arzusundan kaynaklanıyordu. Nureddin'in

¹⁷⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.320.

¹⁷⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.142; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.124-125; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, s.145; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.308. Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.400 vd. ; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, XII, s.449.

böyle bir zamanlama yapması esasen Mısır'ın Haçlılar tarafından istila edilmesine engel olma amacını taşırsa da, Suriye ve Filistin'den Mısır'a giden Haçlı birliklerinin boşalttığı, dolayısıyla savunması zayıflayan bölgedeki kentlerin Müslümanların eline geçmesini sağlamak ve bu suretle Haçlılara bir darbe vurmak siyasetini de içermektedir. Kaynakta Nureddin Mahmud'un Haçlıların Mısır'a sefer düzenlemelerine engel olmak için Hârim'e yürüdüğü kayıtlıdır. Savaş sonunda Hârim kalesi Müslümanlar'ın eline geçerken, savunmasız kalan ve kontu tutsak edilen Antakya'nın da fethi için adamlarının teklifini Bizans'a komşu olmamak için geri çeviren Nureddin Mahmud, bu savaş sonunda kazanılan zaferin sonucundan tam olarak yararlanamamıştır. Ancak Nureddin Mahmud, bu aşamada Antakya'ya girme konusunda ısrar etmez. Ona göre Antakya kontluğu, büyük ve güçlü bir devlet olan Bizans ile kendisinin hükümlan olduğu Suriye toprakları arasında bir tampon bölge oluşturmaktadır. Dolayısıyla Antakya kontluğu, bu aşamada Nureddin Mahmud'un Suriye'deki güçlenişine bir perde oluşturmakta; Bizans'ın tepkisini doğrudan üzerine çekmesine engel olmaktadır. Onun, bu konudaki fikirlerini adamlarına verdiği şu cevaptan anlıyoruz: “Şehri (Antakya) zaptetmek kolaydır. Fakat kaleyi almak güçtür. Kuşatma uzun sürebilir. Biz kaleyi sıkıştırdığımızda da Antakyalılar Kostantiniyye hükümdarına haber gönderip şehri ona teslim edebilirler. (Halbuki) Bohemund'a komşu olmak benim için Rum imparatoruna komşu olmaktan daha iyidir.”¹⁸¹ Görüldüğü üzere Nureddin Mahmud, henüz toparlanmakta ve güçlenmekte olan devletinin büyük bir imparatorlukla komşu olmasını doğru bulmamaktadır. O,

¹⁸⁰ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.142; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.247; Ataoğlu, *a.g.t.*, 91.

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.246-248; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.125.

öncelikle Suriye'de kurulmuş bulunan daha zayıf durumdaki Haçlı kontluklarıyla mücadele ederek gücünü artırmaya girişmiştir. Nureddin Mahmud bu siyasetine uygun olarak Hârim savaşından hemen sonra Haçlıların toparlanmasına fırsat vermeyerek civardaki kent ve kalelerini yağmalamaları için *seriyyeler* göndermiştir. Öte yandan esir düşen Antakya prinkepsi Bohemond, fidye-i necat ve tutsak edilmiş Müslümanların salıverilmesi karşılığında serbest bırakılmıştır¹⁸².

Hârim savaşı sırasında görüldüğü gibi Musul Atabegliği, üstlendiği rol ile Nureddin Mahmud'a önemli bir takviye sağlamıştır. Gerektiği ve çağrıldığı anda Musul kuvvetleri, derhal Nureddin Mahmud'un ordusu saflarında yer almaktadır. Atabeg Kutbeddin Mevdud döneminde Musul Atabegliği, *cihad* çağrısı olduğunda Müslümanların hamiliğini üstlenmiş bulunan Nureddin Mahmud'un yardımına ordu göndermekte tereddüd etmemektedir. Nureddin Mahmud'un bu dönemde üstlendiği rol, dönemin anlayışı bakımından oldukça önemlidir. O, din uğrunda kafirlerle savaşan kahraman bir *mücahiddir* ve ayrıca barış zamanlarında Müslümanlara karşı gösterdiği ve uyguladığı barışçıl ve insani uygulamaları, ona insanlar üzerinde özel bir etki ve nüfuz sağlamıştır. Dolayısıyla Nureddin Mahmud'un çağrısına koşmamak diğer Müslüman hükümdarlar için affedilemez bir durumdur ve bu durum bu hükümdarların iktidarını sarsabilirdi. Nitekim, görüldüğü gibi Fahreddin Kara Arslan, istikbalinden endişe edince cihada iştirak etmişti. Musul Atabegliği Hârim seferinde Zeyneddin Ali Küçük'ün başında bulunduğu bir miktar askeri kuvvetle temsil edilmiştir. Atabeg Kutbeddin Mevdud'un nâibi olan Zeyneddin Ali Küçük,

¹⁸² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.320-321; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.248; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.125 ; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, s.145; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.309.

ordu komutanı olarak (*mukaddimü'l-ciüyüş*) bu savaşa katılmış ve zaferin kazanılmasında önemli roller üstlenmişti.

Öte yandan Kutbeddin Mevdud, kardeşi Nureddin Mahmud'un Haçlılar'la olan mücadelesinde sürekli yanında olmaya çalışmıştır. Nitekim Nureddin Mahmud'un 1166, 1167 ve daha sonraki yıllarda yaptığı mücadelelerinde Musul Atabegliği kuvvetlerini desteğine alarak Banyas, Hısnu'l-Ekrâd, Arka¹⁸³, Halbe¹⁸⁴'yi yağmalaması ve Urayme ile Sâfisâ'yı fethetmesi mümkün olmuştur. Zengî kardeşler, bu mücadele için askerî hazırlıklarını tamamlayınca Hıms yakınlarında bir araya gelmişler, buradan Haçlıların elindeki yukarıda sözü edilen kent ve kalelere hücumla geçerek yağma ve baskınlar düzenlemişlerdir. Bu harekatta Urayma ve Sâfisâ fethedilmiş, ancak diğer beldeler sadece tahrip edilebilmiştir. Bu arada bölgede oturan Hristiyan halk, Müslümanların eline geçmemesi için evlerini ve kasabalarını yakmışlardır¹⁸⁵.

Zengî kuvvetleri, Sâfisâ fethinden sonra Ramazan ayını Hıms'ta geçirdiler ve sonra yeniden Haçlı topraklarına yöneldiler.

Nureddin Mahmud, Haçlılar üzerine gaza savaşları düzenlemek için kardeşi Musul hakimi Kutbeddin Mevdud ve nâibi Zeyneddin Ali Küçük'le birlikte Ramazan 564/Mayıs 1169'da Hama'da bir araya geldiklerinde Hunin üzerine yürümeye karar verdi. Buradan Hunin üzerine yürüyen Zengî kuvvetleri, Hunin'i bir ay sonra, Şevval/Haziran ayında ele geçirdiklerinde kale içinin Haçlılar tarafından yakılmış olduğunu gördüler. Bölgedeki en müstahkem Haçlı kalelerinden olan Hârim, Banyas ve Hunin'in Müslümanların eline geçtiğini gören Bilbis'teki Haçlı şövalyeleri,

¹⁸³ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, s.110.

¹⁸⁴ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.290.

ümitsizliğe kapıldılar ve o sırada Mısır'dan yeni dönmüş bulunan Esedüddin Şirkûh' haber gönderip barış yapmak istediklerini bildirdiler (Zilkade564 /Temmuz 1169). Böylece Haçlılar'la barış yapılarak savaşa ara verilince Musul Atabeglik kuvvetleri Musul'a dönmüştür. Nureddin Mahmud, Haçlılara karşı yapılan mücadelelerde kendisine yardıma gelen kardeşi Kutbeddin Mevdud'a bir atıyye olarak Fırat nehri kıyısındaki Rakka'yı vermiştir. Böylece Kutbeddin Mevdud, Rakka'yı elde etmiş olarak Musul'a dönmüştür¹⁸⁶.

Vezir Cemaleddin Muhammed Isfahânî ve Musul Atabegliğindeki Rolü

“el-Cevad” (cömert) adıyla meşhur olan vezir Cemaleddin Muhammed el-Isfahânî, Musul Atabegliği tarihinde kendisinden ayrı bir bahis olarak zikredilecek çapta önemli bir şahsiyettir. Musul Atabegliğinin önde gelen devlet adamlarından biri olan vezir Cemaleddin Muhammed Isfahânî, Musul Atabeglerinin hizmetine İmadeddin Zengi zamanında girmiş, onun ölümüyle Seyfeddin Gazi döneminde de bu görevini sürdürmüştü. Seyfeddin Gazinin de ölümüyle birlikte Musul'da Atabeg hanedanından Kutbeddin Mevdud'un başa geçmesinde önemli rol oynayan Cemaleddin Muhammed, vezirlik görevini Kutbeddin zamanında da devam ettirmiş, son derece akıllı ve tecrübeli bir devlet ve siyaset adamı olarak uzunca bir dönem Musul Atabegliği tarihinde önemli rol oynamıştır.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.266.

¹⁸⁶ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.30-31; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.321; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.266; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, I, s.336; Dakuki, a.g.t., s.101-103. Nureddin Mahmud, C. Alptekin'in (“Musul Atabegliği (Zengiler) (1127-1233)”, *DGBİT*, İstanbul 1988, VII, s.558'de) belirttiği gibi Rakka'yı Kutbeddin'e Sincar karşılığında vermemiş, Hârim seferinden sonra, Musul ordusuyla gelerek Safisa, Hunin, Banyas kale ve şehirlerinin fethine katılmasından dolayı vermiştir.

Cemaleddin Muhammed'in Atabeglik Hizmetine Giriş

Asıl adı Ebû Cafer Muhammed b. Ali. B. Mansur olan Musul Atabegliğinin bu ünlü veziri hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen müelliflerden İmâdeddin Isfahanî'nin kaydına göre Selçuklu Devletinin hizmetinde yer almış bir bürokrat aileden gelen vezirin dedesi Mansûr, Sultan Melikşah'ın *parsçısı* imiş. Babası Ali ise Isfahanlı olup Kamil Ali ismiyle bilinmekte iken ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün oğlu Şemsülmülk'ün *hâciblik* görevinde bulunmuş. Kaynağa göre çok akıllı ve dirayetli bir kimse olan Cemaleddin'in babası Kamil Ali, hükümdarlar ve vezirler tarafından edib, necip ve mümtaz bir şahsiyet oluşu dolayısıyla istihdam edilmek istenen ve önemli olaylar karşısında görüşü sorulan bir kimsedir. Kamil Ali, bir kızını Katip Isfahanî'nin amcası Aziz'in dayılarından birinin oğluna vermiş, bu münasebetle adı geçen Aziz ile damad, Kamil Ali'nin oğlu Cemaleddin'e edebiyat öğretmiş, ilim ve edeble yetiştirmişlerdir. Böylece iyi bir eğitim alan Cemaleddin, bilgili ve dürüst bir kimse olarak yetişmiş; bu vasıflarıyla göze girmiş ve özellikle –Isfahanî'nin kaydı göz önüne alınırsa- Aziz'in dahliyle Sultan Mahmud'un *Divanı'l-Arz*'inde görev almıştır. Cemaleddin, bir süre sonra, İmadeddin Zengi Musul'a vali olarak tayin edildiğinde onun karısının önceki eşi *emir-i isfehsalar* Gündoğdu'dan olma ve ileri gelen emirlerden biri olan oğlu Hasbek'in vezirliğine getirilmişti. Böylece Cemaleddin, İmadeddin Zengi'nin maiyyetine girmiş oluyordu. İmadeddin Zengi, başarısı ve dürüstlüğü ile ön plana çıkan Cemaleddin'i bir süre sonra *Divanı'l-İşraf*tan sorumlu kılmış ve Nusaybin'i *iktâ* etmiştir. Bir süre sonra Rahbe de Cemaleddin'in *iktâ*larına tahsis edilecektir. Bir süre sonra, Atabeg Zengi tarafından, 528/ 1133-1134'te *vezarete* getirilen Ziyaeddin Ebû Said Behram b. el-Hızır el-Kefertûsî'nin iki sene sonra ölmesi ve yerine Ebu er-

Rıza ibn Sadaka'yı *vezir* olarak tayin edilmiş ancak çok geçmeden, *Divan* işlerinin başına Cemaleddin getirilmiş ve *vezir* olarak tayin edilmiştir¹⁸⁷.

Vezir Cemaleddin Muhammed, sahip olduğu nezaket, güzel ve makbul fikirleriyle Atabeg üzerinde önemli bir etkiye sahip olarak onun vazgeçemediği *nedimleri* arasına girmiştir. Atabeg nezdindeki nüfuzu son derecede artan ve bu vesileyle kişisel gücünü de ziyadeleştiren vezir Cemaleddin, bu vasıflarıyla devlet içinde birçoklarının kıskançlığını ve nefretini kazanmış ve bu yüzden Atabeg Zengi'nin öldürüldüğü sırada kendisi de bir kısım ordu ileri geleni tarafından öldürülmek ve malları yağmalanmak istenmişti. Bu düşüncelerini icraya koyan rakipleri, çadırına ok atarak hücumda bulunmuş iseler de ümerâdan bir grup veziri korumuş ve böylece vezir bu emirler sayesinde canını kurtararak Musul'a dönebilmiştir¹⁸⁸.

Vezir Cemaleddin'in Musul Atabegliğindeki Hizmetleri ve Siyasi Faaliyetleri

Vezir Cemaleddin Muhammed'in Atabeglik üzerindeki nüfuzu İmadeddin Zengi'nin ölümüyle birlikte daha da artmıştır. Nitekim Zengi'nin 1146'da öldürülmesi sırasında yanında bulunan vezir, Selçuklu şehzadesi Alp Arslan'ın

¹⁸⁷ İsfahanî'nin belirttiğine göre sultan Mahmud'un Divan'ında müellifin amcası olan Aziz'in dahliyle görev alan Cemaleddin, daha sonra İmadeddin Zengi'nin maiyyetine dahil olurken de adı geçen Aziz'in rolü olmuş ve Aziz Cemaleddin'in Hasbek'in veziri olmasını sağlayan kişi olmuştur, bkz. Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s.191-193; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.118; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.143; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, s.343-344 Ayrıca Cemaleddin Muhammed'in İmadeddin Zengi zamanında Atabeglik hizmetinde oynadığı roller hak. Alptekin yeterli bilgi vermez. Yazar, İmadeddin İsfahanî'nin yukarıda zikredilen kaydıyla yetinir. Bkz. *Reign of Zangi*, 91.

¹⁸⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.143-144.

ülkeyi ele geçirmek isteği sırasında bir yandan onu eğlence ile oyalarken, bir yandan da Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud'un Haleb'e gidişinde etkili olmuş ve nihayet Musul'un Zengi'nin büyük oğlu Seyfeddin Gazi'ye kalmasını sağlamıştı. Vezir Cemaleddin, bu konuda Atabeglik nâibi Zeyneddin Ali Küçük ile de tam bir işbirliği halinde olmuştur. Vezir Cemaleddin, I.Seyfeddin Gazi'nin Musul'da Atabeg olarak başa geçmesi hususunda Irak Selçuklu Sultanı Mesud katında ricada bulunmuş, böylece Seyfeddin, Musul Atabegi olarak ilan edilmiştir. Bunu müteakip Atabeg Seyfeddin Gazi de ülke yönetimini ele alınca Cemaleddin Muhammed'i vezaret görevinde bırakırken Zeyneddin Ali Küçük'ü de ordu komutanlığı ile niyabet görevine getirmiş ve bu iki devlet adamına Atabeglik devletinin bütün işlerin tedbir ve tertibini havale etmiştir. Vezir Cemaleddin Muhammed'in vezâreti hususunda ona bağlı kalacağına dair Zeyneddin Ali Küçük yemin etmiştir¹⁸⁹.

Vezir Cemaleddin Muhammed, bundan sonra Atabeglik tarihindeki ağırlığını bir kez de Kutbeddin Mevdud'un Atabeg oluşu sırasında hissettirmiştir. Akıllı vezir, hamisi olan Zengi hanedanının Musul'da hükümrân olarak devam etmesi için birikimini bu yolda sarfetmekten çekinmemiştir. O, Atabeg Seyfeddin Gazi'nin 1149'da ani ölümüyle boş kalan Musul tahtı için Haleb'te bulunan Nureddin Mahmud'u çağırmak yerine, kardeşi ve o sırada Musul'da bulunan Kutbeddin Mevdud'u getirmiştir. Cemaleddin, bu tercihi ile Nureddin Mahmud'un tepkisini çekmişse de akıllı vezir, Nureddin Mahmud'un bu tepkisini de bertaraf etmesini bilmiştir. Nitekim, Musul'da Seyfeddin'in öldüğünü ve yerine Kutbeddin

¹⁸⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.131; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 191; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.119; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.144; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, s.344. Ayrıca bkz. yuk., *I.Seyfeddin Gazi Dönemi*.

Mevdud'un getirildiğini haber alan ve ordu içinde birtakım komutanların kendisine meylettği Nureddin Mahmud, 1149'ta Haleb'ten süratle Musul istikâmetinde hareket ederek Sincar'a geldiğinde kendisiyle savaşmak isteyen Kutbeddin Mevdud ile arasını yine vezir Cemaleddin Muhammed düzeltmiştir. İki kardeş arasında barış yapılmasını sağlayan vezir, Nureddin'in Haleb'e dönmesini temin ederken Musul'un Kutbeddin Mevdud elinde kalmasını bu vesileyle sağlamıştır¹⁹⁰.

Ani Savaşı ve Vezir Cemaleddin Isfahani'nin Rolü

Vezir Cemaleddin Muhammed, siyasi nüfuz ve kudreti dolayısıyla yalnız Musul'da değil fakat ülke sınırları dışında ve uluslararası ilişkilerde barışın korunması hususunda önemli katkıları ve rolleri olan biridir. Fırsat buldukça uluslararası olayların ve ilişkilerin içine girmekten çekinmeyen vezirin bu yöndeki önemli faaliyetlerinden biri de, Doğu Anadolu'daki Türk Devletleri ile Gürcüler arasında yapılan savaştan sonra gerçekleşmiştir. Musul vezirinin bu girişimi, onun, sadece sadaka dağıtan hayır sahibi bir kimse olmadığını, aynı zamanda diplomatik ilişkilere giren, atılgan, kariyer ve nüfuz sahibi bir kimse olduğunu da göstermektedir.

Ani önlerinde Doğu Anadolu Türk Devletleri ile Gürcüler arasında yapılan savaş hakkında burada kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Doğu Anadolu'da hüküm süren Türk Devletleri ile Gürcüler arasındaki savaşın nedeni esasen Ani üzerindeki mücadele idi. Ani kenti, Şeddâdoğullarından emîr Fazlun b. Mînuçehr'in hakimiyetinde idi. 556/1161 yılında Ani'deki papazlar, isyan ederek şehrin idaresini Fazlun'dan aldılar ve kenti Gürcü Kralı Grigor'a teslim ettiler. Fazlun b. Mînuçehr, Sürmeri (Sürmeli) 'ye komşu olan Bekran kalesine

¹⁹⁰ Bkz. yuk.*Kutbeddin Mevdud'un Atabeg Oluşu* bahsi.

giderken, Grigor da Ani'ye gelerek, şehirde bulunan Şeddâdî halkına ve Fazlun'a ait malları yağmalamış; halkı esir etmişti. Grigor, Ani'ye Sa'dûn adındaki *hâcibini* vali olarak atadıktan sonra Tiflis'e dönmüştü (Cemaziyülevvel 556/Mayıs 1161)¹⁹¹.

İşte, Ani'nin Gürcüler'in eline geçişi ve kentteki Müslüman halkın esir edilerek mallarının yağmalanması, bölgedeki Türk beylerinin tepkisini çekti. Olaylar üzerine bu Türk beyleri bir araya gelerek Gürcüler üzerine yürümeği ve Ani'yi geri almayı kararlaştırdılar. İttifaka Ahlatşah II.Sökmen, Erzurum hakimi İzzeddin Saltuk, Erzen-Bidlis hakimi Fahreddin Devletşah, Kars ve Sürmeri beyleri ile Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı katıldı. Ancak Ahlatşah Sökmen komutasındaki birlikler, Necmeddin Alpı'yı beklemeden harekete geçtiler (Receb 556/Haziran-Temmuz 1161). Müslüman ordusu Ani kapısı önlerinde iken, Gürcü Kralı Grigor'un ani bir baskınına uğradı. Bu sırada İzzeddin Saltuk kuvvetleriyle ittifaktan ayrıldı. Müttefik kuvvetler, Gürcü ordusu karşısında hezimete uğradı. 80,000 kişilik Müslüman ordusu dağıldı; 7,000 asker öldü, 9,000 kişi tutsak düştü¹⁹². Tutsaklar arasında Sökmen'in yakın adamlarından 6 komutan ile 150 ileri gelen emir de vardı. Aralarında Sökmen'in kayın biraderi Bedreddin de bulunuyordu. Ayrıca çok sayıda

¹⁹¹ İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s.361; İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.127; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.398-399; Papas Grigor, Gürcü Kralının Ani'deki Müslümanlarla birlikte kendisine itaat etmeyen 1000 Hristiyan'ı öldürdüğünü ve şehrin muhafazası için 2000 Gürcü askerini bıraktığını kaydetmektedir. Bkz. *Papas Grigor'un Zeyli*, s.331; İbnü'l-Ezrâk, ve İbnü'l-Kalanisî'nin Ani'deki papasların isyanının Cemaziyülevvel ayında olduğunu kaydetmelerine karşın O. Turan, bu isyanın Cemaziyülâhir ayında gerçekleştiğini söyler. Bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 11.

¹⁹² Papas Grigor'un kaydına göre tutsak düşenlerin sayısı 2,000'dir. Bkz. *Papas Grigor'un Zeyli*, s.331; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 13.

at, katır, deve, çadır, zırh ile diğer silahlar ve koyun sürüleri Gürcülerin eline geçti. Ani şehri Müslümanlardan alınan ganimetlerle dolduruldu. Şehirde bolluk öyle arttı ki en kaliteli bir zırh iki *danga* satıldı. Sökmen, Ahlat'a yanında 400 kişi olduğu halde dönebildi. Bu arada Malazgirt'e gelmiş olan Necmeddin Alpı, hadiseyi öğrenince geri döndü ve Meyyâfârikîn'e gitti¹⁹³.

İşte böylece Doğu Anadolu Türk hükümdarlarının, 1161 yılı yazında Ani'de, Abhaz Kıralı Grigor'un saldırısına uğrayarak mağlub olmaları ve binlerce tutsak ve ölü vererek savaş meydanını terketmeleri üzerine, Vezir Cemaleddin Isfahanî devreye girdi. Vezir Cemaleddin, Kıral Grigor'a bir elçi göndererek, özellikle tutsak düşen Ahlatşah'lı komutanlardan biri olan Esbâgird hakimi Emir Helderî el-Kurkutufî'nin serbest bırakılması hususunda ricada bulundu. Vezir Cemaleddin, bu ricanın yanısıra kırala ayrıca 5,000 dinar daha göndererek, aralarında Hicaz'lı bir grubun da bulunduğu, kimsesiz ve malı olmayan tutsak düşmüş diğer Müslümanların da salıverilmesini sağlamıştır¹⁹⁴.

¹⁹³ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.127; İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû Tarih-i Dimaşk*, s.361; *Papas Grigor'un Zeyli*, s.331; O. Turan, Necmeddin Alpı'nın Meyyâfârikîn'e döndükten sonra "büyük alim Cemaleddin'i Gürcü kralına gönderip Sökmen'in emir ve askerlerini kurtardı; kimsesiz ve fakir esirler için de 5000 dinar fidye gönderdi" demektedir. Bu kayıtların yazarı olan O. Turan'ın, Cemaleddin'in Musul Atabegliği veziri olduğunu bilmediğini gösteriyor. Ayrıca, bu "alim"ın Necmedin Alpı tarafından Gürcü Kralına elçi olarak gönderildiği (!) kaydı da durumu daha ilginç yapar. Oysa durum yukarıda anlattığımız gibidir. Olsa olsa vezir Cemaleddin, Ahlatşah Sökmen gibi Necmeddin Alpı'nın de ricası üzerine harekete geçmiştir. Bkz., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 12-13.

¹⁹⁴ İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s.361; *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi ve Papas Grigor'un Zeyli*, s.331; Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s.205; Gürcülerle Doğu Anadolu Türk Devletleri arasında yapılan bu savaş hakkında bilgi

Bar Hebraeus'un kaydına göre Vezir Cemaleddin Isfahanî, Gürcü Kralına, "Mafrian İgnatius" adında birini elçi göndermişti. Elçi, Gürcü Kralı tarafından izzet ü ikram ile karşılanmış ve esirlerin bir çoğu bedelsiz salıverilmiştir. Ayrıca Kral Grigor, vezire verilmek üzere elçiyle birçok hediye göndermiş, yanına da kendi elçilerini yoldaş etmişti. Elçiler Musul'a varınca Musul ileri gelenleri tarafından karşılandılar. Gürcü Kralının elçileri, uçlarında haç bulunan mızraklar taşıyarak törenle şehre girdiler. Esirlerin kurtulmuş olması herkesi sevindirmişti¹⁹⁵.

Yine vezir, Gürcülerin daha önce saldırarak yıktıkları Kars'ın surlarının tamiri için 9,000 dinar göndermiş ve şehrin surlarını yeniden yaptırmıştır. Ayrıca Gürcü Kralına Tiflis'teki Müslümanlar için bir hastane yaptırmak istediğini belirtmişse de Kral, "ben kendi paramla yaptırım" diyerek vezirin bu önerisini reddetmiştir¹⁹⁶.

veren İbnü'l-Ezrak'ın kaydına göre, esasen savaşı Müslümanların kaybetmesinde İzzettin Saltuk'un ihaneti rol oynamıştır. Nitekim İzzettin Saltuk, daha önce Grigor'la yaptığı bir savaş sırasında kırala tutsak olmuş ve aralarında yapılan anlaşma uyarınca İzzettin, kıral Grigor'a kılıç kaldırmayacağına dair söz vermiş ve buna istinaden serbest bırakılmıştı. Nihayet savaşın en kızışmış olduğu bir sırada İzzettin Saltuk askerleriyle müttefiklerini terkederek Kars istikametine kaçmıştır. Ayrıca Mardin hakimi Necmeddin Alpi de müttefiklerin Ani'ye gelerek karargah oluşturdıkları sırada henüz yolda bulunduğundan Grigor'un baskınından zarar görmemiş ve mağlubiyet haberini alınca geri dönmüştür. Ayrıntılar için bkz. *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.127.

¹⁹⁵ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.399.

¹⁹⁶ İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.132; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 13.

Vezir Cemaleddin, bu girişiminden başka ayrıca her yıl yüklü miktarda fidye ödemek suretiyle Haçlılar'a esir düşmüş Müslümanları da hürriyetlerine kavuşturmakta idi.

Vezir Cemaleddin'in Hayır İşleri

Cömert bir kimse olan vezir Cemaleddin Muhammed, elindeki mal ve paradan hayır işleri için bir çok harcamalar yapmış, pek çok sadakada bulunmuş ve bir çok hayır kurumu vücuda getirmiştir. Bilhassa Hicaz'da yaptırdığı hayır işleri ile dikkat çeken vezirin faaliyetleri arasında Medine surları ve Hz. Peygamber'in Mescidi'nde harab olmuş yerleri tamir ettirmesi, buradaki medreseye duvar inşası; Ka'be'yi altın ve gümüşle süsleyip kapısını sağlamlaştırarak mermerlerden eşik yaptırması; Arafat'a havuzlar yaptırarak buraya yer altından su getirtmesi ve dağın eteklerinden tepesine kadar merdiven yaptırması; Mina'daki Mescidü'l-Hayf'ı yenilemesi; Mekke ve Medine'de oturan fakirlere ve muhtaçlara her sene düzenli olarak bütün yıl yetecek ihtiyaç maddeleri göndermesini zikretmek gerekir. Vezir, bu hayır işleri için "Erbâbu'-rusûm ve'l-kusad" namıyla bir özel divan vücuda getirmiş, böylece hayır işlerinin belli bir düzen içerisinde ifâ edilmesini sağlamıştır. Onun cömertliğine bir başka örnek olarak da zamanında Musul'da bulunduğu bir sırada fahiş fiyat artışı yüzünden fakirleşen halkın elinde bir şey kalmaması üzerine Selçuk vezirlerinin adetine uygun olarak ülke gelirlerinin öşrünü halka dağıttığını belirtmek gerekir. Bu fiyat artışı sırasında vezir elinde kalan azıcık malından olan ineğini satmış ve parasını sadaka olarak dağıtmıştır¹⁹⁷.

¹⁹⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.132; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.144-145; İbnü'l-Cevzî'nin bir kaydına göre vezirin her yıl düzenli olarak dağıttığı sadakalardan bir miktarı da Bağdad'taki *fakihlere*, *zahidlere* ve *mutasavvıflara* ulaştırılmakta imiş. Bkz. *Kitabu'l-muntazam*, s.209; Vezir

Vezir Cemaleddin, hayır işleri için yaptığı harcamalar ve elinin bu yolda açık oluşu nedeniyle “el-Cevad” adıyla anılır olmuş ve ilmi bakımdan da son derecede bilgili oluşuyla da “Cemaleddin el-Cevad” adıyla şöhret kazanmıştır. Devrin şairlerinden bazıları, vezir Cemaleddin’i medheden şiirler, kasideler yazmışlardır. Bu kasidelerden bazılarını İmadeddin Katip el-İsfahanî vezire okumuştur. Katib İsfahanî, bunun için ünlü vezirle 542/1147’de Musul’da görüşmüş, ayrıca vezirin huzurunda çeşitli meseleler hakkında fakihlerle tartışmıştır¹⁹⁸.

Vezir Cemaleddin, sadece Hicaz’da değil, ülkenin hemen her yanında ihtiyaç bulunan yerlerde hayır kurumları vücuda getirmiştir. Sadakaları Irak’tan başka Horasan ve Yemen’e kadar uzanan vezir, ayrıca, *hastane*, *ribât* ve *medresenin* yanısıra *köprüler* de yaptırmıştır. Bunlar arasında bilhassa İbnü’l-Ezrak’ın ayrıntılı bir şekilde bilgi verdiği köprüler, son derecede önemli yapılardır. Vezirin yaptırdığı ilk köprü bu müellife göre el-Cezire ile Fenek arasındadır ve “el-Yaryâr” adıyla anılmaktadır. Bu köprünün yapımı için çok büyük harcamalar yapılmıştır ve kemerleri güzel bir şekilde inşa edilmiştir. Yine vezir, Musul önünde Bâbu’l-

Cemaleddin, özellikle Mekke’de yaptıracığı düzenlemeler için önce Halife Muktefi’ye hediyeler göndererek onun iznini almış, ardından Mekke emiri İsa’ya da değerli armağanlar, bu arada değerli *hilat*ler ve 300 dinara satın alınmış bir *sarık* göndermek suretiyle hayır işlerini yola koymağa muvaffak olmuştur. Bkz. *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.250; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.127-129.

¹⁹⁸ Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s.193; İsfahanî’den naklen Ebu Şâme, *Kitabu’r-Ravzateyn*, s.345-348. Ebu Şâme, vezir Cemaleddin hakkında birkaç sayfalık bir nakilde bulunmakta ise de naklettiği bilgiler, özellikle İbnü’l-Esir’in kayıtları başta olmak üzere İsfahanî’den, Usame İbn Münkız’dan yapılan nakillerden ibaret olup bilinen elimizde olan kaynaklar haricinde bir bilgi sunmamaktadır, bkz a.g.e., s.343-356. Yine İbn Kesir, (*el-Bidaye ve’n-Nihaye*, XII, s.449-450) de vezir hakkında derleme bilgi sunmaktadır.

Hasbe’de bir başka köprü daha yaptırmıştır. Nihayet Ceziretu İbn Ömer yakınında Dicle üzerinde yaptırdığı köprü zikredilmeğe değerdir ki İbnü’l-Ezrak, bu köprünün “el-Bafta” köprüsü olarak bilindiğini nakleder. Halkın benzerini görmediği bir eser olan köprü, yontma taş, demir, kurşun ve kireçle yapılmıştır. Ne var ki tecrübeli vezir, inşasına başlanan bu köprünün tamamlandığını görmeden tutuklanmıştır. Yine buna yakın bir yerde “el-Erbad” (İbnü’l-Esir’de el-Eryâr, yukarıda zikri geçen el-Yaryar üzerindeki aynı köprü olsa gerek) nehri üzerinde başka bir köprü daha yaptırmış ve insanların hizmetine sunmuştur. Köprülerden başka çeşitli müesseseler vücuda getiren vezir Cemaleddin, Nusaybin’de bir *hastane* yaptırarak *vakıflar* tayin etmiş, hastanenin ihtiyacı olan malzeme ve ilaçlar bu suretle sağlanmış ve gerekli doktorlar tayin edilmiştir. Yine Musul ile Nusaybin’de yetimler için okul açtırmış buradaki öğrencilerin ihtiyacı olan yiyecek, elbise ve öğretmen ücretleri vezir tarafından tedarik edilmiştir. Ülkenin bir çok yerine *ribat*lar da yaptıran vezirin eserlerinden Sincar’da, Nusaybin’de, Musul’da ve daha bir çok yerde yaptırdığı bu ribatlar, halk tarafından büyük bir ilgiyle ve takdirle karşılanmış ve buralara bir çok halk gelerek sosyal ve dini ihtiyaçlarını gidermiştir¹⁹⁹.

Her gün evinin kapısına çıkarak fakir fukaraya 100 dinar-ı emirî veren vezir, ayrıca din alimleri, salihler ve eşrafa da türlü tahsisatta ve ödemelerde bulunurdu.

¹⁹⁹ İbnü’l-Ezrâk, *Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.132-133; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.250-251; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.129. Köprüler hususunda İbnü’l-Ezrak ile İbnü’l-Esir’in kayıtları arasında fark vardır. Birinciye göre vezirin yaptırdığı dört köprü vardır. Ancak İbnü’l-Esir’in ifadelerinden iki köprünün yaptırıldığı anlaşılıyor. Kanaatimizce İbnü’l-Ezrak’ta yer adlarının yanlış yazılması ikiden fazla köprü yapıldığı zannına sebep olmuştur. Burada, daha dikkatli olduğunu düşündüğümüz İbnü’l-Esir’in kaydını esas aldık.

Kıtlık zamanında üzerindeki elbiseyi satarak fakirlere dağıtacak kadar cömertliği ile şöhret bulmuştur²⁰⁰.

Vezir Cemaleddin'in Gözden Düşüşü, Hapsi ve Ölümü

Bununla birlikte vezir Cemaleddin Muhammed, devlet işlerindeki başarısı ve Atabegler katındaki özel yerinden dolayı rakipleri tarafından kıskançlığı mucip olduğundan onun başarısını istemeyenler Atabeg katında vezir aleyhinde tezviratta bulundular. Bu aleyhte kampanyanın neticesinde tecrübeli vezir Atabegin gözünden düştü. Vezirden nefret edenler Atabeg “ O senin mallarını topluyor ve sonra da keyfince harcıyor” diyerek tahrik ettiler. Bu şikayetlerin tesirinde kalan Atabeg Kutbeddin Mevdud talimatıyla, vezire Receb 558/Haziran 1163'ten itibaren devlet işlerinden el çektirildi. Sonra nâib ve ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük tarafından tutuklanarak hapse atıldı. Böylece Vezir Cemaleddin, uzun yıllar devletin bekası için yaptığı hizmet ve çalışmaların karşılığını hapse atılarak almıştı ! Mahkum ve mahpus vezir, serbest bırakılmasına fırsat kalmadan hapiste iken, trajik bir şekilde hayata gözlerini yumdu (Ramazan 559 /Temmuz 1164)²⁰¹.

Vezir Cemaleddin Muhammed, öldüğü zaman cenaze töreni için yetimlerin, fakirlerin, dulların ve bakıma muhtaç insanların oluşturduğu bir büyük bir halk kitlesi toplanmıştır. Vezir Cemaleddin'in cenazesi büyük bir törenle Musul'da

²⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.251.

²⁰¹ İbnü'l-Ezrak'ın ifadesinden vezir Cemaleddin'i tutuklanmasında Zeyneddin Ali Küçük'ün de rolü olduğu anlaşılmaktadır, bkz. *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, 131-133; oysa İbnü'l-Esîr, açıkça Zeyneddin'in adamlarının vezirden nefret ettiklerini yazar, bkz. *Atabekiyye*, s.119, ayrıca aynı müellif vezirin Şaban ayında öldüğünü kaydeder, a.g.e., s.167; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.145; İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-muntazam*, s. 209; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.118; ayn. mlf., *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.249.

Fethu'l-Keramî adıyla tanınan bir *sûfinin* mezarının yanına defnedilmiştir. Ancak bir süre sonra -kaynağa göre bir yıl- vezirin naaşı buradan alınarak Medine'ye nakledilmiştir. Cenaze kafilesi Musul'dan ayrıldıktan sonra güzergahı olan Tikrit, Bağdad, Hille, Feyd, Mekke'ye uğramış ve nihayet Medine'ye götürülmüştür. Büyük halk kalabalıkları tarafından karşılanan vezirin cenazesi için kafilenin geçtiği her beldede ve bu arada Bağdad'da cenaze namazı kılınmıştır. Mekke'ye getirildiği zaman göz yaşları içinde ona tavaf ettirilmiştir. Vezirin cenazesi Ka'be'yi tavaf ettirildikten sonra akşamleyin, sağlığında su getirttiği ve yamacına basamaklar yaptırdığı Arafat Dağı'nda vakfeye çıkarılmıştır. Burada iken, müteveffa vezirin naaşı yanında nöbet bekleyen bir şahıs, sürekli olarak onun iyiliklerini ve eserlerini anmıştır. Mekke'de büyük bir ihtiram ile Hac yaptırılan vezirin cenazesi, Medine'ye nakledilerek Hz. Peygamberin mezarı etrafında da tavaf ettirildikten sonra, Hz. Peygamber'in kabri ile el-Baki'-i Filîs kabristanı arasında bulunan, kendisi henüz hayatta iken inşa ettirdiği türbesine defnedilmiştir²⁰².

²⁰² İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.133,146-147; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.146; İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-muntazam*, s. 209; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, s.146. İbnü'l-Esir'in kaydına göre Vezirin cenazesinin Medine'ye nakledilmesinde, vezirle Esededdin Şirkuh arasında yapılan bir sözleşme rol oynamıştır. Bu müellifin bildirdiğine göre vezir Cemaleddin, hizmetinde bulunan Ebu'l-Kasım adlı sufiye, Esededdin Şirkuh ile aralarında anlaştıklarını, hangisi önce ölürse hayatta kalanın ölenin cenazesini Medine'ye nakledeceklerine dair birbirlerine söz verdiğini söylemiş, Ebu'l-Kasım da vezirden işittiği bu sözü İbnü'l-Esir'e söylemiştir. Nihayet vezirin ölümü ile Esededdin Şirkuh'un yanına giden adı geçen sufi, durumu anlatarak vezirin sözünü hatırlatmış ve naaşın Medine'ye nakli için ondan yardım istemiştir. Esededdin Şirkuh ta cenazenin nakli hususunda gerekli yardımı sağlamış, bunun için ihtiyaç duyulan paranın ve nakil araçlarının sağlanmasının yanısıra cenazenin nakli sırasında ona eşlik edip sürekli Kur'an

Vezir Cemaleddin Muhammed'in, "Celâleddin" lakabıyla tanınan tek oğlu Ebu'l-Hasan Ali, zamanının fazilet ve kerem sahibi, beliğ bir lisana sahip ileri gelen kişilerinden biriydi. Biyografi yazarı İbn Hallikân'ın gördüğünü söylediği bir "Divan" meydana getiren Celâleddin'in eseri İbnü'l-Esir kardeşlerden "Camii'l-Usûl" sahibi Mecdeddin Ebu's-Saadât tarafından bir araya getirilerek "*el-Cevahir ve'l-lâli mine'l-implâi'l-Mevlevî el-Vezirî el-Celâlî*" adı verilmiştir. Vezir Cemaleddin'in oğlu Celâleddin, meydana getirdiği divandan başka Atabeglik tarihi bakımından da önemli bir rol oynamış ve Kutbeddin Mevdud'un oğlu Atabeg II.Seyfeddin Gazi'nin vezirlik görevini üstlenmiştir. Celâleddin, 574/1178-1179 yılında Düneysir'de* iken vefat etmiş, cenazesi oradan Musul'a getirtilmiş, oradan da babasının medfun bulunduğu Medine'ye nakledilmiş ve burada babasının türbesine defnedilmiştir²⁰⁴.

Musul Atabegliği – Artuklu İlişkileri

Bütün tarihleri boyunca Musul Atabegliği ile Artuklular arasındaki ilişkiler farklı farklı mecralardan geçmişse de komşu olmaları münasebetiyle ilişkilerin seyri

okuması için de bir grup tahsis etmiştir. Böylece cenaze her geçtiği belde bu grup tarafından sürekli Kur'an okunmak ve cenaze namazı kılınmak suretiyle Medine'ye ulaştırılmıştır. Bkz. *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s.250; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.127 vd.

^{203*} Düneyser, Cezire bölgesinde Fırat nehri kıyısında, ticarî açıdan önemli yolların kesiştiği, Nusaybin ile Re'su'l-Ayn arasında bulunan bir şehirdir. Ayrıca Düneysir'in ne anlama geldiği hususunda bir açıklama yapan İbn Hallikân, Farsça bir terkip olan Düneysir'in aslının "Dünya-Ser" olduğunu ifade etmektedir. Müellif, bunun dünyanın başı anlamına geldiğini belirttikten sonra, Acemlerin, adetleri üzere, isim tamlamalarında tamlayan isimleri tamlananlardan sonra getirdiklerini yazar ve son olarak "ser" in Arapça "re's", yani baş anlamına geldiğini söyler. Bkz.İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.147.

²⁰⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.146-147.

sürekli bir işbirliği ve dostça komşuluk şeklinde olmuştur. Kimi zaman dostane münasebetler evlilikler yoluyla pekiştirilirken kimi zaman da hasmane davranışlar komşu hükümdarın ölümüyle zayıflayan devletin arazilerini ele geçirmeye yönelik olarak tezahür etmiştir. İşte Kutbeddin Mevdud zamanında Musul Atabeglerinin Artuklular'ın Mardin'deki koluyla ilişkileri dostane gelişirken Hısn-ı Keyfa hükümdarlığı ile aralarında bir rekabet söz konusudur.

Mardin Artukluları İle İlişkiler

Musul Atabegliğinin Kutbeddin Mevdud zamanında Mardin Artukluları ile aralarındaki ilişkileri daha Kutbeddin'nin Atabeg olarak tahta oturuşu sırasında başlamıştır. Nitekim, ağabeyi Seyfeddin Gazi'nin evlenmek istediği Mardin hakimi Hüsameddin Timurtaş'ın kızı Zümürrüd Hatun, çeyizi ile yola koyularak Musul'a gelmiş ancak Seyfeddin'in ani ölümü ile gerdeğe girememiştir. Bunun üzerine gelin, ağabeyinden sonra Musul Atabegi olan Kutbeddin Mevdud ile evlenmiştir. Bu evlilik neticesinde dünyaya gelen çocuklar, Musul Atabegliği hükümdarları olarak Zengi hanedanının ve iktidarının devamını sağlamışlardır. Artuklu prensesi Zümürrüd Hatun'dan doğan çocuklar şunlardır: II. Seyfeddin Gazi, I.İzzeddin Mesud, II.İmâdeddin Zengi ve Şerefeddin Hindu²⁰⁵.

Görüldüğü gibi bu evlilik bilhassa Zengi Atabeg hanedanının selameti bakımından hayırlı olmuştur. Musul Atabegliği tarihine damgasını vuran hükümdarların anası, Artuklu prensesi olan bu Hatun'dur. Şu halde Musul kolunun temsilcileri Artuklu kanı da taşımakta idi.

²⁰⁵İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.90,106; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.127; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, s.117.

Öte yandan söz konusu evlilik şartlarınca Dârâ'yı almasına göz yumulan Hüsameddin Timurtaş, bir süre sonra askerlerini hazırlayarak Dârâ üzerine yürüdü. Kısa süren bir kuşatma sonunda Dârâ Mardin Artukluları'nın eline geçti. Hüsameddin de Dârâ'ya Hâcib Yunus b. Bakkaş ed-Düneyserî'yi vali tayin etti (12 Zilhicce 544/12 Nisan 1150 Çarşamba)²⁰⁶. Ancak bir süre sonra Zengilerin damadı olacak olan oğlu Samsamüddin Behram, Hüsameddin'den sonra yerine geçen oğlu Necmeddin Alpı zamanında onun tasarrufuyla Dârâ'nın hakimiyetini ele almıştır.²⁰⁷

Zengiler ile Mardin Artukluları arasındaki ilişkiler Kutbeddin Mevdud ile Zümürrüd Hatun arasındaki evlilikle sınırlı kalmadı. Nitekim, yukarıda sözü edilen evlilikten bir yıl sonra 545/1150'de, bu kez Zengî hanedanı Artuklular'a kız verdi. Kutbeddin Mevdud'un kızkardeşi yani Atabegliğin kurucusu İmadeddin Zengi'nin ismi belirtilmeyen bir kızı, Hüsameddin Timurtaş'ın oğlu Samsamüddin Behram ile evlendirildi. Böylece bu önemli iki Türk hanedanı arasında evlilik yoluyla ikinci defa akrabalık bağı kurulurken siyasi olarak da Mardin ve Musul hükümdarları arasında dostane münasebetlerin gelişmesi mümkün oldu. Bu olayları o sırada Musul'da bulunması dolayısıyla görgü şahidi olan İbnü'l-Ezrak nakletmektedir²⁰⁸.

Ancak bu evliliklere rağmen Hüsameddin Timurtaş-Kutbeddin Mevdud arasındaki bu yakınlaşma fazla uzun sürmeyecektir. Nitekim kısa süre sonra Haleb hakimi Nureddin Mahmud Sincar'a girdiği zaman Hüsameddin'den kendisine katılmasını istediğinde onun da buna icabet etmesiyle Mardin Artukluları Haleb'le yakınlaştı ve Kutbeddin'in nüfuzundan çıktı.

²⁰⁶ Bu olayların görgü şahidi İbnü'l-Ezrâk, Dârâ'nın Artuklular'a geçisi sırasında Artuklu karargâhında bulunmakta imis. *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.90

²⁰⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.106, 108.

²⁰⁸ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.90.

Bununla birlikte Musul Atabegliği, Mardin Artukluları üzerindeki siyasetlerini ve nüfuzlarını kaybetmemek için yukarıda sözü edildiği gibi evlilik müessesini kullandılar. Nitekim bir süre sonra iki Devlet arasında yeni bir evlilik gerçekleşti. 1156 yılında ölen Hüsameddin Timurtaş'tan dul kalan, Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan'ın kızı Melike Hatun, Kutbeddin Mevdud'un nâibi ve ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük ile evlendirildi²⁰⁹.

Musul Atabegliği ile Mardin Artukluları arasındaki dostane münasebetler, Hüsameddin Timurtaş'tan sonra da devam etti. Necmeddin Alpı Mardin'de hükümdar olduğu sırada Musul hakimi Kutbeddin Mevdud, onu ziyaret etti. İbnü'l-Ezrak'ın kaydına göre Atabeg Kutbeddin, Mardin'de hastalanan Necmeddin Alpı'ya geçmiş olsun demek için çocuklarıyla beraber 565/1170'te Mardin'e gitmiştir. Bu sırada Mardin kalesinde bulunan Necmeddin Alpı, kendisini ziyarete gelen enişterine hasta olmasına rağmen hizmette kusur etmemiştir. Kutbeddin'e pek çok *hilat*ler ve *hediyeler* takdim eden Necmeddin, Kutbeddin'in şerefine büyük bir *ziyafet* düzenlemiş ve Atabegin Mardin'den hoşnut olarak ayrılmasını sağlamıştır²¹⁰.

Hısn-ı Keyfâ Artukluları İle İlişkiler

Musul Atabegliğinin Kutbeddin Mevdud döneminde Hısn-ı Keyfâ Artukluları ile olan ilişkileri zaman zaman dostane olmuşsa da zaman zaman da hasmane bir şekil almıştır. Atabeg Kutbeddin Mevdud zamanında Hısn-ı Keyfa'da hüküm sürmekte olan Fahreddin Kara Arslan'ın ölümüne kadar güçlü Zengi hükümdarlığı nüfuzu altına girmekten kurtulamayan Artuklu hakimleri, bağımsızlıklarını

²⁰⁹ İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.117.

²¹⁰ İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.159.

kazanabilmek ve kaybettikleri topraklarına yeniden kavuşabilmek için Atabeglerin ölümünü müteakip harekete geçmişlerse de pek de başarılı olamamışlar ve onların bu hareketleri önce Seyfeddin Gazi, sonra da Kutbeddin Mevdud tarafından bastırılmıştır. Artuklular, ayrıca Suriye'nin güçlü hükümdarı Nureddin Mahmud'a da tâbi olmaktan kurtulamamışlardı.

Hısn-ı Keyfa hakimi Fahreddin Kara Arslan esasen İmadeddin Zengi zamanında Musul Atabegliğine bağlanan Artuklu arazilerini geri alabilmek için 1146 yılında Atabegin öldürülmesini müteakip harekete geçerek Erganin, Çarmuk, el-Halar, Tell-i Saf ve Tur-Abdin'de bulunan Heysem kalesini ele geçirmişse de, Seyfeddin Gazi Musul'da yerleştikten ve hükümranlığını sağlamlaştırdıktan sonra Fahreddin üzerine yürüyerek Heysem'i geri almıştı. Ancak Fahreddin bu topraklardaki niyetini sürekli muhafaza etti ve 1149'da Seyfeddin Gazi ölüp te Kutbeddin Mevdud Musul'da Atabeg olduğu zaman Sincar'a yürüyen Nureddin Mahmud'un, davetine icabet edince bunun karşılığı olarak Heysem Kalesi'ni geri aldı. İşte bu andan itibaren de Hısn-ı Keyfa Artukluları Nureddin Mahmud'un nüfuzu altına girmiş oldular. Öte yandan yukarıda geçtiği üzere Musul Atabegi Kutbeddin Mevdud, Hısn-ı Keyfâ – Haleb ittifakına karşı bir denge unsuru olmak üzere Mardin Artukluları ile işbirliğini geliştirmiş bulunuyordu. Atabeg, Mardin'in de Nureddin Mahmud'un himayesine girmesini önlemek için dikkatli bir siyaset takip etmek zorunda kalmıştı.

Dolayısıyla Fahreddin Kara Arslan'ın ölümüne kadar Musul Atabegliği ile Hısn-ı Keyfâ Artukluları arasındaki ilişkilerde bir gelişme görülmedi. Ancak Fahreddin'in ölümü Kutbeddin Mevdud'u harekete geçirmişse de karşısında kardeşi Nureddin Mahmud'u bulmuştur. Haleb'in güçlü idarecisi, el-Cezire bölgesindeki

statükonun değişmesine izin vermeyeceğini içeren bir ültimatomu kardeşine gönderdi ve ona Hısn-ı Keyfâ topraklarına yürümesi halinde zorla mani olacağını bildirdi.

Nitekim Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan, 1167'de ölünce el-Cezire bölgesi ve Güney Doğu Anadolu'da kuvvetler dengesi bozuldu ve yeniden düzenlenmeye muhtaç hale geldi. Ağabeyi Nureddin Mahmud ile ilişkileri Fahreddin Kara Arslan'ın ölümüne kadar mutedil bir seyir takip eden Kutbeddin Mevdud, bu tarihten itibaren söz konusu ilişkilerin bozulmasını göze aldı. Esasen Hısn-ı Keyfâ hakimi Fahreddin Kara Arslan, ölüm döşğinde iken ülkesini ve oğlunu aralarındaki dostluğa güvenerek Nureddin Mahmud'a emanet etmiş ve ona "Kafirlerle karşı cihad arkadaşlığımız var. Elimdeki yerleri oğlum adına korumanı istiyorum" demişti. Fahreddin'in anılan tarihte ölümü ile Musul Atabegi Kutbeddin Mevdud, göz koyduğu Hısn-ı Keyfâ Artukluları topraklarını ele geçirmek üzere hazırlık yaparken ağabeyi Nureddin Mahmud'u karşısında buldu. Nureddin Mahmud, Hısn-ı Keyfa'nın kendisine emanet edildiğini ve buraları korumak için Fahreddin'e söz verdiğini bildirerek Kutbeddin'e, "Eğer Fahreddin'in ülkesine yürüyecek veya saldıracak olursan sana zorla mani olurum" diyordu. Böylece Kutbeddin Mevdud, göz koyduğu Hısn-ı Keyfâ Artuklu topraklarına sahip olamadı. Öte yandan Fahreddin Kara Arslan'ın ölümünden sonra oğlu Nureddin Muhammed (562-581/1167-1185) Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı oldu. Nureddin Muhammed te babasının siyasetini güderek Nureddin Mahmud'la yakın bir işbirliği içerisine girdi. Nureddin Mahmud'u

metbû tanıyan Nureddin Muhammed, onun 1170 yılında Musul'a girişi sırasında da ordusuyla beraber yanında yer alacaktır²¹¹.

Kutbeddin Mevdud, atabegliğinin sınırlarını sürekli genişletmek istemiştir. Bunun için komşu hükümdarların ölmesi ile karşısına çıkan fırsatları değerlendirmeye çalışmıştı. Bunlardan Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan'ın ölümünü takiben topraklarını kendi topraklarına katmak istemiş ancak karşısında kardeşi Nureddin'i bulmuştu. Bununla birlikte, yukarıda geçtiği üzere, zaman zaman Nureddin Mahmud, yardımları dolayısıyla, Hârim seferinde olduğu gibi, kardeşi Kutbeddin'e Sincar, Rakka gibi bazı kent ve yöreleri tahsis etmekten çekinmedi.

Zeyneddin Ali Küçük'ün Niyâbetten Ayrılıp Erbil'e Yerleşmesi ve Ölümü

Musul Atabegliği tarihinde kuruluştan itibaren Kutbeddin Mevdud dönemine kadar damgasını vuran devlet adamlarından biri olan Zeyneddin Ali Küçük, ölümüne yakın bir zamanda yaşlanmasından ötürü Musul'daki niyâbet ve ordu komutanlığı (*mukaddimu'l-cüyûş*) görevinden ayrılarak *iktâ* olan Erbil'e yerleşti (1167). Atabegliğin bânisi İmadeddin Zengi tarafından *nâib* olarak görevlendirilen, bu görevi karşılığında el-Cezire bölgesi ve Suriye topraklarında bir çok belde ve kalenin kendisine bağlandığı Zeyneddin Ali, Musul Atabegleri katında sağladığı sonsuz güveni ve üstesinden geldiği karışık olaylar karşısındaki mutedil ve akılcı kararları münasebetiyle ülkede bütün işleri idare edici ve devletin siyasetine yön verici bir

²¹¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.267; İbnü'l-Ezrak'ın ifadesine göre Fahreddin Kara Arslan, 28 Ramazan 562/18 Temmuz 1167 tarihinde öldüğü sırada Harput'ta idi ve cenazesi Meyyâfârikîn üzerinden Hısn-ı Keyfâ'ya getirilerek burada yaptırdığı türbesine gömüldü. Bkz, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.151; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.94-95.

kuvvet kazanmıştı. Atabeglik sınırlarının genişlemesinde, ülkede hayır işlerinin artmasında, Atabeglerin Halifelik ve Selçuklu Sultanları ile olan münasebetlerinin düzenlenmesinde birinci derecede rol alan nâib Zeyneddin Ali, Atabeglik Devleti'ndeki *niyâbet* görevi yanında *Ordu Komutanlığı* görevini de yürütüyordu. Onun niyâbet görevi İmadeddin Zengi'den sonra Seyfeddin Gazi ve ondan sonraki Atabeg olan Kutbeddin Mevdud zamanında da sürmüş, nihayet 1167 yılına gelindiğinde yaşlılığı dolayısıyla ülke işlerindeki aktivitesini kaybetmeye başlamıştı. En sonunda da Atabeg Kutbeddin Mevdud'tan hizmetten ayrılmak için izin isteyen tecrübeli nâib, Erbil'e giderek yerleşti. Nâib Zeyneddin Ali'nin yaşlılık dolayısıyla işitme ve görme hassalarını kaybetmesi dolayısıyla Atabegin hizmetinden ayrılarak Erbil'e gidip yerleşmesiyle *iktâ*larından olan bir çok yerler, doğrudan Kutbeddin Mevdud'a bağlanmıştır. Kaynağa göre Erbil hariç olmak üzere Şehrizor ve civarındaki kaleler, Hakkâriyye ve yöresindeki kaleler, İmâdiyye Kalesi, Akr el-Humeydiyye, Tikrit, Sincar, Harrân hatta Musul kalesi nâibe bağlı iken artık doğrudan Atabeg'e bağlanmıştır. Bütün bu kent ve kaleler İmadeddin Zengi tarafından Zeyneddin Ali Küçük'e iktâ edilmişti. Zeyneddin, Erbil'e gitmeğe karar verince elindeki yerlerin tamamını Kutbeddin Mevdud'a teslim etmiş, elinde yalnızca Erbil kalmıştır. Erbil'de bu sırada Zeyneddin'in buradaki temsilcisi Mücahideddin Kaymaz bulunuyor ve nâibin oğlu Zeyneddin Yusuf'un *atabegliğini* yerine getiriyordu. Zeyneddin Ali ölünceye kadar Erbil'de kalmış, 11 Zilkade 563/17 Eylül 1168'de ölünce cenazesi Musul'da Cami el-Atik yakınında kendisi için yaptırmış olduğu türbeye gömülmüştür. Kendisinden sonra yerine oğlu Muzafferüddin Gökborü geçerek daha sonra Beyteginliler olarak anılacak olan Erbil Atabegliğini

kurmuştur. Zeyneddin'in Muzaffereddin'den başka Zeyneddin Yusuf ve Alaaddin adında iki oğlu daha vardır²¹².

Kaynağın ifadesine göre adil, güzel ahlaklı, cömert, sözünde duran, emaneti koruyan ve kötülük düşünmeyen bir kimse olan Zeyneddin Ali Küçük'ün ölümü ile Musul Atabegliği tarihinde bir dönem kapanmış oldu. Oğlu Muzaffereddin Gökbörü ise Musul Atabegleri'nin hizmetinden çok kendi devletinin istikbali uğrunda bir politika takip etti; zaman zaman ittifak yaptığı Atabeglere karşı zaman zaman da düşmanca tavırlar takındı ve babasından çok farklı bir siyaset takip etti.

Zeyneddin Ali Küçük, Musul'da nâiblik görevinden ayrılınca niyâbet ve ordu Komutanlığı görevleri boş kaldı. Ayrıca daha önce de vezir Cemaleddin de öldüğünden Musul Atabegliği bir anda önemli devlet ve siyaset adamlarından yoksun hale geldi. Bu boşluğu doldurmak isteyen Atabeg, çeşitli atamalar yaptı. Hâdim Fahreddin Abdulmesih nâib tayin edildi. Bu arada Meyyâfârikîn'de tutsaklıktan kurtulan Hâcib Dögeri de Musul'a gelerek Atabeg'in hizmetine girdi²¹³.

²¹² İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.158; İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.268; ayn. mlf., *Atabekiyye*, 135-136; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II s.405-406; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 154; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, s.114. Gülay Ögün, Erbil'de Zeyneddin Ali Küçük'ün oğlu Muzaffereddin Gökbörü tarafından kurulun Erbil Beyliği hakkında hazırladığı doktora tezinde Zeyneddin Ali Küçük hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Zeyneddin'in ölümü hak. Bkz. Ögün, *Begteginliler*, s.44-46.

²¹³ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.153; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.136.

Kutbeddin Mevdud'un Ölümü (1170)

İbn Halikân'a göre "topal" diye de bilinen Musul hükümdarı Kutbeddin Mevdud, hummâdan (sıtma, ateşli hastalık) ölmüştür. Ölümüne yakın son günlerini Musul'da geçiren Atabeg, öleceğini anlayınca *vasiyetini* hazırladı. Buna göre kendisinden sonra yerine en büyük ve çok sevdiği oğlu II.İmâdeddin Zengi'nin geçmesini isteyen Atabeg, karısı ile hâdiminin baskısı sonucunda vasiyeti diğer oğlu Seyfeddin lehine değiştirmiştir. İbnü'l-Esîr, bu değişiklikte Zümürrüd Hatun'un, Seyfeddin Gazi'nin annesi olmasının rol oynadığını ve Hatun'un bu konuda hâdim Fahreddin Abdülmesih'le işbirliği yaptığını kaydetmektedir²¹⁴. Öte yandan Fahreddin Abdülmesih, Atabeglik içerisinde oldukça güçlü bir mevkie sahip bulunduğu için, devlet içinde tek söz sahibi gibi hareket ediyordu. Kaynağın ifadesine göre Fahreddin Abdülmesih, Kutbeddin'in öteki oğlu II.İmâdeddin Zengi'den, amcası Haleb hakimi Nureddin Mahmud'un yanında çok kalması ve ona bağlı olması yüzünden nefret ediyordu. İmadeddin, ayrıca amcasının kızıyla evlenmiş ve onun sevgi ve saygısını kazanmıştı. Fahreddin, İmadeddin'in başa geçmesi halinde kendisini azledeceğinden endişe ediyordu. Öte yandan Nureddin Mahmud da bir mühtedi olan Fahreddin'i devlet idaresinde Müslüman halka zulüm yaptığı gerekçesiyle sevmiyor ve esasen nâib yaptığı için de kardeşi Kutbeddin'e kıızıyordu. İşte bundan dolayı Fahreddin Abdülmesih ile Zümürrüd Hatun, İmadeddin'in reddine ve Seyfeddin'in Atabeg olmasını kararlaştırdılar. Kutbeddin

²¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.287.

Mevdud da vasiyetinde bu son değişikliği onaylayınca, ümerâdan Seyfeddin lehine yemin aldılar²¹⁵.

Nihayet Kutbeddin Mevdud, yirmi bir yıl beş buçuk ay hükümdarlık yaptıktan sonra kırk yaşlarında iken, yakalandığı sıtma hastalığından kurtulamayarak Şevval 565/Haziran 1170'te öldü²¹⁶. Kutbeddin, ağabeyi I.Seyfeddin Gazi'nin 1149'da ölümü üzerine vezir Cemaleddin Muhammed ve nâib Zeyneddin Ali Küçük'ün müdahalesi ile Atabeg olmuştu²¹⁷.

Kutbeddin Mevdud'un, Seyfeddin Gazi, İzzü'd-din Mesud, İmâdüddin Zengi ve Şerefeddin Hindu adlarında dört oğlu vardır. Bunlardan Artuklu prensesi Zümürürd Hatun'dan doğma II.Seyfeddin Gazi, Kutbeddin'den sonra Atabegliğin başına geçece, onun saltanatından sonra ise kudretli I.İzzeddin Mesud Atabeg

²¹⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s.331; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.146; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 188; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.303

²¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.286; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s. 281; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.409; *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.215; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 470.

²¹⁷ İbnü'l-Esîr'e göre II.İmadeddin Zengi, amcasının desteğiyle Musul'u almak istemiştir. Bkz.*el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.286-287; İbn Hallikân, Kutbeddin'in Şevval 565'te öldüğünü belirtmekle birlikte, bazı kaynakların 23 Zilhicce 565'te öldüğünü söylediklerini de naklediyor. Ayrıca Üsâme bin Münkız'ın, kitabında, Kutbeddin'in 566 Rebiülahir ayının son günü öldüğünü söylediğini, bunun doğru olmadığını, zira kardeşi Nureddin'in Rebiülahir ayında Musul'da olduğunu belirtmektedir. İbn Hallikân, "söz konusu tarihte halifenin elçileri geldiğinde kendisi Musul yakınlarında kampta idi (*muhayyem*) ve kardeşi Kutbeddin'in ölümünden önce şehre yönelmemiştir. Onun ölümü Musul'da vuku buldu ve öldüğünde yaşı kırktan biraz fazla idi. Geride bıraktığı çocukları hükümdar oldular" demektedir. Bkz.*Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.303.

olacaktır. II.İmâdüddin Zengi ise Sincar hakimi olmuştur.²¹⁸ Şerefeddin Hindü da bir ara Sincar'a hükmedecekse de Salahaddin Eyyubi zamanında bu iktidarını kaybedecektir.

Kaynağa göre Kutbeddin Mevdud, güzel tabiatlı hükümdarlardan biri olup ahlakının ve kararlarının adil olması, halkın malına el uzatmaması, ihsan ve lütuflarda bulunması, küçükleri sevip büyüklere hürmet göstermesi, memurlarına ve emirlerine çokça bağış yapması dolayısıyla herkes tarafından sevilen, sayılan bir hükümdar idi. Fiziki özelliği hakkında bilgi veren kaynaklara göre esmer tenli olan Kutbeddin Mevdud, büyük bir çehreye ve heybetli bir görünüşe sahip oluşunun yanısıra gür sesliydi. "Kutbeddin" onun lakabı idi²¹⁹.

Öte yandan Ceziretü İbn-i Ömer'de Kutbeddin Mevdud adına valilik yapmakta olan İbnü'l-Esir'in babası, Atabegle olan görüşmelerini oğluna nakletmiş ve böylece Atabegin ülke yönetimi, kişiliği, reayaya olan bakışı hakkında bilgi vermiştir²²⁰.

Döneminde Musul Atabegliği, güç ve kudretinin doruğunda, ekonomik ve sosyal refah bakımından iyi bir yerde bulunmuş²²¹, bölgesel ve uluslararası ilişkilere

²¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.302.

²¹⁹ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/Ls.281; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.303; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.287; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.146.

²²⁰ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s.148-150.

²²¹ Ekonomik durum hakkında ipucu veren sikkelerden Kutbeddin Mevdud döneminde darbedilmiş altın ve gümüş örnekler Stanley Lane-Pool tarafından neşredilmiş olup bu koleksiyonda 1 altın ve 12 bakır olmak üzere toplam 13 adet sikke bulunmaktadır. Bu sikkelerden altın olanının üzerinde şu yazılar yer almaktadır. Ön yüzün ilk satırı: "el-İmam, (ikinci satır): Lâ ilâhe illallah vahdehu lâ şerike leh, (alt satır): el-Müstencid Billah Emirü'l-mü'minîn"; (bu yazının

katılan kuvvetli bir hükümdarlık olmuşsa da zaman zaman görülen kıtlık, fiyat artışları, salgın hastalıklar²²², depremler Suriye ile birlikte Irak'ta ve el-Cezire bölgesinde de etkisini hissettirmiş, böylece Kutbeddin dönemi doğal afetlerin yoğun olarak yaşandığı bir dönem olmuştur. Bilhassa hemen tüm kaynakların naklettikleri 1157 yılı ve sonrasında yaşanan ve Suriye'yi yerle bir eden şiddetli depremler, Kuzey Irak'ta da etkisini hissettirmiştir.

çevresinde): “Bu dinar 557 senesinde Musul'da basıldı.”; (en dışta): “Li'llâhi'l-emru min kabl ve min ba'd ve yevmeizin yefrehu el-mü'minûn bi'nasri'l-llah”, (Kur'an, 30/4, “Önünde, sonunda emir Allah'ındır, o gün Mü'minler de sevinecektir”); (Arka yüzde): “Muhammed Resulullah, sallallahu aleyh, (bu yazının etrafında) “Melikü'l-Ümerâ, Mevdud bin Zengi bin Ak Sungur”, (onun da etrafında): “Muhammedun rasulullah erselehu bi'l-hüdâ ve dîyni'l-hakk li-yüzhirahû ale'd-dîni küllihî velev kerihel-Müşrikûn”, (Kur'an, 9/33: “Muhammed, Allah'ın elçisi, o'nu hidayetle ve hak dinle, bütün dinlere üstün çıkarmak için gönderdi. İsterse müşrikler hoşlanmasınlar”. Bu sikke ve diğerleri için bkz. Stanley Lane-Pool, *Catalogue Of Oriental Coins In The British Museum, The Coins Of The Turkuman Houses Seljook, Urtuk, Zengee*, London 1877, s.178-180; Bir başka sikke için bkz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.407.

²²² Kutbeddin Mevdud zamanında Irak'ta hastalıklar artmış ve bundan kaynaklanan birçok ölüm vakası olmuştur, İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.146.

II. B Ö L Ü M

MUSUL ATABEGLERİ VE SALAHADDİN EYYUBİ

A. II.SEYFEDDİN GÂZİ DÖNEMİ (565/1170-576/1180)

II.Seyfeddin Gâzi'nin Atabeg Oluşu; Nureddin Mahmud'un

Musul'a Müdahalesi

Musul'da 544/1149-565/1170 yılları arasında hüküm süren Atabeg Kutbeddin Mevdûd ölünce yerine oğlu Seyfeddin Gazî geçti. Esasen Kutbeddin Mevdud, kendisinden sonra yerine büyük oğlu II.Îmâdeddin Zengî'nin geçmesini vasiyet etmiş ancak hanımı Zümürrüd Hatun ile *hâdimi* Fahreddin Abdülmesih'in baskısı ile vasiyetini diğer oğlu Seyfeddin lehine değiştirmek zorunda kalmıştı. Böylece Kutbeddin Mevdûd'un ölümünden sonra Seyfeddin Gazi *Atabeg* oldu. Zümürrüd Hâtun, bu değişikliğin yapılarak Seyfeddin Gazi'nin *Atabeg* oluşunda müdahil olurken kendi oğlu olan Seyfeddin'in haklarını korumak iddiasını taşıyordu. Öte yandan *hâdim* Fahreddin Abdülmesih, Zeyneddin Ali Küçük'ten sonra getirildiği *nâiblik* makamı ve *kayyımlık* sıfatıyla *Atabeg* adına devlet işlerini idare etmesinden dolayı Musul'da önemli bir mevkie sahip bulunuyordu. Fahreddin Abdülmesih, kaynaklara göre, amcası Nureddin Mahmud'a bağlı olduğundan Îmâdeddin'i sevmiyordu. Îmâdeddin Zengi, çoğu zaman amcası Nureddin Mahmud'un yanında bulunmuş, onun tarafından yetiştirilmiş ve kızı ile de evlenmişti. Fahreddin Abdülmesih, Îmâdeddin'in *Atabeg* olması halinde kendisini devlet işlerinden azledeceğinden korkuyordu. İşte bu sebepler, *hâdim* Fahreddin Abdülmesih ile

Zümürrüd Hâtun'u saltanat değişikliği konusunda işbirliği yapmağa sevketti. Adı geçenler, Kutbeddin Mevdûd'a nüfuz ederek vasiyetin Seyfeddin lehine değiştirilmesini sağladılar. Sonra da emirlerden Seyfeddin Gazi'ye *biat* etmelerini istediler. Musul emirleri ve ileri gelenleri, Seyfeddin Gazi'ye bağlı kalacaklarına dair yemin ettiler. Böylece Artuklu prensesi Zümürrüd Hâtun'un oğlu olan II. Seyfeddin Gazi, *Atabeg* olarak Musul'da tahta oturdu (565/Haziran 1170). Seyfeddin'in Musul'da Atabeg olarak tahta oturması üzerine ağabeyi II.Îmâdeddin Zengi, kardeşinin tercih edilmesinden muzdarip ve müşteki olarak Haleb'te bulunan amcası Nureddin Mahmud'un yanına gitti²²³.

²²³ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.160; *Zübdetü'l-Haleb*, s.331; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), 287; *Atabekiyye*, s.146; *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.216; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.409; İbn Vâsil, *Müferricü'l-Kurûb*, s.190-191. Bu eserin nâşiri olan Cemaleddin eş-Şeyyâl, s.190, 2 nolu dipnotta Hatun'un Hüsameddin Timurtaş'ın kızı olmakla birlikte adını Safiyye olarak kaydediyor. Esasen Hüsameddin Timurtaş'ın Safiyye adında bir kızı vardır fakat o Musul hükümdarı Kutbeddin Mevdud ile değil, Âmid İnaloğlu Mahmud Bey ile evlenmiş Mahmud Bey, bu evlilik karşılığında kızın babasına 5000 altın vermeği vaad etmiş, ancak bir yıl sonra kız ölünce İnaloğlu Mahmud bu parayı ödemiş bunun üzerine Mardin Artukluları ile Âmid İnaloğulları arasında husumet başgöstermiştir. Bkz. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.172; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 4. İbnü'l-Ezrak, Kutbeddin'in ölüm tarihi olarak 566/1170-1171, İbnü'l-Esir ise 565/1169-1170 yılını göstermekte, yine İbn Hallikân da aynı tarihi işaret etmektedir. Öte yandan, Zümürrüd Hatun'un *veliahd* olarak Seyfeddin'in gösterilmesi için Atabeg Kutbeddin'e baskı yapmasında, Seyfeddin'in kendi oğlu olup, İmâdeddin'in ise üvey evladı olması rol oynamış görünüyor. Vasiyetin değiştirilmesinde rol oynayan ikinci şahıs olan Fahreddin Abdülmesih, Bar Hebraeus'un kaydına göre aslen Antakyalı bir Hristiyan köle iken ihtida etmiş ve Musul'da mansıp sahibi olmuştur. Ayrıca bkz., Ebu'l-Fidâ, *Tarihü Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 51; İbn Tağribirdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, V, s.363; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*,

Öte yandan Nureddin Mahmud Musul'da kardeşi Kutbeddin'in ölüp yerine Seyfeddin Gazi'nin geçtiğini ve hadim Fahreddin Abdülmesih'in işleri eline alarak ülkeye hakim olduğunu öğrenince Musul işlerinden tedirgin oldu. Nureddin, Atabeylik hanedanının işlerini yürüten Fahreddin Abdülmesih'ten hoşlanmıyor, kardeşi Kutbeddin'e de onu işe aldığı ve nâib yaptığı için kızıp duruyordu. Nureddin, Fahreddin'in, devlet işlerinde baskıcı bir yöntem uyguladığını, ülkeyi istibdatla yönetip halka zulmettiğini düşünüyordu. Fahreddin bir mühtedî idi.

II.Seyfeddin Gazi, Musul'da Atabegliğin başına geçince henüz daha hakimiyetinin başlangıcında iken amcası Haleb hakimi Nureddin Mahmud'un müdahalesiyle karşılaştı. Nureddin Mahmud, yeğeni ve damadı İmâdeddin'nin de şikayetleri üzerine Musul'daki hükümdarlık işlerine karıştı. Nureddin Mahmud, Musul'daki Atabeglik değişikliğine müdahale ederken gerekçe olarak Fahreddin Abdülmesih'in baskıcı yönetimini ve Musul hükümdarlık işlerine karışmasını gösterdi. Birçok kaynağın ifadesine göre Fahreddin Abdülmesih, Kutbeddin zamanında getirildiği Musul nâibliği ve kayyımlığı göreviyle bu makamın gerektirdiği işleri çevirmekle birlikte ülkenin tek hakimi gibi davranıyordu. Bu yüzden Seyfeddin'nin daha ilk başlardan itibaren Musul idaresinde adından başka hiçbir ağırlığının olmadığını kaynaklar söylüyor. Seyfeddin, gençliğinin baharında ve başında idi. Hâdim Fahreddin Abdülmesih ise Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçmekle birlikte görünüşe göre önceki dinini gizli de olsa yaşamaya devam

XXVII, s. 180 Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s. 657-658; Hüseyin Munis, *Nureddin Mahmud*, Kahire 1378-1959, s.337; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.106. Ayrıca II. Seyfeddin Gâzi adına 565 yılında bastırılmış bakır bir sikke onun belirtilen tarihte Musul'da tahta geçtiğine delalet eder. Bu sikke hak. *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye*, s.73-74 .; Stanley Lane-Poole, *The Coins of Oriental Coins*, s.181.

ediyordu. Evinde küçük bir kilise yaptırdığına dair çıkan söylentileri kaynaklar naklederler. Buna göre Atabeglik üzerinde nüfuz kuran Abdülmesih, Hristiyanlık inanç ve amellerini devam ettirerek Müslümanlara eziyet etmektedir. Abdülmesih'in bu tutumundan rahatsız olan Musul halkı ve ileri gelenleri durumu Nureddin Mahmud'a bildirdiklerinden Nureddin, Fahreddin'in niyâbeti dolayısıyla yeğeni Seyfeddin'e tepki göstermiştir²²⁴. Fahreddin, aldığı adla da (Abdulmesih=Mesih'in, İsa'nın kulu) Hristiyanlıktan geldiğini belli ediyordu.

Henüz Kutbeddin Mevdûd'un *taziyesi* devam ederken Nureddin Mahmud, İmâdeddin'in ve emirlerin şikayet ve talepleri üzerine Musul'un, yeğenlerinin ve dahası ülkenin idaresinin herkesten çok kendisine düştüğünü söyleyerek Eylül 1170'te o sırada bulunduğu Tellü Bâşir'den ayrıldı. Nureddin Mahmud süratle Câber Kalesi yakınlarından Fırat'ı geçip Rakka'ya geldi. Rakka hakimi emir Kerdik, direnmek istediye de Nureddin, kısa süren bir kuşatmadan sonra burayı ele geçirdi (Muharrem 566/ Eylül 1170). Rakka, Haçlılara karşı mücadelelerde ağabeyine yardımcı olması dolayısıyla Nureddin tarafından bir atıyye olarak Kutbeddin Mevdûd'a tahsis edilmişti. Nureddin Mahmud, Rakka'yı nâibine teslim etti. Bu arada tarihçi İmadeddin Isfahanî, Halifenin elçisi olarak Rakka'da bulunuyordu. Nureddin Mahmud, o sırada hizmetinde bulunan Kâtip İmâdeddin Isfahanî'yi *Divân-ı Aziz*'den (Halifelik) Musul harekatı için izin alması hususunda elçilikle görevlendirdi.

²²⁴İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.146; Bar Hebraeus, Fahreddin Abdülmesih'in itikadî durumu hakkında net bilgi verir. Bu müellife göre Abdülmesih, görünüşte Müslüman gibi hareket etmekle birlikte için için Hristiyanlığa bağlı olup Hristiyanlara büyük iyilikler yapmakta ve Araplara ve Arap muallimlere açıkça düşmanlık etmektedir. Bkz. *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.412; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-*

İsfahanî'nin selametle uğurlanması için de Esedüddin Şirkûh Rahbe'ye kadar eşlik etti. İmâdeddin İsfahanî, Bağdad'a gidişi sırasında geçtiği yollar hakkında bilgi vermektedir. Buna göre müellif, elçilik vazifesini aldıktan sonra Hafâceoğulları arazisi olan Fırat'ın batı kıyısını takip ederek Hit* civarından nehri geçmiştir. Enbar üzerinden Şeylâ** nehri ve Akra Kûb*** köylerinden geçerek müellif, Bağdad'a yaklaştığı sırada kölesi İbrahim'i Divan-ı Aziz'e göndererek durumu bildirmiş ve elçilik görevini ifa etmiştir²²⁵.

Öte yandan Nureddin Mahmud, Rakka'dan sonra Habur'a ilerleyerek burayı da ele geçirdi. Sonra da Nusaybin'i şehir yöneticisi el-Alât'den teslim aldı. Nureddin, bir süre Nusaybin'de kalarak ordusunu takviye etti. Çünkü Musul'a harekatı sırasında asıl ordusunu Haçlı saldırılarına karşı bir tedbir olarak Suriye'de bırakmış,

Ravzateyn, s. 481; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, s.191; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.472; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s.657.

* Hit, Fırat nehri üzerinde Enbar'ın biraz yukarısında Bağdad'ın nahiyyelerinden bir belde. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s.420.

** Şeylâ nehri, Sevâd ile Enbâr toprakları arasında bir nehirdir. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 321.

*** Akra Kûb, Bağdad'a 4 fersah mesafede, kalesi olan bir köy olup yanında büyük bir toprak tepe vardır. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, s.137.

²²⁵ Bundarî, *Senâ el-Barku's-Şâmî*, s.93-94. İsfahanî'nin bu elçilik görevi sırasında Halifelik veziri Şerefeddin ibnû'l-Beledî ile görüşmesi ve bunun neticesinde İsfahanî'nin Bağdad'ta Halife'nin *inşâ* ve *niyâbet* görevleri verilerek iki ay alıkonması hak. bkz. ayn. eser, takip eden sayfa. İsfahanî, Bağdad'tan ancak Halife el-Müstencid Billah'ın hastalanması üzerine dönüş izni alabilmiştir; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 191-192; İbn Hallikân, Tellü Bâşir'de bulunan Nureddin Mahmud'un Musul'daki değişiklikler konusunda gelen haber üzerine geceleyin Musula müteveccihen yola koyulduğunu söylüyor. Bkz. *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, s.4-5.

yanına az sayıda asker almıştı²²⁶. Üstelik Musul'u kuşatması konusunda Halifenin iznini beklemekte idi. Nureddin Mahmud, Nusaybin'de iken Musul tarafından kendisine karşı yapılacak bir saldırıya karşılık olarak yardım etmesi için Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed'e haber gönderdi²²⁷. Daha önce de Nureddin'in hamiliğini kabul etmiş bulunan Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed, derhal askerleriyle Nureddin'e katıldı. Nureddin Mahmud, Hısn-ı Keyfâ kuvvetlerini de eşliğine alarak Sincar'a yürüdü. Buraya ulaştığında kenti kuşatıp mancınıklar kurdurdu. Kaynağa göre Sincar'daki asker sayısı Musul'dakinden daha fazla idi. Bu arada Musullu emirler Sincar'ı bırakıp süratli davranırsa Musul'u teslim edeceklerini bildiren mektuplar gönderdiler. Ancak Nureddin onların bu önerisini geri çevirdi ve Sincar'ı alıncaya kadar kuşatmaya devam etti. Sincar kuşatması sürerken Halife el-Müstencid Billah'ın elçisi Hanefî müderrisi fakih Mecdeddin el-Yezdî, İmâdeddin İsfahanî ile birlikte Bağdad'tan geldi. Bu sırada Sincar da teslim oldu (Rebilâhir 566/Aralık 1170). Nureddin, Sincar'ı yeğeni İmâdeddin Zengi'ye verdi²²⁸.

²²⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.331-332; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.152

²²⁷ Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı. Nureddin Muhammed b. Kara Arslan b.Dâvud, Fahreddin Kara Arslan'dan sonra 1167-1185 yılları arasında Hısn-ı Keyfâ'da hüküm sürdü. Daha fazla bilgi için bkz. R. Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.95 vd.

²²⁸ Bundarî, *Senâ el-Barku's-Şâmî*, s.96; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.332; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.411; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.292; İbn Vâsıl, *Müferrici'l-Kurûb*, s.192; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s.475-476; Esasen İbn Vasil ve Ebû Şâme, kayıtlarının çoğunu İbnü'l-Esîr'den almışlardır. Bu bakımdan onların nakli bir tekrardan başka bir şey olmamaktadır.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.472; Öte yandan *Atabekiyye*, s.153'te 1 no'lu dipnot kaydına göre, Sincar'ın İmâdeddin'e ve Musul'un

Böylece Zengi hanedanının Sincar'da ayrı bir şubesi daha kurulmuş oldu.²²⁹ Esasen Nureddin Mahmud, 1149 yılında ağabeyi I.Seyfeddin Gazi'nin ölümünden sonra Musul Atabegi olan merhum kardeşi Kutbeddin Mevdûd zamanında da Sincar'a girmiş, ancak o zaman da burayı elinde tutmayarak şehri kardeşine terketmişti.

Bu sırada Musul'da, amcasının gelmekte olduğunu öğrenen Seyfeddin Gâzi de ona engel olmak için yardım arayışlarına girişti. Seyfeddin, Musul'u amcasına terk etmek istemiyor ve hakimiyetinin devamını arzuluyordu. Bunun üzerine Seyfeddin Gazi, hâdim ve nâib Fahreddin Abdülmesih'in tavsiyesi ile kardeşi İzzeddin Mesud'u Azerbaycan ve Cîbâl bölgesi hakimi Atabeg Şemseddin İldeniz'e göndererek amcasına karşı yardım istedi²³⁰.

Seyfeddin'e verilmesi hususunda Kâdî Kemaleddin Şehrizorî Nureddin katında ricada bulunması, H.570 yılı olayları içerisinde kaydedildiğini belirten A. Toleymat'ın bu açıklaması yanlış olup bu bilgi *el-Kâmil*'de H.567 yılı olayları içerisinde yer almaktadır. Ayrıca İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 5; Nikita Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s.657-659; R. Ataoğlu, Nureddin Mahmud'un Musul'a müdahalesini Kutbeddin Mevdûd'un ölümü dolayısıyla Musul'da çıkan karışıklığa bağlar. Oysa Musul'da bu sırada bir karışıklık olmayıp, Seyfeddin'in Atabegliğini kabul etmek istemeyen İmâdeddin Zengi'nin şikayetleri ve bir kısım ümerânın Nureddin yanlısı hareketleri söz konusudur. Bkz. *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.95; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb Fî Ahbâr Men Zeheb*, Beyrut 1991, IV, s.216; İbn Kâdî Şuhbe, *el-Kevâkibu'd-dürriyye*, s.190; Setton, *The Career of Nuraddin*, Stevenson, *The Crusaders in the East*, s.199; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s106.

²²⁹ Stanley Lane-Pool, *Mohemmedan Dynasty*, Osmanlıca çeviri: Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927, s.232.

²³⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.332; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s.292; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.153; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s.476; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, s.192; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.107.

Esasen Şemseddin İldeniz, bu dönemde bölge siyasetine yön veren güçlü hükümdarlardan biriydi. İldeniz, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un veziri Kemal es-Sümeýremî'nin bir memlûku iken onun öldürülmesinden sonra Sultana sığınmış; Mahmud'tan sonra Sultan Mesud tarafından Azerbaycan'a vali tayin edilmişti. Azerbaycan'a giden İldeniz, bu bölgedeki hakimiyetini pekiştirmiş ve Irak Selçuklu sultanları üzerindeki nüfuzu sayesinde, Sultan Tuğrul'un bir süre sonra himayesini ve atabegliğini üstlendiği, ayrıca da annesiyle de evlendiği oğlu Arslanşah dolayısıyla, İmâdeddin Zengi'ye benzer bir biçimde adıyla anılan Atabeglik'i kurmuştu. Hakimiyet sahası içinde Azerbaycan, el-Cibâl bölgesi, Hemedan, Isfahan, Rey ve bu yöredeki birçok kent ve kale bulunuyordu²³¹.

Görüldüğü gibi geniş bir bölgeye hükmeden Şemseddin İldeniz, Nureddin Mahmud'un el-Cezire bölgesine girmesini kendi hakimiyet bölgesi için de bir tehlike olarak gördüğünden, kendisinden yardım isteyen Seyfeddin Gazi'ye olumlu cevap verdi. Şemseddin İldeniz, Nureddin Mahmud'a bir elçi gönderdi ve ona bu bölgenin (Irak Selçuklu) Sultan(ın)a ait²³² olduğunu ileri sürerek Musul'u ele geçirmekten vazgeçmesini istedi. Şemseddin İldeniz'in elçisinin geldiği sırada henüz Sincar'da

²³¹ Sadreddin el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, s.94, 98-118; G.Öğün, "İldeniz", *DİA*, XXII, s.81-82; "İl-Deniz", *İA.*, XXII, s.81-82.

²³² Şemseddin İldeniz, bölgenin sultana ait olduğunu özellikle vurguluyor. Zira bu sırada Irak Selçuklu sultanı Arslanşah kendisinin himayesi altındadır. Arslanşah, İldeniz sayesinde tahta geçmiştir. İldeniz de sultanı desteğine alarak siyasi ve askeri gücünü yayma ve pekiştirme peşindedir. Ayrıca İldeniz, Arslanşah'ın anası ile de evliydi. Bununla birlikte kaynağa göre Arslanşah'ın İldeniz yanında bir hükümünün olmadığı anlaşılıyor. Arslanşah, görünüşe göre sadece kendisine verilen tahsisatı almakla iktifa eden bir nevi kukla sultandır. İldeniz ve Arslanşah arasındaki ilişkiler hak. bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.312.

bulunan Nureddin Mahmud ise Şemseddin İldeniz'in sözüne itibar etmedi. Elçiye cevap olarak: "Efendine de ki: Kardeşimin çocuklarına senden daha yakınım; aramıza girme. Hem onların ülkesinde işleri yola koyduktan sonra seninle de Hemedan kapısında hesaplaşacağım. Sen şu koca ülkeye hakim oldun, fakat sınırları (*sugûr*) ihmal ettin; sonunda da Gürcüler orayı ele geçirdiler. Benim elimdeki yerler senin ülkenin dörtte biri kadardır. Fakat buna rağmen ben dünyanın en cesur insanlarından olan Franklarla savaştım. Onların ellerindeki yerlerin birçoğunu zaptettim; kırallarını esir ettim. Şimdi karşında susmam söz konusu olamaz. Bizim üzerimize düşen, senin ihmal ettiğin yerleri müdafaa etmek ve Müslümanları zulümden kurtarmaktır" dedikten sonra Musul'a hareket etti.²³³

Görüldüğü gibi Nureddin, Haçlılarla mücadelesini ve hakim olduğu coğrafi sahanın genişliğini Şemseddin İldeniz'in ülkesi ve mücadelesi ile karşılaştırmakta, ayrıca Musul'a müdahalesinin akrabalık ilişkileri bakımından herkesten çok kendisine düşen bir vazife olduğunu hatırlatmaktaydı. Dolayısıyla hükümdarlığa daha çok kendisinin layık olduğunu ileri süren Nureddin Mahmud, Azerbaycan Atabegini tehdit etmektedir. Nureddin'in bu sert çıkışı karşısında İldeniz'in sessiz kaldığı ve Musul işlerine karışmadığı görülmektedir.

Hiç vakit kaybetmeden Musul'a yürüyen Nureddin Mahmud, Belêd yakınlarından Dicle'yi geçip Musul'un doğusunda, karşı kıyıdaki Tellü Tevbe/

²³³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.332; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), 292-293; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.153; İbnü'l-Esir'den naklen İbn Vâsil, *Müferricü'l-Kurûb*, s.192-193 ve Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s. 476-477; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s. 659; H. Munis, *Nureddin*, s.337-338.

Nineva'da* karargâh kurdu. Nureddin'in Musul yakınına gelmesiyle birlikte Musul surlarından büyük bir parça düştü. Nureddin, bunu Musul'u alacağına yorumladı. Bar Hebraeus'un ifadesine göre bu parça Musul'un kulelerinden biriydi ve bir önceki yıl meydana gelen zelzele sonucu sarsılmış ve tesadüfen o gün düşmüştü. Nureddin, buradan Fahreddin Abdülmesih'e haber yollayarak şehri teslim etmesini istedi. Musul'u kuşatan Nureddin, kan dökerek şehre girmek istemiyordu. O, "Ben, çocuğumun olan bu şehrin hürmetine burada adam öldürmem ve tecavüzlerde bulunmam" diyerek Seyfeddin'e, "Maksadım ülkeyi ele geçirmek değildir. Maksadım, ülkeyi senin için korumaktır. Bana Abdülmesih'in Müslümanlara yaptığı şeyler hakkında bin kıssa anlatılan mektuplar gönderildi. Şimdi amacım Müslüman memleketindeki bu Nasranî'nin işini bitirmektir" sözlerini içeren bir mektup gönderiyordu. Bu arada Abdülmesih, ona geri dönmesi ve Musul'a hücum etmekten sakınmasını bildiren bir mektup gönderdiyse de Nureddin buna itibar etmedi²³⁴.

* Asur dönemi antik yerleşim yeri olan Nineva, aynı zamanda daha önce belirtildiği üzere Yunus Peygamberin de memleketiydi. Atabegler döneminde eski canlılığını kaybetmiş olan Nineva'da, Peygamber kabri etrafında gelişen bir köy bulunuyordu. Burada bulunan türbe, Atabegler tarafından onarılmış ve vakıflar tahsis edilmişti. Ayrıca Nineva'nın tarihi, mimari yapısı ve diğer yönleri ile ilgili olarak şu eserlere bakılabilir: Georges Roux, *Ancient Iraq*, Middlesex 1992, Üçüncü basım; Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, İstanbul 1990, M. Ü. E. F. Yay.; Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı, I, Mimarlık*, Ankara 1991; M.E.L. Mallowan, *Early Mesopotamia and Iran*, London 1965.

²³⁴ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s.96-97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s. 292; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.153; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 411. İbnü'l-Ezrak, Nureddin'in Musul'u kendisine teslim etmesi hususunda Fahreddin'e yaptığı önerinin kabul edilmediğini, bunun üzerine Nureddin'in güç ve kuvvet gösterisinde bulunduğunu, bundan endişelenen Seyfeddin

Öte yandan Seyfeddin Gazi, yardım arayışlarına devam ederek, Bağdad'da el-Müstencid Billah'ın ölümüyle (7 Rebiyülâhir 566/18 Aralık 1170) Halife olan el-Mustazî Biemrillah'a da müracaat etti ve Nureddin'in Musul'a girmesine mani olmasını istedi. Halife el-Mustazî Biemrillah Seyfeddin'in talebine muvafakat ederek Nureddin Mahmud'a bir elçi gönderdi. Halife, gönderdiği elçisi aracılığıyla Nureddin'e hilafetini bildirdi ve *biat* etmesini istedi. Ayrıca Musul'a girmemesini rica etti. Elçiler, Nureddin'e gelerek Halifenin gönderdiği çeşitli *hediyeler* ve *hilatleri* sunduklarında Nureddin Musul'u kuşatmış bulunuyordu.

Bu arada Musul'daki emirler şehri kuşatmaya başlamış bulunan Nureddin'e yeniden haber göndererek gerekirse Abdülmesih'i saf dışı bırakarak şehri teslim etmeye kararlı olduklarını bildirdiler. Bunu haber alan Fahreddin Abdülmesih, Nureddin'e haber göndererek bazı şartlar karşılığında Musul'un teslim edilebileceğini açıkladı. Buna göre Musul Seyfeddin'de kalacak; kendisinin can ve mal güvenliği de sağlanacaktı. Nureddin, Musul'un Seyfeddin'de kalabileceğini ancak Fahrüddin'in Musul'da, makamında kalmasının mümkün olmadığını belki Suriye'de, kendi yanında kalabileceğini söyleyerek, "Ben ülkeyi çocuklarımın (yeğenlerini kastediyor) ellerinden almak için gelmedim. İnsanları senden kurtarmak için geldim. (Üstelik) çocuklarımın terbiyesi (de) bana düşer" dedi. Anlaşma bu minval üzere kararlaştırıldıktan sora Musul teslim oldu ve Nureddin Mahmud, 13 Cemâziyü'l-

Gâzi'nin de diğer kardeşleri ve Fahreddin'i alarak Nureddin'in huzuruna çıktıklarını ve böylece onunla anlaştıklarını kaydediyor. *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.160; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, s.192; *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s. 476, 481-482; İbn Kâdı Şuhbe, *el-Kevâkibu'd-dürriyye*, s.190-191.

evvel 566/22 Ocak 1171 gecesinde, Bâbu's-Sır'dan Musul'a girdi ve doğruca kaleye çıktı²³⁵.

Nureddin Mahmud, Musul'a girince burada birtakım düzenlemelere girişti. Halife el-Mustazî Biemrillah'ın, kendisine kuşatma sırasında gönderdiği *hil'atı* yeğenine giydirerek Musul'u Seyfeddin'de bıraktı. Bu arada Musul'la birlikte Ceziretu İbn-i Ömer, Harran, Nusaybin, Habur ve Micdel* de Seyfeddin'e bağlı olacaktı. Hâdimlerinden Sadeddin Gümüştekin'i Musul kalesine *dizdâr* tayin etti. Sonra da Kutbeddin'in hazinesinden kalan malları ve ülkeyi çocukları arasında

²³⁵ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.160; Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 97.; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.332-333; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.293; *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.219; Ebû Şâme'nin Bahaeddin İbn Şeddâd'tan nakline göre esasen Seyfeddin, Abdülmesih'ten habersiz olarak amcası ile anlaşmış ve bunu sonradan haber alan Abdülmesih, Seyfeddin'e tepkisini dile getirmiş, ancak Ömer el-Mella, ağlamakta olan Abdülmesih'i teskin etmiş ve Nureddin katında şefaât dilemiştir. Abdülmesih, Nureddin'den çekinmekte ve öldürüleceğinden korkmaktadır. Kendisine canının, malının ve ehlinin eman içinde olduğu söylenmiştir. Bu arada Seyfeddin'in talebi ile fakihler gelerek Abdülmesih'in can, mal ve ailesine dokunulmayacağına dair bir yazı kaleme almışlar ve bir nüshası Nureddin Mahmud'a, bir nüshası da Abdülmesih'e verilmiştir. Bu sırada henüz Musul dışındaki çadırında beklemekte olan Nureddin'e sulh ve Abdülmesih'e dokunulmamasını talep eden mektubu Ömer el-Mella iletmıştır. Bkz.*Kitâbu'r-Ravzateyn*, s. 482; İbn Vâsıl, *Müferrici'l-Kurûb*, s.192-193; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 5.; İbn Kâdı Şuhbe, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, s.191; Zehebî, Nureddin'in Sincar ve Musul'a girişini oldukça özet bir şekilde kaydeder. *Kitâbu Düveli'l-İslâm*, s.78; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 180; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s. 660; Munis, *Nureddin*, s.338.

* Micdel, Habur yakınlarında güzel bir belde. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s.56.

gerektiği gibi paylaştırdı. Nureddin Mahmud yeğenine nasihatte bulunarak kendisinden ayrı ve aykırı hareket etmemesini istedi ve diğer kızını da onunla evlendirdi²³⁶.

Nureddin Mahmud'un Musul'da siyasi düzenlemelerinin yanı sıra sosyal ve ekonomik uygulamaları oldu. Buna göre fethettiği tüm bölgelerde, Suriye ve Mısır'da da uyguladığı gibi, *mükûs** ve *darâib* gibi örfi vergileri Musul ve yörelerinde kaldırdı²³⁷. Mansıp sahiplerinin *menşurlarını* ve mertebelerine göre

²³⁶Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s.98; Sıbt, *Mîr'âtü'z-Zaman*, VIII/1, s.282; Nureddin Mahmud'un, bir kızını yeğeni İmâdeddin'le evlendirdikten başka diğer kızını da diğer yeğeni Seyfeddin Gâzi II ile evlendirdiği kaydı İbn Kesir'de mevcuttur. Bkz. *el-Bidâye*, XII, s. 472. ; Zehebî, Seyfeddin'in ölümü bahsinde, onun Nureddin'in kızıyla evli olduğunu söyler. Bkz., *Duvel el-İslâm*, II, s.89; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.411; *Süryanî Mihail Vekayinâmesi*, II, s.219; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s. 483; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, s.196; İbn Kâdî Şuhbe, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, s.191; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, V, s.364'te Nureddin'in Musul'u İmâdeddin'e verdiğini kaydeder ki kuvvetli bir müellif olan İbn Tağrıbirdî'nin böyle bir yanlışlık yapması düşündürücüdür. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 180; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s. 660; Muhammed Yusuf Ğandûr, *Tarihu Ceziret-i İbn Ömer*, Beyrut 1990, s.127-129; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.108.

* *Meks*, (çğl. *mukûs*), genellikle *darâible* birlikte kullanılan, pazar ve gümrük vergisi iken örfi vergiye dönüştürülerek halk üzerinde olumsuz etki bırakan bir vergi. Bkz. *yuk.* ve "Meks", İA .

²³⁷ Ebû Şâme, Nureddin Mahmud'un Musul'a girdiği zaman *mukûs* ve *darâib* vergilerinin kaldırılması yönünde yayınlattığı menşuru eserine kaydetmiştir. *Kitâbu'r-Ravzateyn'in* (I/2), 479-480'inci sayfalarında yer alan bu *menşur* şöyledir:

"و قد قنعنا من كنز الاموال با ليسير من الحلال ؛ فسحقاً للسحت، و محقاً للحرام الحقيق با

لمقت ؛ و بعدا لما يبعد من رضا الرب ،و يقصى من محل القرب. وقد استخرنا الله اليه،

kâdılar, nakîbler ve diğerlerinin *tevkî*lerini yeniledi. Musul kâdılığına Hüccetüddin b. Necmeddin eş-Şehrîzorî'yi getirdi. Bu sırada Erbil hakimi olan Mücahidüddin Kaymaz da gelerek Nureddin'e itaatlerini sundu. Ayrıca belirtildiği gibi hadimlerinden Sadeddin Gümüştekin'i (ö.573/1177) Musul'a nâib kalenin de *dizdârı* olarak atarken, Sincar'ı *iktâ* ettiği diğer yeğeni İmâdeddin'in Seyfeddin'e *tâbi*

و توكلنا في جميع الاحوال عليه ، و تقرينا ، و تقدمنا باسقاط كل مكس و ضريبة ،

في كل ولاية لنا بعيدة او قريبة ؛ و ازالة كل جهة مشتبته مشوية ، و محو كل سنة سيئة شنيعة ،

و نفى كل مظلمة فظيعة ؛ و احياء كل سنة حسنة ، و انتهاز كل فرصة في الخير ممكنة ،

و اطلاق كل ما جرت العادة باخذه من الاموال المحظورة ، خوفا من عواقبها الرديئة المحذورة

فلا يبقى في جميع ولايتنا جور جائر جاريا ، ولا عمل لا يكون به الله راضيا ، ايثارت للثواب الاجل

على الحطام العاجل . و هذه حق لله قضيناها ، و واجب علينا ادينا ، بل هي سنة استتناها

و محبة واضحة بينها ، و قاعدة محكمة مهدناها ، و فائدة مختنمة افدناها "

Türkçesi: “ Büyük hazinelerin yerine az malla yetindik; Rabb’in rızasından uzak olduğu için iğrenmeye layık olan haram bizden ve yakınımızdan uzak olsun, Allah’ın rızasına yakınlaşmak istedik, her hal u kârda ona tevekkül ettik, endişe verici aşağılayıcı sonuçlarından korktuğumuz için uzak yakın bütün vilayetlerimizde *meks* ve *daribe* vergilerini kaldırmaya, bozuklukları yok etmeğe, her türlü çirkin geleneği silmeye, tüm iğrenç zulümleri yasaklamaya, her türlü güzel geleneği yaşatmaya, hayrı mümkün olan her fırsatı değerlendirmeye, elde edilmesi gelenek olan her türlü malın serbest bırakılmasına karar verdik. Bu sayede, uzun vadede gelecek sevabı, çabucak gelen hüsrana tercih ettiğimizden, hiçbir vilayetimizde Allah’ın razı olmadığı bir işi bırakmadık. Bu gerçekleştirdiğimiz, Allah’ın bir hakkıdır. Yerine getirdiğimiz bir vazifedir. Dahası, bu izinde gittiğimiz bir *sünnet*, açığa vurduğumuz gerçek bir *muhabbet*, kurduğumuz sağlam bir *kaide* ve elimize geçmesini değerlendirdiğimiz bir *fırsattır*”.

olduğunu bildirdi. Kâdı Kemaleddin ibn eş-Şehrizorî* (ö.Muharrem 572/Temmuz 1176) Nureddin'in bu tayinini kınadı ve İmâdeddin'in Seyfeddin'den büyük olması dolayısıyla ona itaat etmeyeceğini bunun da Atabeg ailesine zarar vereceğini ve düşmanların işine geleceğini söyledi²³⁸.

Nureddin Mahmud, Musul'da kaldığı süre zarfında kendi adına bir de cami inşası için emir vermiştir. İnşaati yaklaşık iki yıl süren "Cami en-Nûrî"²³⁹ adıyla

* Kemaleddin Ebu'l-Fazl Muhammed b. Abdullah b. el-Kasım eş-Şehrizorî (ö.Muharrem 572/Temmuz 1176), Zengîler zamanında Musul ve Salahaddin Eyyubî zamanında Dımaşk ile Suriye bölgesinin kâdısı olarak görev yapmış, bu görevi sırasında vakıf ve divanların idaresini deruhte etmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.353.

²³⁸ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s.97-99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 293-294; ayn. mlf., *Atabekiyye* s.153, 1 no'lu dipnotta, eseri yayınlayan A. Toleymat, İbnü'l-Esîr'in, Kâdı Kemaleddin'in Nureddin'e iktâlar konusundaki itirazının H. 570 yılı olayları içerisinde yer aldığını belirtmektedir. Toleymat'ın bu kaydının yanlışlıkla yer almış olması gerekir. Çünkü İbnü'l-Esîr, adı geçen konuşmayı H.566 yılı olayları arasında vermektedir. Ayrıca İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, s.193-196; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.303. Nureddin Mahmud Musul'a girdiği zaman *mukus* ve *darâib* vergilerini kaldırtmıştı. Ancak Süryani Mihail'in kaydına göre Hristiyanların vergilerini artırmış, üstelik Müslümanlardan ayırmak amacıyla bir kemer takmalarını ve saçlarını uzatmamalarını emretmiş, Nureddin Yahudilerin de tanınmaları için kırmızı bir bez taşımalarını şart koşturmuştur. Bu ilginç kayıt için bkz. *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.220; Ebu'l-Fidâ, *Tarihü Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.52; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s.660; Ögün, *Beyteginliler*, s.48.

²³⁹ Günümüzde Musul Ulu Camii olarak bilinen Cami en-Nûrî'nin mimarî özelliklerini incelemiş bulunan Oktay Aslanapa, caminin yapılış tarihinden yapı özelliklerine kadar bir çok konuda bilgi vermektedir. O. Aslanapa'nın verdiği bilgiler, bu tezin imar faaliyetleri kısmında ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır. Bkz. O Aslanapa, *Türk Sanatı* I-II, İstanbul 1984, s.100 vd. Yine Irak'ta Selçuklu ve

bilinen camiin sorumluluğunu Musul'da yaşayan dindar, hayırsever salih bir zat olan Şeyh Muinüddin Ömer el-Mellâ²⁴⁰ üstlendi. Birçok masraf karşılığında tamamlanan camiin yerini Nureddin bizzat tespit etmiştir. Nureddin, yerin tespiti için şehirdeki Ebû Hâzır Mescidi'nin minaresine çıkarak etrafı gözetlemiş ve şehir içindeki büyük bir harabeyi bu iş için uygun bulmuştur. Belirlenen araziye bitişik bulunan ev, işyeri gibi yapıların kamulaştırılarak satın alınması için emir vermiş ve cami yapımı için hiçbir masraftan kaçınılmaması, bununla birlikte kimsenin zarara uğratılmamasını söylemiştir. Nureddin, inşaat masraflarının karşılanması için de Ömer el-Mellâ'ya

Zengiler dönemlerindeki mimari eserleri inceleyen Hasan Salih te aynı konuda ayrıntılı bilgi vermektedir. Bkz. Hasan Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi, Selçuklular ve Zengiler Devri*, İstanbul 1992, (Basılmamış Doktora Tezi), s.72 vd; Said ed-Deveci, "Medârisu'l-Mavsil fi'l-Ahdi'l-Atabegî", *Sumer*, XIII, (1957), 101-118.

²⁴⁰ Ömer el-Mellâ hak. bkz. Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.310-311; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s. 480. Kaynaklar, bu kişinin adının okununuşunda ihtilafa düşmektedir. Ebu Şâme "Mellâ" derken, Bundarî, İsfahani'nin "Mullâ" dediğini rivayet eder. Krş. *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s.480 ve Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 98. Musul'da yaşayan bu zat hakkında İmâdeddin İsfahani'ye dayanarak bilgi veren Ebu Şâme, Ömer el-Mellâ'nın, zahid bir kimse olduğunu ve alimlerin, fakihlerin, meliklerin, emirlerin kendisini Musul'daki zaviyesinde ziyaret ederek himmetini ve bereketini temenni ettiklerini kaydeder. Nureddin Mahmud'un Ömer el-Mellâ'yı arkadaş edindiğini ve yapacağı işleri ona danıştığını onunla görüşüp yazıştığını belirten müellif, Ömer el-Mellâ'nın her sene Hz. Peygamber'in mevlid gününde bir davet verdiğini ve bu davete Musul hükümdarı da olmak üzere tüm ileri gelenlerin ve halkın icabet ettiklerini ilave eder. Bu müellifin kaydına göre esasen camiin yapımını mezkur şeyh Ömer el-Mellâ Nureddin'e önermiş, o da şeyhe bu iş için yüklü bir para vermiştir. Bununla birlikte Caminin inşası görevi Nureddin tarafından kendisine verilmek istendiğinde Nureddin'in adamlarından birisi, Ömer el-Mellâ'nın rafizî olduğu iddiası ile bu görevin ona verilmesine engel olmak istemiştir. Ayrıca İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.472.

60 000 dinar vermiştir. Ayrıca Musul'un köylerinden biri bu işe vakfedilmiştir. Cami için gerekli olan *imam*, *müezzin*, *hatib* ve *müderris* tayin edilmiştir. Bu arada Musul'a gelmiş bulunan meşhur alimlerden İmâdeddin Ebu Bekir en-Tevkânî eş-Şafiî de bu camide *fıkıh müderrisi* olarak tayin edilmiş ve kendisine bu hususta bir *menşur* verilmiştir. Ebu Bekir el-Nevkânî, İmam Gazali'nin talebelerinden olan İmam Muhammed b. Yahya'nın öğrencisi idi. Nihayet Camiin yapılacağı inşaat sahası içinde bulunan birkaç binanın kamulaştırılmasından hemen sonra cami yapımına başlanmış ve inşaat 568/1173 yılında tamamlanmıştır²⁴¹. Nureddin

²⁴¹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.193; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.154; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s.480; Barhebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.411; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.303. Fıkıh müderrisi olarak atanan Ebu Bekir el-Nevkanî'nin (*Senâ el-Barku's-Şamî* de s.98 "et-Tûkânî"; *el-Bidâye*'de "el-Berkânî") İmam Gazali'nin yetiştirmelerinden olan Şafii fakihi meşhur alim Muhammed b. Yahya en-Nisaburî'nin talebesi olması, Musul'daki tedrisatta Gazali ekolünün kabul edildiğini göstermektedir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.472. Ayrıca Nureddin Mahmud'un adı geçen camiin tamamlanması üzerine 568/1173'de Musul'a ikinci defa gelerek bu camide namaz kılıp *hatip* ve *müezzin* tayin ettikten sonra Musul'un köylerinden birini vakfettiğine dair bkz. Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.293, 310; İbn Kâdı Şuhbe, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, s.216; İbnü'l-İmâd, Nureddin'in 566/1170'te hükümdar değişikliği münasebetiyle Musul'a girdiğini kaydettikten başka 568/1173 yılında Kılıç Aslan'ın üzerine yürüdüğü sırada aldığı Maraş'tan sonra Musul'a girdiğini belirtir ki Nureddin'in, Musul'a 566/1171 yılında girişinde cami inşaatı için emir verdiğini belirttiği halde cami tamamlandıktan sonra onu açmak üzere yeniden ne zaman geldiğine dair bir bilgi aktarmaz. Bununla birlikte müellif Nureddin'in bu camide namaz kıldığını belirtir ki bu da Nureddin'in ikinci kez Musul'a girdiğine işaret eder. Ayrıca bu müellifin bir başka kaydına göre Nureddin cami yapımı için hayırsever bir zat olan Ömer Mella'ya 300 000 dinar vermiştir. Bkz. *Şezerâtüz-Zeheb*, IV, 216, 226, 229; İbn Kâdı Şuhbe, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, s.191; Zehebî de

Mahmud, caminin inşası tamamlanınca Musul'a gelmiş ve törenle açılan camide namaz kılmıştır²⁴².

Musul'da yirmi dört gün kalan Nureddin Mahmud, işleri yoluna koyduktan sonra Sincar ve Harran üzerinden Suriye'ye döndü. Dönüşte de uğradığı Sincar'ın kuşatma sırasında yıkılan surlarını tamir ettirdi. Sonra da Harran'dan geçerek 5 Receb 566/14 Mart 1171'de Haleb'e intikal etti²⁴³. Bu arada Sincar, Nusaybin ve Habur'un hukuki denetim ve kontrolünü meşhur kâdî şeyh Şerefeddin ibn Ebî Asrûn'a tevdi etmiş ve o da buralara kendi adamlarından *nâibler* atamıştır²⁴⁴. Nureddin Haleb'e dönerken Fahreddin Abdülmesih'i de beraberinde götürmüş ve ismini Abdullah olarak değiştirip bir çok *iktâlar* tahsis etmiştir²⁴⁵. Yukarıda geçtiği

Nureddin Mahmud'un cami inşası için 70 000 dinar verdiğini kaydetmektedir. Bkz., *Düveli'l-İslâm*, s.83; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s. 661; Dakuki, *Kuzey Irakta Atabegler Hakimiyeti*, s.109 ; H.Munis, *Nureddin*, s.339.

²⁴² Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s. 293; İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.229.

²⁴³ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.160-161; Bundarî'nin İsfahanî'den nakline (*Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 97) ve Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.411'deki kayda göre Nureddin Mahmud Musul'da 17 gün kalmış, Haleb'e ise 5 Receb'te girmiştir. *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s.99 ; Sibt'a göre 17 gün kalmıştır, bkz. *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s. 282; Ebû Şâme'ye göre (*Kitâbu'r-Ravzateyn*, s. 479'da) 27 gün kalmıştır ve Haleb'e dönüş tarihi olarak İsfahanî ile aynı tarihi verir. ; Setton, "The Career of Nuraddin".

²⁴⁴ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.473.

²⁴⁵ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s.99; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.154; Fahreddin Abdülmesih, Nureddin Mahmud tarafından Suriye'ye götürüldükten sonra, Kılıç Arslan'la tartışma konusu olan Sivas ve Malatya'daki Danişmendli Beylerine nezaret etmek üzere Sivas'a gönderildi. Fahreddin, Nureddin Mahmud'un

üzere Sincar ise İmâdeddin Zengi'ye verilmişti. Nureddin Mahmud'un Musul'a bu müdahalesinden sonra Seyfeddin Gazi, bastırıldığı *sikkeler*de ve *hutbeler*de halifeden sonra Nureddin Mahmud'un adını da zikretmeye başlamıştır²⁴⁶.

Görüldüğü gibi o merkez olarak kardeşinin çocuklarının hakim olduğu Musul'u değil, Haleb'i tercih etmektedir. Kendisine Musul'u sevdiği halde niçin burada kalmayıp ta Haleb'e döndüğü sorulunca, Musul'da kalbinin değiştiğini, oysa kendisinin *cihad* ve düşmanlar için Suriye'de olması gerektiğini söylemiştir²⁴⁷.

Esasen Musul'un 1171'te Nureddin Mahmud'un hakimiyetini tanımasından az sonra Nureddin ile Anadolu Selçukluları Sultanı II.Kılıç Arslan arasında baş gösteren Güney Doğu Anadolu üzerindeki hakimiyet mücadelesine yönelik kriz sırasında Bağdad'taki Abbasî Halifesinden gelen bir menşurla, Suriye, el-Cezire, Ahlat ve Erbil'le birlikte Musul'un da Nureddin'in hakimiyetine geçtiği onaylanmış oluyordu (568/1173 yazı)²⁴⁸.

ölümü ve Kılıç Arslan'ın Sivas'taki Danişmendli Beyliğini ortadan kaldırması üzerine Musul'a geri dönecektir. Bkz., *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 282, 294; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 411; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s.481; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 473.

²⁴⁶ Dakuki, *Kuzey Irakta Atabegler*, s.108.

²⁴⁷ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.282; Ebû Şâme'nin kaydına göre Nureddin, Musul'da iken gördüğü bir rüyada Hz. Peygamber ona, "Kalbin makam sevdasıyla doldu. Sen cihadı ve din düşmanları ile savaşı terk ettin!" demiş, rüyadaki bu ikaz, Nureddin'in Musul'u terketmesinin gerekçelerinden birini oluşturmuştur. *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s. 483; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s. 661-662.

²⁴⁸ İbnü'l-Esîr, Nureddin'in Halifeye bir elçi gönderdiğini ve elinde bulunan Mısır, Suriye, el-Cezire, Musul ile kendisine bağlı emirlerin idaresindeki Ahlat ve Anadolu Selçuklu hükümdarı II.Kılıç Arslan'ın ülkesi üzerindeki hakimiyetinin resmen tasdik edilmesini istediğini belirtmektedir. Ancak bu bilgi müellifte,

Öte yandan Seyfeddin Gazi'nin Musul'da tahta oturduğu ve Nureddin Mahmud'un Musul'a yürüdüğü sıralarda Nineva yakınlarında bulunan bölge Hristiyanlarına ait bir manastır bölgede bulunan Kürdlerin siyasi karışıklıklardan yararlanıp taşkınlıklara girişmesi sonucu hücumu uğrayarak yağma ve tahrip edilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi veren Süryanî Mihail, manastırın akibeti hakkında şu kayıtları eserine kaydetmiştir: Müellif, Musul'daki taht değişikliği sırasında Nureddin Mahmud'un da bölgeye gelişiyle, civarda yaşayan Kürdlerin taşkınlıklara giriştiklerini yazmaktadır. Nineva'deki manastır ve içinde yaşayanları çekemeyen Kürdler, müellife göre, Nureddin'in Hristiyanları sevmemesini de bahane göstererek bir gece Manastıra hücum ettiler. Süryani Mihail, Kürdlerin bahaneleri konusunda Nureddin'in kendi zamanında sonradan yapılan Hristiyan kiliseleri yıktırması olmasının etkili olduğunu söyler²⁴⁹. Öte yandan bu durum bölge

Nureddin'e Anadolu seferi sırasında Bağdad'tan gelen ve hakimiyetinin onaylandığını bildiren elçiye ait kayıttan sonra verilmektedir. Bu durumda Nureddin, elinde bulundurduğu yöreler üzerindeki hakimiyetinin ikinci kez onaylanmasını Halifeden beklemektedir. O, bu beklentisi sırasında daha başka yerleri de sınırlarına dahil etmek istiyordu: Irak'ın Sevad bölgesi gibi. Sevad'ta bulunan Sarifeyn ve Derb-i Harun, önceden babası Zengî'ye ait olduğundan kendisine devredilmeliydi. Sarifeyn ve Derb-i Hârûn, Dicle nehri kıyısında yaptırılacak olan bir Şafiî medresesine vakfedilecekti. Nureddin, Bağdad'a bildirdiği isteklerini görünüşe göre oldukça yetkili bir durumda olan kâdı Kemaleddin Ebu'l-Fazl Muhammed b. Abdullah b. eş-Şehrizûrî aracılığıyla Halifeye iletti. Nitekim ikisi arasındaki yazışmalara daha önce de tesadüf edilmektedir. Nureddin'in Anadolu seferi sırasında kendisine Bağdad'tan gelen elçiyi adı geçen kâdı göndermişti. Bunun için bkz. *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.315, 317.

²⁴⁹ Süryani Mihail'in, Nureddin Mahmud'un kiliseleri yıktırdığı iddiası Vekayinâme'nin çevirisinde yer almaktadır. Ona göre "Peygamber" ünvanını taşıyan Nureddin, Hristiyanları ortadan kaldırma işini el-Mustazi Biemrillah'ın Halife

Hristiyanlarının zengin kimseler olduklarını ve bunun Kürdler tarafından kıskanıldığını göstermektedir. Manastır duvarlarına merdiven dayayarak içeri sızmaya çalışan Kürdlere rahipler engel olmak istediler ve saldırgan Kürdlerden bazılarını öldürdüler. Bunun üzerine geri çekilen Kürd yağmacıları, bu kez gündüz saldırıya geçtiler de bu kez de civarda bulunan Hristiyan köylüler yardıma gelerek manastırı korudular. Bunun üzerine rahiplerle sahte bir barış yapan Kürdler, 30 dinar vererek ikna ettikleri rahiplerin köylüleri kendi evlerine göndermeleri üzerine tekrar toplanarak saldırıya geçtiler. Bir dağın eteğinde bulunan Manastırın surlarını yıkmak için dağdan büyük bir kaya parçasını Manastır üzerine yuvarladılar. Yıkılan surları tamir etmek isteyen rahiplerin üzerine ok atan Kürd yağmacıları, bir çok rahibi öldürdükten sonra Manastıra girerek burada bulunan eşyaları ganimet olarak aldılar ve beygirlere yükledikten başka bir kısmını da kendi sırtlarında götürdüler. Süryani Mihail'in kaydına göre Kürdlerin kıskançlıklarını çekerek yağma iştahlarını kabartan

oluşuna kadar devam ettirmiştir. El-Mustazi Biemrillah, Halife olunca kilise yıktırmayı yasaklamıştır. Halifeye bir mektup gönderen Nureddin, Hristiyanlığı ortadan kaldırmanın boynunun borcu olduğunu, bunu "Hz. Peygamberin, Allah beşyüz yıllık bir zaman için Hristiyanların imha edilmesini istemiyor diye yazmış olduğu müddetin bittiğini" ileri sürerek belirtmişti. Bu iddiayı ileri süren Mihail, devam ederek Nureddin'in Halifenin yanına gitme isteğini Halifenin, kendisini ortadan kaldırıp yerine halife olma maksadının bir parçası olabileceği gerekçesiyle kabul etmediğini ve yaptığı işlerden dolayı Nureddin'i kınadığını belirtmektedir. Ayrıca müellif, Halifenin, Hristiyanların hür olduklarını ve yeni kilise inşa edebileceklerini her yere gönderdiği emirnamelerle bildirdiğini söylemektedir. Süryani Mihail, Halifenin vezirinin ölümünü de bu olaylarla ilişkilendirir ve vezirin ölümünden Halifeyi sorumlu tutar. Çünkü ona göre vezir de Nureddin tarafını tutmaktadır. Halife, tutsak Hristiyanları serbest bırakmış ve ellerinden alınmış olan

ve atlar sırtında taşınan bu kadar çok malın bulunduğu manastır, bölgede bulunan Hristiyan köylülerin sığınağı ve kutsal mekanıydı. Bu bakımdan Hristiyan halk çeşitli mallarını ve değerli eşyalarını bu manastırda koruyordu. Bu arada yağmadan ve katliamdan manastırın üst kulesine saklanarak kurtulan rahipler, yağmadan kurtarılan kitap ve diğer eşyaları alıp Musul'a gitmiştir. Kimsenin kalmadığı ancak yine de korunmaya değer bulunan manastır için Hristiyan halk, 30 "darik" (?) maaşla asker tutmuş ve manastırı korumaya almıştır.

Kürdlerin, Hristiyan manastırına yönelik bu tahribat ve katliamı, Musul'da büyük tepki topladı. Görünüşe göre Musul Atabegi, bu yağmacı Kürd gruplarına karşı asker sevketti ve birçoğunu öldürdü. Kürdler de bu sevkiate karşılık verdiler. Ayrıca da yağmalamaya devam ettiler. Kürdler, yine Nasturî köylerine hücum ederek dokuz köyü tahrip ettiler. Girdikleri yerlerde katliamlar yaptıkları gibi hayvan sürülerini telef edip evleri yaktilar ve eşyaları ganimet olarak aldılar²⁵⁰.

II. Seyfeddin Gazi, Nureddin Mahmud'un Hizmetinde

Musul Atabegi II.Seyfeddin Gazi'nin amcası Nureddin Mahmud ile arasındaki ilişkiler yukarıda belirtildiği şekilde düzenlendikten sonra Suriye hükümdarı bir süre sonra yeğenini Haçlılarla savaşmak üzere ordusuyla Haleb'e çağırıldı. Seyfeddin Gazi de amcasının bu talebi üzerine ona iştirak ederek Arka kuşatmasına katıldı. Arka'ya yapılan sefer sonunda Nureddin Mahmud, yeğeninin yardımlarıyla Arka'yı fethetti²⁵¹.

kiliselerini de iade etmişti. Bkz. *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.217-218, 220-221.

²⁵⁰ *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.216-217.

²⁵¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s.336; İbnü'l-Furat, *Tarih*, IV, 186.

Daha sonra Nureddin Mahmud, Haçlılar'ın iki Müslüman gemisine el koymaları üzerine daha önce varılan anlaşmayı bozmaları dolayısıyla üzerlerine yürümek istedi. Haçlılar, Mısır'dan Suriye'ye gitmekte olan içinde emtia ve Müslüman tüccarların bulunduğu iki gemiye Lazkiye limanında el koymuşlardı. Nureddin, Haçlılar'dan bu gemileri ve içindekileri iade etmelerini istedi. Ancak Haçlılar gemileri iade etmediler ve gemiler su aldığından el koyduklarını iddia ettiler. Haçlılar, bu görüşleriyle zamanın uluslar arası ilişkilerinde adet olan, su alan gemilerin ele geçirilebileceği ilkesini ileri sürüyorlardı. İbnü'l-Esir'in belirttiğine göre Haçlılar yalan söylüyorlardı; gerçekte gemiler su almamış, sağlamken el konmuştu. Bu gelişmeler üzerine yeğenini Musul'dan çağıran Nureddin Mahmud, ayrıca el-Cezire'den ve Suriye'den de yardım istedi. Irak ve Suriye'den gelen askerler Nureddin'in yanında toplandılar. Harekete geçen Nureddin, Arka Kalesi'ni kuşattı; banliyölerini tahrip etti. Bir kısım askeri *seriyye* halinde Antakya tarafına gönderirken bir kısmını da Trablus tarafına göndererek yağmalattı. Ayrıca Safisâ ve Arime da ele geçirildi. Antakya'ya giden birlikler de bölgeyi yağmalayınca, Haçlılar aldıkları tutsakları ve malları geri verdiler ve anlaşmanın yenilenmesini istediler. Nureddin'in de kabul etmesi üzerine anlaşma yenilendi (Muharrem 567/Eylül 1171)²⁵².

²⁵² İbnü'l-Esir, Haçlıların ele geçirdikleri gemileri iade etmek istemeyip Nureddin tarafından toprakları tahrip ve yağmaya uğratılınca kadar direnmelerini zamanın anlayışına uygun bir darbimeselle özetler: "Yahudi, tokadı yiyinceye kadar cizyeyi ödemez", bkz. *Atabekiyye*, s.154-155; ayn. mlf., *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.300; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.336; Ebu Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s. 516-518; İbnü'l-Furât, *Tarihü İbni'l-Furât*, IV, s.183-184; Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü's-Şam*, Dımaşk 1983, II, 37; Setton, "The Career of Nuraddin"; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.109-110.

Görüldüğü gibi Nureddin Mahmud'un Musul'dan döndükten sonra Suriye sahillerinde rahat durmayan Haçlılar'a karşı mücadelesinde Cezire bölgesinin diğer hükümdarları gibi yeğeni Seyfeddin Gazi II de önemli rol oynamıştır. Onun Nureddin'in çağırısı üzerine Arka kuşatması ve Trablus yağmalarına ve burada yapılan muharebelere katıldığı anlaşılmaktadır.

Yine Süryani Mihail'in kaydına göre Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Aslan'ın Malatya'ya girmesi üzerine onunla savaşmaya hazırlanan Nureddin Mahmud, 1172 yılında Suriye, Kuzey Irak, el-Cezire, Güney Doğu Anadolu bölgelerinde kendisine bağlı bütün beldelerden asker toplamıştır. Müellifin belirttiğine göre Kılıç Aslan'ın savaştan çekinmesi dolayısıyla bir çarpışmanın olmadığı Nureddin'in bu Anadolu seferinde Musul ordusu da önemli bir rol üstlenmişti. Bu sefer sırasında Nureddin Mahmud'un hastalanması, bölgede birçok karışıklıkların çıkmasına neden olmuştur²⁵³.

SALAHADDİN EYYUBİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI VE EYYUBİ DEVLETİNİN DOĞUŞUNUN MUSUL ATABEGLİĞİNE ETKİSİ

Mısır'ın Nureddin Mahmud'a Bağlanması

Orta Doğu'da Haçlılar'a karşı yaptığı mücadeleler sonucunda dönemin askeri ve siyasi en güçlü ismi haline gelen Nureddin Mahmud, Mısır'daki Fatımi Halifesi el-Adid Lidinillah'ın sabık veziri Şâver'in, kaybettiği vezirlik makamını yeniden elde edebilmek için Mısır'da vezir Dırgam'a karşı asker sevk etmesi karşılığında Nureddin'in askerlerine *iktâ* tahsisi ile Mısır'ın üçte birinin Nureddin'e verilmesi ve Şâver'in Mısır'da Nureddin'in bir *nâibi* olmasını teklif etmesi üzerine 1164 yılı

²⁵³ *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.223.

baharında ordu komutanı Esedüddin Şirkûh komutasında Mısır'a bir birlik göndermişti²⁵⁴. Nureddin, Şirkûh'a, Şâver'i makamına iade etmesini ve vezaret hususunda onunla mücadeleye girenlerden de intikam almasını emretmişti. Şâver, Şirkûh'un yardımıyla vezaret makamına iade edildi ve kendisiyle bu hususta mücadele eden Dırgam da öldürüldü.(Mayıs 1164). Ancak Şâver, sözünde durmadı; Mısır konusunda Nureddin'e yaptığı vaadinden döndü, üstelik Şirkûh'u da aldatarak *iktâları* vermedi. Nureddin, Şâver'den sözünde durmasını istediye de Şâver, vaadini yerine getirmek yerine Nureddin'e karşı Haçlılar'dan yardım istedi. Haçlılar'ın baskısına direnemeyen Şirkûh komutasındaki Nurî kuvvetleri Mısır'ı terkederek Suriye'ye döndüler (1164 Sonbaharı)²⁵⁵.

²⁵⁴ Esasen Fatımîler, bu tarihten önce de Nureddin Mahmud'tan Haçlılara karşı işbirliği ve yardım talebinde bulunmuşlardı. Nitekim 1144 yılında Mısır'a giden Usâme İbn Munkız, Fatımî Halifesi tarafından Nureddin Mahmud'a elçi olarak gönderilmiş ve bu elçi aracılığıyla ondan Taberiyye'ye saldırarak Askalan'ı korumak üzere Gazze'de kale inşa etmekte olan Haçlılar'ın dikkatini çekmek suretiyle Gazze'de zayıflayan Haçlı kuvvetlerinin Fatımî ordusu tarafından imha ve Gazze'yi ele geçirmelerinde yardım etmesi istenmişti. Usâme İbn Munkız'ın bu konudaki elçilik görevi ve Nureddin Mahmud'la görüşmesi hak. bkz. Usâme İbn Munkız, *Kitabu'l- itibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert, *İbretler Kitabı*, İstanbul 1992, s.36 vd.

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.243-245; Süryani Mihail, Şirkûh'un bu ilk seferde Mısır'an tamamına hakim olmak isteyişi yüzünden Şâver tarafından Haçlı ittifakı ile Mısır'dan çıkartıldığını kaydeder. Bkz. *Vekayinâme*, II, s.196-197; ondan naklen Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.401-402; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, s.137-141; İbn Kâdi Şuhbe, *el-Kevâkibu'd-dürriyye*, s.164-165; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 43; Ramazan Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987, s.42-45; Kenneth M. Setton, "The Career of Nuraddin", Stevenson, *The Crusaders in The East*, s.187-188; P.M. Holt, *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, Türkçe çeviri: Özden Arıkan, İstanbul 1999, s.48.

Nureddin Mahmud, Mısır'a yaptığı bu ilk askeri sevkiyattan sonra 1167 yılında ikinci kez Mısır'a asker yolladı. Bu seferin Şirkûh'un teşvik ve önerileriyle gerçekleştiği anlaşıyor. Nureddin'in izin vermesi üzerine Şirkûh'un komutasında, yeğeni Salahaddin'in de bulunduğu az sayıdaki seçkin bir *Nûrî** süvari birliği, 1167 yılı başlarında Mısır'a hareket etti. Hareket kabiliyeti oldukça yüksek bu birlik, Kahire yakınlarındaki Giza'dan nehrin batısına geçti ve Nil deltası boyunca yağmalarda bulundu. Nihayet buradaki Fatımi kuvvetleri ve müttefikleri olan Haçlıların haber alması ile el-Babeyn mevkiinde yapılan savaşta Fatımi ve Haçlı kuvvetleri mağlup edildiler. İskenderiye'ye hareket eden Şirkûh, burayı kolayca ele geçirdi ve yeğeni Salahaddin'i buraya *nâib* olarak atadı. Sonra da Yukarı Mısır'daki Said bölgesine girerek burayı vergiye bağladı. Bununla birlikte Şâver ve Haçlı müttefikleri İskenderiye'yi kuşatarak Şirkûh'u anlaşılmaya ve sonunda Mısır'ı terke zorladılar (Ağustos 1167). Öte yandan vezir Şâver'in, Fatımi Halifesi Adid'in elinden tüm yetkilerini alıp ülkeyi tek başına idare ederek Nureddin'e karşı Haçlılar'la işbirliğine girişmesi ve bu hususta Kahire'de bir Haçlı süvari birliğinin konuşlanmasına müsaade etmesi üzerine oğlu el-Kamil Şücâ', gizlice Nureddin

* *Nûrî* birlikleri, Nureddin Mahmud'a bağlı özel birlikler olup onun hassa emir ve askerlerinden müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Bu nisbet biçimi, çeşitli uygulamalar dolayısıyla, ortaçağ Müslüman yönetim ve askerlik sanatının bir geleneği olduğunu düşündürmektedir. Daha sonraları, Nureddin Mahmud'un takipçisi, Salahaddin Eyyubi'nin de kendine has emir ve askerleri olmuş, bunlar da "Salahiyye" şeklinde adlandırılmışlardır. Nureddin Mahmud'un emirlerinden Aynuddevle el-Yârûkî'ye bağlı emir ve askerlerin de "Yârûkiyye" şeklinde adlandırıldıklarını biliyoruz. Yine, Eyyubilerin Mısır'daki inkırazı üstünde kurulan Memlûk Sultanlığı'nda da "Bahrîyye" ve "Burciyye" gibi isimlerle anılan bir emirler grubu vardı.

Mahmud'a haber göndererek kendisine olan dostluk ve sevgisini ifade ettikten başka Mısır'ı kendisine tabi hale getirip her sene muayyen vergi göndereceğini söyleyip yardım istedi²⁵⁶.

Nihayet Aralık 1168 'de üçüncü kez Mısır seferine çıkan Şirkûh, bu sefer sonunda Mısır'a tamamen hakim oldu. Bu son seferin gerekçesi de Mısır'ın Haçlılar tarafından zorla ele geçirilmesi ve ülkedeki Müslümanlar'a kötülük edilmesi idi. Buna göre, Vezir Şâver'in anlaşılarak emniyetini sağlamaları için Kahire kapılarını terkettiği Haçlılar, Fatımi Halifeliği Devletinin zayıflamış ve ülkenin savunmasız kalmış olması dolayısıyla ülkenin tamamına hakim olmak istemişlerdi. Şâver her ne kadar Haçlılarla işbirliği yapmakta ise de ülkeyi ve iktidarı onlara terketmek niyetinde değildi. Nihayet Kudüs Kırallı Amury komutasında harekete geçen Haçlılar, Hıms'a yürüyecekleri haberini yaydıktan sonra Mısır'a yönelerek Bilbîs'i ele geçirdiler. Mısır'ın bu Haçlı istilasında Şâver'den nefret eden bir kısım Mısır ileri gelenlerinin de rolü olduğu İbnü'l-Esir'in kaydından anlaşılmaktadır. Haçlılar daha sonra Kahire'ye ilerledilerse de şehir halkı direndi. Ayrıca Şâver'in emriyle şehir yakıldı ve bu yangın 54 gün sürdü. Kahire kuşatma altında iken Halife el-Adid, Nureddin'e haber göndererek yardım istedi. El-Adid, gönderdiği mektubun içine kadınların saçlarından parçalar koydu ve "İşte bunlar saraydaki karılarımın saçlarıdır. Kendilerini Haçlılar'ın elinden kurtarman için senden yardım istiyorlar" dedi. Öte

²⁵⁶ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.29-30; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 263-266; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.403405; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I/148-152; İbn Kâdî Şuhbe, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, s.174-172; Ebu'l-Fidâ, *Tarihi Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 45; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.45-48.

yandan Şâver, Amury'e gönderdiği haber ile anlaşma yolları arıyor ve ülkeyi Nureddin'e teslim etmemesi hususunda ona para vaadinde bulunuyordu. Şâver'in bu girişimine bakılırsa Haçlı komutanı Amury, Nureddin'den korkmakta ve gelmesi halinde Mısır'ı ona terketme eğilimi taşımaktadır. Nihayet Amury, bir milyon Mısır dinarı vermesi karşılığında Şâver'in teklifini kabul etti. "Şâver, ilk taksit olarak yüz bin dinar verdi. Geri kalan parayı Kahire halkından toplamak istediye de muvaffak olamadı; topladığı para beş yüz bin dinarı bile bulmamıştı. Çünkü halkın parası çıkan yangında eşyalarıyla birlikte yanıp kül olmuştu. Halk, vergi vermek şöyle dursun erzakını temin edecek durumda dahi değildi".

Nihayet Mısırlıların, çaresizlik neticesinde Haleb'te bulunan Nureddin'e müracaat ederek daha önce vaad edildiği gibi ülkenin üçte birlik kısmını hatta daha fazlasının verileceğini bildirmeleri üzerine Nureddin Mahmud, Şirkûh'un emrine seçkin süvarilerden ve ileri gelen emirlerden oluşan altı bin kişilik özel bir kuvveti vererek yeniden Mısır'a yolladı. Bu birliğe katılan emirler arasında Nureddin'in *memlûku* İzzeddin Cordik, İzzeddin Kılıç, Seyfeddin el-Maştûb el-Hakkârî, Şerefeddin Bozkuş, Aynuddevle el-Yârûkî, Kutbeddin Yınal b. Hassan el-Menbicî ve Şirkûh'un yeğeni Salahaddin Yusuf, Salahaddin'in dayısı Şihabeddin Mahmud el-Hârimî de vardı. Kaynağa göre Salahaddin, bu sefere istemeyerek katılmış, onu Nureddin teşvik etmişti. 17 Aralık 1168'de Re'sul-Ma'dan Kahire üzerine yürüyen Şirkûh komutasındaki Nurî birlikleri, Haçlıların geri çekilmesi üzerine savaş yapmadan Kahire'ye girdiler (8 Mart 1168). Şâver'in engel olmak istemesine rağmen Şirkûh, el-Adid'le yakınlaştı ve bizzat Fatimi Halifesinin elinden *hil'at* giydi. Şirkûh'a suikast düzenleyip yeniden ipleri eline almak isteyen Şâver'e oğlu Kamil engel oldu. Nihayet Halife el-Adid'in de isteğiyle başta Salahaddin ve

İzzeddin Cordik olmak üzere bazı emirler anlaşarak Şâver'i öldürdüler. Kesilen başını Halife el-Adid'e gönderdiler (18 Ocak 1169). Fatımî Halifesi de Esededdin Şirkûh'u *vezir* tayin etti. Ancak iki ay beş gün sonra Şirkûh öldü (23 Mart 1169). Yerine el-Adid'in tercihi ile Salahaddin'e *vezirlik hil'ati* giydirildi. "el-Melikü'n-Nâsir" ünvanı verilen Salahaddin, yaşca diğer emirlerden daha küçük ve güçsüz oluşu dolayısıyla Halifenin emrinden çıkmayacağı düşünülerek bu makama getirilmişti. Öte yandan emirler vezirlik makamına Salahaddin'in geçmesini çekemediler. Emirlerin her biri bu makama kendisinin layık olduğunu düşünmekteydi. Araya giren fakih İsa el-Hakkarî sorunu çözmeye çalıştı. Ancak emirlerden Aynuddevle el-Yârûkî, "Ben asla Salahaddin'e hizmet etmem" diyerek adamlarıyla birlikte Kahire'den ayrılıp, Nureddin'in yanına döndü. Bununla birlikte Salahaddin'in Mısır'daki durumu kuvvetlendi ve o buradaki varlığını *Nureddin'in nâibi* sıfatıyla sürdürdü²⁵⁷.

Mısır'da Fatımîler'in Sonu

Salahaddin, Mısır'da dikkatli bir strateji takip etti; başlılarda bulunarak ümerâyı ve halkı kendine bağladı. Nureddin de onun durumunu kuvvetlendirmesi

²⁵⁷ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.30-33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.272-280; Süryani Mihail'in Ermenice nüshasından yapılan çevirideki bilgiler özet ve yanlışlıklarla dolu olup meseleyi izahtan varestedir. *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, 209; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 407-408; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 155-174; İbn Kâdı Şuhbe, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, 175-182; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 50; Bidlisî, *Şerefname*, II, s.72-73; İbn Tağrıbirdî, *en-Nüccümü'z-Zâhire*, V, s.367-369 ve VI, 3 vd; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.48-51; Setton, *The Career of Nuraddin*; Stevenson, *The Crusaders in The East*, s.194-197; Holt, *Haçlılar Çağı*, s.49-50; Muhammed Kürd Ali, *Hıttatü's-*

için destekte bulunuyordu. Fatımi emirlerinin ellerindeki yerleri kendi aile efradına ve emrindeki adamlarına dağıttı. Onların *iktâ*larını artırdı. Böylece Fatımilerin devleti zeval bulurken Salahaddin kudreti artıyordu. Nihayet bu durum 17 Eylül 1171 tarihine kadar sürdü. Bu tarihte Salahaddin Fatımi Halifesi el-Adid Lidinillah adına okunmakta olan *hutbeye* son vererek Abbasi Halifesi el-Mustazî adına okutmaya başladı. Bu ilk *hutbenin* okunuşundan bir hafta sonra da son Fatımi Halifesi el-Adid Lidinillah öldü. Böylece 940 yılında Kuzey Afrika'da ortaya çıkıp 969 yılından itibaren de Mısır'a hakim olan Fatımiler Devleti tarihe karışmış oldu. Esasen bu *hutbe* değişikliğini Abbasi Halifesi el-Müstencid Billah (ö.9 Rebiyülahir 566/20 Aralık 1170) Nureddin'den rica etmiş, o da Salahaddin'e haber göndererek *hutbenin* değişmesini istemişti. İbnü'l-Esîr ve diğer bazı müellifler, Nureddin'in baştan beri *hutbeyi* değiştirmesi hususunda Salahaddin'e baskı yaptığını kaydediyor. Salahaddin, Mısır halkının şii oluşu dolayısıyla muhtemel bir isyanın önüne geçmek için bu değişikliği ertelemiş görünüyor. Aynı müellife göre o aslında Nureddin'in Mısır'ı elinden almasından korktuğundan Fatımi hanedanının devamını istiyor ve gerektiğinde Halife ile işbirliğine girişerek Nureddin'e karşı direnmeyi düşünüyordu. Ancak Salahaddin daha fazla direnemedi ve el-Adid'in de hastalanması ve sonunda ölmesi üzerine Mısır'da Fatımi *hutbesi* kesildi ve 200 yıl aradan sonra Mısır'da *hutbe* yeniden Abbasoğulları adına okunmaya başlandı. *Hutbede* önce Abbasi Halifesinin adı, ardından Nureddin Mahmud ve onun ardından da Salahaddin Eyyubi, el-Emîr el-İsfehşâlâr" ünvanıyla zikrediliyordu. Salahaddin, Nureddin'e elçi göndererek durumu bildirdi. Ayrıca bir elçi de Bağdad'a, Halifeye gönderildi. Mısır'dan gelen haber

Bağdad'ta büyük bir coşkuyla karşılandı ve şehirde büyük sevinç gösterileri yapıldı. Habere Nureddin Mahmud ta çok sevindi. Katibi İmâdeddin Isfahani'ye yazdırdığı tebşirnamelerden birini çevre emirlere ve bir diğerini de Kâdı Şihabeddin Ebu'l-Maali el-Mutahhar b. ebî Asrun ile Halife el-Mustazi Biemrillah'a gönderdi. Ayrıca Salahaddin'e *hil'at* ve *hediye* göndererek tebrik etti. Halife de Hâdim İmâdeddin Sandal ve Kâdı ed-Dımaşkî'den oluşan mukabil elçilerini Nureddin'in elçisi İbn ebî Asrun eşliğinde Nureddin ve Salahaddin'e göndererek onları kutladı²⁵⁸.

Böylece Salahaddin Eyyubi'nin hükümrانlığının başlangıcı belirmeye başlamıştı. Yalnızca Salahaddin Eyyubi, Mısır'daki faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için Nureddin Mahmud'tan izin istemek zorunda kalıyordu. Mısır'daki azil ve atamalar ile çevre memleketlere yapılan askerî seferler için Salahaddin, efendisi Nureddin'den izin istemekte o da gerekli izni vermekteydi.

İbnü'l-Esîr ve Devletlerin Doğuşu

Bu arada Salahaddin ve Eyyubi Devletinin doğuşu hakkında ayrıntılı bilgiler veren müellifler arasında İbnü'l-Esîr, İslâm hükümdarları arasında hanedan mensuplarından devlet kuranlarla ilgili ilginç bir gözlem yapmaktadır. İbnü'l-Esîr'e

²⁵⁸ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 111-117; İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-muntazam*, s.237; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s.333; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/1, s. 285; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 296-29; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.414; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasarü'd-Düvel*, s.373-374; Bundarî, *Senâ el-Barku's-Şâmî*, s.115; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, s.200-201; İbn Kâdı Şuhbe, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, s.188,195-204; İbnü'l-Furat, *Tarih*, IV, s.173 vd.; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.219-220; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.483; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s.79-81; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 47-49, 53-54; Aziz S. Atiya, *Crusade, Commerce and Culture*, Bloomington 1962, s.73-76;

göre İslâm tarihinde, hükümdar olan şahsın mülkü ve devleti, onun soyundan olan kimselerden çok kardeşi yada diğer akrabalarına intikal ederek onların soyuyla devam etmiştir. Bu tespitiine dair örnekler veren İbnü'l-Esir, ilk olarak Muaviye'yi örnek gösterir. Muaviye b. Ebi Süfyan, Emevî Hanedanının İslâm tarihi açısından hükümdar olan ilk mensubu olmakla birlikte kurduğu devlet, amca çocuklarından Mervanoğullarına intikal etmiştir. Yine Abbasoğullarının ilk halifesi olan Saffah'tan sonra *mülk*, kardeşi Ebu Mansur soyuna geçmiştir. Sâmanoğullarında da durum böyledir. Nitekim ilk Sâmanoğulları hükümdarı Nasr b. Ahmed, devletin kardeşi İsmail'e ve diğer akrabalarına intikal etmesine engel olamamıştır. Saffariler de aynı kaderi yaşamışlardır. Yakub es-Saffâr'ın kurduğu devlet kardeşi Amrav ile diğer akrabalarına geçmiştir. Büveyhoğulları'nda da durum böyledir. İmadüddeve b. Büveyh Büveyhoğulları devletinin kurucusu iken, kurduğu devlet, kardeşleri Rüküddeve ile Müizzüddeve'ye intikal etmiştir. Selçuklular tarihi ise bu tespiti en iyi örneklerden biridir. Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı Tuğrul Bey olmakla birlikte devlet, onun soyundan gelen kimselerle devam etmemiş bilakis kardeşi Çağrı Bey'in soyundan gelen kimselere geçerek devam etmiştir. Ayrıca hanedanın diğer mensupları da çeşitli kollarla mülkün devamını sağlamışlardır. Son olarak Eyyubiler'de de durum buna benzemektedir. Mısır'da Eyyubi hanedanı içinde devletin ilk hakimi Eseddin Şirkûh olurken Mısır hükümeti, onun ölümünden sonra kardeşi Necmeddin Eyyub'un soyundan devam etmiş, yani yerine yeğeni Salahaddin geçmiştir. Ancak Salahaddin'le de bu durum son bulmamış, nihayet bu sultanın mülkü de kendi evladından çok kardeşlerine ve diğer akrabalarına intikal

ederek sürmüştür. Görüldüğü gibi İbnü'l-Esir, tespitine pek çok örnek göstermiştir. Müellif lafı uzatmamak için daha başka örnekler vermez²⁵⁹.

Nureddin Mahmud - Salahaddin Eyyubi Anlaşmazlığı

Mısır'da Salahaddin bu şekilde hakimiyetini yerleştirirken adını *hutbelerde* zikredip *sikkelerde* bastırıldığı metbûu Nureddin Mahmud'la ilişkileri zayıflamaya ve gitgide soğumaya başladı. Mısır'daki *hutbe* değişikliğinden yaklaşık bir ay sonra Haçlılar elindeki Şevbek'i kuşatan Salahaddin, bölgeyi yağmaladı ve Haçlılar lehine casusluk yapıp Mısır yolunu kesen bir gurup eşkiyadan yolları temizlemeye çalıştı. Ayrıca Mısır ve Filistin bölgelerinde bulunan Haçlı kalelerine saldırılarda bulunmaya devam etti. Esasen Salahaddin, Kerek ve Şevbek muhasarasına Nureddin Mahmud'un Dimaşk'tan uzaklaşıp, Musul'a gitmesi üzerine girişmişti²⁶⁰. Bu onun

²⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, (Türkçe terc.), XI, s.279-280; İbnü'l-Esir'den ve İbn Hallikân'dan naklen İbn Tağribirdî, *en-Nücumü'z-Zâhire*, VI, s.17.

²⁶⁰ İbn Şeddâd, Salahaddin'in Şevbek hareketinin (H. 568'de) ilk seferi olduğunu söylerken (bkz. *Siretu Salahaddin*, s.36) bazı kaynaklarda ilk sefer olarak H.566 yılı içerisinde Remle, Askalan ve Gazze civarındaki Haçlılara yönelik yağma hareketi ile Eyle kalesinin fethi görülür. Bkz. Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.283. Ancak Sibt İbnü'l-Cevzî, eserinin ileriki bölümlerinde, İbn Şeddâd'ın naklini esas alır ve Salahaddin'in ilk seferinin Kerek ve Şevbek üzerine olduğunu söyler. Bkz. *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.293-294. Aynı müellif, Nureddin Mahmud'un, 1170 yılında gittiği ve işlerini düzenlediği Musul'a daha önce yapılması emrini verdiği büyük camiin açılışı münasebetiyle kısa süreli olarak ikinci kez gittiğini söylüyor. Nureddin, kendi adına inşa edilen Cami en-Nûrî'de namaz kılmış ve pek çok mal sadaka vermiştir. Müellif, Nureddin Mahmud'un Musul'dan Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan üzerine yürüdüğünü söylüyor ve bu harakât sırasında Behisni, Maraş ve daha bazı kaleleri ele geçirmiştir. Bkz. ayn. yerler. Ayrıca, Bundarî, *Senâ el-Barku's-Şâmî*, s.108-109; İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, II, s.334; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.486 ve İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 198; İbn

ilk seferiydi. Daha sonra Nureddin, 1173'te Kerek'te Haçlıları sıkıştırmak üzere Salahaddin'den yardım istedi. Salahaddin, bir birlikle Mısır'dan yola çıktıysa da Nureddin'den korkarak geri döndü. Salahaddin, Fakih İsa el-Hakkarî'yi değerli hediyeler ve bir mektupla elçi olarak Nureddin'e gönderip, Mısır'a geri dönüşünün sebebi olarak Mısır'da karışıklık çıktığı haberini aldığını, ve babasının da ağır hasta olması nedeniyle *cihada* katılamadığı için özür diliyordu. Salahaddin'in bu tavrı Nureddin tarafından şüpheyile karşılandı. Gelen elçiye bir şey belli etmedi ve "Mısır'ın muhafazası bizim için daha önemlidir" dedi. Salahaddin bu hareketiyle Haçlılar'ın Nureddin'le aralarında bir tampon bölge oluşturmasını sağlıyordu. Babası da dahil olmak üzere Salahaddin'in bütün adamları, Nureddin Mahmud'un Mısır'a gelmesini ve ülkeyi ellerinden almasını istemiyorlardı. Nureddin'e hediyeler göndererek istediği an seferlere katılacağını bildirip onun Mısır'a gelmesini geciktirmekteydiler. Nureddin Mahmud, Salahaddin'in gönderdiği içinde *fil*, *eşek*, *attabî kumaşlardan* oluşan hediyelerin bir kısmını Musul'daki yeğeni Seyfeddin Gazi'ye ve Halife'ye gönderdi. Esasen Nureddin, Salahaddin'in gönderdiği Mısır vergilerini de az bulmaktaydı. Bu konuyu incelemesi için *müstevfi* Halid el-Kayserânî'yi Mısır'a gönderdi²⁶¹. Nureddin, daha sonra Mısır'a yürümek için

Tağrıbirdî, *en-Nücûmü'z-Zahire*, VI, s. 61; İbn Kâdı Şuhbe, (Sıbt'tan naklen), *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, 216-217; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 229; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s.82.

²⁶¹ Gibb, bu konuyla ilgili olarak Salahaddin'i mazur görür. Onun kaydına göre, Salahaddin, 1171 yılında Bizans ve Haçlı elçilerinin huzurunda askerlerini teftiş etmiş, bu teftişte askerlerinin sayısının 21,000 kişiye ulaştığı görülmüştür. Bu miktardaki bir ordunun iâşesinin karşılanması için Mısır'ın o sıradalardaki gelirlerinin yeterli olmadığını vurgulayan yazar, bu yüzden Nureddin'e göndermesi gereken vergileri gönderemediğini, durumdan şüphelenen Nureddin'in hesapları

hazırlıklara girişti. Bu maksatla doğudan yeğeni Musul Atabegi II.Seyfeddin Gazi'yi Dımaşk'a çağırdı. Seyfeddin, şark ordusuyla yola koyuldu²⁶².

kontrol için bir müfettişi Mısır'a gönderdiğini kaydetmektedir. Gibb'e göre Yemen'in fethi de azalan ve yetersiz hale gelen Mısır gelirlerini artırmaya yönelik bir girişimdir. Bkz., H.A.R. Gibb, "Salahaddin'in Orduları", **İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 1991, s.91.

²⁶² Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 117-118,123-124;; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.299; İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.36;Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 415; Bundarî, *Senâ el-Bark*, 117-118; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*,I, 221,225-226; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, s.48-50; İbn Kâdî Şuhbe, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, 216-217; İbnü'l-Furat, *Tarih*, IV, 184 vd.; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 220; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 54-55,56; Şeşen, Salahaddin Eyyubi'nin, Kerek kuşatmasında Nureddin'i yalnız bırakarak Mısır'a dönmesini makul göstermeye çalışmaktadır. Ona göre sıcaklar yüzünden yük hayvanlarından bir çoğunu kaybeden Salahaddin, Kudüs Kralı Amaury'nin Mısır üzerine yürümesi nedeniyle geri dönmüştür. Şeşen, kaynakların baştan beri Nureddin'in Salahaddin'in Mısır'daki hükûmetine karşı olduğu fikrini bir aşırılık olarak görür. Yazar, ayrıca Mısır vergilerinin eksik gönderildiğini düşünen ve bu hususu araştırması için maliye bakanını Mısır'a gönderen Nureddin'in bu konudaki talepleri karşısında da Salahaddin Eyyubi'yi mazur görür. Yazara göre "iş başından aşkın" olan Salahaddin, "para bulmakta güçlük çekmekteydi". Fatımî hazinesinden intikal eden altın ve paraları Nureddin'e göndermiş, Nureddin de bu paraları az bulmuştu. Esasen bu konularda bilgi veren hemen hemen tüm kaynaklar, Kerek kuşatması sırasında Salahaddin'in çekinerek Nureddin'le karşılaşmak istememesini açıklıkla ortaya koyarlar. Kaynakların ortak kanaatine göre, Nureddin'le buluştuğu an Salahaddin Mısır vilayetinden azl edilecektir. Gerekçe olarak *cihad* çağrılarında çekimser cevaplarla katılması, Mısır vergilerinde kısıntıya gitmesi ve bütün bunların sonucu olarak Mısır'daki hükûmetini bağımsız bir devlet şeklinde tesise girişmesidir. Bu durumun farkında olan Salahaddin de Nureddin'le karşılaşmamağa çalışmıştır. Zaten daha sonra Mısır'dan gönderdiği mektupta özür dilerken ileri sürdüğü gerekçeler pek de ikna edici görünmez. Yazar tarafından Salahaddin Eyyubi'nin

Nureddin Mahmud'un Ölümü

Nureddin Mahmud'un Mısır'a giderek Salahaddin'in elinden almak isteyişini dönemin hemen bütün kaynakları rivayet ederler. Buna göre Mısır'a yürümeğe hazırlanan Nureddin Mahmud, (d. 19 Şevval 511/2 Şubat 1118), terkedeceği Suriye bölgesine yönelecek muhtemel Haçlı saldırılarının önüne geçmek amacıyla Musul, el-Cezire ve Diyar-ı Bekr bölgelerinden yardım istedi. Nureddin Mahmud, kendisi Mısır'a giderken yerine yeğeni Musul hakimi II.Seyfeddin Gazi'yi bırakmak

Mısır'daki yükselişi normal bir gelişme kabul edilirken esasen bu durum o dönem siyasetinde ve bilhassa Zengi Devleti'nde beklenmeyen bir gelişmedir ve Salahaddin'den bağımsız bir devlet kuracağı umulmamaktaydı. Eyyubi hanedanını İmâdeddin Zengi hizmetine almıştı ve bu suretle bu hanedan durumunu düzeltmişti. Zengi Devletinin hizmetine vermek üzere çok iyi asker çıkaran Eyyubi Hanedanı mensuplarının, velinimetleri olan Zengi Hanedanına karşı bir nevi başkaldırı sayılabilecek böyle bir girişim, asla beklenmemekteydi. Kaynaklardaki bilgilerin bu şekilde yorumlanması konunun anlaşılmasına yardım eder. Bu nedenle Nureddin faktörünü aşamayacağını hesap eden Salahaddin'in çevresindeki emirlerden önemli bir kısmı -ki bunların Oğuzlara mensup oldukları bilinmektedir- ona itiraz etmişlerdi. Bu emirlerden Aynuddevlet el-Yârûkî'nin açık bir şekilde "Ben asla Salahaddin'e hizmet etmem" dedikten sonra bir kısım emirler ve kendisine bağlı birliklerle Mısır'dan ayrılarak Suriye'ye gitmesi dikkat çekicidir. İngiliz tarihçi ve İslam milletleri tarihi uzmanı P.M. Holt'un görüşleri de Nureddin ile Salahaddin arasındaki güvensizliğin, meydana gelen gelişmeler karşısında Salahaddin'in kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesinden kaynaklandığını vurgulamaktadır. Holt, *Haçlılar Çağı*, s.52-53; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.60-61; Stevenson, *The Crusades in The East*, s.197; Kürd Ali, *Hıtatü's-Şâm*, II, s.39-40; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.110. Yine bu konuyu ele alan bir yaklaşım için bkz. Bahattin Kök, "Mısır'ın Alınmasından Sonra Nuruddin Mahmut'la Selahuddin Eyyûbî Arasında Ortaya Çıkan Soğukluğun Sebepleri", *Belleten*, LVII/219, (1993), s.413-446.

istiyordu. Bu maksatla Seyfeddin Gazi'yi Musul'dan çağırıldı. Bu sırada 569 yılının Ramazan Bayramı'nda oğlu el-Melik es-Salih İsmail'in sünnet düğünü için emir verdi. Bu sünnet töreni sırasında Nureddin, Türk adetine uygun olarak *şölen* tertip etti, Dimaşk günlerce süslü olarak kaldı. Nureddin de bu şenlikler sırasında yakın adamlarıyla "top" (*çevgan/polo*) oynadı. Ancak bu oyun Nureddin'in son oyunu oldu ve oyun sonrası yorgun olarak çıktığı kaleden bir hafta sonra vefat haberi geldi. Nureddin Mahmud'un zamansız ölümü Mısır seferine mani olmuştu. 11 Şevval 569/15 Mayıs 1174'te Çarşamba günü hayata veda ederken kaynaklar onun zatürreden (havânîk) öldüğünü söylüyor. Cenazesi önce Dimaşk kalesine defnedildiyse de sonradan Sûku'l-Havasin'de yaptırdığı medresedeki türbesine nakledildi. Görünüş olarak esmer tenli, uzun boylu, sadece çenesinde bulunan sakalı ve güzel gözleriyle yakışıklı bir kimse olduğu anlaşılan Nureddin Mahmud adına Suriye'den başka Irak, Diyarbekir, Mısır, Hicaz ve Yemen'de hutbe okunup, para basılmakta idi. Adı geçen bu ülkelerle birlikte Çukurova Ermenileri ve Dânişmendli hükümdarları da ona tâbi idi. Kişilik olarak güzel ahlaklı adil ve dindar olduğunda birçok kaynak müttefiktir. Bu yüzden kaynaklar onu "el-Adil" sıfatıyla zikretmektedirler²⁶³.

²⁶³ Bundarî, *Senâ el-Bark*, s.150-153; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s.334-335, 338-339. İbnü'l-Adîm, burada, Nureddin hayatta iken merasim tertip edilmesine rağmen el-Melik es-Salih'in babasının ölümünden dört gün sonra yani 15 Şevval'de sünnet olduğunu kaydeder ki bu da onun sünnetinin tahta oturtulduktan sonra gerçekleştiğini gösterir. Bkz, s.340; İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-muntazam*, s.248-249; İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.37. Bu müellife göre Nureddin Mahmud'un ölümü 21 Şevval'dedir; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s.340; *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*'ne göre (s.230-231) Nureddin 23 Mayıs'ta ölmüştür; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.417; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s.375; Sibt, (İbn Asâkir

Eyyubi tarihçisi İbn Vâsıl'ın, Muinüddin İbn el-Kayserânî'den naklettiği kayda göre Musul ve beldelerinin Nureddin Mahmud'a bağlı olduğu dönemde yıllık geliri 38 146 dinardır²⁶⁴.

Devlet yönetiminde uyguladığı yöntem ve teşkilatçılığı, ülkesiyle birlikte istemediği halde vârisi olan Salahaddin Eyyubi'ye geçmişti. Salahaddin Eyyubi, bu tecrübeyi Mısır'daki Fatımi tecrübesiyle de birleştirerek ortaya Haçlılar'la mücadeleden yılmayan güçlü bir devlet çıkarmıştır. Salahaddin Eyyubi'nin Nureddin'in ülkesine hakim olduktan sonra kurduğu Eyyubi Devletindeki gelenek ve teşkilatı aynen Zengi Atabegliği'nden tevarüs ve tatbik ettiği bilinmektedir.

ve İbnü'l-Esîr'den naklen), *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 305-vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 322-323; ayn.mlf. *Atabekiyye*, s.161-162; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 258 vd.; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.185; Ebû Şâme, *Kitabu'r-Ravzateyn*, I/II, s.577-582; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s.55; İbn Kâdı Şuhbe, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, s.228-229; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.502-503; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 58-59; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s. 694; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 332-333; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.63-64; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s.83; Setton, *The Career of Nuraddin*; Kürd Ali, *Hıtatü's-Şâm*, II, s.40-43.

²⁶⁴ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 276. Nureddin Mahmud'un Divan-ı İstifâ reisliğini yapmış olan İbn el-Kayserânî'nin devletin gelir giderleriyle ilgilendiğine dair bir örnek olarak Nureddin Mahmud'un onu 568/ 1173 yılında Mısır'dan tahsil edilecek yıllık verginin ayarlanması amacıyla Salahaddin Eyyubi'nin yanına gönderdiğine dair bkz. Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 130-131; İbn Kâdı Şuhbe, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, s.220, 223; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.482.

Ölümünden Sonra Nureddin'in Mirası İçin

II.Seyfeddin Gazi – Salahaddin Eyyubi Çatışması

Nureddin Mahmud b. Zengî ölünce Dımaşk emirleri, onun yerine oğlunu geçirdiler. Esasen Nureddin Mahmud öleceğini anlayınca, emîrlere kendisinden sonra yerine oğlu el-Melikü's-Salih'i geçirmelerini vasiyet etmiş, onlardan bu konuda *biat* almıştı. Henüz 11 yaşında bir çocuk olan el-Melikü's-Salih İsmail, üzerinde Tâcüddevle Tutuş'tan kalan bir minderin bulunduğu babasının tahtına oturtuldu. Emirler, genç hükümdara *biat* ettiler. *Biat* merasimine katılan emirler arasında kâdı Kemaleddin eş-Şehrizorî, emir Şemseddin Muhammed ibnü'l-Abdûlmelik b. Mukaddem, hâdimlerin en büyüğü olan Cemalüddevle Reyhan, Emînü'l-Amâl el-Adl ebû Salih b. el-Acemî, Beytûlmal hazinecisi Şeyh İsmail, Hüsemeddin el-Hüseyn bin İsa el-Cerrâhî bulunuyorlardı. Emirlerden Şemseddin ibnü'l-Mukaddem, el-Melik es-Salih İsmail'in mürebbiliğini üstlenirken el-Adl ibnü'l-A'cemî vezir tayin edildi. Emirler, birlik halinde genç sultana *biat* ettiler. Ayrıca da Dımaşk'ta olan biteni komşu emirlere ve hükümdarlara bildirerek genç hükümdara itaate davet ettiler. Bunlardan Nureddin'in Mısır'daki nâibi Salahaddin Eyyubi de Nureddin Mahmud'un öldüğünü ve yerine oğlu el-Melikü's-Salih İsmail'in geçtiğini bildiren ve kendisini itaate davet eden mektubu alınca, elçisiyle Kahire'den kâtib Kâdı el-Fâzıl'ın kalemıyla bir mektup göndererek, "babasının vefatı dolayısıyla el-Melikü's-Salih İsmail'e taziyelerini" bildiriyor ve "hükümdar olması dolayısıyla tebrik" ediyordu. Salahaddin, Mısır'da *hutbenin* el-Melik es-Salih adına değiştirildiğini ve adına *sikke* bastırıldığını bildirdi. Mısır'da basılan ve üzerinde el-Melik es-Salih'in ismi bulunan dinarlardan Dımaşk'a gönderdi. Öte yandan kâdı Kemaleddin eş-Şehrizorî emirlere, yapılacak işlerde Salahaddin'e danışmak

gerektiğini, çünkü Salahaddin'in Nureddin'in bir *memlûku* ve *nâibi* olarak Mısır'ı tek başına idare ettiğini ve kendilerinden daha güçlü olduğunu, yapılacak işlerde ona danışmanın doğru olacağını aksi halde Salahaddin'in kendilerinden ayrılacağını ve bunun da aleyhlerinde olacağını söyledi. Emirler, kâdı Kemaleddin'in bu uyarısıyla Salahaddin'inden korktular. Nitekim çok geçmeden Salahaddin'in mektubu geldi. Ancak yine de emirler Kâdı'nın sözüne aldırmadılar²⁶⁵.

Dımaşk'taki emirler, Nureddin'den sonra oğlu el-Melikü's-Salih İsmail'e *biat* ve itaat etmekle birlikte Haleb'teki emirlerin de işe karışmasıyla devletin yönetimi ve paylaşımı konusunda birbirlerine düştüler. Haleb ümerâsı ile Dımaşk ümerâsı

²⁶⁵Bundarî, *Senâ el-Bark*, s.154. Bundarî, İsfahanî'den naklen, esasen el-Melikü's-Salih İsmail'in tahta geçtiği gün onun katibi olan İmâdeddin İsfahanî'nin bizzat yazdığı bir mektubun Salahaddin Eyyubi'ye gönderildiğini kaydeder. El-Melikü's-Salih, bu mektubunda durumu izah etmekte, ülkedeki bütün emirlerin kendisine itaat ettiğini ve bir karışıklığın çıkmasına izin verilmediğini belirtmekte ve bu suretle Salahaddin'i de itaate davet etmektedir. (Bkz. yuk.); İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.9, 12; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, s.173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.324; ayn. mlf. Kâdı Kemaleddin eş-Şehrîzî'nin hitmetçisi Kutluğ el-Kemâlî'den bizzat dinleyerek Nureddin'in ölümünden sonra Dımaşk emirlerine hitaben kadının yaptığı konuşmayı nakleder. *Atabekiyye*, s.162-163; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 324; İbnü'l-İbrî, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvel*, s.375; Ebû Şâme, İbnü'l-esir'den naklen, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s. 585-590; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.188; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s.55; İbn Kâdı Şuhbe, *el-Kevâkibu'd-dürriyye*, s.229; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.504; Ebu'l-Fidâ, *Tarihü Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 58-59; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VI, s.2; Kürd Ali, *Hütutu's-Şâm*, II, s.44-45; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s. 694; Stevenson, *The Crusader in the East*, s.208; Dakukî, Nureddin Mahmud'un öldüğü sırada oğlu el-Melik es-Salih'in Haleb'te bulunduğunu söyler ki bu doğru olmayıp el-Melik es-Salih babasının ölümü esnasında Dımaşk'ta bulunuyordu. Bkz. *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.111.

arasında patlak veren iktidar çekişmesine, bir yandan Musul hakimi katılırken, Mısır'daki Salahaddin de hazırlık yapıyordu.

Seyfeddin Gazi'nin Suriye Harekâtı

Musul hakimi Seyfeddin Gazi II, esasen Nureddin Mahmud'un bir süre önce vuku bulan daveti üzerine Suriye'ye hareket etmiş idi. Seyfeddin, askerleriyle Musul'dan ayrılıp Haleb'e müteveccihen Harran'a geldiğinde Nureddin Mahmud'un ölümünü haber aldı. Bu haber üzerine Seyfeddin Gazi, Haleb'e gitmekten vazgeçti. Bu sırada Nureddin Mahmud'un 1171 yılında Musul'a girdiği sırada *nâib* olarak atadığı Hâdim Sadeddin Gümüştekin, efendisinin ölüm haberi üzerine kendisine bağlı birliklerle Seyfeddin'in ordusundan ayrılarak Haleb'e gitti. Ağırılıkları Musul askerleri tarafından yağmalandı, mal ve hayvanlarına el kondu. Seyfeddin Gazi, bu gelişmeler üzerine planını değiştirdi. Amcasının ölümünden memnuniyet duyan Seyfeddin Gazi, ilk iş olarak Nureddin'in koyduğu kanunları lağvetti ve bu kanunların yazılı olduğu camideki kitâbeyi kırdırdı. Ayrıca amcasının ölümünü Musul çarşılarında münadîler dolaştırarak duyuran Seyfeddin Gazi, Nureddin Mahmud zamanında yasaklanmış olan içki ve eğlencenin serbest olduğunu ve *mukîs* vergilerinin yeniden konduğunu ilan etti²⁶⁶. Kuzey Irak'ta ve el-Cezire bölgesinde hakimiyetini genişletme planları yapan Seyfeddin Gazi, kıpırdanmakta olan öteki hükümdarlar üzerine yürüdü. Süratle hareket eden Atabeg, amcası zamanında elinden

²⁶⁶ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s. 161; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 417; *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.235; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/1,s.325; Ebû Şâme'nin nakline göre, Seyfeddin Gazi'nin emriyle bir münadî, elinde bir şarap testisi, bir kadeh ve bir zurna ile çarşıda dolaşarak, Atabeg'in emriyle şarap içenin suçlu olmayacağını ilan etmiştir. Bkz. , *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.592 (İsfahanî'den naklen); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.504.

çıkan Nusaybin üzerine yürüdü ve kısa sürede şehri ele geçirdi. Bir birliğini Habur'a göndererek orayı da kendisine bağladı. Daha sonra Harran'a giden Seyfeddin Gazi, Harran'ın Nureddin Mahmud'un Musul işlerini düzenlediği 1170 yılında atadığı nâibi ve kale kumandanı Kaymaz el-Harranî'den şehri teslim etmesini istedi. Ancak Kaymaz el-Harranî, teslim olmayarak Seyfeddin'e direndi. Bunun üzerine Musul ordusu şehri kuşattı. Birkaç gün süren kuşatma sonunda Kaymaz el-Harranî, canına dokunulmayacağına ve mevkiinin korunacağına dair söz verilmesi üzerine kaleden inerek teslim oldu. Ancak Seyfeddin, katına gelen Kaymaz'ı tutuklattı ve Harran'ı elinden aldı. Daha sonra Urfa'ya giden Seyfeddin, Urfa valisi olan Nureddin Mahmud'un has hâdimlerinden Esved'in teslim olması üzerine buraya da hakim oldu. Böylece kısa süre içinde Nusaybin, Habur, Harran, Urfa, Seruc, Ceziretu İbn Ömer, ez-Zaferân kalesi gibi el-Cezire'de bulunan bütün kent ve kaleler yeniden Musul Atabegliği'ne bağlandı. Bölgede sadece Rakka ile Câber kalesi ele geçmemişti. Süratle genişleyen Musul Atabegi karşısında mukavemet edemeyeceklerini anlayan Hısnı Keyfâ ve Mardin Artuklu hükümdarları da Seyfeddin Gazi'ye itaatlerini arzetttiler. Bölgede sadece Resû'l-Ayn'a dokunulmamış, burası Mardin hakimi olan dayısının oğlu Kutbeddin'in elinde kalmaya devam etmişti²⁶⁷.

²⁶⁷ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 161'de Sadeddin Gümüştekin'in, Nureddin Mahmud'un hastalığını haber aldığı zaman Seyfeddin'den Haleb'e gitmek için izin istediği ve Seyfeddin'in de bu izni verdiği, Musul'dan iki merhale kateden Gümüştekin'in, yolda Nureddin'in ölümünü haber alır almaz süratle kaçarak canını kurtardığı kayıttır. Ayrıca bkz. aynı eser, s.167 ; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.11-12; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.325-326; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.175; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.325; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I, 2, s.591; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-*

Öte yandan, Atabeglik hâdimlerinden Fahreddin Abdülmesih, Nureddin Mahmud'un ölmesi üzerine, onun tarafından Dânişmendliler'e nezâret etmesi için gönderildiği Sivas'tan gelerek, bir emîr gibi Atabegin meclisine dahil oldu. Atabegden bir takım menfaatler uman Fahreddin Abdülmesih, tavsiyelerde bulunarak "Suriye'de sana engel olacak kimse yoktur. Fırat'ı geç ve ülkeye hakim ol" deyip Atabegi Suriye'ye yürümeye teşvik etti. Ancak emir Zülfendar İzzeddin Mahmud ve diğer emirler Seyfeddin'e, "Suriye'ye sefer düzenlemenin bir macera olacağını; el-Cezire'de babasının dahi hükmedemediği genişlikte bir ülkeye sahip olduğunu; üstelik Salahaddin ve Nureddin Mahmud'un Halep ve Dımaşk'ta bulunan emirleri varken bunun mümkün olmayacağını" söylediler. Bir savaş karşıtı olduğu anlaşılan Zülfendar İzzeddin, Seyfeddin'e, Musul'a dönmesinin daha iyi olacağını belirtti. Bunun üzerine Seyfeddin Gazi Musul'a döndü. Bu sırada el-Melik es-Salih'in veziri el-Adl ibnü'l-A'cemî Haleb'ten gelerek ülke işlerinin düzenini görüştü²⁶⁸.

Fidâ, III-IV, s. 59; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 180-181; Şeşen, , "İmâd al-Din al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, (1971), s.265; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s. 692-695; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artukluları*, s.98; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.111; Ögün, II.Seyfeddin Gâzi'nin Harran'ı aldıktan sonra hizmetine giren Muzefferüddin Gökbörü'ye iktâ ettiğini iddia eder. Bkz. *Beytekinliler*, s.50-51; R. Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s.21.

²⁶⁸ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.325-326; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.175. Burada, emir Zülfendar İzzeddin'in lakabı "Zülüfdâr" şeklindedir. Ayrıca bkz., *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.235; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s.325; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.591; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 181; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artukluları*, s. 98.

Cezire bölgesinde bu gelişmeler olurken Mısır'daki Salahaddin Eyyubi, Nureddin Mahmud'un ölümü üzerine devletini kurduğu Mısır'dan Suriye'ye yürüme hazırlıklarını sürdürüyordu.

Haleb Üzerinde Mücadele

Öte yandan Haleb'te bulunan Nureddin Mahmud'un süt kardeşi ve en büyük emiri Mecdeddin b. ed-Dâye'nin (ö. 565/1170) kardeşlerinden Şemseddin Ali b. Dâye *Divan* ve *ordu* işlerine bakıyor, diğer kardeşi Bedreddin Hasan Haleb şahneliğini yürütüyor, bir diğer kardeşi olan Sabıkuddin Osman da yanlarında bulunuyordu. Haleb kalesinde ise Nureddin Mahmud'un hâdimlerinden Cemaleddin Şâdbaht el-Hindî* vardı. Dâye kardeşler, Haleb'te devlet katında ve halk nazarında güvenilir, nüfuzlu ve hatırı sayılır kimselerdi²⁶⁹.

Nureddin Mahmud'un ölümü üzerine Haleb'te cereyan eden hadiseleri İbnü'l-Adim kaydetmektedir. Buna göre Nureddin Mahmud'un ölüm haberini bildiren mektup Dimaşk'tan gönderilen bir *güvercinle* Haleb'e ulaştırılmıştır. Nureddin'in öldüğünü öğrenen kale kumandanı Şâzbaht, derhal davul, dümbelek ve boru çaldırıp eğlence tertip ederek onun ölümünü gizlemiştir. Sonra da Haleb emirlerini, fakihleri ve şehrin ayanından diğer ileri gelenlerini toplayarak "Dimaşk'tan güvercin postasıyla mektup geldi. Efendimiz el-Melikü'l-Adil'in, (Nureddin) oğlunu *sümnet* ettirdiği, onu kendisine *veliahd* yaptığı ve önünden yürüdüğünü bildiriyor" diyen Şâzbaht, bu haber üzerine sevinç gösterileri yapan ve Allah'a hamd eden topluluğa yönelerek, "el-Melik es-Salih'e *biat* etmelisiniz çünkü

* Cemaleddin Şazhbat el-Hindî, Nureddin Mahmud'un yakın adamlarından olup Haleb'te Sûk ed-Darb'ın ortasında Hanefiler için kendi adıyla bilinen Şazbahtiyye medresesini yaptıran kişidir.

²⁶⁹ İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, III, s.10-11.

babası Nureddin, Haleb'in onun olması ve sizin de kendisine yaptığınız gibi ona da itaat ve hizmet etmenizi emretti" demiştir. Bunun üzerine Haleb emirleri, fakihler ve diğer ileri gelenler o gün, mertebelerine ve sınıflarına göre el-Melik es-Salih adına *yemin* ederek ona bağlı kalacaklarını açıkladılar. Daha sonra Şâzbaht, toplantıya katılanların ayrılmamasını rica etti ve biraz sonra yanlarına *matem elbisesi* giymiş olarak geldi. Şâzbaht, Nureddin Mahmud'un ölüm haberini emirlere ve ileri gelenlere bildirdi. Halebliler büyük bir üzüntüye kapılarak ağladılar. Bununla birlikte Haleb'te el-Melikü's-Salih İsmail'in hükümdarlığı kesinleşmiş oldu. Emirlerden el-Müeyyed ibnü'l-Amîd, Osman b. Zerdek ve Himâmüddin, kaleden inerek Haleb hazinesinde bulunan malları el-Melikü's-Salih'in mührüyle mühürlədiler²⁷⁰.

Gelişmeler üzerine Haleb kalesinde olağanüstü tedbirler alındı. Şâzbaht ihtiyatlı davranarak emrinde 500 adam görevlendirdi. Şemseddin ibnü'd-Dâye'nin de emrinde 100 adam vardı. Şemseddin, *isfehsâlâr* vasıtasıyla Şâzbaht'tan kaleye kimsenin çıkıp inmemesini istedi. Sadece Dâye kardeşler ile emrindeki *gulam*lar kaleye çıkabileceklerdi. Şemseddin, kale güvenliği için her gece kale kapısında 30 adam görevlendirdi.

Şehir halkına gelince; Haleb'te Nureddin Mahmud'un ölüm haberi duyulunca, şîî ve sünnî kesimler arasında olaylar çıktı. Haleb'teki *sünnî* halkın kentteki *şîilere* karşı gösterdiği taassup dolayısıyla Dâye kardeşlere temayülü vardı. Haleb'teki şîiler ise Ebâ'l-Fazl b. el-Haşşâb'ın önderliğinde bir araya gelerek, Dâye kardeşlere muhalefet edip ülkeyi el-Melik es-Salih adına kendileri yönetmeyi

²⁷⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübde'tü'l-Haleb*, III, s.755-756; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, 276-277, *Türkçe terc.*, s.173.

kararlaştırdılar. Bu yüzden sünnî kesimin önde gelenlerinden el-Acemî oğulları ile Şeyh Ebû Ya'lâ ibn Emînü'd-Devle ve Kâdı Bâlis oğulları geceleyin gelerek Haleb *şahnesi* Bedreddin Hasan ibnü'd-Dâye'nin etrafında toplandılar. Bedreddin Hasan, gelişmeler üzerine Kâdı Ebi'l-Fazl b. el-Haşşâb ile Tarsusî oğullarının getirtilmesini istedi. Bedreddin Hasan, ibnü'l-Haşşâb'a bir adam gönderdi ve ona "Yanımda bir topluluk var. Onlar senin hakkında, ülkeye kötülük etmek ve Haleb'e sahip olmak istediğini söyleyerek ileri geri konuşuyorlar" diyerek meseleyi görüşmek üzere katına davet etti. Bedreddin ve kardeşleri Haleb'te *sünnî*lerle *şîî*ler arasında muhtemel bir fitneye engel olmak, ülkeyi selametle yönetmek istiyorlardı. Ancak bu mümkün olmadı ve kavga patlak verdi. Şîîler, *reis* İbnü'l-Haşşâb'ın önderliğinde Kutbeddin b. el-Acemî'nin züccâciye dükkanları yakınındaki evi ile Bahaüddin Ebu Yala b. Eminüddeve'nin Cürnî'l-Asfar'daki* evini basarak buralarda bulunan yetimlerin mallarını yağmaladılar. Bu olaydan sonra Kutbeddin ibnü'l-Acemî, saraya sığındı. İbn Eminüddeve ise Mescid-i Seyyide yakınında kalenin altına geldi. Olaylar sırasında Züccâclar Medresesinde görevli muhaddis ve kıraatçi şeyh Ebu'l-Abbas el-Mağribî öldürüldü. İki kesim arasındaki fitne gittikçe büyüdü. Şehirdeki fakirler de karışıklıklar dolayısıyla zenginlerin evlerine hücum ettiler. Bunlardan Akabe mahallesinde oturan Ebu Cafer b. el-Münzir'in evi yağmalandı. Bu gelişmeler üzerine *şahne* Bedreddin Hasan, adamlarından ve *sünnî* halktan asker techiz etti. Sonra da kaleye çıkarak Şâzbaht ile görüştü. Bedreddin, kale komutanına, İbnü'l-Haşşâb'ın ülkeye hakim olmak istediğini; *şîî*leri ve bir kısım *sünnî* halkı yanına

* Cürnî'l-Asfar, Haleb'te el-Beylûne hamamı yakınında bulunan İbnü'l-Haşşâb'ın ve ağırlıklı olarak şîîlerin oturduğu semt. İbnü'l-Haşşâb'ın burada yaptırdığı mescid için bkz. İbnü's-Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre Fî Zikr-i Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, Dımaşk 1991, I, s.188.

topladığını; şehirdeki *nakib*lerin de kendisinden onu yakalamasını ve el-Melik es-Salih gelinceye kadar tutmasını istediklerini söyledi. Bunun üzerine Şâzbaht, derhal silahlı asker techiz ederek Bedreddin'in kumandasına verdi. Bedreddin'in kumanda ettiği kolluk kuvvetleri İbnü'l-Haşşâb'ın evinin bulunduğu Sûku's-Sâğa'daki Tellü Fîyrûz'a geldiler. Kapılar ve geçitler tutularak yollar kapatıldı. Askerler, yollardan ve çatılardan İbnü'l-Haşşâb'ın evine doğru ilerlediler. Sonunda İbnü'l-Haşşâb'ın evinde istihkâm kurmuş olan *şîiler* ile kolluk kuvvetleri arasında çatışma çıktı. Şiddetli geçen çarpışma sırasında her iki kesimden de bir çok adam öldürüldü. Muhafız kuvvetleri sonunda İbnü'l-Haşşâb'ın evine girerek yağmaladılar ve evi yaktılar. Bu sırada komşu evler de yandı. Ancak asi şîiler mağlup edildiyse de İbnü'l-Haşşâb gizlendiği için bulunamadı. Tarihçi İbnü'l-Adîm, İbnü'l-Haşşâb'ın, el-Melik es-Salih gelinceye kadar Şerâhîl Hamamı civarındaki geçitte kaldığını söylüyor²⁷¹.

Nureddin Mahmud'a olan yakınlıkları dolayısıyla onun ölümünden sonra el-Melikü's-Salih'in terbiyesine kendisinin en layık kişi olduğunu düşünen Şemseddin İbnü'd-Dâye, Fırat'ı geçip Suriye'ye ilerleyen Musul hakimi Seyfeddin Gazi'ye engel olmak üzere asker toplayabilmek için el-Melikü's-Salih İsmail'in Haleb'e gelmesi gerektiğini bildirdi. Şemseddin, durumu görüşmek, Haleb'in el-Melik es-Salih'e *biat* ettiğine dair yemin metnini sunmak ve el-Melik es-Salih'i Haleb'e getirmek için kardeşi Sâbıkuddin Osman'ı nâib ve elçi sıfatıyla Dımaşk'a gönderdi. Sâbıkuddin Osman'ın gelişi sırasında Dımaşk'ta bulunan İsfahanî, onun elçilik görevinin ifa edişini ve görüşmeleri eserine kaydetmiştir. Buna göre elçi Sâbıkuddin Osman, Dımaşk'a geldiğinde ikramla karşılandı ise de halktan uzakta bir evde

²⁷¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.14-17; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, s.173-174; Ebû Şâme, İbn Ebî Tayy'dan naklen, *Kitabu'r-Ravzateyn*, I/2, s.594-595.

konaklamasına izin verildi. Sonra kaleye kabul edilen elçi kale kapısında karşılandı ve eyvanda oturmasına müsaade edildi. Burada yapılan görüşme sonunda el-Melik es-Salih'in ve devletin vasisi ve velisi olan Şihabeddin el-Adl, elçi Sabıkuddin ile birlikte Haleb'e döneceğini söyledi. Şemseddin, Dımaşk'taki başkâdı Kemaleddin b. eş-Şehrizorî ile diğer emirlere hitaben yazdığı mektubta, "Seyfeddin'in Fırat bölgesine hakim olduğunu, Haleb'e yürümesine engel olmak ve aldığı yerleri geri almak maksadıyla asker toplamak için el-Melikü's-Salih'in Haleb'e gelmesi gerektiğini, tek başına ona güçlerinin yetmeyeceğini" bildiriyordu. Ancak Dımaşk ümerâsı el-Melik es-Salih İsmail'in Haleb'e gitmesine mani oldular. Dımaşk ileri gelenleri, Şemseddin İbnü'd-Dâye'nin el-Melik Salih İsmail'e tahakküm edeceğini ve bu suretle devlete hakim olacağını zannediyorlardı. Ancak İbnü'd-Dâye, el-Melikü's-Salih İsmail'e nüfuz edemeyecek kadar hasta idi yani felçliydi. Bununla birlikte Haleb ve burada bulunun Atabeglik ordusu onun ve kardeşlerinin komutası altında idi ve istedikleri takdirde devleti ele geçirebilirlerdi²⁷².

²⁷² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.11-12; Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s.162'deki kayda göre Şemseddin, ağabeyiyle birlikte Şeyzer'i idare etmekteydi. Ağabeyi Mecdeddin (Nureddin Mahmud'un en büyük ve en yakın emiri ve süt kardeşi de olan Mecdeddin hak. daha fazla bilgi için bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/Ls. 281 vd.) ise Haleb kalesinde oturmakta, kardeşi Şemseddin ile ortaklaşa Şeyzer'i idare ettikten başka, Ca'ber Kalesi'ni ve Tellü Bâşir'i diğer kardeşi Sâbıküddin Osman ile müşterek, Hârim'i bir diğer kardeşi Bedreddin Hasan ile müşterek olarak yönetmekte, Aynu Tab ve Azaz'da da nâibleri bulunmaktaydı. Mecdeddin öldükten sonra yerine kardeşi Şemseddin geçerek Haleb kalesinde oturmaya başlamıştı. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.325; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.163; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.418; Ebû Şâme'nin İbn Ebî Tayy'dan naklettiği kayda göre Nureddin'in ölümünden sonra Haleb'te çıkan karışıklıklarda Dımaşk ümerâsının parmağı olduğu anlaşılmaktadır. İbn Ebî Tayy'a

Şemseddin İbnü'd-Dâye, bu kez de o günlerde Musul'dan gelen Sadeddin Gümüştekin'i el-Meliküs-Salih İsmail ve maiyyetindekileri Haleb'e getirmesi için Dımaşk'a gönderdi. Gümüştekin, Dımaşk'a yaklaşıncı Dımaşk ümerâsı tarafından üzerine asker sevk edilerek ağırlıkları yağmalattırıldı. Gümüştekin bunun üzerine Haleb'e dönmek zorunda kaldı ve kayıpları İbnü'd-Dâye tarafından telafi edildi. Ancak Dımaşk ileri gelenleri kısa süre sonra devletin bekası için el-Melikü's-Salih'in Haleb'e gitmesinin doğru olduğuna karar verdiler. İbnü'd-Dâye'ye haber göndererek el-Melikü's-Salih'in Haleb'e götürülmesine izin vereceklerini bildirdiler. Dımaşk emirleri, Şemseddin İbnü'd-Dâye'nin, el-Melik es-Salih'in "atabeg"i olmasına razı oldular. Bunun üzerine İbnü'd-Dâye, Sadüddeve Gümüştekin'i ikinci kez Dımaşk'a gönderdi. Böylece el-Melikü's-Salih İsmail, veziri el-Adl İbnü'l-A'cemî, *hazinedâr* Veliyyüddin İsmail, Sâbıkuddin Osman İbnü'd-Dâye, İzzeddin Cordik ve Sadeddin Gümüştekin, güvendikleri adamlardan oluşan bir gurupla birlikte 23 Zilhicce/25 Temmuz 1174'te Perşembe günü Dımaşk'tan yola çıktı. Kafilâ Tellü's-Sultan civarına geldiği sırada Şemseddin Ali b. ed-Dâye'nin elçileri hediyelerle gelerek el-Melikü's-Salih'i karşıladılar. Kafilâ Sadeddin Gümüştekin eşliğinde Ağustos başlarında (2 Muharrem 570/3 Ağustos 1174) Haleb'e intikal etti²⁷³. Dımaşk'ta ise

göre Haleb *şehir reisi* İbnü'l-Haşşâb, Dımaşk'tan gelen mektuplarla Dâye kardeşlerin aleyhine dönerek bir kısım Haleb halkını yanına çekmiştir. Kaleyi ve Dâye kardeşlerin Haleb'i istilâ edeceğini ileri süren İbn Haşşâb, kendisine katılmaları için Haleb'teki *şîleri* ikna ederken, *sümmî* kesim Dâye kardeşlerin yanında yer almıştır. Münakaşalar büyüyünce Bedreddin Hasan, kaledeki adamlarını İbnü'l-Haşşâb üzerine göndererek evini yağmalatmıştır. İbnü'l-Haşşâb bu sırada gizlenerek canını kurtarmıştı. *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s. 594-595.

²⁷³ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 164-165; İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, III, s.13-14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.332;ayn. mlf., *Atabekiyye*,

devletin tedbiri emirlere kaldı. Şemseddin b. el-Mukaddem, el-Melik es-Salih'in yerine geçerken Cemaleddin Reyhan Dimaşk kalesi valisi oldu. Kemaleddin Şehrizarî ise bulunduğu kâdılık makamını korudu²⁷⁴.

Ancak Haleb'te durum hiç te iç açıcı değildi, gelişmeler beklendiği gibi olmadı. El-Melik es-Salih'e nezaret eden Sadeddin Gümüştekin ve Dimaşk'tan birlikte geldiği emirler, yanlarında bulunan Dâye kardeşlerden Sâbıkuddin Osman'ı Kınnesrin'de tutukladılar ve sakladılar. Bâbu'l-meydan'dan Haleb'e girdikleri sırada da onları karşılamaya gelen Bedreddin el-Hasan'ı da bu sırada ele geçirdiler. Emirler, haber henüz yayılmadan Haleb kalesine çıktılar. Şemseddin Ali ibnü'd-Dâye ise kalede herşeyden habersiz bir şekilde hastalığından ötürü bir tahtirevan (mihaffe) üstünde gelerek el-Melik es-Salih'i karşıladı ve o da emirlerin eline düştü. Emirler, Şemseddin'e işkence yaptılar sonra da tutuklayarak diğer kardeşleriyle beraber kalede yer altında bir mahzene hapsedtiler. Böylece Dâye kardeşlerin Haleb'teki hükümranlılığı son buldu. Öte yandan El-Melik es-Salih, İbnü'l-Haşşâb ve adamlarına *emân* verdi ve ona mühür gönderdi. Bununla birlikte İbün'l-Haşşâb ta yanına aldığı

s.175-176; İbn Şeddâd, Dâye kardeşlerin hapse atılması ve İbnü'l-Haşşâb'ın ölümüyle ilgili olarak Sadeddin Gümüştekin'den bahsetmez. Olayları el-Melikü's-Salih'e mal eder. Bkz., *Siretu Salahaddin*, s.38-39; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.591-592, 595; İbnü'l-İmâd'a göre el-Melikü's-Salih İsmail, Salahaddin'den korktuğu için Haleb'e gitmiştir. Bkz., *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 236; Yine Runciman, el-Melikü's-Salih İsmail'in, Dimaşklıların kendisini Salahaddin'e karşı korumaktan aciz kalmaları üzerine Haleb'teki Gümüştekin'in himayesine sığındığını belirtir. Bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.338; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s.209; Dakuki, *Kuzey Irakta Atabegler*, s.112.

²⁷⁴ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s. 164-165; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.325.

Halep halkından kendisine bağı pek çok kimse ve *ahdâs** ile kaleye yürüdü. Bunun üzerine İbnü'l-Haşşâb'ın öldürülmesi kararlaştırıldı. İbnü'l-Haşşâb kaleye çıkınca o sırada kalede bulunan İzzeddin Cordik'in kardeşi Ali ona hücum etti. Kale muhafızları da İbnü'l-Haşşâb'ın kafasını yardılar ve öldürdüler. Sonra da başını gövdesinden ayırarak bir mızrağa geçirip kale surlarının dibinde bekleşmekte olan adamlarının bulunduğu yerdeki Burc'z-Zîyt'e diktiler. Daha sonra da topluluğun üzerine attılar. Bunun üzerine topluluk dağıldı ve fitne de yatıştı. Böylece El-Melik es-Salih İsmail Haleb kalesine yerleştiği gibi şehre de hakim oldu.. Ancak el-Melik es-Salih henüz bir çocuk olduğundan, memlekette onun adına emirler işleri idare etmeğe başladılar. İbnü'l-Adim'in kaydından şunları öğreniyoruz: Emîr Lâlâ el-Mücahid Yakut, el-Melik es-Salih'in devletini ele geçirerek ona hakim oldu. Emir Lâlâ, el-Melik es-Salih'in *mürebbi*'i idi. Cemaleddin Şâzbaht, eskiden olduğu gibi kale valiliğinde kalmaya devam etti. Sadeddin Gümüştekin ise Ordu komutanı (*mukaddimü'l-ciyyûş*) olarak *iktâ*lara nezâret ediyordu. Şihabeddin Ebû Salih b. el-Acemî, el-Melik es-Salih'in *veziri* idi. Bu arada Halep *şehir reisliğine* Safiyyüddin Tarık ibnü't-Tarfîre getirilerek eski reis Ebû Muhammed el-Hükm azledildi. Ebû Muhammed, Nureddin zamanında Reislik görevinde bulunan kişiydi. El-Melik es-Salih te Sadeddin Gümüştekin'e Hârim'i *iktâ* etti. Haberlerin Mısır'a kadar yayılması üzerine Haleb'te olan biteni öğrenen Salahaddin, bu duruma çok kızdı. Öte yandan Sadeddin Gümüştekin'in Haleb'te el-Melikü's-Salih'e tahakküm etmeğe başlaması üzerine korkuya kapılan Dımaşk emirleri, Musul hakimi Seyfeddin Gazi'den yardım istediler. Dımaşk emirleri, Seyfeddin Gazi'ye gönderdikleri mektupta Dımaşk'ı

* Özellikle XII.-XIII. yüzyıllarda Suriye şehirlerinde görülen mahalli muhafız kuvvetleri anlamındaki bu kelime için bkz., Cahen, "Ahdath", EI²,

kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Fakat Seyfeddin Gazi, bu davetten endişelenerek Dımaşk'a gitmekten çekindi. Bunun bir tuzak olduğunu düşünen Seyfeddin, ordusunun Fırat'ı geçip Dımaşk'a ulaştığında şehre sokulmayacağını, bu sırada Haleb ordusunun arkadan gelerek kendisine saldıracağını zannediyordu. Kaynağa göre Seyfeddin Gazi, emir Zülfendar İzzeddin'in telkinleri sonucu Dımaşk'a gitmekten çekinmiştir. Bununla birlikte Atabeg Seyfeddin Gazi, Haleb'e haber göndererek Suriye'den bazı yerler alması karşılığında bir barış anlaşması yapmak istediğini söyledi. Sadeddin Gümüştekin ile el-Melikü's-Salih bu anlaşmaya razı olunca iki taraf arasında bir barış ve ittifak anlaşması yapılmasına karar verildi²⁷⁵. Bu arada Katip Isfahanî, kendisinin İsmailîler tarafından öldürüleceğini öğrenince Dımaşk'tan ayrılarak Harran'a, Musul hakimi Seyfeddin Gazi'nin yanına

Alptekin, "Ahdâs", *DİA*, I, s.508-509.

²⁷⁵ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, aynı yerler; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.763-765; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, s.174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.333; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.176; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.592, 595-596; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.504-505; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VI, s.21-22.; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s.696-697; Sadeddin Gümüştekin, Haleb'te hakimiyeti tek başına elinde tutmak için kendisine rakip olabilecek kimseleri komplolarla saf dışı bırakmıştır. Ancak bunu Seyfeddin Gâzi taraftarı yada Salahaddin Eyyubî muhalifi olması yüzünden yapmamıştır. Kaldı ki Salahaddin'e muhalif olması şöyle dursun belki taraftarı olduğu bile iddia edilebilir. Nitekim Salahaddin Eyyubi, Dımaşk'tan sonra Hama'ya yürüdüğü vakit kale hakimi güçlü bir emir olan İzzeddin Cordik'i yalanlarla Haleb'e gönderip Gümüştekin tarafından tutuklattırılmasına neden olmuş, bu suretle Gümüştekin, Hama'nın Salahaddin'e geçmesine zemin hazırlamıştı. R. Şeşen'in dediği gibi Seyfeddin Gâzi taraftarı olduğunu düşünmek ise fazla iyimserlik olur. Şayet Seyfeddin Gâzi taraftarı olsa idi, Nureddin Mahmud ölünce süratle Seyfeddin'in yanından kaçmazdı. Bkz. Şeşen, *Salahaddin*, s.64-65.

gitti. Seyfeddin Gazi ise bu sırada Seruc'a gelmiş ve burada karargâh kurmuş bulunuyordu. İsfahanî, Dimaşk ve Haleb'te olan biteni Seyfeddin'e anlatarak hizmetine girdi. Seyfeddin de onu bir mektupla Musul'a gönderdi. İsfahanî, Musul'da vezir Celâleddin tarafından karşılandı²⁷⁶.

Salahaddin Eyyubi'nin Dimaşk'a Müdahalesi

Dimaşk'ta'ki emirler ise bir yandan Musul ve Haleb hakimlerinden, bir yandan da Salahaddin'den çekinmekte iken, bölgedeki Haçlıları da karşılarında buldular. Özellikle Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra Suriye bölgesinde yeniden kazanımlar elde etmek isteyen Haçlılar, Kudüs kralı Amaury komutasında Banyas'ı kuşattılar. Dimaşk ileri gelenleri, Haçlılar karşısında Seyfeddin Gazi ve Salahaddin'in yardımını istemeyi düşündülse de sonradan vergi ödeyip ellerindeki Frank esirlerinin salıverilmesi karşılığında Haçlılar'la anlaştılar ve bu suretle Banyas kurtarıldı. Kudüs'e dönen kiral Amaury de az sonra öldü (11 Temmuz 1174) ve yerine IV.Baudouin geçti. Şemseddin ibnü'l-Mukaddem'in Haçlılarla anlaşma şartları arasında Salahaddin Eyyubi'ye karşı güçbirliği de yer alıyordu. Ne yazık ki kralın ölümü ile anlaşma suya düştü²⁷⁷. Dimaşk emirleri bu karışık dönemde özellikle Şemseddin ibnü'l-Mukaddem'in, önderliğinde karışıklıklardan sıyrılmaya

²⁷⁶ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s. 166. Bu eserde Musul vezirinin adı Kemaleddin şeklinde kayıtlıdır.; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.592.; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 59.

²⁷⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.12-13; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.418; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.327; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s.324; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.594 (İbn Ebî Tayy'dan naklen); İbn Kâdı Şuhbe, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, s.229-230; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s.84; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.504; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.333.

çalıştılar. GÜdülen denge siyasetinde Salahaddin'e temayül ağır basınca onu Dımaşk'a davet etmek zorunda kaldılar.

Öte yandan Salahaddin Eyyubi, Dımaşk emirlerinin Haçlılar'la anlaştıklarını öğrenince emirlere kızmıştır. Onlara gönderdiği mektupta maksadının Haçlılarla savaşmak olduğunu ve el-Melikü's-Salih İsmail'in topraklarında gözü bulunmadığını bildirmiştir. Bununla birlikte Salahaddin'in bu sözlerini nakleden İbnü'l-Esîr, esasen, onun asıl amacının Suriye'yi ele geçirmek olduğunu, mektuptaki sözleriyle de bunu gizlemeye çalıştığını belirtir²⁷⁸. Nitekim, Musul Atabegi II.Seyfeddin Gazi'nin Haleb yönüne doğru harekete geçtiğini de haber alan Salahaddin Eyyubi, el-Melikü's-Salih İsmail'e mektup göndererek ülkeyi ele geçirmek isteyen Seyfeddin Gazi'nin hareketine engel olmak için niçin zamanında kendisine bilgi verilmediğini sormuş ona kızmıştı. Salahaddin, Dımaşk kâdısı Kemaleddin eş-Şehrizorî ile diğer emirlere de bir mektup göndererek şöyle dedi: "Eğer Nureddin aranızda benim yerime geçecek biri olduğunu bilseydi ülkesinin en büyük vilayeti olan Mısır'ı ona teslim ederdi. Eğer vakitsiz ölmeseydi oğlunun yetiştirilmesi ve hizmetlerinin yürütülmesini benden başkasına vermezdi. Şimdi görüyorum ki siz beni hiç hesaba katmadan efendim (Nureddin) ve oğlu ile tek başınıza kalmışsınız. Ben onun hizmetine koşacağım ve babasının bana yaptığı iyiliklerin karşılığını ona hizmet ederek eda edeceğim. Ülkeyi müdafaa konusunda gerekeni yapmamış ve kötü bir tavır içine girmiş olmanıza rağmen sizleri de mükafatlandıracağım"²⁷⁹.

²⁷⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.12-13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.327; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s. 597-598; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.504.

²⁷⁹ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s.168-169; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.325; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.163;

Dımaşk emirleri ise Sadeddin Gümüştekin'in Haleb'te el-Melik es-Salih'e tahakküm etmesi üstelik Musul Atabegi Seyfeddin Gazi'nin de Dımaşk'a gelmeyecek Halebliler'le işbirliği yapması üzerine istemeye istemeye Mısır'a mektup yazdılar ve vakit çok geç olmadan Salahaddin Eyyubi'yi Dımaşk'a davet ettiler. Derhal harekete geçen Salahaddin Eyyubi, yanına yediyüz kişilik bir süvari birliği alarak Safer ayı başlarında (570/Eylül 1174) Kahire'den ayrıldı. Salahaddin, Bilbîs üzerinden Busrâ'ya gelince bura valisi Şemseddin Çavlı tarafından karşılandı. Sonra da Busrâ üzerinden Dımaşk'a ulaştı. Dımaşk'ta bulunan emirler 30 Rebiyülevvel 570/29 Ekim 1174 tarihinde gelen Salahaddin Eyyubi'yi karşılayarak şehri teslim ettiler. Dımaşk'a giren Salahaddin, şehirde babasının konağı iken daha sonraları Memluk Sultanı Zahir Baybars tarafından medrese yaptırılacak olan Dâru'l-Akikî'de* konakladı. el-Melikü's-Salih adına okunan *hutbeyi* kesmedi ve "Ben efendime ve oğluna hizmet etmek için geldim" dedi. Dımaşk'ta *hutbe* el-Melikü's-Salih İsmail adına okutulmaya devam etti. Şehir Salahaddin'e geçmekle birlikte Dımaşk kalesi direnmeye devam etti. Ancak Salahaddin'in, Kâdı Kemaleddin eş-Şehrîzorî'yi kale kumandanı hâdim Reyhan'ı ikna etmesi hususunda görevlendirmesi üzerine birkaç gün sonra kale de teslim oldu Salahaddin Eyyubi, el-Melikü's-Salih'in memlûkü olduğunu, ona hizmet ve yardım maksadıyla geldiğini, ondan alınan yerleri tekrar ona iade edeceğini ilan etti ve onun adına para bastırdı. El-Melikü's-Salih'in buradaki hazinesinden ve Mısır'dan getirdiği altınlardan halka dinarlar, dirhemler ve çeşitli hediyeler dağıttı.

Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.417-418; Sibt, *Mir'âtü'l-Zaman*, VIII/I, s. 325.

* Dâru'l-Akikî, Dımaşk'ta Ahmed el-Akikî ed-Dımaşkî adıyla bilinen bir şairden kalma bir evdir. Şehrin kenar mahallelerinden birinde bulunmaktadır. Bkz. *Zübdetü'l-Haleb*, III, haşiye 1.

Dımaşk'taki ileri gelen Haçlı esirlerini serbest bıraktı. Salahaddin, Dımaşk'ta el-Melikü's-Salih İsmail'in *nâibi* sıfatıyla oturdu²⁸⁰. Dımaşk'ın ileri gelen emiri Şemseddin b. el-Mukaddem de Baalbek'e gitti²⁸¹.

Salahaddin Eyyubi, Dımaşk'a hakim olunca bu kez Haleb'te bulunan emirler telaşlandılar. Salahaddin'in ikbalinden korkan emirler ona Menbic hakimi Kutbeddin Yinal b. Hassan'ı elçi olarak gönderdiler. Salahaddin'in huzuruna çıkan Kutbeddin Yinal ona, kılıcını göstererek, "Bu kılıçlar seni Mısır sahibi yaptı, yine seni giriştiğin işten geri çevirecek" dedi. Salahaddin ise elçiye yumuşaklık gösterdi ve cihad edip

²⁸⁰ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s.177; İbnü'l-Adîm, Dımaşk kalesi kumandanı Reyhan'ın kaleyi ancak Salahaddin'in el-Melik es-Salih'in hizmetinde olduğunu açıklaması üzerine teslim ettiğini kaydeder. Bkz. *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.19-20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.334; İbn Şeddâd, Salahaddin Eyyubi'nin H.570 yılının Rebiyülâhir ayının son günü (bu ay o yıl 29 gün çekmekteydi) yani 27 Kasım Çarşamba 1174 Dımaşk'a girdiğini kaydeder. Salahaddin şehre girince Dımaşklılar sevinç gösterileri yapmışlar o da halka ihsanlarda bulunmuştur. İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.39; *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.240; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.418-419; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s.327; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s. 602 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.509; Ebu'l-Fidâ, *Tarihi Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 59; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücumü'z-Zâhire*, VI, s.22; Kürd Ali *Hutatu's-Şâm*, II, s.46-47; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, II, s. 698; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.69-70; Runciman, Salahaddin'in 26 Kasım'da Dımaşk'a girdiğini kaydeder. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 338; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s.209; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.112-113.

²⁸¹ Şemseddin b. el-Mukaddem, Salahaddin'in Dımaşk'a hakim olmasından sonra Baalbek valisi olmuş idi. Bir süre sonra (574/1178-1179) burada isyana kalkışan Şemseddin ile Salahaddin arasında gelişen olaylar hak.bkz. Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 296-297, 312; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.360-361; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s. 351; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.526.

sınırları korumak, halkın işlerini düzenlemek ve Nureddin'in oğlunun terbiyesi için geldiğini; Haleb'te tutsak bulunan Mecdeddin ibnü'd-Dâye'nin kardeşlerini kurtaracağı cevabını verdi. Kutbeddin devamla, "Sen bu mülkü kendin için istiyorsun. Buna izin verecek değiliz. Sana ait olmayan şeye tama etme! Geldiğin yere dön ve orada dilediğini yap!" dedi. Salahaddin, bu sözleri tebessümle karşıladı²⁸².

Kardeşi Seyfülislam Zaireddin Tuğtekin'i Dımaşk'ta bırakan Salahaddin, Suriye'deki diğer şehirler üzerine yürüdü. Önce Cemaziyülevvel başında Hıms'a yürüyen Salahaddin, 11 Cemaziyülevvel / 8 Aralık Pazar günü Hıms önlerine geldi. Kısa süren bir çarpışmadan sonra Çarşamba günü şehre girdiyse de kalesini alamadı. Hıms'ta fazla oyalanmayan Salahaddin, iki gün sonra Hama'ya yöneldi. Salahaddin, Resten'e* geldiği sırada Hama hakimi İzzeddin Cordik gelerek kendisini karşıladı. Salahaddin, hareketi esnasında el-Melikü's-Salih İsmail'e itaatten ayrılmadığını

²⁸² Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 179; Sıbt'taki kayda göre Salahaddin, elçi Kutbeddin'in bu sert sözlerine karşı kızmış ve ona "Allah şahid olsun ki, eğer sen elçi olmasaydın şimdi boynunu vurmuştum. Ben buraya dünyalık bir tama için gelmedim. Bana Mısır yeter. Ben bu sabiyi (el-Melik es-Salih'i kastediyor) senden ve senin gibilerden kurtarmak için geldim. Çünkü onun devletinin çöküşü sizin yüzünüzden olacaktır" demiş ve elçiyi cevaplamadan kovmuştur. Bkz., *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 328; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.607; R. Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, İstanbul 1983, s.43-44; aynı mlf., *Salahaddin*, s. 70.

* Resten, eski ismi el-Meymâs olan Asi nehri üzerinde küçük ve eski bir yerleşim yeridir. Hama ile Hıms yolunun orta yerindedir. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 43. *Kitâbu'z-ziyârât*'ta Resten'in eski eserleriyle meşhur eski bir şehir olduğunu söyleyen el-Herevî, bu şehrin Kur'an'da geçen Re's halkı (Eshabu'r- Ressi)nın yaşadığı yer olduğunu söyler. Bkz., el-Herevî, *Kitâbu'z-Ziyârât*, s.8.

söyleyerek, İzzeddin Cordik'ten Haleb'e giderek Halebliler'le arasında barışın sağlanması hususunda yardımcı olmasını istedi. Salahaddin, ülkeyi Haçlılara karşı muhafaza etmek ve Musul hükümdarı Seyfeddin'in el-Cezire'de aldığı yerleri geri almak maksadıyla yola çıktığını anlatıyordu. Salahaddin'in elçiliğini kabul eden İzzeddin Cordik, Hama kalesinde kardeşi Şemseddin'i bırakarak askerlerinin ve kalede her kim varsa itaat etmesini emretti. Sonra da Salahaddin'in, el-Melikü's-Salih'e bağlı olduğunu ve barış yapmak istediğini bildirmek ayrıca da mahpus bulunan Dâye kardeşlerin salıverilmesini sağlamak amacıyla Haleb'e gitti. Haleb'te el-Melik es-Salih ve emirlerin huzurunda Salahaddin'in sulh maksadıyla geldiğini söyleyen Cordik'e karşı emirler hiddetlendiler. Bizzat Gümüştekin tutuklanmasını istedi. Sonunda Cordik tutuklanarak Dâye kardeşlerin hapsedildiği hücreye kapatıldı. Dâye kardeşler Gümüştekin'e lanetler yağdırıyorlardı. Bu sırada Resten'den ayrılan Salahaddin Eyyubi Cibâb et-Türkmân'a gelmişti. Burada Cordik'in kölelerinden biri gelerek Haleb'te olan biteni Salahaddin'e anlattı. Cordik'in hapse atıldığını öğrenen Salahaddin, süratle dönerek Hama kalesini Şemseddin'den teslim etmesini istedi. Hama kalesi 1 Cemaziyülahir/28 Aralık 1174'te Salahaddin Eyyubi'ye geçti. Salahaddin, Hama'yı dayısı Şihabeddin Mahmud el-Hârimî (ö.573/1177-1178)'ye verdikten sonra Haleb'e yöneldiğinde kendisine katılanlarla askerlerinin sayısı 7000'i bulmuştu²⁸³.

²⁸³ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 180; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.20-21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.335; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s. 607-609. Bu müellif, İbn Ebi Tayy'dan aktardığı nakillerinde Salahaddin, Hama kalesini aldıktan sonra Mübarizüddin Ali b. Ebi'l-Fevâris'i kaleye vali atamıştır. Bkz aynı yerler.; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, s.58-59; İbn Kesîr, *el-*

Görüldüğü gibi, Nureddin Mahmud ölünce yerine küçük yaştaki oğlu el-Melik es-Salih İsmail'in geçmesi, emirler arasında bir rekabetin başgöstermesine sebep olmuştu. Dımaşk'taki emirler, el-Melik es-Salih'in payitahttan ayrılmasına pek razı görünmüyorlardı. Oysa Haleb emirleri, gelişen olaylar karşısında ve aileye olan yakınlıkları münasebetiyle onun Haleb'te bulunması gerektiğine inanıyorlardı. Öte yandan Salahaddin Eyyubi de, sahip olduğu Mısır ülkesi dolayısıyla kendisinin Nureddin'in en büyük emiri olduğunu ileri sürerek el-Melik es-Salih'in velisi ve mürebbi olarak kendisinin olması lazım geldiğini iddia ediyor, bu doğrultuda Suriye'ye ilerliyordu. El-Melik es-Salih üzerinde hak iddiasında bulunmayan tek kişi ise ailenin en büyüğü olan Musul'daki amcaoğlu Seyfeddin Gazi idi. Seyfeddin Gazi, amcasının ölümüne sevinenlerden biriydi. Ancak o, ihtirasını sadece Musul'a bağlı toprakların sınırını biraz genişleterek tatminle yetinmek hevesindeydi. El-Melik es-Salih üzerinde bir iddiada bulunmuyor, hatta bu konuda Dımaşk'a davet edilmesine rağmen oraya gitmekten imtina ediyordu. Ancak gelişmeler, Seyfeddin Gazi'yi Suriye'nin hakimiyeti ve Nureddin'den miras kalan devlete sahip çıkma rekabeti içine sokacaktır. Bütün bunlar, emirlerin, el-Melik es-Salih'in etrafında oluşturacakları hükümlanlık halkası çerçevesinde ülkeyi yönetme arzularının gerçekleşmesi amacına yönelikti. Nitekim olaylar, emirlerin kamplaşarak, çatışmasına ve ülkenin karışmasına doğru uygun bir zemin hazırlamaktaydı.

Kurûnu Hama (Hama'nın Boynuzu) Çarpışması (1175)

Salahaddin Eyyubi'nin, 1174 yılı sonunda Haleb üzerine yürümesi gerçek niyetini ortaya koydu. Baştan itibaren el-Melikü's-Salih'e bağlı bir memlûk olarak

Bidâye, XII, s.510; Ebu'l-Fidâ, *Tarihü Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 59-60; Kürd Ali, *Hıtatü's-Şâm*, II, s.47; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 70.

hizmetinde bulunacağını söyleyen Salahaddin'in, bu sözleri siyaseten söylediği ortaya çıktı. Salahaddin, 3 Cemaziyülahir/30 Aralık'ta Haleb yakınlarındaki Cebel-i Cevşen'e* geldi. Eyyubi kuvvetleri burada Haleblilerin direnmeleriyle karşılaştılar. Haleb halkının el-Melikü's-Salih'in yanında yer alarak şehri büyük bir istekle müdafaaya girişmeleri, Salahaddin'e karşı ne denli öfke duyulduğunu gösteriyor. Haleblilerin şehri şiddetle savunmaya azmetmelerinde, kuşkusuz tecrübeli emirlerin tavsiyesiyle, el-Melikü's-Salih'in, Haleb'in Bâbu'l-Irak meydanında halka hitaben yaptığı konuşma etkili oldu. El-Melik es-Salih, Haleblilere hitab ederek, "Babamın size iyiliklerini, sevgisini ve size nasıl davrandığını bilirsiniz. Ben sizin yetiminizim. Bu zalim ve babamın iyiliklerini inkar eden nankör adam beldemi almaya geldi. Allahtan da halktan da korkmuyor."²⁸⁴ diyerek ağlamış, halkı da ağlatmış idi. el-Melik es-Salih'i dinleyen Halebliler, "Bizler babanın köleleri olduğumuz gibi senin de köleleriniz. Senin için savaşmaya ve canlarımızı feda etmeye hazırız" dediler. Bu arada Haleb'te bulunan *şîller*, bazı şartlar karşılığında müdafaaya yardım

* Cebel-i Cevşen, Haleb'in batısında, *şîller*ce kutsal sayılan mezarların bulunduğu dağ. Bkz., Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.186.

²⁸⁴ Kaynakların naklettiği bu sözlerin 11 yaşında bir çocuk tarafından söylenmiş olması zor görünüyor. Müellif, zamanın anlayışını yansıtmak bakımından bu sözleri eserine kaydetmiş olmalıdır. Konuşmayı Haleb ileri gelenleri hazırlamış olabilir ki bu sırada şehre hakim bulunan Sadeddin Gümüştekin'in onayı olmaksızın böyle bir konuşmanın yapılması söz konusu değildir. Bu da Gümüştekin'in Salahaddin Eyyubi yanlısı olmadığını ortaya koyar. Bkz., İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.21; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, s.174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.335; İbnü'l-İbrî, *Tarihü Muhtasar*, s.376; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.209.

edeceklerini açıkladılar²⁸⁵. Haleb *muhtesibi* Şeybân'dan Salahaddin'in öldürülmesini isteyen Halebliler, şehri kuşatan Eyyubi askerleriyle savaşmak üzere şehirden çıkarak Cebel-i Cevşen civarında çarpışmalara girdiler. Receb ayında başlayan çarpışmalar süresince Haleblilerin gösterdiği direnç sayesinde Eyyubi kuvvetleri şehir surlarına dahi yaklaşamadılar. Kaynağa göre Haleb halkı Haçlılar'la yaptıkları sürekli mücadeleler sonucunda savaşçı kabiliyetlerini geliştirmişler ve silah, teçhizat ve strateji bakımından iyi bir noktaya gelmişti. Salahaddin, Halebliler'e elçi göndererek sulh teşebbüsünde bulundu. Ancak Gümüştekin buna mani oldu. Bu gelişme üzerine Salahaddin'in ülkeyi ele geçirme hırsı arttı²⁸⁶.

Bu arada Salahaddin Eyyubi'yi ortadan kaldırmak için Haşhaşilerle²⁸⁷ anlaşmadan önce Haleb, Musul'dan yardım istedi. Halebliler'in Musul emirine sözü

²⁸⁵ Haleb'te bulunan şiîlerin, el-Melik es-Salih İsmail'den talep ettikleri şartlar şunlardı: Ezanın şiî versiyonunda bulunan "Hayy alâ hayri'l-amel" ifadesi okunacak, bu husus çarşılarında, pazarlarda ve her tarafta ilan edilecek; Haleb'teki Emevî Camii'in doğusunda şiîler için bir yer tahsis edilecek; cenaze namazlarında on iki imamın adı zikredilecek, cenaze namazlarında beş tekbir alınacak; nikah akidlerini şiî alimlerden olduğu anlaşılan Şerif Ebu Tahir b. Ebu'l-Mekarim Hamza b. Zahir el-Hüseynî kıyacaktır. El-Melikü's-Salih, görünüşe göre Halebli Şiîlerin bu isteklerini kabul etmiş, bunun sonucunda Emevî Camii'inde ezanın şiî versiyonu yeniden okunmaya başlanmıştır. Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.209-210; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.510 .Bilindiği gibi, Haleb'te şiî ezanı Nureddin Mahmud zamanında 543/1148 yılında yasaklanmıştı.

²⁸⁶ İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s.376; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s. 610.

²⁸⁷ Sadeddin Gümüştekin'in İsmaililer'le ilişki kurduğuna dair iddialar hakkında İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, 22; *el-Kâmil*, de ölümüne dair olan bahise bakılabilir. XI,(türkç.terc.), 356-357, Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 60.

şu oldu: “Salahaddin’in Haleb’i almasına müsaade ederseniz Musul’un elinizde kalacağını mı zannediyorsunuz?”. Öte yandan İsmailîler ve Batınîler de denen Haşhaşîlerin Suriye’deki lideri Sinan’la yazışan Sadeddin Gümüştekin, Sultanı öldürmeleri karşılığında bol miktarda para ve köy tahsisi vaadiyle gizli bir antlaşma yaptı. Bu öneriyi kabul eden Sinan, bir fedai gurubunu Salahaddin’in üzerine gönderdi. Ordugaha sızan fedailer Sultana hücum etmek üzere iken komşuları olan Ebû Kubeys Kalesi* hakimî Nasıhuddin Humartekin tarafından farkedildiler. Humartekin, İsmailîlere ordugahta ne aradıklarını sorunca katiller, onun üzerine hücum ederek öldürdüler. Durumu farkedenden muhafızlardan biri İsmailî katilleri tarafından öldürüldü. Sonra fedailerden biri süratle Sultanın üzerine hücum etti. Ancak *Emirü'l-Candar* Seyfeddin Tuğrul, kılıcıyla fedainin başını gövdesinden ayırdı. Bu arada katillerin geri kalanı da gürültüye koşan askerler tarafından yakalanarak öldürüldüler. Çıkan arbedede suikastçiler tamamen imha edilirken Salahaddin’in adamlarından birkaçı da hayatını kaybetti²⁸⁸.

Neticede Haleb ileri gelenlerinin kışkırtması sonucu düzenlenen Haşhaşîler’in Salahaddin Eyyubi’ye yönelik suikast teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

* Yâkut el-Hamavî, Ebû Kubeys adıyla bilinen iki yerden bahseder. Buna göre ilki ve meşhur olanı Mekke yakınlarında bir dağın adıdır. Yakut, bu Ebû Kubeys’le ilgili bilgiler verir. İkincisi ise Şeyzer karşısında bir kalenin adıdır ki konumuzu ilgilendiren kale bu olmalıdır. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s.80-81.

²⁸⁸ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s.181; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.22; *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.335; Sıbt’ta Ebû Kubeys kalesi hakiminin ismi Nasırüddin Humartekin’dir. bkz, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.328; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.610; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 60; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, Yazma nüsha

Ancak bu andan itibaren Salahaddin Eyyubi ile Haşhaşiler (Batınîler) arasında ciddi bir rekabet başladı. Batınîlerin Sultana yönelik suikast girişimleri devam etti. Buna mukabil Sultanın da Batınî fedailerini ortadan kaldırma arzusu barındıkları Misyaf* kalesine yaptığı başarısız bir kuşatmadan sonra yarım kalacaktır. Esasen Salahaddin Eyyubi, Zengi hanedanının Haşhaşilerle işbirliği yaptığını öylesine abartmıştır ki bunu 1182-83'te Abbasi Halifesine gönderdiği bir mektubunda açıkça belirtmiştir²⁸⁹.

El-Melikü's-Salih İsmail, Salahaddin Eyyubi'nin Dımaşk'a yerleştikten sonra Hims, Hama gibi önemli yerleşim yerlerini ele geçirip Haleb'e yönelmesi üzerine, kısa süre önce yaptıkları anlaşma uyarınca Musul Atabegi II.Seyfeddin Gazi'den yardım istedi. Öte yandan Nureddin Mahmud'un ölümünden sona Mısır'dan çıkarak Dımaşk'ı zapteden ve Haleb'e gelerek burayı kuşatan Salahaddin Eyyubi'den korkan Seyfeddin Gazi, işlerin telafi edilemez hale geldiğini ve büyüdüğünü görmüştü. Seyfeddin, Şam'ı zaptederse işler kendi lehine dönecekti. Bu maksatla Salahaddin'i Şam'dan çıkarmak için kardeşi İzzeddin Mesud'u *Ordu Komutanlığı*'na (*mukaddimü'l-cüyûş*) getirerek emir Zülfendar Mahmud eşliğinde büyük bir birlikle Haleb'e sevketti. Ayrıca Sincar hakimi kardeşi İmâdüddin Zengi'den bu orduya

No:695, v.2a; Kürd Ali, *Huatu's-Şâm*, II, s.47-48; Bernard Lewis, *Haşhaşiler*, Çev. Ali Aktan, İstanbul 1995, s.96.

* Misyaf, Misyab, Misyas; her üç yazılım da kaynaklarda yer almaktadır. Yakut, "Misyâb" demektedir ki, Suriye'nin sahil şeridinde Trablus yakınlarında İsmailîlere ait, meşhur muhkem bir kaledir. Bkz., *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s.144.

²⁸⁹ Lewis, *Haşhaşiler*, s.95-96'tan naklen özetle bu mektupta "Salahaddin, Musul hükümdarlarını zındık Haşhaşilerle anlaşmak ve kâfir Haçlılarla görüşmek için onların düşüncesinden faydalanmakla suçluyor. Ayrıca onlara kaleler, topraklar ve Halep'te bir propaganda evi vermeyi vaat etmekle de itham ediyor. Salahaddin,

katılmasını istediye de İmadeddin Zengi kabul etmedi. Görünüşe göre İmadeddin Zengi, Musul hükümdarı olma hevesini baştan beri yitirmemişti, sırası geldiğinde bunu gerçekleştirebileceğini umuyordu. Daha önceki teşebbüsünde Nureddin Mahmud'un himayesini gözetmiş, ancak Musul yerine Sincar'a hakim olmuş idi. Şimdi ise Salahaddin'i arkasına alabilirdi. Böylece "hükümdarlık hırsı onu kardeşine red cevabı vermeğe sevk etti". Kardeşinin kendisine katılmaması üzerine, Halep'in istediği askeri birliği kardeşi İzzeddin Mesud ile Zülfendar İzzeddin Mahmud eşliğinde Suriye'ye gönderdikten sonra Sincar'a yürüyen Seyfeddin Gazi, kardeşini kuşatma altına aldı²⁹⁰.

İzzeddin Mesud ve emir Zülfendar İzzeddin Mahmud komutasında Suriye'ye intikal eden Musul ordusu Halep'e ulaştı ve Halep kuvvetleriyle gücünü artırdı. Bu sırada Salahaddin Eyyubi ise bölgedeki Haçlıların, Gümüştekin'in teşvikiyle Trablus Kontu Raimond de Saint-Gilles²⁹¹ ve Kudüs Kralı Amory komutasında Hıms'a

kafir Haçlılar, zındık Haşhaşiler ve hain Zengiler'den oluşan üçlü tehdit karşısında İslam dünyasının koruyuculuğu rolü üzerinde duruyor" denmektedir.

²⁹⁰ İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, III, s.22-23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s. 337; İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.39; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.203; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 60; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VI, s.22.

²⁹¹ Hospitalier şövalyelerinden Trablus Kontu Raimond de Saint-Gilles, 1164'te Hârim çarpışması sırasında Nureddin Mahmud tarafından tutsak alınmış on yıldan fazla tutsak olarak kaldıktan sonra Salahaddin'in Suriye'ye yürüdüğü sıralarda Halep hakimi Sadeddin Gümüştekin tarafından 150 bin Suriye dinarı ödemesi karşılığında serbest bırakılmıştı. Kudüs'e giden Kont Raimond, bu sırada ölmüş bulunan Kudüs kralı Amaury'nin yerine geçen 13 yaşındaki oğlu, cüzzamlı Baudouin adına kiralılığın nâibi olarak işlerini idare etmeye başlamıştı. Nihayet tüm yetkileri elinde toplayan Kont Raimond, Halebliler'in Salahaddin'i Halep'ten

yürüdüğünü haber alınca Halep önlerinden ayrılarak 8 Receb 570/2 Şubat 1175'te Hama'ya döndü. Halebliler, Salahaddin'den kurtulmak maksadıyla Haçlılar'ı onun üzerine yürümeğe teşvik edip, Haleb zindanlarında bulunan Hospitalier şövalyelerinden Trablus Kontu Raimond, Joscelin de Courtenay, prens Renaud de Chatillon'u *fidye-i necat* karşılığında serbest bırakmışlardı²⁹². Salahaddin'in geldiğini öğrenen Haçlılar bölgeden ayrıldılar.

uzaklaştırmak maksadıyla Hıms'a yürümesi teklifini kabul etmiş bulunuyordu. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 336; İsfahanî, Raymond'un, Nureddin'in son zamanlarında emir Fahreddin ez-Za'ferânî sayesinde 150,000 dinar karşılığında bin esirle birlikte kurtulduğunu kaydediyor. Bkz. Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 182.

²⁹² Süryani Mihail, Haleb'teki Haçlı tutsaklarının Kurûnu Hama savaşıdan sonra serbest bırakıldıklarını kaydeder. Buna göre Trablus Kontu Raimond 80,000 dinar, Joscelin 50,000 dinar, prens Renaud 120,000 dinar fidye-i necat karşılığında serbest bırakılmışlardır. Renaud'nun serbest bırakılması için Bizans İmparatoru müteaddid defalar İstanbul'dan altın göndermişse de müellife göre prens Renaud bu altınları diğer Haçlı tutsaklarının kurtulması için kullanmıştır. Bkz., *Vekâyinâme*, II, s.241; Bar Hebraeus da aynı bilgileri aktarmaktadır. Bu müellifin kaydına göre de şövalyeler Kurun-u Hama savaşıdan sonra Tellü's-Sultan savaşıdan önce serbest bırakılmışlardır. Üstelik Bar Hebraeus, bu şövalyeleri Musul hakimî Seyfeddin'in serbest bıraktığını kaydeder. Bkz. Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.421; Ebû Şâme'de Haçlı esirlerinin serbest bırakıldığına dair kayıtlar, Tellü's-Sultan savaşı öncesinde yer alır. Buna göre Musul ordusu Haleb'e girdiği zaman bu Haçlı prensleri serbest bırakılmışlardı. Bkz., *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.651; Runciman'ın belirttiğine göre bu Haçlı komutanları 1164'teki Hârim savaşı sırasında Nureddin Mahmud'un askerleri tarafından tutsak alınmışlar ve savaşı müteakip bu komutanlardan Bizanslı Kostantin Koloman, 150 ipekli elbise karşılığında, Antakya princepsi Bohemond III. ile Thoros, büyük miktarda fidye-i necat mukabilinde serbest bırakılırken, Hugue de Lusignan, adı geçen Trablus Kontu Raimond de Saint-Gilles, Renaud de Châtillon ve Joscelin de Courtenay Haleb zindanlarında Gümüştekin tarafından 1175'te

Salahaddin ise 15 Şubat'ta Hıms'a geldi ve şehri mancınıklarla kuşatarak eman ile teslim aldı (11 Şaban /7 Mart). Salahaddin, Hıms kalesinde bir ay kadar kaldıktan sonra Baalbek üzerine yürüdü. Baalbek hakimi Hadim Yümn er-Reyhânî, *emân* ile kaleyi Salahaddin'e teslim etti (4 Ramazan/29 Mart Cumartesi 1175). Salahaddin, Hıms ve Baalbek fethini Kâdı el-Fazıl'a yazdırdığı bir *tebşirnâme* ile Dımaşk'ta bulunan kardeşi Tuğtekin'e ve Mısır'daki kardeşi el-Adil'e müjdeledikten sonra yeniden Hıms'a döndü. Sonra da Haleb-Musul ordusunun hareketini öğrenince Hama'ya yöneldi. Bu sırada idi ki Katip Isfahanî Musul'dan Dımaşk'a geldi²⁹³.

Salahaddin Eyyubi'nin bölgedeki kaleleri ele geçirmekle meşğul olduğunu gören Musul-Haleb kuvvetleri, Salahaddin tarafından daha önce ele geçirilmiş olan Hama'yı kuşattılar. Salahaddin'in buradaki nâibine barış için geldiklerini

saliverilmelerine kadar tutulmuşlardır. Bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II/308-309, 341; R. Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet* adlı eserinde (s. 71), bu Haçlı komutanlarının Kurûnu Hama (1175) savaşından sonra vuku bulan Tellü's-Sultan (1176) savaşı öncesinde Seyfeddin Gâzi II'nin Haleb'e geldiği sırada serbest bırakıldıklarını yazar ki bu doğru olmayıp adı geçen Haçlı kontları, Kurunu Hama çarpışması öncesinde serbest bırakılmış olmalıdır. Nitekim Kont Raimond'un Hıms'a yönelik harekatı da 1175 yılı içerisinde. Bu konuda Halebli müellif İbnü'l-Adim'in kayıtlarını esas itibar alırsak, bu müellife göre Trablus kontu Raimond, Gümüştekin tarafından Kurûnu Hama savaşı öncesinde Salahaddin Eyyubi'nin Haleb'e doğru ilerleyişi sırasında serbest bırakılmıştır. Bz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.22.

²⁹³ Mektup metinleri için bkz. Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s. 181-183,184; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.23; Ayrıca Isfahanî'den naklen Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.611-612; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 60; İbn Tağrıbirdî, Salahaddin'in, Kurûnu Hama'da karşılaşınca kadar Musul-Haleb ordusunun hareketini bilmediğini söylüyor, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VI, s.23; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s.210.

söyledilerse de bir şey elde edemediler. Ordu, ileri hareketına devamla Kurûnu Hama civarına kadar geldi. Salahaddin de bu sıralarda Kurûnu Hama'ya gelmişti. Sulhün sağlanabilmesi için Halebli emirler ile Salahaddin arasında elçiler teati edildi. Sadeddin Gümüştekin ile Şihabeddin Ebu Salih ibnü'l-Acemî elçi olarak Salahaddin'e gittiler. Ondan geri dönmesini istediklerinde Salahaddin, aldığı bütün kaleleri iade edip Dımaşk'ta el-Melik es-Salih'in bir *nâibi* olarak oturup onun adına *hutbe* okutmasının kendisine yeteceğini söyledi. Halebliler ise Salahaddin'in önerisini kabul etmeyerek aldığı bütün kent ve kaleleri iade etmesini ve Mısır'a dönmesini istediler. Görünüşe göre Zengi hanedanına sadık kuvvetler, Salahaddin'le kesin bir hesaplaşmayı göze almışlardı. Haleblilerin iade edilmesini istedikleri kaleler arasında bulunan Rahbe'yi amcaoğluna vermiş olan Salahaddin, burayı veremeyeceğini, Nasıreddin Muhammed b. Şirkûh'a ait olduğunu söyledi. Bunun üzerine elçiler kızgınlıkla görüşmeyi bitirdiler. Elçiler, bu sözü nasıl kabul edeceklerini ve bu beladan kurtulmak için daha ne kadar bekleyeceklerini konuşarak üslarına döndüler. O gece planlar yapan Musul-Haleb emirleri, Musul, el-Cezire bölgesi ve Haleb yörelerinden toplanan askerlerle oluşan Musul-Haleb ordusunu Asi nehri tarafında saflara dizmeye başladılar. Salahaddin de bu sırada Mısır'dan beklediği askerlerinin Dımaşk'a ulaştığını haber aldı. Isfahanî'nin kaydına göre Mısır'dan gelen emirler arasında bulunan Takıyyüddin Ömer, İzzeddin Ferruhşah, dayısı Şihabeddin Mahmud b. Tikiş ve daha bir çok yakın adam, süratle savaş yerine intikal ettiler. Eyyubi askerleri *meymene*, *meysere* ve *kalb* olmak üzere kısımlara ayrıldı²⁹⁴. Artık savaş başlayabilirdi.

²⁹⁴ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s. 186-188. Bu bilgileri ayrıntılarıyla aktaran İmeddin Isfahanî, bu sırada Mısır'dan gelen askerlerle birlikte savaş

İki ordu Kurûnu Hama'da çarpışmaya girdi (19 Ramazan 570 /13 Nisan 1175). Musul-Halep ordusunu emir Zülfendar İzzeddin Mahmud ile İzzeddin Mesud komuta ediyordu. Savaş başladıktan kısa süre sonra Musul-Haleb ordusu dağıldı. Müttefiklerin kısa sürede dağılmasına emir Zülfendar'ın yanlış savaş taktiği uygulaması neden oldu. Musul ordusunun hezimetine rağmen İzzeddin Mesud metanetini bozmadı. İzzeddin'in direncini gören Salahaddin, onun için "Bu adam ya insanların en korkusuzudur, yada harbin ne olduğunu bilmiyor" dedi. Sonra da adamlarına yerinden atıncaya kadar onun üzerine yüklenmelerini emretti. Sonunda İzzeddin de yerini terke mecbur oldu. Böylece Musul-Haleb ordusu tamamen bozuldu ve savaş meydanını terkederken "kardeş kardeşe bakmadan kaçtı". askerlerin bir çoğu tutsak olurken ordugahtaki *savaş araçları*, muazzam sayıda *silahlar*, *güzel atlar* ve pek çok *eşya* ganimet olarak Eyyubî askerlerine geçti. Ancak Salahaddin Eyyubi, alınan esirlere iyi davranarak onları serbest bıraktı²⁹⁵.

meydanına intikal etmiş ve Eyyubi askerlerinin arkasında yer alarak Kurûnu Hama savaşına bizzat şahid olmuştur. ; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.23; İsfahani'den naklen Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.634 –635; J. Sauvaget, "Haleb", İA, 117-122.

²⁹⁵ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 39-40; Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s. 188; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.23; Süryani Mihail'e ve Bar Hebraeus'a göre kaçan orduyu kovalayan Eyyubi askerlerine emir veren Salahaddin, kimseyi öldürmemelerini tenbih etmiş, esirlere erzak ve binek vererek serbest bırakmıştır. Bkz. *Vekâyinâme*, II, s.241; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.419-420; İbnü'l-Esîr, Kurûn-ı Hama çarpışması sırasında, sadece İzzeddin Mesud'un komuta ettiği birliklerin Eyyubi askerleri karşısında direndiğini, bunun diğer askerler tarafından da görülerek cesaretle savaşmaya devam ettiklerini, bu durumun Salahaddin'in dikkatini ve hayretini çektiğini kaydetmesi ise bu müellifin Atabeylik taraftarı olup Salahaddin karşıtı olmasından ve bir süre sonra "Atabeg" olacak olan İzzeddin Mesud'un

İbn Hallikan, bu savaşta Musul ordusunun mağlubiyetine Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü'nün* sebep olduğunu belirtiyor. Müellif, *Barku's-Şâmi* ve *Sîretü Salahaddin* adlı eserlere dayanarak Muzafferüddin'in Musul ordusunun sağ kolunda çarpıştığını ancak daha sonra Salahaddin Eyyubi'nin safına geçerek hezimetin başlıca sorumlusu olduğunu kaydediyor²⁹⁶.

kahramanlığını övme maksadından kaynaklanmaktadır. *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.388; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.328-329; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 5; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, s.58-59; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.236; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.510-513; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 60; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VI, s.23; Kürd Ali, *Hıtu's-Şâm*, II, s.48; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artukluları*, s.99'da Kurun-ı Hama çarpışmasının tarihini yanlışlıkla 13 Nisan 1176 olarak verirken R.Şeşen, 1 Nisan 1175 tarihini vermektedir. Bkz., *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 71; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.341; Holt, *Haçlılar Çağı*, s.55-56; Ögün, *Begtekinliler*, s.54-55.

* Muzafferüddin Gökbörü hakkında bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, s.113-121; Gülay Ögün, *Begtekinliler*, s.49 vd

²⁹⁶ İbn Hallikân, İsfahânî'den naklen, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 5. İmâdeddin İsfahânî'nin, Ramazan Şeşen tarafından yayınlanan "*Barku's-Şâmi*" adlı eserinin 5.cildi H.578 ve H.579 / 1183 ve 1184 yıllarını kapsar. Yani İbn Hallikân'ın alıntı yaparak naklettiği olayların anlatıldığı cilt mevcut değildir. Tamamı 5 cilt olduğu anlaşılan "*Barku's-Şâmi*" esasen H. 562-589/1167-1193 yılları arasındaki olayları içerirse de R. Şeşen'in ifadesine göre eserin ancak 3. ve 5. cildleri ele geçmiştir ki adı geçen araştırmacı zikredilen eserin 5. cildini yayınlamıştır. Bununla birlikte "*Barku's-Şâmi*"nin muhtasarı olan ve yine R. Şeşen tarafından yayınlanan "*Senâ el-Barku's-Şâmi*" adlı eser ise söz konusu olayları içermektedir. Ancak İbn Hallikân'ın zikrettiği gibi Muzafferüddin Gökbörü, önce gerçekleşen Kurûn-u Hama çarpışması sırasında değil, daha sonraki Tellû's-Sultan savaşında Seyfeddin Gâzi'nin safında yer almıştır. Üstelik savaşın başlarında, karşısındaki Eyyubi birliklerini hezimete uğratan Muzafferüddin Gökbörü, Mısır kuvvetleriyle takviye alan Salahaddin'in hücumuyla geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bkz. Bundarî, *Senâ el-Barku's-Şâmi*, s.203 vd.

Musul-Haleb ordusu bozulmuş ise de Makrizî'deki kayda göre savaş meydanında yedi kişi ölmüştür. Mağlub ordu Haleb'e kapandı. Salahaddin, Haleb'in kuzeyindeki Kara Hisar'a geldi ve şehri ikinci kez kuşattı. Bu andan itibaren de Salahaddin Eyyubi, el-Melikü's-Salih İsmail'in adını *hutbelerden* ve *sikkelerden* kaldırdı (Nisan 1175). Böylece Salahaddin Eyyubi, artık iddiasını kendi adına sürdürdüğünü resmen ilan etmiş oluyordu. Öte yandan Salahaddin Eyyubi'nin kuşatmayı sürdürmesi üzerine Halebliler elçi göndererek anlaşmaya razı oldular. Yapılan antlaşmaya göre Halep, el-Melikü's-Salih İsmail'in elinde kalacak, Maarre(tü'n-Nu'man), Kefer-Tâb ve Barin ile Suriye'de aldığı diğer yerler ise Salahaddin'in olacaktı. Salahaddin'in emri üzerine Katip Isfahanî "yemin metni"ni yazdı. Salahaddin, Katip Isfahanî'nin de tanıdığı kimseler olan Halebli elçilere, Haleb'te mahpus bulunan Dâye kardeşlerin akıbetini sordu. Bu soruyla sarsılan Halebliler, Dâye kardeşlerin serbest bırakılacağını Salahaddin'e bildirdiler. Bu sırada tamamlanan metnin üzerine Salahaddin'in yemini ve ismi yazıldı. Salahaddin daha sonra Hama'ya döndü²⁹⁷.

Antlaşmanın imzalanmasından sonra Haleb önünden ayrılan Salahaddin, Kurun-u Hama galibiyetinden sonra zaferini ve aldığı beldeler ile Haçlılara karşı giriştiği *cihad* faaliyetini ve Mısır'da *hutbeyi* Abbasi Halifesi adına değiştirdiğini

²⁹⁷ Bunderî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 191; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.24; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, s.174-175; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 338; İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.40; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.420; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.637-639; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.204; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, s.59; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.512-513; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s.84-85; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 60; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VI, s.23; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artukluları*, s.100; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s.210

hatırlatan bir mektubu Bağdad'a, Halife'ye gönderdi. Salahaddin, Halife'den kılıcıyla fethettiği Mısır, Suriye, Yemen ve Mağrib'teki hakimiyetinin onaylanmasını ve Selçuklu hükümdarlığının zevali nedeniyle “*büyük saltanat taklidi*” istedi. Sonunda Halife el-Mustazi Biemrillah'ın, Salahaddin'in adı geçen ülkelerdeki saltanatını tasdik eden kararını muhtevi *tevkî, taklid, temlik, tahkim* ve *tefvizi* ile *hil'at*lerin bulunduğu çeşitli hediyeler Halifenin elçisi tarafından Hama'da bulunan Salahaddin'e iletilti (6 Mayıs). Halifenin elçisi, Salahaddin'e Abbasilerin alameti olan *siyah bayraklar, nişanlar, mühürlenmiş saltanat alametleri* ile “*Mısır ve Şam Sultanı*” kılındığına dair *ferman* getirdi. Bu andan itibaren “*sultan*” ünvanını “*el-melik en-nâsır*” lakabıyla birlikte kullanmaya başlayan Salahaddin, buradan Bârin* kalesi üzerine yürüdü. Kale kumandanı Fahreddin Mesud ibn ez-Zaferânî, Nureddin Mahmud'un büyük emirlerinden idi. Barin, da onun *iktâ*larından idi ve elinde başka bir yer kalmamıştı. Sultan, kaleyi kuşatarak mancınıklarla dövdürmeye başladı. Fazla direnemeyeceğini anlayan Fahreddin Mesud, *emân* ile Barin'i kalesini teslim etti (20 Şevval/14 Mayıs). Barin'i aldıktan sonra tekrar Hama'ya dönen Sultan, burada iken Kâdı Fazıl'ın ölümüyle boşalan Yazışmalar Nâibliğine (*İnşâ Divanı*) Necmeddin Muhammed b. Musal'ın önerisiyle İmadeddin İsfahânî'yi atadı. Sonra da dayısı Şihabeddin Mahmud Tekiş el-Hârimî'ye Hama'yı, amcası Şirkuh'un oğlu olan Nasiruddin Muhammed'e de Hıms'ı *iktâ* eden Sultan, Dımaşk'a döndü (Şevval sonu /Mayıs ortaları 1175). Salahaddin, aynı yılın sonlarında Haçlıların barış isteklerini kabul ederek askerlerini Mısır'a gönderdi. Yeğeni Takiyyüddin'i Mısır işleri için

* Barin, Haleb'in batı tarafından Hama ile arasında kalan güzel bir şehir, bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 320-321.

görevlendirirken kendisi de barış antlaşmasının imzası için geldiği Mercü's-Sufar'dan Dımaşk'a döndü²⁹⁸.

Bu arada 10,000 kişilik atlı ve yayadan oluşan Seneviyye* fırkasına mensup silahlı bir birlik, Irak'tan Buzâ'a'ya gelmiş ve bu bölgede bulunan İsmailîler'le harbe girişmişlerdir. İbnü'l-Ezrâk'ın kaydına göre bu Senevî fırkası, el-Cezire bölgesinde ikâmet etmekte idi. Tam da belli olmayan bir nedenle Atabeg II. Seyfeddin Gazi, Nusaybin'de oturmakta olan ileri gelen ailelere mensup bir Senevî büyüğünü çarmıha germek istemişti. İşte bu yüzden Senevîler isyana kalkışmıştır. Senevî topluluğu, kalabalık bir şekilde Musul ve Nusaybin yörelerinden çıkarak Suriye tarafına hareket etmiş, bu sırada Haleb'i kuşatmakta olan Salahaddin Eyyubi'ye doğru yönelmişlerdir. Kaynakta, Senevîler'in Salahaddin Eyyubi'ye katılmak için mi yoksa onunla savaşmak için mi ona doğru gittikleri belirtilmemektedir. Senevîler,

²⁹⁸ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 191-192, 194-195; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 338; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/1, s. 329; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.612 vd., 640; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, s.60; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.513-514; Salahaddin'in Halife'den saltanat menşuru istediğini birçok kaynak nakletmekle birlikte özellikle Selçuklu meliklerinin zayıflaması yüzünden büyük saltanat taklidi taleb ettiği kaydı Zehebi'de mevcuttur. Bkz, *Düveli'l-İslâm*, s.85; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 61; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.116; Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler*, s.44; aynı mlf., *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 71.

* Seneviyye fırkası, İslâm'da düalizm inancına sahip dini-siyasi bir fırka. Mecusiliğini, yada zerdüştiliğin İslamî versiyonu olarak görülebilir. Bu inanışa göre nur ve zulmet olmak üzere iki esas vardır. Buradan bu fırkanın tevhid akidesini inkar ettikleri anlaşılıyor ki senevîler, rafizî olarak adlandırılmışlardır. Abbasi Halifeliğinin başlangıcıyla birlikte görülmeye başlanmış. Mutezile fırkasına mensup olanlar senevilikle itham edildikleri gibi İsmailî şiiilerle pek geçinemedikleri anlaşılmaktadır. R. Strothmann, "Seneviyye", *İA*, X, s.465-498.

Haleb'e doğru harekete geçtiklerinde, Habur ve Fırat bölgesinden pek çok halk ta onlara katılmıştır. Senevî topluluğu Bâbu'l-Buzâ'a'ya vardıklarında, burada oturan ve aralarında kadîm bir rekabet ve düşmanlığın bulunduğu İsmailîler üzerine hücumla geçtiler. Bu arada yörede bulunan Türkmenler de Senevîler'e katıldılar. Çatışmalarda bir kısım İsmailî öldürülürken, bir kısmı esir edildi. Kurtulanlar mağaralarda saklandılar, ancak malları Senevîler'in eline geçti. Bu arada mağarada saklananlar üzerine hücum eden Senevîler ve Türkmenler, mağara girişlerinde ateş yakarak içerisini dumanla doldurdular. İçeride kalanlar dumandan boğulurken dışarı çıkanlar da teker teker öldürüldüler. Yağma ve katliama Haleb, Menbic ve Buzâ'a yörelerinde oturan pek çok halk ta katıldı. Böylece pek çok İsmailî öldürüldü, kadın ve çocukları tutsak alındı²⁹⁹. Sıbt'ın bildirdiğine göre, Senevîler, İsmailîler'den 13,000 kişiyi katlederek mallarını, hayvanlarını ve kadınlarını ele geçirmişler ve öldürdükleri düşmanlarından kestikleri 20,000 kulağı da beraberlerinde götürmüşlerdir³⁰⁰.

Olayların kapanmasından sonra bile Buzâ'a bölgesi, sahne olduğu vahşet yüzünden halkın geçmekten korktuğu bir yer haline gelmiştir. Nitekim Suriyeli bir kervan grubu olayların hemen arkasından Buzâ'a'dan geçerken gördüklerini İbnü'l-Ezrâk'a anlatmıştır. Bu Suriyeliler, "koyunlar gibi üstüste yığılmış 60-70 kişilik cesed yığınları" arasından geçmişlerdi. Burada İsmailîler'in başına gelenlerin, hiç kimsenin başına gelmemişi³⁰¹.

²⁹⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.174-175.

³⁰⁰ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 329.

³⁰¹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.175.

Bu çarpışmadan sonra Salahaddin Eyyubi de harekete geçerek, İsmailîler üzerine bir birlik sevketmiş, Sermin, Maarretu Mısırın ve Misyaf bölgelerinde oturan İsmailîlerin mal ve mülklerini yağmalatmış, evlerini yaktırmıştır³⁰².

Görüldüğü gibi savaş meydanındaki galibiyetinden sonra ileri hareketına devam eden Salahaddin Eyyubi, Haleb'e yürüyerek zaferini siyasi sonuçlarla sağlama bağladı. Halifenin de onaylamasıyla Salahaddin, Mısır, Yemen, Mağrib ile birlikte artık Suriye'nin yeni hükümdarı oluyor, Nureddin Mahmud b. Zengi'nin siyasi ve askerî mirasını devralıyordu³⁰³. Zengilerin, siyasi nüfuzları Dımaşk'ta tamamen sona ererken Haleb'teki kol da bağımsızlığını kaybetmek üzere bulunuyordu. Bölgedeki yeni siyasi oluşum ise Salahaddin'in babasının ismiyle anılan bir devlet haline geliyordu: "Eyyûbîler Devleti". Bununla birlikte Salahaddin Eyyubi, Suriye ve el-Cezire'deki fetih harekâtını sürdürerek hakimiyetinin sınırlarını genişletmeğe devam etti ve aşağıda görüleceği üzere bir yıl sonra Zengiler Atabegliğinin Musul koluyla bir kez daha karşılaştı.

Bu arada II.Seyfeddin Gazi, kardeşini itaat altına almak maksadıyla Sincar'ı kuşatmış bulunuyordu. Sincar hakimi İmadeddin Zengi, içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmak için Salahaddin'e mektup yazarak yardım etmesi karşılığında itaatine gireceğini bildirdi. Bunun üzerine kuşatmayı şiddetlendiren Seyfeddin, kurdurduğu mancınıklarla şehir surlarını yıktırmaya başlamıştı ki Suriye'ye gönderdiği ordunun Salahaddin karşısında yenildiği haberini aldı. Korkuya kapılan Seyfeddin, kardeşine elçi göndererek barış talebinde bulundu. İmadeddin'in de muvafakat etmesiyle Sincar'ın İmadeddin'de kalması şartı ile barış yapıldı ve

³⁰² Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 329.

Seyfeddin Gazi kuşatmayı kaldırarak Musul'a döndü. Musul'a döndükten sonra Salahaddin'le yaptıkları anlaşma yüzünden Haleblileri kınayan Seyfeddin Gazi, bu anlaşmayı bozmalarını istedi. Seyfeddin, Salahaddin'e de bir mektup göndererek anlaşmaya sadık kalacaklarını bildirdi. Halebliler Salahaddin'in tepkisine ve şaşkınlığına rağmen antlaşmayı (*yemin*) bozdular³⁰⁴.

Böylece anlaşmadan Sincar hakimi İmadeddin Zengi karlı çıktı. Çünkü hem anlaşma gereğince kuşatma sona eriyor, hem de sahip olduğu yerler elinde kalmaya

³⁰³ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, II, İstanbul 1989, s.1039.

³⁰⁴ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 195-196; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 337; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Seyfeddin Gâzi'nin, Halebliler'den Salahaddin'le yapılan anlaşmayı bozmalarını istemek ve kendisinin şark ordusuyla yardıma geldiğini bildirmek için bir mektubu Haleb'e ve anlaşmanın şartlarını kabul ettiğini bildirmek üzere de bir başka mektubu Salahaddin'e gönderdiğini söylüyor. Müellifin kaydına göre, her iki mektup ta aynı elçiyle gönderilmiş ve elçi her iki mektubu da aynı mendil içine koymuştu. Önce Salahaddin'i ziyaret eden elçi, yanlışlıkla Halebliler'e verilecek mektubu sultana vermiş, mektubu okuyan Sultan, durumu farketmiş ancak elçiye bir şey dememiş; elçi hatasını anlamış, Salahaddin elçi ayrıldıktan sonra yanındakilere, "Bu Halebliler nasıl oluyor da Musullulara tabi oluyorlar? Bu, yaptıkları *yemine* aykırıdır. Bunlar güvenilirmez insanlar" dedikten sonra anlaşmanın bozulduğunu anlamış ve süratle Mısır'daki kardeşi el-Melik el-Adil'den yardım istemiştir. Ayrıca da Salahaddin, Halebliler ve Musullular'la yapılan sulhu ve daha sonra Musul hakiminin marifetiyle Haleblilerin sulhü bozduğunu bir mektupla Halifeye şikayet etmiştir. Bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 332; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.647-648; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.514; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VI, s.23; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 181-182; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s115; M.M. İbrahim, *Sincar, Dirâsetun fî Tarihihâ*, s.44-45.

devam ediyordu. Ayrıca kardeşine karşı Salahaddin Eyyubi gibi bir kuvveti desteğine almıştı.

Bu sıralarda Bağdad'ta Halife'nin sadık adamlarından biriyken isyan etmiş olan emir Kutbeddin Kaymaz, Halife Mustazî Biemrillah'ı sarayında kuşattı. Halife Mustazî, sarayın damına çıkarak Bağdahlılar'dan yardım istedi. Bağdad halkının Kutbeddin ve adamlarına hücum etmesi üzerine Kutbeddin, adamlarıyla çöle kaçtı. Kutbeddin ve adamları daha sonra Musul taraflarına giderek Musul hakiminden yardım istediler. Kutbeddin, Musul hakiminden Halife ile aralarında aracı olmasını istiyordu. Musul hakimi Seyfeddin Gazi, Kutbeddin'in bu talebini kabul etti ve onları Musul'a davet etti. Musul'a yönelen asiler, çölde fırtınaya tutuldular ve susuzluktan kırıldılar. Hayatta kalanlar içtikleri sulardan zehirlendiler. Bir çoğu çölde hayatını kaybederken Musul'a ulaşanların sayısı ise yüz kadardı. Ancak bunlar da kurtarılamadı ve hepsi öldü. Kutbeddin Kaymaz'ın Bağdad'tan kaçan, içinde Hüsameddin Temirik b. Yunus ve İzzeddin Akbörü b. Ezğuş* gibi adamlarının da bulunduğu bir kısmı ise Dimaşk'a giderek Salahaddin'e iltica ederken küçük bir miktarı da Bağdad'a geri dönmüştür³⁰⁵.

Tellü's- Sultan Savaşı (1176)

Kurûn-u Hama savaşından bir sene sonra Musul Atabegliği ordusu ile Eyyubi kuvvetleri bir kez daha karşılaştılar. Bu ikinci karşılaşmanın da Suriye'deki önceki

* İzzeddin Akbörü, İsfahanî'nin kaydına göre Salahaddin'in kızkardeşi ile evlidir. Akbörü'nün kızı ise Salahaddin'in kardeşinin oğlu İzzeddin Ferruhsah ile evlidir. Bkz. Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s.196-197, 290-291.

³⁰⁵ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 196-198; *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.236-237; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.420; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-*

yıl yapılan savaşın vukubulduğu yere yakın bir mahalde gerçekleştiğini tarihçiler kaydediyorlar.

Kurûn-u Hama yenilgisinin intikamını almak ve Salahaddin'i Suriye'den atmak isteyen II.Seyfeddin Gazi, Sincar önlerinden ayrılır ayrılmaz süratle asker toplamaya başladı. Ayrıca da Haleb'e gönderdiği elçi ile Salahaddin'le anlaşma yaptıkları için onları kınadı. Seyfeddin Gazi, oluşturmakta olduğu ordu için Hısn-ı Keyfâ Artuklu hakimi Nureddin Muhammed ile Mardin Artuklu hakimi Kutbeddin İlgazi'den yardım istedi. Sonunda 6,000 kişilik bir ordu hazırlayan II.Seyfeddin Gazi, kış çıkıncaya kadar Nusaybin'de ikamet etti. Bu uzun ikamet sırasında askerler nafaka kıtlığı yüzünden sıkıntıya girdiler ve "zafer kazanıp uzun süre daha Suriye'de kalmaktansa mağlup vaziyette memleketlerine dönmeye razı hale geldiler"³⁰⁶. Nihayet kışın çıkmasıyla harekete geçen Musul ordusu Bîre civarından Fırat'ı geçti. Nehrin Suriye kıyısında kamp kuran II.Seyfeddin Gazi, buradan Haleb'e elçi göndererek Sadeddin Gümüştekin ve el-Melikü's-Salih'e, ordusunun başında gelmekte olduğunu bildirdi. Bu arada yolculuk esnasında Musul ordusunda nafaka kıtlığı yüzünden karışıklık çıktıysa da bu durum ordunun harekâtına mani olmadı. Bu sırada Gümüştekin gelerek Seyfeddin'le görüştü ve el-Melikü's-Salih'in etrafında birleşmeye karar verildi. Sonunda Musul ordusu Haleb'e ulaştı. El-Melikü's-Salih bizzat çıkarak Seyfeddin Gazi'yi karşıladı. Kaleye yakın bir yerde görüştüler. el-

Ravzateyn, I/2, s. 644-645; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.514.; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 61.

³⁰⁶ İbnü'l-Esîr, mühtemelen İbnü'l-Adim'den naklen, burada, az sonra anlatacağı, Musul ordusunun kaybettiği savaşın kaybedilme gerekçelerini hazırlar ve bunu yukarıda da görüldüğü gibi askerlerin çeşitli nedenlerle huzursuz olup savaşıma azmini yitirmiş olmasına bağlar.

Melikü's-Salih Seyfeddin'in boynuna sarılarak ağladı. Seyfeddin, el-Melikü's-Salih'i kaleye gönderdi. Kendisi de Haleb dışındaki Aynu'l-Mübâreke'ye indi. Seyfeddin Gazi burada birkaç gün kaldı. Bu sırada Haleb ümerâsı gelerek kendisine hizmet ettiler. Bir ara süratle kaleye çıktıysada uzun süre kalmadı. Daha sonra da Musul, el-Cezire ve Diyâr-ı Bekr askerlerinden oluşan şark ordusu ve Haleb kuvvetleri ile Tellü's-Sultan'a geçti. Musul-Haleb ordusunda 20,000 atlı ve yaya asker techiz edilmişti. II.Seyfeddin Gazi bu sırada Haleb'te bulunan Haçlı kontlarını serbest bıraktı³⁰⁷.

³⁰⁷ Süryani Mihail'in kaydına göre Seyfeddin'in ordusu 60,000, Salahaddin'in ordusu ise 12,000 kişiden oluşmaktaydı. *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.241; İbn Şeddâd'ın kayıtlarından Seyfeddin Gâzi'nin Haleb'e büyük bir ordu ile gelmiş olmasına rağmen üzerindeki korkuyu atamadığı anlaşılmaktadır. Bkz *Siretu Salahaddin*, s.40; *Siretu Salahaddin*, s.40-41; Isfahanî, Musul-Haleb ordusunun 20,000 askerden oluştuğunu, Eyyubi ordusunun ise 6,000 süvariden daha fazla olmadığını söyler. Bkz. Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 200-201; İbnü'l-Adîm, Seyfeddin Gazinin Hısn-ı Keyfa ve Mardin Artuklu kuvvetleriyle birlikte 6,000 süvari ile yola çıktığını kaydeder. *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.24-25; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, s.175; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 342; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.421'te Musul ordusu 20,000 kişidir. Sıbt İbnü'l-Cevzi de Seyfeddin'in Haleb'li kuvvetlerle birleştikten sonra ve Tellü's-Sultan'a hareket ederken askerlerinin atlı ve yaya olmak üzere 20 000'e ulaştığını kaydediyor. Bz. Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.332-333; Ebû Şâme, (İbn Şeddâd'an naklen), *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.649 vd.; İbn Kesir'de yine Seyfeddin'in Haleb kuvvetleri ile birlikte 20,000 süvariye sahip olduğu kayıtlıdır. Bkz., *el-Bidâye*, XII, s.515; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VI, s.23; Kürd Ali, *Hıtutu's-Şâm*, II, s.48. Öte yandan Isfahanî'nin kaydına göre Haçlı esirleri Tellüs-Sultan savaşı öncesinde Musullular tarafından serbest bırakılmıştı. Bu tutsaklar arasında Kerek prensi Renaud de Chatillon, Joscelin II de Courtenay da bulunuyordu. Ancak daha önce de geçtiği

Bu arada Haleb'te bir adam peygamberlik iddiasında bulundu. Haleb yakınlarında Antakya yolu üzerindeki Leylûn Dağı* mıntıkasında yaşayan halk bu adama inandı. Yalancı peygamber, halkın gözünü saçmalıklarla süsledi ve onlara "Askerler geldiği zaman toprak atarak oklarına karşılık verin, hemen öleceklerdir" dedi. Topluluk daha sonra Cebel-i Sem'ân**'da "Kefrend" adıyla bilinen bir köyde kendine bağlı aşiretiyle birlikte yaşamakta olan bir Türkmen üzerine saldırıp mallarını yağmaladılar. Sadeddin Gümüştekin ve Tûman, Haleb'ten bir grup askerle harekete geçerek topluluk üzerine yürüdüler. Burada sahte peygambere inanan topluluk ondan talimat beklerken karşılarında Halep askerlerini buldular. Haleb kuvvetleri derhal asîler üzerine yürüdü. Büyük bir çarpışma meydana geldi. Topluluktan birçok adam öldü; kadın tutuklandı. Kurtulanlar mağaralara sığındılar. Ancak Gümüştekin mağaralar önünde ateşler yaktırarak mağara içlerini dumanla doldurttu. Mağaraya sığınanlar dumandan boğularak öldüler. Böylece haklarından kılıç geldi ve mesele hallolundu. Halep askerleri daha sonra Tellûs's-Sultan'a geçtiler³⁰⁸.

Bu arada Salahaddin Eyyubi, Haçlılar'la barış yaptığından askerlerinin bir kısmını Mısır'a göndermişti. Haleblilerin Musul kuvvetleriyle birleşerek üzerine yürüyeceklerini haber alır almaz Mısır'daki kuvvetlerini yardıma çağırdı. Ayrıca

üzere bu Haçlı kontlarının 1175'teki Kurûn-ı Hama savaşı öncesinde, hatta Nureddin Mahmud zamanında serbest bırakıldıklarına dair kaynaklarda bilgi vardır.

* Leylûn, Haleb ile Antakya arasında, köyler ve menfezler bulunan dağ. Bkz., Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s.29.

** Sem'ân (yada Sim'ân), Diyâr-ı Benî Temîm'de bir dağdır. Yâkût'un el-İmrânî'den naklettiğine göre Şam bölgesinde bir yer adı olup, rivayete göre Ömer b. Abdülaziz'in kabri burada bulunmaktadır. Bkz., Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, s.250.

Seyfeddin Gazi'ye de bir elçi göndererek savaş yapmak istemediğini bildirdi. Süryani Mihail'in aktardığına göre Salahaddin, Seyfeddin'e, "Savaşa girişme. Zira bir kul olan ben yenilsem, efendimin oğulları tarafından mağlub edildiğim için bir şey kaybetmeyeceğim. Fakat bir hükümdar oğlu olan sen yenilirsən büyük bir mağlubiyete uğramış olacaksın"dedi. Seyfeddin, Salahaddin'in bu sözlerini alaya aldı. Öte yandan Mısır birlikleri Şaban ayı içerisinde Dımaşk'ta Sultana katıldılar. Eyyubi askerlerinin sayısı 6,000 kadardı. Oysa Mısır birlikleri yetişmezden evvel yanında 1,000 kadar askeri bulunuyordu. Ramazan ayı başlarında Dımaşk'tan Haleb'e doğru yürüyen Eyyubi ordusu Hama'ya geldiğinde ağırlıklarını burada bıraktı ve Ebu Kubeys civarında karargah kurdu. Sonra da Şeyzer yakınlarından Asi nehrini geçerek Tellü's-Sultan'a geldi. Eyyubi askerleri Cibâb et-Türkman adlı mevkide dinlenmeye koyuldukları sırada Halebliler'in elçisiyle karşılaştılar. Halebliler, gönderdikleri elçiyle Sultanı tehdit ediyor ve kendisini yeneceklerini söyleyerek Mısır'a dönmesini emrediyorlardı. Salahaddin ve ordusu Dımaşk'tan süratle geldiklerinden savaşamayacak kadar yorgun düşmüşlerdi. Sultan, askerlerini dinlenmeleri ve atlarını sulamaları için serbest bıraktı. Kendisi de atını suladı. Ordu ancak ertesi gün saf tutabildi.³⁰⁹

³⁰⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.25-26.

³⁰⁹ İbn Şeddâd, Eyyubi ordusunun Dımaşk'tan hareket ettikten sonra Kurûnu Hama üzerinden "Cenâb-ı Türkmân " adlı mevkiye intikal ettiğini kaydeder ki doğrusu Cibâb et-Türkman (جباب التركمان) olmalıdır. Bkz. *Siretu Salahaddin*, s.41; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.26; Süryani Mihail Vekâyinâmesi, II, s.242; Yine *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 333'da muhtemelen nâşirin yanlış okuması sonucu Tellü's-Sultan, "Habân et-Türkmân " şeklinde kaydedilmiştir. Bundarî, *Senâ el-*

Sıbt İbnü'l-Cevzi, Cibâb et-Türkmân'a gelen Salahaddin'i Mısır'a dönmesi için tehdit etmek üzere gönderilen Halebli elçinin Salahaddin'in karargahında gördüklerini aktararak iki ordu arasındaki savaşa hazırlık farkını gözler önüne sermektedir. Sıbt'ın nakline göre elçi şunları söylemektedir: “ Küçük bir çadırda O'nun (Salahaddin) yanına girdim. Sultan, güzel bir kilim üzerine serilmiş bir seccade üzerinde elinde bir mushaf olduğu halde kibleye yönelmiş olarak oturuyordu. Yanında zincirden yapılmış zırhı, kılıcı, oku ve okluğu çadırın direğine asılı bir vaziyette duruyordu. Onu böyle görünce zaferi kazanacağını düşündüm. Çünkü Seyfeddin ve emirlerinden ayrıldığımda onları ipek halılar üzerinde, içki içmiş ve hileler yapmakta iken bırakmışım. Üstelik otağda tek bir çadır bile bulunmazken her türlü yasak şeyler bulunmakta idi. Elçilik görevimi ifa ettim. Bu sırada öğle vakti olmuştu. Her bir çadırda bulunan askerler ezan sesiyle gürültüler çıkardılar. Bu sırada Salahaddin bana ‘Doğrusu, dostlarına gün doğarken üzerlerine geleceğimi söyle, beni karşılamaya hazırlansınlar. Aramızda hükmü Allah verecektir ve O hükümvericilerin en hayırlısıdır’ dedi.” Sözüne devam eden elçi, “Ondan ayrıldığımda onun zaferini ve (bizimkilerin) aşırılıklarını düşünmekteydim. Bütün gece at sürdüm. Fecr vaktinde ordugaha ulaştım. Bütün ordu sarhoş haldeydi. Derhal Seyfeddin'i görmek istedim. Bana uykuda olduğu söylendi. Ben de ‘Ben güneşi bekleyemem, Salahaddin'den haberler getirdim’ dedim. Bunun üzerine yanına kabul edildim. Bu arada davullar vuruldu. Uykudaki adamlarımız süratle kalkmaya başladılar”.³¹⁰

Barkuş'-Şâmi, s. 200-201; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, s.61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.515.

³¹⁰ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s.333; Kürd Ali, *Hutatu's-Şâm*, II, s.48-49 (Sıbt'tan naklen).

Bu sıralarda idi ki tam güneş tutulması oldu. Gündüz kaybolup ortalık gece gibi oldu ve yıldızlar görüldü. İki saat kadar süren bu tutulma sırasında insanlar telaşa düştü, hayvanlar bağırıştı (18 Ramazan 571/31 Mart 1176). Bu olaydan on beş gün sonra bu kez de ay tutulacaktır.

Bu arada bazı müellifler, Salahaddin'in Mısır'dan takviye almazdan evvel yanında çok az sayıda bir kuvvet bulunduğunu, II.Seyfeddin Gazi'nin süratli davranmış olması halinde Salahaddin'i mağlub edebileceğini belirtiyorlarsa da görüldüğü gibi Musul-Haleb müttetik ordusu oyalanarak Salahaddin'in kuvvet ve fırsat kazanmasına imkan vermiştir.

Nihayet iki ordu Tellü's-Sultan* da karşı karşıya geldi. Salahaddin, ordusunu *meymene* (sağ), *meysere* ve *kalb* (merkez) olmak üzere üç kısma ayırdı. Merkezdeki kuvvetlerin önünde *calişiyye* (öncü) birlikleri yer aldı. Musul-Haleb ordusu Atabeylik memlûklarından ve diğer bir çok Kürd aşiretlerinden topladığı askerlerini de aynı taktikle saflara ayırdı. Seyfeddin Gazi bizzat merkez birliklerinin önünde yer aldı. Musul ordusunun *meysere* (sol) kolunda Halebli kuvvetler bulunurken, *meymene* (sağ) koluna mahir bir adam olan emir Muzaffereddin Gökbörü komuta

* Tellü's-Sultan, içinde kervan kabileleri için ev ve hanın bulunduğu, Haleb'e bir merhale (5 fersah=30 km) uzaklıkta, Dımaşk istikametinde bir konaklama yeri. Eskiden Funeydik adıyla bilinmekte olduğunu Yakût el-Hamavî söylüyor. Bkz. *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.42. Buraya bu adın verilışı Sultan Alp Arslan zamanına dayanır. Nitekim Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan 1071 yılında Mısır seferi sırasında Suriye'den geçerken kuşatmak zorunda kaldığı Haleb için bu tepede karargâh kurmuştur. Haleb'li tarihçi İbnü'l-Adim bu tespiti doğrular ve Sultan Alp Arslan'ın karargahını Funeydik'te kurmasından sonra bu tepenin "Sultan Tepesi" şeklinde (Tellü's- Sultan/Sultantepe) anıldığını yazar. Bkz. İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-taleb*, s.17.

ediyordu. Onun karşısında ise Eyyubi ordusunun sol kolu bulunuyordu ve bu kolu Busra hakimi Şemseddin ile Erbil hakimi Zeyneddin Ali Küçük'ün diğer oğlu Zeyneddin komuta ediyordu. Salahaddin'in *meysere* (sol) kolunda ise Salahaddin'in dayısı Şihabeddin Mahmud el-Hârimî'nin oğlu komuta ediyordu. *Kalhteki* (merkez) birliklerin başında ise bizzat Salahaddin vardı. Sonunda savaş başladı. İki ordu birbirine girdi, büyük bir vuruşma cereyan etti. Çarpışma sırasında Muzafferüddin Gökbörü'nün komuta ettiği Musul birlikleri, Eyyubi ordusunun sol koluna yüklenerek buradaki askerleri kırdı ve ağırlıklarını ele geçirdi. Halebliler Eyyubi ordusunun sağ koluna hücum ettiler. Bu arada tepenin yüksek bir kesiminde merkez birliklerin başında yer alan Salahaddin, Mısır kuvvetleriyle birleşti. Mısır birliklerinin başında Takiyyüddin Ömer, İzzeddin Ferruhşah, Nasırüddin Muhammed b. Eseddin Şirkuh bulunuyordu. Sonra da adamlarından yerlerinde sağlam durmalarını istedi ve "Bugünden sonra tembellik yokdur" diyerek askerlerinin savaşma azmini artırdı. Sonra da davullar çalınarak Musul-Haleb ordusunun sağ ve sol kollarına hücum ederek püskürttü. Musul-Haleb ordusu bozguna uğrayarak kaçmaya başladı. Sultan, Musul-Haleb askerlerini karargahlarından atıncaya kadar hücumu devam etti. Ancak Süryani Mihail'in kaydını dikkate almak gerekirse Salahaddin gizlice yazıştığı Seyfeddin'in bir çok emirini kendi tarafına çektiği için bu emirler savaşmaktan kaçınmıştır. Seyfeddin Gazi, savaş meydanını terketti. Yapılan çarpışma sonunda Salahaddin, içinde Fahreddin Abdülmesih te olmak üzere bir çok Haleb-Musullu emirleri ve çok sayıda askeri tutsak aldı. Salahaddin, tutsaklara iyilikle davranıp Hama'ya döndükten sonra onları serbest bırakacaktır. Kaçan askerlerin terkettiği karargâha giren Salahaddin, mağlup askerlerin ağırlıklarını tamamen terkettiklerini, savaş araç gereçlerinin çadırlar içinde bırakılmış

olduğunu gördü. Ayrıca Atabegin sarayında ele geçenler arasında yeni yapılmış *mutfaklar* ve *ahırlar* öylece duruyordu. Ayrıca Seyfeddin'e ait *çalgi* ve *eğlence aletleri* yanısıra *kuşlar*, *papağanlar*, *güvercinler* ve 100 kadar *hânende kadın* da bulunuyordu. Salahaddin, nedimlerinden Muzaffer el-Maarrî el-Akra'ı çağırarak kuşları ona verdi ve "Seyfeddin'e git ve ona şöyle söyle: 'Savaşmaktansa bu kuşlarla oynaman senin için daha iyidir' " dedi. Sonra da diğer ganimetleri askerlerine dağıttı. Salahaddin, Seyfeddin Gazi'nin ele geçirilen *çadırını* ve *hazinesini* yeğeni İzzeddin Ferruḡşah'a verdi. Savaş sonunda meydana görülen askerler yalnızca Eyyubi ordusuna mensup askerlerdi. Salahaddin, zaferini Dimaşk ve Mısır'a gönderdiği mektuplarla müjdeledi (10 Şevval 571/22 Nisan 1176 Perşembe)³¹¹.

Esasen savaş meydanına önce Musul-Haleb ordusu gelmiş, ardından Eyyubi ordusu yorgun ve bitkin bir vaziyette intikal etmişti. Henüz savaşa hazır olmadığı ve hücum edilmesi halinde dağılacak olan Eyyubi askerlerinin üzerine yürünmesini savunan bazı Musul-Haleb ümerâsına mukabil ordu komutanı Zülfendar İzzeddin Mahmud, saldırı emrini ertesi güne bıraktırmıştır. Zülfendar İzzeddin'in savaş

³¹¹ Bundarî, *Senû el-Barkuḡ-Şâmî*, s. 202-205; İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.41'de "Fahruḡşah" şeklinde yazılmıştır.; İbnü'l-Adîm ve ondan naklen bazı müellifler çarpışmada sadece bir askerin öldüğünü söylüyor. *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.27; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, s. 175; *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.242; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s.333-334; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s. 650-651, (İbn Ebî Tayy'dan naklen), 652; Makrizî, Salahaddin'in, savaş meydanında ele geçirdiği Seyfeddin Gâzi'nin çadırlarını kardeşi el-Melikü'l-Muazzam Şemseddin Turanşah'a verdiğini kaydeder. Bkz. *Kitabu's-sulûk*, s.61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.515; Zehebî, *Düvelî'l-İslâm*, s.85; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 61; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VI, s.23-24; Kürd Ali *Hıttatu's-Şâm*, II, s.49; Stevenson, *The Crusader in the East*, s.211; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.117; Ögün, *Beytekinliler*, s.55-56.

meydanında aldığı başka yanlış kararlar da vardı. Nitekim, onun emriyle Seyfeddin Gazi'nin *saltanat sancakları* çukur bir yere dikilmiştir ki bu durum askerlerin sancağı görememesine, askerler ile Sultanın irtibatının kesilmesine ve hatta Sultanın (Seyfeddin Gazi) tutsak edildiğini sanarak bozulmalarına neden olmuştur³¹².

Görüldüğü gibi Musul-Haleb ordusunun mağlubiyeti Eyyubi askerlerinin başarısının yanısıra kendi içindeki beceriksizliklerden de kaynaklanmıştır. Böylece zafer Eyyubilere nasip olurken Suriye'deki Zengi hanedanının hakimiyeti de kırılarak bundan böyle bölgede hakimiyet Salahaddin Eyyubi'ye geçmiş oluyordu.

Fazla uzun sürmeyen çarpışmadan sonra ordusunun dağıldığını gören II.Seyfeddin Gazi, süratle savaş meydanından kaçarak Buzâ'a üzerinden Haleb'e kapandı. Ancak Eyyubi askerlerinin arkadan geldiğini zannederek burada durmadı; kardeşi İzzeddin Mesud'u bir birlikle Haleb'te bıraktıktan sonra yanına Haleb'teki *hazinelere* de alarak bir deve üzerinde Fırat'ı geçip Musul'a gitti. Oysa peşinden kimse gelmiyordu. Şiddetli bir korkuya kapılan II.Seyfeddin Gazi, payitahtına geldiği halde sakinleşemedi. Hala Salahaddin'in kendisini takip ettiğini sanıyordu. Bu yüzden Musul'dan ayrılarak Akr el-Humeydiyye* kalesine kapanmak istedi. Ancak bir süre önce vezirliğe tayin ettiği Celâleddin³¹³ ve nâib Mücahidüddin

³¹² İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.41; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.26-27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 342-343; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.71; Ataoğlu Tell-i Sultan savaşını Cibâb et-Türkmân savaşı olarak kaydeder, bkz. *Hısn-ı Keyfâ Artukluları*, s.99.

* Akr el-Humeydiyye, Musul'un doğusundaki dağlar üzerinde halkı Kürt olan küçük bir kaledir. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 136.

³¹³ Celâleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Cemaleddin Muhammed Ebû Cafer Muhammed b. Ali (Ebu Mansur, XI, s.444'te), babasından sonra Seyfeddin tarafından Rebiyülâhir 571/Ekim-Kasım 1175 tarihinde Atabegliğin vezirliğine

Kaymaz, Musul Atabeyi'ne, "Musul surlarının Akr el-Humeydiyye kalesinden daha sağlam ve savunmaya elverişli olduğunu; ayrıca hükümdarların zaman zaman mağlup olduklarını bununla birlikte ordularını yeniden toparlayıp galip geldiklerini" hatırlatmaları üzerine sakinleşen Atabeg, Musul'da kalarak gerekirse Salahaddin'e karşı direnmeye karar verdi. Askerlik mesleğinden iyi anlayan Mücahidüddin Kaymaz'ı Zülfendar'ın yerine Ordu Komutanlığına (*Mukaddimü'l-Cüyûş*) getirdi. Böylece Seyfeddin, Isfahanî'nin küçümseyici anlatımıyla, "canını kurtardığı için tanrıya şükretti, Musul'da yiyip içmeye, eğlence ve oyunlarına kaldığı yerden devam etti; savaşı, vuruşmayı kötiledi". Seyfeddin, savaşın yanısıra hocası ve Zengî evladının yetiştiricisi, edîp, Ali b. Mansur Ebu'l-Hasan es-Surûcî'yi de kaybetmişti³¹⁴.

Savaştan kurtulan kılıç artığı askerler de mağlup, perişan, çıplak, fakir bir halde korkuyla dolu olarak Haleb'e döndüler. Yaptıkları yeminleri ve anlaşmayı bozdukları için birbirlerini ayıplıyorlardı.

Öte yandan bu savaşla ilgili olarak İmâdüddin Kâtib el-Isfahanî'nin el-*Barku's-Şâmî* adlı eserinde verdiği bilgileri değerlendiren İbnü'l-Esîr, esasen, İmâdüddin'in bu eserini Salahaddin'in devleti hakkında yazdığını; verdiği bilgilerle

getirilmiştir. İbnü'l-Esîr'e göre Celâleddin, babası Cemaledin gibi bu makamın gerektirdiği kabiliyete ve geniş bir bilgiye sahiptir. Vezir, "el-Cevad ibnü'l-Cevad" adıyla maruftur. 574/1178-1179 yılında ölmüş, babası gibi Medine'de defnedilmiştir. Müellif, Celâleddin'in mektuplarının ve yaptığı anlaşmaların metinlerinin derlenmiş olduğunu söylemekte ancak ayrıntılı bilgi vermemektedir. Bkz. *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.347, 444.

³¹⁴ Bundarî, *Senâ el-Barku's-Şâmî*, s. 207; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.343; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 339; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 61.

efendisini yüceltmeye çalıştığını söyler. Nitekim askerlerinin 6,000 kişiden oluştuğunu söylediği Salahaddin'in 20,000 kişilik bir orduyu yendiğini belirtmesiyle onu büyük göstermeye çalıştığını; bunun için de orduların sayıları hakkında yanlış rakamlar verdiğini belirtir. Oysa, gerçeğin İmâdüddin'in dediği gibi olmayıp Seyfeddin'in 20,000 askerinin bulunmadığını; bu rakamın 6,000 ile 6,500 arasında olabileceğini ifade etmektedir. İbnü'l-Esîr, bu iddialarda bulunurken görünüşe göre sağlam bir kaynağa dayanmaktadır. O bu konuda Atabeglik ordu kayıtlarından yararlanmıştır. Bu kayıtları ise müellifin kardeşi ve o sırada Musul bürokrasisinde kâtiplikle görevli olan Meceddin ebu's-Saâdât el-Mübarek b.Muhammed b.Abdulkerim³¹⁵ tutmuştur. Meceddin, Musul ordusunun *Teftiş Defteri*'ni tutan kişidir. Bu defterde ordunun sayı ve techizat bakımından bir dökümü bulunmaktadır. Bu defteri gördüğünü söyleyen müellif, Musul ordusunun süvari kuvvetine, sağ, sol, merkez ve câlişyye kısımlarının durumuna vakıf olmuş ve bu deftere dayanarak Musul ordusunun 6,000 ile 6,500 civarındaki süvariden oluştuğunu iddia etmiştir. İbnü'l-Esîr, ayrıca Seyfeddin'in ordusunun İmâdüddin'in dediği gibi 20,000 kişiden oluşup oluşmadığını belirleyebilmek ve gerçek rakamı ortaya koyabilmek için "Musul ile Fırat nehri yöresindeki Seyfeddin'in hakim olduğu bölgenin demografik yapısının bilinmesi gerektiğini" vurgular³¹⁶.

³¹⁵ İbnü'l-Esîr kardeşler ve hassaten Meceddin İbnü'l-Esîr hak. bkz. "İbnü'l-Esîr" mad, İA; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, s.141-143.

³¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.343-344.; Yukarıda da geçtiği üzere müellifler orduların sayıları hakkında farklı rakamlar ileri sürmektedirler. Süryani Mihail'in iddiasına göre Seyfeddin'in 60,000, Salahaddin'in 12,000 kişilik ordusu vardır. Bu rakamlar İbnü'l-Esîr'in tenkidinden geçmekte ve İmadeddin İsfahani'nin iddiasının aksine Musul ordusunun sadece 6,000-6,500 askere, yine

1176 Haleb Barışı

Tellü's-Sultan galibiyetiyle birlikte Salahaddin Eyyubi, Suriye'nin hakimiyeti konusundaki mücadeleler çerçevesinde, en önemli rakib olan Zengilerin askerî gücüne çok önemli bir darbe vurmuş oluyordu. Salahaddin, savaştan hemen sonra ileri hareketına devam ederek rakiplerinin toparlanmasına fırsat vermedi. Haleb'in müdafaa tedbirlerini gören Sultan, şehri kuşatmadan önce ona yardım edebilecek olan etraftaki tüm kaleleri ele geçirmek gerektiğini düşündü. Tellü's-Sultan savaşını müteakip Buzâa kalesine yürüyen Sultan, kısa bir kuşatmadan sonra burayı aldı (22 Şevval 571/4 Mayıs 1176). Ardından, Menbic'e yürüdü. Menbic'in 562/1167 yılından beri hakimi olan Kutbeddin Yinal b. Hassan el-Menbicî, Salahaddin'in aleyhinde olan bir adamdı. Lağımçılar (*nakkâblar*) kaleye hücum edince Kutbeddin Yinal, *emân* dileyerek kaleden indi ve Menbic kalesini içinde bulunan 300,000 dinar ile birlikte Sultana teslim etti (29 Şevval 571 / 11 Mayıs 1176). Sultan tarafından serbest bırakılan Kutbeddin Yinal da Musul'a giderek Seyfeddin Gazi'nin hizmetine girdi. Seyfeddin de ona Rakka'yı *iktâ* etti. Ancak burada da Kutbeddin'in hakimiyeti 576/1182 yılına kadar sürdü. Çünkü bu tarihte Rakka'ya gelecek olan Salahaddin, bir kez daha Kutbeddin'i teslim zorlayacaktır. Eyyubiler, Menbic'ten sonra A'zaz kalesine yürüyerek zorlu süren bir kuşatmadan sonra burayı da ele geçirdiler (11 Zilhicce/21 Haziran 1176). Azaz kuşatması başladıktan üç gün sonra Salahaddin Eyyubi, bir Batınî saldırısına maruz kaldı. Sultan, kendisine hançerini vuracak kadar yaklaşabilen Batınî fedailerinin hücumundan miğferi ve zırhı sayesinde kurtulabildi. Salahaddin, bu saldırıdan sonra kaldığı مکانı ahşab bir sur ile çevirtti ve itimad

Eyyubi ordusunun da aynı sayıda askere sahip bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Krş., *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.242.

etmediği kişileri yanına yaklaştırmadı. Azaz'ın fethiyle Haleb'in etrafında ona yardım edebilecek ciddi bir kuvvet kalmamış oldu. Artık Haleb'e yürüyebilirdi. Nihayet Salahaddin Eyyubi, Merci Dâbık üzerinden geçerek 16 Zilhicce/24 Haziran'da Haleb önlerine geldi. Eyyubi ordusu Re's Yârûkiyye* de karargah kurdu. Salahaddin, 25 Haziran'da şehri kuşatırken askerlerini Haleb'in köylerine göndererek buldukları malları toplamalarını emretti ve Haleb'i çatışma olmadan teslim olmaya zorladı. Haleb'te bulunan Sadeddin Gümüştekin, Salahaddin'in, *iktâ*'ı olan Hârim'e saldırma ihtimali yüzünden Hârim kalesine gitti. Ancak Salahaddin'in Haleb'i kuşatmak niyetinde olduğu anlaşılınca tekrar Haleb'e döndü. Daha önce olduğu gibi bu kez de Halebliler, Efendileri el-Melikü's-Salih İsmail'in etrafında kenetlendiler ve şehirlerini savunmaya giriştiler. Haleblilerin direnmeleri yüzünden Eyyubi askerleri surlara dahi yaklaşamadılar. Halebliler, kaleden çıkarak Eyyubi ordugâhına kadar geliyor, burada Eyyubi askerleriyle çarpışıyor ve yakaladıkları Eyyubi askerlerinin ayakkabılarının altlarını keserek yürümelerine engel oluyorlardı. Ayrıca kuşatma sırasında bir çok Eyyubi askeri can verdi.³¹⁷

* Re's-i Yârûkiyye, Haleb'in dışında büyük bir mahalle olup Türkmen Emirlerinden Yârûk'a nispetle bu adı almıştır. Yârûk et-Türkmanî, oymağıyla gelerek belirtilen mevkiye yerleşmiş ve burayı imar etmiştir. Yârûk, daha sonra Nureddin Mahmud'un büyük emirlerinden biri olmuş, 564/1169'da burada ölmüştür. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s.425.

³¹⁷ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 207-212.; İbn Şeddâd, A'zaz'ın fethini 14 Zilhicce/24 Haziran'de olduğunu kaydeder, *Siretu Salahaddin*, s.41-42; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.27-29; *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.242; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.421; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, s.175; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.334-335; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.656-661; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, s.61-62; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.516; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s.85; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 61; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-*

Bununla birlikte Salahaddin, ikmal yollarını kestiği Haleb'i teslim zorlamakta devam etti. Nihayet bu ısrarının semeresini aldı ve bir buçuk ay süren kuşatmadan sonra Halebliler anlaşmaya razı oldular. Karşılıklı elçiler gidip geldi. Görüşmeler neticesinde barış yapılmasına karar verildi.

1176 yılının Ağustos ayı başlarında yapılan görüşmede el-Melikü's-Salih İsmail, II.Seyfeddin Gazi, Hısn-ı Keyfâ ve Mardin Artuklu temsilcileri ile Salahaddin Eyyubi yer alarak tespit edilen anlaşma şartlarına sadık kalacaklarına dair yemin ettiler. Halebliler, bu kez *yemin*lerini bozmayacaklarını göstermek için Nusretüddin b. Nusret ibn-i Zengî'yi görüşmeler sırasında Sultanın katına rehin olarak gönderdiler. Salahaddin Eyyubi, Halebliler'le anlaşmayı görüşmek üzere elçi olarak Şemseddin ibnü'l-vezir Ebi'l-Madâi'yi* ve ona eşlik etmesi için de Katip İsfahanî'yi Haleb'e göndermişti. Salahaddin'in elçileri, el-Melik es-Salih ile İzzeddin Mesud'un yanına götürüldüler. İsfahanî'nin kaydına göre Halebliler, anlaşma için yemin metnini hazırlamış bulunuyorlardı. Elçiler, Halebliler'in isteklerine itiraz etmeden sultan adına yemin ettiler. Sonra da anlaşmanın şartlarını içeren yemin metnini Sultana sundular. Sultan, "Bu anlaşmaya yemin eden ne Haleb'tir, ne de Gümüştekin" dedi. Bu arada anlaşmanın şartları görüşülünceye kadar Sultanın

Zâhire, VI, s.24; Kürd Ali, Azaz'ı fethettikten sonra Haleb'e gelen Salahaddin Eyyubi'nin Azaz'ı el-Melik es-Salih'e iade etmesi konusunda kızkardeşinin dahlinden bahsetmez. Bkz., *Hıtu's-Şâm*, II, s.49-50; Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler*, s.44-45; *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.72; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s.211-212.

* Şemseddin b. Ebi'l-Madâi el-Vezir, Salahaddin'in elçisi olarak pek çok hükümdarı görmüş olmasının yanı sıra dikkat çekici bir hususiyeti de Mısır'da Abbasîler adına ilk hutbeyi okuyan kişi olmasıdır. Bkz. Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 225-226.

yanında rehin olarak tutulan Nusretüddin b. Nusret b. Zengî, geri gönderildi. Bu anlaşmaya göre Haleb, Azaz kalesi* ile birlikte el-Melikü's-Salih'in elinde kalacaktı. Salahaddin ise Suriye'de ele geçirdiği toprakların hakimi oluyordu. Yemin şartları arasında tarafların anlaşmaya ihanet eden kişiye karşı ittifak yapılacağına dair bir hüküm de bulunuyordu. Antlaşmanın süresi ise hükümdarların ömürleri ile sınırlıydı. Antlaşma nüshalarından birer örnek Anadolu Selçuklu sultanına, Diyâr-ı Bekr hükümdarlarına ve Musul Atabegine gönderildi. Antlaşma imzalanıp Salahaddin'in Haleb önlerinden ayrılmasından sonra el-Melik es-Salih, annesi, hâdim Şâdbaht, emir Lala Mücahid Yakub ve Halid b. el-Kayserânî ile birlikte Haleb'i yönetmeye etmeye devam etti³¹⁸.

* Kaynaklar, Salahaddin'in A'zaz kalesini el-Melikü's-Salih'e iade edişini onun küçük kız kardeşinin aracılığına bağlarlar. Buna göre barış yapıldıktan sonra küçük kız kardeşini Salahaddin'in yanına gönderen el-Melikü's-Salih ona, bir isteği olup olmadığını sorduğunda Salahaddin'e "A'zaz kalesini isterim" şeklinde cevap vermesini tenbih etmiş; yanına gelen küçük kıza ikramda bulunduktan sonra bir isteği olup olmadığını soran Salahaddin de küçük kızın "A'zaz kalesini isterim" demesi üzerine bu kaleyi bağışlamıştır. Bunun için bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.30; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, s. 175; *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.345-346 ve Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s.335; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.423; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s. 376; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.668-669; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 61-62; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VI, s.24.

³¹⁸ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 216-217; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.30; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, s.175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 345; Süryani Mihail, Salahaddin'in, Haçlılar'ın Mısır'a saldırmaları üzerine Haleblilerle barış imzaladığını ve bunun için de Azaz'ı verdiğini ileri sürer. Bkz. *Süryani Mihail, Vekâyinâme*, II, s.242; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.422-423; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, s.62, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.518-519; Ebu'l-Fidâ,

Salahaddin Eyyubi, Halep antlaşmasının imzalanmasından sonra kendisine başarısız suikastler düzenleyen Haşhaşiler üzerine yürümek için Trablus yakınında sahil şeridinde bulunan Misyaf'a gitti. Sultan, Suriye'de "Sinanîler" olarak bilinen Haşhaşilerin reisi Raşideddin Sinan b. Selman'ı, kalesinde *mançınuklar* ve *arrâdeler* kurdurarak günlerce sıkıştırdı. Beldesini yağmalattı. Ancak bir şey elde edemedi. Bu sırada Sinan, komşusu olan Hama hakimi Şihabeddin Mahmud'a haber göndererek, kendisiyle komşu olduklarını ve Salahaddin'e engel olması gerektiğini bildirdi. Bunun üzerine Salahaddin'in dayısı Şihabeddin Mahmud, Salahaddin'e müracaatla, Sinan'ın söylediklerini aktardı ve İsmaililerle komşu olması dolayısıyla canından endişe ettiğini söyledi. Bunun üzerine Sultan kuşatmaya son vererek Dimaşk'a döndü³¹⁹. Dimaşk'a gelen Sultan, burada Kemaleddin eş-Şehrizorî'yi *şahneliğe* atadı. Bir süre sonra da rahatsızlanarak hayata veda eden Şehrizorî'den boşalan Dimaşk kâdılığına onun vasiyeti ile Ziyaeddin el-Kasım b. Tâceddin eş-Şehrizorî'yi*

Tarihu Ebi'l-Fidâ, III-IV, s.61-62; Şeşen, *İsfahani'de Anadolu Tarihi ile İlgili Bahisler*, s.265; aynı mlf., *Salahaddin Devrinde Eyyubiler*, s.45; aynı mlf. *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.72; Erdoğan Merçil, "Sultan Salâhaddin Eyyûbî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", *Belleten*, LIV, (1991), 417-425.

³¹⁹ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s.218-219; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.344-345; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s.335; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.669-670; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.519; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s.86; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 62; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.2a; Kürd Ali, *Hıtatü's-Şâm*, II, s.50; Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler*, s.45-46 ; aynı mlf., *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.73; Ayrıca Salahaddin'in İsmailîler'le ilişkileri için bkz. Bernard Lewis, *Haşîşiler*, çev.Ali Aktan, İstanbul 1995.

* Ziyaeddin el-Kasım b. eş-Şehrizorî hak. bkz. Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 236-238.

getirdiyse de bu sırada Haleb'e gelmiş olan meşhur Şafî fakîhi Şerefeddin Ebi Sa'd Abdullah b. Ebî Asrûn'u onun yerine Dımaşk kâdılığına atadı. İbn-i Asrûn'un *kazâ*, *hiikm*, ve *imzâ* işleri yardımcılığına da iki Şafî fakîhi olan Muhyiddin Ebu'l-Mealî Muhammed b. Zekiyyüddin ile el-Evhad Davud b. İbrahim b. Ömer b. Bilal eş-Şafî'yi getirdi. Ziyaeddin ise Sultanın elçisi olarak *Divan-ı Aziz*'e gönderildi. Salahaddin daha sonra Nureddin Mahmud'un karısı iken ölümü üzerine dul kalan ve Dımaşk kalesindeki odasında tek başına ikamet etmekte olan Muinüddin Üner'in İsmetüddin** lakabıyla bilinen kızıyla evlendi. Nikah akdinde Hatun'un velayetini kardeşi Emir Sadeddin Mesud b. Üner üstlenirken, Kâdî Şerefeddin ibn Ebî Asrun nikahı kıydı ve diğer ileri gelenler şahid olarak törende hazır bulundular. Sultan, Hatun'la iki gece geçirdi. Bu arada kardeşi Şemsüddeve Turanşah'ı el-Melikü'l-Muazzam ünvanıyla Dımaşk'ta *nâib* olarak bırakan Sultan, Mısır'a gitti³²⁰.

** İsmetüddin (İsmet Hâtun şeklinde de geçer), ölümü Salahaddin Eyyubi'nin 1185 yılındaki el-Cezire seferi sırasında üçüncü kez Musul'u kuşatıp bu sırada hastalanması üzerine Harran'da istirahat çekildiği sırada vuku buldu ki bu haber üzüntüye boğulan Sultanın hastalığını artıracaktır (Receb 581/Ekim 1185). Salahaddin'den önce Nureddin Mahmud ile evliydi. Hayırsever bir kadın olarak bilinen İsmetüddin Hatun, pek çok sadaka verirdi. Dımaşk'ta Erkiş Hamamı yakınında Hanefîler için Medrese el-Hatuniyye adıyla bilinen bir *medrese*, *sûfîler* için Bâbu'n-Nasr dışında Banyas yolu üzerinde *ribât*, Kasyûn'da (Dımaşk yakınlarında dağlık bir bölge olup eserleri ve bilhassa salih kimselerin mezarlarıyla meşhurdur, Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, s.295-296) Yezid nehri üzerinde bir *türbe* inşa ettirmişti. Ölünce bu türbeye defnedildi. İsmet Hatun, bu müesseseler için çok sayıda *vakıf* tahsis etmişti. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.272.

³²⁰ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.42; İbnü'l-Adim, Salahaddin'in,

Salahaddin Mısır'a döndükten sonra Kahire'de kale ve surları inşa ettirip çeşitli düzenleme ve imar faaliyetlerine girişirken, Haleb antlaşma nüshasını el-Cezire hükümdarlarına vermek üzere gönderdiği elçisi Sadeddin Ebu Hamid, yanında Musul, Mardin ve Hısn-ı Keyfâ hakimlerinin elçileri de olduğu halde el-Cezire'den Dımaşk'a döndü (1176). Elçiler, Dımaşk'ta Salahaddin'in nâibi ve kardeşi el-Melikü'l-Muazzam Şemsüddeve Turanşah tarafından karşılandılar. Musul hakimi Seyfeddin Gazi, elçi olarak Kâdı İmadeddin b. Kemaleddin eş-Şehrizorî ile hâcib Ziyaeddin Ebu Bekr el-Bağdadî'yi göndererek, antlaşmada yer alan maddeleri kabul ettiğini bildiriyordu. Musul elçisi Kâdı eş-Şehrizorî, elçilik görevini ifa ettikten sonra Mısır'a gitmeyerek Dımaşk'tan geri döndü. Hâcib Ebu Bekir ise diğer elçilerle birlikte Salahaddin'le görüşmek üzere Mısır'a hareket etti. Elçi kafilesi Dımaşk'tan ayrıldıktan kısa süre sonra Haçlılar tarafından yolları kesildi ve Haçlılar, Hısn-ı

Salahaddin'in Dımaşk'ta kâdılığa yaptığı atamalar ve bu konudaki münakaşalar hak. Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 222-225, 229-231, 297-298, 319-321, 349vd.; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 338; Ebû Şâme, (İsfahanî'den naklen), *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s. 675. Ebû Şâme, başka bir yerde İsmetüddin'den "Razi" (Raziye ?) Hatun" şeklinde bahseder. Öte yandan Şemsüddeve Turanşah bir süre Dımaşk'ta kaldıktan sonra Mısır'a gitmiş ve İskenderiye'de iken ölmüştür (Safer 576/Haziran 1180). Turanşah'ın cenazesi Dımaşk'a nekledilerek orada defnedilmiştir bkz. *Kitab Ravzateyn*, I/1, s.11; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 71; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.519-520; Bidlisî, *Şerefnâme*, II, s. 78; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.73; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s.212; Holt, *Haçlılar Çağı*, s.56.

* Kâdı İmadeddin Ahmed b. kâdı Kemaleddin eş-Şehrizorî, Musul'a döndükten kısa bir müddet sonra vefat etmiştir. Esasen Salahaddin'in Halifelik elçiliğine atadığı amcasıoğlu Ziyaeddin b. eş-Şehrizorî, Bağdad'ta Halife veziri Aduddin Ebi'l-Ferec b. Muzaffer Reisü'r-Rüesâ'nın öldürüldüğünü (Zilkade başları 573/ Nisan sonları 1178) haber vermek üzere gittiği Musul'da kuzeni İmadeddin'in ölümü ile karşılaşmıştır. Bkz. Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 291.

Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed b. Kara Arslan'ın Muzafferî adındaki elçisini tutsak ettiler. Mısır'a ulaşan Hâcib Ebu Bekir ile Mardin hakimi Kutbeddin İlğazi'nin (ö.598/1202) elçisi ez-Ziyâ er-Rahbî Salahaddin'le görüştüler. Elçiler, el-Cezire hükümdarlarının, Tellüs'-Sultan savaşı sonrasında yapılan Haleb barışını ve antlaşmasını tasdik ettiklerini bildiriyorlardı. Salahaddin, Musul hakimine Hâcib Ebu Bekir'le bir teşekkür mektubu gönderdi. Hısn-ı Keyfâ elçisi Muzafferî ise Salahaddin Eyyubi'nin 575/1179 yılında fethine kadar Haçlılara ait Beytü'l-Ahzan kalesinde tutsak olarak kalmıştı.³²¹ Öte yandan yine Haleb antlaşması şartları gereğince serbest bırakılan Dâye kardeşler Şemseddin Ali, Sâbıkuddin ve Bedreddin, Mısır'a giderek Salahaddin Eyyubi'nin hizmetine girdiler. İzzeddin Cordik ise Haleb'te el-Melik es-Salih'in hizmetinde kaldı.³²²

Öte yandan Salahaddin, Mısır'da Haçlılar'a karşı mücadelelerine devam ederken Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın elçileri gelerek, Anadolu Selçuklularına ait olan ancak Nureddin Mahmud zamanında zaptedilen Raban kalesini istediler. Salahaddin elçileri hayır cevabıyla geri gönderdi. Bunun üzerine harekete geçen Kılıç Arslan, 20,000 kişilik bir kuvvetle Raban üzerine yürüdü. Bu yürüyüşü haber alan Raban'ın *mukta'ı* Şemseddin ibnü'l-Mukaddim'in buradaki nâibi durumu Şemseddin vasıtasıyla Salahaddin'e bildirdi. Salahaddin, Takiyyüddin Ömer'in emrine 800 kişilik bir süvari birliği tahsis ederek Raban'a gönderdi. Takiyyüddin, Raban'daki 200 kişilik küçük kuvvetle birleştikten sonra gece vakti

³²¹ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 244 vd. Salahaddin'in Musul hakimi Seyfeddin Gâzi'ye gönderdiği oldukça edebî ve uzun bu teşekkür mektubunu İsfahanî eserine kaydetmiştir, s.245 vd.; Ebû Şâme, İbn Ebî Tayy ve İsfahanî'den naklen, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.691-692.

³²² İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, III, s.30-31.

dağınık vaziyette dinlenmekte olan Selçuklu ordusuna baskın düzenledi. Bozulan Selçuklu askerleri dağıldı. Salahaddin, bu zaferini Musul nâibi Mücahidüdin Kaymaz'a bir mektupla bildirdi. Sultan, mektubunda, haksız bir talepte bulunduğunu söylediği Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın ordusunun bu yüzden az bir kuvvet karşısında mağlup duruma düştüğünü belirtti³²³.

İmâdeddin İsfahânî'nin kaleme aldığı mektup metninin bir bölümü şöyledir: "Malumdur ki biz İslâmın galip gelmesini küfrün mağlup olmasını istiyoruz. Müslümanların kafirlere karşı kuvvetli olmasını, Allah'ın adet ettiği üzere İslam askerlerinin kafir ordularına muzaffer olmasını arzu ediyoruz. Kılıç Arslan, Rumlarla anlaşma yaptı. Franklarla hediye alıp verdi. Dinin gösterdiği yoldan ayrıldı. Kafirleri müminlere karşı savaşa teşvik etti... Asker hazırlayarak Ra'bân kalesini muhasara etti. Askerleri tarlaları tahrip ettiler, yol kestiler, ekinleri yaktılar. Ziraatı ve nesli mahvettiler. O, Müslümanların kalblerini yaraladı. Onların kurtları hayvanlarımızı yağmaladı. Şemseddin (ibnü'l-Mukaddim) onlardan çok şikayet etti. Onların

³²³ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s. 357; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.360, 365; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.5a; R. Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, (Barkuş'-Şâmi kısmı), s.268-270; H. Gibb, *The Life of Saladin, From The Works of Imad ad-Din and Bahâ' ad-din*, Oxford 1973, s.28-29; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, 4.Baskı, s.212-213; Süleyman Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri*, (Ank. Üni. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s.27-30; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.74-75; ayn. mlf., *Salahaddin Devrinde Eyyubiler*, s.46; C.Cahen, Kılıç Arslan'ın, Salahaddin'e hibe edildiğini ileri sürdüğü Raban'ı el-Melik es-Salih İsmail'in ele geçirmesi için Salahaddin'e karşı çıktığını yazar. Bkz. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1971, s.117; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s.223; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadoludaki Türk Devletleriyle Münasebetleri".

yaptıklarını bize anlattı. Biz, onların kaleyi almasından endişelenmedik. Zira, ona bir şey yapabilecek kadar kuvvetli değillerdi. Zira bu müddet zarfında büyük bir kuvvetle kaleyi muhasara ettiler. Onlar çekildikten sonra sarfetikleri bütün gayretlere rağmen kalede meydana getirdikleri bir iz ve tahrip eseri göremedik. Mancınıkları kurdular, ellerinden gelen bütün gayretleri sarfettiler, Biz ancak halkın zarara uğramasından korktuk. Halkı onların zulmünden kurtarmak bize düştü. Bunun üzerine Takiyyüddin'i bazı kumandanlarla beraber onlara karşı göndermeye mecbur olduk. Bunu gören Kılıç Arslan'ın askerleri en kötü bir şekilde geri çekildiler. Allah'ın izniyle Takiyyüddin 1,000 kişiyle adı geçen askerlerinden 30,000 kişi yendi. Kat kat fazla olmalarına rağmen zayıflık üzerine zayıflık gösterdiler. İsteselerdi itibarlarını kırmazlar, başlarını önlerine eğmezlerdi. Elde edemeyecekleri şeyleri söylemezlerdi. Allah bilir ya , onların heybetini yıkmak ve hatalı fikirlerinden dolayı onları cezalandırmak istemedik..³²⁴

Ertesi yıl Anadolu Selçuk Sultanı Kılıç Arslan ile eniştesi Hısn-ı Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed arasında patlak veren başka bir kriz, Salahaddin Eyyubi'yi Anadolu ve el-Cezire olaylarının içine çekti. Kılıç Arslan'ın kızı Selçuka Hatun ile evlenmiş bulunan Nureddin Muhammed, bir şarkıcıya gönlünü kaptırınca karısını terketmişti. Bu duruma çok kızan Kılıç Arslan, Nureddin Muhammed'i ya kızına dönmesi yada *çeyiz* olarak verdiği kaleleri iade etmesini istedi. Bu tehdit karşısında Nureddin Muhammed, Salahaddin Eyyubi'ye müracaat ederek Kılıç Arslan'a karşı himayesi istedi. Salahaddin Eyyubi de, Kılıç Arslan'a mektup

³²⁴ İmâdeddin İsfahânî, bizzat kaleme aldığı bu mektubun bir bölümünü *Barku'sh-Şâmi* adlı eserine kaydetmiş. R. Şeşen, bu metni *Barku'sh-Şamî* muhtasarından tercüme etmiş. Bkz. *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, (*Barku'sh-Şâmi* kısmı), s.267.

göndererek Nureddin Muhammed üzerine yürümekten vaz geçmesini bildirdi. Kılıç Arslan, Salahaddin'e mukabil bir cevap vererek kızına yapılanı affedemeyeceğini, sorunun çözülebilmesi için *çeyiz* olarak verdiği kalelerin iade edilmesi gerektiğini bildirdi. Salahaddin Eyyubi, bu durumda kendisine sığınmış birine yardım etmek zorunda olduğunu belirterek, Haçlılar'la iki yıllık bir anlaşma yaptıktan sonra Anadolu'ya yürümek üzere 1180 yılının Haziran ayı başlarında Mısır'dan ayrıldı³²⁵.

Musul'da Görev Değişiklikleri

II.Seyfeddin Gazi, Musul'da Atabegliğin başına geçtikten bir süre sonra *vezâret* ve *niyâbet* makamlarına yeni atamalar yaptı. Seyfeddin, bu değişikliğe giderken kimi zaman şahsî tasarrufunu kullanırken kimi zaman da Atabeglik bürokratlarının birbirlerini çekememesi sonucu birbirleri aleyhine tezviratta bulunmalarının tesiriyle hareket etti. Bunun yanısıra yukarıda da görüldüğü gibi Atabeglik bürokratlarının, özellikle askerî alanda ve Salahaddin'le mücadeledeki beceriksizlikleri de bunda rol oynadı.

Musul bürokrasisinde II.Seyfeddin zamanında gerçekleşen ilk değişiklik, Seyfeddin'in tahta çıkışında önemli rol oynayan hâdim Fahreddin Abdülmesih'in *niyâbet* görevinden ve Musul'dan uzaklaştırılmasıdır. Onun bu görevden uzaklaşmasında Nureddin Mahmud rol oynamıştır. Nureddin Mahmud'un 1171

³²⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.370; Gibb, *Life of Saladin*, s.29; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.212; Özbek, *Selçuklu-Eyyubi İlişkileri*, s.31-33; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.75; ayn. mlf., *Salahaddin Devrinde Eyyubiler*, s.46; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.352-353; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadoludaki Türk Devletleriyle Münasebeti". Salahaddin Eyyubi'nin Hısn-ı Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed meselesi dolayısıyla çıktığı Anadolu seferi ve bu konunun Musul Atabegliğini ilgilendiren yönleri detaylarıyla I.İzzeddin Mesud bahsinde ele alınacaktır.

yılında Musul'a girip burayı kendisine bağladığı zaman Fahreddin Abdülmesih'i bareberinde Haleb'e götürmüş, oradan da Sivas'a göndererek buradaki Dânişmendli hükümdarlarına nezâretle görevlendirmişti. Görüldüğü gibi *nâib* Fahreddin Abdülmesih'in ayrılışında Seyfeddin'in bir etkisi söz konusu değildir. Fahreddin Abdülmesih, Nureddin Mahmud'un 1174 yılındaki ölümünü müteakip yeniden Musul'a dönmüş ve Atabeg'in hizmetine girmiştir.

Bundan sonra gerçekleşen değişiklik Nureddin Mahmud'un ölümü üzerine vuku bulmuştur. Nitekim Nureddin Mahmud'un 1171'e Musul'a girdiği sırada Musul Kalesi'ne *dizdâr* ve Nureddin'in Musul'daki *nâibi* göreviyle atanan Sadeddin Gümüştekin, efendisinin 1174 yılında ölümünü haber alır almaz bu görevlerini bırakarak süratle Haleb'e dönmüştür. Böylece Musul'da Nureddin Mahmud adına ihsas edilen *nâiblik* boş kalmıştır.

Öte yandan Sadeddin Gümüştekin'in Haleb'e intikal ettikten sonraki faaliyetlerine yukarıda değinilmişti. Gümüştekin, el-Melik es-Salih'e yaptığı hizmetlerin karşılığında Hârim'i *iktâ* olarak almıştı. Bununla birlikte bir süre sonra Haleb'te Sadeddin'in tutuklanmasına neden olan hadise şöyle gerçekleşmiştir: el-Melikü's-Salih İsmail, babasının adamlarından Ebu Salih b. el-Acemi'yi *Büyük Vezir*'liğe getirmiş, ona pek çok mal ile muktedir bir mevki tahsis etmiş, böylece el-Acemî Haleb'te çok güçlü bir konuma yükselmişti. Ancak el-Acemî, bir Cuma namazı sonrasında Haleb Camiinde bir Batınî tarafından öldürüldü. Halk cinayetten Sadeddin Gümüştekin'i sorumlu tuttu. El-Melikü's-Salih'e de bu konuda baskı yaptı (573/1178). Gelişmeler üzerine el-Melikü's-Salih İsmail, Sadeddin Gümüştekin'i tutuklatarak ondan *iktâ* olan Hârim'i geri istedi. Ancak Sadeddin Gümüştekin Hârim'i teslim etmedi. Bunun üzerine el-Melikü's-Salih İsmail, Hârim *müstahfızına*

adam göndererek kaleyi *nâibine* teslim etmesini emretti. Ancak *müstahfız* da Hârim kalesini teslim etmedi. Bunun üzerine el-Melikü's-Salih İsmail yanında Sadeddin Gümüştekin olduğu halde bizzat Halep'ten çıkarak Hârim önlerine geldi ve kaleyi kuşatma altına aldı. Sadeddin'e kaledekilerin teslim olmalarını emretmesi söylendiyse de o bunu yapmadı. Bunun üzerine ayaklarından asıldı. Sonra da burnunun altında ateş yakılarak duman içinde bırakıldı. Fazla dayanamayan Sadeddin dumandan boğularak oracıkta öldü. El-Melikü's-Salih İsmail de Hârim'i alamadan Haleb'e döndü. Bu arada durumu gözetlemekte olan Haçlılar, Trablus kontu Raimond, Çukurova Ermeni kralı Ruben, Flandre kontu Filip, Antakya senyörü III. Bohemond önderliğinde bir süre önce kuşattıkları Hama'dan ayrılarak Hârim'e yöneldiler. Kaleyi dört ay süreyle kuşatma altında tutan Haçlılar, Hârimliler'in şiddetli bir savunmasıyla karşılaştılar. Bu sırada el-Melik es-Salih te Haçlılar'a haber göndererek Salahaddin'in Mısır'dan gelmekte olduğunu bildirdi. Bunun üzerine kuşatmayı kaldıran Haçlılar, Hârim önlerinden ayrıldılar. Haçlılar Hârim önlerinden ayrılınca bu kez el-Melikü's-Salih İsmail, Haleb kuvvetleriyle Hârim'i kuşatmaya girişti. Hârimliler ise Haçlılar karşısında gösterdikleri mukavemet nedeniyle zayıflamış ve savaşamayacak kadar bitkin bir hale gelmişlerdi. El-Melik es-Salih İsmail, kısa sürede Hârim'i zaptetti. Böylece Hârim yeniden Haleb'e bağlandı. El-Melikü's-Salih İsmail Hârim kalesine babasının *câmedârı* olan Serhak adlı bir *memlûkunu* nâib tayin etti³²⁶.

³²⁶ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 264-266; Özellikle İbnü'l-Adîm, el-Melik es-Salih'in Hârim'i yeniden alışıyla ilgili ayrıntılı bilgiler verir. Bkz. *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.32-38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.356-357; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.178; Sıbt'a göre, Hârim'e yönelik Haçlı kuşatması 573/1177-1178 yılı içinde, henüz Sadeddin Gümüştekin hayatta iken gerçekleşmiştir. Bkz., *Mir'âtü'z-*

Öte yandan Musul Atabegî Seyfeddin Gazi, 1175 yılında kendisine yeni bir *vezir* tayin etmiştir. Musul'da Atabegden sonra en önemli görev olan *vezirlik* makamına Atabegliğin *Büyük Veziri* (Vezîr-i Kebîr) Cemaleddin Muhammed el-Cevad'ın 25 yaşındaki oğlu Celâleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Cemaleddin Muhammed b. Ali getirilmiştir (Rebiü'l-âhir 571/Ekim-Kasım 1175). İbnü'l-Esîr'e göre Celâleddin, insanların zannının aksine, babası Cemaleddin (ö.Ramazan 559/Temmuz 1164) gibi bu makamın gerektirdiği kabiliyete ve geniş bir bilgiye sahiptir. Onun devletler arasındaki kuvvet dengelerini bilmedeki yeterliliği, devlet işlerindeki kararlılığı, mali işlerdeki dikkati ve hesap kitap işlerinden anlaması İbnü'l-Esîr'e göre akıllara durgunluk ve hayret vermiştir. Ancak görüleceği üzere Musul'daki *vezâret* görevi oldukça kısa süren Celâleddin'in vezirliği sırasında kaleme aldığı mektup ve anlaşma metinlerinin tedvin edildiğini müellif kaydediyor. Vezir Celâleddin aynı zamanda bir de *İnşa Kitabı* kaleme almıştır. Celâleddin, vezir

Zaman, VIII/I, s. 343, 346; Süryani Mihail'in bu konudaki bir kaydına göre Hârim valisi, Antakya senyörü Bohemond III ile bir anlaşma yapmış ve ona tabi olmuştur. Buradan, hem el-Acemî cinayeti bağlantısı iddiası ile ve hem de Sadeddin Gümüştekin'in Haçlılar'la taabiyet anlaşması yapması el-Melik es-Salih İsmail'in Hârim'i Sadeddin'in elinden almak isteyişini anlamlı hale getiriyor. Onun Hârim'e yürümekle birlikte alamaması Haçlılar'ın buraya sefer düzenlemesine uygun bir zemin hazırlamış olmalı. Antakya senyörü Bohemond III, yaptığı anlaşma ve yemine ihanet ederek Hârim'e yürümüşse de o da buraya sahip olamamıştır. Nihayet fetih el-Melik es-Salih'e nasip olmuştur. Yine Süryani Mihail'e göre, el-Melik es-Salih, ayrıca Antakya senyörüne barış için 20 bin dinar vererek Hârim üzerindeki iddiasından vazgeçmesini istemiştir. Bkz. Süryani Mihail, *Süryani Mihail Vekâyinâmesi*, II, s.254-255; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.704-706; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.523; Ebu'l-Fidâ, *Tarihü Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 63-64;

olarak atandıktan iki yıl sonra Musul'daki bürokratların husumetine maruz kalarak hapsedildi (Şaban 573/Ocak 1178). Vezir Celâleddin'in tutuklanmasında Ordu Komutanı Mücahidüddin Kaymaz'ın rol aldığı anlaşılmaktadır. Seyfeddin Gazi vezir ile nâib arasında başgösteren huzursuzlukta Mücahidüddin Kaymaz'ın yanında yer almış ve neticede onun telkinleriyle vezirine işten el çektirmiştir. Seyfeddin, vezirini azlederken gönülsüz olmakla birlikte Kaymaz'ın "Veziri tevkif etmelisin" sözlü baskısı karşısında bu azli gerçekleştirmiştir. Ancak Âmid hakiminin veziri Kemaleddin b. Nisân, damadı olması dolayısıyla Celâleddin ile aralarındaki sıhriyete binaen Seyfeddin'den onun salıverilmesini rica etmiştir. İbn Nisan'ın aracılığıyla mazul ve mahpus vezir tutsaklıktan kurtulmuştur. Bununla birlikte Atabeg Seyfeddin Gazi, Celâleddin'i hapisten çıkarırken esasen onun Salahaddin Eyyubî'nin yanına gitmesinden kuşku duyarak buna mani olmak için ondan Salahaddin'in yanına gitmeyeceğine dair yemin etmesini istemişti. Mazul vezir Celâleddin, tutsaklıktan kurtulunca Salahaddin'in davetine rağmen yemini dolayısıyla yanına gitmeyip kendisinin hapisten çıkmasında şefaathçi olan kayınpederi Kemaleddin ibn Nisan'ın yanına Âmid'e gitti. Celâleddin hastalanıncaya kadar Âmid'te kaldı. Hastalığının ağırlaşması üzerine Âmid'ten ayrılan Celâleddin, Düneysir'e* geldi ve az sonra da burada 27 yaşında iken vefat etti (574/1178-1179). Celâleddin ölünce cenazesi Musul'a götürüldü ve burada defnedildi. Ancak Hac mevsiminde cenazesi Medine'ye taşındı ve babasının kabri yanına gömüldü. Kaynak, vezirin, işinde bir aciziyet

Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.350; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s.216-217.

* Düneysir, Mardin'e 12 km mesafede, el-Cezire bölgesini büyük şehirlerinden biri idi (bugünkü Kızıltepe ilçesi). Bkz., Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.478.

göstermediği halde suçsuz ve haksız yere görevden alındığını belirtiyor ve asıl aciz olanın Atabeg Seyfeddin Gazi olduğunu ileri sürüyor. Ona göre ahlaken düzgün bir insan olan Celâleddin, kerem, ilim, din ve iffet sahibi bir kimseydi³²⁷.

Vezir Celâleddin ölünce Atabeg Seyfeddin Gazi, onun yerine İbnü'l-Esîr kardeşlerden Mecdeddin Ebu's-Saâdât el-Mübârek'i *Divan*'a *nâib* tayin etti. Esasen Mecdeddin Ebu's-Saâdât, daha önce de Seyfeddin Gazi zamanında Musul Atabegliğinin *hazinedâr*lığını yapmakta iken sonradan Ceziretü İbn-i Ömer ve bağlı yerlerinin *Divan*'ına tevliyetle görevlendirilmiş ancak vezir Cemaleddin ölünce Musul'a çağırılmıştı. Mecdeddin Ebu's-Saadât el-Mübarek, Atabeg İzzeddin Mesud zamanında da Musul'daki görevlerini sürdürecektir, bu dönemde Atabegliğin *İnşâ Divanı*'nda görevlendirilecektir. Bir ara Atabegliğe *niyâbet* eden Mücahidüddin zamanında geri plana düşmüşse de onun tutuklanması ile görevine iade edilmiş ve Mecdeddin, Atabeg İzzeddin'in ölümüne kadar görevini devam ettirmiştir. Mecdeddin, görevini Atabeg İzzeddin Mesud'tan sonra yerine geçecek olan oğlu Nureddin Arslanşah zamanında da sürdürecektir³²⁸.

Musul bürokrasisindeki bir başka önemli değişiklik te Ordu Komutanı (*Mukaddimü'l-Cüyûş*) Zülfendar İzzeddin Mahmud'un bu görevden alınmasıdır. Musul ordusunun Kurûnu Hama ve Tellü's-Sultan savaşlarında aldığı mağlubiyetlerin birinci derecede sorumlusu olduğu anlaşılan Zülfendar İzzeddin

³²⁷ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.177; ayn. mlf., *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.347, 359; Sıbt'a göre Celâleddin 25 yaşında ölmüştür. Bkz., *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/1, s.330, 352-353; Ebû Şâme, İbnü'l-Esîr'den naklen, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.666-667; Ögün, *Begteginliler*, s.57.

Mahmud, bu görevden azledildi. Yerine Mücahidüddin Kaymaz'a Ordu Komutanlığı'nın yanısıra Musul Atabegliği'nin *niyâbet*, *vezaret* ve *Kale valiliği* görevleri tefviz edildi (Zilhicce 571/Haziran 1176). Zülfendar'ın azline sebep olan beceriksizliği, görünüşe göre Mücahidüddin Kaymaz'ın telkiniyle Seyfeddin Gazi tarafından kabul edilmiş ve nihayet Mücahidüddin, Atabegin isteğiyle *nâib* sıfatı ile ordunun başına geçerken aynı zamanda Musul kalesi *dizdârlığı*nı da deruhte etmiştir. Mücahidüddin Kaymaz, *Musul valiliğinden* önce Erbil'de bulunuyor ve Zeyneddin Ali Küçük evladının işlerine nezâret ediyordu. Mücahidüddin, Zeyneddin Ali Küçük'ün oğlu Zeyneddin adına Erbil ve yörelerini idare ediyordu. Sanıldığı gibi Nusaybin'de bulunmamıştı³²⁹.

³²⁸ Mecdeddin Ebi's-Saâdât el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî b. el-Esîr, *en-Nihâyetu fî Ğarîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, Tahkik, Tahir A. er-Râvî- M. M. et-Tanâhî, Kahire 1963, s.9-10.

³²⁹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.177; ayn. mlf., *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.356-357; Sibt'in kaydına göre Mücahidüddin Kaymaz önce Seyfeddin'in *nâibi* iken daha sonra (muhtemelen Zülfendar İzzeddin'den sonra) Musul işleri ona tefvîz edilmiştir. Bkz., *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 335; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s. 667; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 70. 1175 yılında Erzen veziri Zahireddin Mukarrib Şahmelik'in, pek çok mal topladıktan sonra Meyyâfârikîn'e kaçtığı, oradan da Nusaybin'e geçtiği sırada Nusaybin hakimi olarak gösterilen Mücahidüddin Kaymaz, o sırada Erbil'de bulunmakta, Zeyneddin Ali Küçük'ün çocuklarının niyabeti görevini yürütmekte idi ve doğrudan Musul Atabegine bağlı Nusaybin'le bir alakası yoktu. Zahireddin Şahmelik, Mücahidüddin Kaymaz'a sığınmıştı ama bu Nusaybin'de olmayıp Erbil'e gitmek suretiyle gerçekleşmişti. Üstelik Zahireddin Şahmelik, İbnü'l-Ezrâk'ın kaydına göre Meyyâfârikîn'e gitmemiş olup, Hısn-ı Keyfâ üzerinden Beled-i Tûr'a, oradan Nusaybin'e geçmiştir. O. Turan'daki bu kayıt, referans gösterilen kaynaktan eksik ve küçük bir hata ile alındığını gösteriyor. Krş.

Musul'un önemli bir siması olan Mücahidüddin Kaymaz'ın salih bir kimse, iyiliksever bir emir olduğunu, onun, birçok *cami*, *han*, *köprü*, *ribat* gibi hayır eserleri yaptırdığını *sadaka* vermeyi sevdiğini ve adaletli bir insan olduğunu kaynaklar zikrederler. Nitekim, Mücahidüddin Kaymaz'ın Musul surları dışında, Babu'l-Cisr tarafında, nehir kıyısında yaptırdığı camiin inşaatı 575/1179-1180 yılında tamamlanarak ibadete açılmıştır. "Mücahidî Camii" yada "Camiu'l-Ahmer" adıyla bilinen camiin yanında ayrıca bir *hankâh* (*ribât*), bir *medrese*, bir *türbe* ve bir de *hastane* (*bimâristan*) yapılmıştır ki bu eserlerin bir *küllîye* şeklinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Mücahidüddin Kaymaz, bu eserler için *vakıflar* tahsis etmiştir. Esasen hayırsever bir kimse olduğu anlaşılan Kaymaz'ın *medreseden* başka, *hangâh* ve nehirler üzerinde *taş köprüler* yaptırdığını da müellifler kaydeder³³⁰.

Atabeylik devletinin mütevellisi ve hakimi olduğu kaydedilen Mücahidüddin Kaymaz, Şabahtan bölgesindeki köyünde ailesiyle yaşarken çok küçük yaşlarda alınarak Musul'a getirilmişti. Mücahidüddin'in, Zeyneddin Ali Küçük tarafından yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Musul kalesi valiliğine Zilhicce 571 / Haziran 1176'da getirilmiş olan Mücahidüddin Kaymaz, 589/1193 yılında Atabeg tarafından tutuklanmış ancak onun yokluğu ülkede karışıklıkların artmasına neden olunca salıverilmişti. Nihayet ömrünün sonuna kadar bu göreve devam etmiş olan

O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 96 ve İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.180.

³³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.356-357, 368; aynı mlf. *Atabekiyye*, s.177,193-194; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 335; Ebû Şâme, İbnü'l-Esîr'den naklen, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.693-694 ; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.520; Camiu'l-Ahmer'i yaptıran Mücahidüddin Kaymaz, camiye bir de kitabe koydurtmuşsa da kitâbe artık okunamamaktadır. Bkz. ÉT. Combe, J. Sauvaget Et G. Wiet, *Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe*, Tome: IX, Kahire 1937, s.112.

Kaymaz, 595 / 1198-99 yılında Musul kalesinde ölmüştür. Fıkıh öğrenimi görmüş olan Kaymaz, Hanefî mezhebine mensuptu. Edebiyata düşküncü, şiir, hikâye ve pek çok tarihi malumata sahipti.

Mücahidüddin Kaymaz Musul nâibi ve valisi olarak atanınca, rekabet halinde bulunduğu Şehrizor hakimi Şihabüddin Muhammed b. Bozan, aralarındaki husumet dolayısıyla onun *niyâbetini* kabul etmek istemedi. Esasen, Kaymaz'ın kendisine işkence edeceğinden korkan Bozan, "Mücahidüddin şimdi devletin idarecisi ve ülkenin hakimidir. Benim canım emniyette değildir" diyerek Musul'a gitmek istemiyordu. Bu gelişmeler üzerine vezir Celâleddin, bizzat devreye girerek kendi adamlarından biriyle Bozan'a oldukça güzel bir mektup gönderip hareketinin Seyfeddin Gazi'ye karşı isyan anlamına geldiğini ve akibetinin kötü olacağını hatırlattı. Sonra da Kaymaz'ın kendisine dokunmayacağına dair garanti vererek onu itaate ve Musul'a davet etti. Bozan da vezirin mektubu ve güven verici açıklaması üzerine tavrını değiştirdi ve Musul'a gelerek Seyfeddin'e hizmet etti³³¹.

Kıtlık ve Veba

Tarihçi İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre 574/1178-1179 yıllarında meydana gelen kuraklık, Orta Doğu'dan Hindistan'a kadar uzanan bir çok kent, kasaba ve köylerde kıtlığa neden olmuş, pek çok yerde halk kıtlığın sebep olduğu pahalılık yüzünden bir şey satın alamaz hale gelmiş, açlık ve sefalet içine düşmüştü. İbnü'l-

³³¹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.177-178; Müellif, vezir Celâleddin'in mektubunu gördüğünü söylüyor. Ona göre bu mektup konusu itibariyle en güzel ve en belîğ mektuptur. Müellif, sözü uzatmamak için mektubun içeriğinden açıkça bahsetmemekle birlikte vezirin diğer yazışmalarının da önemli yazışma örnekleri olduğuna işaret ediyor. Bu yazışmaların derlenmiş olması muhtemeldir. Ancak kaynak bu konuda ayrıntılı bilgi vermiyor. Bkz. *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.350.

Esîr'in kaydına göre iki yıla yakın bir süre devam eden kuraklık, Bağdad, Musul, el-Cezire, Diyar-ı Bekr ve Cibâl bölgesi ile Ahlat, Şam ve daha pek çok yörelerde halkın perişan olmasına neden olmuştur. Her tarafta görülen kuraklık yüzünden insanlar zor durumda kalmış, bu yüzden sık sık yağmur dualarına çıkılmıştı. Kuraklığın fiyat artışına etkisini örnekle anlatan İbnü'l-Esîr, bununla ilgili olarak şu bilgileri verir. Kuraklık nedeniyle Dımaşk'ta bir çuval (12 Musul *mekkûku*) buğday 20 *dinar-ı surîye* satılırken Musul'da 3 *mekkûkluk* arpa bir *dinar-ı emirîye* satılmıştır. Müellif bu durumun hemen her yerde bunun gibi olduğunu söyler. Halk, yiyecek ve içecek su bulamadığından leşleri yemeğe başlamıştır. Bu durum 575 yılı sonlarına (Mayıs 1180) kadar sürmüş, nihayet bu tarihlerde yağışların düşmesiyle birlikte satılan malların fiyatlarında da bir düşüş olmuş, bu durum insanları rahatlatmıştır.

Bu bilgileri aktaran tarihçi İbnü'l-Esîr, bu süre zarfında bulunduğu Ceziretu İbn-i Ömer'de gördüğü tuhaf bir olayı nakletmektedir. Müellifin kaydına göre olay şöyledir: Müellif, Cezire'de bir medresede hadis dersleri dinlemek maksadıyla bir müderrisin evinde beklerken huzura açlık yüzünden mezardan çıkmış birini andıran bir Türkmen gelmiş, ağlayarak açlıktan şikayet etmişti. Bunun üzerine müellif, bir adam göndererek Türkmen için ekmek satın aldırtmak istemiş ancak yokluk nedeniyle adamın dönüşü bir hayli gecikmişti. Türkmen ise ağlamakta, yerde debelenmeye devam etmekteydi. Bu sırada gökyüzü bulutlanmış, az sonra da yağmur damlamaya başlamıştı. İnsanlar, yağmurun yağması üzerine sevinçle bağırışmışlardı. Bir süre sonra da gönderdiği adam beraberinde ekmekle dönmüştür. Müellif ekmeği Türkmenine vermesiyle birlikte hemen yemeğe başlayan Türkmen, ekmeğin geri kalan kısmını da alarak uzaklaşmıştır. Bu sırada yağmur şiddetini artırmış ve bu durum bir

süre devam etmiştir. Yağmurun yağmasıyla birlikte bu hemen fiyatlara yansımış ve fiyatlarda hızlı bir düşüş görülmüştür.

Bu olayı nakleden müellif, kuraklıktan sonra başlayan bu yağmurların ardından bir çok bölgede bir salgın hastalıktan ve *vebadan* bahsediyor. Müellifin kaydına göre bir çok bölgede *veba* yüzünden sayısız insan ölmüştür. İnsanlar, her yerde en ufak bir şeyden hastalanmakta ve sersemleyerek ölmektedir. Topluluklar kendilerini koruyamamakta ve toplu ölümler nedeniyle halk cenazelerin defnine yetişememektedir. Nihayet bu durumun da bir yıl devam ettiğini kaydeden müellif, bunun dünyanın bir dağdağası olduğunu söyler. Sıbt'ın bu konudaki nakilleri arasında, bu kuraklıklar ve ardından gelen kıtlık ve hastalık yüzünden aç kalan insanlar kendi evlatlarını yedikleri kaydı dikkat çekicidir. Üstelik bu kuraklığın yanısıra meydana gelen depremler de bölge insanını mahvetmiş, sayısız ölümler vuku bulmuştur³³².

³³² İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.178-179; ayn. mlf., *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.361-362; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s.353; İbnü'l-Esîr'den naklen İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.526; Bu kuraklık ve kıtlık hakkında Süryani Mihail de bilgi vermekte ise de bu bilgiler oldukça özettir. İbnü'l-Esîr'den farklı olarak 1178 yılında meydana gelen kuraklıktan önce de 1175 ve 1176 yıllarında da kuraklık olduğunu ve Ortadoğu'da bir çok bölgede bu durumun hissedildiğini ve insanların açlıktan ve sususluktan öldüklerini kaydeder. Mihail ayrıca kuraklık sırasında Hristiyanların davranışlarına ilişkin bilgiler verir ki bu kayıtlardan Müslümanlar'la aynı endişe ve tepki gösterdikleri anlaşılmaktadır. Buna göre kuraklık yüzünden mahsulün olmayışı, bulunduğu yerde buğdayın kilesinin beş dinara satılmasına yol açmış, Dımaşk'ta ise hiç buğday bulmak mümkün olmamış. Hristiyanlar da Müslümanlar gibi duaya başvurmuşlar, Hristiyan prensler ellerindeki buğday ve diğer yiyecekleri fakirlere dağıtmışlardır. Bilhassa Antakya patriki Amaury, Antakya ve diğer Hristiyan beldelerinde halka büyük miktarda buğday ve diğer hububat dağıtmıştır. Bkz.

Görüldüğü gibi 1179-1180 yıllarında hemen tüm Orta Doğu kent ve kırsal bölgelerinde görülen bu kıtlık ve ardından gelen yağmurla birlikte görülen veba salgınının önlenmesi konusunda İbnü'l-Esîr, insanların ne tür önlemler aldıklarına dair bir şey söylemez, yalnızca olayın vehametini anlatmakla yetinir.

Esasen, bu kuraklık ve veba salgınından önce de bölgede doğal afetler olmuştu. Nitekim 569/1173-1174 yılında özellikle Mezopotamya'yı etkileyen şiddetli yağışlar, Dicle ve Fırat nehirlerinin taşmasına neden olmuş, pek çok yerde sel baskınları sonucunda köyler, şehirler ve mezraalar sular altında kalmıştı. Bu sel baskınları sırasında bir çok insan hayatını kaybederken pek çok hayvan ve mal da telef olmuştu. Bir aydan fazla süren şiddetli yağışlar neticesinde taşan Dicle nehri Musul bölgesinde 2000 evin yıkılmasına neden olurken, çoğu ev de oturulamaz hale gelmiş ve sayısız hayvan telef olmuştu. Sel baskını sırasında Musul'da birçok insan hayatını kaybetmişti. Dicle'nin içinden geçtiği Bağdad da bu sel baskınlarından nasibini almıştır. Bu sel baskınları sırasında Bağdad ta sular altında kalmış, bunun sonucunda pek çok ev yıkılır ve oturulamaz hale gelirken insanlar sahraya çıkarak çadırlarda yaşamağa başlamışlardır. Yağışlar sonucu taşan Fırat nehri de pek çok köy ve kasabayı sular altında bırakmıştı. Ölen hayvanların etlerini yiyen insanların öldüğünü haber veren İbn-i Kesîr, sel baskınları sonucu Irak'ta ekin ve meyve fiyatlarının aşırı derecede yükseldiğini kaydetmektedir³³³.

Süryani Mihail Vekayinamesi, II, s.233-234, 243,253; Ebu'l-Fidâ, *Tarihü Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 64.

³³³ İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-muntazam*, s. 244-247; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.486-487.

II. Seyfeddin Gazi'nin Ölümü (1180) ve Şahsiyeti

Musul hakimi Seyfeddin Gazi, Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra Musul ile el-Cezire'den başka Suriye'ye de sahip olmak isterken Salahaddin karşısında aldığı mağlubiyetlerden sonra Musul'a çekilerek hükümdarlığına devam etti. Seyfeddin Gazi Musul'da iken *vereme* yakalandı. Onun, bu hastalığa yakalanmasında Salahaddin karşısında aldığı mağlubiyetin yada sağlığına dikkat etmemesinin etkisini düşünebiliriz. II.Seyfeddin Gazi, hastalığı ağırlaşp öleceğini anlayınca *vasiyetini* hazırladı. Buna göre kendisinden sonra yerine oğlu Muizzüddin Sencerşah, Musul Atabegi olacaktı. *Veliahd* Sencerşah, bu sırada henüz 12 yaşında bir çocuktı. Ancak II. Seyfeddin Gazi'nin kardeşi İzzeddin Mesud ile nâib Mücahidüddin Kaymaz ve Atabegliğin diğer ileri gelenleri, Seyfeddin'e müracaatla kritik bir dönemden geçen Musul'da henüz 12 yaşında bir çocuğun hükümdar olmasını sakıncalı bulduklarını açıkladılar. Emirler, özellikle Mısır'dan sonra Suriye'ye de hakim olan Salahaddin'den çekinmekteydiler. Nitekim Salahaddin Eyyubi daha yakın bir geçmişte Atabeglik ordusuyla yapılan savaşlarda galip gelmiş, Suriye'ye hakim olmuş ve Musul Atabeyliği için en önemli ve yakın bir tehlike olarak belirmişti. Salahaddin'in Suriye'de iyice yerleştiği bir sırada Atabeglik'in selameti bakımından tahtta muktedir bir hükümdarın bulunması son derecede yerinde bir karar olacaktı. Musul ileri gelenleri böylece Sencerşah'ın *veliahdlığına* itiraz ettiler. Başta Mücahidüddin Kaymaz olmak üzere diğer emirler Seyfeddin'e, "Biliyorsun ki Salahaddin ülkeyi istila etmekte ve gitgide yaklaşmaktadır. Sencerşah ise henüz bir çocuk olup bu konularda bir fikir yürütecek durumda değildir. Oysa kardeşin İzzeddin, yaşca büyük ve görüş sahibi ve korkusuz bir kimsedir. Onu *veliahd* ve çocuklarının *vâsisi* tayin et" diyerek İzzeddin Mesud'un Atabeg olmasının

daha uygun olacağını belirttiler. Seyfeddin, ümerânın isteğine razı oldu ve kardeşi İzzeddin Mesud'u *veliahd* ilan etti. Böylece İzzeddin Mesud, Seyfeddin'den sonra Atabeg olurken Sencerşah'a Ceziretü İbn Ömer ile buna bağlı kaleler, diğer oğlu Nâsiruddîn Kesek'e de Şûş ve Akr el-Humeydiyye kalesi tahsis edildi. Seyfeddin'in çocukları kendilerine tahsis edilen yerlerin idaresini Mücahidüddin Kaymaz'ın nezâreti altında yürüteceklerdi. Esasen Musul halkı, İzzeddin'den, yükselmek hırsıyla kan dökmesinden ve hiddetinden dolayı korkuyordu. Ancak İzzeddin başa geçtikten sonra ahlakı değişecek ve reayaya oldukça yumuşak davranıp onlara yaklaşarak bağışlarda bulunacaktır³³⁴.

Musul'da hükümdarlık işleri böylece yola konduktan bir süre sonra - Abbasi halifesi el-Mustazî Biemrillah*'ın ölümünden de tam üç ay geçmişti- Atabeg II.Seyfeddin Gazi de yakalandığı verem hastalığından kurtulamayarak 3 Safer 576/29 Haziran 1180 tarihinde öldü. Ölümüne yakın günlerde menenjitte de yakalanmıştı. Seyfeddin Gazi, babası Kutbeddin Mevdûd'dan sonra 1170 yılında Musul'da Atabeg olmuş ve on yıl, üç ay süreyle Musul merkez olmak üzere Kuzey Irak ve el-Cezire bölgesinde saltanat sürmüştü. Öldüğü sırada 30 yaşlarında bulunuyordu. Seyfeddin

³³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.370; ayn. mlf., *Atabekiyye*, 181; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar* s.379; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s.364-365; *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 4, V, s.204 ; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.535; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 66; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.5b; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 183; Muhammed Yusuf Ğandor, *Tarihu Ceziret-i İbn Ömer*, s.128-129. Bu müellife göre Ceziretü İbn Ömer, II.Seyfeddin Gâzi zamanında şenlikli, bereketli bir beldeydi yokluk çok azdı. Halk huzur ve rahatlık içinde yaşadı.; Öğün, *Begteginliler*, s.58, dipnot, 19.

Gazi orta boy ve kiloda idi. Teninin beyaz olduğunu söyleyen kaynaklar, Atabegin, dairevi sakalıyla güzel bir yüze sahip olduğunu belirtirler. Akıllı, vakûr, gayretli bir kimse olan Seyfeddin, at üzerindeyken ve mecliste otururken az konuşmasıyla dikkat çekerdi. İffete aykırı hareketi görülmemiş ve duyulmamıştı. Haremine, bûluğa ermemiş küçük hizmetçilerden başkasını sokmazdı. Kan dökmekten ve mal toplamaktan hoşlanmazdı. Bununla birlikte cimriydi de. Seyfeddin, amcası Nureddin Mahmud'un kızı ile evliydi³³⁵.

Eğlenceye düşkün bir kimse olduğu bilinen II.Seyfeddin Gazi, Musul'da serbest bir ortam getirmeye çalışmıştı. Onun ömrünün sonuna doğru terk eylediği eğlence ve içkiye düşkünlüğünü hükümdarlığının şâşâlı döneminde devam ettirdiğini biliyoruz. Nitekim 1176 yılındaki Tellü's-Sultan savaşı sonunda Salahaddin'in eline geçen karargâhında bulunan içkiler, şarkıcı kadınlar ve kuşlar bu duruma delalet eder. O, amcası Nureddin'in ölümünü münadîlerle duyurup onun koyduğu yasakları lağvetmiş ve Musul'da içki ve eğlencenin serbest olduğunu ilan ettirerek, kentte bir serbestiyet ortamı yaratmıştı. Nüveyrî, Seyfeddin'in İslam dışı fiillerini muhtedi

* Abbasi Halifesi el-Mustazî Biemrillah Zilkade 575 /30 Mart 1180'de ölümü ile yerine oğlu en-Nasır Lidinillah geçerek Halife olmuştur. Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 342; Suyutî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s.409-413.

³³⁵ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 356-357; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.369-370; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.170; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.427; İbnü'l-İbri, *Tarihu Muhtasar*, s.379; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/1,s.360, 363; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 5; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 80-81; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, s.70; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 257; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.535; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s.89; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 65-66 ; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 183; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artukluları*, s. 101, Dakuki, *Kuzey Irakta Atabegler*, s.118.

Fahreddin Abdülmesih'le işbirliği yapmasına bağlar. Seyfeddin'in son zamanlarında içki ve eğlencelerden el etek çekerek tevbe ettiğine dair kaydı Sıbt İbnü'l-Cevzî nakletmektedir. Buna bir örnek olarak Seyfeddin Gazi, Musul'un Faziliyye köyünde yaşamakta olan bir şeyhi ziyaret etmek istemiş, ancak şeyh kendisini kabul etmek istememiştir. Bunun üzerine Seyfeddin Gazi, şeyhe, bütün günahlarından tevbe ettiğini ve muharrematı terk eylediğini söylemiştir³³⁶.

Musul Atabegleri hakkında ve bu arada II.Seyfeddin Gazi hakkında önemli bilgiler veren İbnü'l-Esîr, onun ölümü bahsinde Musul halkı ile diyaloguna bir örnek olarak şu ilginç notları aktarmaktadır: Daha önce de geçtiği üzere 575/1179-1180 yılında meydana gelen pahalılık ve kıtlık nedeniyle Musullular yağmur duasına çıkmışlardı. Atabeg Seyfeddin Gazi de duacılara katıldı. Halk Atabegin de yağmur duasına katıldığını görünce üzerine hücum ettiler ve ondan Musul'da içki satışını yasaklamasını istediler. Atabeg, Musul halkının bu isteğini kabul etti. Halk şehre dönünce içki dükkanlarına baskın düzenledi. Kapıları kırarak içeri giren halk, içki dükkanları yağmaladı. Dükkanlarda bulunan içkileri döktüler, kapkacağı kırdılar, telafisi imkansız şeyler yaptılar. Bunun üzerine dükkan sahipleri Sultanın (Atabeg) nâiblerinden yardım istediler. Özellikle de salih bir adam olarak bilinen Ebu'l-Ferec ed-Dakkâk adlı adamdan şikayetçi oldular. Oysa bu adam halkın yaptığı yağmaya katılmamış sadece içkileri dökmüştü. Hatta halkın yağmaya girişmesine engel olmak istemişse de insanlar onu dinlememiş, dükkanları kırıp dökmüşlerdi. Hakkındaki şikayetler üzerine Ebu'l-Ferec ed-Dekkâk kaleye getirtildi. Başına vurulup sarığı düşürüldü. Serbest bırakıldığında başı açık vaziyette kaleden indi. "Allah, bana

³³⁶ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/Ls. 363-364; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 180.

zulmedenlerden intikam almadıkça başımı örtmeyeceğim” diyerek yemin eden ed-Dekkâk, sarıkla başını örtmek isteyenlere izin vermedi. Aradan çok geçmeden kendisine kötülük eden kale görevlisi öldü. Onu müteakip Seyfeddin Gazi de hastalandı ve ölünceye kadar hastalığı geçmedi³³⁷.

II.Seyfeddin Gazi’nin ölümü bölgede ondan çekinmekte olan Hısn-ı Keyfa ve Mardin Artuklularının rahat nefes almasını sağlarken Salahaddin Eyyubi’nin de Kuzey Irak’a yönelmek ve Musul’a hakim olmak isteğini kamçılamıştır³³⁸.

Başta Bağdad’daki Abbasi Halifeliği ve sonra Irak Selçuklu Sultanlığına bağlı olan Seyfeddin Gazi, Musul’da *sikkeler* bastırarak, Halifeye ve Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul’a bağlılığını göstermiş, ayrıca Azerbaycan Atabegi Pehlivan ile de ittifak girişimlerinde bulunmuştu. Onun Musul’da bastırdığı *dinarlar* üzerindeki adı, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul’un ve Abbasi Halifesi en-Nasır Lidinillah’inkiyle birlikte yer alıyordu. Atabeg, esasen en-Nâsır Lidinillah’tan önce de bir önceki halife el-Mustazî adına *sikkeler* bastırmıştı. Onun *sikkeler* üzerine darbettirdiği ünvanları şöyle idi: “el-Melik el-Âdil el-Âlem, Melikü’l-ümerâ eş-şark ve’l-ğarb Tuğrultekin Atabeg”³³⁹.

³³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 369; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.180; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 257. Ebu'l-Ferec ed-Dekkâk adlı zata vuran kişinin kale “dizdârı” olduğunu söyleyen İbnü'l-Esîr’e mukabil, Şezerât nâşiri bu kelimeyi “devadâr” olarak değiştirir ki doğrusu bu olsa gerektir.

³³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.369; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 5; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artukluları*, s. 101.

³³⁹ Musul Atabegi II.Seyfeddin Gâzi’nin hükümlerinde olduğu dönemde Musul’da bastırılan ve babası Kutbeddin Mevdûd dönemi sikkeleri gibi üzerinde insan figürünün yer aldığı bakır sikkeler hak. bkz. *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye*, s.73-74; Ayrıca daha sonraki tarihlerde el-Cezire(tu İbn Ömer)’de bastırılmış

Burada kaynaklara yansımayan fakat H. Pfeiler ve N. İmre adlı araştırmacıların yaptığı incelemeler sonucu ortaya çıkan ilginç bir durumu ele almakta fayda var. Bu, II. Seyfeddin Gazi'nin son dönemlerinde Musul'da bastırdığı *dinar* ve bunun anlamıyla ilgili bir durumdur ki Musul Atabegi II.Seyfeddin Gazi'nin Azerbaycan Atabegi Pehlivanla işbirliği yaparak Salahaddin'e karşı ittifak oluşturmak istediklerini göstermektedir. Bu araştırmaya göre Kopenhag sikke müzesinde bulunan bu *dinar* üzerinde, daha önce yanlış okumalarda bulunan meşhur müsteşrikler J. Östrup ile E.V.Zambaur'ın tespitlerini gözden geçiren H. Pfeiler ile N. İmre, söz konusu *sikkenin* Musul Atabegi II. Seyfeddin Gazi'ye ait olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Burada adı geçen araştırmacıların, *nümizmat* İbrahim Artuk'un görüşlerini de alarak ortaya koydukları gözlem ve tespitlerini aşağıya alıyoruz. Araştırmacıların bu okuyuştan sonra vardıkları sonuç şöyledir: Avrupalı müsteşriklerin iddia ettikleri gibi sikkeler darbedilirken bir usulsüzlük yapılmamış, bilakis kullanılan mühürler usulüne ve zamanına uygun olarak kullanılmış, ayrıca yanlış okunan tarihin de 576 yılı olduğu açıklık kazanmıştır. *Sikke* ön yüzünden yer alan "Seyfeddin , Gazi el , Muazzam , el-Âdil" ile arka yüzündeki "Rükneddin Tuğrul" yazılarından yola çıkılarak bir yorumda bulunmaktadır. Para üzerindeki yazılar, Musul Atabegi II. Seyfeddin Gazi ile II. Tuğrul arasında bir ittihadın ve bir bağın olduğunu ortaya koyar. Bu bağın, Azerbaycan Atabegi Pehlivan vasıtası ile sağlandığı anlaşılmaktadır. Musul Atabegi II.Seyfeddin Gazi 1175 ve 1176 yıllarında Salahaddin karşısında aldığı mağlubiyetler sonucunda Salahaddin'in Musul için de ciddi bir tehlike oluşturduğunu anlamış bulunuyordu. Öte yandan Irak Selçuk

sikkeler için de Stanley Lane-Poole, *Oriental Coins*, s.181-184; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.408.

Sultanlarının hamisi konumunda bulunan Azerbaycan Atabegi Pehlivan da Salahaddin'in Van gölü havzasına yönelik bir tehdidine engel olmak istediğinden Seyfeddin Gazi ile bir birlik vücuda getirmek istemişti. Pehlivan, Seyfeddin Gazi'ye sağlayacağı yardım karşılığında Musul'un Irak Selçuklu Sultanlığına bağlanmasını istemiş olmalıydı. O dönemlerde Pehlivan, babası İldeniz (ö.1175) gibi, Irak Selçuklu tahtında dilediğini sultan yapabiliyordu.. Nitekim onun dahliyle II.Tuğrul *sultan* olmuştu. Böylece Azerbaycan Atabegi sayesinde de Irak Selçukluları güçlerini muhafaza edebiliyorlardı. Esasen Pehlivan'ın babası İldeniz de daha önceleri, Musul Atabegi Kutbeddin Mevdûd'a Irak Selçuklu sultanı Arslanşah'ın Musul'un sahibi olduğunu kabul ettirmişti.

İşte bu gelişmeler, yani Salahaddin'in Mısır ve Suriye'yi alarak Kuzey Irak ve Van Gölü havzasına yönelik bir tehdit oluşturmaya başlaması, Seyfeddin ile Pehlivan'ı işbirliğini sevketti. Ancak Seyfeddin, bu ittifakın gerçekleştiği ve *dinarın* basıldığı tarih olan 576 / 1180 yılında ölünce ittifak da neticesiz kaldı.

Biz, II.Seyfeddin Gazi ile Pehlivan arasındaki bu işbirliğine ve ittifaka dair kaynaklarda bir bilgiye rastlamadık. Bununla birlikte Seyfeddin Gazi'nin Musul'da Atabeg olduğu yıl içerisinde, amcası Nureddin Mahmud'un Musul'a girmesini önlemek maksadıyla İldeniz'den yardım istediğini biliyoruz. Şu halde hem İldeniz döneminde ve hem de oğlu Pehlivan zamanında Azerbaycan Atabegleri ile Musul Atabegleri arasında çeşitli ortak tehlike ve tehditler karşısında bir anlaşma ve işbirliği yolları aranmıştır. Buradan yola çıkarak ve bahsi geçen sikkenin de yorumlarıyla bu işbirliği ve ittifakın varlığını kabul edebiliriz. Nitekim II.Seyfeddin Gazi'den sonra

Musul'a hakim olan İzzeddin Mesud ta Salahaddin Eyyubi tehlikesi karşısında Azerbaycan Atabeginden yardım isteyecektir³⁴⁰.

Musul'da Seyfeddin Gazi'nin ölümü çevre hükümdarlara bildirildi. Musul nâibi Mücahidüddin Kaymaz, Şeyh el-fakih Fahreddin Ebû Şucâ' b. ed-Dehhân el-Bağdadî'yi, o sırada Hısn-ı Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed meselesi yüzünden Anadolu'da bulunan Salahaddin Eyyubi'ye elçi olarak gönderdi. Elçinin, Göksu'da bulunduğu Salahaddin Eyyubi'ye Mücahidüddin Kaymaz, Seyfeddin Gazi'nin ölümünü haber veriyor ve yerine İzzeddin Mesud'un Atabeg olduğunu bildiriyordu. Mücahidüddin Kaymaz ayrıca Sultandan Seyfeddin Gazi zamanında yapılan anlaşmanın geçerli olmasını rica ediyor, bu noktada adı geçen anlaşmanın şartlarına sadık kalacaklarını bildiriyordu. Kaymaz'ın önerisine göre, eskiden olduğu gibi el-Cezire bölgesi Harran, Urfa, Rakka, Habur ve Nusaybin'le birlikte Musul, Atabegliğinin elinde kalmaya devam edecekti. Fakat Salahaddin Eyyubi, Seyfeddin Gazi zamanında yapılan anlaşmanın kaydu hayat şartı ile geçerli olduğunu, el-Cezire'nin, Halifenin şefaati ile Seyfeddin'e bırakıldığını, oysa şimdi Halifenin

³⁴⁰ Önce sikke üzerindeki yazılara bakalım: a) Sikkenin ön yüzünde ortada: "el-İmam, Lâ ilâle illallah, vahdehu lâ şerîke lehu, en-Nâsır Lidin, Allah Emirü'l-mü'minin"; sağda: "el-Âdil"; solda: "el-Muazzam"; iç dairevi dizide: "...ed-Dinar duribe el-Mavsıl sitte ve tis'in ..."; dış dairede: "...ve min ba'di ve yevmeizin yefra'u el-m...". b) Sikkenin arka yüzünde, ortada: "Allah, Muhammed Resulullah, sallallahu aleyhi, Rükneddünya, ve'd-din Tuğrul"; sağda: "Seyfeddin"; solda: "Gâzi el"; dairede: "Muhammed resûlullah erselehu bi'l-hidâ ve dîni'l-hakki li-yezahur alâ ed-dîn küllihi velev kerîhe'l-müşrikûn". II.Seyfeddin Gâzi'nin son yılında Musul'da bastırılan bu altın sikke ve yorumu hak. bkz. Hasso Pfeiler-Nureddin İmre, "Sultan Rükneddin Tuğrul bin Arslan ve Seyfeddin Gâzi II'ye Ait Musul Baskısı Bir Dinar", *Belleten*, XXXV, 137-140, (1971), s.235-241.

kendisini Müslüman sınırlarını korumakla görevlendirdiğini hatırlatarak eski şartlara uymaya devam edeceklerini söyleyen Musullular'ın talebini kabul etmedi³⁴¹.

B. İZZEDDİN MESUD DÖNEMİ (576/1180-589/1193)

I.İzzeddin Mesud'un Musul'da Atabeg Oluşu

Musul'da 10 yıl süren bir hükümdarlıktan sonra hayata gözlerini yuman Atabeg II.Seyfeddin Gazi ölümünden az evvel yaptığı vasiyetinde yerine oğlu 12 yaşındaki oğlu Muizzüddin Sencerşah'ın geçmesini istemişti. Ancak Musul emirleri ve devletin ileri gelenleri Sencerşah'ın yaşının küçük ve şartların küçük bir çocuğun hükümdarlığını kaldıramayacak kadar büyük olduğunu belirterek vasiyete itiraz etiler. Musul ümerâsının, bilhassa Mısır'dan sonra Suriye'ye hakim olan ve gözünü el-Cezire topraklarına diken Salahaddin Eyyubi'yi ciddi bir tehlike olarak göstermesi ve saltanata daha layık olan kardeşi İzzeddin Mesud'un geçmesini istemeleri üzerine Seyfeddin Gazi, vasiyetini kardeşi lehine değiştirdi. Nihayet Seyfeddin Gazi 3 Safer 576/29 Haziran 1180 tarihinde ölünce *nâib* ve devletin *müdebbiri* Mücahidüddin Kaymaz, vasiyeti yerine getirdi. İzzeddin Mesud'u *Dâru'l-memleke*'ye çağırdı ve ona hizmet etti. İzzeddin Mesud için tahta geçiş töreni düzenlendi (5 Safer/1 Temmuz). Mücahidüddin Kaymaz, İzzeddin Mesud'un *rikâbında* yürüdü. İzzeddin Mesud, ağabeyinin *taziyesi* için oturdu. Esasen reaya, İzzeddin Mesud'tan hiddeti ve acımasızlığı yüzünden korkuyordu. İzzeddin, ağabeyinin emirlerine iltifat etmezdi. Ancak Atabeg olunca ahlakı değişti. Reayaya karşı yumuşaklık göstererek ihsanlarda

³⁴¹ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s. 357; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/1, s.360, 365; R. Şeşen, *İsfahâni'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, (*Barkuş'-Şâmi* kısmı), s.268-270); aynı mlf., *Salahaddin Devrinde Eyyubiler*, s.47; Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri*, s.31-35.

bulundu ve halk ile yakınlaştı. Böylece Musul'da I. İzzeddin Mesud'un Atabeglik dönemi başlamış oldu³⁴².

İzzeddin Mesud'un Atabeg oluşunda esasen Mücahidüddin Kaymaz ön plana çıkmıştı. Mücahidüddin Kaymaz, görünüşe göre II.Seyfeddin Gazinin, Sencerşahı *veliahd* ilan etmesi üzerine vasiyete müdahale etmiş ve Atabege şartların nezaketini izah ederek devletin muktedir bir hükümdara olan ihtiyacını anlatmıştı. Diğer emirlerin de Mücahidüddin Kaymaz'ı desteklemeleri üzerine II.Seyfeddin Gazi vasiyetini değiştirmişti. Böylece Musul Atabeglik tarihinde ve İzzeddin Mesud'un Atabeg oluşunda Mücahidüddin Kaymaz ile Atabeglik emirleri önemli rol oynamışlardır.

Mücahidüddin Kaymaz'ın Musul'daki nüfuzu zamanla öylesine arttı ki kaynaklarda bu dönemde İzzeddin Mesud Atabeg olarak görünse de devleti asıl idare edenin Kaymaz olduğu ileri sürüldü. Bununla birlikte Atabeg ve *nâibin* ülke yönetiminde uyuşmaları Atabegliğin bekası bakımından oldukça önemli ve faydalı oldu.

³⁴² İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.43; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.427; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s.379; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.369-370; İbnü'l-Esir, İzzeddin Mesud'un tahta oturduktan sonra ahlakının değişimini Raşid Halifelerden Hz. Ömer ile mukayase yapmaktadır. Buna göre Hz. Ebubekir, Halifelik için Hz. Ömer'i tavsiye edince halk onun şiddetini ve hiddetini bildiklerinden korkmuş, Hz. Ebubekir'e itirazlarda bulunmuş ancak Hz. Ömer Halife olunca insanlar onun rikkatini ve yumuşaklığını, şefkatini görünce memnun olmuşlardı, *Atabekiyye*, s.181; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 364-365; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v. 5b; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.204; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.535; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 84; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.362; G. Ögün, *Beyteginliler*, s. 58.

II.Seyfeddin Gazi'nin çocuklarına ise Musul'a bağlı bazı kaleler *iktâ* edildi. Bunlardan Muizzüddin Sencerşah'a Ceziretü İbn-i Ömer ile buraya bağlı kaleler verilirken öteki oğlu Nasıreddin Kesek'e (Kesik ?) Akr el-Humeydiyye kalesi verildi. Çocuklar, Musul *nâibi* Mücahidüddin Kaymaz'ın nezareti altında beldelerini idare edeceklerdi³⁴³.

Musul'da II.Seyfeddin Gazi'nin öldüğü ve yerine kardeşi I. İzzeddin Mesud'un geçtiği haberi çevre hükümdarlara bildirildi. Musul *nâibi* Mücahidüddin Kaymaz, Şeyh el-fakih Fahreddin Ebû Şucâ' b. ed-Dehhân el-Bağdadî'yi, o sırada Hısn-ı Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed meselesi yüzünden Anadolu'da bulunan Salahaddin Eyyubi'ye elçi olarak gönderdi. Elçinin, Göksu'da bulduğu Salahaddin Eyyubi'ye Mücahidüddin Kaymaz, mektubunda Seyfeddin Gazi'nin ölümünü haber veriyor ve yerine İzzeddin Mesud'un Atabeg olduğunu bildiriyordu. Mücahidüddin Kaymaz ayrıca Sultandan Seyfeddin Gazi zamanında yapılan antlaşmanın geçerli olmasını rica ediyor, Musul Atabegliğinin söz konusu anlaşmanın şartlarına sadık kalacağını bildiriyordu. Kaymaz'ın önerisine göre, eskiden olduğu gibi el-Cezire bölgesi Harran, Urfa, Rakka, Habur ve Nusaybin Musul Atabegliğinin elinde kalmaya devam edecekti. Fakat Salahaddin Eyyubi, Seyfeddin Gazi zamanında yapılan anlaşmanın kaydu hayat şartı ile geçerli olduğunu hatırlatarak, el-Cezire'nin Halifenin şefaati ile Seyfeddin'e bırakıldığını, oysa şimdi Halifenin kendisini

³⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.370; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.181; İbnü'l-İbrî'de II.Seyfeddin Gazi'nin küçük oğlu Nasıreddin "Kebek" (?) şeklinde kayıtlıdır. Bkz., *Tarihu Muhtasar*, s.379; Ğandûr, *Tarihu Ceziret-i İbn Ömer*, s129.

Müslüman sınırlarını korumakla görevlendirdiğini söyledi ve eski şartların devamını isteyen Musullular'ın talebini kabul etmedi³⁴⁴.

Musul elçisinin Salahaddin Eyyubi'yi Göksu'da bulduğuna bakılırsa, Musul'daki Atabeylik-değişimine dair haberin duyurulması konusunda *nâibin* pek te acele etmediği anlaşılıyor. Nitekim, Seyfeddin Gazi'nin Haziran ayı sonunda vefatından hemen sonra İzzeddin Mesud'un tahta geçmiş olması gerekir. Yine Haziran başlarında Salahaddin'in Anadolu'ya doğru harekete geçtiği biliniyor. Salahaddin Eyyubi, Raban'a geldiği vakit artık güz mevsiminin ortasıydı. Musul'dan Raban'a gitmek için de aylarca yol katetmek gerekmezdi. Acaba diğer kaynakların iddia ettiği gibi, Musul Atabegliği, Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın himayesinde bulunarak, Salahaddin ile aralarındaki münakaşanın neticelenmesini mi gözetiyordu? Nihayet, iki taraf anlaşınca elçi de Musul'daki değişikliği Salahaddin'e bildirmiş olmalıydı.

I.İzzeddin Mesud'un Atabeglik Öncesi Faaliyetleri

İzzeddin Mesud, kardeşinin ölümünü takip eden günlerde Musul Atabegliği tahtına oturmakla beraber, esasen, onun Musul Atabegliği tarihinde Atabeg olmazdan önce de önemli faaliyetleri vardı. İzzeddin Mesud'un Atabeylik öncesi faaliyetleri özellikle ağabeyi Seyfeddin Gazi zamanına rastlar.

İzzeddin Mesud'un Atabeglik öncesi ilk faaliyeti Azerbaycan'a elçilik görevi olmuştur. İzzeddin Mesud, 1170 yılında Nureddin Mahmud'un Musul'a yürüyüşü

³⁴⁴ Bunderî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 357; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s.360, 365; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.535; R. Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s.268-270; aynı mlf., *Salahaddin Devrinde Eyyubiler*, s.47; Özbek, *Selçuklu-Eyyubi İlişkileri*, s.31-35; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 119-120.

sırasında ona mani olmak isteyen kardeşi Seyfeddin Gazi'nin yardım arayışı çerçevesinde Azerbaycan Atabegi İldeniz'e müracaatı sırasında Azerbaycan'a elçi olarak gitmişti. İzzeddin Mesud, İldeniz'e ağabeyinin istediği yardım konusunu arzetti. Buna mukabil İldeniz, Seyfeddin Gazi'nin yardım talebine olumlu cevap vererek Nureddin Mahmud'a bir elçi gönderdi ve onu Musul'a girmekten men etmeye çalıştı. İldeniz'in elçisi Sincar'ı kuşatmakta olan Nureddin'e Musul'un Selçuklu Sultanına ait topraklardan olduğunu hatırlatmakta, Musul'a girmemesini bildirmekteydi. Ancak görüldüğü üzere Nureddin Mahmud, İldeniz'in tehditlerine itibar etmediği gibi, onu , Gürcülere karşı Müslüman topraklarını savunmadığı için suçlamış ve bir hesaplaşma yapacağı gözdağını vererek elçiyi geri göndermişti.

İzzeddin Mesud, ağabeyi zamanında aynı zamanda Ordu Komutanı (*mukaddimü'l-cüyûş*) idi. İzzeddin Mesud, ordu komutanı olarak Salahaddin Eyyubî ile Kurûnu Hama ve Tellü's-Sultan savaşlarına katılmıştı. İzzeddin Mesud'un savaş meydanında nasıl cengaver bir şekilde savaştığını gören Salahaddin Eyyubi, "Bu adam ya insanların en cesurudur, yada savaş nedir bilmiyor" demişti. Ancak İzzeddin Mesud'un ordu komutanı olarak katıldığı bu savaşlarda Musul orduları Eyyubi kuvvetleri karşısında mağlup olmaktan kurtulamamıştı. Tellü's-Sultan savaşı sonrasında Haleb'e kapanan Seyfeddin Gazi kardeşi İzzeddin Mesud'u bir birlikle Haleb'te bırakmış, kendisi Musul'a dönmüştü. İzzeddin Mesud, Haleb'te kalarak kenti Salahaddin'e karşı savundu³⁴⁵.

Görüldüğü gibi İzzeddin Mesud, diplomasiden başka askerlik ve savaş sanatından da anladığını ispat etmiş ve Atabegliğe layık olduğunu kanıtlamıştı

³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.292; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.203-204; Ayrıncı yuk. II. Seyfeddin Gazi dönemi olaylarına bakılabilir.

Salahaddin Eyyubi'nin Anadolu Seferi;

Hısn-ı Keyfâ Sorunu ve Göksu Antlaşması (1180)

İzzeddin Mesud'un Musul Atabegi olduğu günlerde Eyyubi Sultanı Salahaddin de Anadolu Selçuklu Sultanı II.Kılıç Arslan ile Artuklu hükümdarları üzerinde nüfuz mücadelesi yüzünden Mısır'dan Anadolu'ya hareket etmiş, İzzeddin Mesud'un Atabegliğini Göksu'da öğrenmişti. Öte yandan Anadolu Selçuklu Sultanı II.Kılıç Arslan, 1176 yılında Bizanslılara karşı kazandığı Miryakefalon zaferinden sonra üstünlüğünü Anadolu'daki diğer Müslüman hükümdarlara da kabul ettirmek ve Anadolu'da siyasi birliği sağlamak için harekete geçmişti. II. Kılıç Arslan bu maksatla 1178'te Sivas'taki Danişmendli Beyliğini ortadan kaldırdı ve Malatya'ya yürümeye hazırlandı. Kılıç Arslan'ın hareketinden tedirgin olan Güney Doğu Anadolu'daki Diyar-ı Bekr ve el-Cezire hükümdarları, Salahaddin Eyyubi'ye müracaat ederek himaye istediler. Kılıç Arslan da Salahaddin'e elçi göndererek *cihad* konusunda ortak hareket etme ve dostluk teklifinde bulundu. Bununla birlikte, *Senâ el-Barku 'ş-Şâmî*'de, Kılıç Arslan 1178'de gönderdiği elçiler aracılığıyla, Anadolu'da yayılmak istediği sahalarda karşısına bir rakip olarak çıkmasını önlemek maksadıyla Eyyubi Sultanına, kafirlere karşı yapılacak *cihad*da ortak hareket etmek ve dostluk teklifinde bulunmakla birlikte Çukurova Ermenileri üzerine yapılacak bir harekattan bahsedilmemektedir. Henüz bu sırada Ermenilerin başında bulunan Kral Mleh, etrafındaki Müslüman hükümdarlarla dostça geçinmektedir. Ancak iki yıl sonra bir suikastle öldürülünce yerine geçen III.Rupen ilk iş olarak hayvanlarını otlatmak üzere Çukurova'ya gelmiş bulunan Türkmenler üzerine saldırıda bulunmuştur. Nihayet Ermenilerin bu affedilmez hücumları Kılıç Arslan tarafından tepkiyle karşılanmış ve Salahaddin'in de Çukurova'ya girmesinin gerekçesini oluşturmuştur.

Kılıç Arslan'ın, Salahaddin'e dostluk ve cihad faaliyetinde ortak hareket etme önerisinde bulunması, 1176 yılında Bizanslılara karşı kazandığı Miryakefalon zaferi münasebetiyledir³⁴⁶.

Bu sıralarda Hısn-ı Keyfâ Artuklu hakimi Nureddin Muhammed, Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın kızı ile evlenmiş, fakat bir süre sonra bir şarkıcı kadına gönlünü kaptırınca Sultanın kızını ihmal etmişti. Kızının ihmal edilmesine kızan Kılıç Arslan, Hısn-ı Keyfâ üzerine yürümeye karar verdi. Nureddin Muhammed te buna mukabil Salahaddin'e müracaat ederek himayesini istedi. Salahaddin Eyyubi ile Kılıç Arslan arasında yazışmalar cereyan etti. Salahaddin Eyyubi, Kılıç Arslan'ın Nureddin Muhammed üzerine yürümekte kararlı olduğunu anlayınca Haçlılar'la iki yıllık bir anlaşma yaptıktan sonra ordusuyla Mısır'dan ayrıldı. Eskiden, Kılıç Arslan ile Atabeg Nureddin Mahmud arasında mevcut rekabet ve ihtilaflar şimdi aynen Salahaddin ile başladı. Salahaddin, Atabegin mirasını toplamak, Musul'a ve Artuklu ülkelerine sahip olmak yolunda olduğundan Musul hükümdarı İzzeddin Mesud, Kutbeddin İlğazi ve Ahlat şahı bu tehlike karşısında ittifak etmişler, hatta Kılıç Arslan ile görüş birliğine varmışlardı³⁴⁷. Salahaddin Eyyubi, Haleb yakınlarından geçerek Tellü Bâşir'de Bedreddin Duldurum tarafından karşılandı. Sonra da Raban üzerinden geçerek Behisni ile Hısn-ı Mansur arasında bulunan Göksu (yada diğer adlarıyla Ezrak nehri ; Sence, Sanca, Singas) nehri kıyısında karargah kurduğu sırada Haleb hakimi el-Melikü's-Salih İsmail Haleb'ten, Nureddin Muhammed te hediyeler ve askerleriyle Hısn-ı Keyfâ'dan gelerek Salahaddin Eyyubi'yi karşıladılar. Bu sırada Kılıç Arslan Salahaddin Eyyubi'nin

³⁴⁶ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 323; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadoludaki Türk Devletleriyle Münasebetleri".

ordusuyla bölgeye geldiğini ve savaşmaya kararlı olduğunu görünce onunla savaşa girmekten çekindi. Kılıç Arslan, veziri İhtiyarüddin el-Hasan bin Afras'ı elçi olarak göndererek barışa razı olduğunu bildirdi. Bu sırada idi ki Musul Atabegliği elçisi Şeyh el-fakih Fahreddin Ebû Şucâ' b. ed-Dehhân el-Bağdadî Musul'dan geldi. Salahaddin, Musul'daki değişiklikleri ve yeni Atabegin taleplerini olumlu karşılamadıysa da bölge hükümdarlarının da iştirak ettiği bir barışa razı oldu. Fırat'ın kollarından biri olan Göksu (Sence/ Ezrak nehri) üzerinde yer alan tabii bir köprüde bir araya gelen Salahaddin Eyyubi ile Anadolu Selçuklu Devleti adına elçi İhtiyarüddin Hasan, Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin Muhammed, Haleb hakimi el-Melik es-Salih İsmail, Musul Atabegliği adına elçi Fahreddin Ebû Şucâ, 10 Cemaziyülevvel 576/10 Ekim 1180 tarihinde bir antlaşma imzaladılar³⁴⁸.

Bu önemli antlaşma hakkında bilgi veren kaynakların ve bu kaynakları göz önünde tutarak hazırlanan araştırmalarda yer alan anakronik tespitlerin bir eleştirisini burada yapmak yerinde olacaktır. Buna göre, kaynaklar arasında, başta Salahaddin

³⁴⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.168

³⁴⁸ Bundârî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s. 323-324, 344-347, 357; İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, 43-44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, 370-372; Sıbt, *Mir'âtü'l-z-Zaman*, VIII/I, s. 360-361; *Süryani Mihail'in Vekâyinâmesi*, II, s.261; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, RHC, Tome IV, Paris 1848, s.211-213.; İbn-i Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 205; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.5b; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.211-212; ayn. mlf., "Kılıç Arslan II.", *İA.*; H. Gibb, *Life Of Saladin*, s.29-30; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s.223-224; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 352-353; Şeşen, "Eyyubîler Devleti", *DĞİT*, VI, s.322; ayn. mlf., *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, s.46; ayn. mlf., *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.77; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti*, s.94; Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri*, s.36-39; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadoludaki Türk Devletleriyle Münasebetleri".

Eyyubi'nin kâtilbliğini yapmakta olan Isfahanî'nin konu hakkında detaylı bilgi vermediğini görüyoruz. Isfahanî, Göksu anlaşması sırasında görgü şahidi olmasına rağmen bu konuda yeterli bilgi vermemektedir. Müellif, Sultanın, Göksu'da Nureddin Muhammed'le buluştuğundan, Selçuklu Sultanının elçisiyle anlaşma imzalamasından bahsetmesine rağmen, diğer hükümdarlardan söz etmez. Bu sırada, Musul'da yeni Atabeg olarak tahta geçen İzzedden Mesud'un yanına gelen elçisinin ziyaretini ise, bu kayıtlardan sonra ayrı bir bahis olarak, Sultanın Göksu'da bulunduğu sırada vuku bulduğunu belirtir³⁴⁹. İbn Şeddâd, Kılıç Arslan'ın Salahaddin'e Ermeniler üzerine ortak sefer düzenleme önerisinde bulunduğunu söyler ve Hısn-ı Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed meselesinden hiç bahsetmeden Sultanın hareketinden dem vurarak onun Karahisar civarında konaklayıp Haleb askerlerini de alarak Çukurova'ya yöneldiğini belirtir. Ancak kaynak Ermeni seferinden önce Ezrak nehri üzerinde barış şartlarının görüşüldüğünü yazmakla birlikte detaylı bilgi vermez. İbn Şeddâd, Ermeni seferi tamamlandıktan sonra, bu kez Kılıç Arslan'ın bütün "şark" hükümdarlarının da içinde yer alacağı bir barış için Salahaddin'e elçi gönderdiğini yazar. Bununla birlikte anlaşma tarihini tam olarak veren ve Salahaddin'in 10 Cemaziyülevvel 576/2 Ekim 1180 tarihinde yemin ettiğini belirten müellif, Kılıç Arslan Musullular ve Diyâr-ı Bekr hükümdarlarının anlaşmada yer aldığını kaydeder³⁵⁰. İbnü'l-Esir, anlaşmayı 576/1180 yılı içinde zikretmekle birlikte sadece iki sultanın imzaladığını belirtir. Üstelik bu müellifin, Salahaddin'in Kılıç Arslan'la Nureddin Muhammed meselesini hallettikten sonra "ülkesinde döndü" şeklinde bir kayıta bulunarak - ki Bahaddin İbn Şeddâd'da da

³⁴⁹ Bundârî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s. 323-324, 344-347, 357.

³⁵⁰ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, 43-44.

aynı kayıt vardır- sonraki bir çok kaynak ve araştırmalara yanlış bilgi aktarılmasına neden olmuştur. Salahaddin'in, Göksu'daki bu anlaşmadan hemen sonra ülkesine dönmüş olması söz konusu olamaz. Çünkü Ekim'de anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Salahaddin'i Çukurova'da görüyoruz. Eyyubi Sultanı, anlaşmadan sonra Ermeniler üzerine sefer tertip etmiştir ki bu sefer Ekim ayı sonlarına doğrudur³⁵¹. Nitekim, İsfahanî'deki kayıttan, Salahaddin'in Ermeni seferini Cemaziyülâhîr/Ekim içinde tamamladığını öğreniyoruz³⁵². Öte yandan İbn Hallikân, Kılıç Arslan, Salahaddin Eyyubi, İzzeddin Mesud, ve el-Melik es-Salih arasında bir saldırılmazlık antlaşması imzalandığını kaydeder³⁵³.

Yine bu konularda bilgi veren belli başlı araştırma eserlerinde de yanlış ve eksik bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* adlı mühim eserinde iki hükümdar arasında bir anlaşma olduğunu kaydetmekle birlikte, bölgenin diğer hükümdarlarının durumlarından ve anlaşmaya katılıp katılmadıklarından bahsetmez. Turan'a göre iki Sultan, gayrimüslimlere karşı ortak hareket edecek ve bu arada Ermeniler üzerine yürüyeceklerdir. Turan, İA'ndeki "Kılıç Arslan II." maddesinde de hatalı olarak Salahaddin Eyyubi'nin Ermenilerle yaptığı barış antlaşmasının 1180 yazı içinde gerçekleştiğini belirtir ki bu duruma göre Salahaddin'in Göksu kıyısına ulaşmadan önce Ermeniler üzerine yürüdüğünü kabul etmek gerekir. Oysa böyle bir tespit, hiçbir kaynakta yer almaz. Üstelik Ermeni seferi ve yapılan anlaşma aynı yılın Sonbaharında, Ekim ayı içinde

³⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, 370-372.

³⁵² Bûndarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 348.

³⁵³ İbn-i Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 205.

gerçekleşmiştir³⁵⁴. Hısn-ı Keyfa Artukluları üzerinde yaptığı araştırmada R. Ataoğlu, Salahaddin'in Anadolu seferi ve Nureddin Muhammed meselesi üzerinde çok denecek kadar az bilgi verir. Bu çalışmada Ataoğlu, Göksu anlaşmasından bahsetmez, sadece Hısn-ı Keyfâlîlâların Sultana izzet ve ikramda bulundukları ve bu durumun da aralarındaki dostluğu kuvvetlendirdiğini belirtmekle yetinir. Ataoğlu'nun bu konuda daha detaylı bilgi vermesi gerekirdi³⁵⁵. Yine Selçuklu-Eyyubi ilişkilerini inceleyen S. Özbek'in de bu konuda verdiği bilgiler oldukça karışıktır. Tespitimize göre bu yazar Salahaddin'in diğer müelliflerden farklı olarak 1180 baharında Göksu kıyısına geldiğini belirtir. Yazar, Göksu Selçuklu-Eyyubi anlaşmasından bahsetmekte, bu anlaşma ile Nureddin Muhammed meselesindeki ihtilafın halledilmesinden sonra Salahaddin'in ülkesine döndüğünü söyler. Sonra da, Eylül 1180'de Selçukluların, Eyyubilerin, Musulluların, Güney Doğu Anadolu Hükümdarlarının arasında İslam düşmanlarına karşı bir ittifak yapıldığını kaydederek Salahaddin'in aynı yıl içinde ikinci kez bölgeye geldiğini çağırıştırır ki hatalı bir görüştür³⁵⁶. R.Şeşen, Nureddin Muhammed meselesinde ihtilafın halledildiğini belirtmekle birlikte bir anlaşmadan bahsetmez.. Bu araştırmacıya göre, O.Turan ve S. Özbek'in görüşlerinin de aksine, Nureddin Muhammed, Kılıç Arslan'ın kızı Selçûka Hatun'u değil, gönül verdiği muğanniyeyi Bağdad'a gönderir. Yine Salahaddin'in Ermeniler üzerine hareketini bireysel tepkisine bağlar. Ayrıca, anlaşmanın imzalandığı tarihten önce (8 Ekim 1180'de) Salahaddin'in Mısır'a döndüğünü söyler ki tamamen hatalı bir tespittir. Oysa bu tarihte sultan, iki

³⁵⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.211-212; ayn. mlf., "Kılıç Arslan II.", İA, VI, s.688-703.

³⁵⁵ Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti*, s.94;

³⁵⁶ Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri*, s.36-39.

gün sonra edeceği yemin için Göksu kıyısında bulunmaktadır³⁵⁷. İngiliz tarihçi Steven Runciman da Salahaddin'in Anadolu seferi ve Göksu anlaşmasıyla ilgili olarak en derli toplu bilgiyi vermekle birlikte yer yer anakronizmden ve tutarsızlıktan kurtulamaz. Yazara göre Sonbaharda Anadolu seferine çıkan Salahaddin ile Samsat yakınlarında gerçekleşen toplantıya ondan başka Artuklu Beyleri, Kılıç Arslan'ın elçileri, Musul hükümdarı Seyfeddin Gazi ve Ermeni kralı Rupen katılmış ve toplantı 2 Ekim 1180 tarihinde gerçekleşmiştir. Bir kere Salahaddin'in Anadolu seferi Sonbaharda değil Yaz başlarında Haziran ayı içerisinde olmak gerekir. Ayrıca Runciman'ın kaynak olarak gösterdiği İbnü'l-Esir'de 576/1180 yılı olayları içinde bu isimlerden bahsedilmez, yalnızca, Salahaddin'i karşılamaya gelen Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin Muhammed ile Haleb hükümdarı el-Melik es-Salih'ten bahsedilir. Üstelik toplantıya katıldığını belirttiği Musul hakimi Seyfeddin Gazi ise o tarihte ölmüş bulunmaktaydı. Runciman, eserinin biraz ileriki sayfalarında Seyfeddin Gazi'nin ölüm tarihini doğru bir şekilde belirterek kendi hatasını telafi eder. Ayrıca Ermeni kralı Rupen'in de bu toplantıya katıldığına ilişkin bir kayıt İslâm kaynaklarında geçmez³⁵⁸.

Böylece, kaynak ve araştırmaların hakkında yanlış, eksik ve yetersiz bilgi verdikleri bu anlaşmanın durumunu ortaya koyduktan sonra ulaştığımız sonuç itibarıyla, bu anlaşma ile aradaki anlaşmazlık ortadan kalkıyor, Artuklu hükümdarları Kılıç Arslan'ın tehditlerinden ve Musul Atabeglerinin nüfuzlarından çıkarak Salahaddin'e tâbi oluyorlardı.

³⁵⁷ Şeşen, "Eyyubiler Devleti", *DĞİT*, VI, s.322; ayn. mlf., *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, s.46; ayn. mlf., *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.77.

³⁵⁸ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 352-353.

Bu anlaşmada esas aktörler Salahaddin ile Kılıç Arslan'ın elçisi olmakla birlikte kaynaklardan elde ettiğimiz sonuçlar ve daha sonraki olaylar anlaşmanın tüm Doğu Anadolu ve el-Cezire hükümdarlarını ilgilendiren ve onların da katılımıyla gerçekleşen geniş bir “Şark Antlaşması” hüviyetinde olduğunu göstermektedir. Kaynaklardaki farklı ve noksan ifadelerin birbiriyle mukayesesi ve daha sonra meydana gelen gelişmeler bu anlaşma hakkında bazı ipuçları ortaya koyar. Hemen hemen bu dönem ve olaylar hakkında bilgi veren bütün kaynakların ifadelerine göre anlaşmanın maddeleri arasında iki sultan arasında barış yapıldığı ve özellikle de Nureddin Muhammed'in bir yıl sonra şarkıcı kadını terk etmesi ve Sultanın kızına dönmesi şartının kabul edildiği kaydedilmektedir. Ancak bu anlaşmanın bu şartlardan daha önemli bir takım maddeleri de bulunmaktadır. Nitekim yapılan karşılaştırmalar, bu anlaşma ile bölgedeki Müslüman hükümdarların belli bir süre birbirlerine saldırmazlık yemini ettiklerini göstermektedir. Nitekim Salahaddin Eyyubi, bu anlaşmanın imzasından sonra Kılıç Arslan'la savaşmak yerine Çukurova'daki gayrimüslim Ermeniler üzerine sefer tertip etmişti. Salahaddin, daha sonra Suriye üzerinden Mısır'a dönmüş ve Haçlılar ile *cihada* devam etmiştir. Eyyubi Sultanı, gayrimüslimlerle savaşmakta iken Kuzey Suriye'de cereyen eden olaylar onu çok yakından ilgilendirdiği halde, belli bir müddet bu olaylara müdahale etmemiştir. Onun 1182 yılında Haçlılar'la anlaşma imzaladıktan sonra Kuzey Suriye ve el-Cezire bölgelerine yürümesi, 1180 yılında imzalanan anlaşmanın iki yıl süreyle geçerli olduğunu bu süre zarfında Sultanın sözüne sadık kaldığını ortaya koyar. Yine Musul Atabegi İzzeddin Mesud, 1181 yılında Haleb hakimi el-Melikü's-Salih İsmail öldükten sonra Haleb'e girdiği sırada Haleb emirlerinin Dımaşk'a

yürüme teklifini Salahaddin'le aralarında yemin olduğunu söyleyerek geri çevirmesi, bu anlaşmanın belirttiğimiz şartlarının mevcudiyetini doğrular³⁵⁹.

Öte yandan Salahaddin Eyyubi, bölgede bir barışın yapılmasından sonra Çukurova'daki Ermeniler üzerine yürümüştür. Salahaddin, Ermeni Kralı III.Rupen'in, Türkmenler üzerine saldırarak hayvanlarını telef edip bir çok Türkmeni tutsak etmesi dolayısıyla, Kılıç Arslan'ın da muvafakatiyle bu seferi gerçekleştirmişti. Sefer sonunda Ermeni ülkesi yağmalanarak kaleleri tahrip edilmiş ve kiral barışa zorlanmıştı. Türkmenlerin malları geri alınarak tutsaklar serbest bırakılmış ve Sultan, Ermeni kiralından saldırmazlık sözü aldıktan sonra bölgeden ayrılmış ve Haleb'e uğramadan Mısır'a dönmüştür. Bu sefer sırasında ele geçirdiği paralarla Haçlıların elinde tutsak olarak bulunan 500 Müslüman esiri fidye ödemek suretiyle kurtarmıştı³⁶⁰.

³⁵⁹ Bundarî, *Senâ el-Barku's-Şâmi*, s. 357; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s.360, 365; R. Şeşen, *İsfahâni'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, (*Barku's-Şâmi* kısmı), s.268-270); aynı mlf., *Salahaddin Devrinde Eyyubiler*, s.47; Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri*, s.31-35; O. Turan, Kılıç Arslan'ın krize neden olan kızı Selçuk Hatun'un akıbeti hakkında ayrıntılı bilgi verir. Bunun için bkz. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.169170, dipnot:65.

³⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.372; Ebû Şâme, *Kitabu'r-Ravzateyn*, (RHC), Tome: IV, s.213; Abu'l-Fida, *Tarihu Abu'l-Fidâ*, s.66; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, 76-77; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.534; İbn Tağrıbirdî'deki kayıtlar işi büsbütün karıştırır. Bu müellif Kılıç Arslan'ın Sultana , sulh yapmak ve Ermeniler üzerine sefer düzenlemesini rica etmek üzere elçi gönderdiğini belirtmekle birlikte elçilerin hangi tarihte sultanla görüştüklerini belirtmez. Buna mukabil, Salahaddin, 1176 Haleb barışı imzalandıktan sonra Mısır'a döndüğü sırada Kılıç Arslan'ın elçilerinin geldiğini belirtir. Müellif, Kılıç Arslan'ın ricasını yerine getirmek üzere Mısır'dan hareket etmiş, Haleb'ten bir miktar kuvvet alarak Çukurova'ya girmiş, bazı Ermeni kalelerini yıkıp yağmalayıp kırıllarını sulhe

el-Melikü's-Salih İsmail'in Ölümü (1181) ve Haleb'in Musul Atabegliğine Bağlanması

I. İzzeddin Mesud'un, Atabeg olduktan sonra karşılaştığı ilk sorun, amcası Nureddin Mahmud'un oğlu el-Melikü's-Salih İsmail'in erken yaşta ölümü nedeniyle ortaya çıkan Haleb sorunudur. Çocuk yaşta Haleb'e hükümdar olan el-Melikü's-Salih İsmail, yedi yıllık bir saltanattan sonra gençliğinin baharında yakalandığı *kulunc*, (kolik, bağırsak iltihabı) hastalığından kurtulamayarak 25 Receb 577 / 4 Aralık 1181'de Cuma günü 19 yaşında iken ölmüştür³⁶¹.

mecbur ettikten sonra geri dönmüştür. Bu esnada Kılıç Arslan yeniden sahneye çıkarak bu kez Sultan'dan bütün şark hükümdarlarının da yer alacağı umumi bir barışın yapılmasını rica etmiş, Sultanın da muvafakati ile 10 Cemaziyülevvel 576/2 Eylül 1180 tarihinde barış yapılmış, barışa Musullular da iştirak etmişlerdir. İbn Tağribirdî, anlaşmanın nerede yapıldığını söylemiyor. Görüldüğü gibi o ayrıca Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin Muhammed meselesinden de ve dolayısıyla Salahaddin'in Göksu'ya gidişinden de bahsetmemektedir. Bu müellifin kayıtlarına göre Salahaddin'in Çukurova safesi, Nureddin Muhammed meselesinden bağımsız, belki de bu krizden önce gerçekleşmiştir. Bkz. *en-Nücumü'z-Zahire*, VI, s.24-25.

³⁶¹ İbnü'l-Adim'in kaydına göre, el-Melik es-Salih İsmail'in cenazesi Haleb kalesine defnedilmişti. Ancak Salahaddin Eyyubi daha sonra Haleb'e hakim olduğu zaman onun naaşını kale dibinde annesinin yaptırdığı hangâha naklettirecektir. Bkz. *Bugyetü't-taleb*, s.177; ayn. mlf., *Zübdetü'l-Haleb*, III, 40-42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.376'da onun eline, beline, diline sahip namuslu ve dindar bir hükümdar olduğunu belirtir ve kişilik olarak, yumuşak huylu, cömert, adil bir kimse olduğunu ve içki içmediğini kaydeder. Ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.181; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 322; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.263; Bar Hebraeus, el-Melik es-Salih'in ölümüyle ilgili olarak iki rivayeti kaydeder. Bunlardan ilkinde göre, el-Melik es-Salih'in ölümüne kölelerinden birinin bir salkım üzüme zehir katarak el-Melik es-Salih'e yedirmesi neden olmuş, diğer rivayete göre el-Melik es-Salih, belkemiği hastalığından ölmüştür. Bkz. *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.427, İbnü'l-İbrî,

El-Melikü's-Salih İsmail, hayatta iken Musul'daki amcasıoğlu Seyfeddin Gazi ile birleşerek, Salahaddin Eyyûbî'ye karşı mücadelelere girişmişti. Bu mücadeleler sonucunda Salahaddin Eyyubi'nin karşısında direnememiş, Haleb, Eyyubi kontrolüne geçmişti. Onun zamanında Haleb'te meydana gelen gelişmeler ve takip ettiği siyaset hakkında tarihçi İbnü'l-Adim oldukça ayrıntılı bilgiler verir. Öldüğünde Haleb'i annesi, hâdim ve kale kumandanı Şâdbaht, emir Lala Mücahid Yakut ve Halid el-Kayserânî yönetiyordu³⁶². Onun ölümü Haleb halkının gönlünde büyük bir üzüntüye neden olmuştur³⁶³.

El-Melik es-Salih İsmail, 577/1181 Receb ayı başlarında yakalandığı hastalığının ağırlaşması üzerine genç yaşına rağmen Haleb ileri gelenlerine vasiyetini bildirmek istedi. Bu sırada şafiî fakihlerinden yanında bulunan Alâeddin el-Kâşânî, hastalığının düzelmesi için içki içmesine fetva verdiyse de el-Melik es-Salih bunu

Tarihu Muhtasar, s.379-380; İbn Tağribirdî, *en-Nücumü'z-Zahire*, VI, s. 81-82; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s.89; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 66; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.5b; İbn Kesîr, Bar Hebraeus'un bahsettiği zehirli üzüm salkımını emir Alemüddin Süleyman b. Candâr'ın yedirdiğini kaydeder. Yine İbn Kesîr, el-Melik es-Salih'in ölümüyle ilgili olarak bir başka rivayeti daha kaydeder ki buna göre Haleb hakimi, Yakut el-Esedî adlı birinin şarabına zehir katması sonucu zehirlenmiştir. Bkz. *el-Bidâye*, XII, s.540; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.258; En-Nüveyrî de İbn Kesîr'in rivayetini tekrarlar. Buna göre Alemüddin Süleyman b. Candâr, el-Melik es-Salih'e av partisindeyken zehirli üzüm yedirmiş yada Yakut el-Esedî tarafından zehirletilmiştir. *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 171; M.Kürd Ali, *Hutatu's-Şam*, II, s.52

³⁶² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.9-40; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, 177

³⁶³ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.427; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.5b; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.258, en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 172

kabul etmedi³⁶⁴. Hastalık şiddetlenince Haleb kalesinin kapılarını kapattıran el-Melik es-Salih, emirleri tek tek çağırarak onlardan Musul hakimi Atabeg İzzeddin Mesud adına *yemin* aldı³⁶⁵. El-Melik es-Salih, emirlerinden ve Haleb ileri gelenlerinden, ölümünden sonra Haleb'i Musul'daki amcazadesi İzzeddin Mesud'a teslim etmelerini istedi. İçlerinden birisi, "Amcaoğlun İzzeddin, Musul ile Hemedan ve Fırat arasındaki pek çok yere sahiptir. Keşke Haleb'i İmâdeddin'e vasiyet etseydin, daha iyi olurdu. Sonra onu baban yetiştirdi, üstelik kız kardeşinle de evlendirdi. Ayrıca onun ahlak ve şeref sahibi olma bakımından, akıl, tedbir ve cesaret bakımlarından eşi yoktur. Üstelik elinde Sincar'dan başka bir yer de yoktur" dedi. el-Melikü's-Salih İsmail, "Ben bunu düşünmemiş değilim. Fakat biliyorsunuz ki Salahaddin benim beldem dışında zaptedilmemiş başka bir yer bırakmadı. Eğer Haleb'i İmâdeddin'e verecek olursam orayı koruyamaz. Salahaddin Haleb'i de alırsa ailemizin onunla orada kalması mümkün olmaz. Ancak İzzeddin'e veririm onun askerleri çok, ülkesi geniştir, o muhafaza edebilir" dedi. Hazır bulunanlar, hastalığının şiddetine rağmen el-Melik es-Salih'in ülkesini ve ailesini bu denli düşünmesine ve isabetli görüşler ileri sürmesine hayranlıkla baktılar, onu babasına benzettiler. Nihayet el-Melikü's-Salih'in belirtilen tarihte ölümü üzerine Haleb kale dizdârı Cemaleddin Şâzbaht, Emir Cordik, emir el-Busayrî, emir Bozğuş, *Nûrî memlûklar* ile diğer emirler,

³⁶⁴ İbnü'l-Adim, İbn Şeddâd'tan farklı olarak el-Melik es-Salih'in doktorunun Afif b. Sükkere isminde bir Yahudi olduğunu kaydeder. Bkz. *Bugyetü't-taleb*, s.177.

³⁶⁵ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.427; İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.44; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 367; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s.380, İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.204; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 66; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.5b; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.540; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 25, 82; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 172; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.362.

sûratle Musul'a haber gönderdiler. Halebliler, el-Melik es-Salih'in *vasiyetini* ve kendisine *tâbi* olduklarını bildirerek İzzeddin Mesud'u Haleb'e davet ettiler. Bu sırada Musul Atabeglik *nâibi* Mücahidüddin Kaymaz, mühim bir mesele için Mardin taraflarına gitmişti ki yolda Haleb elçileriyle karşılaştı. Elçiler ona durumu bildirdiler. Mücahidüddin Kaymaz bir elçiyle durumu Atabeg İzzeddin Mesud'a ilettiler. Ayrıca da Fırat kıyısında kendisini beklediğini söyledi. Durumu haber alan Atabeg İzzeddin Mesud, sûratle Musul'dan ayrıldı. Mücahidüddin Kaymaz'la buluştuktan sonra Fırat kıyısında Bire'ye geldiklerinde Haleb'e elçi göndererek yolda olduğunu, emirlerin çıkarak kendisini karşılamalarını istedi. Emirler Bire'ye gelerek onu karşıladılar ve bağlılıklarını bildiren yeminlerini tekrarladılar. Atabeg İzzeddin Mesud, Haleb'e girme konusunda acele etmekteydi. Çünkü Salahaddin'in gelmesinden endişe ediyordu. Musul ordusundan Haleb'e ilk olarak emir Muzafferüddin Gökbörü, Seruc hakimi ile pek çok emir girdiler (3 Şaban/12 Aralık). Haleb dışında şehir ileri gelenleri ve ümerâ tarafından karşılanan Atabeg İzzeddin Mesud ta Musul askerleri ve Halebliler'le birlikte 20 Şaban/29 Aralık 1181'te Haleb'e girdi.³⁶⁶ İzzeddin Mesud doğruca Haleb kalesine çıktı. El-Melik es-Salih İsmail'in hazinelerine ve mallarına el koydu. Annesi ile de evlendi (5 Şevval 577/11 Şubat 1182)³⁶⁷.

³⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.377; ayn. mlf., *Atabekîyye*, s.182; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 367; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.204; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 67; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.540; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 184; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s.25; G. Ögün, *Beyteginliler*, s. 58-59; M.Kürd Ali, *Hutatu's-Şam*, II, s.52; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s.129.

³⁶⁷ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.427; İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.44; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 367; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-*

Bu arada Haleb’li tarihçi İbnü’l-Adim, el-Melik es-Salih’in ölümünden sonra Haleb’te meydana gelen gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi verdiği eseri *Zübdetü’l-Haleb min Tarihi Haleb*’te, ölüm döşeğinde el-Melik es-Salih’e İzzeddin Mesud’a bağlı kalacaklarına dair yemin eden Halebli emirlerden bazılarının Sincar hakimi İmâdeddin’le gizli olarak yazıştıklarını belirtmektedir. Bu müellifin bildirdiğine göre Haleb’li emirlerden Alemüddin Süleyman b. Candâr ile Hüsameddin Toman b. Gâzi kendilerine tâbi bir grupla Sincar hakimi İmâdeddin Zengi’ye mektup yazdılar. Muhalifler, bu işlerini gizlilik içinde yaptılar. Bu arada kale valisi hazinelerin koruyucusu, işlerin idarecisi olan Cemaleddin Şazbaht, Nurfî emirler ile birlikte Alemüddin Süleyman ile Hüsameddin Toman’a adam göndererek yemin etmelerini istedi. Bu iki emir teklifi reddettiler. Ancak bir süre sonra beklediklerinin aksine İmâdeddin Zengi gelmeyince Haleb’li bu iki emir İzzeddin adına yemin etmeğe razı oldular. İzzeddin Mesud Musul’dan ayrılıp Bire’ye geldiği sırada da İmâdeddin’in Şihabeddin* adındaki kardeşi gizlice Haleb’e gelerek Alemüddin Süleyman ve Hüsameddin Toman ile görüştü. Şihabeddin, İmâdeddin’in yolda olduğunu ve hareket için pusuda beklediğini bildiriyordu. Halebli emirler yeminlerini bildirdiler. Bunun üzerine Şihabeddin kardeşinin yanına giderek durumu bildirdi, sonra da beldelerine döndüler³⁶⁸. Bar Hebraeus, el-Melik es-Salih’in ölümünden sonra

A’yân, V, s.204; el-Hazrecî, *Tarihü Devleti’l-Ekrâd ve’l-Etrâk*, v.5b; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.540; İbn Tağribirdî, *en-Nücûmü’z-Zahire*, VI, s.25; Holt, *Haçlılar Çağı*, s.57.

* İbnü’l-Adim, İmâdeddin’in Şihâbeddin adındaki bir kardeşinden bahsetmekle birlikte bunun Şerefeddin Hindu adıyla bilinen kardeşi olması muhtemeldir. Nitekim Kutbeddin Mevdud’un Seyfeddin, İzzeddin, İmâdeddin, ve Şerefeddin (yada Şihabeddin) adında 4 oğlu olduğunu kaynaklar kaydeder.

³⁶⁸ İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-Haleb*, III, s.45.

Haleb'te çıkan karışıklıklardan bahsederken, şehir halkıyla Haleb dışında yaşayan Yârûkiyye Türkmenlerinin³⁶⁹ anlaşmazlıklarına işaret eder. Buna göre Yârûklular, el-Melik es-Salih'ten sonra Sincar hakimi İmâdeddin'le yazışmışlar, onu Haleb'e davet etmişlerdir. Buradan, yukarıda adı geçen emirlerin Yârûklu Türkmenlerinden oldukları anlaşılmaktadır. Ancak görüldüğü üzere Haleb emirleri İmâdeddin'in Haleb'e girmesine müsaade etmemişlerdir³⁷⁰.

³⁶⁹ Yiva boyuna mensup olan bu Yârûkiyye Türkmenleri, Atabeglik Devleti'nin kurucusu İmâdeddin Zengi Haleb emiri olduktan sonra XII. yüzyılda onun tarafından oturmakta oldukları Şehrizor-Erbil yöresinden Haleb bölgesine göçürölmüşler ve bu bölgede Haçlılara karşı tampon olmak üzere dirlikler verilmek suretiyle yerleştirilmişlerdi. Bu Türkmenlere başlarındaki emir Arslan oğlu Bahaeddin Yârûk'a nispetle Yârûklular (Yârûkiyye) denmişti. Bunlar Haleb'in güneyinde Kuvayk çayı kıyısında tepelik bir araziye yerleştirildiler. Emir Yârûk, kendisi, oğulları, diğer yakınları ve kendisine tabi olanlar için evler yaptırmış, içtimai eserler meydana getirmişti. Emir Bahaeddin Yârûk 564/1168 yılında ölmüş, kendisine oğlu Bedreddin Doldurum halef olmuştur. Bedreddin Doldurum, Nureddin Mahmud ve Salahaddin Eyyubi dönemlerinin en gözde emirlerinden biri idi. Bundan dolayı Tellü Bâşir ve Tellü Halid'e sahip olan Bedreddin, 611/1214-1215'te ölmüş, oğlu Fetheddin, Tellü Bâşir hakimi olmuştur. 615/1218'te Tüllü Başir, önce Anadolu Selçukluları'na ardından Eyyubi meliklerine geçince Yârûklu Türkmenlerinin siyasi ehemmiyeti azalmış ve Yârûklu Türkmenleri Haleb civarında kendilerine tahsis edilen dirliklerle geçinmeye devam etmişlerdi. Yârûklu Türkmenlerin, Haleb ve civarında pekçok mescitten başka medrese, hamam, su yolu ve çarşı gibi bir çok içtimai eserler meydana getirdiklerine dair. Bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*, s.156-157, 353-354; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebu'l-Fidâ*, s.122; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.260-261.

³⁷⁰ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.427. Bu eserin Türkçe çevirisinde yer alan (s.427) ve "Yârûkiyye" şeklinde geçmesi gereken kelimenin "yörükler" şeklindeki imlasına kuşku ile bakıyoruz. Türkçe bir kelime ve büyük çapta benzerlik göstermelerine rağmen bu erken dönemde bu kelimenin yörükler şeklinde okunması

Böylece Haleb, Musul Atabegliğine bağlanmış oldu. Bu arada İzzeddin Mesud'un Fırat nehrini geçtiği ve Bire'ye geldiği sıralarda Menbic'te bulunan Salahaddin Eyyubi'nin yeğeni Takiyyüddin Ömer, buradan kaçarak Hama'ya sığınmak istedi. Ancak Hama halkı onu şehre sokmadılar. Hamalılar, İzzeddin Mesud'a bağlı olduklarını ilan ettiler. Böylece Hama da İzzeddin'e geçti³⁷¹.

İzzeddin Mesud Döneminde Haleb'te Meydana Gelen Gelişmeler

İzzeddin Mesud Haleb'e yerleşince Halebliler, Şam bölgesi ahalisinin Atabeglik hanedanına olan sevgilerinden söz ederek bölgede yapılacak bir fetih hareketinin başarıyla noktalanacağını söyleyerek onu Dımaşk ile Suriye'nin diğer

biraz tuhafır. Yörük kelimesine daha sonraları, XV. yüzyılda, Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde yer verilip bu andan itibaren literatürde yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla XII. yüzyıl gibi erken bir dönemde, Arapça kaynaklarda geçtiği şekliyle (ياروق) "Yârûk" şeklinde telaffuzu daha doğru olmalıdır. Bu kelimeyi yörükler şeklinde okuyan müsteşrik C. Cahen ve ondan nakleden diğer araştırmacılara (bunlardan biri olan Gibb, kelimeyi "yörük" şeklinde okumakla birlikte şüpheyle karşılar, bkz. H.A.R. Gibb, "Salahaddin'in Orduları", **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, Çev. K.Durak-A. Özkök-H.Yücesoy-K.Dönmez, İstanbul 1991, s.89) mukabil F. Sümer'in görüşleri arasında Yârûkiyye'nin Yörükler şeklinde okunacağına dair bir kaydın bulunmaması dikkat çekicidir. Sümer'e göre bu Türkmenlerin Yârûkiyye şeklinde isimlendirilmiş olması, onların başı olan emir Yârûk'a nispet edilmelerinden kaynaklanmakta idi. Krş. C.Cahen, *La Syrie du Nord Au Temps Des Croisades*, Paris 1940, s.378; F. Sümer, *Oğuzlar*, s.156-157, 353-354.

³⁷¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.377; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 121.

kentleri üzerine yürümeğe teşvik ettiler. Ancak İzzeddin Mesud, Salahaddin ile aralarında *yemin* olduğu gerekçesiyle bu teklifi geri çevirdi³⁷².

Musul Atabegi İzzeddin Mesud, Haleb'te kaldığı süre zarfında Haleb işlerini yeniden düzenledi. Birtakım atamalar ve azillerde bulunan İzzeddin Mesud, ilk önce kendisine bağlılık yemini eden emirlerin isteklerini yerine getirdi, İmâdeddin'e meyleden emirleri ayırdı. Haleb halkına iyiliklerde bulundu, onlara *hil'at* dağıttı, Nureddin Mahmud ve oğlu el-Melik es-Salih İsmail zamanındaki adetlere uygun olarak mükafatlar verdi. İzzeddin Mesud, Haleb kâdısı olan tarihçi İbnü'l-Adim'in babasını *Haleb kâdılığı* görevinde, amcasını da *hatiblik* görevinde bıraktı. *Şehir reisliğine* Safiyyüddin Tarık b. et-Tarfîre getirildi. *Haleb kalesi valiliğine* Rakka hakimi Candâr Şihabeddin İshak b. Emîrik tayin edildi. Cemaleddin Şâzbaht, onunla birlikte kale işlerinin nezaretine devam etti. Haleb *şehir valiliği ve divanına* ise Müzafferüddin Gökbörü b. Zeyneddin Ali Küçük tayin edildi³⁷³.

İzzeddin Mesud Haleb'te iken Haleb civarında da bir takım olaylar cereyan etti. Özellikle el-Melik es-Salih'in ölümüyle Haçlılar ile olan barış hali ortadan kalktı. İlk olay Haleb'in köylerinden biri olan ve Müslümanlarla Haçlıların beraberce oturdukları Şeyhu'l-Hadid isimli köyde cereyan etti. Haleb askerleri İzzeddin Mesud'un Derbisâk'a gelişinden önce burayı kendilerine bağlamış ve köyü Franklardan temizlemişti. Bunun üzerine köy halkı Halebli emir Hüsameddin

³⁷² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.46; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s.182; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.540; Runciman, İzzettin Mesud'un Haleb'ten başka Suriye'de diğer kentleri ele geçirmek istemeyişini, yapılan yeminden dolayı namuslu davranmasından çok tembelliğinden kaynaklandığını ileri sürer bz. *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.362. Runciman ayrıca Salahaddin'in harekâtının da söz konusu "yemin"ın süresinin bitimiyle başladığını ifade eder. Bkz. aynı eser, s.363.

Tûman'a (Duman ?) gelerek *emân* istedi. İzzeddin Mesud geldiğinde Hârim'e asker sevketti. Askerler Amik taraflarını yağmaladılar. Amik halkının tamamı emir Toman'ın *emân* verdiğini umdukları Şeyhu'l-Hadid köyüne sığındılar. Musul askerleri köyü yağmalamak istediler. Emir Toman onlara karşı çıkarak, "Şeyhu'l-Hadid Haleb'e aittir, halkına da *emân* verdik" dediyse de askerler onun sözüne iltifat etmediler. Köy halkı da geceleyin askerlerden bir grub üzerine baskın düzenleyerek öldürdü. Durumdan haberdar olan Toman, Şeyhu'l-Hadid halkına kadınlarını mağaralara ve geçitlere göndermelerini bildirdi. Musul askerleri, durumu öğrenince derhal bu Frank halkının üzerlerine yürümek istediler. Emir Toman onlara seslenerek "Bana zimmet edileni korumayacaksanız ben Franklara giderim" dedi. Toman'ın bu Frank halkını korumasına içerleyen Musullu askerler Atabeg İzzeddin Mesud'a mektup yazarak Toman'ı şikayet ettiler. Askerler, Toman'ın Şeyhu'l-Hadid halkıyla birlik olarak isyana giriştiğini, Franklarla işbirliği yaptığını söylüyorlardı. Bir süre sonra Toman ile Musul'lu askerler Atabeg İzzeddin Mesud'un huzurunda bir araya geldiler. Atabeg İzzeddin Mesud, "Müslümanlardan hiç kimsenin ahdini bozmasının caiz olmadığını" söyleyerek Emir Hüsameddin Toman'ı haklı buldu³⁷⁴.

İzzeddin Mesud Haleb'te iken etrafta olan biten bu gelişmelerden başka bu kez de Haleb'li emirler ile Musullular arasında huzursuzluk baş gösterdi. Halebliler Mücahidüddin Kaymaz'dan hoşlanmıyor, onu görmezden geliyorlardı. Mücahidüddin Kaymaz, Halebli emirlerin Musullu emirler gibi kendisiyle birlikte olmalarını istiyordu. Halebli emirler ise kendi istekleriyle seçtikleri için Mücahidüddin'e hoşgörülü davranmak zorunda kalıyorlar bununla birlikte ondan

³⁷³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.47-48; G. Ögün, *Beyteginliler*, s. 59

³⁷⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.48-49.

daha fazla ayrıcalıklarda bulunmasını istiyorlardı. Öte yandan Musullu emirler ise Halebli emirleri yalancılıkla suçlamak için bir takım düzenler kurmaktaydılar³⁷⁵. Bu karışıklıklar arasında Halebli emirlerden Alemüddin Süleyman b. Candar, Salahaddin Eyyubi ile birleşmek amacıyla Mısır'a kaçtı. İleri gelenler Atabeg İzzeddin Mesud'a Emir Toman'ın da kaçacağını söyleyerek onu tutuklatmasını istediler. Atabeg İzzeddin Mesud, Muzaferüddin Gökbörü ile el-Gıraf'ın oğlu el-Cerâyhi'ye ve diğer bazı emirlere Sa'dî'den* Mübâreke'ye kadar olan bölgede bulunan yolları kapatmalarını ve şehir dışında oturan Toman'ın evini gözetim altında tutmalarını emretti. Toman, bu gelişmeler karşısında Muzaferüddin Gökbörü ile Gıraf'ın oğluna ne istediklerini sordu. Onlar da Atabeg tarafından görevlendirildiklerini, kaçması halinde kendisine mani olacaklarını söylediler. Bunun üzerine Toman, "Allah şahit olsun ki bu doğru değil! Kaldı ki ben Haleb'ten ayrılmak isteseydim giderdim. Bunun için gizlenmeme gerek yok. Üstelik kimseden de korkmam" dedi. Daha sonra Atabeg İzzeddin, Toman'ı incitmeden tutuklamalarını ve kendisine getirmelerini bildirdi. Muzaferüddin ile Gıraf oğlu Toman'ı evinden aldılar ve gece yarısı kaleye çıkardılar. Atabeg İzzeddin ona iyilikle davrandı, aslında onu tuttuğunu ve takdir ettiğini hatta kendisine ihtiyacı olduğunu söyledi. Ancak olaylar nedeniyle adamlarını teskin edebilmek maksadıyla bu yola başvurduğunu belirtti. İzzeddin Mesud, emir Toman'ı bir hafta süreyle Haleb kalesinde alıkoydu. Sonra onu *hil'at*leyerek serbest bıraktı, Haleb'in köylerinden el-Ahtereyn'i ona iktâ etti³⁷⁶.

³⁷⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.49; İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.44-45.

* Sa'dî, bkz. İbnü'ş-Şihne, *Dürrü'l-Müntehab* s.255.

³⁷⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.50-51; G. Ögün, *Beyteginliler*, s. 61.

Atabeg İzzeddin Mesud, kış çıkıncaya kadar Haleb'te kaldı. Bu süre zarfında el-Melik es-Salih'in annesi ile de evlendi (5 Şevval 577/11 Şubat 1182). Sonra da onu Musul'a gönderdi. İzzeddin, Haleb'te Nureddin Mahmud ve oğlu zamanından kalan bütün *hazine* ve *silahları* Rakka üzerinden Musul'a gönderdi. Bu hazine ve silahlar arasında, *zincirli zırh*, *yaylar*, *miğferler*, *eyerler*, *oklar* bulunuyordu ve Atabeg İzzeddin bu eski silahların hepsini aldı³⁷⁷.

Atabeg İzzeddin Mesud, küçük oğlu Nureddin'i Haleb kalesinde bıraktı ve onu kale valisi Şihabeddin İshak'a emanet etti. Atabeg İzzeddin şehri ve askerleri de Muzafferüddin Gökbörü'ye bıraktı. O, ülkenin muhafazası bakımından Musul'a dönmeye karar vermişti. Şam bölgesinin şartları dolayısıyla buranın halihazırda Musul ile birlikte korunmasının zor olacağını düşünüyordu. Üstelik askerler arasında huzursuzluk ta baş göstermişti. 16 Şevval/ 22 Şubat 1181'de Haleb'ten ayrılıp Rakka'ya yönelmeden önce Antakya Haçlı kontu Bohemond ile iki yıllık bir sulh antlaşması yapmayı ihmal etmedi³⁷⁸.

Haleb-Sincar Değişimi

Haleb'ten ayrılan İzzeddin Mesud, Rakka'ya geldiği sırada Sincar hakimi kardeşi İmâdeddin Zengi'nin elçileri tarafından karşılandı. İmâdeddin Zengi, öteden beri büyük hükümdar olmak hevesinde idi. El-Melik es-Salih'in ölümüyle boşalan Haleb'te bu arzusunu gerçekleştirebilirdi. Bu maksatla kardeşiyle görüşmek istedi.

³⁷⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.51; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.427; Ögün, *Beyteginliler*, s. 62.

³⁷⁸ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.44-45; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.51-52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.377; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.427; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.204; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve 'l-Etrâk*, v.6a.

İzzeddin Mesud'un Haleb'ten ayrıldığını öğrenen İmâdeddin Zengi, onunla Rakka'da elçileri aracılığıyla görüştü. İmâdeddin Zengi, kardeşine “Sen nasıl oluyor da beni gözardı ederek amcamın ve oğlunun ülkesi ile mallarını kendine mahsus kılıyorsun? Ben buna tahammül edemem” dedi. İmâdeddin, Sincar karşılığında Haleb'i istedi. İzzeddin Mesud İmâdeddin Zengi'nin isteğini geri çevirecek olduysa da bu kez İmâdeddin'in, “Ya Haleb'i bana verirsin, yada ben Sincar'ı Salahaddin'e teslim ederim” cevabıyla karşılaştı. Böylece Sincar Salahaddin'e geçecek ve Musul sıkıştırılmış olacaktı. Bunları düşünen Atabeg İzzeddin kardeşinin teklifine razı oldu. Aralarında 21 Şevval 577/27 Şubat 1182'de anlaşma yapıldı. Buna göre Haleb ile bağlı yerler İmâdeddin'e ait olacak, Sincar da Atabeg İzzeddin'e bağlanıyordu³⁷⁹.

³⁷⁹ İbn Şeddâd, diğer kaynaklardan farklı olarak Zengi kardeşlerin Rakka'da vicahî olarak görüştükleri anlamına gelen ifadeler kullanır. Bkz. *Siretu Salahaddin*, s.44-45; İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-taleb*, s.178;ayn. mlf., *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.47'de İmâdeddin'in elçilerinin İzzeddin henüz Haleb'de iken geldiği kayıtlıdır. Ayrıca bkz. aynı eser, s.52; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.183; *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.378; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 367'de İmâdeddin'in Haleb'e 16 Muharrem'de girdiği kayıtlıdır; Bar Hebraeus da Atabeg İzzeddin henüz Haleb'te iken kardeşiyle görüştüğünü yazar. Hatta bu müellife göre Karahisar'da karargah kuran Atabeg İzzeddin, buradan kardeşi İmâdeddin'e elçi göndermiştir. Ayrıca, Haleb'i isteyen İmâdeddin'e, oğlunun Haleb kalesinde kalmasına razı olması kaydıyla Haleb'e sahip olabileceğini belirtmesi karşısında buna razı olmayan İmâdeddin'i ikna etmek için, ona Araban, Makdal (Micdal ?) ile Habur'u da vermeyi önermiştir. Bununla birlikte Atabeg İzzeddin'in oğlu Nureddin'in Haleb kalesinde kalmaya devam ettiğini biliyoruz. Bkz. Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.427-428; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s.380; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.205 ; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 67; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.6a; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.540-541; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 184; Ögün,

Öte yandan İzzeddin Mesud Haleb'ten ayrıldıktan sonra Haleb'te emirler arasındaki çekemezlik devam etti. Haleb'in İmâdeddin Zengi'ye geçtiği ancak henüz ona teslim edilmeden evvel Atabeg İzzeddin Mesud'un Haleb şehir muhafızlığı (*şahne*) ve ordu komutanlığı görevinde bıraktığı Muzafferüddin Gökbörü, kaleyi ele geçirmek için girişimlerde bulundu. Muzafferüddin, kendisine yakın olan Haleblilerden bir cemaat ile Şemseddin Ali b. ed-Dâye'nin evinde buluştu. Toplantıya bir kısım askerler de katıldılar. Kaleyi ele geçirmek isteyen Muzafferüddin ile adamları zırhlarını giyip kılıçlarını kuşanarak kale valisi Şihabeddin'e haber yolladılar. Muzafferüddin, Atabeg İzzeddin'in kendisine kaleye çıkmasını emrettiğini söyledi. Kale muhafızı (*dizdâr*) Cemaleddin Şazbaht, askerlerin kale dibinde silahlı olarak toplanmış olduklarını görünce kale kapıcısı Ali b. Menâ'ya tedbirli olmasını, içeriye kimseyi almamasını emretti. Muzafferüddin'e adamlarıyla kaleye giremeyecekleri ancak isterse tek başına girebileceği söylendi. Adamları ise Muzafferüddin'in tek başına çıkmasına izin vermediler. Bunun üzerine darbeci grup istediğini elde edemedi kale önünden ayrıldı. Adamlarından İbn-i Mukbil el-İsfesâlâr ona "Madem ki sen kaleye çıkıyorsun, öyleyse üzerindeki bu zırhı niye giydin?" dedi. Muzafferüddin, olanların duyulmasından dolayı özür diledi. Bu arada kale valisi Şihabeddin ve Cemaleddin Şazbaht, Hüseyin b. Yıldık'ın kaleminden Atabeg İzzeddin Mesud'a gönderdikleri bir mektupta Muzafferüddin'in Haleb'te çevirdiği entrikaları bildirildi. Mektuba askerler, nakîb ve isfehsâlâr da imza koymuştu. Atabeg İzzeddin Mesud ise Haleb'te olanları teftiş etmeye imkan bulamadı. Çünkü Salahaddin Eyyubi, Mısır'dan hareket etmiş, Haleb'e yaklaşmış

bulunuyordu. Bununla birlikte bir süre sonra Atabeg İzzeddin Mesud'a bir mektup gönderen emir Muzafferüddin Gökbörü yaptıklarından dolayı özür dileyerek, İsmailîlerin kendisini öldürmekle tehdit ettiklerini, kendisini korumak için silahlanmaktan başka yol olmadığını, kaleye bunun için çıkmak istediğini bildirdi ve olanların anlattıklarından başka bir biçimde gerçekleşmediğine yemin etti. Bu arada Toman, Muzafferüddin ile işbirliği yapan adamlarından bir grubu tutuklattı ve kaleye habsettiyse de iki gün sonra serbest bıraktı³⁸⁰.

Atabeg İzzeddin, bu andan itibaren Muzafferüddin Gökbörü'ye şüphe ile bakmaya başladı. Bir süre sonra da şüphesini haklı çıkaracak gelişmelere şahit oldu. Muzafferüddin ise Haleb kalesini ele geçirme girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması yüzünden Atabeg İzzeddin'den ve *nâib* Mücahidüddin Kaymaz'dan çekinmeye, başına bir iş gelmesinden korkmaya başladı. Kanaatimizce Gökbörü, Haleb kalesini sayet ele geçirseydi kendi şahsı için alıkoyacaktı. Görüleceği üzere Muzafferüddin, Salahaddin'e sığınmakla içinde bulunduğu rahatsız durumdan kurtulmaya çalışacaktır.

Nihayet bir süre sonra İmâdeddin Zengi, oğlu Kutbeddin'i Haleb'e göndererek kaleyi kendisi adına İzzeddin'e bağlı Toman'dan teslim aldı. Kendisi de ailesi, malları ve amcası Nureddin Mahmud'un kızı olan karisiyle Sincar'dan hareketle el-Ehass* tarafından çöl yoluyla Haleb'e geldi. Şehir ileri gelenleri

³⁸⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.52-54; Runciman'a göre Gökbörü, İmâdeddin ile İzzeddin'e karşı entrikalara girişmiştir, bkz., *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.363; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 62-63.

* Ehass, Haleb'in nahiyelerinden olup iki menzil mesafede bir yerleşim yeri. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s.112.

kendisini karşıladıktan sonra 13 Muharrem 578/19 Mayıs 1182'de kaleye çıktı. Öte yandan İzzeddin Mesud ta Sincar'ı kendisine bağladı³⁸¹.

Haleb'e yerleşen İmâdeddin Zengi, Haleb kalesi valiliğine Abdüssamed b. el-Hakkâk el-Mavsilî'yi getirdi. Ordu, hazineler ve kalenin korunması işlerini Mücahidüddin Bozğuş'a tevdi etti. Bunun üzerine Cemaleddin Şazbaht, uzun süre sürdürdüğü kale valiliğinden azledilmiş olarak kaleden indi. İmâdeddin, Haleb'teki *kâdlılık*, *hatıblık* ve *reislik* görevlerini ise kardeşi ve amcası oğlu zamanındaki gibi yerinde bıraktı. Vezirliğe, Nureddin Mahmud'un veziri olan Muvaffakuddin Halid el-Kayserânî'nin kardeşi olan Bahaeddin ebu'l-Feth Nasr b. Muhammed b. el-Kayserânî'yi getirdi. Haleb'teki şii'lerin şehrin doğu bölümündeki mescid ve camilerde el-Melik es-Salih zamanında elde ettikleri kendi şiarlarıyla hareket etme selahiyetlerini tanıdı. İmâdeddin, Hârim'i yönetmekte olan Serhak'ı yerinde bıraktı. Kale valiliğinden azlettiği Şazbaht'ı Nureddin Mahmud'un kızının vekili olarak kıza ait olan Azaz ve kalesinde "hakem" tayin etti. Şazbaht, bu arada Franklarla sulh yaptı. İmâdeddin, ayrıca amcası ve amcaoğlu zamanındaki adetlere uygun olarak Haleb halkına ihsanlarda bulunmayı ihmal etmedi³⁸².

Bu arada Salahaddin Eyyubi, İmâdeddin'in Haleb'i aldığını öğrenince, "Vallahi Haleb'i aldık" dedi. Bunun üzerine adamlarından bazıları ona "Nasıl oluyor da , İzzeddin Haleb'i alınca elimizden çıktı diyorsun da İmâdeddin alınca, Haleb'i

³⁸¹ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.44-45; İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-taleb*, s.178;ayn. mlf., *Zübdetü'l-Haleb*, III,s.54; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s.183; *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.378; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s. 367'de İmâdeddin'in Haleb'e 16 Muharrem'de girdiği kayıtlıdır.

³⁸² İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.55.

aldık diyorsun?” dediler. Bunun üzerine Salahaddin, “Çünkü İzzeddin, rical ve mal sahibi bir hükümdardır. İmâdeddin ise bunlardan mahrumdur” cevabını verdi³⁸³.

Haleb’le Sincar’ın el değiştirmesi sırasında İmâdeddin’in tehdidinin yanı sıra Mücahidüddin Kaymaz ile diğer emirlerin de rolü olduğu anlaşılmaktadır. Kaynağa göre Mücahidüddin Kaymaz ile emirler, İzzeddin’e Haleb’i İmâdeddin’e teslim edip Sincar’ı almasını teşvik etmişlerdir. Mücahidüddin Kaymaz’ın Haleb’in Sincar karşılığında İmâdeddin’e teslim edilişinde ısrarlı davranmasının nedeni, Haleb’in Salahaddin Eyyubi’ye karşı savunma zorluğuyla birlikte, Haleb’in İzzeddin’e geçişi ile ona bağlı yerlerin ve askerlerin artışı yüzünden Mücahidüddin Kaymaz’ın Atabeg katındaki nüfuzunun azalma tehlikesidir. Atabegin etrafında askerî sınıftan az insanın bulunması Mücahidüddin Kaymaz’ın işine gelmekte, nüfuzunu artırmakta idi. Oysa Haleb emirleri de İzzeddin’e bağlanınca bu durum, Kaymaz’ın İzzeddin üzerindeki nüfuzuna gölge düşürecekti. Üstelik Haleb ordusu Musul askerinden farklı bir yapıda idi ve bu durum Kaymaz’ın işine gelmiyordu. Ayrıca Haleb hazineleri Musul’a taşınmıştı, boş bir şehrin kaybından korkulmamalıydı³⁸⁴.

Atabeg İzzeddin Mesud, Musul’a döndükten sonra Atabegliğinin karşılaştığı en ciddi problemlerle uğraşmak zorunda kalacaktır. Musul Atabegliği, Haleb’in İmâdeddin’e geçişi ve Salahaddin Eyyubi’nin Mısır’dan Suriye’ye ilerlemesi ile Suriye ile bağlarını yitirmekle kalmayacak, bu bölgede ve el-Cezire bölgesinde Musul’a bağlı kale ve kentleri birer birer elinden çıkışına şahit olacaktır. Henüz

³⁸³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.55.

³⁸⁴ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.44 -45; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.378; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.183; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.428; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 67; M.M.İbrahim, *Sincar*, s.49.

Salahaddin Suriye'ye gelmeden el-Cezire'de karışıklık başlamıştı. Haleb'ten fedakarlık belki bunların ilkiydi ve ama asla sonuncusu olmadı. İlk kopuş, Bire'de gerçekleşti.

Bîre (Birecik) Kalesinin Musul'dan Ayrılarak Eyyubiler'e Bağlanması

el-Cezire bölgesindeki Musul Atabegliği kalelerinden Bîre (Birecik) kalesi hakimi Şihabeddin Muhammed b. el-Artukî, 570/1175 yılında ölmüş, yerine oğlu Muinüddin geçmişti. Muinüddin, 1176 yılında Mardin'de Necmeddin Alpi'den sonra Artuklu hükümdarı olan babasının yeğeni Kutbeddin İlgazi'yi tanımadı ve Musul Atabegi İzzeddin Mesud'a sığındı. Bunun üzerine harekete geçen Kutbeddin İlgazi, 577/1182 yılında, dostu, akrabası ve *methûn* olan Musul Atabegi İzzeddin Mesud'tan, yine bir başka akrabası olan Bîre hakimi Muinüddin ibn Şihabeddin üzerine yürümek için izin istedi. *Methûn*un izin vermesi üzerine harekete geçen Kutbeddin İlgazi, Sümeysat üzerinden Bire'ye gelerek kaleyi kuşattı. Fırat'a hakim müstahkem bir yerde bulunan Bire kalesi, zaptedilemedi. Kaledeki askerler, kuşatmaya karşı şiddetli bir savunma gösteriyorlardı. İşte bu sırada kale hakimi Muinüddin, Artuklu muhasarasından kurtulmak maksadıyla hediyeler göndererek Salahaddin Eyyûbî'ye başvurdu. Muinüddin, yardım etmesi karşılığında itaatini arz edeceğini Salahaddin'e bildiriyordu. Bîre hakiminin talebini kabul eden Salahaddin Eyyûbî, Kutbeddin İlgazi'ye bir mektup göndererek kuşatmaya son vermesini ve Mardin'e dönmesini istedi. Kutbeddin İlgazi, Salahaddin Eyyubî'nin sözünü dinlemedi ve kuşatmaya devam etti. Ancak kuşatmanın uzaması ve Salahaddin'in ordusuyla Mısır'dan hareket ettiğinin haber alınması üzerine Bîre önlerinden ayrılarak Mardin'e dönmek zorunda kaldı. Böylece Bîre, Artuklu kuşatmasından kurtulurken Musul Atabegliği ile de bağını koparmış oldu ve Salahaddin Eyyûbî'ye

bağlandı. Bu arada Bire hakimi, Salahaddin Eyyûbî'nin hizmetine girmenin yanısıra onu Güney Doğu Anadolu ve el-Cezire bölgesine yürümesi hususunda teşvik etti ve yapacağı askerî faaliyetlerde mihmandarlık vaadinde bulundu³⁸⁵.

SALAHADDİN EYYUBÎ'NİN EL-CEZİRE SEFERLERİ VE MUSUL ATABEGLİĞİ'NİN DİRENİŞİ

Musul Atabegliğinin I. İzzeddin Mesud zamanında Kuzey Irak'ta karşılaştığı en önemli sorun Salahaddin Eyyûbî'nin düzenlediği el-Cezire seferleri olmuştur. Esasen Salahaddin Eyyûbî, Nureddin Mahmud'un devletine ve ülkesine hakim olmak üzere onun ölümünden sonra hemen harekete geçmiş ve bu uğurda Mısır'dan sonra Dımaşk merkez olmak üzere Suriye bölgesine hakim olmuştu. Onun, asıl maksadının belki de *cihad* olmadığı, Zengi topraklarını kendi hakimiyeti altında birleştirmek olduğu 1174 yılından itibaren yaşanan olaylarla ortaya çıkmaktadır³⁸⁶. Haleb'teki el-Melik es-Salih, 1175 ve 1176 yıllarındaki savaşlar sonunda kendisine *tâbi* hale gelmişti. Artuklu hükümdarları da Zengi bağımlılığından kurtularak onu *metbû* tanımışlardı. Salahaddin, bu hakimiyet mücadelesinde rakiplerine üstünlüğünü kabul

³⁸⁵ İbnü'l-Esîr *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 378-379; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.167-168; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadoludaki Türk Devletleriyle Münasebetleri".

³⁸⁶ P.M. Holt, *Haçlılar Çağı*, s.55. Holt'un bu görüşüne katılmakla birlikte Salahaddin'in *cihad* mefhumunu gözardı edemeyeceğini düşünüyoruz. Salahaddin Eyyubi, samimi bir Müslüman'dı. Zengi topraklarını ele geçirme planı, Haçlılar üzerine topyekün ve güçlü bir şekilde yürümenin ön şartı olarak ortaya çıkmaktaydı. Zengi hanedanı mensuplarına hiç müsamaha etmediğini, Zengi iktidarını bitirmeyi amaçladığını biliyoruz. Onun, Haçlılar üzerine yürümek için, Müslüman kamuoyunu

ettirmişti. “Salahaddin, Haleb’te bulunan kâimmakâmı Melik es-Salih’in durumunu düzeltmek, ülkeyi elinden almak isteyen memlûklerinden kurtarmak istiyordu. Ona göre Melik es-Salih’in devleti, yanlış ilaçlar yüzünden hastalıklı bir hale gelmişti”³⁸⁷. el-Melikü’s-Salih’in 1181 yılı sonundaki ölümü üzerine Haleb’in yeniden Musul’daki Atabeglere geçmesi onun Suriye’deki hedeflerine engel teşkil etmekteydi. Ayrıca bölgede Haçlılara karşı yapılacak topyekun *cihada* katılacak bir Müslüman birliğini de baltalayacaktı. Bu ise kafir Haçlıların Suriye içlerine yönelerek kolayca saldırılarda bulunmalarına uygun fırsat sunacaktı. Haleb’in el değiştirmesi ve 1180 yılında yapılan anlaşmanın süresinin dolması ve son olarak el-Cezire’nin bir kısım hükümdarlarının kendisini bölgeye davet ve Musul üzerine yürümeğe teşvik etmeleri üzerine Mısır’dan ayrıldı. Sultan, Haleb’i Zengîler’den almak ve velinimetini olan bu hanedanın son temsilcilerini kendisine bağlamak arzusundaydı. Bu teşvikler sonucunda Salahaddin Eyyubi, sadece el-Cezire’ye yürümekle kalmayacak, Atabegliğin merkezi Musul’u da kuşatma altına alacaktır.

Salahaddin Suriye’deki değişikliklere müdahale etmek ve hakimiyetini yeniden pekiştirmek maksadıyla Mısır’dan ayrılırken, Bire hakimi Muinüddin, itaatini bildirerek Musul üzerine harekâta özendirmektedir. Ayrıca el-Cezire’nin diğer hükümdarlarından Harran hakimi Muzafferüddin Gökbörü, Seruc hakimi İbn-i Malik, Hısn-ı Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed te Sultanın el-Cezire ve Musul’a yürümesi hususunda teşvikten geri durmuyor, her türlü yardımı yapacaklarını vaat ediyorlardı. Bu hükümdarlar gönderdikleri elçilerle Sultana itaat ettiklerini

desteğine almak üzere Zengi topraklarını ele geçirmeye girişmesi, şahsi iktidar emelleriyle örtüşen bir meseledir.

³⁸⁷ Ebû Şâme, *Kitâbu’r-Ravzateyn*, (RHC, Tome:IV), s.213.

bildirdiler³⁸⁸. Harran hakimi Muzafferüddin Gökbörü'nin itaatini içeren mektubu, Sultanın Beyrut kuşatması sırasında geldi. Elçi, Sultanın el-Cezire'ye yürümesi halinde Muzafferüddin'in kendisine iltihak edeceğini bildiriyordu³⁸⁹. Ayrıca Hısn-ı Keyfâ Artuklu hakimi Nureddin Muhammed b. Kara Arslan da Sultanı teşvik edici ve onunla birlik olduğunu ifade eden bir mektup gönderdi.

Bu arada Salahaddin Eyyubi'nin, el-Melik es-Salih'in ölümünden sonra Haleb'in İzzeddin Mesud'a geçişi ve az sonra da İmâdeddin'le Sincar karşılığında el değiştirmesi sırasında duruma müdahale etmeyişi, 1180 yılında imzaladığı Göksu anlaşmasıyla izah etmek gerekir. Nitekim Sultan, anlaşmanın şartları ve süresi uyarınca iki yıl müddetle hiçbir Müslüman hükümdar memleketine tecavüzlerde bulunmamıştır. Anlaşma süresinin sona ermesiyle de Salahaddin, hem bölgede cereyan eden olaylar ve hem de bölge hakimlerinden bazılarının kendisini teşvik etmesi üzerine Mısır'dan hareket etmiştir. Sultan, Mısır'dan hareket etmezden evvel de savaş halinde bulunduğu Haçlılar'la iki yıllık bir ateşkes imzalamayı ihmal etmemiştir.

Haleb hakimi el-Melik es-Salih İsmail'in öldüğü (Aralık 1181) sıralarda Mısır'da bulunan Salahaddin Eyyûbî, "Aramızda yemin var, kimseyi mağdur edemeyiz" diyerek her hangi bir harekette bulunmamıştı. Ancak bir süre sonra Haleb'in İzzeddin Mesud'a geçtiğini öğrenince Suriye'nin elinden çıkacağından korktu ve "Haleb elimizden çıktı, ondan bir şey istemek mümkün değil" dedi³⁹⁰. İbn-i Şeddâd, Eyyubi Sultanının, Haleb'in İzzeddin Mesud'a geçmesiyle birlikte

³⁸⁸ Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler*, s.48.

³⁸⁹ Malcolm Cameron Lyons-D.E.P. Jackson, *Saladin The Politics of the Holy War*, Cambridge 1984, s.174.

³⁹⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.46.

Suriye'nin Haçlılara geçmesinden endişe ettiğini kaydeder. Bir süre sonra Haleb'in Sincar'la trampa edildiğini ve İmâdeddin Zengi'ye geçtiğini duyar duymaz da Suriye seferi için hazırlıklarını tamamladı. Öte yandan İbnü'l-Esir, şayet "Salahaddin, el-Melikü's-Salih'in ölümü sırasında Suriye'de bulunmuş olsa idi Haleb'in ve Hama'nın İzzeddin'in eline geçmesine müsaade etmezdi" demektedir³⁹¹.

Salahaddin Eyyubi ise görüleceği üzere Suriye'ye girdikten sonra Fırat nehrini geçerek el-Cezire bölgesini girecek ve bu bölgede bir çok yeri zaptettikten başka Musul'u da kuşatacak, ardından Haleb'e yönelecek, orayı İmâdeddin'den alacak, sonra Sincar'ı, Habur'u, Nusaybin'i ele geçirecektir. Tarihçi İbnü'l-Esir, bütün bu olanların, Haleb'in İmâdeddin Zengi'ye teslim edilmesinden kaynaklandığını söylemektedir³⁹².

Salahaddin Eyyubi Suriye'de meydana gelen gelişmeler üzerine Mısır'daki Haçlılar'la bir ateşkes antlaşması yaptıktan sonra 5,000 süvariden oluşan ordusuyla Kahire'den ayrıldı (5 Muharrem 578). Bu onun Kahire'yi son görüşü olacaktı. Bunu çocuklarının hocalarından biri, bir şiirle Sultan'a hatırlattı³⁹³. Sultanın bu kehaneti

³⁹¹ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.45; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.377-378; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.183; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.363'te Salahaddin'in el-Cezire'ye yönelik harekâtının şark hükümdarları arasında iki yıl süreyle geçerli olan anlaşmanın süresinin bitiminde, Eylül 1182'de, başladığına dikkat çekmektedir.

³⁹² İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s.183.

³⁹³ Sultan Salahaddin Kahire'den ayrılırken onu uğurlamaya gelenler arasında çocuklarının hocalarından birisi, onun bir daha Kahire'ye dönemeyeceği anlamına gelen bir şiir okumuş, şairin kehanette bulunduğunu düşünenler, gerçekten Salahaddin ölünceye dek Kahire'ye dönemediğini görünce kehaneti haklı bulmuşlardı. Bir çok kaynakta yer alan şiirin dizeleri şöyledir:

ciddiye alıp almadığı bilinmiyor ama kendisi bir daha Mısır'a dönememiştir. 17 Safer 578/22 Haziran 1182'de Dimaşk'a girdiğinde burada fazla kalmadı. Bu bölgede bulunan Haçlı beldelerini yağmalayan Sultan, Beyrut'taki Haçlılar'ı sıkıştırarak, kendisi el-Cezire seferinde iken Dimaşk'a saldırımlarına engel olmak istedi. Salahaddin denizden ve karadan kuşattığı Beyrut'un muhasarasının uzayacağını görünce kuşatmayı kaldırdı. Beyrut'tan ayrıldığı sırada mühim bir haber aldı. Gelen haberlere göre Musullular, Haçlılarla yazışıyor, onlara elçi gönderip para vaat ederek Sultanın hudutlarına saldırmaya teşvik ediyor ve onlarla dostluk kuruyorlardı. Bu andan itibaren Salahaddin Eyyubi, Musulluların, yaptıkları yemini bozduklarını anladı ve onlar üzerine yürümeğe karar verdi. "Cihadın onlar üzerine sefer yapmadan tamamlanamayacağı" kanaatine sahip olan Salahaddin, Suriyedeki hakimiyetine bir gaile teşkil eden Haleb üzerine yürümek için uygun gerekçeyi de böylece buldu. Salahaddin Eyyubi, Halife'ye bir mektup yazarak Haleb'i zapt etmek için izin istedi. Salahaddin mektubunda gerekçe olarak "Atabegliğe mensup olanların İslâm birliğini bozarak Müslümanlara karşı Franklarla anlaştıklarını ve İsmailîlerle de ittifak yaptıklarını" ileri sürdü³⁹⁴. Sultan, Haçlı sınırlarını koruması ve vekalet etmesi için yeğeni İzzeddin Ferruhşah'ı Dimaşk'a gönderdikten sonra kendisi de

"تمتع من شميم عرار نجد فما بعد العشيبة من عرار"

bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.555; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, s.77; Ebu'l-Fidâ, *Tarihü Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 67.

³⁹⁴ Sıbt'ın naklettiği bu bilgiye göre Salahaddin henüz Mısır'dan ayrılmamışken Atabegliğin Haçlılarla işbirliği yaptıklarını öğrenmiş ve Haleb üzerine yürümek için Halife'ye yazdığı mektubun cevabını Mısır'da beklemiştir. Bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII, I, s. 367; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.205; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, (RHC, Tome:IV), s.222; Gibb, *Life of Saladin*, s.32-33 ; Stevenson, *Crusaders in the East*, s.229.

ordusuyla Haleb yönüne hareket etti. Baalbek üzerinden, Hıms'a gelip Asi nehri kıyısında karargah kuran Eyyubi ordusu, daha sonra Hama'dan geçerek Haleb önlerinde görüldü. Sultan, Haleb'e yaklaştığı sırada kafasını kurcalayan bir sorunun cevabını arıyordu ki bu cevabı bulmasında Muzafferüddin Gökbörü yardımcı oldu. Sultan, Haleb'i kuşatmak yada burayı geride bırakıp el-Cezire kaleleri üzerine yürümek konusunda tereddüde düşmüştü. İmdadına Muzafferüddin Gökbörü'nün elçisi yetişti. Sultan, Harran hakimi tarafından Fırat kıyılarında bekleniyordu³⁹⁵.

Öte yandan Salahaddin Eyyubi'nin hareketini haber alan Haleb hakimi İmâdeddin Zengi, Musul'a haber göndererek yardım istedi. Musul Atabegi İzzeddin Mesud, Haleb'in Salahaddin'in eline geçmesine mani olmak için ordusu ve *nâibi* Mücahidüddin Kaymaz ile birlikte Musul'dan ayrıldı. Nusaybin üzerinden Dara'ya geldiğinde Salahaddin'in gerçek niyetini anladı. Urfa'ya asker sevk ederek savunmasını güçlendirmeye çalıştı. Ayrıca orduda Salahaddin yanlısı emirlerin hareketleri onu rahatsız etti. Emirlerinden bazıları Salahaddin Eyyubi'ye meyletmekteydiler. Hatta ileri gelenlerinden birisi İzzeddin'den ayrılarak Fırat'ı geçti ve Salahaddin'in yanına gitti. Bu, Harran hakimi Muzafferüddin Gökbörü idi. Atabeg İzzeddin, bu andan itibaren emirlerinden hiçbirine güvenmedi ve daha ileri gitmekten vazgeçerek Musul'a döndü³⁹⁶.

³⁹⁵ İsfahânî, *el-Bark eş-Şâmî*, neşr. R. Şeşen, İstanbul 1979, V.Cilt, s.2; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.55-56; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 205; Şeşen, *Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s.272-273; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 122; Lyons-Jackson, *Saladin The Politics of the Holy War*, s. 171.

³⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.183; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.205.

Salahaddin Eyyubi, 18 Cemaziyülevvel 578/19 Eylül 1182'de Haleb önlerine geldi. Karargâh kurduğu Aynu Eşmûnî'ten* üç gün sonra ayrıldı ve el-Cezire'ye yöneldi. İbnü'l-Adim'in kaydına göre Haleb hakimi İmâdeddin Zengi, Haleb önlerinde konaklamakta olan Salahaddin'e Sincar'ı fethedip kendisine vermesi şartıyla Haleb'i teslim edebileceğini söylemişti. Aynı müellif, İmâdeddin'in psikolojisi hakkında da bilgi verir. Buna göre İmâdeddin, o günlerde, Sincar karşılığında kardeşiyle Haleb'i trampa etmiş olmaktan son derece pişmanlık duymuştur. Çünkü Haleb'e vasil olduğu zaman hazine ve mallardan hiçbir şey bulamamış, kale silah alet ve diğer şeylerden tamamen boşaltılmış idi. Üstelik şu anda Melik Nasır (Salahaddin) komşusu idi³⁹⁷.

Salahaddin Eyyubi, Fırat nehrine ulaştığı bir sırada Atabeg İzzeddin Mesud'un *iktâ* ettiği Harran'ın sahibi Muzafferüddin Gökbörü kendisine katıldı. Muzafferüddin Gökbörü ile Atabeg İzzeddin Mesud arasında Muzafferüddin'in Haleb kalesini ele geçirme teşebbüsü yüzünden düşmanlık girmişti. Bu yüzden Muzafferüddin, Musul'da Mücahidüddin Kaymaz'ın kendisine kötülük yapacağından korktuğundan Sultana sığınmıştı. İsfahanî'nin aktardığına göre Muzafferüddin, Sultanı Haleb'i bırakıp el-Cezire'ye yürümesi konusunda ikna ederken, Haleb'in zaptının el-Cezire'yi almasına bağlı olduğunu, el-Cezire'yi alması halinde Haleb'in doğu ile irtibatı kesileceğinden tesliminin kolaylaşacağını, aksi halde Haleb'in muhasarasının uzayacağını ve el-Cezire'yi de ele geçirmekten alıkoyacağını

* Aynu Eşmûnî, Aynu Eşmûl diye de bilinir. Haleb'in dışında kible istikâmetinde gezinti yeri. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s.200-201; İbnü's-Şihne, *Dürrü'l-Müntehab*, s.255.

³⁹⁷ İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.56-57; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, s.178; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.205-206; M.M. İbrahim, *Sincar*, s.53.

belirtmiştir. Salahaddin, doğru kararlar konusunda bu tür danışmanların görüşlerine her zaman itibar ederdi. Haleb'ten ayrılarak Muzafferüddin'le birlikte Fırat'a doğru ilerledi³⁹⁸.

Bu arada Haleb'in Salahaddin Eyyubi'ye geçmesine engel olmak üzere ordusuyla Musul'dan ayrılan Atabeg İzzeddin Mesud, Dârâ'da, Eyyubi Sultanının Fırat'ı geçtiğini öğrenince, Urfa'ya asker sevkedip Musul'a dönmüştü³⁹⁹.

³⁹⁸ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.45-46; İsfahânî, Muzafferüddin Gökborü'nün Salahaddin'i ikna için yaptığı konuşmayı kaydetmiştir. Muzafferüddin'in konuşması şöyledir: "Ben senin kölelerinden biri olarak, sana değer veren, sana dost olana dost, düşman olana düşman olan bir kimseyim. Bu memleketler senindir. Yanına gelmişken bu hususu belirtmemem samimiyetsizlik olur. Bir kere oraları ele geçirirsen Haleb'in doğu ile irtibatı kesilir, kolayca fethedebilirsin. Aksi takdirde Haleb muhasarası seni diğer mühim işlerden ve el-Cezire'yi ele geçirmekten alıkoyar. El-Cezire halkı seni sever ve sayar. Bir Fırat'ı geç; göreceksin, melikler anahtarlarını sana teslim edecekler. Ben Harran'da daima seni özlüyor ve sana hizmet menbaından su içmek istiyorum. Orası sana fedadır, seni sevenlerle doludur. Bundan sonra Ruhâ'nın işi kolay; Rakka kölen; Habur senden haber bekler; Dârâ evin; ele geçirirsen Nusaybin nasibindir. Musul'u ele geçirirsen büyük bir mülke kavuşursun. Artık bu fırsat kaçırılmaz. Ben varken Âmid sana karşı gelebilir mi?", bkz. *el-Bark*, V, s. 6-7; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.57 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.383; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.429; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.262,265; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.205-206; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, (RHC, Tome:IV), s.223 ; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 68; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.6b; Şeşen, *Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s.273-274 ; Lyons-Jackson, *Saladin The Politics of the Holy War*, s. 174; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 64-65.

³⁹⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.383; G. Ögün'ün dediği gibi Muzafferüddin, Salahaddin'e Fırat'ı geçtikten sonra değil, geçmeden katılmıştır., *Begteginliler*, s. 65; M. Kürd Ali, *Hıtu's-Şam*, II, s.52-53.

El-Cezire'ye yönelen Eyyûbî ordusu Bire'nin karşısında Fırat kıyısında karargah kurdu. Askerler, nehir üzerine kurulan bir köprüden karşı tarafa geçtiler. Bire'ye giren Salahaddin Eyyubi, çevre emirlere mektuplar yazarak onları itaate davet etti. Yazdığı mektuplarda kim daveti kabul ederek itaat arzeder ve kafirlerle cihad esnasında askeri yardımda bulunursa ülkesinin masun kalacağını bildirdi. Urfa üzerine yürüme hazırlıklarının yapıldığı sırada Hısn-ı Keyfa'dan dönen elçisinden Nureddin Muhammed'in itaat ettiğini öğrendi. Nureddin Muhammed, askerleriyle Sultanın hizmetine geleceğini bildiriyor, bu arada Âmid hakimine karşı Sultandan yardım istiyordu. Sultan da ona yardım edeceğine söz verip elçisini Nureddin'in elçisiyle geri gönderdi. Salahaddin Eyyubi, el-Cezire harekatı sırasında Harran hakimi Muzafferüddin Gökbörü, Hısn-ı Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed ve Bire hakimi ile birlikte hareket ediyordu⁴⁰⁰.

1182 Eylül'ünde Urfa'ya gelen Eyyubi ordusu kaleyi kuşattı. Urfalılar, Eyyubi saldırılarına karşı şiddetli bir savunma yaptılar da en fazla üç hafta direnebildiler. Bu süre sonunda direnişin bir işe yaramayacağını anlayan Urfa emiri Fahreddin Mesud b. Ali b. ez-Za'ferânî emân karşılığında şehri ve kaleyi Salahaddin'e teslim etti. Böylece Urfa'ya hakim olan Salahaddin Eyyûbî, burayı Harran hakimi Muzafferüddin Gökbörü'ye verdi. Salahaddin Eyyubi daha sonra Harran üzerinden Rakka'ya yürüdü. Rakka emiri Kutbeddin Yinal b. Hassân el-Menbicî de emân ile teslim oldu. Kaleden çıkmasına izin verilen Kutbeddin Yinal, Musul Atabegi

⁴⁰⁰ Isfahânî, *el-Bark*, V, s. 7-9; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.384; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, (RHC, Tome:IV), s.227; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.68; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.6b; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri".

İzzeddin Mesud'un yanına gitti. Böylece Rakka da Salahaddin'e geçmiş oldu. Sultan, bundan sonra sırasıyla Habur, Karkisiya, Mâkisîn, Arabân şehirlerini de ele geçirdi. Habur valiliğini Cemaleddin Hoşterin el-Edekşî (?)'ye verdi. Sonra da Nusaybin'e yürüyerek kuşatma altına aldı. Kısa süren bir kuşatmadan sonra Nusaybin'e de hakim olan Sultan, burayı Erbil'in Hikemiyye aşiretine mensup emir Hüsameddin ebu'l-Heyca es-Semîn'e iktâ etti. Sultan Nusaybin'de işleri yola koyduktan sonra Bek'â'yı ve Beled şehirlerini de aldı. Artık Dicle'ye ulaşmış bulunuyordu. Ordusu Musul önlerinde göründü⁴⁰¹. Kuşatma her an başlayabilirdi. Isfahânî'nin ifadesiyle

* Esasen, "arazi parçası, bölge" demek olan Bek'â, Musul ile Nusaybin arasında büyükçe bir kasaba olup köyleri ve Berkaîd adında kendine bağlı bir küçük kasabası bulunmaktadır. Yâkut, Bek'â da bulunan binaların tamamının kubbeli olduğunu söylemektedir bu durum, günümüzde Harran'da bulunan geleneksel mesken mimarî yapısını andırdığını düşündürmektedir. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s.471-472.

⁴⁰¹ Isfahânî, *el-Bark*, V, s. 9-12,14; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 384; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.429; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s.380; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.205-206, Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, s.78; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.68 ; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.6b-7a; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.543; İbnü'l-İmâd'ta Salahaddin Eyyubi'nin el-Cezire seferiyle ilgili notlarında yanlış bilgiler vardır. Müellif, Salahaddin'in Musul'a gelmeden evvel Sincar'ı aldığını söylemekte ve ayrıca Musul kuşatmasından vazgeçip Haleb'i Sincar karşılığında İzzeddin Mesud'tan aldığını belirtmektedir. Oysa biliyoruz ki bu sırada Haleb İzzeddin'in kardeşi İmâdeddin Zengi'ye aittir. Bkz., *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.259; Zehebî, Salahaddin'in el-Cezire seferini oldukça özet bir şekilde kaydeden müelliflerdendir. Müellif, Salahaddin'in Halifenin Musul kuşatmasına son vermesini rica etmesinden sonra Harran, Sincar, Nusaybin, Rakka, Bire ve yanlış olarak Halebi İzzeddin Mesud'tan aldıktan sonra tekrar ona bırakıp Mısır'a döndüğünü kaydeder. *Düveli'l-İslâm*, s. 90; M.Kürd Ali, *Hutatu's-Şam*, II, s.53; Şeşen, *Anadolu Tarihiyle*

“...Böylece birkaç aylık seferlerimiz esnasında atlarımızı Nil, Fırat ve Dicle’den suladık. Herkes kulağını bize verdi. Memleketteki iktâ sahipleri bölük bölük gelip bize iltihak ettiler...”⁴⁰²

Salahaddin Eyyubi, görüldüğü üzere kuşatmaya karar verdiği Musul’un batı, kuzey-batı ve kuzeyinde bulunan bütün kent ve kaleleri birer birer zaptediyor, Musul’un alabileceği yardım yollarını kapatıyordu. Ayrıca bu suretle Musul’u kuşatması halinde arkasını da emniyete almış oluyordu. Salahaddin Eyyubi, bölgede hakimiyetini yerleştirirken bölge hakimleri de askerleriyle onun safında savaşımlara iştirakle ordusunu takviye ettiler.

Atabegliğin Zor Günleri: Musul’un Salahaddin Eyyûbî Tarafından Birinci Defa Kuşatılması (1182)

Salahaddin Eyyûbî, Nusaybin’de emirleri ile bir istişare toplantısı düzenleyerek Musul’un muhasarasının uygun olup olmadığını müzakere etti. Muzafferüddin Gökbörü, Salahaddin’in yeğeni Nâsıreddin Muhammed ve bir grup emir Musul’un kuşatılmasını teklif ettiler. Onlara göre Musullular, Salahaddin’in yürüyüşünü duyunca kenti terkederek dağlara kaçmışlardı. Nasıruddin Muhammed, Musul zaptedilir ve şayet kendisine verilirse Sultana çok miktarda mal vereceği vaadinde bulundu. Sultanın bu görüşe muvafakat etmesi üzerine Nasıruddin, ona bir miktar hediye verdi. Bundan sonra Eyyûbî ordusu Musul üzerine yürüdü⁴⁰³.

İlgili Bahisler, s.275-278; Dakukî’nin bu konuları işleyişi yetersizdir bkz., *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 123; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.78.

⁴⁰² Isfahânî, *el-Bark*, V, s.,14; Şeşen, *Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s.278; Lyons-Jackson, *Saladin The Politics of the Holy War*, s. 178.

⁴⁰³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.384-385; G. Öğün, *Begteginliler*, s. 66.

Devrin kaynakları Salahaddin'in Musul kuşatması hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ama yine de en ayrıntılı bilgiyi İbnü'l-Esir'den öğreniyoruz:

Salahaddin Eyyûbî daha sonraları da almak isteyeceği ama asla giremeyeceği Musul'a yaklaşırken, Musul Atabegi İzzeddin Mesud, *nâibi* Mücahidüddin Kaymaz ile birlikte derhal müdafaâ tedbirleri aldı. Atabeg, Musul'un savunması için hiç bir masraftan kaçınmadı. Askerî önlemlerin yanısıra diplomatik girişimlerde de bulundu; komşu hükümdarlar ve Halife'den yardım istedi. Mevcut ordusuna ilaveten yedek piyade ve süvarilerini de devreye sokan Atabeg, savunma tertibatı için görenleri hayrete düşürecek kadar çok silah ve savaş aletleri hazırlattı. Musul'un savunması için Musul halkının da gönüllü bağışlarda bulunduğu anlaşılıyor. Musul'un müdafaasını Mücahidüddin Kaymaz idare etmekteydi. Mücahidüddin, müdafaâ için hazırlıklarla bizzat ilgilenmiş, Musul'un güvenliği için Ceziretu İbn-i Ömer, Sincar ve Erbil'i asker ve mühimmat ile teçhiz etmişti. Tüm kenti saran ve oldukça yüksek surlara sahip olan Musul'un savunması için surlar üzerinde sayısız insan istihdam edilmiş, bu iş için kent halkı gönüllü olarak savunmaya iştirak etmişlerdi⁴⁰⁴

Eyyubi ordusu 11 Receb 578/10 Kasım 1182'de Perşembe günü Musul önlerinde göründü. Sultan, şehre yaklaşp büyük ve tecrübeli kumandanlarıyla birlikte surun etrafını dolaştığı ve Musul'un savunma tertibatını gördüğü zaman hayrete düştü. Şehir tamamen büyük ve yüksek surlarla çevriliydi; üstelik surlar üzerinde sayısız insan görünüyordu. Eyyubi Sultanı içine düştüğü ümitsizliği bizzat yanındakilerle paylaştı. Onlara, kuşatma için mancınık kurdurmanın fayda etmeyeceğini, burçlardan biri yıkılsa bile kentteki kalabalık yüzünden zaptın

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.385; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 380.

mümkün olamayacağını söyledi. Yeğenine, “Ordugâha dönünce verdiğin malları al, götür. Sana verdiğimiz sözde duruyoruz” dedi. Yeğeni, “Ben verdiğim mallardan vazgeçtim. Bu şehir gerçekten zaptedilmez!” diyerek o da ümitsizliğini belirtti. Salahaddin ayrıca kendisini Musul’u almağa teşvik etmiş olmalarından ötürü de Muzafferüddin Gökboru ile, amcası Şirkûh’un oğlu Nâsıruddin Muhammed’e kızarak: “Siz beni yanıltıp burayı zapta teşvik ettiniz. Eğer başka bir yere yürüseydik hiç şüphesiz daha kolayca şöhret ve kudrete kavuşurduk. Buraya önce karargâh kurup sonra döndüğümüz zaman itibarımız sarsılacak, keskinliğimiz körelecek, kuvvetlerimize gölge düşecektir” dedi⁴⁰⁵.

Bununla birlikte Eyyubi askerleri ertesi gün şehri kuşatmaya giriştiler. Salahaddin, kendisine bağlı birliklerle şehrin batısındaki Kinde Kapısı (Bâbu'l-Kinde)⁴⁰⁶ önüne inerken, kardeşi Tâcu'l-Mülûk Börü kuzeydeki İmâdiye Kapısı (Bâbu'l-İmadî)⁴⁰⁷ önüne, Takiyyüddin Ömer ile Hısn-ı Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed’in kuvvetleri şehrin doğusundaki Köprü Kapısı (Bâbu'l-Cisr)⁴⁰⁸ önünde karargâh kurdular⁴⁰⁹.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.385; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.205; G. Öğün, *Begteginliler*, s.66.

⁴⁰⁶ Bâbu'l-Kinde, Musul'un kapılarından biri.

⁴⁰⁷ Bâbu'l-İmadî, Musul'un İmâdeddin Zengi tarafından yaptırılan kapısı olup, şehrin kuzeyindedir.

⁴⁰⁸ Bâbu'l-Cisr, Musul'un kapılarından biri, Dicle tarafındadır.

⁴⁰⁹ İsfahânî, *el-Bark*, V, s. 16; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s.278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 385-386; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 68; el-Hazrecî'ye göre Sultan, Bâbu'l-İmadî önlerine inerken, Tâcu'l-mülûk Bâbu'l-Haşed (?) önlerine, Takiyyüddin Ömer de Bâbu's-şark tarafına inmiştir. Bkz., *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.7a.

Hücuma başlayan Eyyûbî kuvvetleri ve müttefiklerine şiddetle karşı koyan Musullular, düşmanın kuşatmadan bir sonuç elde edememesine yarayan bir direnç gösteriyorlardı. Kuşatma sırasında şehirden çıkan Musul askerleri, Eyyubî kuvvetleriyle çarpışmaya girişiyor, bir hayli zayıat verdirdikten sonra yeniden kaleye kapanıyorlardı. Bu sırada yeğeni Takiyyüddin Ömer, Salahaddin'e, Musul'un etrafına mancınık kurdurulmasını önerdi. Salahaddin, görünüşe göre mancınık kurdurmanın da işe yaramayacağını bile bile bu öneriyi de yerine getirdi Musul surları etrafına 9 mancınık kurduruldu. Gerçekten de Sultanın endişe ettiği gibi Musullular gizlice kaleden çıkarak bu mancınıkları ele geçirip tahrip ettiler. Musullular, mancınık ayağında bulunan içi çivi dolu lâlekeyi(?) ele geçirmeğe muvaffak oldular. Sonra da bu lâlekeyi Esedüddin'e bağlı ileri gelen emîrlerden Câvulî (Çavlı?) el-Esedî'ye atarak onu yaraladılar. Büyük bir acıyla kıvranan Çavlı, çarpışmayı bırakıp lâlekeyi alarak Salahaddin'e gitti ve "Biz Musullular'la savaşmakla aptallık ediyoruz" dedi ve lâlekeyi atarak savaşmayacağına yemin etti⁴¹⁰.

Gece olunca kuşatmaya ara veren Eyyûbî askerleri sabahlamak ve Musulluların baskınından emin olmak için şehirden biraz uzaklaşmak zorunda kaldılar. Nitkekim kaynağın ifadesine göre Mücahidüddin Kaymaz gece olunca Musulluların Eyyubi askerlerine bir baskın yaptıkları kanaatini uyandırmak maksadıyla, Gizli Kapı(Bâbu's-Sır)'dan bir grup adam çıkarttı. Elllerinde meşaleler taşıyan adamlardan her biri kapıdan çıkıp Aynu'l-Kibrit denen yerden Dicle kıyısına iniyor ve burada meşalesini söndürüyordu. Olanları gören Eyyubi ordusu da böyle

⁴¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (Tornberg neşri), XI, s.484-486; *türkç.terc.*, s.386; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 380; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 68.

bir baskından korunabilmek amacıyla surlardan epeyce uzakta geceleme zorunda kaldılar⁴¹¹.

Atabeg İzzeddin Mesud, Salahaddin'e mani olabilmek için askerî önlemlerle yetinmemiş, diplomatik yollara da başvurmuştu. O bu konuda babasının ve ağabeyinin yolunu izledi. Babası Kutbeddin Mevdud'un ve ağabeyi II. Seyfeddin Gazi'nin amcası Nureddin Mahmud'un Musul'a girmesine engel olmak için Azerbaycan Atabegi Şemseddin İldeniz'den yardım istediği gibi bu kez de İzzeddin Mesud Salahaddin'e karşı Azerbaycan Atabeginden yardım talep etti. Zengiler ile İldenizliler arasında eskiden beri bir dostluk ve yakınlaşma vardı. Esasen İzzeddin Mesud, ağabeyi zamanında elçi olarak Azerbaycan'a gitmiş, Musul Atabegliği ile İldenizliler arasında sıcak ilişkilerin kurulmasında bizzat rol oynamıştı. İzzeddin Mesud şimdi de Salahaddin'in Musul'u zaptetme girişimi karşısında Azerbaycan Atabegi Kızıl Arslan'a müracaat ediyordu. Atabeg İzzeddin Ahlat hakimine de başvurdu. Ayrıca Halife'ye de elçi göndererek Salahaddin ile aralarında barışın sağlanması hususunda aracı olmasını rica etti. Atabeg, Halife en-Nâsır Lidinillah'a elçi olarak Kâdî Bahaaddin İbn-i Şeddâd'ı göndermişti. İbn-i Şeddâd, elçiliği ile ilgili olarak şöyle diyor: "... O gün (11 Receb Perşembe) Musul'da bulunuyordum. Yardım istemek üzere Bağdad'a elçi olarak gönderildim. Dicle üzerinden süratle yol alarak hareket ettim, iki gün ve iki saat sonra Bağdad'a intikal ettim. Şeyhu's-şuyûh'un gönderilmesinden başka bir şey elde edilemedi. Şeyhu's-şuyûh, onunla konuşacak güzellikle hitab edip meseleyi çözecekti... Pehlivan'a da Musul'dan bir elçi gönderildi. Ancak istenilen elde edilemedi". Kâtip Isfahanî'ye göre Musul *nâibi* Mücahidüddin Kaymaz Atabeg'ten ayrı olarak Hilâfet Divanı'na mektup yazıp

⁴¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.386.

Halife'nin veziri Mecdeddin Ebu'l-Fazl Abdullah'tan kendilerini Salahaddin'e karşı desteklemelerini istemiştir⁴¹². Bu hükümdarlar, Salahaddin'e elçi göndererek Musul'u kuşatmaktan vazgeçmesini ve İzzeddin'in topraklarını terketmesini istedilerse de Salahaddin bunu kabul etmedi.

Halife en-Nâsır Lidinillah, İzzeddin Mesud'un ricası üzerine Salahaddin'e elçi gönderdi. Salahaddin Eyyubi, ümitsiz bir şekilde kuşatmaya devam ederken Bağdad'tan hareket eden Halifenin elçileri Musul'a geldiler. Şeyhu's-şuyûh Sadreddin, Hadim Şihabeddin Beşir ve maiyyetlerinde Halifelik Divanına mensup bir gruptan oluşan Halifelik elçi heyeti doğruca Sultanın yanına indiler. Bu sırada Hemedan hakimi Kızıl Arslan'ın elçisi Hasan el-Candâr ve Ahlatşah Sökmen'in elçisi Seyfeddin Bektimur da geldi. Sultanın katına çevre hükümdarlardan bir çok elçinin gelmesi, Eyyubi ordusu içinde bir takım dedikoduların çıkmasına neden oldu. Eyyubi ordusunda kuşatmanın sürdürülmesinden yana olan bir kısım Türk ve Kürd askerler, bu elçilerin gelişini barışın yapılacağına yordular ve bunun üzerine ordudan ayrılarak memleketlerine gittiler. Salahaddin'in elçilerle görüşmesini o sırada yanında bulunan Katip Isfahânî ayrıntılı olarak anlatır. Bu müellifin kaydına göre Halifenin elçisi Şeyhu's-şuyûh Sadreddin, Sultan'dan barış yapılması için Halifenin isteğini aktarmış, kuşatmanın sona erdirilmesi için pek çok ricada bulunmuştu. Sultan, elçiye Halifenin barış yapılması konusundaki görüşüyle muvafık olduğunu belirtti. Daha sonra, elçilerin karşılıklı görüşmelerinin yapılabilmesi için diplomatik çadırları ayırarak surlara yakın bir yere taşıttı. Şeyhu's-şuyûh Sadreddin, buraya yerleşerek Musul elçileriyle barış yollarını görüşmeye başladı. İlk önce Hadim Beşir

⁴¹² İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.46; Isfahânî, *el-Bark*, V, s. s.16; Şeşen, *Isfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI,

isteklerinin öğrenilmesi için Musul'a yollandı. Musullular, durumu değerlendirdikten sonra isteklerini bildirmek için elçi olarak Cemaleddin Mahasin* ile nakîb eş-Şerif Ziyaeddin'i gönderdiler. Musul elçileri Şeyhu's-şuyûh'un yanına gelince Salahaddin de elçi olarak Kâdı Fazıl'ı, fakih Ziyaeddin İsa el-Hakkarî ile Katip Isfahânî'yi görevlendirdi. Bu ilk müzakerelerden bir sonuç alınamadı. Görüşmeler ertesi güne sarktı. Bu kez Musul elçileri, her şeyden önce, anlaşma olabilmesi için Salahaddin'in aldığı yerleri iade ederek Fırat'ın batısına çekilmelerini istediler. Sultanın elçileri bunu kabul etmeyince görüşmeler kesildi. Ayrıca zuhur eden güvensizlik yüzünden doğan sıkıntı elçilerin görevlerini terke sebep oldu. Isfahanî'nin kaydına güvenecek olursak Sultan adına Musullular'la görüşmelere sadece bizzat kendisi devam etmiştir. Nihayet bir ay kadar süren görüşmelerden bir netice alınamayınca Halifelik elçisi Şeyhu's-şuyûh Sadreddin, bizzat Musul'a gitti. Katip Isfahanî, Musulluların, önce Sultanın aldığı yerleri iade edip Fırat'ın batısına çekilmesi, Haleb'in Sultana verilmesi ve *cihada* katılmaları şartıyla barışa razı olduklarını söylemelerine rağmen Halifelik elçisine başka türlü söylemelerini yalancılıkla ve sözden dönmekle itham eder. Musul Atabegi, Haleb hakiminin kardeşi olduğunu, ona karşı Salahaddin'e yardım edemeyeceklerini, barışın yapılması için Atabeglik topraklarından çıkmasını, bunu kabul ederse iyi olacağını aksi halde olacaklardan sorumlu olmadıklarını söylemişti. Ancak yine de bir sonuç alınamayınca bu kez Şeyhu's-şuyûh Sadreddin de Bağdad'a dönmeye karar verdi. Bu sırada Musul'dan son anda bir haber geldi; Musullular, barışa razı idiler. Bununla birlikte Sultan, Halifelik elçisinin hatırı, kış

(türkç.terc.), s.387; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.429.

* Cemaleddin Mahâsin b. Muhammed b. el-Acemî, Mücahidüddin Kaymaz'ın hâcibi idi. Daha sonra Salahaddin Eyyubi'nin hizmetine girmiştir (muhtemelen Musul kuşatmasından sonra). Bkz. Şeşen, a. g. m , s.280 haşiye, 120.

mevsiminin girmesi ve öte yandan kendisine katılmak üzere gelen birliklerin Sincar'daki Atabeglik kuvvetlerince yollarının kesilmesi üzerine kuşatmayı kaldırarak Musul önlerinden ayrıldı. Bahaaddin İbn-i Şeddâd'a göre Salahaddin, büyük bir belde olan Musul'u kuşatma yoluyla alamayacağını anlayıp, Musul'un etrafındaki kaleleri ele geçirmek suretiyle uzun vadede zayıflatmak için kuşatmaya son vermiştir⁴¹³. Eyyubi ordusu Musul önlerinden ayrıldı ancak Musullular'la bir anlaşma yapılamamıştı.

Sincar'ın Zaptı (1182)

Salahaddin Eyyubi, Musul önlerinden ayrılınca yanında Halifelik elçileri ve müttefiki olan Hısn-ı Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed'in askerleri olduğu halde Sincar'a hareket etti. Eyyubi Sultanı, Sincar'a yaklaştığı vakit yeğeni Takiyüddin Ömer'i bir birlikle etrafı kolaçan etmesi için önden sevketti. Bu arada Eyyubi ordusunun Sincar'a yöneldiğini gören Musullular, Sincar'ı müdafaa için bir birlik techiz edip gönderdiler. *Nâib Mücahidüddin Kaymaz* marifetiyle gönderilen Musul birliği Sincar'a yaklaştığı sırada Bârinca* mevkiinde Takiyyüddin'in kuvvetlerince

⁴¹³ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 46; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.386-387; Isfahânî, *el-Bark*, V, s. 16-21; el-Hazrecî'deki kayda göre Halifenin elçisinin adı Abdurrahman'dır. bkz., *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.7a; Şeşen, *Isfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 280-282; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.429; Makrizî, Salahaddin Eyyubi'nin el-Cezire seferini oldukça öze bir biçimde verir. Sultanın Musul'a gelişi burada kuşatma hareketi, bir şey elde edememesi üzerine kuşatmaya son veriş, Sincar'a gidip alışı, Harran'a ve daha sonra Âmid'i gidişi özet olarak anlatılır. *Kitabu's-sulûk*, I/1, s.78; Gibb, *Life of Saladin*, s. 34; Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri*, s.40; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi veDevlet*, s.78.

* Bârinca, Sincar yakınında içinde bir han ve su kaynağı bulunan bir köy. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s.320.

farkedildiler. Burada yapılan çarpışmada Eyyubi kuvvetleri Musul kuvvetlerini bozguna uğrattı. Musul askerleri Sincar'a giremedikleri gibi kumandanlarını esir bıraktıktan başka atlarını ve ağırlıklarını da Takiyyüddin'in adamlarına teslim edip yaya bir vaziyette Musul'a geri döndüler. Eyyubi askerleri Sincar'a gelince derhal muhasaraya başladılar. Şehrin müdafaasını kumanda eden Musul Atabegi İzzeddin Mesud'un kardeşi Şerefeddin Emîr-i Emirân Hindû, ısrarla kuşatmaya direniyordu. Salahaddin Eyyubi, Sincar'ı tazyik etmeden önce sulhle şehrin teslim edilmesi için mektuplar gönderdi. Ayrıca adamları surlar üzerinde bulunan insanları ikna etmeye çalıştılar. Ancak aldıkları cevaplar mızrak ve oklardan ibaret oldu. Öte yandan Atabeg İzzeddin, komşu hükümdarlardan Salahaddin Eyyubi'ye karşı yardım arayışı devam ediyordu. Bunlardan biri olan Ahlat hakimi Sökmen, Musul'da iken elçisine itibar etmeyen Eyyubi Sultanına bir kez daha elçi gönderdi. Ahlatşah'ın elçisi olan *memlûku* Seyfeddin Begtimur (ö.1193) geldiğinde Sultan Sincar'ı kuşatma altına almıştı. Seyfeddin Begtimur, efendisinin mesajını Sultan'a iletti. Ahlatşah, Eyyubi Sultanı'na, Sincar'ı biran önce kuşatmaktan vazgeçmesini ve el-Cezire'yi terketmesini hatırlatıyor aksi halde ordusuyla üzerine yürüyeceğini bildiriyordu. Bu sırada kuşatmayı sıkılaştıran ve şehrin ele geçmek üzere olduğunu gören Salahaddin, cevabını geciktirerek ve *hil'at* göndererek elçiyi oyalamaya çalıştı. Sultanın niyetini anlayan Ahlat elçisi, gönderilen *hil'at*i giymeyerek Sultanı protesto etti ve öfkeyle yanından ayrıldı. Begtimur Ahlat'a döndüğünde olanları Ahlatşah Sökmen'e anlatacaktır. Bu sırada Sincar kuşatmasına katılan Hısn-ı Keyfâ Artuklu kuvvetlerine mensup bir grup Kürt asker, indikleri bahçelikteki ağaçları kesince Sultan büyük tepki gösterdi. Durumu Sultana Katip Isfahanî bildirmiş, Sultan da Nureddin Muhammed'e bu tahribata son verilmesini emretmişti. 1182 yılının Aralık ayı

ortasında başlanan Sincar kuşatması sıkı bir şekilde Ocak başlarına kadar sürdü. Kurdurulan mancınıklarla surlar tahrip edilmeye başlandı. *Nakkâblar* (lağımclar), yer altından delikler açmaya başladılar Ancak Ramazan ayının girmesiyle birlikte kuşatma gevşetildi. Kuşatmanın gevşetildiği ve surların bir bölümünde müdafaa kuvvetlerinin istirahat çekilerek uyuduğu bir sırada harekete geçen Eyyubi kuvvetleri gizlice surların bu kısmını ele geçirdiler. Bu arada Sincarın Kürd emirlerinden biri gizlice Salahaddin'e haber göndererek bulunduğu tarafa gelmeleri halinde burayı teslim edeceğini bildirmişti. Bu emir, Eyyubi kuvvetlerini surlar içerisine soktu. Şerefüddin Hindû, Salahaddin'in, müdafaa hattını oluşturan dış surları ele geçirdiğini görünce teslim olmak zorunda kaldı ve ondan *emân* isteyerek kaleyi teslim etti. "Şerefeddin'in istekleri kabul olundu. Atabeg evladından olduğu için hakkı gözetilerek kendisine değerli hediyeler verildi. Şehri teslim eden Şerefeddin Hindû, *sancağı, kösü, malları, askerleri ve ailesiyle*, çıkarak Musul'a gitti". Şehrin ileri gelenleri Sultanın katına gelerek itaatlerini arzettiler(2 Ramazan 578/30 Aralık 1182). Halka ve şehre zarar verilmediğinden dolayı memnuniyetlerini de bildirdiler. Sincar'a giren Salahaddin Eyyubi, şehrin yıkılan surlarını tamir ettirdi. Ayrıca şehirde bazı atamalar yaptı. Bu atamalarda şehri yeğeni Takiyyüddin Ömer'e *iktâ* eden Sultan, Sincar'ın tanınmış bürokrat ailelerinden Yakuboğulları'na şehrin idaresinde önemli görevler verdi. Şehrin *reisliğine* ve kalenin *valiliğine* Yakuboğulları'na mensup kişiler getirildi. Sincar kâdılığına yine bu aileden Nizameddin Nasr b. el-Muzaffer b. Muhammed b. Yakub tayin edildi. Salahaddin, kayınbiraderi Sadeddin Mesud (ö.581/1185) b. Muinüddin Üner'i de Sincar'daki

birliğin kumandanı olarak *nâib* tayin etti. Sincar'daki bütün bu atamalar *saltanat menşurlarıyla* kayda geçirildikten sonra bu konularda Halife'ye mektup yazıldı⁴¹⁴.

Sincar'ın müdafii Şerefüddin, Salahaddin Eyyubi'nin *emân* vermesi üzerine maiyyetiyle birlikte Musul'a gitti. İbnü'l-Esir, onun, kenti savunmada acziyet gösterdiğini, şayet teslim olmayıp Eyyûbî askerlerine direnmiş olsaydı Sincar'ın Salahaddin'in eline geçmeyebileceğini söylemektedir. Aynı müellifin tespitine göre Salahaddin Eyyûbî Sincar'ı almakla el-Cezire'de hakimiyetini yerleştirmiştir. Sincar, bölgede Urfa'dan sonra ikinci müstahkem kaleye sahip olduğundan Salahaddin için bir ileri karakol ve sur vazifesi gördü. Sincar'ın elden çıkışı Musul Atabegliği için ise çok önemli bir stratejik kayıp oldu. Bu durumun farkında olan Musullular,

⁴¹⁴ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 46; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 58-59; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.387; İsfahanî tarafından nakledilen Salahaddin'in Sincar'daki tayinler hakkında verdiği menşurları ile Halife'ye gönderdiği mektupları hakkında bkz. İsfahânî, *el-Bark*, V, s. 21-35 ve Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 282-289; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.429-430; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.206; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 68; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.7a; Gibb, *Life of Saladin*, s. 34-35; Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri*, s.40.; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.78; Dakukî, Salahaddin'in Sincar'ı bir rivayete göre Sadeddin b. Üner, diğer bir rivayete göre Takiyyüddin Ömer'e verdiğini söyler. Oysa kaynakların dikkatli bir incelemesi neticesinde bu konuda iki ayrı rivayet olmayıp, Sincar'ın Takiyyüddin'e iktâ edilmekle birlikte, Sadeddin b. Üner Sincar'daki kuvvetlerin komutanı olarak tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bkz., *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 123; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadoludaki Türk Devletleriyle Münasebetleri", M.M. İbrahim, Sincar, s.51-55.

Salahaddin'in bölgeden ayrılmasından sonra Sincar'ı geri almak istedilerse de buna muvaffak olamadılar⁴¹⁵.

Doğu Anadolu Türkmen Emirlerinin Salahaddin Eyyûbi'ye Karşı

İttifak Girişimi

Eyyubi Sultanı Salahaddin, el-Cezire bölgesinde fetih hareketlerine devam ederken Musul Atabegi İzzeddin de Eyyubi tehdidini ortadan kaldırmak ve bu arada kaybedilen toprakları geri alabilmek için ittifak arayışlarına girişmişti. Atabeg İzzeddin Mesud, Eyyubi Sultanının Musul kuşatması sırasında Halife en-Nâsir Lidinillah, Azerbaycan hakimi Kızıl Arslan ve Ahlat hakimi Zahireddin Sökmen ile haberleşerek onlardan Salahaddin'le aralarında aracı olmalarını ve onlardan Eyyubi Sultanı'nı Musul kuşatmasından vazgeçirmelerini sağlamalarını rica etmişti. Adı geçen Halife ve hükümdarlar gönderdikleri elçilerle Salahaddin'den Musul'u kuşatmaktan vazgeçmesini ve aldığı toprakları iade etmesini istemişlerdi. Salahaddin'in, bu hükümdarların elçilerini kaale almayı, bölge hükümdarlarını zecrî tedbirler almağa yöneltti. İlk emirde Eyyubi Sultanının kendileri için de muhtemel bir tehlike olacağını bilen el-Cezire ve Güney Doğu Anadolu hükümdarları bir araya gelmeye karar verdiler. Atabeg İzzeddin Mesud ta böyle bir işbirliği taraftarı idi.

İşte Salahaddin Eyyûbi'nin son olarak Sincar'ı ele geçirmesi üzerine şark hükümdarları bir araya gelmek ve Salahaddin üzerine yürümek için haberleştiler. Atabeg İzzeddin Mesud'un yanısıra dayısının oğlu ve damadı olan Mardin Artuklu hükümdarı Kutbeddin İlğazi, onun da dayısı olan Ahlatşah Sökmen ile Bitlis ve

⁴¹⁵ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.387; M.M. İbrahim, *Sincar*, s.55.

Erzen hakimi Devletşah askerleriyle ittifak edip Sultan üzerine yürümeye karar verdiler. Bu hükümdarları akrabalık ilişkilerinden başka şimdi de ortak düşmana karşı ülkelerini koruma endişesi biraraya getirmekteydi. Yazışmalar tamamlandıktan sonra anılan hükümdarlar ordularıyla birlikte Mardin'e hareket ettiler. Atabeg İzzeddin, müttefikleriyle buluşmak için 15 Şevval/11 Şubat'ta askerleriyle Musul'dan ayrıldı. Salahaddin Eyyubi, Sincar'dan ayrılıp Nusaybin üzerinden Harran'a geçtiği sırada müttefikler ordularıyla Mardin yakınlarındaki Harzem'e* gelerek buluştular. Haleb'ten de bir Türkmen birliği ittifaka katılmak üzere bölgeye hareket etmişti. Müttefikler Salahaddin'i el-Cezire'den atmak üzere harekete geçtiler(Zilhicce 578/Mart-Nisan 1183)⁴¹⁶.

* Harzem, Mardin ile Düneyser arasında bir vadide, içinden akan bir nehri, bahçeleri bulunan ve halkı çoğunlukla Hristiyan Ermeni olan küçük bir belde. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.240.

⁴¹⁶ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 46-47; Isfahânî, *el-Bark*, V, s. s.61; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.387. İbnü'l-Esîr, ittifakı oluşturan hükümdarlardan bahsederken, İzzeddin Mesud'un Azerbaycan hakimi ile de haberleştiği halde kurulan ittifakta yer alan hükümdarlar arasında ona yer vermez. Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 295; Bar Hebraeus, tercümede Haleb'ten gelen kuvvetlerin 1700 kişilik "yürük" oldukları kayıtlıdır. Oysa bu kuvvetler "yürük" olmayıp, Haleb ve civarında yerleşmiş beyleri Yârûk'a nisbetle anılan Yârûkiyye Türkmenleri olduğuna yukarıda değinilmişti. Ayrıca bu müellife göre müttefikler Baraya adlı mevkide buluşmuş olup Kutbeddin İlgazi de bu müellife göre İzzeddin Mesud'un amcasıdır (!). Bkz. *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.430; Süryani Mihail, Salahaddin Eyyubi'nin I.Musul kuşatmasının gerekçesi olarak şark hükümdarlarının ona karşı birleşmesini ileri sürer. *Vekâyinâme*, II, s.262; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.7b; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.168, 170; Gibb, *Life of Saladin*, s. 35; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*,

Salahaddin, Harran'a geldiğinde askerlerini istirahat için dağıttı. Yanında sadece güvenilir bir süvari birliğini alıkoydu.

Öte yandan değinildiği gibi Eyyubi sultanı Sincar'daki işlerini halledince Ocak 1183'te Nusaybin'e gitmişti. Burada şehir halkının vali Hüsameddin ebu'l-Heycâ es-Semîn'den şikayet etmesi üzerine Sultan, bu temsilcisini azletti. Onu yanına alarak Dârâ'ya girdiğinde Dârâ hakimi Samsamüddin Behram el-Artukî tarafından karşılandı. Sultan, daha sonra Harran'a intikal etmişti (Zilkade başları 578/Şubat 1183).

Salahaddin, Harran'da askerlerini dağıtarak dinlenmeye koyuldu. Yanında sadece güvenilir bir birliği alıkoydu. Hazrecî'ye göre bu, 5,000 kişilik bir hassa kuvvetiydi⁴¹⁷. Sultan, el-Cezire'deki faaliyetlerini ve fetihlerini Halife'ye bildirdi ve Zengi hanedanından da şikayet etmeyi ihmal etmedi⁴¹⁸. Takiyyüddin Ömer, askerleriyle Hama'ya gitmişti, Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin Muhammed te askerlerini serbest bırakmıştı. İşte bu durumda Eyyubi ordusunu bir gölge gibi takip eden casuslar, ordunun dağıldığını ve Sultanın az bir kuvvetle Harran'da dinlenmekte olduğunu müttefiklere bildirdiler. Fakat Sultanın da casusları vardı ve bu casuslar, başta Musul Atabegi olmak üzere el-Cezire ve Doğu Anadolu hükümdarlarının büyük bir orduyla Mardin'den hareket ettiklerini Sultana bildirdiler. Bunun üzerine Sultan, yardımcı kuvvetlerini çağırmak üzere habercilerini süratle Hama'ya

s. 79; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 124; G. Öğün, *Begteginliler*, s. 67; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadoludaki Türk Devletleriyle Münabetleri".

⁴¹⁷ el-Hazrecî, *Tarihü Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.8a.

⁴¹⁸ Salahaddin'in Zengiler'i şikayet eden Halife'ye gönderdiği mektup için bk. İsfahânî, *el-Bark*, V, s.39-42 ve Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili*

gönderdi. Beş gün sonra Harran'a intikal eden yeğeni Melik el-Muzaffer Takiyyüddin Ömer'i yanına alan Eyyubi Sultanı, diğer kuvvetlerin gelmesini beklemeden karşı hücumla geçmek için Re'sü'l-Ayn'a hareket etti. Öte yandan Salahaddin'in toparlandığını ve Harran'ı terk ederek Resü'l-Ayn'a hareket ettiğini haber alan müttefikler, daha ileriye yürümekten vazgeçtiler. Müttefik hükümdarlar, Sultanla karşılaşmaktan korktuklarını birbirlerine dahi söylemediler. Her biri kendi bahanesini ileri sürerek memleketine döndü. Kaynaklar, Ahlatşah'ın, mevsimin kış olması dolayısıyla harb için müsait olmadığını, baharda askerleri toplayıp dönelim dediğini ve memleketine gittiğini, bunun üzerine İzzeddin Mesud ve Devletşah'ın da beldelerine döndüklerini kaydederler. Haleb askerleri ise ittifaka katılmak üzere Haleb'ten çıkmakla birlikte, Salahaddin'in askerlerini yeniden çağırması üzerine Âne yakınında ikiye bölünmüş, bir kısmı Musul'a sığınmış diğer kısmı da Haleb'e dönmüş olmasından dolayısıyla müttefik orduyla hiçbir zaman buluşamamıştı. "Mardinliler de kendi kalelerine çekilince Harzem'in namusu herkese açık hale geldi... Müttefikler dağ gibi olmalarına rağmen rüzgarımızla savruldu, erkek gibi geldikleri halde kadınlar gibi gittiler..." diyor Katip Isfahanî.⁴¹⁹

Sultan bu durumu da Halifeye bildirerek Divanu'l-Aziz katındaki yerini yüceltmeyi bildi. Kâdı Fazıl'ın düzenleyip Katip Isfahânî'nin kaleme aldığı

Bahisler, s. s.291-293; İbnü'l-Esîr,*el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.387-388, Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.430; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.262.

⁴¹⁹ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 47; Isfahânî, *el-Bark*, V, s. s.62-64; İbnü'l-Esîr, XI, s.388-389; Şeşen, *Isfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 289, 290, 295-297; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.430; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.8a; Gibb, *Life of Saladin*, s. 35; Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri*, s.41; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 124; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 67.

Divanu'l-Aziz'e gönderilen mektupta şöyle deniyordu: "Hadiminizin (Salahaddin), askerlerini istirahat için dağıttığını, değerli kumandanlarını Franklarla muharebeye gönderdiğini öğrenen Musul sahibi İzzeddin, Ahlat sahibi Şah-Ermen, Mardin sahibi Kutbeddin, Erzen ve Bidlis sahibi Devletşah anlaşarak birleştiler. Hadiminizin kuvvetleri dağılmış iken üzerine yürüyüp gafil avlamak istediler. Fakat hadiminizin üzerlerine doğru harekete geçtiğini öğrenince herkes kendi memleketine kaçtı"⁴²⁰

Müttelikler bir daha biraraya gelemeler ve böyle bir ittifakı oluşturmamışlar. Bu durum, Eyyubi Sultanının el-Cezire ve Doğu Anadolu'da hakimiyetini yerleştirmesi ve bu bölge hükümdarlarına üstünlüğünü kabul ettirmesi bakımından son derecede önemli rol oynadı. Artık bölgede Eyyubi Sultanının önünde karşı duracak bir hükümdar kalmamıştı, el-Cezire savunmasız bırakılmıştı. Salahaddin Eyyubi bu durumu değerlendirdi, ileri harekâtına devam etti. Bu kez Âmid'i zaptetmeye karar vermişti.

Âmid'in Zaptı

Askerlerini toplayan Salahaddin Eyyubi, rakiplerinin dağılmasından yararlanarak el-Cezire ve Doğu Anadolu bölgesinde ileri hareketine devam etti. Salahaddin Eyyûbî, Re'sul'-Ayn'dan ayrılarak Mardin yakınlarındaki Harzem'e gelip burada birkaç gün konakladı. Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin Muhammed'in rica ve teklifi doğrultusunda Âmid'i zaptetmeye karar verdiğinde durumu Halifeye bildirdi, ondan Âmid'in fethi hususunda *İmâmî taklid* ve izin istedi.

Bu sırada Âmid, Yinaloğullarının veziri olan Nisanoğulları tarafından yönetilmekte idi. Yinaloğlu Cemaleddin Mahmud'un İbn-i Nisan yanında sözü

⁴²⁰ Isfahânî, *el-Bark*, V, s.65-66; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s.297; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.430.

geçmezdi. Âmid yöneticisi Bahaaddin ibn-i Nisan ile Hısn-ı Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed arasında ötedenberi bir husumet vardı. Nureddin Muhammed, İbn-i Nisan'ın Âmid'teki hakimiyetine son verebilmek için Salahaddin Eyyubi'yi sürekli Âmid'i almağa teşvik ediyordu. Belki bu suretle Âmid üzerindeki Artuklu emelleri gerçekleştirebilirdi.

Harzem'e gelen Eyyubi askerleri burada istirahate çekilirken Sultanın kardeşi Tâcu'l-Mulûk Börî de Mardin hakimi Kutbeddin İlgazi'nin burada yaptırdığı köşkte konaklamayı tercih etti. İsfahânî'nin kaydına göre Kutbeddin'in yaptırdığı bu köşk dairevi bir şekilde yüksek duvarlarla çevrilmiş, türlü motiflerle ve resimlerle süslenmiş son derece güzel bir köşktü⁴²¹.

Sultan, Harzem'de iken Âmid'in fethi ve temlikine dair Halifenin menşuru Bağdad'tan geldi. Salahaddin Eyyubi, Nureddin Muhammed'in ötedenberi yaptığı rica üzerine Âmid üzerine yürüdü ve şehri kuşatma altına aldı (17 Zilhicce 578/13 Nisan 1183). Bu sırada Âmid halkı İbn Nisan'ın kötü yönetiminden şikayetçi idi. Salahaddin Eyyubi, Âmid halkına, itaat ettikleri takdirde canlarının bağışlanacağını ve kendilerine iyi davranılacağını aksi halde haklarından gelineceğini bildiren yazıları oklarla şehir içine attırdı. Âmid halkı bunun üzerine ve İbn Nisan'dan da kurtulmak istediklerinden Eyyubi askerlerine yardımcı oldular. İbn Nisan'ın şehirlerini savunma çağrısını gelenlerin Müslüman olduklarını söyleyerek reddettiler. Eyyubi Sultanı, iki hafta süren kuşatma sonunda Âmid'i zapta muvaffak oldu (6 Muharrem 579/1 Mayıs 1183). Şehrin müstebid idarecisi Bahaaddin ibn Nisan, *emân* istedi, mallarını ve haremını Musul'a taşımasına izin verildi. Salahaddin Eyyubi,

⁴²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.389; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s.297.

Âmid'i vaad ettiği gibi Nureddin Muhammed'e verdi. Şehrin ambarları erzak ve zahire ile dolu idi, sayısız silah ve eşya vardı, sadece bir burçta 80.000 mum stok edilmişti, -bunlardan bir miktarını Katip Isfahanî yazı yazarken kullanmak amacıyla almıştı- şehirde Âmid dokuması pek çok halı, kilim ve çadır bulunuyordu. Depolarda çok miktarda pamuk ta stok edilmişti. Sultan, şehrin kütüphanesinden çıkan 1,040,000 adet kitabı Kâdı el-Fazıl'a hibe etti. Kâdı Fazıl, yetmiş deve yükü tutan seçme kitapları kendisine aldı. Hasılı Âmid'te kaydedilen malların değerinin bir milyon dinardan fazla olduğunu belirten kaynaklar, bu malları askere dağıtmasını önerenlere Sultanın, "Esas şeyi verip daha az kıymetli olandan cimrilik yapmak adetimize uymaz" dediğini kaydederler⁴²². Salahaddin Eyyubi, Âmid'e girince bir müddet *Dâru 'l-emâre*'de oturdu. Nureddin Muhammed'ten *sadakat yemini* aldı. Onu tahta oturttu ve Hristiyanlara karşı yapacağı gazalarda askerleriyle yardıma geleceğine dair söz aldı. Âmid'i içindeki çok miktardaki mal ve zahireyle birlikte Nureddin Muhammed'e verdi. Memleketi imar etmesini, adaletle hükmetmesini, haksız vergi almamasını şart koştu. Nureddin, Âmid'e hakim olunca düzenlediği büyük bir ziyafete ileri gelenleri davet etti. Fakat Salahaddin bu ziyafete katılmadı. Nureddin, Salahaddin'e pek çok hediye verdi⁴²³.

⁴²² İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.47; Isfahânî, *el-Bark*, V, s.66 vd.; Şeşen, *Isfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s.296-302; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.391-392; Bar Hebraeus'a göre Âmid'te bulunan mumların sayısı 100,000 idi., *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.430-431; Kürd Ali, *Huatu 'ş-Şam*, II, s.53; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.170; Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri*, s.41.

⁴²³ Isfahânî, *el-Bark*, V, s.71 vd.; Şeşen, *Isfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s.302-303,306; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.392; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.431; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s.381; Süryani Mihail,

Sultan, Âmid'i aldıktan sonra Halife'ye gönderdiği fetihnâmede fethin, Hilâfet menşuruyla müyesser olduğunu bildirdi. Sultan, bu yazıda ayrıca Musul üzerindeki iddiasından da vazgeçmedi ve Halife'den Musul'un fethine izin vermesini rica etti. Salahaddin'e göre Musul, İslâmın kuvvetlerini bölmekteydi, onun kendisine *tâbi* olması, Hristiyanlara karşı yapılacak mücadelelerde Müslümanların bir araya gelmelerini temin edecek, bunun sonucunda denizden ve karadan kuşatılacak olan Hristiyanlar nedamete gelecekler, Mescid-i Aksa Haçlılar'dan, devlet ve İslâm düşmanlardan temizlenecekti⁴²⁴.

Bu arada Sultan, Âmid'ten bulunurken çevre hükümdarlar da elçilerini göndererek onu tebrik etmiş, itaatine girmek istediklerini bildirmişlerdi. Bunlardan, kısa bir süre önce Sultana karşı oluşturulan ittifakta yer alan Mardin Artuklu hükümdarı Kutbeddin İlgazi Âmid'in fethiyle birlikten ayrıldı ve Salahaddin Eyyubi'nin hizmetine girdi. Kutbeddin, Salahaddin'e itaat ederek askerleriyle gazada yanında yer alacaktı. Bunun karşılığı olarak ondan alınan yerler iade edildi⁴²⁵. Böylece Hısn-ı Keyfâ Artuklularından sonra Mardin Artukluları da Eyyubi Devletine bağlanmış oldu. Musul Atabegliği ise müttefiklerinden birini daha kaybederek iyice zayıfladı.

Vekâyinâme, II, s.262; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.375; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.69; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.8b; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.546; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.79; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadoludaki Türk Devletleriyle Münasebetleri".

⁴²⁴ İsfahânî, *el-Bark*, V, s.89; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 304-305; Gibb, *Life of Saladin*, s. 36.

⁴²⁵ İsfahânî, *el-Bark*, V, s. 94 vd; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 307-308; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 79.

Haleb'in Zaptı

Salahaddin Eyyubi, Âmid'i aldıktan sonra Suriye'ye dönmeye karar verdi. Sultan, Fırat'ı geçtikten sonra bölgede tabiiyetini bildirmemiş kalelerden Tell-Halid* önüne geldiğinde kale müdafileri direnmeden teslim oldular (22 Muharrem 579/17 Mayıs 1183). Sultan, birkaç gün sonra da Ayıntab'ı Nasıhuddin Muhammed b.Humartekin'ten** emân ile aldı (Muharrem 579/Mayıs 1183)⁴²⁶.

Bölgede şimdi kendisine karşı direnen en önemli merkez olarak Haleb kalmıştı ama Haleb te şu anda yalnızdı, kendisine Musul'daki kardeşi dahil hiç kimsenin yardım etme imkanı yoktu.

Haleb hakimi İmâdeddin Zengi ise Salahaddin'in şark seferine çıkması ve birçok kenti ele geçirmesi üzerine Haleb üzerine de yürüyeceğinden korktuğundan eline geçmemesi için Haleb civarındaki kale ve köyleri tahribe başladı. İmâdeddin, Fırat kıyısında yağmalara girişti. Bâlis Kalesini yıktıktan sonra Nadir kaleciğini

* Tellü Halid, Haleb yakınlarında bir kale, bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.41.

** Nasıreddin Muhammed, Nureddin Mahmud'un hazinecisi Şeyh İsmail'in kardeşi idi ve Nureddin zamanından beri Ayntab'ın yöneticisiydi. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 63 ve İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.393. Babası Ebu Kubeys kalesi hakimiydi. Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 309, haşiye: 178.

⁴²⁶ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 47; İsfahânî, *el-Bark*, V, s. 98 vd.; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 63; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 308-309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.393; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.431; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 375; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 69; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.9a; Kürd Ali, *Hutatu's-Şam*, II, s. 53; Gibb, *Life of Saladin*, s. 36; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadoludaki Türk Devletleriyle Münasebetleri".

kuşatıp fethetti, sonra da yıktı. İmâdeddin, kıyıda bulunan köyleri yağmaladı, yakıp yıktı. Hatta Ca'ber kalesi yakınında bulunan köprüyü de yaktı. Menbic üzerine yürüdü; çarpışmalara girişip şehri yağmaladı. Bu yağmalardan Necm Kalesi ve Seruc da nasibini aldı. İmâdeddin, bundan sonra Hısnu'l-Kerzayn'ı*** yıktı, Buzâ'a Hisarı'nı tahrip etti (Cemaziyülâhir/Ekim 1182). Azaz ve Kefer-Lâsâ**** kalelerini Sultana bağlı Bekmiş'ten aldı ve yıktırdı. Tellü Bâşir üzerine de yürüdüyse de Duldurum el-Yârûkî'nin savunduğu bu kaleyi alamadı⁴²⁷.

Böylece bir dizi önlem alarak rahatlayan İmâdeddin, Haleb'e kapandıktan bir süre sonra Eyyubi Sultanını surlar önünde görünce aldığı tedbirlerin bir işe yaramadığını anladı. Bunun üzerine Haleblilerin şehri Salahaddin'e teslim etmesini önlemek maksadıyla çocuklarından ve akrabalarından rehineler alarak kaleye çıkardı. Haleb halkını şehrin savunmasına zorlayarak Haleb'in şevketli kumandanları olan Yârûkiyye emirleriyle birlikte burclar ve kapılar üzerine yerleştirdi⁴²⁸.

1183 yılı ilkbaharının güzel bir Mayıs gününde Haleb önlerine gelen Eyyubi Sultanı, Meydan el-Ahdar'da karargahını kurduğunda, askerlerine, Haleblilere karşı

*** Hısnu'l-Kerzayn, Haleb'e bağlı, Cevz nehri ile Bire (Birecik) arasında bulunan bir kale. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, s.451. Cevz ise, Haleb ile Bire arasında, Fırat nehri üzerinde, halkı Ermeni olan, köyleri, bahçelikleri, suları bulunan bir nahiye olup Bire'ye bağlı idi. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.183.

**** Kefer-Lâsâ, Haleb'e bir günlük mesafede, halkı İsmailî olan, içinde akarsuyu, bahçeleri, cami ve minberi bulunan, dağ yamacında nezih güzel bir belde. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, s.470.

⁴²⁷ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 47; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 59; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme), s. 178; Lyons-Jackson, *Saladin The Politics of the Holy War*, s. 177.

⁴²⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 63.

şiddetli olmamalarını ihtar etti(16 Muharrem 579/11 Mayıs 1183). Sultan, her ne kadar rakibi olsa da Haleb'e ve Haleblilere bir zarar vermek istemiyor, kan dökmemeye çalışıyordu. Bununla birlikte derhal Haleb'i kuşatmaya girişen Eyyubi askerleri ile Halebliler arasında şiddetli çarpışmalar cereyan etti. Halebliler'in, şehri savunmada en küçük bir zaaf göstermemesi, kuşatmanın uzamasına sebep oldu. Ancak kuşatma dolayısıyla şehirde başgösteren fiyat artışına engel olunamadı. Sultan, işin uzayacağını görünce karargâhını değiştirdi. Şehre biraz daha uzak ve dolayısıyla daha güvenli olan Cebelü Cevşen'e geçti. Kuşatma altındaki Haleb'in hakimi İmâdeddin Zengi, her nedense Salahaddin'in askerleriyle vuruşmaya niyetli değildi. İmâdeddin, bir an önce bu gaileden kurtulmanın yollarını arıyordu. O ayrıca Haleb'in savunması için feda edilen mal ve can kaybının lüzumsuz olduğunu düşünüyordu. İmâdeddin bu düşünceler yüzünden Sultan'la anlaşmaya karar verdi. Oysa Haleb'teki Nureddin Mahmud'a bağlı emirler ile Aynuddevle Yârûk'a bağlı Türkmen Yârûkiyye emirleri ise bu Kürd beyine teslim olmak niyetinde değillerdi. Reisleri Aynuddevle Yârûki'nin Mısır'da iken Salahaddin'e itaat etmeği reddederek Nureddin Mahmud'un yanına döndüğü gibi şimdi de kendileri Salahaddin'i Haleb'ten uzak tutmağa niyetliyidiler. Bununla birlikte İmâdeddin Zengi, Salahaddin yanlısı emirlerinden Hüsameddin Tuman'dan Sultana gidip anlaşmaya razı etmesini istedi. Hüsameddin Tuman, gizlice Haleb kalesinden çıkarak Sultan'la buluştu, efendisinin isteğini bildirdi. Bundan son derece memnun olan Sultan, İmâdeddin'in istediği yemin metnini yazarak verdi. Ertesi gün kale burçlarına Eyyubi bayrağı olan "sarı sancak" çekilinceye kadar hiç kimse Haleb'in teslim olduğunu anlamamıştı. Kale kapılarının açıldığını ve Eyyubi askerlerinin Bâbu'l-Cinân'dan şehre girmekte olduğunu gören Haleb halkı ve emirlerinin ızdırapları son haddine varmıştı. Haleb

Reisi ve ahdâs kuvvetleri kumandanı olan Safiyyüddin, Kale'ye çıkarak İmâdeddin Zengi'ye şehri teslim ettiği için ağır sözler söyleyip onu kötüledi. 17 Safer 579/11 Haziran 1183 Cuma gününde, Nurî emirlerden İzzeddin Cordik, Zeyneddin Belek ve diğer ileri gelenlerden bir grup Meydânu'l-Ahdar'da Sultanı karşılayarak ordu ve halk adına bağlılıklarını bildirdiler. Haleb 18 Safer 579/ 13 Haziran 1183 Cumartesi günü Yârûkiyye ve Nureddin'in memlûklarından oluşan Haleb emirleri, şehir ayânı ve ileri gelenleri Sultanın katına geldiler. Salahaddin de onların kahramanlıklarını överek *hilat*ler hediye edip gönüllerini aldı ve askeri eski iktâlarında bıraktı, reayanın eskiden olduğu gibi işlerinin devamını kararlaştırdı, lütuf ve ihsanlarda bulundu. Şehir Eyyubi askerlerine teslim edilirken İmâdeddin Zengi de anlaşma gereği Haleb'e karşılık olarak alacağı Sincar, Nusaybin, Habur, Rakka ve Seruc'un verildiğine dair ahidnamenin yazılmasını bekliyor, bu arada kaledeki hazinelerini ve elbiselerini topluyordu. İmâdeddin, Katip Isfahani'nin kaleme alacağı ahidnâme'yi almak üzere veziri Şemseddin b. el-Kâfi'yi görevlendirmişti. Ahidnamede zikredilen memleketlerin askerleri Sultana; gelirleri ise İmâdeddin'e ait oluyordu. Sultan, kardeşi Tâcu'l-Mulûk Börî'nin kuşatma sırasındaki şehadeti dolayısıyla 22 Safer/16 Haziran'a kadar Meydanu'l-Ahdar'da *taziye* için oturdu. 23 Safer/17 Haziran'da İmâdeddin Sultanın çadırına gelerek hizmet etti ve bağlılığını bildirdi. Aralarında anlaşma şartları görüşüldü. Sultan, görüşme sırasında İmâdeddin Zengi'ye saltanat hazinesinden (hızânetu'n-Nâsiriyye) hediyeler takdim etmeyi ihmal etmedi. İbnü'l-Adîm'in kaydettiği bu hediyeler arasında şunlar vardı: Evvle İmâdeddin'in önüne konan hediye yükü yirmi bohçayı tutuyordu. Bunların içinde de *yüz elbise*, *fildişi saplı bir bıçak*, *Rûmî*, *Hârezmî*, *Antâlî*, *Saklâtûn*, *Attâbî* ve daha başka türden *ipekli giysiler* bulunuyordu. Ayrıca saltanat ahırından *on Arap atı*, *beş kısarak*, *beş at*

verildi. Sultan'dan sonra oğulları el-Melik Aziz Osman ve el-Melik ez-Zâhir de İmâdeddin'e hediyeler verdiler. Eyyubi Prenslerinin hediyeleri, *Hûncî, dallı* ve *Âmidî* kumaşlardan yapılmış 9 adet *giysi*, bir *bıçak* ve *mendiller* ile 6 *attan* oluşuyordu. İmâdeddin, tazimde bulundu ve hizmet etti. Sonra da kararlaştırıldığı üzere Sincar'a gitmek üzere yola çıktı, Sultan onu Karahisar'a kadar uğurladı. Sonra da 27 Safer 579 /21 Haziran 1183'te Pazartesi günü Haleb kalesine çıktı ve Haleb'in fethini müjdeleyen fetihnâmeleri komşu hükümdarlara ve Halifeye gönderdi⁴²⁹.

⁴²⁹ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 47-48, İsfahânî, *el-Bark*, V, s. 101-108; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 309-313; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 63-6; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme) s.178-179, 180-182, 183-184; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.394; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 375-376; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.9a-9b; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.547. Haleb fethedilince Haleb kâdısı Muhyiddin b. ez-Zakî b. el-Karaşî, Sultanı medheden bir kaside yazdı ve şöyle dedi: "Safer ayında kılıçla Haleb'i (Kal'atu Şehbâ) fethin, Receb ayında Kudüs'ün fethini müjdeliyor!". Salahaddin, belki de Kâdı Muhyiddin'i haklı çıkarmak için Kudüs'ün fethini geçekten de 583 yılının Receb (Eylül 1187) ayında gerçekleştirmiştir. Öte yandan Halebliler İmâdeddin Zengi için de bir şiir yazdılar: "Ey Kalbimin sevgilileri, beni kınamayın, Bu İmâdeddin mecmundur. Sincar'a karşılık Haleb kalesini aldı ve ona Nusaybin'i de ekledi"... Halk şu mealde bir de şarkı bestelemişti: "Sincar'a karşılık Haleb kalesini sattın, fakat bu satıcılıkta bir müşteri kaybettin. Haleb'i öyle harap ettin ki, onu , Haryetü'l-Eş'arî ile değiştirmiş oldun". Bkz. *Bugyetü't-taleb*, s.180 ; *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.68-72; *Mir'âtü'z-Zaman*, aynı yer.; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 70; Bar Hebraeus, Haleb'in teslimini Salahaddin tarafından çeşitli hediyelerle kandırılan emirlerin İmâdeddin Zengi'yi ikna etmeleri suretiyle gerçekleştiğini kaydeder. Bkz. *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.431-432; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 381; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s.25-26; Makrizî, Sultanın Haleb muhasarasını oldukça özet olarak verir. *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 81; Kürd Ali, *Hıtatü's-Şam*, II, s. 53-54; Gibb, *Life of Saladin*, s. 37-38; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi*

İmâdeddin Zengi'nin Halep kalesini Salahaddin'e teslimi Halep halkının tepkisini yol açtı. Haleb'in kolayca teslim edilmesine içerleyen ve şaşırان halk, İmâdeddin'e kötü sözler sarfederek onu kınadılar. İmâdeddin'e küfürler eden Haleb halkı, ona "Ey İmâdeddin! Bizler parasız olduğumuz halde savaşıyorduk. Sen ne yapacaktın, ne yaptın!" dediler ve korkaklığını ilan ettiler. Sincar'a gitmeden önce Haleb'in bu dirayetsiz hükümdarına bir de ikramları oldu: Halebliler, bir çamaşır leğeni, iğ, pamuk ve su getirerek İmâdeddin'in önüne koydular ve "Sen hükümdarlığa layık değilsin; sen ancak kadınlar gibi ip eğirir ve onlar gibi çamaşır yıkayabilirsin" dediler⁴³⁰.

Haleb'in İmâdeddin tarafından Salahaddin'e teslim edişini hayret verici bir hadise olarak gören İbnü'l-Esir, Haleb'in ucuza satıldığını; önemli bir kale karşılığında köy ve mezraalar alındığını söyler. Müellifin, Eyyûbî Devletinin esasen Haleb'in zaptına kadar kuvvetten düşmüş ve uçurumun kenarında bulunduğunu söyleyip Haleb'i almakla durumunun kuvvetlendiğini belirtmesi dikkat çeker. İbnü'l-Esir, bu görüşlerini Salahaddin Eyyûbî'nin veziri Kâdî el-Fazıl'ın sözlerini naklederek te doğrulamaya çalışır. Buna göre Kâdî Fazıl, Haleb'e karşılık verilen

ve Devlet, s. 79-81; ayn. mlf., *Salahaddin Devrinde Eyyubiler*, s.49; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 125; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 67-68; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadoludaki Türk Devletleriyle Münasebetleri"; M.M.İbrahim, *Sincar*, s.58.

⁴³⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.67-68; ayn. mlf., *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme) s.181; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s.394, Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.432; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.9a; Ebu'l-Fidâ, Halebliler'in İmâdeddin'e daha aşırı bir biçimde "Ey eşşek! Haleb'i Sincar'a sattın!" dediklerini rivayet eder. Bkz. *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 70; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbnü'l-Furât*, IV/1, s.139-140; M.M. İbrahim, *Sincar*, s.59.

yerlerin yerinde yapılmış harcamalar olduğunu, *dinarlar* alınıp *dirhemlerin* verildiğini; köyler karşılığında bir merkezin ele geçirildiğini söylemektedir. İmâdeddin'e verilen yerler savunmasız ve dolayısıyla her zaman geri alınabilecek yerler olup Haleb için bunu söylemek imkansızdır demiştir⁴³¹. Zaten Salahaddin Eyyubi Haleb'in alınışına öyle sevinmiştir ki bunu kale kapısından içeri girerken Kur'an-ı Kerim'den okuduğu bir ayetle açığa vurmuştur: "Ey mülkün sahibi olan Allahım! Sen mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden alırsın. Dilediğini azab kılarırsın, dilediğini zelil edersin"⁴³².

Sultan, fetih müyesser olunca bir süre Haleb'te ikamet etti. Bu süre zarfında bazı düzenlemeler ve tayinlerde bulundu. Sultan, İmâdeddin Zengi'nin emirlerine ve Haleb halkına iyilik ve ihsanda bulundu; şikayetleri dinledi; *rüsûm* ve *mukûs* gibi örfî vergileri kaldırdı. Haleb'te kendi adına *dinarlar* ve *dirhemler* bastırdı ve adı *hutbeler*de okundu. Sultan, Nureddin Mahmud'un kızı olan İmâdeddin Zengi'nin karısına geliri 20,000 dinar olan Haleb'e bağlı bir yeri *iktâ* etti. Haleb'i küçük oğlu el-Melikü'z-Zahir Gâzi'ye veren Sultan, emir Seyfeddin Yâzğıç el-Esedî'yi Haleb kalesine tayin etti. *Şehir Divanına* Nasihuddin İsmail b. el-Amîd ed-Dımaşkî'yi getirdi. Haleb *şahmeliğine* Hüsameddin Temîrek b. Yunus el-Halifatî'yi getirdi. *Haleb Reisliği* Safiyyüddin Tarık ibn-i Ebî Gânim b. et-Tarîre'nin elinde bırakıldı.

⁴³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.394-395; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, s.331; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 140.

⁴³² Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.432-433; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.547. Salahaddin Eyyubi'nin okuduğu âyet, Kur'an'da Âl-i İmrân suresinde yer almaktadır: "قل اللهم مالك الملك تؤتي الملك من تشاء وتنزع الملك ممن تشاء"

"و تعز من تشاء وتذل من تشاء بيدك الخير انك على كل شئ قدير" *Kur'ân*, II/26.

Haleb kâdılığına daha önce Dimaşk kâdılığı görevinde bulunmuş olan şafîî fakihî Muhyiddin b. Ebu'l-Maâlî Muhammed b. Zakiyyüddin b. Ali el-Karaşî (ö.598/ getirildi. Muhyiddin de *nâib* olarak İbnü'l-Banyasî diye tanınan kâdı Zeyneddin Ebu'l-Beyân Nebe' b. el-Fazl b. Süleyman'ın tayin edilmesini sağladı. *Haleb hatipliği* müverrih İbnü'l-Adîm'in amcası Ebû el-Maâli'nin elinden alınarak Ebu'l-Berekât Saîd b. Hâşim'e verildi. İmam Alaaddin Ebu Bekir Mesud b. Muhammed el-Kasânî, Haleb ve Rakka'daki Hanefî medreseleri müderrisliğine tayin edildi. İmam Alaaddin, Katip Isfahanî'nin kaydettiği *menşûr*da belirtilen medrese ve kütüphaneler için lazım olan *müderris*, *muid*, *müfti*, *müfid* gibi görevlilerin atamasını ve azillerini gerçekleştirecek ve ayrıca bu medrese ve kütüphaneler için kurulan vakıfların mütevelliliğini de deruhte edecekti. Bunlardan başka Haleb'te *muhtesib*, *tabip* gibi atamalar da yapan Sultan, Haleb'te gerçekleşen bütün bu atamalar için makam sahiplerine menşurlar vermiştir⁴³³.

Salahaddin'in Halebi alıp yeni tayinlerde bulunmasından daha çok önemli olan nokta, artık bu tarihten itibaren Haleb'in Atabeglik tarihinden çıkarak Eyyubiler'in tarihine intikal etmesi hadisesidir ki bu tarihten itibaren Haleb'in Musul ile irtibatı tamamen kesilmiştir. Atabeglik, Haleb üzerindeki bütün iddialarından ve haklarından vazgeçmiştir. Zaten yapabileceği başka bir şey de yoktu. Haleb'in elden

⁴³³ Bu menşurların metni için bkz. Isfahânî, *el-Bark*, V, s. 129 vd.; İbnü'l-Adîm, Haleb'te Salahaddin tarafından dinî müesseselerdeki atamalarda Fakih İsa'nın taassubunun tesirinde kalındığını vurgular. *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 71-72; Şeşen, *Isfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 317-321; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.433; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/1,s. 376; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 81.

çıkışıyla Musul, gittikçe kendi sınırları ve surları içine kapanıyordu. Musul Atabegliği, topraklarını kaybediyor, büyük şehirleri birer birer elinden çıkıyordu.

Sultan, Haleb'ten başka çevre kalelerin de fethini tamamlamayı ihmal etmedi. Yeni fetihlerden sonra atamalar yaptı. Hârim ve Azaz'ı zapteden Sultan, Ayntâb'ı sahibinin elinde bırakırken, Tellü Halid'i, Tellü Bâşir hakimi Bedreddin Duldurum b. Bahauddevle el-Yârûk'a teslim etti. Sultan, Haleb'ten sonra ele geçirdiği Azaz'ı da Alemüddin Süleyman b. Cândâr'a verdi. Hârim Sultanın yakın adamlarından İbrahim b. Şarva'ya verildi⁴³⁴.

Sultan, Haleb'teki düzenlemeler ve gerçekleştirilen atama işlemleri tamamlandıktan sonra kendisine *tâbi* hükümdarlardan *gazâ* için asker istedi ve Dımaşk'a hareket etmeden evvel, kendisine antlaşma teklif eden Antakya prinkepsi IV. Bohemond ile sulh akdetti. Salahaddin, Haçlılara karşı yapacağı seferler için Mısır kuvvetlerinin yanısıra, Diyar-ı Bekr, Suriye ve el-Cezire askerlerinden oluşan büyük bir ordu meydana getirmişti. Salahaddin, 22 Rebiyülâhir/14 Ağustos 1183'te Haleb'ten ayrıldı⁴³⁵.

⁴³⁴ İbn Şeddâd'ın kaydına göre Sultanın Hârim'e vali olarak atadığı emirin adı "İbrahim b. Şarda" şeklindedir. Bk. *Siretu Salahaddin*, s. 48 vd; Isfahânî, *el-Bark*, V, s. 127-128; İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, III, s. 70-71; Şeşen, *Isfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 395; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 376-377, Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 70; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.9b.

⁴³⁵ İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, III, s. 72; İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 48; Isfahânî, *el-Bark*, V, s. 139 vd; Şeşen, *Isfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 322; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s.26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.548; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 82.

Salahaddin Eyyubi meydana getirdiği güçlü ordusuyla Haçlılara karşı *gazâya* başladı ve Beysân, Kerek, Nablus, Cinîn gibi yerlerde Haçlılar'la çarpıştı, onlardan tutsaklar aldı, mallarını yağmaladı. Fakat bu seferler geçici yağma akınları hüviyetindeydi. Salahaddin Haçlılara asıl darbesini indirmek için hazırlıklarını tamamlamamıştı. O, Orta Doğu'daki İslâm birliğini sağlamadan Haçlılar üzerine yürümeyi uygun bulmuyordu. Salahaddin, bu yağma seferleri için Mısır'dan çağırdığı kardeşi el-Adil'e Haleb, Menbic ve mülhakatını verdi, yeğeni Takiyyüddin Ömer'i el-Adil'in yerine Mısır *nâibi* olarak Kahire'ye gönderdi (Rebiyülâhîr 580/Temmuz-Ağustos 1184)⁴³⁶.

Sultan, Kudüs'e nihai darbeyi vurmadan önce Musul Atabeginin İslâm birliğini sarsıcı hareketlerini sona erdirmeyi istiyordu. Bununla birlikte Eyyubi Sultanı yaklaşık iki yıl boyunca dikkatini bölgedeki Haçlılar üzerine yoğunlaştırdı; taa ki Musul'da *nâib* Mücahidüddin Kaymaz'ın hapsedilmesine kadar. Nitekim bu tarihlerde Musul'dan ayrılarak kendisine katılan Erbil ve Ceziretu İbn-i Ömer hakimleri ile Harran ve Hısn-ı Keyfâ hükümdarları Sultanı Musul üzerine yeni bir sefere teşvik edeceklerdir.

Musul'da Niyâbet Sorunu; Mücahidüddin Kaymaz'ın

Tutuklanması ve Sonrasında Meydana Gelen Olaylar

Musul Atabegi İzzeddin Mesud ile *nâib* Mücahidüddin Kaymaz arasında ülke yönetimi konusunda öteden beri devam etmekte olan işbirliği ve anlaşma, Salahaddin Eyyûbî'nin Musul'u kuşatmasından bir süre sonra yerini anlaşmazlığa bıraktı. Atabeg ile vezir arasında zuhur eden sürtüşme, vezirin işten el çektilmesine hatta

⁴³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI,(türkç.terc.), s.395-398; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, (RHC,Tome:IV), s.248; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s.26vd.

tutuklanıp hapsedilmesine kadar gitti. Vezir, Musul'daki bir kısım emirin kıskançlığına kurban gitmişti. Musul'da bütün *idare*, *bürokrasisi* ve *ordu*, hasılı ülkenin yönetimi vezir Mücahidüddin Kaymaz'ın kontrolü altındaydı. Erbil, Ceziretu İbn-i Ömer; Şehrîzûr ve çevresi; Dakûka, Akru'l-Humeydiyye Kalesi gibi birçok yerler, vezire bağlıydı. Erbil'i Ali Küçük'ün küçük oğlu Zeyneddin Yusuf adına, Ceziretu İbn-i Ömer'i Muizzüddin Sencerşah adına yönetiyordu. Mücahidüddin, kendisine bağlı sözü edilen kentleri *nâib*leri aracılığıyla idare etmekteydi. Mücahidüddin Kaymaz'ın Musul Atabeglik Devleti'ndeki nüfuzu öylesine artmıştı ki Atabeg İzzeddin Mesud'un elinde sadece Musul'un kendisi kalmıştı. Musul kalesi dahi Mücahidüddin'in kontrolü altındaydı. Salahaddin Eyyubi'nin el-Cezire seferinden sonra Musul kalesi dışındaki tüm beldelerini kaybeden Mücahidüddin bütün bu kayıplara rağmen ülke yönetimindeki ağırlığını sürdürüyor, rakipleri bu duruma tahammül edemiyorlardı. Görünüşe göre Mücahidüddin, ülkedeki kudretini artırırken efendisi Atabeg'in çıkarlarını gözetmiyordu. İzzeddin Mesud'un sadece isminin anıldığı bu dönemde, *nâib*, Musul'da "bir hükümdar gibi" hareket ediyordu. Bu durum, sonunda rakibi olan diğer emirlerin husumetine ve onu Atabeg'e şikayetlerine neden oldu. Emirlerden İzzeddin Mahmud Zülfendâr (yada Zülüfâr) ile *emir* Şerefüddin Ahmed b. Ebu'l-Hayr, *vezir* aleyhinde Atabeg katında tezviratta bulundular. Bu şikayetleri ciddiye alan Atabeg *vezir*ini gözden çıkardı ve sonunda da tutuklayarak hapse attı.⁴³⁷

İbnü'l-Esir, Atabeg İzzeddin Mesud'un, *veziri* tutuklatırken izlediği yolu anlatır. Buna göre Atabeg esasen *veziri* kudretinden dolayı tutuklatmaktan

⁴³⁷ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s.183; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s.185; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s.126.

çekinmiştir. Ancak bir plan dahilinde hareket ederek buna muvaffak olmuştur. Nitekim, hasta olduğunu söyleyen Atabeg, *veziri*yle bir süre görüşmedi. *Vezir*, onu ziyaret etmek istiyor ancak bir türlü muvaffak olamıyordu. Nihayet Atabegin izin vermesi üzerine bir ara tek başına Atabegin yanına girdi. Mücahidüddin, “hadım” olduğundan Atabegin haremine girmekten çekinmezdi. Girer girmez de Atabegin önceden odaya gizlenen memlûkları tarafından yakalanarak tutuklandı. (Cemaziyyülevvel 579/Ağustos-Eylül 1183). Musul kalesindeki Mücahidüddin’e ait mallara el kondu. Atabeg İzzeddin, Mücahidüddin’in yerine Musul kalesine emir İzzeddin Zülfendar’ı *vâli* tayin etti, Emir Şerefüddin Ahmed b. Ebu’l-Hayr da *Emir-i Hâcibliğe* getirildi. Böylece muhteris emirler, Musul Atabegliğinde istedikleri makamlara kavuştular⁴³⁸.

Musul’da vezirin tutuklanması kısa zamanda etkisini gösterdi. Mücahidüddin Kaymaz’ın aslında mahir bir siyaset adamı olduğu, yokluğunda hemen anlaşıldı. Vezirin tutuklanması Musul Atabegliğinde işleri büsbütün karıştırdı. Atabeg İzzeddin, onun idare ettiği beldelerin hiç birine sahip olamadığı gibi daha önce Musul’a bağlı olanları da kaybetti. İlk olarak Erbil’deki Ali Küçük’ün oğlu Zeyneddin Yusuf, vezirin tutuklanması üzerine hareket geçti ve İzzeddin’e itaat etmeği reddetti. Ardından Atabegin Ceziretu İbn-i Ömer’deki yeğeni Muizzüddin Sencerşah, bağımsızlığını ilan etti ve Salahaddin’e bağlandı. Bunlara Tekrit ve Hadîse de katıldı. Bu memleketlerin hükümdarları Musul Atabeginin yüklediği vergileri gerekçe olarak gösteriyorlar ve kendilerini emniyette hissetmediklerinden itaatten ayrılıyorlardı. Bunlar, kendilerini himaye etmesi için Sultan’a elçi gönderip

⁴³⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.396-397; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.183; Ebu’l-Fidâ, *Tarihu Ebi’l-Fidâ*, III-IV, s.70; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*,

anlaşmalar yaptılar. Gelişmeler bunlarla bitmedi, Halife en-Nâsır Lidinillah ta genişletmek istediği topraklar için durumu fırsat bilerek Dakûka'ya saldırdı. Böylece vezirin tutuklanmasını müteakip kısa süre içinde Kuzey Irak'ta Musul, Şehrîzur ve Akr el-Humeydiyye kalesi hariç bütün topraklar Musul Atabegliğinin elinden çıktı⁴³⁹.

Musul Atabegi İzzeddin Mesud, Atabeglik arazisinin mütemadiyen küçüldüğünü görünce Sultanın eline geçen yerleri Halife aracılığıyla geri alabilmenin yollarını aradı. İzzeddin Mesud, Sultanın, Halifenin ricasını kırmayacağını biliyordu. Nitekim Sultan, Musul kuşatmasına Halifenin hatırı için son vermişti. Şimdi de Erbil ve Ceziretu İbn-i Ömer için Halife'den yardım isteyebilirdi. Atabeg Halife'ye müracaat etti ve Sultana elçi göndermesini rica etti. Öte yandan Halife en-Nâsır Lidinillah ta belki de Dakûka'nın zaptını affettirebilmek için, İzzeddin için Sultan katında girişimde bulunmayı kabul etti. Halife, gönderdiği elçileri kanalıyla Sultan'dan Musul Atabegi ile barışmasını ve bu arada Erbil ile Ceziretu İbn-i Ömer'i iade etmesini rica etti.

Halifenin elçileri Şeyhu's-şüyûh Sadreddin b. Abdurrahim (ö. Şaban 580/Kasım-Aralık 1184) ile Has Hadım Şihabeddin Beşir (ö.580/1184) önce Musul'a geldiler. Burada Atabegle görüştüktan sonra yanlarına daha önce Haleb'te kâdılık yapmış olan ve şimdi Musul'da bu görevi sürdüren kâdı Muhyiddin Ebû Hamid b.

XXVII, s. 185; G. Ögün, *Begteginliler*, s.68.

⁴³⁹ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.397; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.183-184; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s. 377; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.9b; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s.185; Gibb, *Life of Saladin*, s.39; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s.126; G. Ögün, *Begteginliler*, s.69.

Kemaleddin eş-Şehrizûrî'yi ve bir süre sonra Sultanın Kazaskerliğini ve oğlu el-melik Zahir zamanında Haleb kâdılığını üstlenecek olan kâdı Bahaaddin İbn-i Şeddâd'ı da alarak, 1184 yılı başında Dımaşk'a hareket ettiler. Elçilerin gelişinde Dımaşk'ta bulunan Katip Isfahanî görgü şahidi olması münasebetiyle ayrıntılı bilgi verir. Buna göre, elçilik heyeti Dımaşk'ta Sultan tarafından büyük bir saygı ve ikramla karşılandı (11 Zilkade 579/25 Şubat 1184). Elçiler Sultanın tahsis ettiği bineklere binerek şehre girdiler ve istirahat etmeleri için her birine ayrı köşkler tahsis edildi. Şeyhu's-şuyûh Sadreddin, Munaybî'deki *ribata* yerleştirilirken Musul elçisi kâdı Muhyiddin Ebû Hamid b. eş-Şehrizorî Bustânu'l-Halhal köşkünde, Has Hadim Şihabeddin Beşir de şehir meydanındaki Busra köşkünde misafir edildiler. Şeyhu's-şuyûh Sadreddin değerli bir kimseydi, hediye kabul etmez, yemek götürüldüğünde yanındaki askerlere dağıtırdı. Sefaret görevini yerine getirirken günlük yiyeceği bir somun ile tavuk etinden yapılmış paçadan ibaretti. Yapılan görüşmede Halifenin barış teklifini elçi Şeyhu's-şuyûh Sadreddin'i kırmak istemediğinden kabul eğiliminde olan Salahaddin, Katibine barış ihtiva eden ve Erbil, Tekrit, Hadise ve Ceziretu İbn-i Ömer'in Musul'a bağlı olduğunu belirten bir ahidnâme yazmasını emrettiği zaman Katip Isfahanî değişik bir öneride bulundu. Katip Isfahanî kayıtlarında abartı yapmıyorsa yaptığı öneride Sultana, Musul'un Musul sahibine ait olduğuna yemin edip diğer şehirlerin sahiplerini kendisini seçip seçmemek hususunda serbest bırakmasını, kendisini seçerlerse himaye etmesini, Musul sahibini seçerlerse onun bu hükümdarla anlaşması gerektiğini söylemekteydi. Oysa İbnü'l-Esîr'e göre Sultan, kendisine sığınan bu hükümdarları himaye etmekte ve elçilere el-Cezire ile Erbil hakkında konuşmağa hakları olmadığını söylemekte, kâdı Muhyiddin'in, her iki kentin de Musul Atabegliği'ne ait olduğunu belirtmesi

üzerine Sultan'ın, barışın sağlanabilmesi için bu kentlerin kendisine bırakılması gerektiğini belirtmesiyle görüşmelerin kesildiğini kaydeder. Elçilerle görüşmeyi Isfahanî sürdürmüştür; Şeyhu's-şuyûh Sadreddin, Katip Isfahanî'nin önerisini kabul etmekte iken Musul elçisi Kâdı Muhyiddin, sözü edilen beldeler ve hükümdarları için, onların anlaşma dışında tutulmasının mümkün olmadığını, bu konuda herhangi bir söz veremeyeceklerini, sözü edilen beldelerin Musul'un vilayetleri, sahiplerinin de *valileri* ve *nâibleri* olduklarını, Atabeg'e karşı tavır takınmalarının doğrudan doğruya "isyan" anlamına geldiğini, Sultanın onları himaye ettiğini anladıkları an kendilerinden ayrılacaklarını belirterek adı geçen hükümdarlarla Atabegliği baş başa bırakmalarını istemiş ve Sultanın, onlara, artık anlaşmazlığın sona erdiğini, dolayısıyla eskiden olduğu gibi itaat etmeleri gerektiğini, muhalefet etmemelerini söylemesini rica etmiştir. Isfahani'nin, anılan beldelerin anlaşma dışı tutulması önerisinde ısrar edip Kâdı Muhyiddin'in bunu katiyyen kabul etmemesi üzerine görüşmeler kesildi. Kâdı Muhyiddin, efendisine durumu iletmek maksadıyla dönüş izni istedi. Elçiler, kendilerine takdim edilen hediyelerden sonra Dimaşk'tan ayrıldılar. Salahaddin'in son anda görüşmelere devam edilmesi ve Şeyhu's-şuyûh'un istediği şekilde bir ahidnâmenin düzenlenmesi için adam gönderdiğinde Kâdı Muhyiddin, kararını vermiş bulunuyordu: "Bu olanlardan sonra anlaşmam söz konusu değildir. Önce durumu beni gönderen kişiye bildireceğim. Belki siz bizi destekleyecek ve yardım edecek kimsenin bulunmayacağını zannediyorsunuz. Bizim de yardımcımız ve koruyucumuz vardır elbette. Onunla yazışıp durumu danışacağız. Onun razı olmadığı şartı kabul etmemiz mümkün değildir". Musul kâdısı Muhyiddin ile yardımcısı Bahaddin İbn-i Şeddâd, yaklaşık bir ay süren ancak bir netice alınamayan görüşmelerden sonra 7 Zilhicce/22 Mart'ta Dimaşk'tan ayrıldı. Katip

İsfahanî, Musul elçisinin bu sözlerini kibirlilikle izah eder, ayrıca Musulluların danışacağı kişi de bellidir: Azerbaycan Atabegi Pehlûvan. Anlaşma olmamıştı. Musul'la ipler bir kez daha koptu. Sultan, şu ikide bir Halifenin gölgesine sığınan ve kendisini uğraştırıp duran Musul meselesini mutlaka halletmeliydi. Elçiler memleketlerine dönerken Eyyubi Sultanı, Halifenin barış için aracılığını dikkate almadan Mücahidüddin'in de tutuklanmasından yararlanarak kafasında Musul üzerine yeni bir seferin planını tasarlıyordu⁴⁴⁰.

Atabeg İzzeddin Mesud, *nâibi* Mücahidüddin Kaymaz'ın tutuklanmasının ülkeye fesad ve zarardan başka bir şey getirmediğini gördü. Onu tutuklattığı için pişman oldu. Ayrıca Azerbaycan Atabegi Şemseddin Pehlivan* da vezirin salıverilmesi için Atabege ricada bulunmuştu. Bunun üzerine Atabeg, dokuz ay hapiste tuttuğu Mücahidüddin'i serbest bıraktı (Muharrem 580/Nisan-Mayıs 1184).

⁴⁴⁰ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 52; İsfahânî, *el-Bark*, V, s. 163-164, 167-170; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 322-326; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 76-77; İbnü'l-Esîr, Halifenin ve Musul elçisinin Dimaşk'a geldiği sırada Sultanın Kerek'i muhasara etmekle meşgul olduğunu kaydeder, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.397; Gibb, *Life of Saladin*, s. 39.

* Şemseddin Pehlivan Muhammed b. İldeniz, (ö. Mart 1186) hakimiyet sahası Cibâl, Rey, İsfahan, Azerbaycan, Erraniye ve buralara bağlı beldeler idi. Pehlivan'ın akıllı ve dirayetli bir hükümdar olduğunu kaydeden İbnü'l-Esîr, onun ölümünden hemen sonra ülkesinde sosyal ve dini içerikli karışıklıkların çıktığını, ülkenin yağma ve tahrip edildiğini belirtir. Pehlivan'dan sonra yerine kardeşi Kızıl Arslan Osman geçmiştir. Irak Selçuklu sultanı Tuğrul'un hamiliğini ve atebegliğini üstlenmiş, böylece sultana nüfuz etmiştir. Ancak Tuğrul, Pehlivan'ın ölümünü müteakip bağımsızlığını sağlayabilmişti. Bkz., Ögün, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s.82-84. Kızıl, adam toplayıp güçlenen Tuğrul'a karşı halife en-Nâsır Lidinillah'ı tahrik etmiş, o da Bağdad'a girmek isteyen sultana itibar etmemiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.442.

Onu *hılat*leyerek eski görevi olan *niyâbet* ve Musul *kalesi valiliğine* iade etti⁴⁴¹. Ayrıca da onu Salahaddin'le anlaşma olmadığından tedbir için yardım temin etmek üzere elçi olarak Şemseddin Pehlivan'a ve Kızıl Arslan'a gönderdi. Azerbaycan Atabegliğinde de daha önce aynen Musul Atabegliğinde olduğu gibi iki kardeş, Şemseddin Pehlivan ile Kızıl Arslan hüküm sürüyorlardı. Öte yandan şikayetleriyle hareket ettiği İzzeddin Zülfendâr ile Şerefüddin Ahmed'i ise azlettikten sonra tutuklattı. Bununla birlikte Atabeg İzzeddin, onun tutuklanmasıyla elden çıkan topraklara tekrar sahip olamadı. İbnü'l-Esîr, bir devlet için en zararlı şeyin "onu ayakta tutan ve tedbirini gözetken müdebberi olan pîşekârın gözden çıkarılması" olduğunu vurgular⁴⁴².

Musul Atabegliği - Azerbaycan (İldenizliler) Atabegliği İlişkileri

Musul Atabegi İzzeddin Mesud döneminde Zengîler'le İldenizliler arasındaki ilişkiler Salahaddin Eyyübî'ye karşı ittifak kurmaya yönelik olarak gelişmiştir. I.İzzeddin Mesud zamanında iki Atabeglik arasındaki ilişkiler ilk olarak Salahaddin Eyyubi'nin Musul'u kuşattığı sırada gerçekleşmiş; bu aşamada Atabeg İzzeddin Mesud, Kızıl Arslan'a elçi göndererek Salahaddin'e mani olmak için yardım istemişti. Kızıl Arslan da Salahaddin'e elçisi Hasan el-Candar'ı göndererek kuşatmaya son vermesini ve el-Cezire'yi terk etmesini bildirmiş olmasına karşın Eyyubi Sultanı buna önem vermemişti. Atabeg İzzeddin Mesud daha sonra, Salahaddin Eyyubi Musul önlerinden ayrıldıktan bir süre sonra veziri ve *nâibi* Mücahidüddin Kaymaz'ı tutuklayarak Musul kalesinde hapsedince, bu kez

⁴⁴¹ El-Hazrecî, *Tarihu Devleti 'l-Ekrâd ve 'l-Etrâk*, v. 10a.

⁴⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 399; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.184; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 72; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 186; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 127; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 69.

Şemseddin Pehlivan devreye girmiş ve vezirin salıverilmesi için İzzeddin nezdinde ricada bulunmuş idi. İzzeddin Mesud ta Şemseddin Pehlivan'ın ricası ve Atabeglik işlerinin karışması üzerine Mücahidüddin Kaymaz'ı serbest bırakmıştı.

Atabeg İzzeddin Mesud, serbest bıraktığı vezirini bir süre sonra Azerbaycan Atabegleri Şemseddin Pehlivan ile kardeşi Kızıl Aslan'ın nezdine elçi olarak gönderdi. Musul Atabegi, İldenizliler'den Salahaddin'e karşı ve Erbil'i tekrar alabilmek için yardım istiyordu. İlk olarak Kızıl Arslan'ın yanına varan Mücahidüddin Kaymaz, İzzeddin Mesud'un mesajını ilettili. Kızıl Arslan, Mücahidüddin'in Şemseddin'e gitmesine gerek olmadığını ihtiyacı olan şeyi kendisini temin edebileceğini söyleyerek onu yanında alıkoydu. Vezir, Erbil'in alınabilmesi için mücehhez bir askerî birliğe ihtiyaçları olduğunu söyledi. Bunun üzerine Kızıl Arslan, 3000 kişilik bir süvari birliği techiz ederek vezirle birlikte Musul'a sevketti. (Muharrem 580/Nisan-Mayıs 1184) ⁴⁴³.

İldenizli kuvvetleri, Erbil'e yaklaştıkları sırada vezirin sözünden çıkıp etrafı yağmalamaya giriştiler. İldenizliler, Musul Atabegliği'ne yardım edecekleri yerde savunmasız buldukları köyleri talan ve tahrip etmeğe başladılar. Masum insanları, mallarını ve kadınları tutsak aldılar, etrafı yakıp yıktılar. İldenizli askerlerin kontrolden çıktığını gören vezir Mücahidüddin Kaymaz, onları terkederek Musul'a döndü. Erbil hakimi Zeyneddin Yusuf, İldenizli süvarilerinin Erbil yakınlarına gelerek yağmalara giriştiğini öğrenince bir baskına karar verdi. Köylere dağılarak yağmaya girişmiş İldenizliler üzerine hücumla geçen Erbil kuvvetleri, kısa sürede onları bozguna uğrattı. İldenizlilerin aldıkları mallar ellerinden alındı. Bozguna

uğrayan İldenizliler de ülkelerine döndüler⁴⁴⁴. Zeyneddin Yusuf, bu zaferini Salahaddin'e bir mektupla bildirdi. Zeyneddin Yusuf, mektubunda, "Mücahidüddin Kaymaz komutasındaki Musul askerleriyle, Azerbaycan hakimi Kızıl'ın askerlerinden oluşan 6,000 kişilik bir ordunun Erbil'e yürüdüğünü, bölgede yağmalarda bulunan bu orduyu 1,000 atıyla hezimete uğratarak geri dönme mecburiyetinde bıraktığını" kaydediyordu⁴⁴⁵. Kardeşi Harran hakimi Muzafferüddin Gökboru de Sultana ayrıca bir elçi göndererek aynı olaydan bahsetti ve Musul askerleriyle Kızıl'ın askerlerinin birleşip Erbil üzerine yürüdüklerini bölgeyi yağmaladıklarını bildirdi. Muzafferüddin ayrıca Sultanın kendilerine yardım etmesi ve bu maksatla Musul üzerine yürümesi halinde 50,000 dinar vermeği vaad etti. Bunun üzerine Sultan, Haçlılar'la bir ateşkes imzaladı ve yönünü yine şarka, el-Cezire'ye çevirdi⁴⁴⁶.

Görüldüğü gibi Zengîler-İldenizli işbirliği girişimi, İldenizli askerlerin görevlerini yerine getirmek yerine yağmaya girişmeleri sonucu akîm kaldı. Vezir Mücahidüddin ise bunlara engel olmaya çalıştıysa da başarılı olamadı, Musul'a döndü. İldenizliler de ülkelerine gittiler.

⁴⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 399; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 93; Gibb, *Life of Saladin*, s. 40; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 127; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 70.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.399; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 94; Gibb, *Life of Saladin*, s. 40; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 127; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 70.

⁴⁴⁵ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 54; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.12a.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 80.

İzzeddin İkinci Kez Kuşatma Altında; Salahaddin Eyyûbî Musul Önlerinde (1185)

Salahaddin Eyyubi, 1182-1183 yıllarında el-Cezire ve Güney Doğu Anadolu seferinden sonra Suriye'ye dönerek Haçlılar'a karşı gaza savaşlarına yönelmişti. Sultan, Dımaşk'tan yönettiği mücadelelere devam ederken daha önceki seferde olduğu gibi şark hükümdarlarından, Musul'a bağlı bir vali iken isyan eden ve bağımsızlık kazanabilmek maksadıyla Salahaddin'e tâbi hale gelen bazıları, Eyyubi Sultanı'nı, Musul başta olmak üzere el-Cezire bölgesine yeni bir sefere çıkmağa teşvik ettiler. Özellikle Harran hakimi Muzafferüddin Gökbörü ile Erbil hakimi Zeyneddin Yusuf, Sultanın Musul'u alması için çok çalışıyorlar mütemadiyen elçi göndererek yeni bir seferde kendisine yardımcı olacaklarını bildiriyorlardı. Muzafferüddin Gökbörü elçisi el-Alim b. Mâhan aracılığıyla 50,000 dinar vermeği vaad etmiş, bunu elyazısıyla da bildirmişti. Sultan, Musul ordusunun Azerbaycan ordusuyla birleşerek Erbil'e yürümesi ve kendisini el-Cezire'ye yürümeyi teşvik eden hükümdarlar arasına Ceziretu ibn-i Ömer hakiminin de katılması üzerine bölgeye yeni bir sefer düzenlemeye karar verdi. Sultanın Kuzey Irak seferine çıkarak Musul'u ikinci kez kuşatması sırasında Musul'da bulunan tarihçi İbnü'l-Esîr, olayları ayrıntılı bir şekilde anlatır.

Zilkade 581/Mart-Nisan 1185'te Dımaşk'tan ayrılmadan önce Trablus kontu Raymond ile dört yıllık bir ateşkes antlaşması yapan Sultan, Haleb üzerinden el-Cezire bölgesine girmek için Fırat kıyısına geldiğinde sular kabardığından nehri geçmek için üç gün beklemek zorunda kaldı. Sultan, kendisini karşılayan Muzafferüddin Gökbörü ile Bire yakınlarından nehri geçerek Harran'a geldiğinde şehir dışında karargâh kurdu (22 Safer 581/25 Mayıs 1185). Sultan,

Muzafferüddin'den vaat ettiği paraları istedi. Muzafferüddin, para vaadini inkar edince Sultan tarafından tutuklandı. Ancak Salahaddin, el-Cezire'deki stratejisi bakımından Harran hakiminin tutuklanmasının faydadan çok zarar getireceğini gördü ve Muzafferüddin'i yeniden serbest bıraktı. Ancak Harran ile Urfa'yı elinden aldı⁴⁴⁷. Sultan, bir süre sonra bu kentleri yeniden Muzafferüddin'e iade edecektir. Salahaddin Eyyubi, emirlerinden Seyfeddin Ali b. Ahmed el-Maştûb'a haber göndererek ordusuyla Re'su'l-Ayn'a gelmesini emretti. Kendisi de Harran'dan ayrıldı.

Öte yandan, Musul Atabegi İzzeddin Mesud, Eyyubi ordusunun hareket plânını öğrenmişti. Atabeg, süratle elçilerini komşu hükümdarlara gönderdi ve Ahlatşah'tan, Azerbaycan Atabeginden, Halife'den ve Anadolu Selçuklu Sultanı'ndan yardım istedi. Eyyubi ordusu, Resu'l-Ayn'a girdiği zaman Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın elçisi gelerek Salahaddin'e Sultan Kılıç Arslan'ın mektubunu sundu. Selçuklu Sultanı, Salahaddin'e, Musul ve Mardin üzerine yürüyüşünü durdurmadığı takdirde el-Cezire ve Doğu Anadolu hükümdarlarının saflarını kurup kendisiyle de birleşerek üzerine geleceğini söylüyor, aralarındaki dostluk antlaşmasının bu şekilde olduğunu bildiriyordu⁴⁴⁸. Salahaddin'in, ileri hareketine devam ettiğine bakılırsa Selçuklu Sultanının ikazını ciddiye almadığı anlaşıyor. Eyyubi Sultanı Dârâ'ya geldiğinde şehir hakimi İmâdeddin Ebû Bekir b.

⁴⁴⁷ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 54-55; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 80; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s.329-331; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.404; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.435; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.12a; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.16; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 127; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 71; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadoludaki Türk Devletleriyle Münasebetleri".

⁴⁴⁸ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 55; Gibb, *Life of Saladin*, s. 41; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.373.

kardeşi İmâdeddin'i bir Artuklu birliğiyle göndermişti. Sultan, Musul kuşatmasını sürdürdüğü bir sırada Nureddin Muhammed, Hısn-ı Keyfâ'da öldü (Rebiyülâhîr 581/Temmuz 1185). Yerine iki oğlundan büyüğü olan Kutbeddin Sökmen geçti. Atabegliğini de vezir el-Kıvâm b. Samâkâ el-Es'ardî üstlendi. Nureddin Muhammed'in ölüm haberi gelince Salahaddin'le birlikte Musul önlerinde bulunan kardeşi İmâdeddin, Hısn-ı Keyfâ'ya hakim olmak üzere harekete geçtiyse de buna imkan bulamadı. O da Harput'a giderek buraya hakim oldu. İbnü'l-Esir, Harput'taki bu Artukî kolunun 620/1223 senesine kadar hüküm sürdüğünü kaydeder. Öte yandan Salahaddin Eyyubi Meyyâfarikîn'i kuşattığı sırada Hısn-ı Keyfâ ve Âmid'in genç hükümdarı Kutbeddin Sökmen b. Nureddin Muhammed bağlılığını bildirmek üzere veziri el-Kıvâm b. Summâka ile birlikte onu ziyaret etti ve bağlılığını bildirdi. Salahaddin, Kutbeddin Sökmen'i babasının yerinde bıraktı. Yalnızca emir ve yasaklarına uymasını şart koştu; ayrıca da babasının "Salahaddin" adında bir *memlük*unu ona *atabeg* tayin etti⁴⁶⁴.

Salahaddin Eyyubi'nin Üçüncü Kez Musul'a Yönelmesi;

Musul Atabegliği'nin Eyyubi Devletine Bağlanması (1185)

Salahaddin Eyyubi, Ahlat meselesi yukarıda anlatıldığı şekilde üzere kapanınca Meyyafarikin'le yetinmek zorunda kalmıştı. Bununla birlikte kendisine rakip olabilecek bir tehlike olan Şemseddin Pehlivan'la anlaşması, ona el-Cezire'de tek başına hareket edebilme imkanı sağladı. Sultan, artık bütün dikkatini tek bir yöne teksif edebilirdi. Bu maksatla bir türlü çözemediği ve sürekli zihnini meşgul eden Musul meselesini halletmek için bir kez daha Musul'a yöneldi. Sultan, Savur, Dârâ

⁴⁶⁴ Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 337-338, 340; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.407; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.270.

Kara Arslan el-Artukî, Diyar-ı Bekr askerleriyle gelerek itaat arzetti (8 Rebiyülevvel/9 Haziran 1185.). 11 Rebiyülevvel/12 Haziran'da buradan ayrılan Eyyubi ordusu Nusaybin'den geçtiği sırada Ceziretu İbn Ömer hakimi Muizzüddin Sencerşah askerleriyle gelerek Sultana iltihak etti. Beled'e (Balat) ulaşan Sultan, Musul seferinin gerekçelerini Halife'ye bildirmek üzere Ziyaeddin Ebu'l-Fezâil el-Kasım eş-Şehrîzorî'yi bir mektupla Bağdad'a gönderdi. Mektupta özetle şöyle deniyordu: "Musullular, Acemlerle irtibata girerek onların Sultanı adına hutbe okuyor, paralarının üzerine onun adını koyuyorlardı. Ayrıca Franklarla da işbirliği yaparak Sultanın memleketlerini parçalamaya çalışıyorlardı. Oysa sultanın maksadı bir sülaleyi ortadan kaldırmak olmayıp, Musulluları Halifeye itaate ve İslâm'a sevk etmek, Acemlerle münasebetlerini kestirmek, onları komşu ve yakınlıklarının hakkına riayete mecbur etmektir. Ceziretu İbn-i Ömer sahibinin hakkı Musullular tarafından yenmişti... Erbil hakimi Musulluların zulümlerinden şikayetçi olarak Sultana sığınmıştı. Hadîse ve Tekrit sahipleri de aynı muameleye maruz kalmışlar haksız vergilere muhatap olmuşlardı. Musullular, Müslümanların birliğini parçalamak için gayrimüslimlerle ortaklık yapmaları suç olarak yeterdi..."⁴⁴⁹. Katip İsfahânî'nin kaleme aldığı ve eserine kaydettiği bu mektup ile Salahaddin Eyyubi, Musul üzerine yürüyüşünün gerekçelerini Halife'ye bildiriyor ve kendisini haklı göstermek için de Musulluların günahlarını sayıp döküyordu. Salahaddin Beled'ten Halife'ye elçi gönderirken, Musulluların elçilik heyeti de kendisine ulaştı. Musul Atabegi İzzeddin Mesud, annesini, amcası Nureddin Mahmud'un kızını, yanlarında bazı kadınları ve devlet ricalinden bir grubu Salahaddin'e elçi olarak göndermişti.

⁴⁴⁹ Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 332-333; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.16.

Salahaddin'le görüşen Musul elçileri, Atabegin barış yapılması isteğini ilettiler. Musul'a dokunmaması karşılığında sultana askeri yardım sözü verilmekteydi. Müellifler, Salahaddin'in, elçi heyetinde bulunan velinimet Nureddin Mahmud'un kızının, Suriye'yi kendilerine bırakma konusundaki ricasını reddetmeyeceğinin zannedildiğini kaydederler⁴⁵⁰. Salahaddin'in danışmanlarından Hakkarili fakih Ziyaeddin İsa (ö. Ocak 1190) ile Seyfeddin Ali b. Ahmed el-Maştûb, ona "Musul gibi bir şehrin bir kadının hatırı için verilemeyeceğini, İzzeddin'in şehri müdafaadan aciz olduğu için kadınları gönderdiğini" söylediler. Bunun üzerine Salahaddin, kadınların taleplerini reddetti, ancak sonradan buna pişman oldu. Oysa Atabeg İzzeddin, "kadınları Musul'u müdafaadan aciz olduğu için değil, şerri güzel şekilde uzaklaştırmak maksadıyla" göndermişti. Musullular, Salahaddin'in cevabı üzerine ona direnme azimleri bilendi, onunla canları pahasına savaşmaya hazır hale geldiler. İbnü'l-Esir, içinde Eyyubi Sultanının katibi Kâdı Fazil'in da içinde bulunduğu bir grup Eyyubi devlet ricalinin Salahaddin'in Musul'u kuşatmasını onaylamadıklarını kaydeder.⁴⁵¹

Musul'u kuşatmaya karar veren Eyyubi Sultanı, kente bir fersah (6 km.) mesafede İsmailiyân adıyla bilinen mevkide karargâh kurdu. Bu sırada Erbil hakimi Zeyneddin Yusuf ile kardeşi yanında birçok emir olduğu halde gelerek ona iltihak

⁴⁵⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 81; İbn Hallikân'ın kaydına göre elçilik heyeti içerisinde İzzeddin Mesud, oğlu Nureddin Arslanşah'ı da göndermişti. Bkz., *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.206; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.435; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 382; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 73; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.268; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 128-129.

⁴⁵¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 81; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.404-405, İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.206.

etti. Dicle üzerine kurulan köprüden doğuya geçen Muzafferüddin Gökbörü, kardeşi ile şehrin doğusunda karargâhını kurdu. Sultan, ayrıca Musul arazilerini de *iktâ* etmeye başladı; Seyfeddin Ali b. Ahmed el-Maştûb'u Hakkari yöresi ile el-Cüdeyde* kalesine göndererek kaleyi ve yöredeki Kürtleri itaat altına almasını emretti. Seyfeddin Ali b. Ahmed el-Maştûb, Cüdeyde'ye giderek kaleyi ele geçirdi, burada ve Hakkari bölgesindeki Kürt ahaliyi kendisine bağladı. Seyfeddin, Sultanın Musul kuşatması sonuna kadar Cüdeyde'de kaldı⁴⁵². Sultan, bir birlik tarafından fethedilen Tell-Afer'i Sincar hakimi İmâdeddin'e verdi⁴⁵³.

Kuşatma başlayınca Eyyubi askerleri ile Musullular arasında el-İmâdiyye kapısı önlerinde karşılıklı ok atışları ve çarpışmalar cereyan etti. Musul kuvvetleri, kaleden çıkarak Dicle'nin doğusundaki Eyyûbî askerleri ile savaşa girip geri dönüyorlar, sultan bunlara engel olamıyordu. Bu arada Atabeg İzzeddin Mesud, emir Zülfendar'ın Salahaddin'le haberleştiğini öğrenince onu Kaleye çıkmaktan menetti. Musulluların şehri savunmadaki gayreti, Eyyubi Sultanını ümitsizliğe düşürüyordu; bu yüzden kendisini Musul'u almağa teşvik eden adamlarına kızdı. Bu arada muhasara uzadı, yorgunluk ve sıkıntılar arttı, üstelik adamları da kendisini tenkit etmeğe başlamıştı⁴⁵⁴. Öte yandan İmâdeddin Ebubekir b. Kara Arslan, kardeşi

* el-Cüdeyde kalesi, Musul ile Nusaybin arasından akan iki nehir arasında bulunan küçük bir kasabaya ait çok eski müstahkem bir kale olup genellikle Musul'a bağlı olmakla birlikte köy ve mezraaları Hısn-ı Keyfalıların arazisine bitişikti. Yakut, bölgenin ikliminin sağlığa iyi geldiğini kaydeder. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.115.

⁴⁵² Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.405.

⁴⁵³ İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, III, s. 81.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.405-406.

Nureddin Muhammed'in öldüğü haberini alınca Artuklu ülkesine sahip olmak istedi. Sultan'dan izin alarak memleketine gitti⁴⁵⁵.

Kuşatma devam ettiği bir sırada Dicle suları çekilirken bir adam Sultana gelerek Dicle nehrinin yönünü Nineva'ya çevirmesini, bu suretle Musulluları susuz bırakarak teslim zorlamasını söyledi. Sultan, adamlarından mühendislik mesleğine vakıf bilgin bir kimse olan fakih Fahreddin Ebu Şucâ b. ed-Dehhân el-Bağdadî*'ye bu öneriyi danıştı. Fakih Fahreddin Ebu Şucâ ed-Dehhânî, Sultan ile nehir yatağını inceledikten sonra suyun yönünün değiştirilebileceğini belirtince hazırlıklara başlandı. Ancak tam da bu sırada Ahlat hakimi Ahlatşah Sökmen'in öldüğü ve yerine geçecek kimsenin bulunmadığı haberi geldi. Ahlat elçisi emir İmâdeddin Bâbil, Sultana getirdiği mesajda, Ahlat'ın kendisini beklediğini, Acemlerin de Ahlat'ı almak istediklerini oysa Ahlatlıların Sultanı tercih ettiklerini ve iyiliklerini beklediklerini bildirmekteydi. Elçi, ayrıca Musul'un güvende olduğunu, başka bir zaman da alınabileceğini söyleyerek Sultanı Ahlat üzerine yürümeğe teşvik ediyordu. Sultan, Ahlat elçisinin geldiği günün gecesinde durumu adamlarıyla müzareke etti; sabahleyin kararını vermiş bulunuyordu. İbnü'l-Esîr, Salahaddin'in Ahlat'a gitmesini isteyen emirlerin, Zengi hanedanına sevgi duyan ve onlara zarar gelmesini istemeyen kimseler olduklarını ileri sürer. 28 gündür devam eden kuşatmadan bir sonuç alınamamıştı. Ahlat'tan önemli bir davetin de gelmesi üzerine kuşatma kaldırdı. Eyyubi ordusu 30 Temmuz 1185 günü Musul önlerinden ayrılırken Sultan, yeğeni Nasırüddin Muhammed b. Şirküh'u Muzafferüddin Gökboru ile birlikte önden

⁴⁵⁵ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 55.

* Musul Atabegliği hizmetinde bir alim olan fakih Ebû Şucâ' ed-Dehhân el-Bağdadî, 1180 yılında I.İzzeddin Mesud'un atabegliğini bildirmek üzere Salahaddin'in katına gittiği zaman Sultan'ın hizmetine girmiş olmalıdır.

sevketti. Erbil hakimi Zeyneddin Yusuf'u Seyfeddin Ali b. Ahmed el-Maştûb ile bölgeyi muhafaza etmeleri için Erbil'e gönderdi; kendisi de asıl orduyla Ahlat'a gitmek üzere Meyyâfârikîn'e hareket etti⁴⁵⁶. Bu sırada yeni harekâtının haberini ve izni hususunu Halifeye bildirmek üzere Bağdad'a elçi gönderdi. Mektubu her zamanki gibi Katip Isfahanî kaleme almıştı. Mektupta Musul kuşatmasının kaldırılma nedeni ve Ahlat'a hareketin gerekçesi bildiriliyor, Ahlat seferi için izin isteniyordu. Buna göre; Ahlat hakimi Ahlatşah Sökmen geride evlad bırakmadan ölmüş (kaynaklarda Ermen-şah), Acem hükümdarı Pehlivan, Ahlat'a göz dikmiş, bunun için kızını Ahlatşah ile evlendirmişti, şimdi Ahlat, Acemler tarafından yutulmak üzere olan bir lokma idi. Mardin ve Hısn-ı Keyfâ hükümdarları da ölmüşler, geride küçük yaşta çocuklar bırakmışlar, Diyar-ı Bekr illeri sahipsiz kalmıştı. Bidlis ve Erzen sahibi Devletşah ise ortalarda hiç görünmüyordu. Ahlatlılar, davette bulunuyorlar, Acemleri istemediklerini bildiriyorlardı. Musul meselesinde fırsat kaçmamıştı, dönüşte tekrar muhasara edilebilirdi... Bu memleketler hususunda tek hasım Pehlivan idi. Ona Sultandan başka karşı durabilecek kimse yok idi. Mühim işleri büyük azim sahipleri görürdü. Halifelik fermanının anahtarlarıyla bütün ülkeler

⁴⁵⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 82; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 334-335; İbnü'l-Esîr, Salahaddin'in Dicle'nin yatağını değiştirme girişimini küçümseyici bir bakışla değerlendirir ve bunun mümkün olmaması yüzünden gerçekleştirilemediğini ileri sürer *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, 406; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.436; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 382-383; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.267; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/1,s. 383; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.206; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.16; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 82-83; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 129; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 73.

fethedilebilirdi. Bunun için Diyar-ı Bekr, Ahlat ve Musul için “*misâl-i şerîf*” isteniyordu⁴⁵⁷.

Ahlat'ta Durum

Öte yandan 1128 yılından beri Ahlat'ta hüküm süren Ahlatşah Nasreddin Muhammed Sökmen bölgede bulunan Artuklu ve Zengi hanedanları ile akrabalık bağlarının yanısıra siyasi bağlarla da ilişki kurmuştu. Ahlatşah Sökmen'in kızkardeşi Sökmeniyye Hatun, Musul Atabegliği'nin kurucusu İmâdeddin Zengi ile 1134 yılında Musul'da evlenmişti. Bu bakımdan Atabeg İzzeddin Mesud'la hısım idi. Sökmen, aynı şekilde Mardin Artuklu hükümdarı Kutbeddin İlgazi'nin de dayısı idi. Nitekim Kutbeddin İlgazi ölünce onun yerine geçen oğlu Hüsameddin Yoluk Arslan yaşı küçük olduğundan ülkenin idaresini Ahlatşah Sökmen üzerine almış, Meyyafârikîn'i yönetmek için memlûku Seyfeddin Bektimur'u oraya göndermişti. Bu hükümdarlar, Salahaddin Eyyubi'ye karşı birlik oluşturmaktaydılar⁴⁵⁸.

Ahlatşah Sökmen (kaynaklarda “Ahlat sahibi Şah-ı Ermen” şeklinde geçmektedir) 9 Rebiyülâhir 581/10 Temmuz 1185 tarihinde geride evlad bırakmadan ölünce çevre hükümdarlarının ve ülke içindeki emirlerin Ahlat üzerindeki ihtirasları arttı. Ahlat'taki bazı emirlerin yanısıra Azerbaycan ve Irak-ı Acem hükümdarı

⁴⁵⁷ Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 335-336; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 383; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 83.

⁴⁵⁸ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.97-100. Bu hükümdarların, 1183 yılı baharında Salahaddin Eyyubi'ye karşı Mardin'de biraraya gelerek üzerine yürümek istediklerini ancak buna muvaffak olamadıklarını biliyoruz. Bunun için bkz. yuk.

Atabeg Şemseddin Muhammed b.Pehlivan ve Eyyubi Sultanı Salahaddin Ahlat üzerine göz koydular.⁴⁵⁹.

Sökmen'in ölümünü müteakip Şemseddin b.Pehlivan Ahlat'a hakim olmak maksadıyla ordusuyla harekete geçti. Şemseddin, kızını Sökmen ile evlendirmiş, bu yüzden Ahlat üzerinde hak iddia etmeye başlamıştı. Azerbaycan Atabegi Ahlat yakınlarına geldiği sıralarda henüz Seyfeddin Bektimur'un hışmına uğramamış olan vezir Mecdeddin b. Muvaffak Ruşayk (Raşık ?), Salahaddin Eyyubi'ye mektup yazarak onu Ahlat'a davet etti ve şehri ona teslim edeceklerini bildirdi. Ahlat elçisi emir İmâdeddin Bâbil'in geldiği sıralarda Salahaddin, Musul'u kuşatmakta idi. Salahaddin Eyyubi, durumu danışmanlarıyla mütalaa ettikten sonra Ahlat'a hareket etti. Sultan Meyyafârikîn önlerine geldiğinde Ahlat'a gönderdiği yeğeni Nasirüddin Muhammed komutasındaki öncü birliği Ahlat yakınlarındaki Tuvâne'ye (Tatvan ?) ulaşmıştı. Öncü birliği Ahlat önlerine geldiğinde vezire haber gönderilerek şehirde Eyyubi hakimiyetinin ilan edilmesi ve Sultan adına hutbe okutulması istendi. Vezir Ruşayk, Ahlat'taki hakimiyetini sürdürebilmek için Eyyubi kuvvetlerini Azerbaycan kuvvetlerine karşı onları da Eyyubiler'e karşı kullanmak üzere dikkatli ve incelikli bir diplomasi tatbik ediyordu. Vezir Ruşayk, Şemseddin b. Pehlivan'a haber göndererek Eyyubi kuvvetlerinin Ahlat yakınlarına gelmiş olduğunu, geri dönmez ise şehri onlara teslim edeceğini bildirdi. Ahlat veziri iki orduyu birbirine düşürmek suretiyle Ahlat'a sahip olmanın hayalini kurarken Seyfeddin Bektimur Meyyâfârikîn'den Ahlat'a gelerek hakimiyeti ele geçirdi; veziri ve taraftarlarını

⁴⁵⁹ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 55; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.406; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.270; Vardan Vardabet, "Türk Fütuhâtı Tarihi", Türkçe çev. Hırant D. Andresyan, İst.Üni. Ede. Fak. TSD, I/2, (1937), s.149-255; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s.100.

tutuklattı. Bu arada Sultan, Ahlat'ın kendisine bağılılığını karara bağlamak için Fakih Ziyaeddin İsa el-Hakkârî ile Ğarsuddin Kılıç'ı Ahlat'a elçi olarak gönderdi. Bektimur, bir süre sonra Pehlivan'la anlaşarak onun adına Ahlat'ta *hutbe* okuttu(1185). Bar Hebraeus'un kaydına göre Bektimur, Pehlivan'ın akrabalarından bir kızla da evlendi. Eyyubi kuvvetleri elleri boş bir şekilde geri döndüler⁴⁶⁰.

F. Sümer, Salahaddin'in, Azerbaycan Atabegi'yle muvazaa konusu olan Ahlat üzerinde Şemseddin Muhammed Pehlivan'ın hakimiyetini kabul ettiğini, buna mukabil onun da Musul konusunda tarafsız kalmasını sağladığına işaret eder. Sümer'in bu görüşünü İsfahani'nin ve İbn-i Şeddâd'ın kayıtları doğrular. Bu müelliflerin kaydettiklerine göre Salahaddin'in emirlerinden fakih Ziyaeddin İsa el-Hakkârî, Azerbaycan Atabegi Şemseddin Muhammed b. Pehlivan ile görüşmüş, daha sonra da Şemseddin kendi elçilerini Salahaddin Eyyubi'ye göndermiştir. Müellifler, görüşmelerin içeriği hakkında sarıh bir bilgi vermemekle birlikte Sümer'in görüşüne uygun bir anlaşmanın yapıldığı anlaşıyor. Bununla birlikte Sıbt'ın nakline göre Şemseddin Pehlivan, Ahlat-şah ile evli olan ve bu sırada Ahlat kalesinde bulunan kızından bahisle Sultana, "Bu memleket kızıma aittir, o da şu anda Ahlat kalesindedir. Aramızdaki yakınlık ve sadakat bunu gerektirir" demiş, Sultan da el-Cezire'ye dönmüştür. İki tarafın da birbirleriyle karşılaşmaktan çekindiği ve aralarındaki meseleyi sulh yoluyla çözmek istediği görülüyor. Öte yandan

⁴⁶⁰ Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 336-337; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.406-407; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.436; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 383; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.270-271; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/1,s. 384; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan*, V, s.206; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.100; F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s.77-78.

Salahaddin de Azerbaycan Atabegi ile karşılaşmaktan çok el-Cezire bölgesinde kendisine muhalif bir kuvvetin kalmamasına, şehirlerin fethi mümkün olmasa bile hakimiyetinin kabul edilmesine azami derecede dikkat etmiştir. Nitekim, Sümer'in de dediği gibi Ahlat seferinden bir netice alınamaması üzerine Sultan Musul'a geri dönecek ve Atabeg İzzeddin Mesud'a hiçbir yardım almasına imkan vermeden *metbûluluğunu* kabul ettirecektir⁴⁶¹.

Seyfeddin Bektimur*, takip ettiği politikayla 1193 yılına kadar Ahlat'ta hüküm sürdü. Bektimur, efendisi müteveffa Ahlatşah Sökmen'in memlûklarından kendisinin de *hoşdâş*'i** bulunan Ak Sungur Hezâr-ı Dinarî'yi damat edinmiş onunla yakınlaşmıştı. Ancak Hezar-ı Dinarî, Bektimur'dan hoşlanmıyor, Ahlat'a hakim olmak istiyordu. Bektimur, Salahaddin'in ölümünü müteakip Meyyafarikin'i zaptetmek maksadıyla hazırlık yaptığı sırada Hezar-ı Dinarî'nin tuttuğu katiller tarafından öldürüldü. Bektimur'un öldürülmesinden sonra Ahlat'a Zahireddin Hezar-ı Dinarî hakim oldu (1193)⁴⁶².

⁴⁶¹ Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.78. Ayrıca bkz. İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 56; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 384; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 340-341.

* Kaynakta “ بکتمر ” şeklinde yazılan bu ismin Bek-timur, Bek Temur şeklinde okunuşu yaygınlık kazanmakla birlikte “ Bektemir yada Beğdemir/Beydemir” şeklinde okunuşunun daha doğru olduğunu düşünüyoruz.

** *Hoşdâş* yada *hışdâş*, İngiliz kırıllarının yuvarlak masa şovalyelerini andıran, Müslüman hükümdarların *has memlûklarından* oluşan yüksek rütbeli emirler grubu. Hoca-daş'tan geldiğine dair O. Turan'ın görüşü hak. bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.102 haşiy:56.

⁴⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.93; Bektimur'un İsmailîler tarafından öldürüldüğü iddiaları için bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 423; İbnü'l-

Meyyâfârikîn'in (Silvan) Zaptı

Salahaddin Eyyubi, 1185 yazı ortasında, Musul önlerinde iken Ahlat'tan gelen haberler ve davet üzerine kuşatmaya son vererek Meyyâfârikîn'e hareket etmişti. Mardin Artuklularına yani Kutbeddin İlgazi'nin 1184'teki ölümünden sonra yerine geçen oğlu Hüsameddin Yoluk Arslan'nın mülkü olan Meyyâfârikîn, Artuklu prenslerinin küçük yaşta olması dolayısıyla Kutbeddin İlgazi'nin dayısı olan Ahlatşah Sökmen'in idaresine geçmiş, Sökmen de buraya memlûku Seyfeddin Bektimur'u göndermişti. İşte Ahlatşah'ın ölümü üzerine Seyfeddin Bektimur'un Meyyâfârikîn'den ayrılması üzerine şehir savunmasız kalmıştı. Sultan Meyyâfârikîn üzerine yürümeğe karar verip şehir önlerine geldiğinde Ahlatlı askerler henüz şehri terk etmemişlerdi. Şehri müdafaada kararlı olan askerlerin komutanı ise Mardinli emirlerden Esededdin Yarankuş idi. Şehirde ayrıca Hısn-ı Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed'in kız kardeşi olan Kutbeddin İlgazi'nin karısı ve kızlarından oluşan Artuklu hatun ve prensesleri de bulunuyordu. Bununla birlikte Salahaddin, Cemaziyülevvel başlarında (Temmuz 1185) Meyyâfârikîn surları önünde mancınıklar ve arrâdeler kurdurarak şehri kuşatma altına aldı. Çarpışmalar başladığında emir Yarankuş ve askerleri şehrin savunmasını başarıyla sağladılar. Ancak direnme uzun sürmedi. Salahaddin de şehri sulh ile almakta ısrarlı idi. Sultan, Kutbeddin İlgazi'nin karısına ve Yarankuş'a ayrı ayrı mektuplar göndererek onları teslim ve sulha ikna etti. Sultan, Hatuna, haklarını koruduğunu, kardeşi Nureddin Muhammed'in ölümünden sonra payını gözettiğini, söyledi. Hatta istediği takdirde kızlarını evlatlarıyla evlendirebileceğini ve bu suretle Meyyâfârikîn'e sahip

olabileceğini belirtti. Bu sırada Ahlatlıların davetini bildiren elçi de gelmiş, davet mektubunu Sultana sunmuştu. Sultan, gelen elçiyi Meyyâfârikîn'in teslimi konusunda aracı olmasını rica etti. Yarankuş'a giden Ahlat elçisi, Ahlat'ı Salahaddin'e teslim etmek üzere geldiğini söylemesi üzerine Yarankuş, Sultan'dan *iktâ* ve mal talep ederek Meyyâfârikîn'i teslim etti (29 Cemaziyülevvel 581/28 Ağustos 1185). Cebelcûr (Çapakçur) *iktâ* olarak Yarankuş'a verildi. Salahaddin, Meyyâfârikîn'e girdiğinde Hatuna kızlarıyla birlikte yaşaması için el-Hattah kalesini *iktâ* etti. Ayrıca kızlarından birini de oğullarından el-Melik el-Muizz Fetheddin İshak'a istedi. Nikahı kâdı Necmeddin Ebu'l-Berekât b. Abdullah b. Ebî Asrûn kıydı. Sultan, anlaşma imzalandıktan sonra *mamlûklarından* Sungur el-Halâtî'yi Meyyâfârikîn ve Diyâr-ı Bekr yörelerine vali tayin ettikten sonra nikah töreni ve atamaların da tamamlanması üzerine Meyyâfârikîn'den ayrıldı (30 Cemaziyülevvel/29 Ağustos 1185)⁴⁶³.

Hısn-ı Keyfâ ve Âmid'te Durum

Salahaddin Eyyubi, *tâbiî* Hısn-ı Keyfâ hakimi Nureddin Muhammed'in hamisi olarak onun isteği doğrultusunda Âmid'i almış ve ona vermişti. Salahaddin Eyyubi, ikinci kez el-Cezire bölgesine girip Musul'a yöneldiğinde Nureddin Muhammed, hastalığı dolayısıyla Sultanın hizmetine bizzat gidememiş kendi yerine

⁴⁶³ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 56; İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, III, s. 82; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 338-340. Salahaddin'in Meyyâfârikîn'i zaptı, nikah töreni, atamaları hak. teferruatlı bilgi için Katip İsfahânî'deki kayıtlara bakılabilir. Ayrıca, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.407-408; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.436; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 383-384; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 73; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v. 12a; Merçil, "Salahaddin Eyyubi'nin Anadoludaki Türk Devletleriyle Münasebetleri".

ve Nusaybin'den geçerek 1185 yılının oldukça sıcak geçen sonbahar günlerinden birinde Musul'un köylerinden Kefer-Zemmâr'a* geldiği zaman "üç aylar"ı da burada geçirmeyi düşünüyordu. Ceziretu İbn-i Ömer hakimi Sencerşah askerleriyle burada Sultana katılmışsa da Sultan, onu memleketine geri gönderdi. Sultan, Musul meselesini halletmek istiyordu ancak sağlığının şimdilik bu işle uğraşmasına engel olacağını da hissediyordu. Sonunda korktuğu başına geldi ve Kefer-Zemmâr'da bulunurken şiddetli bir hastalığa yakalandı. Kaynaklar onun hastalığının aşırı sıcaklardan kaynaklandığını belirtirler⁴⁶⁵.

Sultanın bu üçüncü gelişinde asıl niyeti, Musul'u kuşatmadan çok, çevresiyle irtibatını koparıp teslim zorlamaktı. Bunun için de bölgede uzun süre kalmayı göze almıştı. Sultan, Musul'u zayıflatmak için bölgenin mahsullerinin ve gelirlerinin toplanmasını emretti. Başka türlü Musul'u almanın imkanı yoktu. Böylece iâşe temininden mahrum kalacak olan Musul, uzun sürede de olsa sonunda teslim olacaktı.

Öte yandan Musul'da Atabeg İzzeddin Mesud, kâdî Bahaaddîn İbn-i Şeddâd'ı bir kez daha Halife'nin yardımını temin etmek üzere Bağdad'a gönderdiyse de Musul elçisi Bağdad'da beklediği ilgiyi göremedi. Azerbaycan'dan da bir yardımın

* Kefer- Zemmâr, Musul'a bağlı bir köy, bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, s.469.

⁴⁶⁵ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 56; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 82; Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 342-343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.408; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.437; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.271; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.12a-12b; Zehebî, yine Sultanın Musul kuşatmasını ve hastalığını özet olarak kaydeder. *Düveli'l-İslâm*, s. 91; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 73; Gibb, *Life of Saladin*, s. 42.

gelmesini beklemek boş yereydi. Bu sırada Sultanın hastalandığı haber alınınca bu fırsat değerlendirildi. Atabeg İzzeddin Mesud, Kefer-Zemmâr'da karargâh kuran Eyyubi Sultanı'na elçi göndererek anlaşma teklif etti. Sultanın da muvafakat etmesi üzerinde iki taraf arasında görüşmeler başladı. Bir aydan fazla bir süredir Musul önlerinde ikâmet eden Sultan, hastalığı ağırlaşınca Musul meselesini bir yana bırakarak Harran'a gitmeye karar verdi. Sultanın daha önce Halife'nin izin vermediği Musul'a girmesine bu kez de sağlığı müsaade etmemiştir. Sultan, Ramazan Bayramı öncesinde Musul önlerinden ayrıldı. Nusaybin'e geldiğinde elçiler arasında anlaşma şartlarının görüşülmesi devam ediyordu. Harran'a tahtırevan içerisinde getirildi. Haleb'teki kardeşi el-Âdil ve yakınları, hekimler eşliğinde onu ziyarete geldiler. Hastalığı öylesine ağırlaşmıştı ki halk arasında öldüğü şayiası bile yayıldı. Hazrecî, belki de bu şayialar yüzünden, bir çok bölgede Türkler ile Kürdler arasında çatışmalar çıktığını kaydeder. Karısı İsmetüddin Hatun'un ölüm haberini alması Sultanın üzüntüsüyle birlikte hastalığını daha da artırdı. Kâdı Bahaaddin İbn Şeddâd ile Bahaaddin er-Rebîb'i elçi olarak gönderen Atabeg İzzeddin Mesud, istediği şartlarda anlaşma yapacağını Sultana bildirdi. Sultanın da kabul etmesi üzerine iki taraf arasında anlaşma imzalandı. Yemin nüshası işi kâdı Bahaaddin'e tefviz edildi. Harran'da Sultanı ziyaret eden kâdı Bahaaddin, askerlerin ve insanların sultandan ümitlerini kestiklerini, hastalığından beri ilk kez olarak Musul elçileri huzurunda yemin etmek üzere yatağından doğrulduğunu belirtir. Arife günü anlaşmaya sadık kalınacağına dair *yemin* edildi (30 Ramazan 581/25 Aralık 1185). Yanında bulunan kardeşi el-Âdil de bu anlaşmaya sadık kalacağına söz vermiştir. Yapılan bu anlaşmaya göre Eyyubi Sultanı, elinde tuttuğu yerlerin sahibi olurken, Musul Atabegi İzzeddin Mesud ta Musul'dan başka Şehrizar ve çevresi, Bevâzic, Karabeli

bölgesi, Zâb nehrinin doğusundaki şehir ve kalelere sahip olacaktı. Sultan Ceziretu İbn-i Ömer hakimi Muizzüddin Sencerşah'a ait olan iki nehir arasını (Beyennehreyin) da ondan alarak Musullulara verdi. Musul ile ona bağlı beldelerde o ana kadar okutulmakta olan Irak Selçuklu Sultanının ismi *hutbe* ve *sikkelerden* kaldırılacak, Salahaddin Eyyubi adına okutulup paralar onun adına basılacaktı. Bu arada hastalığı sırasında Musullularla barış yapılmasının yanı sıra Sultanı memnun eden bir başka olay da kendisine karşı entrikalara giren amcasının oğlu Hıms sahibi Nasıreddin Muhammed'in ölümü idi. Belki de bu yüzden sağlığı düzeldi. Halk, onun hastalığı sırasında kaldığı Harran dışındaki evi "Dâru'l-afiyet" şeklinde isimlendirmiştir. Harran ile Urfa yeniden Muzafferüdin Gökborü'ye iade edildi. Sultan, ona sancak hediye etti, ayrıca Sadeddin Mesud b.Üner'in ölümüyle dul kalan kız kardeşi Rebîa Hatun ile de evlendirdi⁴⁶⁶.

⁴⁶⁶ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 56-57; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 82-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.408-409; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.437; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.267, 272; Sibt, diğer kaynaklardan farklı olarak Salahaddin'in üçüncü kez Musul önlerine geldiği sırada daha önce olduğu gibi Atabeg İzzeddin Mesud'un Sultan'la anlaşması için ümerânın önerisiyle annesini yine elçi olarak gönderdiğini kaydeder. Sultan, katına gelen Atabeglik hanımlarının ricalarını reddetmiş fakat bir süre sonra bundan pişman olmuş, müellifin kaydına göre hastalığa yakalanmasına da kadınları reddi neden olmuştur. Üstelik bu müellife göre anlaşmanın yapılmasında Sincar hakimi İmâdeddin Zengi rol oynamıştır. *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/ I, s. 384-385; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.207; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 73; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.12b; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.268; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.16; Gibb, *Life of Saladin*, s. 42-43; Runciman, Salahaddin Eyyubi ile Musul Atabegliğinin imzaladığı anlaşmanın tarihi olarak 3 mart 1186 tarihi gösterilmektedir. Oysa anlaşma 581 H. Yılıının Ramazan Bayramı arifesinde imzalandığını kaynaklar nakleder. Buna göre tarih 25 Aralık 1185'e

İbnü'l-Esîr, Sultanla görüşmede Mücahidüddin Kaymaz'ı özellikle anar. Zira müellif, onun hükümdarlar tarafından sözüne güvenilir biri olarak kabul gördüğünü belirtmektedir. Bu yüzden Mücahidüddin Kaymaz, Salahaddin'le Atabegten ayrı olarak yazışmakta ve anlaşmanın yapılmasını sağlamaya çalışmakta idi. Yapılan anlaşma da bu müellife göre Mücahidüddin Kaymaz'ın sayesinde gerçekleşmiştir⁴⁶⁷.

Musul Atabegi İzzeddin, böylece Eyyubi Sultanına bağlanıyor, onun isteği doğrultusunda gerektiğinde mücehhez asker göndermeğe yemin ediyordu. Anlaşma Salahaddin'in ölümüne kadar yürürlükte kaldı. Salahaddin Eyyubi, çok istediği halde hiçbir zaman Musul'a girmeyi başaramadı. Atabegliğin merkezi Musul, Orta Doğu'nun bu yeni ve muktedir aynı zamanda vefasız ve gayri meşru mirasçısı olan hükümdara kapılarını açmamaktaki kararlılığını ispat etti ancak şartlar bu muhteris hükümdarın hükmünü Musul'da da geçerli kıldı.

Salahaddin Eyyubi, Musul Atabegliği kendisine bağlandıktan sonra azadlı memlûklarından Mücahidüddin Ayaz Şarbak'ı Yiva Türkmenlerinin oturduğu Şehrizor ve havalisine gönderdi. Sultan, ayrıca bu bölgenin mali ve idari işlerinin tanzimi için de kâdı Şemseddin b. el-Ferrâş'ı görevlendirdi. Kâdı Şemseddin, bu bölgede atamalar yaptı, *nâibler* tayin etti⁴⁶⁸.

Görüldüğü gibi Salahaddin Eyyûbî, iki kez kuşattığı halde bir türlü alamadığı Musul'a üçüncü yönelişinde önce ona yardıma gelecek kuvvetlerin tehditlerini

tekabül etmektedir. *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.373; Holt, *Haçlılar Çağı*, s.57; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 83-84; ayn. mlf., *Salahaddin Devrinde Eyyubiler*, s.50-52; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 130-131; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 73-74.

⁴⁶⁷ Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.409.

bertaraf etmiş, sonra çevresindeki beldeleri ele geçirerek Musul'u bizatihi tecrid etmek suretiyle barışa ve teslime zorlamıştır. Sultan, Musulluların itaat etmesi üzerine Musul'da Irak Selçukluları adına okunan *hutbeye* son verdirmiş, kendi adını *hutbelerde* okutmak ve *paralar* üzerine koydurtmak suretiyle Musul'da hakimiyetini resmen kabul ettirmiştir.

Kuzey Irak'ta Türkmenler'le Kürtler Arasında Çıkan Olaylar

Musul Atabegliğinin Salahaddin Eyyubi'ye bağlandığı 1185 yılı içerisinde bölgede başka bir önemli olay daha meydana geldi. Türkmenler ile Kürtler arasında beliren gerginlik, bir süre sonra yerini çatışmaya bıraktı ve çıkan bir dizi kavga ve savaşlar el-Cezire, Kuzey Irak, Doğu ve Güney Doğu Anadolu gibi geniş bir bölgeye yayıldı. el-Cezire'de meydana gelen bu olaylar, Musul Atabegliğini yakından ilgilendirdi. Nitekim kaynakların ifadesinden anlaşıldığına göre olayların sona ermesinde Musul Atabegliğinin önemli rolü oldu.

Bölgenin tabii halkları olan göçebe Türkmenler ile Kürtler arasındaki ihtilafın ortaya çıkışı konusunda kaynaklarda değişik bilgiler vardır ve kaynakların, Türkmenlerle Kürtler arasında baş gösteren bu tuhaf çatışmaların ilk defa vuku bulduğuna işaret etmeleri dikkat çekicidir. Kaynaklarda olayların kökeni hakkında farklı sebepler ileri sürülmekle birlikte İbnü'l-Esir'in ileri sürdüğü düğün alayının yolu kesilip damadın öldürülmesi, gelinin kaçırılması ve malların yağmalanması hadisesi, esasen iki taraf arasında bir süreden beri var olduğu anlaşılan münafaretin nirengi noktasını oluşturmuş ve işlenen bir cinayet bu soğukluğun sıcak bir patlamaya dönüşmesine sebep olmuştur. Süryani Mihail, bu münafaretin asıl sebebinin ortaya koymakta makul gerekçeler sunar. Nitekim bölgede yaşayan Türkmenler,

⁴⁶⁸ Şeşen, *İsfahâni'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 342-343.

göçebelik geleneklerinin icablarını yerine getirmek üzere hayvanlarıyla yazın yüksek kesimdeki yaylalara çıkıp kışın daha sıcak olan ve bol otlakları bulunan güneydeki Suriye topraklarına inmeleri sırasında taşıdıkları mal ve mülkleri ile bölgede yaşayan Kürtlere hem zarar vermekte ve hem de malları onların ilgisini çekmekte idi. Nitekim müellifin belirttiğine göre Kürdler, çapulculuğa alışmış olmakla bu göç dönemlerinde hemen her yerde Türkmenlerin yollarını kesiyor, onların koyun, beygir, öküz ve develerini çalıyorlar hatta kendilerine mani olmak isteyenleri de öldürüyorlardı. Bu durum, Türkmenlerin Kürtlere karşı tedbir almalarını ve onlara ihtiyatla yaklaşmaları zaruretini doğurdu. Mallarını ve canlarını korumak isteyen göçebe Türkmenler, yollarını kesen Kürtlere karşı müdafaa için birlik oluşturdular. Yollarını kesen bir Kürd grubunu kamilen öldürdüler. Bu durum bir süre devam etti ve iki taraf arasındaki ayrılığı ve soğukluğu giderek artırdı. Belki de düğün alayının yolunun kesilmesi bu münaferetle alakalı idi. Göç zamanlarında Türkmen kabileleri ile Kürtler arasında pek çok kez zarar gerekçesi ile yol kesme hadiseleri malların yağmalanmasıyla sonuçlanmakta ve bu durum da iki tarafın birbirine karşı soğumasına neden olmaktaydı. Olayların patlak verdiği kıvılcım yine böyle bir yol kesme sırasında alev almıştır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre olaylar, Mardin-Nusaybin yöresinde oturmakta olan Türkmenlerin, bir düğün merasiminde gelini memleketlerine götürürken yolları üzerinde bulunan Kürtlere ait Zevezan kaleşi civarından geçtikleri sırada kale görevlileri tarafından yollarının kesilmesiyle başlamıştır. Buna göre kalenin Kürt hakimi, düğün alayından hediye istemiş; Türkmenler, Kürtlerin bu isteğini reddedince aralarında tartışma çıkmış bu sırada damad öldürülmüş, gelin de kaleye kaçırılmıştı. Sayıca az olmaları Türkmenlerin bu haksızlığa mani olmalarını önledi. Ancak bir süre sonra kalabalık guruplar halinde

Türkmenlerle Kürtler arasında asıl çatışmalar patlak verdi. Damadın öldürülmesi ve gelinin kaçırılmasıyla başlayan çatışmalar geniş bir alana yayıldı. Kaynaklar, kalabalık gruplar halinde bir iki defa büyük savaşların cereyan ettiğini kaydederler. Ancak çatışma bir çete savaşı şeklinde hemen her beldede görüldü. İlk büyük çarpışmada 10,000'den fazla Türkmen ve Kürt askeri hayatını kaybetti. Aralarındaki soğukluk büyüyerek devam etti. Kürtler, Nusaybin ve Tur-Abidin yöresi ahalisinden oluşan 30,000 kişilik bir birlik oluşturdular. Habur civarında toplanmış bulunun Türkmenler üzerine yürüdüler. Yapılan savaşta Kürdlerin hezimete uğradıkları anlaşılıyor. Ölenlerin cesedleri, Habur nehrinden Nusaybin'e kadar uzanan topraklara yayıldı. Çatışmalar, artarak devam etti. Musul civarında yapılan muharebelerde de Türkmenler Kürtlere galip geldiler. el-Cezire ve Musul'dan başka Diyar-ı Bekr, Ahlat, Şehrizar, Azerbaycan ve Suriye gibi büyük bir coğrafya bu Türkmen-Kürt çatışmasına sahne oldu. Yollar kesildi; tüccar kervanları yağmalandı; pek çok muharebeler cereyan etti. Suriye'de de aynı olaylar cereyan etti. Türkmenler, hemen her yerde Kürtlere galip geldiler, onları Çukurova'ya kadar kovaladılar, pek çoğunu öldürdüler, mallarını aldılar. Bu mukâtele sırasında Türkmenler, Ermeniler üzerine de yürüdüler ve 36,000 Ermeni'yi tutsak ederek satılığa çıkardılar. Süryani Mihail, Türkmenler'in Hristiyanlar üzerine yürümelerini iki sebebe bağlamaktadır. Bunlardan ilkinde göre Hristiyan ahali, Kürtleri korumuş ve onların mallarını kendi beldelerinde ve evlerinde saklamışlar böylece Türkmen halkın tepkisini çekmişlerdi. İkincisi ise bu olaylar sırasında yağmacılık heyecanına kapılan Türkmenlerin, beyleri tarafından engellenememesidir. Bu olaylar esnasında manastırların yakıldığı, rahiplerden öldürülenlerin bulunduğu ayrıca Malatya ve Bismil sınırları içerisinde yaşayan bir kısım Süryani halkının da bu olaylar sırasında hayatını kaybettiği

anlaşıyor. Kaynakların ifadesine göre Mezopotamya'da Kürd kalmamış, kalanlar da Çukurova'ya sığınmışlardı. Malatya ve Kapadokya bölgesindeki çarpışmaların şiddetli geçmesi, buradaki Süryanileri de bir şekilde çatışmaların içine sürüklemiş ve zarara uğramalarına sebep olmuştur⁴⁶⁹.

Bu sırada Musul'da, herkesin sözüne itibar ve itimad ettiği Mücahidüddin Kaymaz, Atabeg tarafından bu çatışmaların ve anlaşmazlığın sona erdirilmesini sağlamakla görevlendirildi. Mücahidüddin Kaymaz, bölgedeki ileri gelen Türkmen ve Kürt reislerini Musul'a çağırarak onlarla görüştü. Mücahidüddin, onlara *hılat*ler, elbiseler, para ve bol miktarda başka hediyeler vererek anlaşmazlığı sona erdirmelerini söyledi⁴⁷⁰. Kaynakların, olayların bu andan itibaren kesildiğini belirtmelerine mukabil, Süryani Mihail'in kaydından daha bir süre devam ettiğini öğreniyoruz. Nitekim bu müellif, bu mukatele ve münafaretin sekiz yıl müddetince devam ettiğini kaydetmektedir⁴⁷¹.

Bununla birlikte iki yıl sonra 5,000 kişilik bir Türkmen birliğinin Çukurova'ya bir akın yaptığını görüyoruz. Rüstem adında bir Türkmen Beyi, kendisine bağlı birliklerle 1187 yılında Çukurova'ya girerek yağmalarda bulundu. Türkmen yağmasını haber alan Çukurova Ermeni Kıralı Leon, Maraş bölgesindeki geçitlere kuvvetler sevk ederek buraları tutmak suretiyle Türkmen geçişine engel olmağa çalıştı. Ermeni kuvvetleri ile Türkmenler arasında çıkan çatışmada iki

⁴⁶⁹ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.410; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.439-440; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.275-277,278; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.215-216; ayn. mlf., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.174-175.

⁴⁷⁰ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s.410.

tarafından da pek çok insan öldü. Türkmenler, Çukurova'da Ermeni savunması nedeniyle akınlarını Antakya yönüne çevirdiler. Haleb civarında toplanan Türkmenler, Antakya'ya hücum ettiler. Ancak dağınık birliklerden müteşekkil olduğu anlaşılan bu Türkmen birliği, Antakya kontu Bohemond'un şövalyeleri tarafından çabucak imha edildi.⁴⁷²

O. Turan, bu Türkmen-Kürt münakaşasını Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in Karahitay ve Oğuzlar karşısındaki mağlubiyeti ve ölümünü müteakip başlayan ve Türkistan'dan batıya doğru yönelen bir göçebe muhacereti sonucunda artan Türkmen nüfusu çerçevesinde izah eder. Anadolu'nun kuzey, güney ve batı bölümlerinde beylerinin idaresinde serbest bir hayat tarzı yaşayan bu göçebe Türkmenler, daha önce gelenler gibi çok sayıdaki hayvanlarıyla yaylak ve kışlak yurtlara inip çıkıyorlar, bu mal varlıkları ve yaşamlarıyla dağlarda yaşayıp yağma ve eşkiyalıkla geçinen Kürtlerin iştahını çekiyorlardı. Mücadelenin başlangıcı, yazarın ifadesine göre ekonomik sebeplere dayanmaktadır. Bununla birlikte Kuzey Irak, Suriye, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da kurulan devletler genelde Türkmenler tarafından kurulmuşlar, bölgede yaşayan Kürtler de bu devletlerin bilhassa askerî saflarında istihdam edilmişlerdi. Sürekli artan Türkmen nüfusunun, bütün mal varlıkları ve zenginlikleriyle Kürtlerin dikkatini çekmesi tabiiydi. Bu sırada Salahaddin Eyyubi ile yükselen Kürt nüfuzunun da tesiriyle harekete geçen bölge Kürtleri, Türkmenler aleyhine yağma ve taşkınlıklara girişmişlerdir⁴⁷³. Nitekim yukarıda anlatılan bu

⁴⁷¹ Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.277, 278.

⁴⁷² Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.447-448; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.216; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.175.

⁴⁷³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.215; ayn. mlf., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 174-175.

olaylardan başka Salahaddin Eyyubi, III. Haçlı seferi sırasında Kudüs'ün savunmasını gözden geçirirken emirlerinden ileri gelenler, ordudaki Türkmen –Kürt husûmetine dikkat çekmişler, buna göre tedbir almasını söylemişlerdi⁴⁷⁴. Hazrecî, Salahaddin Eyyubi'nin Kerek ve Beynesan çarpışmaları sırasında ordusundaki Türk ve Kürd grupların birbirine girdiğini ve çatışmadan Türklerin galip geldiğini kaydeder⁴⁷⁵.

Musul Atabeglik Kuvvetleri Salahaddin Eyyubi'nin Hizmetinde

Salahaddin Eyyubi'nin Haçlılar'la olan mücadelesi hakkında hemen hemen bütün kaynaklar ayrıntılı bilgiler verirler. Ayrıca bu konuda yapılan araştırma ve incelemelerde de etraflıca bilgiler vardır. Burada Musul Atabegliğinin Haçlılarla yapılan *gazâ* savaşlarına katılması münasebetiyle Salahaddin'in bir kısım seferlerine değinilecektir. Salahaddin'in Haçlılarla savaşları esasen müstakil bir incelemenin bahsi olabilecek kadar geniş ve teferruatlı bilgileri içerdiğinden burada bu savaşlar hakkında oldukça yüzeysel bir şekilde durulmuştur.

Musul Atabegi İzzeddin Mesud Salahaddin Eyyubi'ye bağlanınca artık vasallık statüsüne göre *methîn* Sultanın isteği doğrultusunda yapılacak askeri seferlere ordu göndermek mecburiyetinde idi. Atabeg İzzeddin Mesud, bu münasebetle Salahaddin Eyyubi'nin Suriye-Filistin bölgesinde Haçlılara karşı yaptığı *cihad*lara asker göndermiştir. İzzeddin Mesud ilk askeri birliğini 1187 yılındaki Kerek kuşatması sırasında Salahaddin'in hizmetine vermiştir. Eyyubi Sultanı ise şarktaki hükümdarları kendisine bağlayıp bu bölgelerdeki meseleleri çözerek bir İslâm birliği tesis edince artık yönünü Suriye-Filistin kıyı şeridinde bulunan

⁴⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 64; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, s.61.

Haçlılar'la mücadeleye çevirmiştir. Sultan, Orta Doğu'da yegane hakimiyeti sağlayabilmek için önce Müslüman birliğini temin etmiş, onların askeri desteklerini sağladıktan sonra şimdi Haçlılar üzerine yürümek için hazır hale gelmişti. Sultan bu seferler için kendi ordusunun yanı sıra, Suriye, el-Cezire ve Diyar-ı Bekr bölgesi hükümdarlarından ve kardeşi Âdil'in niyâbet ettiği Mısır'dan asker gönderilmesini emretmişti.

Sultan, Harran'da iyileştikten sonra Haleb'e gelmiş burada da fazla kalmayarak Dımaşk'a geçmiş ve yapacağı seferlerin hazırlıklarını tamamlamaya koyulmuştu. Seferin yönü Kerek'e idi. Çünkü Kerek prensi Renaud de Châtillon, bir süre önce, yaptığı zulümler yüzünden birkaç kez muhasara edilmiş, ele geçirileceğini anlayınca itaat arz ederek sultandan barış istemişti. İki taraf arasında yapılan barış anlaşmasına göre Mısır ile Suriye arasında Müslüman tüccar kervanları masun bir şekilde seyahat edebileceklerdi. İki taraf anlaşmaya bağlı kalacaklarına dair yemin etmelerine rağmen çok geçmeden Renaud, Müslüman Hacıların yolunu keserek onları soyup esir etti. Kaynağa göre bu hacılar arasında Sultanın akrabaları da vardı. Sultan, Renaud'tan hacıları serbest ve mallarını iade etmesini istediye de o bunu reddetti. Bunun üzerine Sultan, Renaud üzerine yürümeğe ve ele geçirip öldürmeye yemin etti. Bu maksatla şark hükümdarlarından asker istedi. Kerek seferi için yardıma gelen ilk gurup Harran hakimi Muzafferüddin Gökbörü'nün kuvvetleri oldu. Diğer şark askerlerinin de gelmesiyle birlikte Kerek'i kuşatan Salahaddin, oğlu Efdal'i, o da Muzafferüddin'i emirlerden Kaymaz en-Necmî ve Duldurum el-Yârûkî ile birlikte bir *seriyye* eşliğinde Akka yönüne göndererek buradaki Haçlı mıntıkalarını yağmalattı, bu bölgedeki Haçlı kuvvetlerinin Kerek'e yardıma

⁴⁷⁵ el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.10b.

gitmesine mani oldular. Bu birlik Akka civarında *Hospitalier** ve *Templier* şövalyeleri ile karşılaşarak başarılı çarpışmalar yapmıştı. Salahaddin, Kerek'ten başka bölgede bulunan diğer Haçlı kaleleri üzerine de yürüdü. Bazılarını sıkıştırıp bazılarını fethetti. Salahaddin Eyyubi, bölgede giriştiği bütün önemli *cihad*larda ordusuna iştirak eden şark askerleriyle hareket etti. Mesela, Taberiyye fethinde

* Haçlılar'ın Orta Doğu'ya gelmelerinden itibaren bu bölgede görülmeye başlanan bu *Hospitalier* ve *Templier* şövalyeleri hakkında İngiliz oryantalist P.M.Holt'un görüşlerini buraya alıyoruz. Bunlar evvelemirde, Orta Doğu'da kurulan Latin devletlerinde feodal kuvvetlerin kalabalıklaşmasını sağlamak için kurulmuş bulunan askerî tarikatlerdi. Kökenleri, Haçlı seferlerinden önce Kudüs'te kurulmuş olan bir tür hayır kurumlarına dayanmaktaydı. *Hospitalier*, yoksul hastalara yardım amacıyla kurulmuş idi. 1113'te Papalık fermanıyla Kudüs'teki varlıkları resmîleşti ise de askerî faaliyetlere 1136'dan itibaren başlamışlardır. Zamanla askerî faaliyetleri, bu tarikatlerin hayır işleri vasfını geride bırakmıştır. *Templier* (tapınak) şövalyeleri de *Hospitalierler* gibi, hemen hemen aynı şartlarda ortaya çıkmış olan bir başka askerî tarikat idi. Bunlar, 1119'da küçük bir askerî şövalye grubu iken, Kutsal Topraklar'daki *hacıları* korumak amacıyla örgütlenmek suretiyle ortaya çıktılar. Bu özellikleri, *Hospitalierler*'in ortaya çıkışını etkilemiştir. Kudüs Kralı II. Baudouin'in himayesini kazanan *Templier* şövalyeleri, kırıllıktaki nüfuzları sayesinde tahta kimin geçeceğini belirleyici hale gelmişlerdi. *Hospitalier* ve *Templier* şövalyeleri, doğrudan Papa'ya bağlı olmakla, yerel Katolik hiyerarşisinin dışında bir dinsel hukuka tabi idiler. Mahalli halktan ve Avrupa'dan gelen bir çok kişi bu tarikatlere katılmışlar, pek çok bağışlarda bulunarak tarikatlerin sermayesini zenginleştirmişlerdir. Bu zenginlikleri, zamanla tarikat mensuplarına muhafızlık görevlerini unutturarak, bankacılık, finans vs. ekonomik faaliyetler sermayedârlık yapmalarına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte Kudüs Krallığına en çok vergi veren de bu tarikat mensuplarıydı. *Hospitalier* ve *Templier* şövalyeleri, bir çok kaleyi zaptedip garnizonlar kurmuşlarsa da özellikle Urfa'nın sukûtundan itibaren Antakya'ya çekilmişler, nihayet birbirlerine düşerek zamanla erimişlerdir. Bkz. P.M. Holt, *Haçlılar Çağı*, s.26-27.

Rebiyülâhir 583/Temmuz 1187, aynı ayda vuku bulan Hittin savaşında, Akka'nın fethinde (1 Cemaziyülevvel Cuma/9 Temmuz 1187), aynı yıl içinde fethedilen bölgedeki kale ve şehirlerden Mecdelyâba, Nablus, Yafa, Tibnin, Sayda, Cübeyl ve Beyrut'un ele geçirilişinde, Askalan'ın zaptında ve Kudüs'ün fethinde şark askerleri ve bu arada Musul Atabegliği askerleri bulunmuştu. Bilhassa Akka kuşatması sırasında İzzeddin Mesud, savaş gereci ve silah olarak birkaç yük petrol ile bol miktarda *mızrak* ve *kalkan* göndermiş, Salahaddin de İzzeddin'e bir teşekkür mektubu sunmuştur⁴⁷⁶. Nitekim, son olarak Sultan, 1187 sonunda giriştiği Sur kuşatmasından olumlu bir netice alamayınca, askerlerin de savaşma isteğinin azalması üzerine ordusunu terhis etmiş ve Mısır, Suriye, Diyâr-ı Bekr ordularının yanı sıra el-Cezire ve Musul ordusu da memleketlerine dönmüşlerdir⁴⁷⁷.

Görüldüğü gibi Musul Atabegliği, el-Cezire'nin Sincar, Ceziretu İbn-i Ömer, Erbil, Hısn-ı Keyfa, Mardin gibi Salahaddin Eyyubi'ye bağlı hükümdarlarıyla birlikte Sultanın isteği doğrultusunda Haçlılara karşı yapılan kutsal savaşlara ordu göndermiştir.

Ertesi yıl, Sultanın düzenlediği seferlerde de şark ordusunun yer aldığı bilinmektedir. Nitekim Sâfisa, El-Urayme, Yahmûr bölgelerindeki yağma akınları sırasında ve Suriye'deki Haçlı kalelerinden Berzeze'nin fethi sırasında başında

⁴⁷⁶ Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 132 (*el-Fethu'l-Kussi*'den naklen).

⁴⁷⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, (türkç.terc.), s. 418-419. Burada Salahaddin'in Haçlılarla savaşları ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. ; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.440 vd.; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.279 vd; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s. 389, 392; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, (RHC, Tome:IV), s.250 ; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s.369 vd-381; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s. 240 vd.; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 106-107.

İmâdeddin Zengi'nin bulunduğu Sincar ordusu önemli rol oynamıştır. Yine 1189 yılında Akka'yı kuşatan Haçlılara mani olmak isteyen Salahaddin Eyyubi, Musul, Diyar-ı Bekr, Harran ve diğer el-Cezire hükümdarlarından askerî yardım istemiştir. Bu maksadla Musul Atabegi İzzeddin Mesud, oğlu el-Melikü's-saîd Alaaddin Hürremşah komutasında bir birliği Eyyubi Sultanının hizmetine göndermiştir. Ayrıca Sincar'dan ve Erbil'den Zeyneddin Yusuf komutasında ayrı birlikler de gelerek Sultanın Akka çarpışmasına katılmışlardır. Musul kuvvetleri komutanı Alaaddin Hürremşah, Akka önlerinde Haçlılara karşı başarılı savaşlar yapmıştır⁴⁷⁸.

Musul ordusunun Akka müdafaasına katılması sırasında orduda bulunan komutanlardan Esad b. Ammar, bu seferi seyahatnâmesine kaydetmiştir. Aslen Ahlatlı biri olan Esad b. Ammar, Ahlatşahlar'ın hizmetinde bulunurken sonradan İzzeddin Mesud'un hizmetine girmiş Musul Atabeglik Devleti'nde önemli görevler üstlenmişti. Esad b. Ammar, son olarak Salahaddin Eyyubi'nin Haçlılar'a karşı yardım çağrısı üzerine Musul Atabegi İzzeddin Mesud tarafından techiz edilen orduda oğlu Alaaddin'in emrinde komutan ve oğlunun *atabegi* olarak görev almıştır. Esad'ın kaydına göre Musul ordusu 10 Rebiyülâhir 580/21 Temmuz 1184 Salı günü

⁴⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.18, 24, 28, 40, 55. Akka'nın Haçlılarca kuşatılması hak.bkz., XII, s.39 vd. Ayrıca Salahaddin Eyyubi'nin Haçlılar'la cihad savaşları sırasında yanında bulunan müelliflerden kâdî Bahaaddin İbn Şeddâd ta *Siretu Salahaddin* isimli eserinde bu savaşlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. ; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.450 vd.; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 392 vd., 407 vd.; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, (RHC, Tome:IV), s. 450-451; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 35-36; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbnü'l-Furât*, IV/1, s. 210-211 ve IV/2, s.11; Gibb, *Life of Saladin*, s. 52 vd.; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, s.19vd. ; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 110 vd.

Musul'dan ayrılmıştır. Ordu, 14 Rebiyülâhir/25 Temmuz'da Karahisar'da konaklamış, bu ikinci menzilde askerler teftişe tabi tutulmuştur. Ordu 15 Rebiyülâhir/26 Temmuz'da Kuvayk suyu kıyısında konaklamıştır. Daha sonra Esad b. Ammar, Haleb'ten Akka önlerine gelinceye dek bütün konaklama yerlerini zikretmiş, Salahaddin Eyyubi tarafından karşılanışlarını da eserine kaydetmiştir⁴⁷⁹.

Bu sırada Kudüs'ün fethi dolayısıyla Avrupa'dan yeni bir Haçlı seferi düzenlenmiş ve Alman imparatoru Frederich Barbarossa, Fransa kralı Philip Auguste ve İngiltere kralı Arslan Yürekli Richard, ordularıyla kutsal topraklara hareket etmişlerdi. Alman imparatorunun kumanda ettiği 100,000'den fazla kalabalık bir ordu Balkanlar ve Anadolu üzerinden geçerek Suriye –Filistin bölgesine yönelmişti. Akka'daki Haçlı kuşatması sürerken Bizans imparatoru İsaakios Angelos, aralarında daha önce yapılan anlaşma gereğince, Haçlıların geldiğini Salahaddin Eyyubi'ye bildirdi⁴⁸⁰. Ayrıca Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'dan ve

⁴⁷⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme)s. 186-187.

⁴⁸⁰ İmparator II. İsaakios Angelos ile Sultan Salahaddin, öteden beri yazışmaktaydılar. Son olarak Bizans İmparatoru Sultana elçi göndererek Haçlılar hakkında onu bilgilendirdi. İmparatorun elçisi Merc-i Uyûn'da Sultanla görüştü (Receb 585). Durumu anlattı. Haçlıların Çanakkale Boğazından Anadolu'ya geçirileceklerini bildirdi. Onlara engel olamadığı için İmparatorun üzüntüsünü bildirdi. Bizans elçisi dönerken Sultan da onunla kendi elçisini İmparatora gönderdi. Elçi Kostantiniyye'de büyük bir saygı ve ikramla karşılandı. İki hükümdar arasındaki dostluğu pekiştiren bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya uygun olarak İstanbul'da Emeviler zamanından kalan cami onarıldı. Sultanın elçisi bu camide hutbe okudu. Sultan, ayrıca bu cami için bir *minber* göndermiş, *hatip*, *müezzin* ve *kâriler* tayin etmişti. Hutbe okunurken İstanbul'daki Müslüman tüccarlar hazır bulundular. Öte yandan Salahaddin'in elinde bulunan Kûdüs'teki kiliseler, Bizans'ın resmi mezhebi Ortodoks din adamlarına verildi. Ayrıca anlaşmada müşterek düşmanlara karşı ittifak

Salahaddin'in Haleb'teki oğlu el-melik ez-Zahir'den de Alman imparatorunun gelişini doğrulayan mektuplar geldi (Ramazan 585/Ekim 1189). Bunların kaydına göre Haçlı ordusunun yekünü 200,000 ile 260,000 kişi arasındaydı. Bu sırada Akka civarında bulunan Eyyubi Sultanı, gelmekte olan bu yeni Haçlı ordularına karşı koyabilmek için şark hükümdarlarından ve Halife'den acil yardım istemeliydi. Salahaddin, Kâdı Bahaaddin İbn-i Şeddâd'ı Musul, Sincar, Ceziretu İbn-i Ömer, Erbil hakimlerine göndererek onları canları ve askerleriyle *cihada* katılmaya çağırdı. Ayrıca onu Bağdad'a da göndererek durumu Halife en-Nâsır Lîdinillah'a bildirip ondan yardım istedi. Salahaddin'in elçisi 11 Ramazan/24 Ekim 1189'da el-Cezire'ye hareket etti. Kâdı Bahaaddin, el-Cezire hükümdarlarına elçilik görevini yerine getirince el-Cezire'nin Zengi hükümdarları, derhal Sultanın çağrısına icabet ettiler. Musul Atabegi İzzeddin, oğlu Alaaddin Hurremşah'ı muazzam bir birliğin kumandasında bölgeye sevk ederken Sincar hakimi İmâdeddin Zengi ve Ceziretu İbn-i Ömer hakimi Muizzüddin Sencerşah da askerleriyle Sultanın yardımına koşular. Kâdı Bahaaddin, el-Cezire'den Bağdad'a geçerek durumu *Divan-ı Saîd'e* arzetti, elçilik görevini ifa etti. Kâdı Bahaaddin, 5 Rebiyülevvel 586/12 Nisan 1190 Perşembe günü Sultanın yanına dönerek şark hükümdarlarının davete icabet etmek üzere askerleriyle gelmekte olduklarını bildirdi. Salahaddin, bu habere sevindi ve

ta kararlaştırılmıştı. Bkz. İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s.115-116; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, (RHC, Tome:IV), s. 471.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.376-377; Alman ordusunun Anadolu'dan geçişi hak. bk. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.220 vd.; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 92.

tedbir olarak başta Haleb olmak üzere Suriye'nin önemli merkezlerine askeri kuvvet sevk etti⁴⁸¹.

1191 yılında Nisan ayında bu kez deniz yoluyla kalabalık bir Haçlı ordusu daha bölgeye geldi. Bunların başında Fransız Kırallı Filip vardı Filip, 6 büyük gemi dolusu askerle Akka yakınlarındaki Frank askerleriyle buluştu. Philip'in bu az sayıdaki kuvvetlerinin ardından Haziran ayında bu kez başlarında İngiltere kralı Richard'ın (Arslan Yürekli) bulunduğu kalabalık bir Haçlı gurubu daha Orta Doğu'ya intikal etti. Deniz yoluyla gelen İngiltere Kırallı Richard, yolu üzerindeki Kıbrıs'ı istila etmiş, akabinde yirmi beş parça gemiden oluşan donanmasıyla Akka yakınlarında karaya çıkmıştı⁴⁸².

⁴⁸¹ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 98-99; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 113-114. Yalnız, Alman İmparatorunun büyük bir orduyla İslam ülkelerine yürüdüğü haberini içeren mektubu İsfahanî kendisinin yazdığını ifade eder. Bkz. Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s.347-356; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.51; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.452-454; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 402-403; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, (RHC, Tome:IV), s. 434-436; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.52 vd; Kürd Ali, *Hutatu's-Şam*, II, s. 62-64; Gibb, *Life of Saladin*, s.63 vd.; Alman İmparatorunun seferi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, s.9-15; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s.136 vd.; Holt, *Haçlılar Çağı*, s.59; G. Ögün, *Begteginliler*, s.85 vd.

⁴⁸² İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 1144 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.64 , Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.448-449,454; İbnü'l-İbrî, *Tarihi Muhtasar*, s. 386 vd.; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.277; Kürd Ali, *Hutatu's-Şam*, II, s. 62 ;Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.377; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, s.30-41 vd.; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s. 262, 267; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 150-151 vd.

Bütün bu Haçlı seferleri ve kuşatma altında tutulan Akka'nın daha fazla direnemeyip sıkıştırılması sonucunda Akka'daki Müslümanlar teslim oldular. Frank askerleri 17 Cemaziyülâhir 587/12 Temmuz 1191 günü Akka'ya girdiler. Sözlerinde durmayarak şehirde tam bir katliam yaptılar. Kurtulanlar sadece birkaç emir ile salıverilmesi karşılığında yüklü para talep edilecek olan birkaç zengin ileri gelenler oldu⁴⁸³.

İbnü'l-Esîr, Üçüncü Haçlı seferiyle bölgeye gelmekte olan Avrupalı orduların karşısında Müslümanların karşı koyamayıp ümitsizliğe düştüklerine, ancak bu sefer sonunda da yeni gelenlerin bölgede eriyip gitmeleri karşısında sevindiklerini kaydeder⁴⁸⁴.

⁴⁸³ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 161-165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.65 vd. ; Bir çok kaynakta Akka'nın Haçlılar tarafından kuşatılıp zaptına dair pek çok bilgi yer almakla birlikte bu olayın etraflica bir değerlendirmesi için bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, s.16-29 ve 41-47 vd.; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s. 269-174; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 160-161.

⁴⁸⁴ İbnü'l-Esîr, Salahaddin'in subaylarından birinin düşüncelerini aktarır. Buna göre bu subay Musul'un köylerinden birinin *mukta*'ı idi. Köyünü, adına Musul'da İbnü'l-Esir'in kardeşi Mecdeddin Ebu's-saadât Mübarek idare etmekteydi. Haçlı ordularının gelmekte olduğu haber alınınca Salahaddin, subaylarına bütün mal ve mülklerini satarak yanlarına cephane oluşturmasını emrettiği halde bu subay, sultanın emrine aykırı olarak mal ve mülkünün satılmamasını istedi. Fakat Haçlı ordularının kuvvetini yitirmesinden sonra kendine ait köydeki mallarının satılmasına izin verdi. İbnü'l-Esir, bu durum sorulduğunda, subayın, Haçlıların gelişiyle Suriye'de tutunamayacaklarını düşündüklerinden köyüne sığınmak üzere muhafaza edilmesini istediğini, ancak daha sonra durum Müslümanların lehine gelişince satılmasına razı olduğunu söylediğini kaydeder. Bkz. *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.53.

Musul Atabegliği'nin Eyyubi Devleti'nin hizmetine verdiği bu silahlı güçlerden başka ayrıca teknik hizmetler de verdiği bilinmektedir. Nitekim, Sultanın 1191 yılında Kudüs'te savunma tedbiri olarak şehrin surlarının tamiri sırasında, Musul Atabegi I.İzzeddin Mesud, Eyyubi Sultanına, kayaların parçalanmasında mahir *kireççi* ve *harççılardan* müteşekkil bir teknisyen grubu göndermiştir. Bu teknisyenler, Kudüs'teki burçlardan birini Atabeg adına inşa etmişlerdir⁴⁸⁵.

Öte yandan aynı yıl içerisinde Anadolu Selçuklu Sultanı II.Kılıç Arslan'ın oğlu Muizzüddin Kayserşah, kardeşi Kutbeddin Melikşah'ın tahakkümünden korktuğundan yardım istemek üzere Salahaddin Eyyubi'nin yanına geldiğinde Musul Atabegi İzzeddin Mesud'un oğlu Alaaddin Hürremşah, Sultanın yanında bulunmakta idi. Kaynağa göre Alaaddin, Sultanın, Müizzüddin Kayserşah'ı uğurlaması sırasında onun elbisesini düzeltmiştir⁴⁸⁶.

Erbil'in Elden Çıkışı

Öte yandan Erbil'de bağımsızlığını ilan eden Zeyneddin Yusuf b.Zeyneddin Ali Küçük 1190 yılına kadar Erbil'i Salahaddin'in bir vasali olarak yönetti. Musul Atabegliği 1183 yazında vezir Mücahidüddin'in tutuklanmasıyla elden çıkan Erbil'e bir daha asla sahip olamadı. İbnü'l-Esir'e göre Zeyneddin Yusuf, esasen Salahaddin

⁴⁸⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.72.; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 133.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, trs.74 . İbnü'l-Esir'in bu bilgiyi aldığı ancak ismini vermediği kişi, bu ziyaret ve uğurlama sırasında Sultanın meclisinde bulunmuş, olan bitene şahid olmuştu. Sultan katında yüksek bir mevki sahibi olduğu anlaşılan bu kişi, Alaaddin'in, Sultanın elbisesini düzeltmesi üzerine Salahaddin'e şöyle seslenmiştir :”Ey Eyyub’un oğlu! Bir Selçuklu Sultanı ve Atabeg Zengi'nin oğlu seni ata bindiriyor. Peki, ya nasıl öleceğini hiç düşünmüyor musun?”.

Eyyubi'nin el-Cezire seferine çıkması için onu teşvik eden hükümdarlardan biriydi, nitekim sonradan onun hizmetine girdi.

Zeyneddin Yusuf'un ölümü de metbûu Salahaddin Eyyubi'nin yanında vuku bulacaktır. Nitekim Zeyneddin Yusuf, 1190 Ekim'inde Sultanın yanında bulunduğu bir sırada hastalanarak öldü. Zeyneddin Yusuf, *metbûu* Salahaddin Eyyubi ile birlikte bu tarihlerde Akka'da Müslümanları kuşatmış olan Haçlılara karşı Müslüman ordularının safları arasında yer alırken 18 Ramazan 586/19 Ekim 1190 tarihinde ordugâhta hastalanmıştı. Zeyneddin, memleketine dönemedi. Kardeşi Muzafferüddin Gökbörü onun çadırında *taziye* için oturmaktan daha önemli bulduğu tedbirleri almakla meşgul oldu. Süratle Erbil'e giden Muzafferüddin şehre hakim oldu. Erbil'le birlikte, sultanın da izniyle, Şehrizer, Derbend-i Karabeli* ve Benî Kıfçak yörelerine de sahip oldu. Muzafferüddin, Zeyneddin'in emirlerinden bazılarını azletti. Bunlar arasında Heftîdgân kalesi hakimi Buldacı da vardı. Buldacı, durumu Sultana bildirerek Harran ve Urfa'yı kendi adına istedi. Sultan da buraları Buldacı'ya *iktâ* etti. Bu arada Zeyneddin'in öldüğü tarihlerde Musul Atabegi İzzeddin Mesud ve veziri Mücahidüddin Kaymaz, Erbil ileri gelenleri kendilerini davet ettikleri halde Salahaddin'den korktuklarından Erbil'e giremediler⁴⁸⁷. Bununla birlikte İbnü'l-

* Derbend-i Karabelli, yahud Karabellig; Şehrizer civarında yerleşmiş bulunan Oğuzlar'a reislik eden ve muhtemelen "Kara Belli" ünvanıyla bilinen şahsın hakim olduğu ve Moğol istilasına kadar bu adla anılan Bağdad-Merağa arasında bulunan mühim bir geçidin ve bölgenin adı. Bkz. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, İstanbul 1999, s.68.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, trs. 58-59. İbnü'l-Esîr, vezir Mücahidüddin serbest bıraktıktan sonra onu yeniden *nâib* tayin etmekle birlikte tam yetkiyle donatmamış, yanına yetkili bir gulam görevlendirmiştir. Gulam, Mücahidüddin'e muhalif biri idi. Mücahidüddin de bu duruma tepki göstermekte idi. Nitekim Erbil'e

Esir'in, vezirin Erbil'e gitmek istemeyişine dair verdiği bir bilgi sıhhatli görünmüyor.

Erbil'in elden çıkışını ve Muzafferüddin'e geçişini değerlendiren İbnü'l-Esîr, "Erbil'in, Atabeg hanedanının boğazında bir düğüm olarak kaldığını ve oradan aşağıya inmediğini" söylemektedir.

Atabeg İzzeddin Mesud'un Ceziretu İbn Ömer (Cizre)'i

Kuşatması (1191)

Musul Atabegliği'nin önemli merkezlerinden biri olan Ceziretu İbn-i Ömer (Cizre), II.Seyfeddin Gazi'nin ölümüyle oğlu Muizzüddin Sencerşah'a *iktâ* edilmiş, Sencerşah ta beldesine giderek yerleşmişti. Sencerşah'ın yaşının küçük olması dolayısıyla Ceziretu İbn-i Ömer'in idaresini *nâib* ve vezir Mücahidüddin Kaymaz yürütüyordu. İzzeddin Mesud ise yeğenine kendi oğlu gibi davranıyor, ona her türlü ihsan ve ikramda bulunmaktan geri kalmıyordu. Bununla birlikte Musul'da 1183 yılında Atabeg İzzeddin Mesud'un, *nâib* Mücahidüddin Kaymaz'ı tutuklaması üzerine Sencerşah amcasına itaatten ayrıldı, Salahaddin Eyyubi'ye bağlandı. Sonra da başta Salahaddin olmak üzere diğer hükümdarları amcası aleyhine kışkırttı. Sencerşah, Salahaddin Eyyubi'nin el-Cezire'ye yaptığı seferlerde askerleriyle ona iştirak ederek Musul ve diğer beldelerin kuşatılmasına yardımcı oldu. Sencerşah'ın

davet edildiği zaman bu gulamın muhalefetine engel olmak için Erbil'e gitmediğini söylemiştir. Bkz. ayn.yer.; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.286; İbn Tağrıbirdî, Muzafferüddin'in kardeşinin yasını tutmak bir yana onun ölümüne sevindiğini kaydeder. *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 101; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbnü'l-Furât*, IV, 1, s. 235; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 83; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.49; Gibb, *Life of Saladin*, s.67 ; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 88-89.

bu kötü davranışları amcasının sevgisini kaybetmesine neden oldu⁴⁸⁸. Dahası, Ceziretu İbn-i Ömer'in bu genç hükümdarı, metbuu Sultanla da ilişkilerini düzgün bir şekilde yürütemeyecek ve aşağıda görüleceği üzere ülkesi tehlike altına girecektir.

Ceziretu İbn-i Ömer'in yeniden Musul Atabegliğine bağlanmak üzere Atabeg İzzeddin Mesud tarafından kuşatılması hadisesi, Sencerşah'ın Salahaddin Eyyubi ile olan ilişkileriyle alakalı olarak gelişmiştir. Şöyleki; Eyyubi Sultanının bir *tâbî* olan Sencerşah, Salahaddin'in Suriye-el-Cezire seferlerine iştirakinden başka doğal olarak onun Suriye-Filistin bölgelerinde Haçlılara karşı giriştiği mücadelelerde de ordusuyla yanında yer almaktaydı. Sencerşah'ın Salahaddin'le dostane münasebetleri, 1189 yılında Akka'nın Haçlılar tarafından kuşatılmasına kadar sürdü. Bu tarihlerde Akka önlerinde çarpışmalar devam ederken Sencerşah, bir mazeret sunmaksızın beldesine dönmeye karar verdi ve Sultanın huzuruna çıktı. Sencerşah, ülkesine dönmek istediğini söyleyerek Sultandan izin istedi. Sultan, Sencerşah'ın talebini münasebetsiz buldu ve ona, yanında kendisinden büyük olan Sincar hakimi İmâdeddin'in, yine kendisinden küçük olan amcası İzzeddin Mesud'un oğlu Alaaddin'in ve daha başka emirlerin bulunduğunu, bu yolu açması halinde onların da kendisini takip edeceğini, bunun da Müslüman ordusuna zarar vereceğini söyledi. Ancak Sencerşah, ayrılma konusunda ısrar etti⁴⁸⁹.

İbnü'l-Esir'in kaydına göre, Sencerşah'ın Ceziretu İbn-i Ömer'deki yönetiminden muzdarip olan halktan bir grup, şikayetçi olarak Sultanın katına gelmişler, onun Cezire'yi zulümle yönettiğini anlatmışlardı. Bu şikayetler üzerine

⁴⁸⁸ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s.184; Ğandûr, *Tarihu Ceziretu İbni Ömer*, s.135.

Sultanın kendisini cezalandıracağından korkan Sencerşah, bir an önce Sultanın yanından ayrılmak istemişti. Nihayet Sencerşah, sultanın bütün direnmelerine karşın 586 yılının Ramazan bayramı (1 Kasım 1190) gecesinde gizlice adamlarına hareket için emir verdi. Adamlar ağırlıklarıyla yola koyulurken kendisi de tek başına izin için Sultanın otağına gitti. Ancak Sultan hastalığı dolayısıyla kimseyle görüşmeyince Sencerşah sabaha kadar saltanat çadırının kapısında dolaşıp durdu. Nihayet bayram sabahı tebrik için huzura girdiğinde veda ziyareti için geldiğini ifade etti. Sultan, Sencerşah'ın gitmekte kararlı olduğunu görünce, biraz daha sabretmesini, geleneklere uygun bir biçimde saltanat merasimiyle uğurlanmasını, bu şekilde yanından ayrılmasının uygun olmadığını söylediye de Sencerşah dinlemedi. Sencerşah izinsiz olarak Cezîretü İbn-i Ömer'e doğru yola koyulduğu sırada Salahaddin Eyyubi, Hama'daki yeğeni Takiyyüddin Ömer'e mektup yazarak Sencerşah'ı tutup geri getirmesini emretti. Takiyyüddin Ömer, Sencerşah'ın yolunu kesti, Taberiyye yakınlarında Akabetu Fik'te* yakaladığı Sencerşah'ı Sultanın kendisine iyiliklerini hatırlattı ve böyle ayrılmasının uygun olmadığını söylediye de Sencerşah bunlara aldırmadı. Ancak kendi rızasıyla dönmediği takdirde Takiyyüddin'in zorla döndereceğini de farketti. Takiyyüddin de esasen saltanat teşrifini almadan ayrıldığı için onu geri dönmeye teşvik ediyordu. Sonunda

⁴⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 61; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbnü'l-Furât*, IV/1, s. 238.

* Akabetu Fik, Dimaşk ile Taberiyye arasında bir yer. bz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, s.286.

Sencerşah, Takiyyüddin'le birlikte yoldan geri döndü ve Sultanın huzuruna çıktı. Sultanın ihsanına ve ikramına maruz kaldı⁴⁹⁰.

Bu arada Sencerşah Sultanın *teşrif* ve hediyelerini aldıktan sonra beklemeyip beldesine döndü. Sencerşah, bu hareketiyle Eyyubi ordusundaki diğer *tâbi* hükümdarların da ayrılarak memleketine dönmek üzere Sultandan izin istemelerine neden oldu. Nitekim bir süre sonra da bu kez Sencerşah'ın amcası Sincar hakimi İmâdeddin Zengi kışın girmesini bahane ederek memleketine dönmek için Sultandan izin istedi⁴⁹¹. Salahaddin Eyyubi, Sencerşah'ın hareketine bir anlam veremediği gibi buna kızdı üstelik ona olan itimadını da yitirdi. Salahaddin Eyyubi Musul Atabegi İzzeddin Mesud'a bir mektup yazıp, Ceziretu İbn-i Ömer'e yürüyerek şehri ele geçirebileceğini, Sencerşah üzerine asker sevk edebileceğini bildiriyordu. Bu hem bir müsaade hem bir emirdi. Atabeg İzzeddin, Sultanın bu iradesine temkinli yaklaştı. Sencerşah'ın üzerine asker sevk etmediği gibi, Sultana gönderdiği mektupta, sultanın el yazısıyla Ceziretu İbn-i Ömer'in kendisine verildiğine dair bir menşur istedi. Salahaddin Eyyubi, İzzeddin Mesud'un isteğini yerine getirdi ve söz konusu menşuru bir elçiyle Atabeg'e ilettilti. Hal böyle olunca ve bir süreden beri yeğenini tedip etmek isteyen Atabeg İzzeddin, Ceziretu İbn-i Ömer'e yürüyerek Rebiülevvel 587/Mart-Nisan 1191'de şehri kuşattı. Musullular'ın kuşatması dört aydan fazla sürdü. Sencerşah, müdafaada zorlanmaya başlamıştı. Bu arada adamlarının Atabeg tarafına geçmeye hazırlandıklarını öğrenince affını ve bağışlanmayı diledi. Bu arada

⁴⁹⁰ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 129-131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 61-62; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, (RHC, Tome:IV), s. 488-489; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbnü'l-Furât*, IV/1, s. 238-239.

⁴⁹¹ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 131; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, (RHC, Tome:IV), s. 488.

Sultandan da bir mektup gelmiş, ancak Sultan, bu kez mektubunda kuşatmaya son verilip barış yapılmasını istemekte, Sencerşah'ın affedilmesi için Sincar, Erbil ve diğer şehirlerin hakimlerinin kendisine ricada bulunduklarını bildirmekteydi. Sultanın da araya girmesi üzerine Atabeg İzzeddin yeğenini affetti. Aralarında barış anlaşması imzalandı (Şaban 587/Ağustos 1191). Anlaşmada Salahaddin Eyyubi'nin elçisi de hazır bulundu. Sencerşah, Atabegin katına gelerek hizmet etti. Atabeg te ona ihsanda bulundu, aslında yeğenin sözünde durmayacağını biliyordu. Yapılan anlaşmaya göre: kuşatmaya son verilecek; Ceziretu İbn-i Ömer Sencerşah'ta kalmaya devam edecek ancak ona bağlı köy ve nahiyelerin yarısı Atabeg İzzeddin'e bağlanacaktı. Barış yapıldıktan sonra Atabeg İzzeddin Mesud Musul'a, Sencerşah ta eski haline döndü ve etrafını ağabeyine karşı kışkırtmaya devam etti⁴⁹².

Görüldüğü gibi Ceziretu İbn-i Ömer, Musul Atabegliği elinde hanedanın bir üyesi tarafından idare olunurken Eyyubiler'in 1185'te Musul'u kuşatmalarından sonra Musul'dan ayrılmış ve bağımsızlığını ilan etmişse de, Eyyubi Sultanına *tâbi* olan Sencerşah'ın tedbirsiz ve kötü yönetimi, halkın kendisinden şikayet etmeleri sonucunu doğurmuş, ayrıca Ceziretu İbn-i Ömer'in Musul Atabeyi İzzeddin Mesud tarafından muhasara edilmesine sebep olmuştu. Bu kuşatma sonucunda Sencerşah, topraklarının yarısını amcası Musul Atabegine kaptırmış ve *metbûu* Eyyubi Sultanının nezdindeki itibarını kaybetmişti.

⁴⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, trs.61-63; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.184; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 191; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbnü'l-Furât*, IV/2, s.45; Ğandûr, *Tarihu Ceziretu İbn Ömer*, s.137 –139; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 133.

Salahaddin Eyyubi'nin Ölümünden Sonra

Musul Atabegliği-Eyyubi İlişkileri

Musul Atabegliği, 1185 yılından beri Eyyubi Devleti'nin bir vasali olarak bağıllık yükümlülüklerini yerine getiriyor, Musul'da Salahaddin Eyyubi adına *hutbe* okutup *para* bastırıyor ve *gazâ* savaşları için Sultanın ordusuna asker gönderiyordu. Sultan da buna mukabil, Musul'da Atabeg İzzeddin Mesud'un hükümranlığını kabul etmiş ve *metbûu* olarak Atabegin arzusuna uygun olan yardım ve kolaylığı sağlıyordu. Musul Atabegliği- Eyyubi ilişkileri bu şekilde seyrederken "Sultan el-Kebir, el-Mücahid fî sebilillah en-Nâsır Salahaddin Yusuf b.Eyyub b. Şâzi ed-Dovini", 27 Safer 589/4 Mart 1193 Çarşamba günü Dımaşk'ta 57 yaşında iken öldü⁴⁹³. Onun ölümü ile Musul Atabegliği arazileri ile tüm el-Cezire bölgesi, onun çocukları, kardeşleri ve yeğenleri arasında baş gösteren hakimiyet mücadelelerinden istifade ile bağımsızlığını yeniden kazanmaya çalışan Diyarbekir hükümdarları ile Musul Atabegi arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Esasen Atabeg İzzeddin Mesud, Musul'u Salahaddin Eyyubi'nin ölümünden sonra Eyyubi boyunduruğundan kurtarmak istemişse de kısa bir süre sonra vuku bulan ölümü bu girişimlerin sonuçsuz kalmasına neden olmuş ve bu suretle Musul, Eyyubilerin bir vasali olarak kalmağa devam etmiştir.

⁴⁹³ İbn Şeddâd, *Siretu Salahaddin*, s. 308; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.87; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.463; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 388; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.290; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s. 425; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 48-49; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 90 vd.; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.53a-53b ; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 298 vd.; Gibb, *Life of Saladin*, s. 76; Stevenson, *The Crusaders in the East*, s. 287-288; Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, s. 192.

Atabeg İzzeddin Mesud, Salahaddin Eyyubi'nin öldüğünü öğrenince Musul'da derhal danışmanlarını topladı ve durumu müzakere etti. Atabeg, bir yandan Musul'un Eyyubiler'den bağımsızlığını koparabilmenin telaşı içerisine girerken bir yandan da kaybettiği toprakları geri alabilmenin hesaplarını yapıyordu. Danışmanlarıyla yaptığı toplantıyı izleyen tarihçi İbnü'l-Esîr'in kardeşi Mecceddin Ebu es-Saadât el-Mübarek, izlenimlerini kardeşine anlatmış olmalıdır. Müellif, kardeşine dayanarak bu toplantı hakkında ayrıntılı bilgi verir. Buna göre, toplantıya katılan Atabeg ile ileri gelen emirler arasında şöyle bir konuşma geçmiştir. Emir : "Ağırlıklarını yanına almadan hassa askerleri ve hafif süvarilerle süratle yola koyulmalı, diğer birliklere sana katılmalarını emretmeli ve askerlere ihtiyaç duydukları techizat ve malzemeyi ve bunları temin edebilecekleri para verilmelidir. Bu birlikler Nusaybin'e kadar sana iltihak etmeli, ayrıca Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü, Ceziretu İbn-i Ömer hakimi olan yeğenin Sencerşah, Sincar ve Nusaybin'de bulunan kardeşin İmâdeddin gibi çevredeki hükümdarlara haber gönderip yola çıktığını bildirmelisin. Onlardan yardım istemeli ve istedikleri her şeyi vermelisin. Senin yola çıktığını görürlerse korkarlar. Eğer Sincar ve Nusaybin emiri olan kardeşin sana muvafakat ederse ne âlâ, aksi halde Nusaybin ile işe başlar, orayı alarak muhafız birliği bırakır, sonra Habur'a doğru gidersin. Burası da aynı şekilde onundur, burayı geçer ve askerlerini kardeşinin hareketine mani olmak üzere karşısında bırakırsın veya Rakka'ya gidersin, sonra Harran ve Urfa'ya gelirsın. Burada şehirleri koruyacak bir emir ve asker olmadığı gibi zahire de yoktur. Âdil bu iki şehri Takiyyüddin'in oğlundan almış, fakat şehirlerde gerekli düzenlemeleri yapma fırsatı bulamamıştı. Halk kendi güçlerine güveniyor ve başlarına böyle bir olay geleceğini sanmıyordu. Bu taraftaki işlerini hallettikten sonra sana itaat

etmemekte direnenlerin üzerine yürür ve savaşırsın. Artık geride korkup çekineceğin bir şey kalmamıştır. Muazzam bir ülkeye sahip olduğun için arkanda kalanların hiçbir önemi yoktur” dedi. *Nâib* Mücahidüddin Kaymaz söz alarak : “Bana kalırsa çevredeki emirlere mektup yazıp takip edeceğimiz hareket tarzıyla ilgili olarak onların da görüşlerini almalıyız ve onları kendi tarafımıza çekmeliyiz” diyerek görüşünü belirtti. Tartışmaya Mecdeddin Ebu es-Saadât el-Mübarek te katıldı : “Eğer harekete geçmekten vaz geçmemizi tavsiye ederlerse kabul edecek misiniz?” diye sorunca *nâib*: “Hayır” diye karşılık verdi. Bu yanıt üzerine müellifin kardeşi devam ederek : “Öyleyse onlar harekete geçmemizi istemezler, çünkü onlar bu Atabegin kuvvetlenmesinden korkarlar. Onların el-Cezire sahipsiz ve askersiz kaldığı müddetçe sizi oyalayacaklarını ve eğer orayı muhafaza edecek bir kuvvet gelirse size olan düşmanlıklarını açığa vuracaklarını zannediyorum” dedi. Sonunda Mücahidüddin Kaymaz’ın görüşleri doğrultusunda çevredeki emirlere mektup yazıldı. Sincar hakimi İmâdeddin Zengi, Ceziretu İbn-i Ömer hakimi Muizzüddin Sencerşah, Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü gönderdikleri cevaplarda Salahaddin’in çocuklarının ve kardeşlerinin ne yapacağı belli oluncaya kadar harekete geçilmemesini tavsiye ediyorlardı⁴⁹⁴. Bu hükümdarlardan kardeşi Sincar

⁴⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.90; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.466-467; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 435; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.55a ; G. Ögün, Salahaddin öldüğü zaman İzzeddin’in çağrısına ne şekilde cevap verdiğinin bilinmediğini söylüyor. Kaynaklara bakılırsa bunun yukarıda belirtildiği üzere, çocuklarının ve kardeşlerinin ne yapacakları belli oluncaya kadar beklemeyi tavsiye ettiği ortadadır. Bkz. *Begteginliler*, s. 93; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.79; Ğandûr’un da belirttiği üzere Atabeg İzzeddin’in Eyyubi hareketine karşı birlik olma çağrısına olumsuz cevap veren Muzafferüddin Gökbörü, esasen İzzeddin’den korkmaktadır. Şayet, Eyyubi

hakimi İmâdeddin Zengi, Mardin Artuklu hükümdarları olumlu cevap vererek kuvvet göndermeye hazır olduklarını bildirdiler.

Salahaddin Eyyubi'nin ölümü Musul'da olduğu gibi diğer el-Cezire ve Doğu Anadolu hükümdarlarının da işine geliyordu. Bunlardan Ahlat hakimi Seyfeddin Bektimur, rivayete göre Sultanın ölümünü şenliklerle kutladı, ona ait olan el-Melik en-Nâsır ünvanını kullandı. Bektimur, Musul Atabegî İzzeddin ile kardeşi Sincar hakimi İmâdeddin'e mektuplar yollayarak Eyyubilere karşı işbirliği teklif etti. Mardin Artuklularını da Eyyubiler'e karşı iknâ etti. Bektimur, Meyyâfârikîn'e yürümeğe hazırlanırken damadının anlaştığı İsmailîler tarafından öldürüldü. Yerine damadı olan Aksungur Hezâr Dinarî geçti. Öte yandan Mardin Artukluları da Salahaddin'in ölümüyle birlikte bağımsızlığını ve topraklarını yeniden elde etmek üzere harekete geçti ve yakınında bulunan Tell-Mavzen'i kuşattı⁴⁹⁵.

Bu sırada Eyyubî hanedanı mensupları arasında ülke paylaşılmakta idi. Salahaddin'in ölümünden sonra Eyyubi ülkesinin Mısır, Suriye ve el-Cezire bölgeleri, prensler arasında şu şekilde paylaşıldı: Sultanın büyük oğlu ve Eyyubi emirlerinin kendisine *biat* ettiği Melik el-Efdal Nureddin Ali, "Sultan" olarak Dımaşk'ta oturup Kudüs, Baalbek, Sarhad, Busrâ, Banyas, Hûnin, Tibnîn ve Dârûm'a hakim oluyordu. El-Efdal kendisine *vezir* olarak tarihçi İbnü'l-Esîr'in

kuvvetleri yenilirse bölgede İzzeddin en güçlü hükümdar konumuna geçecek ve muhtelemelen de Erbil'i ve Gökbörü'yü yeniden kendisine bağlayacaktı. Bkz., *Tarihu Ceziretu İbn Ömer*, s.140-141.

⁴⁹⁵ Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, (*el-Fethu'l-Kussi*'den), s. 362-363. Oysa yukarıda geçtiği üzere *hoşdaşı* ve damadı olan kendisinden sonra da Ahlat'a hakimiyetini ele geçiren Hezar Dinarî tarafından öldürülmüştür.; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.297; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.80.

kardeşi Ziyaeddin Nasrullah'ı* seçmişti. Kardeşi el-Melik el-Aziz Osman, bulunduğu Mısır'da hüküm sürecek, Melik ez-Zâhir Gazi, Haleb'le birlikte Hârim, Tell-Bâşir, Azâz, Berzeze, Derb-i Sâk, Menbic ve bu civardaki diğer şehirlerin hakimi olacaktı. El-Melik ez-Zâfir, Efdal'e bağlı olarak Busrâ'da hüküm sürecekti. Hama'da bulunan Takiyyüddin Ömer'in oğlu Muhammed burayla birlikte Selemiyye, Maarre, Menbic ve Necm Kalesini el-Melik ez-Zahir'e bağlı olarak idare ediyordu. Hıms'ta dedesiyle aynı ismi taşıyan Nâsireddin Muhammed'in oğlu Esedüddin Şirkûh bulunuyordu o da Efdal'e bağlıydı ve ayrıca Rahbe ve Tedmür de sınırları içindeydi. Baalbek'teki İzzeddin Ferruhşah'ın oğlu el-Melik el-Emced Mecdeddin Behramşah Efdal'e bağlıydı. Ayrıca Sultanın hizmetkarı olan ileri gelen emirler de muhtelif şehirleri idare etmekteydiler. Sultanın kardeşi el-Adil, kendisine *iktâ* edilmiş bulunan Kerek'te idi ve ilk başlarda el-Efdal'e itaat etmek zorunda kalmıştı⁴⁹⁶. El-Cezire de

* Ziyaeddin Nasrullah b. Muhammed b. el-Esîr el-Cezerî, Salahaddin zamanında Eyyubilerin hizmetine girmiştir. İbnü'l-Esîr kardeşlerin en küçüğü idi , onlar gibi fazilet ve ilim sahibiydi, güçlü bir hafızaya sahipti. İnşa sanatında ve edebiyattaki üstün yetenekleri dolayısıyla Efdal'in vezirliğine getirildi. Adil Dımaşk'ı Efdal'den alınca o da Mısır'a gitti ve Aziz'in hizmetine girdi. Adil'in bir süre sonra Mısır'ı zaptetmesi üzerine Haleb'e giden Ziyaeddin buradaki Eyyubi meliki Zahir'in hizmetine girdi. Bir süre sonra da Musul'a dönen Ziyaeddin 637(1240) tarihinde orada öldü. Eserleri: “*el-Mesel es-Sâyir fî Edeb el-Kâtib ve's-şâir*”, yazar ve şairler için bir yöntem kitabıdır. Bunun yanı sıra “*el-Veşy el-Merkûm fî Hall el-Manzum*” ile “*el-Meânî el-Muhterea fî Sınâati'l-İnşâ*” adlı eserleri de edebiyat ve inşa sanatı usullerine yönelik kitaplar oldukları anlaşılmaktadır. Bkz. Şeref Han, *Şerefnâme*, s.87-88.

⁴⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.89; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.290; el-Hazrecî, *Tarihü Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.55a ; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.75.

Salahaddin tarafından el-Âdil'e *iktâ* edilmişti⁴⁹⁷ ve şimdi Sultanın ölümü üzerine Musul Atabeginin el-Cezireye doğru yürüdüğü haberlerinin gelmesi el-Âdil'in telaşa kapılmasına neden olmuştu.

Öte yandan el-Efdal, el-Âdil'e, kendisine *tâbi* olması halinde topraklarını koruyacağını söyledi, zaten aksi olursa, kardeşi el-Melikü'l-Aziz'in, Kerek üzerine yürüyüşünü durdurmasının söz konusu olmayacağını üstelik Atabeg İzzeddin'in de el-Cezire'yi zaptı halinde Suriye'ye girişinin engellenemeyeceğini belirtti. el-Efdal, kendisine itaat eden amcası el-Âdil'e, Atabeg İzzeddin'e mani olabilmek için Dimaşk kuvvetlerini verdikten başka ayrıca Hıms, Hama ve Haleb birliklerinin de ona katılmasını bildirdi. Haleb'te bulunan kardeşi ez-Zahir Gazi'ye haber göndererek ordu techiz etmelerini ve el-Âdil'in emrine vermelerini emretti. el-Efdal, kardeşi ez-Zâhir'e gönderdiği mektupta Musul hükümdarının arzettiği tehlikeye işaret ederek şöyle dedi: "Suriye halkının Atabeg ailesine karşı sevgisini ve bağlılığını bilirsin. Allah'a yemin ederim ki, eğer İzzeddin Harran'a hakim olursa Haleb halkı sana karşı ayaklanacak ve seni oradan uzaklaştıracaktır. Halbuki sen bunları düşünmüyorsun. Aynı şeyi Dimaşk halkı da bana yapar" demişti. Bunun üzerine derhal harekete geçen ez-Zahir, süratle ordu techiz etti ve Âdil'in emrine gönderdi. Eyyubi orduları, Fırat

⁴⁹⁷ el-Cezire ve Suriye, daha önce Salahaddin'in yeğeni Takiyyüddin Ömer'e ait idi. Takiyyüddin Ömer, 1191 yılı içerisinde Ahlat'a düzenlediği bir sefer sırasında ölünce onun arazisi el-Âdil'e verildi. Âdil'in el-Cezire'deki *iktâ* bölgesine giren başlıca şehirler şunlardı: Urfa, Harran, Sümeysat, Rakka, Ca'ber Kalesi, Diyâr-ı Bekr, Meyyafârikîn, Hânî. Ayrıca Suriye'de de Kerek ve Şevbek ona aitti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.78-79; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/1, s.425; İbn Tağribirdî, Salahaddin'in el-Cezire'yi kardeşi el-Âdil'e *iktâ* etmesinin gerekçesi olarak onu Dimaşk'tan uzak tutup çocuklarına tahakkum etmeye kalkmasına mani olmak olduğunu ileri sürer. Bkz. *en-Nücumü'z-Zahire*, VI, s.27.

nehrini geçtikten sonra Urfa yöresinde Harran yakınında Mercü'r-Reyhan'da karargâh kurdular. El-Âdil, el-Cezire bölgesine girince *nâib*lerini göndererek kaleleri tahkim etti⁴⁹⁸.

İşte Salahaddin'in oğullarını ve kardeşlerini böylesine endişeye düşüren Musul Atabegi İzzeddin de sultanın ölümünden sonra el-Cezire'deki hakimiyetini yeniden kabul ettirebilmek amacıyla yeni bir sefer düzenlemeye hazırlanıyordu. Atabeg, toplantılarla vakit geçirip aylarca süren yazışmalarla çevre emirleri keline bağlamaya çalışırken, Salahaddin Eyyubi'nin kardeşi el-Âdil'den bir mektub aldı. El-Âdil mektubunda Salahaddin'in ölümünden bahsettikten sonra, "ülkeye Sultanın oğlu el-Melikü'l-Efdal'in hakim olduğunu, halkın ona itaat hususunda ittifak ettiğini, el-Efdal'in devletini kendisinin idare ettiğini ve Mardin hakiminin kendisine ait köylere saldırdığına dair haberler üzerine onun tarafından büyük bir orduyla Mardin'e gönderildiğini" bildiriyor, Sultanın ölümünden sonra el-Cezire ve Diyar-ı Bekr hükümdarlarının yeniden hareketlenerek el-Cezire şehirlerini elinden almalarına engel olmağa çalışıyordu⁴⁹⁹. Âdil, mektubunu Dımaşk'taki ordugâhtan gönderdikten sonra iktâ olan el-Cezire'ye hareket etmiş ve Harran'a gelerek, burada el-Efdal'in birliklerini beklemeye başlamıştı. Bir süre sonra da Dımaşk, Haleb, Hıms ve Hama birlikleri gelerek kendisine katıldı. Bu kuvvetler gelmeden önce el-Âdil'in yanında az sayıda asker vardı. Bu arada el-Âdil'in isteklerini reddeden Musul Atabegi, casuslar göndererek Âdil'in kuvvet durumunu öğrendi. Atabeg, el-Âdil'in el-Cezire

⁴⁹⁸ Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, (el-Fethu'l-Kussi'den) s. 362; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.89-90; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.467; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 389.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.91 ; Ğandûr, *Tarihu Ceziretu İbn Ömer*, s.142.

bölgesine girmesinden tedirgin olduysa da casuslarından Eyyubi kuvvetlerinin sayıca az olduğunu görünce üzerlerine yürümeğe karar verdi. Atabeg İzzeddin Mesud ordusunu techiz ederek Musul'dan ayrılırken kardeşi Sincar hakimi İmâdeddin'e haber göndererek kuvvetleriyle Nusaybin'e gelmesini bildirdi. Atabeg İzzeddin, ordusuyla Nusaybin'e geldiğinde kardeşi İmâdeddin'in kuvvetleri ile buluştu. Ayrıca Mardin Artuklu hükümdarı da kendisine katılmak üzere hareket edeceğini bildirdi. Fakat bu sırada Atabeg İzzeddin Mesud, yolculuk esnasında ishale (dizanteri ?) yakalandı. Nusaybin'de kuvvetlerini birleştiren iki kardeş Şabahtan üzerinden Urfa'ya yürümek ve Eyyubi kuvvetleriyle savaşmak üzere ordularıyla birlikte Tell-Mavzen'e* geçtiler. Bu sırada el-Âdil, barış yapılabilmesi için Urfa, Harran, Rakka ve el-Cezire'nin diğer şehirlerinin Salahaddin zamanında olduğu gibi bu kez Atabeg tarafından kendisine *iktâ* edilmiş sayılması gerektiğini ileri sürüyordu. Atabeg, el-Âdil'in önerisini kabul etmediği gibi derhal el-Cezire'den çıkmasını bildirdi. Tam bu sıralarda Atabegin hastalığı şiddetlendi. Tellü Mavzen'den ileriye geçemedi. Hastalık onu hareketsiz bırakmıştı. Birkaç gün burada dinlendikten sonra Musul'a dönmeye karar verdi. Hastalık yüzünden çok kan kaybetmiş, zayıf ve bitkin düşmüştü. Atabeg, Musul'a dönerken askerlerini ve ağırlıklarını kardeşi İmâdeddin'e emanet etti. Yanına *nâibi* Mücahidüddin Kaymaz, katibi Mecdeddin Ebu's-Saadât ve 200 süvariye alarak Musul'a döndü. İbnü'l-Adim'in kaydına göre Atabegin Musul'a dönmesi üzerine el-Adil, Nusaybin ve Habur'u ele geçirmiştir. Sonra da İmâdeddin Zengi ile bir barış antlaşması akdetti (Şaban 589/Ağustos 1193). Düneysir'e bitkin bir halde geldiğinde artık hayatından ümidini kesen Atabeg, kâtibi Mecdeddin Ebu

* Tell-Mavzen, (yada sadece Mavzen), el-Cezire bölgesinde bir yer, bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s.221. Bugünkü Viranşehir.

es-Saadât el-Mübarek'e vasiyetini yazdırdı. Hassa birliği eşliğinde Musul'a perişan bir halde girdi. Durumu çok daha ağırlaşmıştı (1 Receb 589 / 3 Temmuz 1193). Son günlerini günahlarından tevbe ederek geçirdi ve hemen hiç dünya kelamı etmedi. Atabegin hastalığı ölümcüldü, bu hastalıktan kurtulamadı, iki ay sonra da Musul'da öldü⁵⁰⁰.

Musul Atabeginin seferden geri dönmesi, Bektimur'un da Ahlat'da daha önce ölmüş bulunması üzerine el-Âdil, el-Cezire'de bir anda rakipsiz kaldı. Mardin Artukluları ise müttefikten yoksun olarak ona karşı direnmeye cesaret edemediler. Elçi gönderip özür dileyerek itaat ettiklerini bildirdiler. Âdil, Musul Atabeginin çekilmesi üzerine bir birliği Seruc üzerine sevkederken kendisi de Habur'a yürüdü. Habur'u zapteden Adil, Nusaybin'e geldi. Bu sırada Sincar hakimi İmâdeddin'in elçileriyle barış yaptı. Adil daha sonra Dârâ'ya geldi. Bu sırada Atabegin öldüğünü, yerine oğlu Nureddin Arslanşah'ın geçtiğini öğrendi. Musullular, Adil'e elçi göndererek sulh yaptılar⁵⁰¹. Böylece el-Cezire bölgesinde Eyyubi hakimiyeti

⁵⁰⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 129; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.91-92; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.185-186; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.467; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.290, 292; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 435; Ebu'l-Fidâ, İzzeddin Musul'a dönmek zorunda kalınca ordusunu oğlu Nureddin Arslanşah'a bıraktığını kaydeder. *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 92-93; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.55b ; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 93-94; Ğandûr, *Tarihu Ceziretu İbn Ömer*, s.142; Özbek, el-Âdil'in İzzeddin Mesud komutasındaki Musul Atabegliği ordusunu el-Cezire bölgesinden püskürttüğünü ileri sürer ki bu iddia doğru olmayıp Atabeg'in Musul'a dönmesine yukarıda belirtildiği üzere aniden yakalandığı hastalık neden olmuştur. *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri*, s.70.

⁵⁰¹ Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, (*el-Fethu'l-Kussî*'den naklen) s. 363-364.

Salahaddin'in ölümüyle zayıflamaya ve hatta ortadan kalkmaya yüz tutmuş iken başta Ahlat ve Musul hükümdarlarının ölümü ve el-Adil'in zamında gerçekleştirdiği askerî sefer sayesinde devam etti.

Görüldüğü gibi Salahaddin'in ölümüyle birlikte Eyyuboğulları, güçlerini diğer hükümdarlar üzerinde kabul ettirme yoluna gittiler. Musul Atabegliği ise sınırları gittikçe daralmakta ve aynı zamanda içte de iktidar kuvvetini kaybetmeye yüz tutmakta olup, Salahaddin Eyyubi'nin ölümünü müteakip bu olumsuz durumdan kurtulmak üzere Atabeg İzzeddin zamanında bir atılım yapılmışsa da bu girişim yakalandığı amansız hastalık sonucunda ölümü nedeniyle başarısızlığa uğramış, talihin Eyyubiler'e gülmesi nedeniyle Musul, yine Eyyubilerin hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Böylece İzzeddin Mesud zamanında Eyyubiler ile karşılaşması an meselesi haline gelen Musul Atabegliği, üzerindeki Eyyubi *tâbiiyetini* kıramadı. Orta Doğu'nun en güçlü Müslüman Devleti haline gelen Eyyubi Devleti ile arasındaki ilişkiler ise yeni bir aşamaya girdi.

Atabeg I.İzzeddin Mesud'un Ölümü (1193) ve Şahsiyeti

Musul Atabegliğinin Musul kolunun I.Seyfeddin Gazi'den sonraki dördüncü hükümdarı olan İzzeddin Mesud, yukarıda sözünü ettiğimiz gelişmeler dolayısıyla, Eyyubi sultanının ölümünden sonra el-Cezire ve Suriye'ye yeniden hakim olabilmek amacıyla son olarak komşu hükümdarların da desteğini sağlayıp ordusuyla birlikte harekete geçerek Salahaddin'in oğulları ve kardeşleri üzerine yürümek istemişti. Musul Atabegi, el-Cezire bölgesinde bağımsızlığını yeniden elde etmek istiyor, ülkesinin sınırlarını genişletme amacı taşıyordu. Harran'da bulunan Eyyubi ordusu üzerine yürümek isteyen Musul Atabegi, yolda yakalandığı hastalık yüzünden Tell-Mavzen'den daha ileriye gidemedi. Yakalandığı dizanterinin doğurduğu ishal kan

kaybı yüzünden bitkin düşürdü. Musul'a dönmeye karar verdiğinde ordusunu ve ağırlıklarını kardeşi Sincar hakimi İmâdeddin'e emanet etti. Yanında *nâib* Mücahidüddin Kaymaz, sır katibi Mecdüddin ebu's-Saadat'ı alıp ikiyüz süvariden oluşan bir hassa birliği eşliğinde Musul'a hareket etti. Düneysir'e geldiklerinde hayatından ümidini kesen Atabeg katibi Mecdeddin'e vasiyetini yazdırdı. Musul'a girdiğinde durumu oldukça ağırlaşmıştı (1 Receb 589/ 3 Temmuz 1193). Atabeg Musul'a döndükten iki ay sonra 27 Şaban 589/ 30 Ağustos 1193'te ishalden öldü. Cenazesi Musul'un ortasında Hükümet Sarayı (*Dâru'l-Memleke/Dâru's-saltana*) karşısında yaptırdığı medresedeki *türbesine** defnedildi⁵⁰². Atabegin hastalığının şiddeti hakkında bilgi veren İbnü'l-Esîr, onun hastalığı gibi bir örneği hiçbir kimseden işitmediğini kaydeder. Bar Hebraeus (Ebu'l-Ferec) ise onun hastalığının dizanteri olduğunu söyler⁵⁰³. Her ne şekilde ölürse ölsün Musul halkı Atabegin ölümüne üzüldü ve büyük gam ve kedere boğuldu.

* Atabeg I. İzzeddin Mesud'un defnedildiği türbe İmam Abdurrahman Türbesi adıyla bilinmektedir. Bununla birlikte bu türbenin Atabeg'e ait olduğunu gösteren kitabe, türbe kapısı üzerinde yer almaktadır. Bu kitâbe metni için bkz. bu çalışmanın *İmâr Faaliyetleri* kısmı. Ayrıca, bkz., *Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe*, Tome: X, s.192; Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara 1989, s.132; Hasan Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi*, s.46.

⁵⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.91-92.; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.186; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.207; Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.290; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 389; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 424; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.298; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 76; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 133

⁵⁰³ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.467.

13 yıl ve 6 ay müddetle Musul'da hükümdar olan İzzeddin Mesud'un Nureddin Arslanşah ve Alaaddin Hurremşah isimlerinde iki oğlu vardı⁵⁰⁴. Kendisinden sonra yerine oğlu Nureddin Arslanşah geçti⁵⁰⁵. Kayyımlığını yine Mücahidüddin Kaymaz yaptı. Oysa kardeşi Şerefeddin'in saltanatta gözü vardı. İzzeddin, saltanatı kendi nesline aktarmayı başardı. Babasının politikasını devam ettirecek ve daha da ileriye götürmeye çalışacak olan Nureddin Arslanşah dönemi hakkında aşağıdaki bölümde bilgi verilecektir.

Mesud onun adı, İzzeddin lakabı idi. Künyesi Ebu'l-Feth ve Ebu'l-Muzaffer olarak biliniyordu. Esmer tenliydi, güzel bir yüze ve onu çevreleyen hoş bir sakala sahipti. İbnü'l-Esir, babasından naklettiği bir rivayete göre insanlar onu dedesi Atabeg İmâdeddin Zengi'ye benzetmekteydiler. Yürüdüğü ve ata bindiği zaman kimse onu geçemezdi⁵⁰⁶.

Musul'da *Dârü'l-memleke*'nin kapısının batı tarafında büyük bir *medrese* yaptırmıştı⁵⁰⁷. İzzeddin Mesud, bu medresede ders veren Hanefî ve Şafiî *fakihler* ile *müderrisler* için *vakıflar* kurdurmuştu. Bu vakıflara her hafta, mübarek gün ve gecelerde sadakalar, armağanlar bağışlardı. Atabeg İzzeddin, Musul'da bulunan diğer medreselerdeki fakihler için de bayram günlerinde, mevsimlerde, özel günlerde meyveler, tatlılar gönderirdi. Öldüğü zaman yaptırdığı medresenin içinde bulunan

⁵⁰⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.203.

⁵⁰⁵ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, .467; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 390; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 93; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 187.

⁵⁰⁶ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s.186.

⁵⁰⁷ Bu medrese zamanla yıkılmış, içindeki türbe de Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in oğlu Abdurrahman'a mal edilmiştir. Bkz., Said ed-Deveci, "Medârisu'l-Musul", *Sumer*, XIII, (1957), s.101-118.

türbesine defnedildi. Biyografi yazarı İbn-i Hallikan, bu medreseyi ve içindeki türbeyi gördüğünü, bunun en güzel medreselerden biri olduğunu söylemektedir. Müellif, İzzeddin Mesud'un oğlu Nureddin Arslanşah'ın yaptırdığı medreseyi de gördüğünü ve ikisi arasında geniş bir sahanın bulunduğunu kaydeder. Atabeg İzzeddin Mesud, Musul surlarındaki kapılardan Bâbu'l-Kinde kapısı ile Bâbu'l-İrâk kapısı arasında bulunan Bâbu'l-ğarbî'yi (Batı Kapısı) açtırmıştır. Burada daha önce kapı yoktu, bu kapı, bu bölgede bulunan halk için kolaylık sağladı⁵⁰⁸.

Atabeg İzzeddin Mesud, tabiat olarak iyiliksever ve dindar bir kimse idi. Yakınlarına düşküdü. Devletine hizmet edenleri yüceltir, saygı gösterir yanında iken değerlerini artırır. Bir keresinde Atabegliğin büyük emirlerinden biri olan Bahaaddin Ali b. eş-Şükrî (Şekerî?) ile *küre* (top/çevgan) oynamış, oyun sırasında has bineklerinden birini, binmesi ve kendisiyle oyun oynaması için ona vermişti. Ailecek Musul Atabeglerinin hizmetinde bulunan Esîr ailesinin Atabeg katındaki yeri hakkında İbnü'l-Esîr, şu anekdotla bize bilgi vermektedir: Atabeg İzzeddin Mesud, 587/1191 yılında Ceziretu İbn-i Ömer kuşatmasından sonra Musul'a döndüğü zaman, adamlarından hiç kimsenin evlerine gitmesine izin vermemişti. Atabegin kendisi meydanda bulunan köşküne inince insanlar teker teker ayrıldılar. Onunla birlikte kuşatmadan dönenler arasında bulunan Mecdeddin Ebu's-Saadât ibnü'l-Esîr de Atabegin emrine uyararak evine gitmeyip meydandaki zaviyede çadır kurmuştu. Bu sırada atıyla dolaşan Atabeg, çadırı görünce Mecdeddin'i çağırdı ve aralarında şöyle bir konuşma geçti. Atabeg: "Burada senin çadırını görüyorum" dedi. Mecdeddin, "Çünkü sen hiç kimsenin evine girmemesini emrettin" diye karşılık verdi. Atabeg

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.189; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.203, 207; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.427.

“Sen hariç!” dedi. “Uzun zaman var ki baban Esîrüddin seni görmedi, şüphesiz o seni özlemiştir. Ona git, bizden de selam söyle ve duasını istediğimizi bildir. Üç gün boyunca da gelme” dedi. Mecdeddin: “Ben onu görür ve hizmete hemen geri dönerim” dedi. Ancak Atabeg bunu kabul etmedi, babasının yanında bir müddet kalmasını sağladı. “Bir hükümdardan başka hiç kimse yakınına böyle lütufda bulunamaz!” demektedir İbnü'l-Esîr⁵⁰⁹.

Atabeg İzzeddin, babası Kutbeddin Mevdud’a hizmet etmiş ve yardımları olmuş olan ihtiyar kimselere ihsan ve ikramda bulunmakta, onların sözlerini dinlemekte, gönüllerini almaktaydı. Nazik bir kişiliğe sahip olan İzzeddin Mesud, arkadaş ve dostlarıyla konuşurken başını öne eğdi. Bir şey istendiği zaman “yok” demezdi, cömert ve haya sahibiydi, müstehcen söz söylememişti⁵¹⁰.

Musul halkı ilk başta II.Seyfeddin Gazi’den sonra İzzeddin Mesud’un Atabeg oluşunu endişeyle karşılamışlardı. Musullular, İzzeddin Mesud’un Atabeg olmadan önce haşin bir kişiliğe sahip olduğunu gördüklerinden ondan korkmakta idiler. Ancak İzzeddin Mesud, Atabeg olduktan itibaren bu özelliğini törpülemesini bildi ve halka cömert ve oldukça yumuşak davranarak onların gönüllerinde taht kurdu. İbnü'l-Esîr, onun bu özelliğini Halife Hz. Ömer ile karşılaştırır: Halife Hz. Ömer de halifelikten önce herkesin korktuğu celalli bir kimse iken, halife olduktan sonra insanlar üzerindeki hassasiyeti herkesin takdirini toplamıştı⁵¹¹.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.187.

⁵¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.125 ; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.186; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.467; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 187.

⁵¹¹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, 181.

Dindar bir kimse olan Atabeg İzzeddin Mesud, evinde bir mescid yaptırmış, burada geceleri namaz ve zikirle meşgul olmuştu. Namaz kılarken giydiği fereciyyesini salih bir kimse olan *mutasavvıf* Şeyh Ömer en-Nesâî* hediye etmişti. Muhtemelen Hacc farızasını Atabeg olmazdan önce yerine getiren İzzeddin Mesud, Hacc'da, adı geçen şeyhin elinden *derviş hırkası* giymiş ve bu şeyhe intisâb ederek *tasavvufa* girmişti. Dinin emirlerini yerine getirip yasaklarından uzak duranlara karşı yardımcı olurdu. Alimlere ve *süfî*lere karşı büyük saygı gösterir, Musul'a gelen ulemâyı katında ikram ile ağırlar, onları çeşitli mevzularda diğer alimlerle tartıştırdı.⁵¹² Hayatının son günlerini sürekli Kelime-i şahadet ve Kur'an okuyarak geçirmişti. Son günlerinde kendisiyle konuşmak isteyen birisi olduğunda konuşmasına kelime-i şahadet, kelime-i tevhid, Hz. Peygamber'e salavat ve daha başka dualarla ara verir, konuşmasını devam ettirdi⁵¹³.

İzzeddin Mesud, Musul'da kendi adına ve daha sonra *tâbi* olduğu Salahaddin Eyyubi adına *sikkeler* bastırmış, bu *sikkelere* Halifenin de adını koydurmuştu⁵¹⁴. İzzeddin Mesud adına ilk *sikke* 579/1180 yılında basılmıştır. Onun döneminde bastırılan *sikkeler* üzerinde "insan figürü" bulunmaktadır. Bu figürlerin Musul

* İleri gelen bir *mutasavvıf* olduğu anlaşılan Şeyh Ömer en-Nesâî'nin hayatı hakkında bir detaylı bir bilgiye ulaşamadık.

⁵¹² İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.188-129; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 187.

⁵¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.93; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.186; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/1, s. 423-424; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 187.

⁵¹⁴ Bu bakır *sikkeler* için bkz. Lane-Pool, *Catalogue of Oriental Coins, The Coins of the Turkuman Houses Seljook, Urtuk, Zengee*, s.185-187; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.408-409.

Atabeglerinin sikke basımında Sasanî ve Bizans etkisinde kaldıklarını gösterdiği düşünülmektedir⁵¹⁵.

Bir Değerlendirme

Musul Atabegi İzzeddin Mesud dönemi Orta Doğu'da Atabegin kendisi de dahil olmak üzere, bir çok Müslüman hükümdarın peş peşe öldükleri ilginç bir dönem olmuştur. Daha Atabegin öldüğü 1193'ten birkaç yıl önce, Azerbaycan Atabegi Şemseddin Muhammed Pehlivan(ö.581/1186), Mardin ve Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarları, Kutbeddin İlgazi (ö. 580/1184) ve Nureddin Muhammed (ö.1185), hayata veda ederken, onları 1192 yılındaki ölümleriyle Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan (ö.588/1192) ve Şemseddin Pehlivan'ın kardeşi Kızıl (ö.586/1190) takip etmişti. Ardından Eyyubi Sultanı Salahaddin, 1193 başlarında Dımaşk'ta ölünce "H. 589 (1192-1193) yılı hükümdarların ölüm yılı olarak adlandırıldı"⁵¹⁶. Onun ölümü bir devrin kapandığına işaret eder gibiydi. Nitekim Salahaddin'in ölümünü daha başka hükümdarların ölümleri takip etti. Sultanın ölümüne sevinen ve onun ünvanlarını kullanarak hakimiyetini genişletme hevesine düşen Ahlat hakimi Seyfeddin Bektimur, kaderin kendisine öngördüğü yazgıyı tahmin edememişti. Bektimur iki ay sonra Meyyâfârikîn üzerine yürümeye hazırlandığı sırada öldü (1193). Bektimur'un öldürülmesini hiç kimse beklemiyordu, ancak insanların beklemedikleri daha başka hükümdar ölümleri peş peşe geldi. Nitekim Musul Atabegi İzzeddin bunlardan biriydi. O, Eyyubiler'e karşı bağımsızlığını ve ülkesini yeniden kazanabilmek amacıyla ordusuyla harekete geçtiği sırada hastalık henüz ortalıkta görünmüyordu. Atabeg yola çıktığı an hastalık ta

⁵¹⁵ Muhammed Bakır el-Hüseynî, "et-Tasvîr Alâ el-Umle el-Atabekiyye", *Sumer*, XXI/1-2, Bagdad (1965), s.255-266.

ortaya çıktı. Eyyubilere karşı düzenlenen sefer, Atabegin hayalleri gibi yarım kaldı. Ağustos ayındaki ölümü (1193) Musulluları kedere boğdu. Musullulara Atabeglerinin ölümü üzüntü için yeterdi. Bir süre sonra İran'dan gelen bir habere pek fazla üzülmедiler. Irak Selçuklu Sultanı ve bir dönem Musul'da da adına hutbe okutulmuş olan Tuğrul, Harezmşah Töküş ile girdiği mücadelede hayatını kaybetmiş, kellesi kesilerek Bağdad'ta bir mızrağın ucuna dikilmişti. Tuğrul, Salahaddin'in baskısıyla 1185 yılında Musul üzerindeki hakimiyetini kaybetmişti, şimdi de Irak-ı Acem üzerinde, bu kez hayatını kaybediyordu. Tuğrul'un ölümüne sebep olan Töküş aynı yıl içinde ölen kardeşi Mahmud'un yerine Harezmşahi olmuştu. Son bir ölüm haberi Şeyzer'den geldi. Bu kez İsmailîlerin lideri Sinan hayata veda etmişti.

⁵¹⁶ Bu ifadeyi Sıbt kullanır. Bkz. , *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/1, s.421.

C. I. NUREDDİN ARSLANŞAH DÖNEMİ (587/1193-607/1211)

I. Nureddin Arslanşah'ın Atabeg Oluşu

Nureddin Arslanşah, babası Atabeg İzzeddin Mesud'un Musul Atabegliğini Eyyubi bağımlılığından kurtarmak maksadıyla Eyyubiler'le savaşmak için çıktığı sefer sırasında hastalanarak 30 Ağustos 1193'te aniden ölmesi üzerine *vasiyeti* uyarınca yerine geçti. I. İzzeddin Mesud, Düneysir'de *kâtibi* Meodeddin Ebu's-Saâdat İbnü'l-Esîr'e yazdırdığı *vasiyetinde* ülkeyi oğluna bırakmış, *vâsi* olarak ta Mücahidüddin Kaymaz'ı tayin etmişti⁵¹⁷.

Nureddin Arslanşah'ın Musul'da tahta geçişi sırasında karşılaşılan sorunlar ve beklenilmeyen taht iddiaları hakkında İbnü'l-Esîr'in ve öteki kaynakların kayıtları önem arz etmektedir. Buna göre Atabeg I.İzzeddin Mesud, Tell-Mavzen'de hastandıktan sonra ağır bir halde Musul'a döndüğü zaman, Sincar'da bulunan kardeşi Şerefeddin Hindû'nun hükümdarlığa kendisinin getirilmesi talebiyle karşılaştı. Şerefeddin Hindû, ağabeyinden böyle bir talepte bulunurken, Musul'da bulunan annesinden de bu konuda yardım istiyor; Musul'a kendisinden başka hiç kimsenin hükmedemeyeceğini zannediyordu. O kendi kendisiyle konuşuyor ve "Kardeşim kendisinden sonra yerini bana bırakır. Şayet ülkede fitne çıkarsa onu kuvvet zoruyla bastırırım. Eğer başaramazsam el-Âdil'e gider, onu korkutur, şimşek gibi çıkarım" diyordu. Nureddin ise babasının *vasiyetine* rağmen amcasını gözetiyor; onun, istediğini yapacak kudrette olduğunu düşünüyordu. Şerefeddin, ailenin büyüğü olması hasebiyle o sırada Nusaybin'de bulunan el-Âdil'i uzaklaştırırsa ülkenin kendisine kalacağına inanıyordu. İbnü'l-Esîr'e göre bu zan, Şerefeddin'i uyuttu. Öte

⁵¹⁷ Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.290; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.467. Bkz. yukarı, *I.İzzeddin Mesud'un ölümü* bahsi.

yandan İzzeddin Mesud, Mücahidüddin Kaymaz'a, oğlu Nureddin için insanlardan yemin almasını söyledi ve "Korkarım ki ben öldükten sonra ülkede bağımsız bir hükümdarınız olmayacak. Çünkü el-Âdil ülkemiz sınırları içindedir. Bu zararı telafi etmeniz de mümkün değildir" dedi. Barışsever bir insan olan ve fitneden korkan Mücahidüddin Kaymaz, bunun üzerine vakit geçirmeden Şerefeddin'e haber gönderdi ve ona emir ve işarette bulunarak, eğer kardeşinin oğlu adına yemin ederse iktâlarını artıracığı vaadinde bulundu. Şerefeddin, Mücahidüddin'in teklifini kabul etmediği gibi onu tehdit etti. Bunun üzerine Mücahidüddin Kaymaz, halkın Nureddin Arslanşah adına yemin etmelerini beklemeye başladı. Bu arada Nureddin Arslanşah, Katip Mecdeddin Ebu's-Saâdât'a, babasının memlûklarından Emînüddin Yümn ile bir mektup ve mührünü yollayarak ondan *iktâ*larının artırılıp köyler temlik etme vaadiyle, insanların kendisi için yemin etmeleri hususunda Mücahidüddin'e yardımcı olmasını istedi. Mecdeddin Ebu's-Saâdat ise, "Efendimizin mührü ancak ülke için verilir. Bu hakir iş için değil..." diyerek mührü iade etti. Sonra da Mücahidüddin Kaymaz'la buluşmak için kaleye çıktı. Mecdeddin, Mücahidüddin Kaymaz'ı düşünceli bir halde buldu. Mücahidüddin, ona, "Bu Şerefeddin karışıklık çıkarmak istiyor. Efendimiz İzzeddin ise oğlunun geçirilmesinden yana. Öte yandan el-Âdil Nusaybin'de. Karışıklık an meselesi" diyerek derdini söyledi. Atabegliğin bu iki ileri gelen adamı kendi aralarında konuşurlarken İzzeddin Mesud bir adam göndererek Mücahidüddin'e "Ben sana oğlum için insanlardan yemin almanı istediğim halde sen işi ihmal ediyor ve beni kızdırıyorsun. Düşman yakınınıza gelmiş ve başınızda bir hükümdarınız yok. Ben bir gün daha yaşayacağımı zannetmiyorum. (Artık) bekleme!" dedi. Bu söz üzerine Mücahidüddin'in tasası arttı. Bunun üzerine Mecdeddin ona, "Sen bu işleri bildiğin gibi yap! Devlet seninle(elinde)dir. Eğer

istesen ona bir şey olmaz. Emirleri, mansıp sahiplerini, ileri gelenleri, şehir ayanını, (İzzeddin Mesud'un) oğluna yemin etmeleri için gelmelerini emret! Sen bunu yaptığında Şerefeddin pişman olacak ve isyana kalkışmayacaktır. Eğer muhalefete başlarsa o zaman zorla onu yakalarız” dedi. İş, bu şekilde henüz Nureddin Arslanşah adına yemin yapılmadan bir süre devam etti. İnsanlar, onun Sultanları olduğunu bilmedi ve görmeye gitmedi. Nihayet Mücahidüddin Kaymaz, sözü edilen şehrin ileri gelenlerini çağırdı. Topluluk, Mecdeddin Ebu's-Saâdât'ın kaleme aldığı metne uygun olarak *yemin* ettiler. Ayrıca *çarşı ârifleri* ve *mahal sahibi şeyhler* de gelerek *yemin* ettiler. Bunun üzerine Şerefeddin'in yanına toplanmış olan insanlar bu gelişmelerden korkarak ondan ayrıldılar ve Mücahidüddin'e haber göndererek itaat ettiklerini bildirdiler. Mücahidüddin bu gelişmeler üzerine, “ Ben, Efendimiz Nureddin'e hizmet etmek ve onun hükümdarlığının ayakta durmasını üstlenmek(ten başka hiçbir şey) iste(me)dim” dedi. Sonra da ertesi gün Nureddin Arslanşah'ı ata bindirerek babasının makamına getirtip oturttu. Tahta geçiş merasiminde Nureddin Arslanşah'ın başı üstünde *sancak* taşındı. Nureddin'in *ğâşiyesini** taşıyan

* *Ğâşiye*, “atın eyer takımı teçhizatından olan keçe” anlamındaki bu kelime, ortaçağ Müslüman devletlerinde törensel bir manaya bürünerek hâkimiyet sembollerinden biri haline gelmiştir. Bu örtü sıradan olmayıp, hükümdarlık şanına yakışır bir şekilde, genellikle altın işlemeli kumaşlarla dokunmuş özel keçeden yapılırdı. Buna göre kendisine *biat* edilen ve *geçit resmi* düzenlenerek *saltanatı* halka ilan edilen hükümdarın atının önünde onun en yakını ve kendisinden sonra devletin en kuvvetli kişisi, hürmet ve bağlılığını göstermek amacıyla, bu örtüyü taşırdı. Diğer zamanlarda, bayramlarda ve çeşitli merasimlerde bu örtüyü taşıyan görevliye *rikâbdâr* denirdi. *Rikâbdârın* *ğâşiyeyi* sağa sola sallayarak taşıması adetti. Ayrıca ilmiye sınıfına mensup şahısların, devlet ileri gelenlerinin ve sabık hükümdarların da *ğâşiye* taşıdıkları görülmüştür. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*

Mücahidüddin Kaymaz, onun *rikâb*ında yaya olarak yürüdü (25 Şaban 589/26 Ağustos 1193)⁵¹⁸.

Bu arada İzzeddin Mesud, isteği yerine getirilmiş olarak, oğlu tahta geçtikten iki gün sonra öldü. Nureddin Arslanşah ta ülkeye hakim oldu. Adı *hutbeler*de ve *sikkeler*di zikredildi. Halk ona bağlılığını korudu. İbnü'l-Esîr, Musul Atabegliğindeki bu gelişmelerin, kardeşi Mecdeddin Ebu's-Saâdât'ın, Devlet katındaki görüş ve sözüne itibar edilmesinden dolayı gerçekleştiği inancındadır.

Atabeg olduğu zaman 20 yaşlarında bulunan Nureddin Arslanşah, hükümdar olunca dikkatini bir yandan Musul'un gelişmesine diğer yandan Eyyubi otoritesine karşı mücadelelere yöneltti. Nureddin Arslanşah, Musul Atabegliğinin ihtişamını geçici bir süreyle yeniden kazandıran Atabeglerin sonuncusu olacaktır. Nureddin Arslanşah'tan sonra artık Musul Atabegliği çöküş sürecine girecek ve idareyi nâib Bedreddin Lü'lü alacaktır. Bedreddin Lü'lü'nün nüfuzu esasen Nureddin Arslanşah'ın oğlu II.İzzeddin Mesud'la ön plana çıkmakla birlikte Bedreddin, Nureddin Zamanında Atabegliğin hizmetinde rol almaya başlamış bir yöneticiydi.

Bununla birlikte kaynakların oldukça yetersiz bilgi vermesi yüzünden onun hükümdarlığının ilk beş yılı içinde nelerle uğraştığına dair elimizde fazla bir bilgi yoktur. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'inde, onun hakkında Atabeg olduktan sonra 1198 yılına kadar bir bilgi vermez. Diğer kaynaklarda da durum aşağı yukarı aynıdır.

Teşkilâtına Medhul, Ankara 1988, s.308; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995, s.504.

⁵¹⁸ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.189-191. Nureddin Arslanşah adına 594 yılında Nusaybin'de basılmış bir *sikke* için bkz. Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins of the Turkuman Houses Seljook, Urtuk, Zengee*, s.188. Bir başka *sikke* için,

Dolayısıyla, 1193-1198 tarihleri arasında Musul Atabegliği tarihinin seyri hakkında sahip olduğumuz bilgiler oldukça sınırlıdır.

Nureddin Arslanşah döneminde Atabegliğin karşılaştığı ilk ciddi dahili problem, 1198 yılında Sincar hakimi amcası İmadeddin Zengi'nin oğlu Kutbeddin Muhammed'in Musul'a bağlı bazı köyleri istilaya kalkışması ve bu yüzden Sincar ve Nusaybin'e yapılan askerî harekâttır.

Ancak bu tarihe gelinceye kadar Salahaddin'den sonra Suriye'de gelişen olaylara ve Eyyubi Devleti'ndeki taht mücadelelerinin Musul Atabegliğin etkisi üzerinde durmak gerekir.

Hanedan İçi Anlaşmazlık; Musul-Sincar Çatışması:

Nureddin Arslanşah'ın Nusaybin Seferi

Zengi hanedanının Sincar kolunun temsilcisi ve hükümdarı olan, dedesi ve hanedanın kurucusuyla aynı ismi taşıyan II.İmadeddin Zengi, İzzeddin Mesud'un ölümü ile Musul'a ve Atabegliğin tamamına göz koymuştu. İmadeddin Zengi, Sincar, Nusaybin, Habur, ve Rakka'yla birlikte Musul'a da sahip olmak arzusunda idi. Onun, II.Seyfeddin Gazinin ölümünden sonra Musul'a sahip olabilmek için giriştiği mücadeleyi yukarıda konu etmiştik. İmâdeddin, Haleb'e de sahip olmuş ancak Sincar karşılığında Salahaddin'e teslim etmek zorunda kalmıştı. İşte Musul'da kardeşi İzzeddin Mesud'un ölümü ona istediği ve beklediği büyük hükümdarlığı elde etme fırsatı sunuverdi. İmadeddin, ilk hamlede nâiblerini, Musul'un vilayetlerinden

Beyne'n-nehreyn'e (iki nehir arası)* bağlı ve Nusaybin'e komşu olan köylere göndererek istila ettirdi. Bu haber geldiğinde Atabeg Nureddin Arslanşah'ın nâibi Mücahidüddin Kaymaz, durumu Atabege bildirmeden İmadeddin Zengi'ye haber göndererek istila ettiği yerlerden derhal çıkmasını, *Beyne'n-nehreyn*'de bulunan bu köyleri boşaltmasını ve kendi toprağına çekilmesini bildirdi. Mücahidüddin Kaymaz, İmadeddin Zengi'ye gönderdiği mektupta "Sahip olduğun yerler elinden çıkmasın diye durumu hemen Nureddin'e haber vermedim. Çünkü o babası gibi değildir, bu hususta ben ona mani olamam" dedi. Ancak İmadeddin Zengi, Mücahidüddin Kaymaz'ın ihtarına itibar etmeyerek nâiblerinin istila ettiği köylerin Nusaybin'e bağlı olduğunu ve iade etmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Mücahidüddin Kaymaz, İmadeddin Zengi'ye yeniden mektup gönderdiyse de bir sonuç alamadı. Bunun üzerine durumu Atabeg Nureddin Arslanşah'a bildirdi. Amcasına öfkelenen Nureddin Arslanşah, derhal İmadeddin üzerine sefer yapılmasına kararlaştırdı. Bununla birlikte Mücahidüddin Kaymaz'ın önerisiyle amcasına son kez bir ricada bulunmaya karar verdi. Atabeg Nureddin Arslanşah, gelişmeler üzerine Atabegliğin yaşlı bir emektarını elçi olarak amcası İmadeddin'e gönderdi. Bu yaşlı emir, hanedanın kurucusu dedesi İmadeddin Zengi ve oğullarının hizmetinde bulunmuş tecrübeli bir devlet adamı olan Bahaeddin Ali eş-Şükrî idi. Atabeg, elçisiyle birlikte amcasına bir de mektup göndermişti. Atabeg mektubunda oldukça sert bir üslup kullanıyor ve ona, "Bana şöyle şöyle bir haber geldi. Mücahidüddin sana iki defa haber gönderdiği halde topraklarımızdan çekilmedin. Eğer bana haber vererek bütün vilayetlerimi isteseydin, bunu yerine getirmek benim için en sevimli bir şey olurdu.

* *Beyne'n-nehreyn*, Musul ile Bekâ' arasında büyükçe bir kasaba olup, bazan Musul'a bazan da Nusaybin'e bağlanırdı. Yeni Kale adıyla bilinen bir de kalesi olup

Fakat şimdi tek bir köyü, zorla, benim rızam olmadan aldın. Buna tahammül edemem. Şimdi başka bir müdahaleye gerek kalmadan tek bir sözümle durumu düzelt!” diyordu. Musul elçisi Bahaeddin Ali, Sincar’a ulaştığında İmadeddin Zengi, hasta bir halde, ölüm döşeğinde yatıyordu. İmadeddin Zengi, bu haline rağmen, Atabegin talebini kabul etmedi ve bu hususta öfkesini belirterek Nureddin’e yönelik küfürlü sözler sarfetti. Elçi Bahaeddin Ali, Atabeg hanedanı mensuplarının tamamının katındaki makbul yerinden dolayı ona barış yapmasını önererek nasihatte bulundu. Ancak İmadeddin, sözünden dönmedi. Bunun üzerine elçi, Musul’a dönerek olanları Atabeg Nureddin ile nâib Mücahidüddin Kaymaz’a anlattı. Atabeg Nureddin Arslanşah, amcasının bu diretmeleri dolayısıyla Nusaybin üzerine yürümeğe karar verdi. Atabeg Nureddin hazırlıklarını tamamlamak üzere iken amcası İmadeddin Zengi’nin** hastalıktan kurtulamayarak Sincar’da öldüğü haberini aldı (Muharrem 594/Kasım-Aralık 1197)⁵¹⁹.

Ebu’l-Feth ve Ebu’l-Cevad künyesini taşıyan İmâdeddin Zengi, Kutbeddin Mevdu’l’un oğullarından biri olup onun ölümünden sonra Sincar’a hakim olmuş idi. Kısa bir süre Haleb’e de hakim olmuş ancak Salahaddin Eyyubi’ye Sincar

arazileri Hısn-ı Keyfâ arazileri ile bitişti. Bkz. Yakut, *Mu’cemü’l-Büldân*, I, s.535

** Sincar hakimi İmâdeddin Zengi adına Sincar’da basılmış bakır sikke için bkz. Ahmed Tevhidi, *Müze-i Hümayûn Meskukât-ı Kadime-i İslâmiyye Katalogu*, s.81.

⁵¹⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 118-119; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.191-192; Bar Hebraeus, *Abu’l-Farac Tarihi*, II, s.470; İbnü’l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 391; Sıbt, *Mir’âtü’z-Zaman*, VIII/II,s. 457; Ebu’l-Fidâ, *Tarihu Ebi’l-Fidâ*, III-IV, s. 98; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti’l-Ekrâd ve’l-Elrâk*, v.64a ; Zehebî, *Düveli’l-İslâm*, s. 104; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.16, XIII, s. 90;İbnü’l-İmâd,

karşılığında teslim etmek zorunda kalmıştı. Hanedanın kurucusu olan dedesiyle aynı ismi taşıyan İmadeddin Zengi, hayırsever ve dindar bir kişi olmakla birlikte mutaassıp bir Hanefi idi. Şafiîleri sevmezdi. Sincar'da Hanefiler için yaptırdığı medreseye ve vakıflara şafiîlerin sokulmamasını çocuklarına vasiyet etmişti. Sadece Hanefi fikhının esas alınacağı bu medresede şafiîlere yer verilmeyecek, medresedeki kapıcı ve temizlikçiler dahi Hanefi mezhebine mensup olacaklardı. İmadeddin Zengi, vasiyetinde bu medresede görev yapacak fakihler için her gün yemek pişirilmesini de şart koşmuştu. İmadeddin Zengi ölünce Sincar'da yerine oğlu el-Melik el-Mansûr Kutbeddin Muhammed* geçti, onun adına devlet işlerini de İmadeddin'in memlûklarından Mücahidüddin Yarankuş üstlendi⁵²⁰.

Amcasının ölümünü haber almakla birlikte Atabeg Nureddin Arslanşah, askerlerinin techiz işi tamamlanınca nâib Mücahidüddin Kaymaz'ın engellemelerine aldırmadan Nusaybin üzerine yürüdü. Sincar'ın yeni hükümdarı Kutbeddin Muhammed, durumu öğrenince amcasıoğlunun Nusaybin'i kuşatmasına mani olmak ve kenti savunmak üzere askerleriyle Sincar'dan Nusaybin'e giderek şehir önlerinde

Şezerâtü'l-Zeheb, IV, s.316; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbnü'l-Furât*, IV/2, s. 140; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 190; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 134.

* Kutbeddin Muhammed'in Sincar'daki hükümranlılığına dair adına basılmış bir sikke için bkz. Ahmed Tevhidi, *a.g. e.* s. 81-82. Kutbeddin Muhammed, adına basılan sikkelerde Bizans İmparatorlarını taklid etmiştir.

⁵²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.118-119; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.191; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme)s. 177-184; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, s.331; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.470; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 391; Ebu'l-Fidâ'da Sincar işlerine tevliyet eden memlûkun adı "Barankuş/برنقش" şeklindedir., *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 98; İbn Kesîr, *el-Bidâye*,

karargah kurdu. Atabeg Nureddin, Nusaybin yakınlarına geldiği zaman Kutbeddin'i önemsemedi. Nusaybin üzerine ileri yürüyüşüne devam etti. Şimdi iki ordu arasında sadece Habur nehrinin kollarından biri yer alıyordu. Musul ordusu nehre yaklaşıncı Nureddin'in büyük emirlerinden biri olan emir Fahreddin Abdullah b. İsâ el-Mihrânî, kendisine bağlı birliklerle nehri geçerek karşılarına çıkan Sincar kuvvetleriyle çarpıştı. Yapılan muharebede Sincar kuvvetleri mağlup oldu. Ardından Atabeg Nureddin'in asıl ordusu da nehri geçerek Kutbeddin'in askerleri üzerine yürüdüler ve onları hezimete uğrattılar. Kutbeddin ile nâibi Yarankuş hayatta kalan diğer askerlerle kaçarak şehir kalesine kapandılar. Kutbeddin, geceleyin veziriyle birlikte kaleden çıkarak Diyâr-ı Bekr taraflarına, oradan da Harran'a gitti. Nusaybin de Nureddin Arslanşah'a geçti⁵²¹.

Bununla birlikte Nureddin Arslanşah, Nusaybin'de uzun süre kalamadı. Kaynağın belirttiğine göre şehirde baş gösteren bir hastalık yüzünden Nureddin'in komutanlarının tamamı ile askerlerin bir çoğu hastalığa yakalanmış ve aralarında ölenler olmuştu. Bu hastalık yüzünden Nureddin Arslanşah, ileri gelen emirlerinden pek çoğunu kaybetti. Bunlar arasında başta nâib Mücahidüddin Kaymaz olmak üzere, emir İzzeddin Cûrdik, emir Fahreddin Abdullah b. İsâ, emir Şemseddin

XIII, s.16, trc. XIII, s. 90; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.316; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 141; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 190.

⁵²¹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.193-194; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.470; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 391; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 98; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s. 104; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 16; K.V. Zetterstéen, "Nureddin Arslanşah", **İA**.

Abdullah b. İbrahim el-Mihrâniyân, emir Zahîreddin Yoluk b. Belengirî ed-Dekrî, Cemâleddin Mahâsin ile daha bir çokları yer alıyordu⁵²².

İbnü'l-Esîr, sözü uzatmamak için diğer emirlerin isimlerini zikretmez. Ancak kuşkusuz Musul Atabegliği için en önemli kayıp nâib Mücahidüddin Kaymaz'ın vefatı idi. İbnü'l-Esîr, onun hakkında bilgi verirken ölüm tarihi olarak Rebiyülevvel 595/Ocak 1199 olarak gösterir. Belirtilen tarihte valisi* olduğu Musul kalesinde ölen Mücahidüddin Kaymaz, Nureddin Arslanşah ve babası İzzeddin Mesud dönemlerinde Atabeglik Devleti'nin hakimi idi. İzzeddin Mesud tarafından bir ara hapse atılmışsa da sonradan serbest bırakılmış ve Musul'daki eski görevine getirilmişti. Kale valiliğine Zilhicce 571/Haziran 1176'da getirilmiş olan Mücahidüddin Kaymaz, 580/1184'te bir ara tutuklanarak hapse konmuşsa da daha sonra serbest bırakılmış ve görevine iade edilmişti. Aslen Şabahtan'a** bağlı Kuradî kasabasından olan "Hâdim el-Rûmî" olarak bilinen Mücahidüddin Kaymaz b. Abdullah, küçük bir çocukken memleketinden alınmıştı. Akıllı, dindar, hayırsever, edebiyattan hoşlanan ve faziletli bir adam olan Mücahidüddin, mensubu olduğu Hanefî fikhını iyi bilirdi. Ayrıca edebiyata ve tarihe ilgi duyardı. Onun Musul'da yaptırdığı hayır kurumları hakkında daha önceki bölümlerde söz edilmişti.

⁵²² İbnü'l-Esîr, *Atabekîyye*, s.193-194.

* "Vali" kelimesi burada bugünkü anlamından farklı olarak o dönemde askerî yetkileri haiz, kalenin güvenliğini ve Atabege karşı sorumluluğunu üstlenen yetkili anlamında, bir tür "kale kumandanı" manasında kullanılmaktadır.

** "Şabahtan"ı, klasik İslâm coğrafyacılarında bulamadık. Bununla birlikte Bilge Umar'ın çalışmasında Osman Turan'a (*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.147) atfen "Urfa ile Diyarbakır arasındaki bir bölgenin 12.yüzyılda meşhur olan adı" olarak belirtilmektedir. Bkz Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihî Adlar*, İstanbul 1993, s.756.

Mücahidüddin Kaymaz, Musul dışında yaptırdığı cami, hangâh, hastane, Dicle üzerine yaptırdığı bendler için pek çok vakıf kurdurmuştu. Mücahidüddin Kaymaz, İzzeddin Mesud'un "Efdal" adlı cariyesi ile evli idi ki bu cariyeye "Ümmü'l-Atabegiyye" diye bilinirdi ve adına Kasyûn* da bir medrese ve türbe vardır. Cariye, daha önce de el-Melik el-Eşref'in zevcesi idi⁵²³.

Nihayet, komutanlarını Musul'a gönderen Atabeg, bir kısım askerle Nusaybin'de kaldıysa da bu askerlerin de çoğu hastalanınca Atabeg Nusaybin'den ayrılmak zorunda kaldı. Öte yandan Harran'a kaçan kuzeni Kutbeddin Muhammed, Harran ve yöresini elinde tutan ve Dimaşk'ta bulunan el-Âdil'le yazışıp pek çok miktarda gönderdiği hediyelerle birlikte kendisine yardım etmesi karşılığında Nusaybin'i vereceği vaadinde bulunmuş, onu el-Cezire bölgesine davet etmişti⁵²⁴.

Eyyubi Devletindeki Taht Mücadelelerinin Musul Atabegliğine Etkisi

Eyyubi Devleti'nde ise, Salahaddin Eyyubi 1193 yılında ölmeden evvel ülkesini oğulları, kardeşleri ve yeğenleri arasında paylaştırmıştı. Bu paylaşıma göre büyük oğlu Efdal Sultan ünvanıyla Dimaşk'ta oturacak; Haleb'teki el-Melik ez-Zahir ile Kahire'deki el-Melik Osman, ona bağlı olarak hüküm süreceklerdi. Kendisinden

* Kasyûn, Dimaşk yakınlarında bir dağ olup peygamberler ve pek çok salih kimsenin kabirlerinin bulunduğu kutsallık atfedilen meşhur bir bölgedir. Rivayete göre Kâbil'in Habil'i öldürdüğü mağara da burada olup "Kanlı Mağara" adıyla bilinmektedir. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, s.295-296.

⁵²³ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.193-194; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s. 458; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 102; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.64b; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 21; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.317.

sonra Eyyubi tarihine damgasını vuran kardeşi el-Âdil ise Kerek ve yöresi ile Salahaddin tarafından kendisine iktâ edilen el-Cezire bölgesine sahip olacak ancak Dımaşk'taki büyük Sultan Efdal'a bağlı kalacaktı. 1193 yılı içinde el-Âdil'in iktâ olan ve tehdit altına giren el-Cezire bölgesine düzenlediği sefer, Musul Atabegi İzzeddin Mesud'un ani ölümüyle bir savaş yapılmadan sulh ile sona ermiş, Musul Atabegliği'nin Eyyubiler'e tâbiyeti devam etmişti.

El-Âdil bundan sonra kurnazlığı sayesinde kısa sürede yeğenlerini altetti ve 1196 yılına girildiğinde Dımaşk'ı yeğeni Efdal'den aldı. El-Âdil, Eyyubi Devletini kontrolü altına alıncaya kadar ülkede taht mücadeleleri devam etti. El-Âdil başa geçince Eyyubi ülkesinde birliği sağlamak için yeğenlerini kendisine *tâbi* hale getirmeyi başardı. Ayrıca bölgedeki Haçlılarla mücadelelere devam etti. Onun bu mücadeleler çerçevesinde 1196 yılındaki Yafa kuşatması ve fethi için el-Cezire ve Musul'dan yardımcı kuvvetler istediğini kaynaklar rivayet ederler. Bu seferler sonucunda Yafa Müslümanların eline geçerken, Beyrut elden çıktı. Bu bölgede Haçlılar'la Şaban 594/Haziran-Temmuz 1198 'de bir ateşkes yapılması, el-Âdil'in Dımaşk'a ve daha sonra da el-Cezire üzerine yeni bir sefere çıkmasına imkan verdi⁵²⁵.

⁵²⁴ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.193; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.470; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 98; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 135; Zetterstéen, "Nureddin Arslanşah", *İA*, IX, s.357-358.

⁵²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.113 ; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.468-469; İbnül-İbrî, *Tarihu Muhtasarı'd-düvel*, s.391; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II,s. 441-443; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 98; Eyyubi hanedanı mensuplarının taht mücadeleleri hakkında ayrıntılı bilgi veren müelliflerden Makrizî'nin eserine bakılabilir. Bilhassa Salahaddin Eyyubi'nin öldüğü

el-Cezire’de vuku bulan hükümdar ölümleri sonucunda başa geçen yeni ve genç hükümdarlar, babalarının ve dedelerinin ülkesini genişletmek, eski sınırlarına kavuşturmak için hareketlenmeye başlamışlardı. Bunların başında da Musul Atabegi I.Nureddin Arslanşah geliyordu. Nitekim o, amcası Sincar hakimi İmadeddin Zengi’nin Beyne’n-nehreyn’e bağlı bazı köyleri istilâ etmesi üzerine Nusaybin’e yürümüş ve şehre ele geçirmişti. Ancak askerleri arasında bir salgın hastalığın başlaması ve salgın yüzünden ileri gelen komutanlarını kaybetmesi onu Nusaybin’den ayrılmak zorunda bırakmıştı. İşte Nureddin Arslanşah Musul’a döndüğü sırada el-Âdil, Kutbeddin Muhammed’in de daveti üzerine, kalabalık bir Eyyubi kuvveti eşliğinde el-Cezire’ye girdi. Nusaybin’e geldiklerinde Kutbeddin Muhammed, el-Âdil’in müsaadesiyle şehre yeniden sahip oldu⁵²⁶.

El-Âdil bundan sonra yönünü Mardin’e çevirdi. Kendisine itaat etmemekte direnen Artuklu hükümdarı üzerine bir sefer düzenlemeği ve böylece kendisine *tâbi* hale getirmeği düşünüyordu. El-Âdil, Mardin’e yürüyerek kaleyi kuşattı, banliyölerini zaptetti.

Eyyubiler’in Mardin Kuşatması ve Zengi – Artuklu İlişkileri

El-Âdil Mardin’e yürüdüğü sırada Mardin’de hüküm süren Artuklu hükümdarı Hüsameddin Yavlak (Yoluk) Arslan, yaşının küçük olması münasebetiyle ülkeyi nâibi ve babasının memlûklarından olan Nizam Yarankuş (Nizameddin

589/1193 ve müteakip yıllara ait kayıtlar bu olaylarla ilgilidir., *Kitabu's-sulûk*, I/1, 113 vd., 140.

⁵²⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, (türkç.terc.), s. 119-120; ayn. mlf., *Atabekiyye* s.192-193; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.470 ; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi' Fidâ*, III-IV, s. 98; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.16.

Alpkuş) ile birlikte yönetiyordu⁵²⁷. Mardin Artukluları, Salahaddin Eyyubi'nin ölümüyle birlikte bağımsızlıklarını yeniden elde etmek için harekete geçmişler, bu doğrultuda, Eyyubiler'e geçmiş bulunan Harzem'e bir sefer düzenlemişlerdi. İşte el-Âdil de Nusaybin'e girdikten sonra Mardin'e yürüyerek buradaki Artuklu kolunu tedip ve yeniden itaat altına almak istemişti.

El-Âdil, Kutbeddin Muhammed'i Nusaybin'de bıraktıktan sonra kuzeye yöneldi ve Mardin'e gelerek şehri ve kaleyi kuşatma altına aldı. Eyyubi ordusu şehrin banliyölerini çevirdiği sırada Mardinli bir emir, el-Âdil ile gizlice anlaşarak ona şehrin dış mahallelerini teslim etti. Eyyubi ordusu böylece ikmal yollarını keserek Mardin kalesini daha rahat bir şekilde sıkıştırmaya başladı. Bu arada Eyyubi askerleri, girdikleri semtlerde halka kötülükler yaparak mallarını yağmaladılar (Ramazan 594/Temmuz-Ağustos 1198)⁵²⁸. Eyyubiler, Mardin'i aylarca kuşatma altında tutma imkanı buldular. Bunun sonucunda Mardin kalesindekiler açlık ve hastalık tehlikesiyle yüz yüze geldiler ve askerler arasında yayılan hastalık yüzünden savaşmak bir yana ayakta bile duracak adam bulunamaz oldu. Öte yandan Eyyubi ordusunun Mardin'i kuşattığını haber alan Musul Atabegi Nureddin Arslanşah, el-

⁵²⁷ Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 99; Mardin Artukluları hakkında bilgi veren kaynaklardan Katip Ferdi, Hüsameddin Yavlak Arslan hakkında hemen hiç malumat vermez. Bu müellif babası Kutbeddin İlgazi'nin vefatından sonra yerine diğer oğlu Nasıreddin'in geçtiğini kaydetmekte ve Hüsameddin'den hiç bahsetmemektedir. Bununla birlikte eserin naşiri olan Ali Emiri, bu hata ve eksikliği küçük bir notla tamamlamaya çalışmıştır. Bkz. Katip Ferdi, *Mardin Mülûk-ı Artukiyye Tarihi*, neşr. Ali Emiri, İstanbul 1331, s.27, dipnot:1; İbrahim Artuk da, Hüsameddin Yavlak Arslan dönemindeki Eyyubi kuşatması hakkında hiç malumat vermez. Bkz. İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944, s.106 vd.

Âdil'in Mardin'i alması halinde kendisine de hayat hakkı tanımayacağını düşünüyordu. Atabeg Nureddin, esasen Eyyubi askerlerini Mardin'den uzaklaştırmak ve Hüsameddin'i tahtına iade etmek maksadıyla Mardinliler'e yardım etmek istiyor, ancak el-Âdil'den çekindiğinden yerinden kıpırdıyamıyordu. Bu yüzden el-Âdil'e itaat etmiş gibi görünen Atabeg Nureddin, Musul'da kaldı.⁵²⁹

Öte yandan, Eyyubi Devleti'nin taht müddeilerinden biri olan Salahaddin'in oğlu el-Efdal Ali, Dımaşk'ı ve saltanatını elinden alan amcası el-Âdil'den nefret ediyor, fırsat bulup onun üzerine yürümek istiyordu. Efdal, bu sıralarda kardeşi el-Aziz Osman'ın ölmesi üzerine Mısır'a giderek onun yerine geçmişti⁵³⁰. Efdal, Mısır'a hakim olunca, o sırada amcası el-Âdil ile birlikte Mardin kuşatmasında bulunan Mısır askerlerine haber göndererek Mısır'a dönmelerini emretti. Mısır askerleri de el-Âdil'in ordusundan ayrılarak Kahire'ye döndüler. El-Âdil'in kuşatmadaki ordusu Mısır askerlerinin ayrılmasıyla zayıflamasına rağmen onbir aydır kuşatma altında kalan Mardinliler, açlık ve hastalık yüzünden zayıfladıklarından bunları püskürtemiyorlardı. Efdal, ayrıca amcasına karşı harekete geçmek üzere yardım arayışları çerçevesinde Nureddin Arslanşah'a ve yöredeki diğer hükümdarlara da kendisine itaat etmeleri karşılığında yardım vaadi ve işbirliği teklif etti. Atabeg Nureddin Arslanşah, Efdal'in teklifini kabul etti. Yapılan

⁵²⁸ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.470; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 392; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 143; . Zetterstéen, "Nureddin Arslanşah", İA.

⁵²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.123; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.194; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 164; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s.175-176.

⁵³⁰ Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 147.

anlaşmaya göre Efdal Dımaşk'a yürürken Atabeg Nureddin de Musul'dan el-Âdil'in Mardin'deki birlikleri üzerine saldıracaktı⁵³¹.

Efdal, yanında bulunan el-Âdil taraftarı bir grup emirin muhalefetine rağmen, Haleb'teki kardeşi el-Melik ez-Zahir Gâzi ile Hıms hakimi olan kuzeni Esedüddin Şirkûh ve ileri gelen bazı komutanların desteğiyle Mardin'i muhasara etmekte olan el-Adil'in elindeki Dımaşk'a yürüdü. Efdal'e muhalif olan el-Âdil'in Dımaşk'taki komutanları, Mardin'e bir haberci göndererek Efdal'in Kahire'den ayrıldığını ve Dımaşk'a yürüdüğünü haber verdiler. el-Âdil, Dımaşk'taki nâibinden bu haberlerin doğru olduğunu öğrenince oğlu el-Melik el-Kamil Muhammed'i İmâdeddin b. el-Maştûb gibi ileri gelen komutanlar ve askerlerinin çoğunu Mardin muhasarasının devamına memur etti ve Bedreddin Duldurum el-Yârûkî, İzzeddin İbnü'l-Mukaddem, Ayn-Tâb hakimi Hüsameddin gibi ileri gelen emirlerin bazılarını bir birlikle yanına alarak süratle Dımaşk'a hareket etti⁵³².

Dımaşk önlerindeki çatışma devam ederken Atabeg Nureddin Arslanşah ta Efdal'le yaptığı anlaşma gereğince ordusuyla Musul'dan hareket ederek el-Âdil'in

⁵³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.130; ayn. mlf., *Atabekîyye*, s.194; İbnül-Adîm'e göre Musul Atabegine Mardin'e yürümesi konusunda elçi gönderen Haleb hakimi el-Melik ez-Zâhir idi. Bkz., İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.144; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.471; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'l-Zeheb*, IV, s.319.

⁵³² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.142 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.124-128 ; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.471; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 100; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.66a ; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s.104-105; Makrizî'ye göre el-Âdil Mardin'den yanında ikiyüz kişilik bir atlı birliği olduğu halde ayrılmıştı., *Kitabu's-sulûk*, I/1, s.148; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s.158; Zetterstéen, "Nureddin Arslanşah", *İA*; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s.135.

Mardin muhasarasına devam eden oğlu Kamil Muhammed'in komuta ettiği Eyyubi askerleri üzerine yürüdü. (2 Şaban 595/30 Mayıs 1199). Atabeg Nureddin, Düneysir'e geldiği zaman, bir süre önce kendisiyle çatıştığı kuzeni Sincar hakimi Kutbeddin Muhammed ile diğer kuzeni Ceziretu İbn-i Ömer hakimi Muizzüddin Sencerşah'ı da yanına aldı. Böylece ordusunu güçlendiren Atabeg Nureddin, ileri hareketine devamla Harzem'e geldi ve burada karargâh kurarak hücum planını gözden geçirdi (6 Şevval 595/1 Ağustos 1199). Atabeg Nureddin, Mardin önlerine varınca Eyyubi ordusunu arkadan çevirmek maksadıyla askerlerini şehrin kenar semtlerine sevketti. Musul askerleri, Mardin dağı eteklerine doğru ilerleyerek yukarıda kale altında Mardinliler'le savaşmakta olan Eyyubi askerleri ile çarpışmaya giriştiler⁵³³. Bu arada Dimaşk önlerindeki el-Melik Zahir de, emirlerinden Seyfeddin İbn-i Alemüddin komutasında bir birliği doğuya sevk ederek Musullular'la birlik olup Adil'i doğudan kuşatmayı tasarlamış, Seyfeddin'e de Seruc'u *iktâ* etmişti. Oysa Musullular, Seruc'un Zahir tarafından emir Seyfeddin'e *iktâ* edildiğini bilmiyorlardı⁵³⁴.

Öte yandan aylardır kuşatma altında tutulan Mardinliler, Musul ordusunun Mardin yakınlarına geldiğinden habersiz ve teslim olmak üzere iken, nâib Nizameddin Yarankuş'un önerisiyle, el-Melik Kamil'e haber göndererek kendilerine erzak temin etmeleri karşılığında kaleyi belirlenecek bir sürede teslim edebileceklerini bildirmişler, el-Melik el-Kamil de bu teklifi kabul ederek kaleye yiyecek göndermiş, bunun üzerine Mardin kalesine Eyyubi bayrağı çekilmişti. İşte bu sırada Mardinliler, Musul ordusunun kendilerine yardım etmek üzere Mardin

⁵³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.130; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.194; İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, III, s. 145; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s.135.

yakınlarına geldiğini haber alınca kalede büyük bir sevinc hasıl oldu, Artuklu askerlerinin dirençleri ve cesaretleri arttı. Bu arada tarihçi İbnü'l-Esîr, Sincar hakimi Kutbeddin Muhammed'in, savaş sürerken, el-Melik el-Kamil'le gizli bir anlaşma yaptığını söyler. Bu anlaşmaya göre savaş sırasında Sincar birlikleri Eyyubi birlikleri ile karşılaşması halinde mağlup olmuş gibi geri çekilecekti. Ancak Kutbeddin, bu anlaşmayı askerlerine duyurmayı unutmuştu. Sincar birlikleri, Eyyubi askerleriyle çarpışmaya girilemeyecek bir yerde konuşlandırıldılar. Böylece gizli anlaşma sonuçsuz kalmıştı. Atabeg Nureddin Arslanşah, ordunun merkezinde (*kalb*) yer alarak çarpışmalara bizzat katıldı. Sağında Mecdeddin Ebu's-Saâdât ibnü'l-Esîr, bir birlikle yer almıştı. Eyyubi askerleri, çarpışmalar başlayınca geri çekildi ve şehrin varoşlarını terkederek Kalenin bulunduğu Mardin dağı eteklerine tırmandılar. Bu sırada Musul ordusunun ileri harekatı karşısında tutunamayıp, içinde ileri gelen bir komutan da olmak üzere pek çok Eyyubi askeri tutsak alındı. Atabeg Nureddin, bunlara iyi davrandı ve Mardin'i terketmeleri şartıyla serbest bırakılacaklarını bildirdi. Öte yandan kaledeki Artuklu birlikleri de kaleden çıkarak harekete geçtiler ve Eyyubi askerlerine saldırarak mallarını yağmaladılar. Bunun üzerine iki ateş arasında kalan el-Melik el-Kamil Muhammed ve ordusu, ağırlıklarını, yüklerini ve mallarını orada bırakarak karanlıktan yararlanıp Mardin'i terkettiler ve Meyyâfârikîn tarafından Harran'a gittiler (7 Şevval 595/2 Ağustos 1199)⁵³⁴. Oysa kaynakların rivayetine göre Eyyubi askerleri, kalenin bulunduğu tepelik kesimden aşağı inmeyerek Musul askerleriyle çarpışmaya girişmemiş olsalardı, Musul askerleri

⁵³⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 145.

⁵³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 130-131; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.194-195; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II,s. 463; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 176.

onları mağlup edemeyeceği gibi, Eyyubi askerlerinin Mardin kalesini almaları ihtimali de vardı⁵³⁶.

Böylece kuşatmaya mani olunup Eyyubi askerleri Mardin'den uzaklaştırıldılar. Bu arada, bazı Musullu emirler, meydanda kendilerine mani olacak bir rakip kuvvetin kalmaması üzerine Atabeg Nureddin Arslanşah'a, Mardin'i zaptetmesini önerdiler. Mardin hakimi Hüsameddin Yavlak Arslan, Atabeg Nureddin'e karşı koyabilecek durumda değildi. Atabeg Nureddin Arslanşah, bu öneriler karşısında, "Ben, insanların hakkımda konuşurlarken, benden yardım ve destek isteyenlere kötülük yaptığımı söylemelerinden Allah'a sığınırım" diyerek Mardin'i mülkü yapmağı reddetti. Askerleri de açlık ve sefalet içindeki Mardinliler'den tek bir dirhem dahi almadılar. Az sonra da sonra Hüsameddin Yavlak Arslan kaleden inerek Musul Atabegi Nureddin Arslanşah ile görüştü. Nureddin Arslanşah, Hüsameddin'i yerinde bıraktı, ülkeyi elinden almadı⁵³⁷.

Atabeg Nureddin Arslanşah, Mardin meselesi böylece hallolduğundan şimdi yönünü Harran'a çevirdi. Oradan da Urfa'ya yürüyecekti. Atabeg, böylece sınırlarını genişletmek ve eski Atabeglik arazilerini yeniden kazanmak istiyordu. Ayrıca el-Âdil'e karşı Efdal'den yardım sözü almıştı. El-Âdil'in oğullarından birinin koruduğu Harran'ın zaptı her iki tarafın da lehine olacaktı. Ancak Atabeg Nureddin Arslanşah,

⁵³⁶ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.471; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 164; . Zetterstéen, "Nureddin Arslanşah", **İA**.

⁵³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 131-132; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.195-196.

Mardin'den ayrılırken hastalandı. Bu yüzden Musul'a döndü. (2 Zilhicce 595/25 Kasım 1199)⁵³⁸.

Tarihçi İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eserinde Musul Atabegi Nureddin Arslanşah'ın Harran'a gitmekten vazgeçerek Musul'a dönüşünü, Haleb hakimi el-Melik ez-Zahir Gazi'nin elçi göndererek adına *hutbe* okutup *para* bastırmasını istemesine bağlarken, diğer eseri *Atabekiyye*'de hastalığı yüzünden olduğunu söylemektedir. Şayet el-Melik ez-Zahir böyle taleplerde bulunmuş ise bu talepler Musul Atabegliğini Haleb'e *tâbi* hale koyma anlamına gelirdi ki böyle bir *tâbiyete* niyeti olmayan Musul Atabegi de aşırı sıcaklar ve hastalığını Efdal'e gerekçe göstererek Musul'a döndü⁵³⁹. İbnü'l-Esîr'in bu kaydını İbnü'l-Adîm vuzuha kavuşturur. El-Melik ez-Zahir Gazi, kardeşi Efdal ile amcasının elindeki Dımaşk'a yürüdükleri zaman Musul Atabegi Nureddin Arslanşah'a da bir elçi göndererek el-Âdil'in Mardin'deki oğlu üzerine yürümesini istemiş, ayrıca emir Seyfeddin b. Alemüddin'i bir birlikle sevk ederek el-Âdil'in kuvvetlerini bölmek istemişti. Ez-Zahir Gazi, ayrıca Nureddin Arslanşah'a bildirme gereği duymadan emir Seyfeddin'e Seruc'u *iktâ* etmişti. Oysa Mardin'deki Kamil Muhammed'in kuvvetlerini mağlup eden ve durumu lehine çeviren Nureddin Arslanşah, bunu öğrendiği zaman Zahir'le işbirliği yapmaktan vazgeçti ve Harran yönüne gitmeyerek Musul'a döndü. Seruc'a giden Seyfeddin de el-Âdil'in Urfa'daki kuvvetleri tarafından mağlup edilerek Seruc'tan çıkartıldı. Bununla birlikte Zilhicce 595/Eylül-Ekim 1199 tarihinde Musul Atabegi Nureddin Arslanşah'tan Dımaşk önlerindeki ez-

⁵³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 131-132; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.196; Zetterstéen, "Nureddin Arslanşah", İA.

⁵³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 131-132; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.196; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 136.

Zahir Gazi'ye elçiler geldi ve Harran, Ruha, Rakka ve Seruc'un Musul'a ait olması gerektiği ve buraların korunması için tek bir elin idaresi altında toplanması gerektiği iletili. Ayrıca kendilerine karşı çıkacak kimselere karşı da birlik teklif edildi. Müellifin kaydına göre Zahir Gâzi bu teklifi kabul etti ve aralarında sözleştiler⁵⁴⁰.

Sonuçta her türlü olumsuzluklara rağmen Musul Atabegi Nureddin Arslanşah'ın Mardin Artukluları'na yardım ederek Mardin'i Eyyubi istilasından kurtarması Atabeylik – Artuklu ilişkileri bakımından önemli bir aşama sayılır.

Öte yandan el-Âdil, zar zor yetiştği Dimaşk'ın zaptını Kudüs'teki *Nâsiriyye** birliklerinin yardımları, ez-Zâhir Gazi'yi el-Efdal aleyhine teşvik ve kendisini sultan ilan edeceği vaadi sayesinde elde edebildiği yardımla son anda önleyebildi. Ayrıca oğlu el-Melik Kamil Muhammed te Mardin'deki savaştan kurtulan Urfa, Harran, Cizre askerleri ile kalabalık miktarda Türkmen birliği eşliğinde gelerek yardım etti. (Şevval 595/Temmuz 1199)⁵⁴¹. Dimaşk meselesi bir ay kadar sürmüştü

Musul Atabegi Nureddin'in Musul'a dönmesi el-Âdil için büyük bir saadet oldu. Çünkü el-Âdil artık Harran'ı gözden çıkarmıştı. Fakat gelişmeler el-Âdil lehine tezahür etti ve neticede Harran'a dokunulmadı⁵⁴².

Bu arada el-Cezire'de bu gelişmeler olurken Musul'un ileri gelen kâdi ailesinden olan ve Salahaddin Eyyubi'nin Hilafet elçisi olarak Eyyubiler'in

⁵⁴⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 145.

* Nasiriyye: Salahaddin Eyyubi'ye bağlı köle emir ve askerler.

⁵⁴¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 142 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.124-128 ; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.471; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 100; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.69b; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s. 104-105; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 21-22; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 149-150.

⁵⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.132.

hizmetine girmiş bulunan Ziyaeddin Nasrullah el-Kasım b. Yahya b. Abdullah b. eş-Şehrizorî, Sultanın ölümünden sonra oğlu Efdal zamanında da bu görevini sürdürmeye devam ettiği sırada, hanedan mensuplarının aralarındaki çekişmeler yüzünden Dimaşk'tan ayrılarak memleketi Musul'a dönmüştü. Musul'a gelen Kâdı Ziyaeddin el-Kasım eş-Şehrizorî, zamanın adeti olan hükümdarların ilim ve kaza ehlini saygı ve ikramla karşılama geleneğine uygun biçimde karşılanacağı yerde Atabeg Nureddin Arslanşah, kâdıyı, Atabeg ailesinin rakibi olan Salahaddin Eyyubi'nin hizmetine girmiş olması yüzünden görmezden geldi ve onu kabule bile yanaşmadı. Kâdı Ziyaeddin de Musul'daki evinde "bir köşeye atılmış bir halde" beklemeye koyuldu. Bu arada kâdının Musul'da işsiz bir halde beklediğini öğrenen Halife en-Nâsır Lidinillah, Atabeg Nureddin Arslanşah'a bir mektup yazarak kâdıyı kendisine göndermesini istedi. Bunun üzerine Atabeg Nureddin Arslanşah, kâdıyı ikram içinde Bağdad'a gönderdi. Bağdad'ta Halife tarafından büyük izzet ve ikramla karşılanan kaadı Ziyaeddin, bir *menşûr*la Bağdad kâdılığına atandı. Ayrıca *kâdı el-kudât* ünvanı verilen Ziyaeddin, Bağdad'ın yanısıra sair İslâm beldelerinin de kaadılığını üstlendi. Halife ayrıca ona daha önce kâdı el-kudâtların hiçbirine vermediği bazı mesuliyetli görev ve mansıpları da tevcih etti. Buna göre Kaadı Ziyaeddin, Bağdad ve civar yerlerin kaadılığının yanısıra, bütün vakıfların *hisbe** ve

* Hisbe hakkında, Nureddin Mahmud Zengi'nin hükümdarlığı sırasında devletin teşkilat yapısını inceleyen Bahaattin Kök, Zengi Devleti'ndeki işleyişi hakkında mühim bir bilgi elde edilemediğini ifade etmektedir. Bununla birlikte yazar, diğer İslâm memleketlerinde olduğu üzere XII. yüzyılda Zengi Devleti'nde de bu kurumun işlediğine şüphe olmadığını belirtir. Bununla birlikte "hisbe" sorumlusu olan "Muhtesip"ın görevlerini şöyle sayar: Pazarlar ve sokaklarda düzeni sağlamak; dükkan sahiplerinin mallarını yol ve caddeleri kapatacak şekilde sermelerine engel olmak; yıkmaya yüz tutmuş yapıları, tamir görecekt ya da yeniden inşa edilecek

*nezaret*** görevleri ile medreselerin sorumluluğunu, ayrıca Medinetü's-selâm ve bağlı yerlerindeki mezheb tartışmalarının çözümünü, bütün dinî mansıpların tayin ve

binaların işlemlerini yürütmek, cadde ve sokakların temizliğini sağlamak vb. görevler ile gemilere aşırı yük yüklenmesine engel olmak; mekteplerde hocaların talebeleri dövmelerine engel olmak; ölçü ve tartı aletlerini kontrol etmek ve esnafın umumi denetimini yapmak. Muhtesip, emrindeki kişilerle –bunlar kâdı idiler- bu işleri tanzim ve takip ederdi. Buna göre muhtesip bugünkü belediye işlerini yapan yetkili bir kurumdur. Bkz. B. Kök, *Nureddin Mahmud Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s.114-115. E.V. Zembaur ise İA'nda *hisbenin* “devlet muhasebesi, muhasebe dairesi” anlamına geldiğini, sonradan çarşı zabıtası, ahlak zabıtası manalarını kazandığını belirtmektedir. Yazar, “tarihçilerin eserlerinde rastlanan kayıtlara göre *hisbe*, doğumları ve ölümleri tescil eden veraset işleri ile ve yetimlerin mallarının idaresi ile meşgul olan daire manasına da kullanıldığını” söylemektedir ki böylece yukarıda “vakfın muhasipliği” anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Bkz., “Hisbe”, İA, V/I, s.540.

** “Vakıf nâzırlığı” hakkında M. Zeki Pakalın, “Vakıf” maddesinde vakıfların idaresinden sorumlu kişiye “nâzır” denildiğini belirtmektedir. Esasen “Nâzır kelimesi lügât itibarıyla bir şeye basiretle bakıp tetkik ve tedbir almak ve şer‘an bir şeyde velayet tarikiyle meşru yolla tasarruf ederek onu hüsnü tesviye eylemek manasına gelmektedir” dedikten sonra nezareti ikiye ayırır; “Nezâret-i âmme: Halkın işlerinin halli, kazasının tenfiz ve hükümlerin icrası vazife ve salahiyet sahipliğidir. Nezâret-i hasse: Evkaf işlerinin bakılması, eytam işlerinin tesviyesi ki hassaten bir işin görülmesine memur edilen kimselerde olur. Binaenaleyh bir vakfın veyahut müteaddit vakıfların mütevellisine bu itibarla nâzır denir” demektedir. Buradan da anlaşılmaktadır ki İslâm Dini’nin ortaya çıkışıyla birlikte görülen vakıf müessesesi, XII-XIII. yüzyıllarda bütün İslâm memleketlerinde canlılığını ve halk ile devlet nazarında önemini koruyan bir müessese olarak varlığını sürdürmekteydi. Bu bakımdan Hükümdarlar ve yukarıda geçtiği üzere Halifeler, makam ve mansıp tayinleri arasında vakıflara da ayrı bir önem vermekte bunun için titizlik göstermekteydiler. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*’nde, İstanbul 1983, III, s.577; B. Yediyıldız, “Vakıf”, İA, s.153-172.

azil işlerini, hastaneler, *ribat*lar ve Hameynî's-Şerifeyn'deki bütün vakıfların sorumluluğunu, Abbasoğulları soyundan gelen Halifelere ait türbelerin işlerini üstlendi. Ayrıca Halife, onu Arab ve Şam ülkelerinden gelen elçilerin işleriyle de memur etti. Kâdı Ziyaeddin'in bu görevleri birkaç yıl sürdü⁵⁴³.

Musul Atabegi Nureddin Arslanşah, bundan başka Şaban 599/Nisan-Mayıs 1205 tarihinde bir başka âlime daha kötü muamelede bulunmuştur. İbnü'l-Adîm'in, el-Âdil'in elçisi Ebu'l-Mehâmid el-Kavsî'den naklettiği kayda göre Musul'da yaşayan edebiyatçı ve hadis alimi Esad b. Ammar el-Halatî, düşmanlarının ihbarı sonucu Atabeg Nureddin Arslanşah tarafından tutuklanarak hapse atılmış ve mallarına el konmuştur. Esad b. Ammar el-Halatî, ölünceye dek hapiste tutulmuştur. Atabeg Nureddin Arslanşah'ın Esad b. Ammar'ı niçin tutukladığı açık değilse de, buna sebep olan etkenin, edebiyatçı ve bir şair olan Esad'ın, hicivli şiirler söylemesinin neden olduğu anlaşılmaktadır. Kaynağın bildirdiğine göre bir *seyahatnâme* sahibi olan Esad b. Ammar, Ahlat'ta Ahlat hakimi Sökmen b. İbrahim'in karısı Saltuk b. Ali'nin kızı Rum ve Ermeniyye melikesi Şah Bânûvân'ın hizmetinde devlet işlerini yürütmekle görevli iken, 1167 yılında Hacc'a gitmiş, sonradan Musul'da kalmaya karar vererek Atabeg İzzeddin Mesud'un hizmetine girmiştir. Esad b. Ammar, 589/1190 yılında da Atabeg İzzeddin Mesud'un ordusu içinde görev alarak Suriye'ye gitmiş ve Salahaddin Eyyubi'nin safında Haçlılar'a karşı gazalara katılmıştı. Esad b. Ammar, bu görevlerini *seyahatnamesine* gün gün kaydetmiştir⁵⁴⁴.

⁵⁴³ İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 16-166.

⁵⁴⁴ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme)s. 184-187; ayrıca bkz., yuk., I.İzzeddin Mesud dönemi.

El-Âdil'e Karşı Yeni Bir İttifak: Musul Atabegliğinin Eyyubi

Devleti'ndeki Taht Mücadelelerine Karışması

El-Âdil'in Eyyubi Devletinin başına geçmesiyle birlikte bilhassa Eyyubi topraklarında ve el-Cezire bölgesinde sürekli siyasi ve askerî mücadeleler cereyan etti. El-Âdil içeride Eyyubi prenslerinin taht iddialarını bastırmakla uğraşırken bir yandan da dışarıda Haçlılara karşı gaza savaşlarına devam etmek zorunda kalıyor, ayrıca da el-Cezire hükümdarlarına karşı hakimiyet mücadelesi veriyordu. Bir yıl kadar süren Mardin muhasarası başarısızlıkla sona erdikten sonra Eyyubi Devletinin dahili problemlerine yönelen el-Âdil, ilk olarak Dımaşk'ı son anda elinden kurtardığı yeğeni Efdal'i tedib etmek üzere Mısır'a yöneldi. Efdal, kardeşi Aziz'in 596/1199'da ölmesi üzerine ümerânın davetiyle Mısır'a gelerek hakim olmuştu. El-Âdil, desteğine aldığı Nâsırıyye emirleri ile Efdal'in zayıf direnişini kırdı ve bir anlaşma ile Kahire'ye girdi. Efdal, anlaşma gereği Kahire'yi amcasına terk ederken ondan Meyyâfârikîn, Diyâr-ı Bekr, Hani ve Cebel-Cûr'u alacaktı. El-Âdil, 21 Rebiyülevvel/9 Şubat 1200'de Kahire'ye girdiği zaman ilk önce Atabegliğini üstlendiği el-Melik el-Aziz Osman'ın oğlu el-Mansur Muhammed adına okunmakta olan *hutbe*ye son vererek kendi adına okutmaya başladı. *Hutbe* el-Adil'den sonra Dımaşk'tan çağırdığı ve kardeşi Salahaddin'in kızı Munise Hatunla evlendirdiği oğlu el-Melik el-Kamil Muhammed adına okundu. El-Âdil, Mansur Muhammed'i annesi ve kardeşleriyle Mısır'dan çıkartarak Urfa'ya gönderdi⁵⁴⁵. Bu arada Efdal, kendi adına teslim almaları için adamlarını Meyyâfârikîn ve Hani tarafına gönderdiyse de el-Âdil'in Meyyâfârikîn'deki oğlu Necmeddin Eyyub, babasının emriyle diğer yerleri

verdi ancak Meyyafarikin şehrini teslim etmedi. Meyyâfârikîn ve civarı el-Âdil'in elinde kalmağa devam etti.⁵⁴⁶ Bunun üzerine de Efdal, kardeşi ez-Zahir Gazi ile Musul Atabegi Nureddin Arslanşah'a haber göndererek amcasına karşı yeni bir ittifak oluşturdular. Sonra da Menbic'e hücum ederek burayı ele geçirdiler. Ardından Necm kalesi, Kefer-Tâb, Maarretu'n-nu'man, Hama yörelerine saldırılarda bulunarak yağmalara giriştiler. Hama hakimi el-Melik Mansur'u 30 bin Surî dinarı ödemeye zorladılar. Hıms'ı da sıkıştırdıktan sonra yeniden Dimaşk'a yürümek üzere hazırlık yaptılar. (597/1200-1201)⁵⁴⁷.

Daha önce de olduğu gibi ez-Zahir ile Efdal, Atabeg Nureddin Arslanşah'tan amcaları el-Âdil'e karşı kendilerine yardım etmesini istediler. Daha önce Dimaşk'ı elinden kaçıran Efdal, bu kez de Mısır'ı kaybedince bu ittifaka başvurmuştu. Yeğenler, saltanatlarını ellerinden alan amcalarına karşı ülke içinde kuvvetlerini birleştirirken, kendilerine katılacaklarını umdukları ve el-Cezire'de bağımsızlıklarını

⁵⁴⁵ Mansur Muhammed'in ailesi bir süre sonra Urfa'dan Haleb'e gittilerse de Mansur, 620/1223'te ölünceye kadar burada kaldı. Bkz. Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 153; Bidlisî, *Şerefnâme*, II, s.88.

⁵⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.136-137; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.148; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 392; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s.470-471; Ebu'l-Fidâ, İbnü'l-Esîr'in el-Âdil'in Kahire'ye 18 Rebiyülahir Cumartesi günü girdiğini, bundan bir gün evvel de Kâdı Fazıl'ın öldüğünü söylediğini kaydeder. Ancak kendisi el-Âdil 'in Kahire'ye giriş tarihi olarak 21 Rebiyülahir'i gösterir. Bkz. *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.103; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s.105; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 22, trc. XIII, s.98-99; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s.151-152; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s.193; Bidlisî, *Şerefnâme*, II, s.85-86; Kürd Ali, *Hutatu's-Şam*, II, s. 73.

yeniden elde etmek isteyen Zengi ve Artuklu hükümdarlarından da yardım istiyorlardı. el-Âdil'in Mısır'ı alması, Eyyubi ülkesindeki gücünü artırıyor, Dimaşk ile birlikte ona Orta Doğu'daki Müslüman beldelerinin tamamı üzerinde neredeyse tartışmasız bir üstünlük sağlıyor, Salahaddin'in oğullarına hakim oldukları merkezler dışında hareket ve hakimiyet sahası bırakmıyordu. Bu durum ise el-Âdil'e Dimaşk ve Kahire'den sonra Suriye ve Kuzey Irak üzerinde de hakimiyet tesisine girme fırsatı sunuyor, böylece el-Cezire hükümdarlarının eski topraklarına kavuşma imkanı da ortadan kalkıyordu. İşte, kendi beldelerindeki hakimiyetlerinin tehdid altında olduğunu gören bölge hükümdarları, Salahaddin'in oğullarının yaptığı ittifak teklifini kabul ettiler. Eyyubi prensleri, Mardin Artukluları ve Musul Atabegliği bir anlaşma yaparak birlik oluşturdular. Yapılan anlaşmada, sözleşmeye imza koyan taraflardan birine bir saldırı olması halinde bu saldırı diğer müttefiklere de yapılmış sayılacak ve düşmana karşı ortaklaşa hareket edilecekti. Anlaşma, bu gerekçelerle hazırlanmış olmakla birlikte esas olarak ez-Zahir, el-Efdal ve el-Âdil arasındaki Eyyubi saltanatı üzerindeki hakimiyet mücadelesinde, Âdil'e karşı Musul Atabegliğinin ve Mardin Artuklularının takviye güç olarak el-Cezire tarafından yeni bir cephe açma girişiminden, bu suretle el-Âdil'i zayıflatma amacından başka bir mana taşımıyordu.

Nihayet 597/1201 yılı sonlarına doğru ez-Zahir ile el-Efdal, Âdil hakimiyetindeki Dimaşk'ı zaptetmek üzere harekete geçtiler. Efdal-Zahir kuvvetleri amcaları el-Âdil'i oyalarken, Musul Atebegi Nureddin Arslanşah ta kuzenleri Sincar hakimi Kutbeddin Muhammed ile Ceziretu İbn-i Ömer hakimi Muizzüddin Sencerşah ve Mardin Artuklu hakimi Hüsameddin Yavlak Arslan'ın ordularının da

⁵⁴⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.148 ; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.104-105; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.105-106 (trc.); Makrizî, *Kitabu's-*

yer aldığı müttefik bir kuvvetle Urfa ve Harran'a yürümek üzere 1201 yılı yaz mevsimi başında (Şaban 597) Musul'dan ayrıldı. Ra'su'l-Ayn'a ulaştıkları bir sırada, Âdil'in Harran'ı yönetmekte olan oğlu el-Melikü'l-Fâiz İbrahim, babasından takviye güç alamayacağını ve gelen kuvvetlerle baş edemeyeceğini anladığından elçilerini ve ileri gelen emirlerini Atabeg Nureddin Arslanşah'a elçi göndererek barış istedi. Harran elçisi, Atabeg Nureddin Arslanşah'ın katında iken, ez-Zahir ve el-Efdal ile Âdil arasında bir anlaşma yapıldığı haberi geldi. Bu haber üzerine Atabeg Nureddin, bir yandan da havanın çok sıcak olması ve askerler arasında hastalık baş göstermesi nedeniyle barışa razı oldu. el-Melikü'l-Faiz İbrahim ile emirleri kararlaştırılan şartlara uyacaklarına dair yemin ettiler. Âdil de yemine razı oldu. Aralarında mevcut sınırların korunması şartıyla anlaşma yapıldı. Atabeg Nureddin Arslanşah ta Resu'l-Ayn'dan Musul'a döndü (Zilkade 597/Ağustos 1201). Böylece Musul Atabegliği ile Harran'daki Eyyubî kuvvetleri arasında savaş önlendi, ancak el-Cezire'deki el-Âdil'e bağlı yerler ile bu arada Harran ve Urfa da Eyyubiler'in elinde kaldı.⁵⁴⁸

sulûk, I/1, s. 155; İbn Tağribirdî, *en-Nücmü'z-Zahire*, VI, s. 131-136.

⁵⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 145-146; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.196. İbnü'l-Esîr, burada Atabeg Nureddin Arslanşah'ın Mardin'deki Eyyubî birliklerini uzaklaştırdıktan sonra hastalandığı için Musul'a döndüğünü kaydetmekte ve Harran üzerine yürüyüşünü iyiliştikten sonra 596 yılı içinde gerçekleştirdiğini kaydetmektedir. Oysa *el-Kâmil*,deki kayıtlara göre bu yürüyüş ve Efdal ile ittifak 597 yılı içinde yapılmıştır. Üstelik Atabeg Nureddin'in, Re'sü'l-Ayn'a yapılan ittifak gereğince iki kez gittiğini söylemektedir. İbnü'l-Adîm'in kaydına göre Atabeg Nureddin Arslanşah'ın Re'sü'l-Ayn'dan dönmesine el-Âdil'in elçi göndererek ittifak yapması sebep olmuş, bu ittifak dolayısıyla da Atabeg Nureddin Arslanşah Zahir'le birleşmekten vazgeçerek Musul'a dönmüştür. Bkz. İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, III, s.150; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.473-474 ; İbn Kesîr, *el-Bidâye*,

Öte yandan Dımaşk'ı kuşatan Salahaddin'in oğulları, amcaları ile yeniden barış yaptılar ve anlaşma sonucunda el-Melik ez-Zahir, Haleb'le birlikte Menbic, Efâmiye, Kefer-Tâb, Seruc'u alırken Efdal de Meyyafarikin'i amcasına iade ederek onun yerine Sumeysat (Samsat), Kal'at-u Necm, Re'su'l-Ayn, Kalatu Sinn*, el-Mavzer, Şeyhtân ve Cumuleyn'i aldı. Bu andan itibaren de Zahir ve Efdal, amcaları ile yaptıkları sulhün şartlarına uyarak sahip oldukları beldelerde kendi adlarının yanısıra *sikke* ve *hutbeler*de el-Âdil'in de adını andılar (Cemaziyülâhir 598/Şubat – Mart 1202)⁵⁴⁹.

Artık Eyyubi ülkesinde tek hakim konumuna gelen el-Âdil, Mısır, Suriye ve el-Cezire bölgelerine oğullarından oluşan nâiblerini göndererek hükmünü icra etmeye başladı. Bu tarihe gelindiğinde Eyyubi prensleri, ülkeyi şu şekilde

XIII, s.27, tre.XIII, s.106; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s.206-207; Dakukî, *Kızey Irakta Atabegler*, s.136.

* Kalatu Sinn, Samsat yakınlarında bir kale, İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.152, dipnot:3.

⁵⁴⁹ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.473; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s.393; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s.510. Yine İbnü'l-Adîm'in kaydına göre Dımaşk önlerinde bulunan ez-Zahir Gazi ile kardeşi Efdal, amcaları el-Âdil ile anlaşırken, Adil'in Musul Atabegi Nureddin Arslanşah ile anlaşması üzerine rahatlayan Harran hakimi el-Melik el-Faiz, Zahir'in elindeki yerlere hücum edince Zahir amcası ile barış yapmak zorunda kalmıştı. Bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.150; Ebu'l-Fidâ, Haleb hakim el-Melik Zahir'in *sikke* ve *hutbeyi* amcası el-Âdil adına okutmaya 596 yılı içerisinde başladığını kaydeder. Ayrıca bu müellifin kaydına göre Zahir, amcasının emrine 500 seçkin süvari de gönderecektir. *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.103, 105; Makrizi, el-Âdil ile yeğenleri arasında barış yapılırken Adil'in Efdal'e, anılan beldelerin yanısıra Mısır hazinesinden her yıl 50,000 dinar da para vermeği taahhüd ettiğini kaydeder. Bkz. Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s.156; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s.227 vd.

paylaşmışlardı: Mısır'da el-Melik Kamil Muhammed bulunuyordu. Dımaşk'taki nâibi olan oğlu el-Melik el-Muazzam Şerefeddin İsa idi. El-Melik el-Eşref Musa Harran'da ve Urfa'da idi. Sonradan babası tarafından şarka gönderildi. Meyyafarikin'de el-Melik el-Evhad Necmeddin Eyyub vardı. Ca'ber kalesindeki oğlunun adı el-Hafız Nureddin Arslanşah idi. Suriye'nin sahil kesimindeki şehirlerinin yöneticileri de Eyyubi hanedanı mensupları yada hanedana bağlı komutanlar ve çocukları idiler ki bunlar da el-Âdil'e bağlı hale gelmişlerdi. El-Melik ez-Zahir Gazi Haleb'te; Takiyyüddin Ömer'in oğlu Mansur Muhammed Hama'da; Mücahid Hıms, Rahbe ve Tedmür'de; Emced, Baalbek ve şehirlerinde idi. Böylece Mısır, Suriye ve el-Cezire ve Güney Doğu Anadolu memleketlerinde *hutbe* ve *sikkeler* el-Âdil adına okunur ve basılır hale gelmişti. Bütün bu hükümdarlar Eyyüb'un oğulları ve torunları idiler⁵⁵⁰.

Eyyubilerin Mardin'i İkinci Kez Kuşatması ve Musul Atabegliğinin Rolü

1201 yazında yapılan bu anlaşma, esasen oldukça önemli görünüyordu. Dönemin siyasi ve askeri kuvvetleri arasında yapılan en önemli barış anlaşmalarından biriydi. Antlaşmanın gerçekleşmesinde en önemli rolü ez-Zahir ve el-Efdal oynamışlardı⁵⁵¹. İki kardeşin, yanlarına Artuklu ve Zengi kuvvetlerini de alarak amcalarına karşı başlattıkları saldırıda başlangıçta müttefik hareket etmeği kararlaştırdıkları halde sonradan aralarında başgösteren husumet yüzünden bu

⁵⁵⁰ Ebu'l-Fidâ, *Tarihü Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.107; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s.159.

⁵⁵¹ Bu görüşmeler ve sonunda yapılan anlaşma hak. bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.140-142.

harekatı sonuçsuz bıraktı⁵⁵². Oysa Dımaşk'ta bulunan el-Âdil, bir yanda sahilde bulunan Haçlılarla, diğer yandan Haleb civarından harekete geçecek Zahir-Efdal kuvvetleriyle diğer yandan da el-Cezire taraflarından Zengi-Artuklu kuvvetleri ile hemen her taraftan kuşatılmış bir halde idi ve üzerine yürünmesi halinde kesin bir üstünlük sağlanacağı ortada idi. Ancak kardeşlerin birbirlerini çekememesi, amcalarının onlara karşı üstün bir konuma gelmesine fırsat verdi. El-Âdil için bu şartlarda yapılacak en doğru şey, yeğenlerin istekleri doğrultusunda bir barışa imza koymak olacaktı. El-Âdil tereddüd etmeden bu anlaşmanın yapılmasına razı oldu ve yeminini Musul Atabegi Nureddin Arslanşah'a da bildirdi. Bu anlaşma ile el-Âdil'in Eyyubi Devleti'nin büyük bir kısmı üzerindeki hakimiyeti ve bu arada bölge hükümdarları arasında bir saldırmazlık kabul ediliyordu.

Bununla birlikte gelişmeler beklenildiği gibi gerçekleşmedi. 1201 antlaşması sadece bir yıl sürdü. Ertesi yıl, el-Cezire'de yeni bir askerî hareketlilik görüldü.

El-Âdil, bir kez daha Artuklu hükümdarı Hüsameddin Yavlak Arslan'ı itaat altına almak maksadıyla oğlu el-Melik el-Eşref Musa komutasında bir Eyyubî birliğini Mardin'e gönderdi. Çünkü Mardin hükümdarı Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleymanşâh ile ittifak yapmış, el-Âdil'i karşısına almıştı. El-Âdil, ayrıca henüz kendisine *tâbiyyeti* söz konusu olan Musul Atabegi Nureddin Arslanşah'tan ve bölgede Sincar gibi önemli diğer şehirlerden de yardımcı kuvvetler isteyerek bu birliğe iştirak etmelerini bildirdi. Müttelikler Harzem'de buluştular. Bundan sonra Eyyubi kuvvetleri Muharrem 599/Eylül-Ekim 1202'de Mardin'i kuşatma altına alırken kendilerine katılan Musul, Sincar, Nusaybin kuvvetleri de çevredeki köy ve

⁵⁵² Zahir ile Efdal arasında başgösteren bu münafaret hak. bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.151 vd. Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 106.

kasabaları işgal ederek Mardin'in ikmal yollarını kestiler. Bu arada Artuklulara ait Bâriyye kalesinde bulunan bir askerî birlik, Eyyubi kuvvetleri üzerine saldırdıysa da mağlup olmaktan kurtulamadı. Ancak, bütün tertibat, ikmal yollarının kesilmesi ve kuşatmaya rağmen Eyyubi ordusu Mardin'i zapta muvaffak olamadı. Bu sıralarda Haleb hakimi el-Melik el-Zahir'in de araya girmesiyle el-Âdil, Mardin'i sıkıştırmayı durdurdu. ez-Zahir, amcası Âdil'e bu hususta gönderdiği mektupta Mardinliler ile aralarında barışı sağlayabileceğini belirtiyordu. Nitekim Mardin Artuklu hükümdarı Hüsameddin Yavlak Aslan'ın da muvafakat etmesi üzerine aralarında anlaşma oldu. Hüsameddin Yavlak Arslan'ın el-Âdil'e her biri 11 kırât (yada her biri 6 *zuze*) ağırlığında 150,000 dinar ödemesi, adını hutbelerde okutup paralar üzerinde bastırması ve ayrıca istediği zaman asker göndermesi şartlarıyla anlaşma yapıldı. Bu arada ez-Zahir Gazi de sulhte aracılık ettiği için Artukluların ödeyeceği paralardan 20,000 dinar ile Şabahtân'a bağlı el-Kurâdî kasabasını aldı. Anlaşma yapıldıktan sonra el-Âdil'in oğlu el-Melikü'l-Eşref Mardin'den ayrıldı⁵⁵³.

⁵⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.153; İbnü'l-Adim, bu sırada Mardin'e hücum edenin, el-Âdil'in öteki oğlu Kâmil Muhammed olduğunu kaydeder. Bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 153; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.475; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 393-394; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 108; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 161; İbnü'l-Furât, Mardin hükümdarının barışın sağlanması için el-Âdil ile yazıştığını ve 50,000 dinar ödemeyi taahhüd ettiğini, ayrıca sulhün sağlanmasında aracı olan Zahir Gazi'nin de 20 bin yerine 10 bin dinar aldığını kaydeder. *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 248-249; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 176; Özbek, *Selçuklu-Eyyubi İlişkileri*, s.89 ; Coşkun Alptekin'in ifadesinde hatalı bir şekilde 1202 yılında Musul Atabeginir ölmüş olduğu, dolayısıyla Eyyubi kuşatmasına karşı Mardin Artuklularına kimsenin yardıma gitmediği belirtilmektedir. Oysa yukarıda anlatıldığı üzere 1202 yılında Eyyubiler'in Mardin kuşatması sırasında Musul Atabegi Nureddin Arslanşah hayatta

Görüldüğü gibi Âdil'in Mardin kuşatması kentin fiili olarak kendisine teslimini getirmediyse de yapılan anlaşma ile fiili teslimiyetten daha etkili bir sonuç sağlandı. Ödenen tazminat, Mardin'de okunan *hutbeler*de ve darbedilen *paralarda* Adil'in adının zikredilmesi, ayrıca gerektiğinde askeri yardım taahhüdünde bulunmaları, Mardin Artuklularını el-Âdil'e *tâbi* hale getirdi. Böylece el-Âdil el-Cezire bölgesinde fiili ve resmî otoritesini yerleştirmiş oldu. Bununla birlikte el-Âdil, bölgedeki hakimiyetini Musul Atabegliğinin desteğiyle sağlamıştır. Nitekim onun daha bir yıl önceki Mardin kuşatmasından Zengi kuvvetlerinin Artuklulara yardım etmeleri nedeniyle bir netice alamadığını ve yine aynı Musul kuvvetlerinin bu kez el-Âdil'e yardım etmeleri dolayısıyla Mardin'in teslim olmak zorunda kaldığını görüyoruz.

El-Cezire'de Eyyubi-Artuklu-Zengi çatışması devam ederken bölgede yaşayan Türkmenlerden bir kısmı, karışıklıklardan ve devlet otoritesinin tamamen yerleşmemiş olmasından yararlanarak yağmacılığa giriştiler. Çeteler teşkil ederek eşkıyalık yapan Türkmenler, yol kesip bozgunculuk yapmaya silahsız insanlara saldırmaya başladılar. Bu yüzden el-Cezire'den geçen yolcular silahlanmaya ve yanlarına atlı muhafız birlikleri almaya başladılar. Karışıklıkların devam etmesi üzerine el-Âdil, bu yağmacı Türkmenler üzerine bir sefer düzenledi. Eyyubi kuvvetleri Ra'su'l-Ayn civarında asileri takip ettiyse de bu Türkmenlerle baş edemediler⁵⁵⁴.

olup, bölgenin diğer hükümdarları ile birlikte bu kuşatmaya katılarak Eyyubi ordusu saflarında yer almışlardır. Bkz., Alptekin, "Artuklular", **DGBİT**, s.185.

⁵⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 153; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.475.

Bu arada el-Âdil, yeğeni el-Efdal'den Seruc, Re'su'l-Ayn, ve Necm Kalesi'ni geri aldı. Makrizî'nin kaydına göre Efdal, el-Âdil'in ordusundaki ümerâya mektuplar yazarak onları kendi tarafına çekmeye çalışmıştı. Bunun üzerine el-Âdil oğlu Eşref Musa'yı sözü edilen kaleleri alması için görevlendirdi. El-Âdil, Zahir'e Efdal'in elindeki Necm Kalesini almasını emretti. Her iki hükümdar da el-Âdil'in emirlerini yerine getirdiler. Bunun üzerine Efdal'in elinde sadece Sumeysat kaldı.⁵⁵⁵ Bununla birlikte Efdal, şefaathçi olması için annesi ile Hama hakimi el-Melik Mansur Muhammed'i el-Âdil katına göndermek istedi. Efdal'in annesi Hama hakimi el-Melik Mansur'la buluşunca Mansur, kayınpederi katına gitmek istemedi. Kendi yerine Hama kâdısını gönderebileceğini bildirdi. Bunun üzerine Efdal'in annesi ile Hama kâdısı Zeyneddin ibnü'l-Hindû, el-Âdil'e giderek Efdal'e şefaath etmesini istediler. Ancak el-Âdil bu talebi kabul etmedi. Bunun üzerine Efdal de bu tarihten itibaren Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleymanşâh adına hutbe okutarak Selçuklu tabiiyetine girdi.⁵⁵⁶ Başta İbnü'l-Esîr olmak üzere bazı kaynaklar, bu durumu değerlendirirken Salahaddin'in Musul kuşatması sırasında gerçekleşen bir olayla mukayese ederler. Buna göre Salahaddin Eyyubi, 1184 yılında Musul'a gelince Atabeg İzzeddin Mesud, amcası Nureddin Mahmud'un kızı ile annesi hanedanın mensubu bulunan diğer kadınlardan müteşekkil bir heyeti sulh için Salahaddin'in katına göndermiş, ancak Salahaddin Atabeglik kadınlarının Musul'u

⁵⁵⁵ Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 161; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 258.

⁵⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 155-156; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.475-476; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 109; Müneccimbaşı, *Anadolu Selçukîleri*, Çev. H. Fehmi Turgal, İstanbul 1935, s.27;

bırakması taleblerini reddetmişti. Kaynaklar, Salahaddin'in bu kararı verdikten sonra pişman olduğunu kaydediyorlar. Şimdi de onun hanedanına mensup kimseler aynı duruma düşmüştür. Nitekim oğlu Zahir, beldelerinin elinde kalması için annesini şefaathçi olarak el-Âdil'e yollamış ve yukarıdaki olaya benzer bir şekilde annesi eli boş dönmüştü. İşte kaynaklar bu iki olayı karşılaştırarak, başta İbnü'l-Esîr olmak üzere , bu durumu Tanrı tarafından Atabeglik hanedanına karşı yaptıklarının bir karşılığı olarak Salahaddin'in ailesine verildiğini kaydetmekle Salahaddin'in Zengi Hanedanına haksızlık yaptığını vurgulamaya çalışırlar⁵⁵⁷.

Yine 1204 yılında Hısn-ı Keyfâ hakimi Nasıreddin Mahmud, daha önce Musul Atabegi Nureddin Arslanşah'a karşı yapılan savaşta saflarında yer aldığı için aralarında yaptıkları anlaşma gereğince kendisine yardımda bulunacak olan el-Âdil'e müracaat ederek o Harput'un alınmasını ve kendisine verilmesini istedi. O sırada ise Harput'ta hüküm süren amcası İmadeddin Ebu Bekir ölmüş (1204) yerine oğlu Nizameddin geçmişti. Hısn-ı Keyfa hükümdarı Nasıreddin Mahmud ta bundan yararlanarak daha önce buraya bağlı olan Harput'u yeniden kendisine bağlamak istemişti. El-Âdil, *metbûluluk* şartlarını yerine getirmek üzere oğlu el-Eşref'i bir birlikle Nasıreddin Mahmud'un kuvvetleriyle Harput'a gönderdi. El-Eşref, Suriye ve Diyâr-ı Bekr ordusunun yanısıra el-Cezire'deki Sincar, Ceziretu İbn-i Ömer ve Musul Atabegliği ordularını da yanına alarak, Harput'u kuşatan Nasıreddin

Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 161; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 258; Özbek, *Selçuklu-Eyyubi İlişkileri*, s. 88-90.

⁵⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.156 ; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.475-476; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 109 ; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s.161-162; İbnü'l-Furât, (İbnü'l-Esîr'den naklen), *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s.259.

Mahmud'a katıldı (Şaban 601/Mart-Nisan 1205). Öte yandan Harput hükümdarı Nizameddin de Konya'da II.Süleymanşah'tan sonra tahta geçen Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin Keyhusrev'e müracaat ederek el-Eşref ve Nasireddin Mahmud'a karşı himaye istedi. Gıyaseddin Keyhusrev de, Harput'u kuşatmış bulunan Eyyubi kuvvetlerine karşı kısa bir süre önce kendisine *tâbi* olan ve Sümeysat'taki Eyyubi prensi el-Efdal'le Harput'a 6,000 kişilik bir süvari birliği sevketti. Bunun üzerine el-Eşref ile Nasireddin Mahmud kuşatmayı kaldırdılar. Yolları üzerindeki Semnîn Gölü* (Buhayratu Semnîn) kıyısında Harput hükümdarına bağlı iki kaleyi kuşatma altına aldılarsa da Selçuklu ve Harput askerleri çekilmeğe zorladılar. Ancak Âmid kuvvetleri kaleyi ellerinde tutmaya muvaffak oldular. Bunun üzerine Selçuklu ve Harput askerleri memleketlerine döndüler⁵⁵⁸.

Bûşirâ Savaşı: Musul Atabegliği – Eyyubi Kuvvetleri Çarpışması (1204)

Musul Atabegliği ile Eyyubiler arasında yukarıda değinildiği üzere 1201'de, bir anlaşma yapılmış ve bu anlaşma gereğince Musul kuvvetleri Mardin kuşatması sırasında (Muharrem 599/Eylül 1202) el-Âdil'in ordularına yardımcı olmuş, bu sayede el-Âdil Mardin'e üstünlüğünü kabul ettirebilmişti. Musul Atabegi Nureddin

* Kaynaklarda Buhayratu Semnîn / Semain gölü şeklinde geçen bu yer Yakut el-Hamavi'de "Sumnîn" şeklinde telaffuz edilir. Bu coğrafyacıya göre Sumnîn, Rum suğurunda bir beldedir. Müellif, bu genel ifadeden başka bu yer hakkında daha fazla bilgi vermez. Öte yandan O. Turan'ın bu yer hakkında "Hazar gölü" demesi de oldukça ilginçtir. Karş. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, s.255 ve Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 177.

⁵⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 170-171; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.486-487; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 176-177; Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri*, s.95; Tuncer Baykara, *I.Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211)*, Ankara 1997, s.32-33.

Arslanşah ise görünüşte el-Âdil'e *tâbi* bir hükümdar gibi davranmakla birlikte, esasen el-Cezire'de bağımsızlığını elde etmenin yollarını aramaktaydı. Atabeg Nureddin Arslanşah, bu hususta amcaoğulları olan Sincar hakimi Kutbeddin Muhammed ve Ceziretu İbn-i Ömer hakimi Muüzzüddin Sencerşah'ın da bağımsız kalmalarını teşvik etmiş ve onları kendi yanına çekmeye çalışmıştı. Bununla birlikte Sincar hakimi Kutbeddin Muhammed ile aralarında soğukluk vardı. El-Âdil ise, bölgedeki hakimiyetini genişletmek ve yöre hükümdarlarına *metbûluluğunu* kabul ettirmek için bölgeye sık sık seferler düzenlemekteydi. Nitekim o, Mardin üzerine ısrarlı seferleri sonucunda Mardin Artuklu hükümdarı Hüsameddin Yavlak Arslan'ı kendisine bağlamıştı.

İşte, 1204 yılına gelindiğinde Eyyubi hükümdarı el-Âdil, el-Cezire'ye yeni bir sefer düzenlemek için uygun bir fırsat buldu. El-Âdil, bu tarihte Musul Atabeginin teşvikiyle kendisinden ayrılan Sincar hakimi Kutbeddin Muhammed'e bir elçi göndererek *tâbiyetini* bildirmesini istedi⁵⁵⁹. Kutbeddin Muhammed ise amcaoğlu Atabeg Nureddin Arslanşah ile bu sıralarda münâfereti devam ettiğinden, el-Âdil'in teklifini kabul edip adını *hutbelerde* okutarak *tâbiyetini* bildirdi. Kutbeddin Muhammed, bu kararı ile el-Âdil'in kendi üzerine gelmesine de mani olmuş oldu. Çünkü el-Âdil'in Kutbeddin'i rahat bırakmayacağı ortada idi. Ayrıca yörede Musul Atabegi Nureddin Arslanşah'tan korkmakta olan hükümdarlar da Eyyubiler'in teklifiyle bir araya gelerek bir ittifak oluşturdular. El-Melik el-Eşref'in yanısıra Hısn-ı keyfa ve Âmid Artuklu hükümdarı Nâsireddin Mahmud, Sincar hakimi Kutbeddin

⁵⁵⁹ Kaynaklarda el-Âdil'in Sincar hakimi Kutbeddin Muhammed'ten kendisine bağlanması talebi hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte İbnü'l-Adîm'deki bir kayıttan bu görevle Sincar'a Ebu'l-Mehâmid el-Kavsî adlı bir elçinin gittiğini öğreniyoruz. Bkz., *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme), s.190.

Muhammed, Ceziretu İbn Ömer ve Dârâ hakimi Muizzüddin Sencerşah, Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü ve diğer bazı emirlerin katıldığı bu ittifak anlaşmasına göre kendisinden korktukları Atabeg Nureddin Arslanşah'ın herhangi birinin ülkesine saldırması halinde hep birlikte ona karşı koymaya karar verdiler. Musul Atabegi Nureddin Arslanşah ise, Kutbeddin Muhammed'in el-Âdil adına *hutbe* okutarak ona *tâbi* olduğunu öğrenince çok kızdı ve ordusunu hazırlayarak derhal kuzeni üzerine yürümeye karar verdi. Atabeg Nureddin, Sincar hakiminin kendisini aşarak doğrudan el-Âdil'e bağlanmasını kendisine karşı yapılmış bir isyan sayıyordu. Esasen kendisi de bir anlamda Eyyubiler'e *tâbi* bir hükümdar idi. Sincar hakimi ise bu durumda *tâbiin tâbii* oluyordu. Bu durumu kabul etmeyen Nureddin Arslanşah, Kutbeddin'in elindeki Nusaybin'e yürüdü. Şehri kolayca zapteden Atabeg, sonra da kaleyi kuşatma altına aldı (29 Şaban 600/2 Mayıs 1204). Kutbeddin de el-Âdil'in *iktâ* ettiği oğlu Eşref'e müracaat ile yardım istedi. Harran'da bulunan el-Eşref, Sincar hakimine yardım etmek üzere bir birlikle Resû'l-Ayn'a geldi. El-Melik el-Eşref, Resû'l-Ayn'da Musul Atabegliğinin el-Cezire'deki mütecaviz hareketlerine mani olabilmek maksadıyla yöre hükümdarlarını ittifak gereğince yardıma çağırdı. Kutbeddin Muhammed, Ceziretu İbn Ömer hakimi Muizzüddin Sencerşah, Âmid hakimi Nasıreddin Mahmud, Meyyâfârikîn hakimi ve Eşref'in kardeşi el-Evhad Diyâr-ı Bekr askerleriyle gelerek el-Eşref'e iştirak ettiler. Bu gelişmelerin sonucu olarak, Atabeg Nureddin Arslanşah, Nusaybin kalesini kuşatmakta iken, Musul'da bıraktığı nâibinden, uzun müddet ortalıkta görünmeyen Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü'nün, askerleriyle Musul civarına saldırıda bulunduğunu, Nineva'ya kadar gelerek Musul'un köylerini yağmaladığını ve mahsulleri yaktığı haberini aldı. Atabeg Nureddin Arslanşah, Gökbörü üzerine yürümek için derhal kuşatmayı

kaldırarak Nusaybin'den ayrıldı. Beled şehrine ulaştığında Muzafferüddin'in Erbil'e döndüğünü öğrendi. Burada iken kendisine anlatıldığı gibi Erbil askerlerinin yaptığı tahribatın boyutlarını tahkik etme fırsatı buldu ve yapılan tahribatın anlatılanlardan daha büyük olduğunu gördü. Beled'den Kutbeddin Muhammed'in elindeki Tell-Afer'e giderek kısa süren bir kuşatmadan sonra ele geçiren Atabeg, burada kaldığı 17 gün zarfında Tell-Afer işlerini düzenledi ve Musul'a döndü⁵⁶⁰.

Görüldüğü üzere Atabeg Nureddin Arslanşah, kendisini aşarak doğrudan el-Âdil'e bağlanan kuzeni Sincar hakimi Kutbeddin üzerine yürümüşse de bir zamanlar Musul'un hizmetindeki bir emirin oğlu olan Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü'nün haince saldırısına maruz kalmış, bu yüzden Sincar'a gidemediği gibi Kutbeddin'in elinde bulunan Nusaybin meselesini de halledememişti. Öte yandan Muzafferüddin Gökbörü ise Musul üzerine düzenlediği bu tahripkâr hareketini el-Âdil ve Kutbeddin taraftarı ve müttefiki olması münasebetiyle gerçekleştirmişti.

Bu arada Âdil'in oğlu el-Melik el-Eşref, Atabeg Nureddin'in terkettiği Nusaybin'e gelmiş, burada Hısn-ı Keyfâ hükümdarı, Ceziretu İbn-i Ömer ve Dârâ hakimleri ile buluşmuştu. Müttefikler, buradan Bik'â'ya* geçtiler. Atabeg Nureddin Arslanşah, Musul'a döndükten kısa bir süre sonra müttefiklerin hareketini haber

⁵⁶⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, (türkç.terc.), s. 192-193; türkçe terc. , XII, s. 163-164; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.484; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II,s. 518; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 110; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 3-5; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 137; Zetterstéen, "Nureddin Arslanşah", İA.

* Bik'a, (çoğ. Bak'â'), Esasen arazi parçası demek ise de Musul yakınlarında bir beldeye isim verildiği anlaşıyor. Buna göre, Musul ile Nusaybin arasında kendisine bağlı pek çok köyü olan bir kasaba. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s.471-472. Muhtemelen Bûşirâ köyü de buraya bağlı idi.

aldığından Kefer-Zemmâr'a hareket etti. Atabeg, rakiplerinin zayıf anını gözeterek onları dağıtmanın hesaplarını yapıyordu. Düşmanı takip için casus olarak görevlendirdiği memlûku Cerdîk* (Curdîk?), gönderdiği mektupta, müttefiklerin zayıf bir kuvvetten oluştuğunu, hatta kendisinin dahi onların üstesinden gelebileceğini bildiriyor ve Atabegi üzerlerine yürümesi için teşvik ediyordu. Atabeg, Kefer-Zemmâr'dan müttefiklerin karargâh kurduklarını öğrendiği Bûşîrâ adlı köy üzerine yürümeden önce, İbnü'l-Furat'taki bir kayda göre, el-Eşref'e Kâtib Eminüddin Yâkut'u elçi olarak göndererek barış yapmak istedi. Ardından da ertesi günü (Cumartesiydi) Bûşîrâ köyü civarında olduğunu zannettiği düşman üzerine yürüyen Musul ordusu, düşmana rastlayamadı. Bunun üzerine karargâha dönen Musul askerleri yem ve çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere köylere dağıldılar. Tam bu sırada pusu kurduğu anlaşılan müttefik güçler saldırıya geçtiler. Baskına uğrayan Musul ordusu, yorgun ve dağılmış bir halde toparlanmaya fırsat bulamadı. Atabeg Nureddin Arslanşah, yanında az sayıdaki kuvvetlerle düşmana karşılık verdiyse de tutunamadı. Bûşîrâ Köyü yakınında yapılan savaşta Musul askerleri tam bir hezimete uğradılar (17 Şevval 600/18 Haziran 1204 Cumartesi). Askerlerin pekçoğu tutsak

* İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 164)'de bir emirin adı olarak belirtilen "Curdik", Çoşkun Alptekin tarafından Kefer-Zemmâr yakınında bir yer adı olarak zikredilmiştir, bkz. C.Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT.*, VII, 533-578. Aynı hataya düşen G. Öğün de bir emir olan Curdik'i ilginç bir biçimde yer adı olarak göstermektedir. Bkz. G. Öğün, *Begteginliler, Erbil'de Bir Türk Beyliği (526—630/1132-1253)*, Türk Gençlik Vakfı Yay., İstanbul 2000, s. 101-102. Bu araştırmacıların arapça bir kelime olan "ممالك" / "memâlik" = "memleketler" ile "ممالیک" / "memâlîk" = "memlûklar, köleler" kelimelerini karıştırdıkları anlaşılmaktadır.

alındı ve öldürüldü. Tutsak alınan emirler arasında Musul'un ileri gelen emirlerinden el-Mübâriz Sungur el-Halebî ve oğlu ez-Zahir Gazi, el-Esed b. Abdullah ve Hasan et-Tavîl de bulunuyordu. Ordusu dağılan ve pekçok askeri esir düşen Atabeg Nureddin Arslanşah, mağlub bir vaziyette savaş meydanını terkederek yanında dört kişi olduğu halde Musul'a kapandı. Dağılan askerleri de bir süre sonra Musul'a gelerek yeniden toparlandılar. Bu arada galipler, Kefer-Zemmâr'a gelerek şehri yağmaladılar. Yağmalardan Beled kenti de nasibini aldı. Savaş sonunda iki taraf arasında elçiler gidip geldikten sonra barışa karar verildi. Yapılan antlaşmada eski şartlar ve sınırların korunması kabul edildi. Sadece Atabeg Nureddin, Tell-Afer'i iade etmek hususunda tereddüt ettiyse de sonunda bundan vazgeçti ve Tell-Afer müttefiklere verildi. Karşılığında esir askerler ile emirler serbest bırakıldı fakat emir Mübariz Sungur ile oğlu bırakılmadı. Bir süre Harran'da tutuklu kaldılar. Daha sonra Muzafferüddin Gökborû'nün aracılığı ile serbest bırakıldılar. El-Eşref, zaferini babasına müjdelediğinde babası el-Âdil bu zafere çok sevindi. Bu Eşref'in ilk zaferiydi ve bundan sonra da hiçbir savaşta mağlup olmadı. Bu arada sulhün yapılmasından sonra taraflar arasında meydana gelen yakınlaşma münasebeti ile el-Eşref, Atabeg Nureddin Arslanşah'ın kızkardeşi ile evlendi. (601 başları /Ağustos-Eylül 1204)⁵⁶¹.

⁵⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkçe terc.), s.193-194; türkçe terc., s 164-165; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.484-485. Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s.518; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.110; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.80a-80b ; İbn Kesîr, el-Eşref'in evlendiği Nureddin Arslanşah'ın kızkardeşinin adını "Atabekiyye binti İzzeddin Mesud" olarak verir ve bu Hatun'un, türbesinin Kasyun dağında bulunduğunu ve aynı yerde "Atabekiyye" adıyla bir de vakfı olduğunu belirtir. Ancak Kasyun dağında adına vakıf olduğu kaydı eserin Türkçe tercümesinde yer alıp elimizdeki Arapça nüshada Kasyun dağından

Karadeniz Ticaretinin Tıkanması ve Bunun Musul Atabegliği Ticaretine Etkisi

Musul, öteden beri ticaret yollarının kavşak noktasında bulunduğu için kuzeyden güneye, doğudan batıya yapılan ticareti gerçekleştiren kervanların ve tüccarların durak yeri idi. Uzak doğudan getirilen mallar, Basra körfezinden kara ve nehir yoluyla daha kuzeye çıkarılıyor, buradan Suriye limanlarına ve Anadolu içinden İstanbul ve Karadeniz'e sahili bulunan ülkelere sevk ediliyordu. Bu ticari faaliyetler Musul'da hakim olan Atabegler zamanında da yoğun bir şekilde devam etmekteydi. Musul Atabegleri, Atabegliğin payitahtını bir ticari merkez haline getirebilmek için her türlü önlemi alıyorlardı. Bu yüzden de Musul'a her taraftan sayısız ticaret kervanı uğruyor, burada mal alınıp satılıyor ve yolculukları için dinlenme fırsatı buluyorlardı. Musul, bu bakımdan tüccarlar için bir durakbaşı idi.

Öte yandan El-Cezire'de Musul'un üstlendiği bu ticarî fonksiyonun aynısını Anadolu'da Sivas şehri üstlenmişti. Sivas, Selçukluların Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra Selçuklu Sultanlarının siyasetleri neticesinde dünya ticaret yollarının yoğunlaştığı bir merkez olmuştu. Bu devirde el-Cezire, Suriye, Mısır ve Anadolu'nun Türk ve Müslüman halkı ile Güney Rusya'nın Slav ve Kıpçak halkları arasında büyük bir mübadele faaliyeti vardı. Musul ve Suriye'den gelen tüccarlar kervanlar oluşturarak Sivas'ta buluşurlar, oradan Samsun, Sinop, Trabzon

bahsedilmez. Krş. *el-Bidâye*, XIII, s.37 ve terc. XIII, s.121; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s.163; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s.6-12; C.Alptekin, "Musul Atabegliği (Zengiler)", **DGBİT**, VII, s.533-578; G. Ögün, *Begteginliler, Erbil'de Bir Türk Beyliği (526—630/1132-1253)*, Türk Gençlik Vakfı Yay., İstanbul 2000, s.101-102; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.137; R. Şeşen, "Eyyubiler", **DGBİT**, s.346.

limanlarından Güney Rusya'daki Suğdak'a ulaşırlardı. İslâm memleketlerinde tutulan kuzeyin kürk, köle ve cârîye ticareti, Anadolu üzerinden geçen kervan ve deniz yoluyla gerçekleştiriliyordu. Mısır, Suriye ve Irak civarından gelen tüccarlar Sivas'ta toplanıyor, buradan Karadeniz limanlarından deniz yoluyla kuzeydeki Rus ve Kıpçak ülkelerine gidiyorlardı. Sivas, bu dönemde bir ticarî mübadele merkezi olmuştu. Kuzeyden gelen köle, cârîye ve kürkler İslâm ülkelerine buradan dağılıyor, güneyin pamuklu, ipekli ve baharatları da kuzey memleketlerine, İstanbul'a ve Avrupa'ya yine Sivas'tan gönderiliyordu. XIII. yüzyılda Sivas'ta bir çok milletten tüccarlar konsolosluk kurmuşlardı⁵⁶².

İşte Nureddin Arslanşah'ın Atabegliği döneminde ticari hayat yoğun bir şekilde devam ederken, kuzeyde, Anadolu'da beklenmeyen bir gelişme, bu ticari faaliyeti sekteye uğrattı. Trabzon Rum imparatoru III.Aleksis, Samsun'daki Türk ticaret kolonisini oradan atınca Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhusrev, ticareti yeniden canlandırabilmek amacıyla Trabzon Rumlarına karşı bir sefer düzenlemek zorunda kaldı. İbnü'l-Esîr'in nakline göre Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhusrev, Trabzon hükümdarını muhasara ederek sıkıştırdı. Bu sefer yüzünden Irak, Suriye ve Mısır'dan gelerek Anadolu üzerinden kuzeydeki Karadeniz ülkelerine yapılan ticaret durdu. Tüccarlar ve ticarî emtia Sivas'ta yığılıp kaldı Bu yüzden Rus, Kıpçak ve Anadolu'nun iç kısımları ile yapılmakta olan kara ve deniz ticareti bir süre için durdu. Bu durum ticari hayatın canlılığını kaybetmesine ve ülke ekonomisine olumsuz yönde etki etti. Tüccarlarla birlikte halk da bu durgunluktan büyük zarar

⁵⁶² W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe Çev. E. Ziya Karal, Ankara 1975, s.328; O. Turan, "Sivas Şehri", *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1993, s.119-120. Sivas'ın ortaçağlarda ve hassaten Anadolu Selçukluları zamanındaki ticarî ve ekonomik değeri ve değerlendirmesi hakkında bu makaleye bakılabilir.

gördü. Üretilen mallar ve mahsuller satılamadı, bir çoğu tüccar elinde kalarak telef oldu. Bu ticareti gerçekleştiren Suriye, Irak, Musul, el-Cezire ve diğer ülkelerden gelen tüccarlar yolların kapanması üzerine Sivas'ta yığıldılar. Geri kalanlar, Musul, Halep gibi şehirlerde kalarak daha ileriye gidemediler. Sıkıntının uzaması yüzünden ülkelere geri dönmek zorunda kaldılar. Sermayesi ile dönebilenler bahtiyar kabul edildi (602/1206)⁵⁶³.

⁵⁶³ Anadolu Selçukluları devrine ait İbn Bibi, Aksarayî ve Anonim Selçuknâme gibi kaynaklar, Gıyaseddin Keyhusrev'in Trabzon seferi ve tüccarların Sivas'ta sıkışmaları hakkında suskun kalırken, eserini arapça kaleme almış olan el-Cezire bölgesinde yaşayan İbnü'l-Esîr'de bu konuda kayıtların bulunması ilginç görünmektedir., *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 201. C.Cahen de Gıyaseddin Keyhüsrev'in sultan olduktan sonra Karadeniz kıyılarına ulaşabilmek için çok çaba gösterdiğini belirtmekle birlikte bu sultanın Trabzon Rumlarıyla bir çarpışmasından yada bir seferden bahsetmemektedir. Bkz. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Y. Moran, İstanbul 1979, s.127. Buna rağmen O Turan, ticaretin durmasına ilişkin farklı görüş ileri sürer ve ticaret yollarını açmak için Trabzon Rumlarına bir sefer tertip ettiğini kaydeder. Bununla birlikte mahiyeti hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamasına rağmen bir süre sonra bu ticaret yolları açılmış ve ticaret eski haline dönmüştür. O. Turan, bu limanların açılmasının bir sefer neticesinde gerçekleştiğini iddia ediyor. Samsun'un ne Trabzon Rumlarına ve ne de Anadolu Selçuklularına geçtiğini, burada İznik Rum İmparatoru Laskaris'e bağlı bir valinin bulunduğunu, Gıyaseddin Keyhusrev'in de aralarındaki anlaşma gereğince bu valiye dokunmadığını kaydeder Bkz. "Sivas Şehri", s.120.; ayn. mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.280; ayn. mlf., "Selçuk Türkiyesi ve Dünya Ticareti", TY, Sayı 280, (1960), s.4-6; Tuncer Baykara da Gıyaseddin Keyhusrev'i konu edindiği eserinde Trabzon Rumlarına karşı Karadeniz yollarının açılması için harekete geçildiğini belirtmekle birlikte bir seferin yapıp yapılmadığından emin olmamakla birlikte, yapılmış ise ayrıntılarının bilinmediğini kabul eder. Yazara göre belki de bu seferi yapanlar Sultanın bölgede bulunan subaşıları idi. Bkz. ayn. mlf., *I.Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehir*, Ankara 1997, s.34; İsmet Kayaoğlu, Anadolu

Öte yandan bu ticari kriz dolayısıyla Anadolu ve Karadeniz'in kuzeyine gitmek üzere Musul'da bulunan tüccarlar da mallarıyla Musul'da kalmış, kimisi mallarını burada satmaya çalışmış, kimisi de geri dönmüştür. Nureddin Arslanşah döneminde Musul'un ticaret hayatına ilişkin bir uygulamayı anlatan İbnü'l-Esîr, Musul'un ekonomik yaptırımları hakkında gözlemde bulunmamızı sağlar. Muhtemelen Anadolu limanlarının Trabzon Rumları tarafından kapatılması üzerine, Musul'da bulunan tüccarlardan birisi, yanında getirdiği çeşitli kumaşlardan oluşan mallarını satmak istemişti. Tacir, mallarının bir kısmını satmış, bir kısmını ise satamamıştı. Satılmayan mallarıyla memleketine dönmek isteyen tacirin Musul'dan çıkmasına izin verilmedi, kalan mallarına el kondu. Tacirden satılan ve satılmayan mallarının tamamından gümrük vergisi istenmekteydi. Tacir bunu ödeyemeyince tutuklandı ve belirtildiği gibi mallarına da el kondu. Bunun üzerine sözü edilen tacir, Atabeg'e müracaat etti ve içine düştüğü zor durumu anlattı. Atabeg Nureddin Arslanşah, vezir Mücahidüddin Kaymaz'ı çağırarak tacirin durumunu araştırdı ve onun kumaş satmak üzere şehre geldiğini fakat bütün kumaşlarını satamadığını, geri kalanları alıp gitmek istediğini ancak Musul'da tatbik edilen ticaret kaideleri uyarınca kumaşların şehrin dışına çıkarılmasının yasak olması dolayısıyla bezzaz kabızmalı tarafından engellendiğini, mallarına el konulduğunu gördü. Vezir, Musul'daki uygulamaları hatırlatarak, "Bezzazların izin vermesi halinde tacirin kumaşlarını alıp götürebileceğini ve eğer izin vermezlerse bunun mümkün olmadığını ancak mallarını bırakırsa kendisinin şehri terk edebileceğini, yürürlükteki uygulamanın bu şekilde olduğunu" söyledi. Bunun üzerine Atabeg Nureddin

Arslanşah, söz konusu uygulamaların saçma ve tüccarlar için bir tuzak olduğunu belirterek, “Bir adam getirdiği mallarını satmadığı takdirde ondan ne diye vergi alınıyor ve bu mallarına neden el konuyor?” dedi. Atabeg, vezirine hitaben: “Ben ve sen bu uygulamanın kötü olduğunu söyledikten sonra bunu kaldırmanın ve buna engel olmanın her hangi bir sakıncası mı vardır? Bunu kim engelleyebilir?” diyerek yapılan gümrük resmi uygulamasını fesih kararı aldı. Böylece Musul’da o andan itibaren tüccarlardan gümrük resmi olarak sadece sattığı mallar için vergi alınmaya başlandı. Bu arada mallarına el konan tacirin zararı telafi edildi, satmadığı malları ile birlikte şehirden çıkıp gitmesine müsaade edildi⁵⁶⁴.

Ceziretu İbn Ömer (Cizre)’de Karışıklıklar

576/1180 yılından beri Ceziretu İbn-i Ömer’de hüküm süren Muizzüddin Sencerşah⁵⁶⁵, yönetimde gösterdiği kötü uygulamalar ve baskılar yüzünden Ceziretu İbn-i Ömer halkı tarafından sevilmeyen bir hükümdar olarak temayüz etmişti. Muizzüddin Sencerşah, yönetimdeki eksikliğinin ve yanlışlarının farkında olduğundan kendisini tahttan indirmeleri ihtimali yüzünden yakın adamlarını ve ailesinin ileri gelenlerine zulmetmekten çekinmiyordu. Ölümle cezalandırmadığı adamların ya kulaklarını, ya burunlarını kestiriyor yada sakallarını tıraş ettirerek halkın gözünde küçük düşürmeye çalışıyordu. Sencerşah oğullarından Mahmud ve Mevdud’u ez-Zevezân’da Ferah adlı bir kalede, diğer oğlu Gazi’yi de Ceziretu İbn-i Ömer’de kötü şartlardaki bir hücrede hapsedirmiş, başına da nöbetçiler koymuştu.

⁵⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 248-249.

⁵⁶⁵ Muizzüddin Sencerşah adına Ceziretu İbn Ömer’de basılmış bir sikke için bkz. Ahmed Tevhidi, *Müze-i Hümayûn Meskukât-ı Kadime-i İslâmiyye Katalogu* s.83.

Gazi'nin bulunduğu oda halktan birinin bahçesine bitişikti, odaya akrepler, yılanlar ve diğer haşerat giriyordu. Bu haşeratla baş edemeyen Gazi, bir keresinde hücreğine giren bir yılanı canlı olarak tutup bir mendil içinde babasına gönderdi, ancak Sencerşah hiçbir şey yapmadı. Bu kayıtsızlık oğlunun nefretini daha da artırdı. Sonunda da bir yolunu bulup hapisten kaçtı.

Bundan sonra, Ceziretu İbn-i Ömer tarihi bakımından cereyan eden olaylar ilginç bir biçimde gelişti. Buna göre, hapisten kaçan Gazi, bir adamını kendi kılığına sokarak Musul'a göndermiştir. Gazi kılığındaki adam Musul'a yaklaşıncı durum, Atabeg Nureddin Arslanşah'a bildirdi. Atabeg Nureddin, "Gazi" sandığı adama haber göndererek, Musul'a girmemesini, Ceziretu İbn-i Ömer'e geri dönmesini istedi. Atabeg, "Gazi"ye bir adam göndererek, babası Sencerşah'ın sürekli tarizine uğradığını, babasının günahsız yere bir çok bahanelerle kendisini kötü göstermeye çalıştığını bildirerek şimdi de oğlunu koruduğu gerekçesi ile aralarındaki husumetin büyüyeceğini belki de savaşa sebep olacağını söyledi. Bu yüzden Atabeg Nureddin, geçimini sağlamakta yardımcı olması için bir miktar para, elbise ve at göndererek "Gazi"nin geri dönmesini istedi. "Gazi" de hediyeleri aldıktan sonra Musul'dan ayrılarak Şam'a gitti. Öte yandan Ceziretu İbn-i Ömer'de Sencerşah, oğlunun hapisten kaçtığını öğrenince telaşlandıysa da "şehri terkettiğini ve Musul taraflarına gittiğini" haber alınca sevindi ve oğlunu aramaktan vazgeçti. Gazi, ise böyle bir teşebbüsü babasının kendisini Musul taraflarında aramasını ve Ceziretu İbn-i Ömer içinde takibatta bulunmamasını sağlamak maksadıyla yaptığı açıktı. Gazi, yaptığı planlarda başarılı oldu ve babasına görünmeden sarayda gizlendi. Gazi'nin sarayın haremünde gizlendiğini câriyeler ve hizmetçiler biliyorlar ancak Sencerşah'a haber vermiyorlardı. Bunda, saray hizmetçilerinin de Sencerşah'tan kötülükleri yüzünden

kurtulmak istemeleri etkili olmuştu. Bu durum birkaç gün sürdü. Sencerşah, nedimleriyle eğlence meclislerine devam etmekteydi. Yine bir gün Ceziretu İbn-i Ömer dışındı eğlence ve içki meclisi düzenlemiş, ayrılık şarkıları söyleyerek ağlamıştı. Sencerşah, gece olunca sarhoş vaziyette câriyelerinden birinin odasına girdi. Gazi, bu câriyenin odasında gizleniyordu. Sencerşah ihtiyac için odadan çıktı. Tam bu sırada oğlu Gazi babasının üzerine hücum etti. Elindeki hançerle on dört darbe vurdu ve babasını boğazladı. Sonra da onu o halde bırakarak hamamda câriyelerde oynaşmaya gitti. Oysa, kaynağa göre, askerleri çağırıp *biat* alsaydı ülke kendisine kalacaktı. Bu arada saray hizmetçilerinden biri Gazi'nin yaptıklarını *Üstâdiiddâra* bildirdi. Gazi'den hoşlanmayan *Üstâdiiddâr* da devlet erkanını toplayarak durumu onlara bildirdi. Bunun üzerine ileri gelenler, Gazinin yerine Mahmud'un geçirilmesi konusunda görüş birliğine vardılar. Kapıları kapatarak Gazi'yi kilitlediler. Halktan serbest bırakılan kardeşi Mahmud adına yemin aldılar. Sonra kapılar açıldı, halk Gazi'nin üzerine hücum ederek onu katletti. Cesedi saray kapısının dibine köpeklere atıldı. Daha sonra da babası ile birlikte defnedildi. Sonra da durum Mahmud'a haber verilerek Ferah kalesinden çağrıldı. Böylece Ceziretu İbn-i Ömer tahtına oturan Mahmud babasının lakabını alarak icraatına başladı (605/1208-1209). El-Melik Muizzüddin Mahmud, ilk iş olarak babasının câriyelerini Dicle nehrinde boğdurdu. Öyle ki bir ok atımlık mesafe içinde yedi câriye cesedi görüldü. Bir kısmının da yüzlerini ateşte yaktırdı ve satılığı çıkardı. Bu olayları, Musul'da satılan bu câriyelerden birini satın almak suretiyle öğrenen İbnü'l-Esîr, kaydetmektedir. Mahmud sonra da kardeşi Mevdud'u öldürtmüştür⁵⁶⁶.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.279-282, Türkç. terc. XII, s.237-238; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 117-118; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII,

Burada tarihçi İbnü'l-Esîr'in Sencerşah ve yönetimi altındaki Ceziretu İbn-i Ömer'in nasıl yönetildiği ve halkın hangi durumda düştüğünü gösteren kayıtlarına yer vermek uygun olacaktır. İbnü'l-Esîr'e göre Sencerşah kötü bir idareci olup zalim, gaddar, hilekar ve müfsit bir şahsiyete maliktir. Halka acımasızca davrandığı gibi onların mallarına mülklerine el koymakta bir beis görmez. İstedğini istediği zaman öldürmesi, halkın dehşete kapılmasına sebep olmuştur. Bütün bunların yanısıra o, göreve getireceği adamların kalitesine dikkat etmez. Kaynağa göre, döneminde, çarşı ve pazarda aylakça dolaşanlar, zalim ve hilebazlar ve devlet işinden anlamayan bir sürü ayak takımı yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Halka yaptığı kötülükler arasında insanların bazılarının dillerinin kesilmesi, bazılarının burun, bazılarının da kulaklarının kesilerek cezalandırılmasının yanı sıra sakal kesme cezası ile halk arasında küçük düşürülenleri ve nehre atılanları da belirtmek gerekir. Sencerşah'ın etrafında akraba ve adamlarından kimsenin kalmadığını belirten tarihçi İbnü'l-Esîr'in, böylece ortaya konan yönetim ve yapılan tayinler yüzünden memleketin harabe haline dönüştüğünü kaydetmesi dikkat çekicidir. Sonunda Sencerşah en yakını tarafından öldürülmüştür. Ancak Ceziretu İbn-i Ömer'deki olaylar Sencerşah'ın ortadan kalkması ile son bulmamış, ondan sonra gelen çocukları zamanında da durum değişmemiştir⁵⁶⁷.

s.52, terc. XIII, s.142-143; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.15; Makrizî, Sencerşah'ı öldüren oğlunun Mahmud olduğunu kaydeder. Bkz. *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 170; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 79-82; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 192-193; Ğandûr, *Tarihu Cezireti İbn Ömer*, s.143, 144-146.

⁵⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 239; Ğandûr, *Tarihu Ceziretu İbn Ömer*, 143-144.

Zengilerin Ceziretu İbn-i Ömer kolunun temsilcisi Muizzüddin Sencerşah ve oğulları, ülke yönetimindeki uygulamaları ile Atabeglik hanedanı içinde en beceriksizlikleri olarak göze çarpmakta ve halkla geçinmesini ve yönetmesini bilen bu hükümdar sülalesinin belki de en kötü örneği olarak tarihe geçtikleri anlaşılmaktadır. Hanedanın Musul, Haleb yada Sincar'da hakim olan üyelerinin gösterdiği idarecilik ile mukayese, kafi miktarda kanaat temin edeceği gibi kaynağın bu konudaki kayıtları da durumu açıkça ortaya koyar.

Bu arada 1224 yılında Ceziretu İbn-i Ömer ve civarı, Diyar-ı Bekir Kürdlerinin istilasına uğramıştı. Kürdler, Ceziretu İbn-i Ömer'i bizzat yağmalamak istemişlerse de muvaffak olamadılar. Bunun üzerine köylerine saldırdılar, yolları kestiler. Selekûn adlı köyü yağma ve tahrip ettiler. Halk, karşı koydu ve saldırganlarda mücadeleye girerek mallarını ve arazilerini korudu⁵⁶⁸.

Neticede Ceziretu İbn-i Ömer'i ele geçiren Muizzüddin Mahmud, sonraları Bedreddin Lü'lü ile dostane münasebetler kurdu. Oğlu el-Melik el-Mesud'u Bedreddin Lü'lü'nün kızı ile evlendirdi. Mahmud, 648/1250 yılında öldü. Yerine oğlu Mesud geçerek Ceziretu İbn-i Ömer'e hakim oldu. Mesud, Ceziretu İbn-i Ömer'in 649/1251 yılında Bedreddin Lü'lü tarafından zaptına kadar hüküm sürdü⁵⁶⁹. Mesud, aynı tarihlerde Ceziretu İbn-i Ömer'e giren Bedreddin Lü'lü tarafından tutuklandı. Musul'a gönderildi. Bir rivayete göre Bedreddin Lü'lü'nün emriyle, Dicle nehri üzerinden bir gemiyle Musul'a sevk edilirken nehirde boğduruldu. Sonra da kaçmaya çalışırken boğulduğu iddia edildi⁵⁷⁰. Böylece onun ölümüyle birlikte

⁵⁶⁸ Ğandûr, *Tarihu Cezireti İbn Ömer*, s.157.

⁵⁶⁹ Ğandûr, *Tarihu Cezireti İbn Ömer*, s.158.

⁵⁷⁰ Ğandûr, *Tarihu Cezireti İbn Ömer*, s.160-161.

Atabegliğin Ceziretu İbn-i Ömer'deki kolunun da hükmü biterken, Zengi Hanedanının son ferdi olmak itibariyle de Hanedan da tarih sahnesinden kalkacaktır.

Bu arada Bedreddin Lü'lü evladı da Musul'un 659/1260 yılındaki Moğollar tarafından istilâ edilmesine kadar Ceziretu İbn-i Ömer'deki varlıklarını korudular⁵⁷¹.

El-Âdil'in Sincar Kuşatması ve Buna Karşı Musul-Erbil-Bağdad-

Haleb-Konya İttifakı (1210)

El-Âdil'in, Suriye, Mısır ve şark memleketlerinin sultanı olduğuna dair Halifelik *menşuru* 604/1207-1208 yılında geldi. Halife en-Nâsir Lidinillah, el-Âdil'e hüküm sürdüğü bu memleketlerin sultanı olduğuna dair *taklid* ve *teşrifini* meşhur *sûfi* Şeyh Şihâbeddin Suhreverdi aracılığıyla göndermişti⁵⁷².

Bunun üzerine el-Âdil , oğullarını ülkenin dört bir yanına nâib olarak tayin etti. Buna göre el-Melik el-Kamil Nâsireddin Muhammed Mısır'da bulunacak ve

⁵⁷¹ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s.193.

⁵⁷² Halife, el-Âdil'e gönderdiği *taklide* onu “Şâhin-şâh Melikü'l-Mülûk Halîlu Emiri'l-mü'minîn” şeklinde anarak *hutbelerde* zikredilmesini sağlamıştır. Ayrıca Ebu'l-Fidâ, Halifenin *teşrifinin* şu hediyeleri içerdiğini zikreder: Saçılan *altınlardan* başka, *siyah atlastan* yapılmış ve *altın sırmalı cübbeden* oluşan *hil'at*, *altın sırmalı siyah bir sarık (imame)*, *altın gerdanlık*, *mücevherli gerdanlık*, ayrıca el-Âdil'in yakın adamlarının her biri için altından yapılmış *kılıçlar*, başlarında beyaz zemin üzerinde siyah yazıyla Halifenin adının yazılı dokumaların bulunduğu *altın eyerli kır atlar*. Halifenin elçisi Suhreverdi, el-Âdil'in yanında bulunan oğulları Melik Eşref ile Melik Muazzam'a ve vezir Safiyyüddin b. Şükr'e bu hediyelerden siyah sarık ile siyah elbiseyi bizzat giydirmiştir. *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.114-115; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.80a; Makrizî, el-Âdil'in Halife'den Mısır, Şam, Şark ve Ahlat memleketlerindeki hükümlerinin tanınması için taklid ve teşrif istemek üzere elçi göndermesi dolayısıyla Halifenin buna karşılık verdiğini ifade eder. *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 167-168; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s.63-65; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 149.

Kâdı el-E'az İbnü'l-Fahredden b. Şükr yardımcısı olacaktı. El-Melik el-Muazzam Şerefeddin İsa Dımaşk'ta oturacak ve Şam (Suriye) vilayetlerinde oldukça geniş bir bölgeye hükmedecekti. Bunlar arasında Hıms'tan el-Ariş'e, Ğûr ülkesinden (Ürdün) sahil şeridine uzanan ve içine Filistin, Kudüs, Kerek, Şevbek Sarhad ve daha bir çok şehirler bulunuyordu. Melik el-Eşref Muzaffereddin Ebi'l-Feth Musa'ya ise şark memleketleri denen el-Cezire, Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgeleri *iktâ* edilmişti. El-Eşref, 598/1201-1202'de Urfa'ya gönderilmiş ve o zamandan itibaren sınırlarını genişletmeye gayret etmişti. El-Melik el-Evhad Necmeddin Eyyüb ise Meyyafarikin'e gönderilmekle birlikte sonradan Ahlat'a da sahip olmuş ve bu bölgelere yerleşmişti⁵⁷³.

Musul Atabegliği ile Eyyubiler arasında 601/1204 yılında Sincar'ın doğrudan Eyyubi *tâbiyeti* altına girmesi nedeniyle meydana gelen savaşta Atabeglik kuvvetleri mağlup olmuş, savaş sonunda yapılan antlaşma ile Musul Atabegliği kazandığı toprakları terketmek zorunda kalmıştı. Bununla birlikte her iki devlet arasındaki ilişkiler, zamanla dostane bir seyir kazanmıştı. Bu arada 605/1208-1209 yılında Atabeg Nureddin Arslanşah'ın kızı el-Âdil'in oğlu ile evlendirilerek Atabeglik hanedanıyla sıhriyet kuruldu⁵⁷⁴. Bu suretle Zengi ve Eyyubî hanedanları arasında bir akrabalık teessüs etti. İki hanedan ve devlet arasındaki bu yakınlaşma siyasi ve askerî alanlara da yansdı ve 606/1209-1210 yılında iki devlet arasında bir ittifak kuruldu.

⁵⁷³ İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 67-69.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Esîr, bu evlilikten bahsetmekle birlikte gelin ve damadın isimlerini vermez.; Zetterstéen, "Nureddin Arslanşah", İA. Bununla birlikte bu evlilikten bahseden bir incelemede aynı tarihte Nureddin Arslanşah'ın kızkardeşi Türkan Hatun ile el-Âdil'in oğlu el-Eşref'in evlendikleri belirtilmektedir. Bkz. Douglas Patton,

İttifak, esasen Atabeg Nureddin Arslanşah'ın önerisiyle yapılmıştı ve kuzenleri olan Sincar ve Ceziretu İbn-i Ömer hakimlerinin ülkelerini ellerinden almaya ve paylaşmaya yönelikti. El-Âdil için bu beklenilmeyen çok cazip bir teklif idi. Öteden beri dış geçiremediği el-Cezire hükümdarlarına bu suretle tam bir hakimiyet kabul ettirebilir, el-Cezire şehirlerinde otoritesini resmen ve fiilen yerleştirebilirdi. Üstelik Musul'a da böylece sahip olabilirdi. Bu yüzden düşünmeden Atabeg Nureddin Arslanşah'ın teklifini kabul etti. Ayrıca da el-Cezire'de hakim olacağı toprakları damadı olan Atabegin oğluna vereceğini bildirdi. El-Âdil'in (ismi belirtilmeyen) oğlu (el-Evhad ?) bu toprakları idare edecek ve kayınpederi Atabeg Nureddin Arslanşah'a *tâbi* olacaktı. Yapılan anlaşmaya göre el-Âdil, Kutbeddin Muhammed'in hakim olduğu Sincar ve bağlı yerleri alacak, Atabeg Nureddin Arslanşah ise Ceziretu İbn-i Ömer ve bağlı yerlere sahip olacaktı. İki hükümdar arasında bu şartlar çerçevesinde yemin metni imzalandı. Bununla birlikte Atabeg Nureddin Arslanşah'ın dünürü el-Âdil ile kuzenlerinin topraklarına yönelik böyle bir paylaşım anlaşması yapması, Atabegi meşgul etmek suretiyle kendileriyle uğraşamamasını temin etmek isteyen ve bunda da başarılı olan vezirlerden bazılarının girişimleri sayesinde gerçekleşmişti. Yapılan anlaşmaya Atabeg Nureddin'den daha fazla sevinen el-Âdil, Gürcüler'in Ahlat üzerine hücumunu püskürtmek gerekçesiyle Eyyüboğullarının emrindeki askerlerle Fırat'ı geçtiği zaman Gürcülerin Ahlat'tan uzaklaştığını öğrendi. Bunun üzerine yönünü Musul Atabegliği arazisine çeviren el-Âdil, Harran'da iken kendisine katılan Âmid ve Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı es-Salih Mahmud'un yanısıra el-Cezire ve Diyâr-ı Bekr'de bulunan oğullarını da yanına

"Badr al-din Lu'lu and Establishment of A Mamluk Government in Mosul", **SI**, 74, (1991), s.79-103.

alarak hiç vakit kaybetmeden doğuya hareket etti. El-Âdil, komuta ettiği Şam, Mısır, Diyâr-ı Bekr ve el-Cezire askerleriyle doğruca Habur'a gelerek burayı kısa sürede ele geçirdi. Sonra da Nusaybin üzerine yürüdü ve burayı da zaptetti. Son olarak Sincar önlerine geldi ve mancınıklar kurdurarak şehri kuşatma altına aldı. Sincar'ın etrafındaki ağaçları, hurmalıkları kestirdi; bahçe ve bostanları tahrip etti. Şehir hakimi Kutbeddin Muhammed, başka bir şehir karşılığında Sincar'ı el-Âdil'e teslim etmeği düşündüyse de babasının azatlı kölelerinden Ahmed b. Yarınkuş'un* itirazı üzerine şehri müdafaaya karar verdi. Kutbeddin Muhammed, yardım istemek üzere oğlunu Atabeg Nureddin'e ve Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü'ye göndererek yardım ve şefaathçi olmalarını istedi (606/1209-1210)⁵⁷⁵.

* Emir Ebu'l-Abbas Nâsırüddin Ahmed b. emir Mücahidüddin Yarınkuş b. Abdullah el-İmâdî. Babası Yarınkuş, Sincar hakimi İmâdeddin Zengi'nin kölelerinden idi. Ahmed, Sincar'da dünyaya gelmişti. Kutbeddin Muhammed'in *üstâdiüddârı* oldu. Mükemmel bir emir, fazıl bir şair, iyi ahlaklı geçim ehli, mal ve mülk sahibi idi. Sincar'da kendisine ait pekçok mülkü vardı. Büyük şan, şeref ve itibara sahipti. Daha sonraları efendisi Kutbeddin Muhammed, ona karşı tutumunu değiştirip bütün malarını alarak yakalatmış aç ve susuz bırakmak suretiyle işkence yapmış ve nihayet 615/1218 tarihinde ölünceye dek hapiste tutmuştur. Ahmed, daha önce Halep hakimi el-Melik ez-Zahir'in hizmetine girerek bir süre Haleb'te Derbül-udûl'da oturduktan sonra yeniden Sincar'a dönmüştü. Bkz., İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme), s. 189-192.

⁵⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 284 vd. ;türkçe terc., s.241-242; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.196-197; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 160; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.492; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 398; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 118; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.85b ; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s. 111; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 170; İbnü'l-Furât'ın kaydına göre Kutbeddin Muhammed, Sincar'ı kuşatan el-Âdil'e kadınlarını göndermiş, onlarda el-Âdil'den Sincar'ı Kutbeddin'in elinde bırakmasını rica

Öte yandan el-Âdil'in hesapta olmayan Habur ve Nusaybin'i süratli bir harekât neticesinde alması üzerine Musul'da bulunan Atabeg Nureddin Arslanşah, el-Âdil'in hareketini ve şu anda Sincar'ı kuşatmakta olduğunu ve Musul'un çok yakınlarına geldiğini öğrendiğinde, aralarında anlaşma ve akrabalık olmasına rağmen, telaşa kapıldı. İttifak, ihtilafa dönüştü. Devlet erkânıyla durumu müzakere ettiyse⁵⁷⁶ de aralarındaki anlaşma gereğince bir Musul birliğini oğlu el-Kahir

etmişler ancak el-Âdil bu teklifi kabul etmediği gibi kadınları tutuklatmıştır. Bunun üzerine Kutbeddin Muhammed, El-Âdil'in isteğine uyararak Seruc ve Harran ile bağlı köylerini alması karşılığında Sincar'ı teslim karar vermiştir. Bunun üzerine el-Âdil kadınları serbest bırakmış ve el-Âdil'in sancağı da Sincar surlarına çekilmiştir. Kadınlar Sincar'a girince kapıları kapattıran Kutbeddin, el-Âdil'in sancaklarını da kırdırmış, sonra da el-Âdil'e şöyle haber göndermiştir: "İhanetse, ihanet! (Bunun) sebebi daha zalimdir!" , *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 86-87, 89-90; Kürd Ali, *Hıtatü's-Şam*, II, s. 77; Özbek, *Selçuklu-Eyyubi İlişkileri*, s.99; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 138-139; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 103-104; Şeşen, "Eyyubiler", **DGBİT**, s.347-348; M.M. İbrahim, *Sincar*, s.74-76.

⁵⁷⁶ Atabeg Nureddin Arslanşah ile Atabeglik ileri gelenlerinin yaptığı müzakerede çeşitli görüşler ileri sürüldü. Bu görüşlerden biri Atabeg ile el-Âdil arasında yapılan ittifaktan habersiz olduğu anlaşılan vezirlerden birine aitti. Bu vezir, durumun vehametini ve yapılan tedbirsizliği öne çıkararak yapılacak muhtemel bir muhasara dolayısıyla erzak ve cephane depo edilmesini, asker toplanmasını tavsiye etti. Anlaşmadan haberdar edilince bu kez Atabegi bu ittifak dolayısıyla kınamaktan çekinmedi ve ona şöyle seslendi: "Sen hangi görüşe dayanarak, senden çok daha güçlü, askerleri çok daha fazla ve ülkesi senden bir hayli uzakta bulunan bir düşmanına böyle yaklaşıp anlaşma yaparsın. Böyle bir düşmanın, senin üzerine yürümek isteyebileceğini bilmen gerekir. Sen her türlü hazırlığını tamamen bitirdikten sonra düşmanın sana ulaşmalıydı. Sonra aranızda yapılan anlaşmaya göre o, kendisine ayrılan yerlere derhal sahip olup gayet meşakkatsiz ve yorulmadan buraları ele geçirebilir, sen ise Musul'dan ayrılıp hemen yanı başında bulunan Ceziretu ibn Ömer'e dahi gidemezsin. O sana verdiği sözde duracak bile olsa sen

İzzeddin Mesud komutasında el-Âdil'e yardıma göndermeye hazırlandı. Öte yandan el-Âdil, Muzafferüddin Gökbörü'nün şefaati olma girişimini reddetti. El-Âdil, bölgede en güçlü hükümdarlık olan Musul Atabegiyile yaptığı ittifaka olan güveni dolayısıyla Sincar kuşatmasından vazgeçmek niyetinde değildi. Muzafferüddin Gökbörü ise aralarındaki sithriyyet dolayısıyla –Muzafferüddin Gökbörü, el-Âdil'in kızkardeşi Rabia Hatun ile evli idi. Nikahları Salahaddin zamanında Harran'da gerçekleşmişti- el-Âdil'in, şfaat girişimin kabul edeceğini umuyordu. El-Âdil'in şfaat girişimini kabul etmemesi üzerine, bir müddetten beri muhalif tavır aldığı Musul Atabegine elçi gönderdi. Bu, Nureddin Arslanşah'ın hiç hesap etmediği bir gelişmeydi. Muzafferüddin, el-Âdil'in Sincar'ı ele geçirdikten sonra Musul'a ve ardından da Erbil'e yürüyeceğini düşünüyordu. Muzafferüddin Gökbörü, vezirini bir gece Musul'a gönderdi. Vezir, Dicle nehrini Atabegliğe ait saltanat kayığıyla geçerek Nureddin Arslanşah ile görüştü. Efendisi Muzafferüddin Gökbörü'nün mektubunu

asla Musul'dan bir yere ayrılmamalısın. O Şam'a da gidebilir. böyle olsa bile, Ahlat, Diyâr-ı Bekr ve el-Cezire (Mezopotamya)'nin büyük bir kısmında evlatları hakimdir. Dolayısıyla senin Musul'dan ayrılman halinde derhal seninle Musul arasına girip burayı elinden alabilirler. Sen ise başkası ile amcanın oğlu aleyhinde anlaşma yapıp düşmanını güçlendirmiş bulunuyorsun, hatta böyle bir anlaşmayı prensip haline getirdiğin de görülmektedir. Ama artık her şey olup bitmiştir. Aranızda kararlaştırdığınız hususlara riayet edip anlaşmaya uyman gerekir. Bu anlaşmaya uymadığın takdirde senin bu vefasızlığını delil göstererek işe senden başlayabilir". Görüldüğü gibi bir devlet başkanının bulunduğu bir mecliste ona hitaben yapılan bu konuşma oldukça sert ifadeler içermesi bakımından ilginç bir konuşmadır. Fakat aynı zamanda Atabeglik Devletinde yönetim katında mevcut demokrat yapının, yönetimde gösterilen zaaf yada yapılan yanlışlıkların giderilmesinde işleyen bir sistem olarak kabul edildiğini de gösterir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 242; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 88-89.

sundu. Gökbörü, mektubunda Atabeg Nureddin'e el-Âdil'e karşı işbirliği teklif ediyordu. Atabeg Nureddin, Gökbörü'nün teklifini kabul etti. Atabeg ve Gökbörü'nün elçisi anlaşma yaptılar ve yemin ettiler. Elçi, anlaşma imzalandıktan sonra aynı gece Erbil'e dönerek durumu efendisine bildirdi. Muzafferüddin Gökbörü de Erbil askerlerinin yanına Şehrizor birliklerini de ilave ederek Musul'a hareket etti. Bu arada Atabeg Nureddin Arslanşah, ordusu için Musul dışında karargâh kurmuştu. Muzafferüddin Gökbörü ordusuyla gelerek Musul ordusuyla birleşti. İki hükümdar, güçlerini birleştirmelerine rağmen el-Âdil üzerine yürümekten çekindiler. Haleb hakimi el-Melik ez-Zahir Gazi ile Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhusrev'e de elçi göndererek el-Âdil'e karşı ittifak önerdiler. Ayrıca Erzurum meliki Muğisüddin Tuğrulşah'ı da ittifaka dahil etmek istediler. Gürcüler'den de Ahlat'a saldırılarını isteyerek Adil'in buradaki oğlu el-Evhad'i meşgul ve Eyyubi kuvvetlerini bölmelerini istediler⁵⁷⁷. el-Melik ez-Zahir, görünüşte askerleriyle birlikte

⁵⁷⁷ Musul Atabegliğinin Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhusrev'e yardım için başvurup ittifak teklif etmesinde bu hükümdarın Anadolu Selçuklu Devletinde güçlü bir konuma gelmesinden ve bu münasebetle daha kısa bir zaman önce Harput Artuklu hükümdarı Nizameddin Ebu Bekir'in, Hısn-ı Keyfâ Artukluları ve Eyyubiler'e karşı ondan yardım istemesi üzerine Gıyaseddin'in bölgeye asker sevketmesi ve bu suretle Harput'un istiklalini sağlaması etkili olmuştur. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 170-171; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 161; Bar Hebraeus, bu sırada Selçuklu Sultanı olarak İzzeddin Keykavus'u işaret ediyor. Bkz. *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.492 ; İbn Kesîr'de, Ebû Şâme'den naklen, Musul, Erbil, Sincar, Haleb, Anadolu Selçukluları'nın Adil'e karşı oluşturduğu ittifak münasebetiyle bu ülkelerde Selçuklu sultanı adına *hutbe* okutulmasının kararlaştırıldığı ve Gürcüler ile de işbirliği yapıldığı kaydı vardır. Nitekim Gürcülerin bu anlaşmaya uygun olarak Ahlat'a saldırdıklarını söyleyen müellif, Gürcü kralı Ivan'ın esir düşmesi üzerine Evhad tarafından kurtuluşu için talep edilen şartların

amcasının hizmetine katılmıştı ancak daha önce Mardin meselesi sırasında sulhte aracılık yapması üzerine kendisine geçen Kuradî kasabası amcası tarafından geri alınınca, Atabeg Nureddin Arslanşah'ın teklifini kabul etti. Zahir, bu hususta kardeşi el-Melik el-Müeyyed Necmeddin Mesud'un tavsiyesine uyarak Kâtibi Nizameddin Muhammed b. el-Hüseyin'i, Musul elçisi imiş gibi amcasına türlü hediyelerle göndererek Sincar için şefaet girişiminde bulunmadan evvel Haleb fukahâsının reyini aldı. Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhusrev'in de el-Cezire'de hükmünün kabul edilmesi fırsatını sağlayacak bu teklife sıcak bakacağı belliydi⁵⁷⁸.

Anılan hükümdarlar derhal bu teklife olumlu cevap verdiler ve el-Âdil üzerine yürümeğe hazır olduklarını bildirdiler. Atabeg Nureddin ile Muzafferüddin Gökbörü, bu gelişmeler üzerine Kutbeddin Muhammed'in de ricasıyla el-Âdil'den Sincar'ı kuşatmaktan vazgeçmesini aksi halde müttefik hükümdarların ordularıyla üzerine yürüyeceklerini bildirdiler. El-Âdil bu ültimatoma ses çıkarmadan kuşatmayı

yerine getirilmesiyle serbest bırakıldığını kaydeder. İbni-Kesîr, kurtulması için Gürcü Kıralları İvan'ın 200,000 dinar kurtuluş akçesi ödemek; Gürcülerin elindeki 2000 Müslüman esiri serbest bırakmak; Ahlat'a sınır olan 21 kaleyi teslim etmek; ayrıca kızını Evhad'ın kardeşi Eşref Musa ile evlendirmek gibi şartları yerine getirdiğini belirtir. *el-Bidâye*, XIII, s.56-57, terc. XIII, s.149-150; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s.90-92; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.277, 287; G. Ögün, *Begteginliler*, s.104; M.M. İbrahim, *Sincar*, s.77-78.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 161; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 92. El-Âdil'in Sincar'ı kuşatması üzerine, Erbil ve Musul hakimlerinin müttefik ve metbû' olarak Selçuklu sultanını kabul etmeleri hususunda yanılığa düşen araştırmacılardan biri de C. Alptekin'dir. Alptekin, 1210 yılında Muzafferüddin'in Musul'la el-Âdil'e karşı anlaşmak üzere Musul'a girdiği vakit, Konya Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavûs'a ittifak önerdiğini kaydeder. Oysa bu

sürdürdü. Atabeg Nureddin, babası zamanında olduğu gibi bu kritik zamanda Abbasi Halifesi'nden de yardım istemişti. Musul Atabegi, Halife en-Nâsır Lidinillah'a bir elçi göndererek ondan el-Âdil ile aralarında aracı olmasını ve el-Âdil'i Sincar'dan vazgeçirtmesini rica etmişti. Halife, ötedenberi olduğu gibi bu kez de Musul Atabeginin ricasını kırmadı ve *Üstadiiddârı* Bahaeddin Ebu Nasr Hibetullah b. el-Mübarek b. ed-Dahhak ile Hadim Akbaş'ı elçi olarak el-Âdil'e gönderdi. Halifelik elçileri önce Musul'a geldiler, ardından da Sincar'a geçerek Halife'nin barış yapılması ricasını el-Âdil'e iletiler. Bu arada el-Melik Zahir, ordusuyla Haleb'ten çıkarak Bankûsâ**da karargâh kurdu. Ayrıca kardeşleri el-melik el-Müeyyed Necmeddin Mesud ile Nizameddin Muhammed te amcalarına pekçok güzel hediyelerle birlikte elçiler göndererek Sincar'ı bırakmalarını aksi halde kendilerine bağlı beşyüz süvariden oluşan Haleb askerleri ile kendisinden ayrılıp Haleb'e yada Musul'a gideceklerini bildirdiler. Ayrıca da el-Âdil'in safında bulunan Hama hakimi Melik Mansur ile Hıms hakimi el-Melik el-Mücahid Esedüddin'e gelişmeleri haber verdiler. Buna rağmen el-Âdil, el-Müeyyed ile Nizameddin'e tepki gösterdi. Bunun üzerine bu iki komutan Haleb askerlerine ordudan ayrılmasını emrettiler. Haleb askerleri ayrılınca el-Âdil'in ordusunda işler karıştı. Bu sırada Musul askerleri de Sincar yakınlarına hareket etmişti.

Sincar'ı kuşatmakta olan el-Âdil, etrafında bir yandan askerî bir çemberin oluşturulmaya başlanması, bir yandan Halifenin ricası, bir yandan kuşatmanın uzaması ve bir yandan da ordu içinde Sincarlılar lehine temayül başlaması –el-Melik Mücahid ile Esedüddin kıtlık tehlikesiyle karşılaşan Sincarlılara koyun ve başka

tarihte Selçuklu Sultanı'nın Gıyâseddin Keyhusrev olduğu bilinmektedir. Bkz. C. Alptekin, "Erbil Atabegliği (Begteginliler)", *DGBİT*, s.78.

yiyecekler gönderiyordu- nedeniyle Sincar önünden çekilmeye karar verdi. Ancak bir anlaşma yapmayı ihmal etmedi. Yapılan antlaşmada el-Âdil Sincar'ı kuşatmaktan vazgeçecek ancak daha önce ele geçirdiği Habur, Nusaybin gibi yerlerdeki hakimiyeti tanınacaktı. Taraflar, antlaşmaya sadık kalacaklarına dair ant içtiler. Bu antlaşmada yer alan bir başka dikkat çekici madde daha vardı. Bu maddeye göre antlaşmaya imza koyan taraflar arasında bir saldırmazlık söz konusu olacaktı ve taraflardan biri antlaşmayı bozması halinde birlik halinde üzerine yürünecekti. Antlaşma imzalandıktan sonra el-Âdil Harran'a gitti. Onun gidişini takip eden Musul elçisi İmâdeddin b. Yunus durumu bildirince Atabeg Nureddin Arslanşah Musul'a, Muzafferüddin Gökbörü Erbil'e döndüler. Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhusrev ile Haleb hakimi el-Melikü'z-Zahir Gazi de Sincar kırımının çözülmesi üzerine memleketlerinde kaldılar (606/1209-1210)⁵⁷⁹. El-Âdil Sincar'dan ayrılınca Kutbeddin Muhammed te Nusaybin ve Habur'a yeniden sahip oldu⁵⁸⁰. Bu arada

* Bankûsâ, Haleb kuzeyinde bir dağ. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s.331.

⁵⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s.243-244;ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.197; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.161; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.118; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s.170-171; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s.93-94; Özbek, *Selçuklu-Eyyubi İlişkileri*, s.99'da, Âdil'in, "Nureddin'le anlaşır Habur ve Nusaybin'i ele geçirdikten sonra anlaşma şartlarında olmayan Sincar üzerine yürüdüğünü" söylüyorsa da bu doğru olmayıp esasen Sincar'ın Âdil'in payına düşen yerler arasında olduğunu Nureddinle yaptığı anlaşma gereğince buraya yürüdüğünü İbnü'l-Esîr, (s.XII/241'de) kaydediyor. Ayrıca Özbek, el-Âdil'in kuşatmayı kaldırırken yaptığı ve elde ettiği yerlerin elinde kalmasını muhtevi anlaşmadan söz etmez. Aynı yer.; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s.139-140; G. Öğün, *Begteginliler*, s.104-405; Şeşen, "Eyyubiler", **DGBİT**, s.348; Zetterstéen, "Nureddin Arslanşah", **İA**, M.M. İbrahim, *Sincar*, s.78-80.

⁵⁸⁰ Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.118.

Anadolu Selçukluları, böylece, Artukluları, Eyyubiler'i ve Zengiler'i himayelerine alarak ananevi şarkta yayılma siyasetlerini tekrar tatbika koyuldular. Selçuklu Sultanı adına bölge hükümdarları *hutbe* okutup *sikke* bastırdılar. Nitekim Nasıreddin Mahmud adına Amid'te 1217 yılında basılan sikkeler üzerinde I.İzzeddin Keykâvus'in ismi de *methû* sultan olarak konmuştu⁵⁸¹.

Görüldüğü gibi Eyyubi hükümdarı el-Âdil, hiç beklemediği bir anda karşısına çıkan teklifleri (oğlunu Musul Atabeginin kızı ile evlendirme ve Atabegin önerisiyle Kuzey Irak'ı paylaşma) değerlendirerek ülkesini genişletmek ve hakimiyetini yaymak maksadıyla çıktığı Kuzey Irak seferinden, isteklerinin ancak bir kısmını gerçekleştirmiş olarak döndü. Dikkati çeken bir nokta ise Kuzey Irak'a yapılacak bir askeri harekatta bölge hakimleri şu yada bu sebeple buradaki statükonun korunması hususunda doğudan batıya, kuzeyden güneye bir birlik oluşturarak Kuzey Irak'a kasteden silahlı güce karşı direnme ve karşı koyma eğilimi taşımalarıdır. Bunun örneği daha önce Salahaddin Eyyubi'ye karşı oluşturulan ittifaklarla görüldüğü gibi son olarak el-Âdil'in Sincar'ı kuşatması sırasında görüldü. Öte yandan bölgedeki mahalli hükümdarların sürekli değişen siyasi ilişkileri de bölgenin siyasi coğrafyasını da doğrudan etkilemekte, yapılan antlaşmalar kısa sürede yerini yenilerine bırakmakta, bu da bölgenin siyasi hayatını olduğu kadar sosyal ve ekonomik yaşamını da etkilemekteydi. Nitekim Ceziretu İbn-i Ömer'de meydana gelen karışıklıklar bu duruma bir örnek olarak ileri sürülebilir.

Musul Atabegi Nureddin Arslanşah ise el-Âdil'i tedbirsiz bir şekilde Kuzey Irak'a davet etmenin ne denli ciddi bir hata olduğunu geç te olsa farkederek ülkesini

⁵⁸¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 161; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.176.

ve iktidarını kaybetme tehlikesini son anda oluşturduğu ittifak sayesinde önledi. Bunun için askerî ve diplomatik yolları kullandı. İttifak teklifi esasen uzun zamandan beri Musul'a muhalefet eden Erbil hakmi Muzafferüddin Gökbörü'den gelmişti, ancak ittifak genişletilerek içine Anadolu Selçuklu Sultanlığı ile Haleb Eyyubi Melikliği de dahil edildi. Halife'nin de katıldığı el-Âdil'i barışa zorlama girişimi başarıyla sonuçlandı ve el-Âdil'in Sincar önünden ayrılması ile Musul ve Erbil hükümdarları rahat bir nefes aldılar. Ancak el-Âdil elini el-Cezire'den tamamen çekmemişti. Gittiği Harran'dan her an yeni bir tehditte bulunabilirdi. İbnü'l-Adim, bu durumun farkında olan el-Cezire ve Doğu Anadolu (şark) hükümdarlarının, Haleb hakimi ez-Zahir Gazi'den tavassutta bulunarak amcası ile aralarında sulhün sağlanması ve Müslümanların ittifak halinin korunması hususunda ricada bulunduklarını kaydeder⁵⁸².

Bununla birlikte Musul Atabegi Nureddin Arslanşah ile Muzafferüddin Gökbörü arasında dostluğun bir tezahürü olarak sıhrî bağ kuruldu. Nureddin Arslanşah'ın oğulları İzzeddin Mesud ile İmadeddin Zengi, Muzafferüddin Gökbörü'nün, Eyyubi prensesi Rabia Hatun'dan doğma iki kızıyla evlendirildi⁵⁸³.

Ertesi yıl bu kez Haleb hakimi el-Melik ez-Zahir, Musullular'a mektup göndererek amcası el-Âdil'e karşı yardım istedi. El-Melik ez-Zahir, 607/1210-1211 yılında amcasının Haleb'i elinden alacağını öğrenince Haleb dışına çıkarak karargâh kurdu. Amcasının Fırat nehrini geçmesine mani olmak maksadıyla nehir geçişlerini tutmak istiyordu. Bunun için yardım talep ettiği Musul'dan diğer beldelerden olumlu

⁵⁸² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 162.

⁵⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 244; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.493; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 94; "Kök-Böri", İA; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 105.

cevap geldi. Bu gelişmeleri öğrenen el-Âdil de Dımaşk'ta kalarak işlerini düzenlemeye devam etti ve askerlerine memleketlerine gitmeleri için müsaade etti⁵⁸⁴.

Doğal Âfetler ve Orta Doğu'daki Tesiri

Orta Doğu'nun tabii olaylar tarihi, esasen bölge insanlarını etkileyen önemli etkenler olarak, incelenmesi gereken bir olgudur. İmkanlarımız ölçüsünde kaynakların naklettiği doğal afetlere ilişkin değerlendirmeleri ele almayı uygun buluyoruz. Daha önce de sel felaketleri, deprem, kuraklık, hastalık gibi afetlerden bahsedilmişti. Şimdi bunlara bu dönemde bir yenisi daha eklendi: Çekirge istilası. Süryani Mihail'in nakline göre 1185 yılından itibaren bölgede görülmeye başlayan çekirge sürüleri, kuraklık zamanlarında ortaya çıkarak diğer etkenlerle birlikte kıtlığa sebep olan önemli bir faktör olmuşlardı. Yaklaşık on yıl devam eden bu afet dolayısıyla Orta-Doğu'da Mısır'dan İran ve Karadeniz kıyılarına kadar her yerde mahsullerde büyük tahribat olmuş, bağlar, bahçeler ve tarlalardaki hububat mahvolmuş, açlık ve kıtlık boy göstermişti. Malatya'da buğdayın büyük "qephiza"sı 16 *dinar-ı sultanîye* satılıyordu. Müellifin kaydına göre açlık yüzünden insanlar ölülerin etini yemeğe başlamış ve çocuklarını satmak zorunda kalmışlardı. Müellif, Düneysir'de 22,000 kız ve erkek çocuğun satıldığını bunların kâmilen Babilon'a (Bağdad) götürülerek köle edildiğini kaydeder. Ayrıca, 1,200 yılında Mısır'da da kuraklık yüzünden Nil'in çekilmesi ve ardından gelen kıtlık ve veba dolayısıyla açlık içinde perişan olan insanlar ölü eti yemeğe başlamışlardır. Mısır'daki kıtlık ve

⁵⁸⁴ İbnü'l-Furât, *Tarihü İbni'l-Furât*, IV/2, s. 104.

hastalık dolayısıyla insanlar memleketlerini terketmişler ve Mağrib'e, Hicaz'a, Yemen'e, Şam'a ve Irak'a göçmüşlerdi⁵⁸⁵.

Öte yandan H. 597/1200-1201 yılı içerisinde Orta Doğu'da meydana gelen depremler, büyük bir alanda tahribata sebep olmuştur. Depremlerin meydana geldiği bölgeler arasında Musul, Ceziretu İbn-i Ömer, Suriye şehirleri, Mısır ve Anadolu'nun muhtelif beldeleri bulunuyordu. Bu depremlerde en büyük tahribatı Suriye'deki Dımaşk, Hama ve Hıms şehirleri gördü. Busrâ'daki bir köy tamamen yerin dibine geçti. Sahilde de pek çok tahribat oldu. Trablus, Sûr, Akkâ Nablus ve diğer bazı kaleler depremden zarar gördüler⁵⁸⁶.

Yine H. 600/1203-1204 yılı içinde yeni bir deprem dalgası Orta Doğu'da pek çok kentin yerle bir olmasına ve sayısız insanın ölümüne yol açmıştı. Bu

⁵⁸⁵ Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, II, s.291; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.474; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II,s. 477; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 106; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s. 105; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 99; Yine bu kıtlık yüzünden vuku bulan ölümler ve fiyatlar konusunda Makrizî'nin Mısır 'daki gelişmeler hakkında verdiği malumatlar dikkat çekicidir. Bkz. Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 130. Ayrıca Mısır'ın açlık tarihi hakkında bir eser kaleme alan Makrizî'nin bu konudaki kayıtları için bkz. ayn. mlf., *İğâsetü'l-ümme fî Kesfi'l-ğumme ev Tarihu Mecâ'ât fî Mısır*, Humus (t.y).

⁵⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 147-148; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.474-475; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II,s. 478; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 106; Zehebî, Mısır'da vahşi hayvanların dahi beldelere hücum etmesine neden olan bu felaketler yüzünden yalnızca Kahire'den günde 500 cenazenin çıktığını ve iki yıl için de ölü sayısının 111,000'i bulduğunu ve bunun "Kalemu'l-Haşriyye" adlı bu işlere bakmakla görevli divan tarafından tescil edildiğini kaydeder. *Düveli'l-İslâm*, s. 106; İbn Kesîr, ölü sayısını abartarak 220,000'e çıkarır. *el-Bidâye*, XIII, s. 104, (terc.); Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 156 vd.

depremlerden Mısır, Suriye, el-Cezire, Azerbaycan, Anadolu, Sicilya ve Kıbrıs adaları etkilendi. El-Cezire bölgesi ve bu arada Musul'da da tahribata yol açan depremlerden en çok Suriye kentleri zarar görmüştü. Sur kentinin surları bu depremler sırasında yıkılmıştı. Ölü sayısı ise Sıbt'a göre 1,000,000'dan fazla idi⁵⁸⁷.

Yine 26 Receb 604/15 Şubat 1208 tarihinde sabahın erken saatlerinde Musul'da da hissedilen bir deprem meydana geldiyse de bu hafif şiddette bir depremdi. Bu sarsıntı sırasında Musul'da bulunduğunu söyleyen İbnü'l-Esîr, yıkılan yerler yada ölen insanların olup olmadığı hakkında bir şey söylemez⁵⁸⁸.

I.Nureddin Arslanşah'ın Kişiliği ve Ölümü (1211)

Güçlü, kudretli, cesur bir hükümdar olan Atabeg I.Nureddin Arslanşah, halka gösterdiği merhamet ve adalet dolayısıyla sevilen ancak hiddeti yüzünden korkulan bir hükümdardı. Kardeşi Alaaddin'i hapse attırmış⁵⁸⁹, ölünceye kadar bırakmamıştı. Musul'a Serâc adlı zalim birini vali tayin etmiş, bu adam "harsı ve nesli" yok etmişti⁵⁹⁰. Haksızlık ve zulüm karşısında şiddetli tepki gösterir, bu türlü eylemlere izin vermezdi. Zarara uğrayanların zararını telafi ederdi. Kaynağa yansıdığı kadarıyla onun Musul'da zarara uğrayan ve malları elinden alınan bir tüccarın zararını nasıl

⁵⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 168; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.486; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s. 478, 510; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 111.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 234.

⁵⁸⁹ İbn Tağrıbirdî, I.Nureddin Arslanşah'ın İmâdeddin ismindeki bir kardeşini ölünceye dek hapiste tuttuğunu kaydediyorsa da bu İmâdeddin olmayıp, yukarıda belirtildiği şekilde Alaaddin Hurremşah olmalıdır. *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 178.

⁵⁹⁰ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.494; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 119; Zehebî, *Düvelî'l-İslâm*, s. 113; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 150,

karşıladığını ve tüccarlar aleyhine uygulanan gümrük vergisini nasıl değiştirdiğini yukarıda gördük. Yine onun, Musul'da oğlu ölen bir kadının, oğlundan miras kalan malların ve iki kölenin akibeti hakkında Atabeglik Kâtibi ve İbnü'l-Esîr'in ağabeyi Mecdeddin Ebu's-Saâdat ile birlikte nasıl sonuçlandığını İbnü'l-Esîr nakletmektedir. Mecdettin Ebu's-Saâdat İbnü'l-Esîr, "Onun hakkında iyilikten başka bir şey söyleyemem" diyerek Atabege olan hayranlığını ifade etmiştir⁵⁹¹.

Yine Atabeg Nureddin Arslanşah'ın iyiliklerinden ve adaletinden bahseden Mecdeddin Ebu's-Saadât İbnü'l-Esîr, başından geçen bir olayı anlatarak bu konuda bilgi verir. Mecdeddin Ebu's-Saâdat anlatıyor: "Seferlerinden birinde yanında bulunuyordum. Atabegin yanında *serdarı* vardı. (Bir gün) Bu serdarın çocuğunun Atabegin evinden kumaş çaldığı bildirildi. Evin anahtarları bu serdarda bulunuyordu. Atabeg, geceleyin beni çağırarak Musul'a bir mektup yazarak hırsızın elinin kesilmesini bildirmemi istedi. Ben, (yani Mecdeddin İbnü'l-Esîr) 'böyle bir mektubu gece yazmam' dedim. Ertesi gün görüştüğümde olanları öğrendim. (Atabeg bu konudaki emirnameyi yazmam için) iki üç kere talepte bulundu. Ben yazmaktan imtina ettim. Bunun üzerine beni çağırarak 'Niçin yazmıyorsun?' diye sordu. Ben de, 'Adetim, sizinle beraberdir. Ancak ben şeriata uymayan bir cezayı yazmam' dedim. Bunun üzerine bana 'O bir hırsız, şariat elinin kesilmesini gerektiriyor' dedi. Ben de 'Kesmek gerekmez, çünkü elinde anahtarlar vardı, ev korunmuyordu' deyince Atabeg de çocuğu affetti" demektedir⁵⁹².

(terc.); İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.24; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 178.

⁵⁹¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.24.

⁵⁹² İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.199; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s.

Atabeg Nureddin Arslanşah, yönetimde gösterdiği başarı sayesinde şahsi saygınlığının yanı sıra, kendisinden sonra da tekrarlanacağı gibi, Musul Atabeyliğinin kaybolan haşmetini, yerini ve namusunu iade etmişti. Nureddin Arslanşah zamanında bölgedeki etkinliği ve gücünden dolayı komşu hükümdarlar atacakları adımlarda Musul Atabegliğini hesap eder duruma gelmişlerdi⁵⁹³. Bununla birlikte İbnü'l-Esîr, 1199 yılında, fırsat varken Mardin'e sahip olmadığından ötürü, Nureddin Arslanşah'ın askerî ve siyasî stratejisini eksik bulmaktadır. Atabeg Nureddin Arslanşah, eğer isteseydi Mardin, Musul Atabegliğinin sınırlarına dahil olmuş olacak, Mardin Artukluları da daha erken bir dönemde tarihe karışacaktı. Adamları ona Mardin'e sahip olmasına engel olacak hiçbir kuvvetin kalmadığını hatırlatarak Mardin kalesine çıkmasını ve ülkeye hakim olmasını önermelerine karşın o, "İnsanların, benden yardım isteyenlere kötülük yaptığımı konuşmalarından Allah'a sığınırım" diyerek teklifi geri çevirmişti⁵⁹⁴. Oysa Nureddin Arslanşah, zaman zaman yardımlaştığı zaman zaman da bozduğu Mardin Artuklularını, babası İzzeddin Mesud'un denge politikasını takip ederek kendi hallerinde bıraktı. Üstelik Mardin Artuklularıyla aralarında akrabalık ilişkileri vardı. Üstelik Artuklu hükümdarı Musul Atabegliği aleyhinde bir harekette bulunmamıştı.

Atabeg Nureddin Arslanşah, ülkesinin sınırlarına yapılan tecavüzlere şiddetle karşılık verirken, başkalarının topraklarını kendi sınırları içine katmayı düşünmemiş, mevcut şartlarda dengeyi korumaya çalışmıştır. Nitekim, onun 1210 yılında sınırlarını genişletmek maksadıyla Eyyubi hükümdarı el-Âdil ile yaptığı anlaşmanın

⁵⁹³ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.494; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 399; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 109.

⁵⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 248; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 110.

kendisine pahalıya mal olacağını gördüğünde, bu türlü hareketlerden vazgeçerek yeniden denge politikasına dönmüştür. Atabeg, siyasi kudretini ülkesi sınırları içinde yerleştirmeye gayret etmiş, bunda da başarılı olmuştur. Bununla birlikte ülke işlerinde aceleciydi. Siyaset sahibi olmasına rağmen, sabırsız davranırdı. Bilhassa mülkünü genişletmek hususunda süratli hareket ederdi⁵⁹⁵. Bu özellikleri yüzünden el-Âdil tarafından dikkatle gözlenmekte, etrafına kendi adamlarını yerleştirerek hükümlan olduğu araziye daraltmaya çalışmaktaydı. Nitekim son Sincar kuşatmasına neden olan yakınlaşmayı el-Âdil'in nasıl değerlendirdiğini gördük. El-Âdil, bu yüzden Atabeg Nureddin öldüğü zaman "Herkesin korktuğu adam gitti!" diyerek onun hakkındaki kanaatlerini belli etmiştir⁵⁹⁶.

Fiziksel görünüm olarak orta boyda olup esmer tenliydi. Seyrek sakallı, güzel bir yüze sahipti⁵⁹⁷. Atabeg Nureddin Arslanşah, hanedanın *şâfiî* olan tek üyesiydi. Musul'da yaptırdığı *medrese*yi *şâfiî*lere tahsis etmişti⁵⁹⁸. Bu medresede 60 *fakîh* görevlendirilmiş olup medrese için bir çok *vakıf* kurdurmuştu. Atabeg Nureddin, medreseden başka hayır kurumu olarak *fakirler* ve *sîfiler* için *sadaka evleri* de yaptırmıştı.

Musul Atabegi Nureddin Arslanşah, ölümüne yakın bir tarihte el-Âdil'in kızı ile evlenmek istemiş ve bu iş için el-Âdil'e bir vekil göndererek kızı istetmiştir. El-Âdil'in de muvafakat etmesi üzerine, nikahın kıyılması için Atabeg bir vekilini,

⁵⁹⁵ İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 109.

⁵⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *Atabekkiye*, s.200; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 141.

⁵⁹⁷ Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 119; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s.109.

30,000 dinar *mehir*le el-Âdil'in yanına göndermiş, ancak vekil yolda iken Atabeg vefat etmişti. Atabegin vefatından haberi olmayan vekil ise nikahı kıymıştı⁵⁹⁹.

Atabegin Vasiyeti ve Ölümü

El-Melik el-Âdil Nureddin Ebu'l-Hâris Arslanşah, babası İzzeddin Mesud'un 30 Ağustos 1193'teki ölümünden itibaren Musul'da Atabeg olarak hüküm sürmekteydi. Saltanatı 17 yıl ve 11 ay boyunca kesintisiz bir şekilde devam eden Atabeg Nureddin Arslanşah, doktorların tam teşhis edemedikleri bir hastalığa yakalanmıştı. Kimine göre bütün vücudunu yaralar sarmış kimine göre ise yakalandığı hastalık mizacını bozmuştu. Bundan birkaç yıl önce Nusaybin'de iken ordusunda başgösteren ve pek çok değerli komutanını yitirmesine sebep olan hastalıkla münasebeti olduğu düşünülebilir ki bu muhtemelen kolera idi. Atabeg Nureddin Arslanşah, hastalığı ağırlaşınca, emirlerini, askerlerini, ayanı, âlim ve fâzılları ve dostlarının tamamını çağırarak daha önce *veliahd* ilan ettiği büyük oğlu el-Melik el-Kâhir İzzeddin Mesud'un kendisinden sonra yerine geçirilmesi için yemin aldı. *Memlûku* ve *üstâdüddârı* ve devletinin hakimi olan Bedreddin Lü'lü'e de siyasi dehası ve iyi niyeti dolayısıyla çocukların idari işlerine nezaret etmesi için emir verdi. Oğlu 17 yaşındaki el-Kâhir lakablı İzzeddin Mesud, akıl ve zeka bakımından kendisinde yöneticilik alâmetleri taşıyan bir gençti. Bu vasfı, başta

⁵⁹⁸ Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s. 113; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.61, terc. XIII, s. 157; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.24; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme), s.189; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 141.

⁵⁹⁹ İbn Kesîr, (Ebû Şame'den naklen) *el-Bidâye*, XIII, s.57, terc. XIII, s 150; İbnü'l-İmâd, (Ebû Şâme'den naklen) *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.24.

hocası ve *üstâdiiddârı* olan emir Bedreddin Ebi'l-Fezâil Lü'lü* olmak üzere devletin tüm ileri gelenleri tarafından kabul edilmekteydi. Atabeg Nureddin Arslanşah, büyük oğlu İzzeddin Mesud'u Musul Atabegliği tahtına varis kılarken küçük oğlu el-Melik el-Mansur İmadeddin Zengi'ye de Akr el-Humeydiyye ve Şûş kalelerini verdi. O, İzzeddin Mesud'un üzerinde topladığı hükümdarlık kabiliyetlerini gördüğünden, daha ölümünden birkaç yıl evvel onu *veliahd* olarak ilan etmiş, bu hususta devlet adamlarından, ordudan, emirlerden, alim ve fazılların ileri gelenlerden *yemin* almış, *ahd*i yenilemişti⁶⁰⁰. Atabeg Nureddin, oğullarına, idarecilik hususunda halka iyi davranmalarını, onların her türlü ihtiyaçlarını karşılamalarını ve çıkarlarını korumalarını, düşmana karşı ülkeyi muhafaza hususunda dikkatli olmalarını tenbih etti. Hastalığına rağmen dünyadan göçünceye kadar mülk ve siyasetin düzeniyle uğraşmaktan geri durmadı. Atabeg Nureddin, *veliahdlık* işini yola koyduktan sonra artan hastalığının tedavisi için doktor tavsiyesi ile Musul yakınlarındaki Ayn el-Kayyâra adıyla bilinen kaplıcaya (el-Hâmme)** gitti. Ancak hastalık iyileşme

* Bedreddin Lü'lü', Musul Atabegliğinin ileri gelen emirlerinden biri olup bu tarihten itibaren Atabeglik tarihinde adını sıkça duyuran kişidir. Onun 1233 yılında Musul'da istiklal ilan ettiği bilinmektedir. İbni Hallikân, "Bedreddin Lü'lü"ün Musul'da, Ramazan ayı sonlarında, 630 /1233 Haziran-Temmuz, istiklâlini ilan ettiğini ve bu tarihten itibaren Musul'da bağımsız olarak hüküm sürmeğe başladığını kaydeder. Bkz., *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 194.

⁶⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *Atabekîyye*, s.202; el-Hazrecî, *Tarihü Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.86a.

** Hâmme, (yada Hamme) şeklinde geçen bu kelime kaplıca anlamına gelmekte ve pek çok yerde bulunmaktadır. Ancak burada özel isim olarak Hâmmetu'l-ayni'l-hârre (sıcak su gözü) biçiminde kullanılmakta olup Aynu'l-Kayyâra adıyla bilinen ve hastaların şifa bulduğu kaplıcaya işaret edilmektedir. Bu kaplıca ise Musul'un kuzeyinde, Dicle kıyısında İs'ird (Siirt) ile Ceziretu İbn Ömer

belirtileri göstermedi, bilakis durumu daha da ağırlaştı. Atabegin durumu iyice ağırlaşınca yanında bulunan emir Bedreddin Lü'lü', Atabegi bir kayığa (*seyyâre*) bindirerek nehir yoluyla Musul'a getirdi. Ancak yolda iken Atabeg Nureddin Arslanşah vefat etti. Öldüğünde 38 yaşında idi (29 Receb 607 /16 Ocak 1211 Pazar)⁶⁰¹.

arasındadır. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.306. Burada ayrıca Süryanilere ait Mar Zina manastırı da bulunmaktadır. Bkz. Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.494.

⁶⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 248-250; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.197-198, 202; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.494; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 399; İbnü'l-Adîm'de Nureddin Arslanşah'ın ölümü 28 Receb'tedir. Aynı müellifin kaydına göre Atabegin vefat haberi Haleb'e ulaştığında Haleb hakimi el-Melik ez-Zahir, Atabegin vefatı dolayısıyla yas töreni düzenlemiş, Dâru'l-adl'de toplanan meclise katılan şehir büyükleri, fazıllar, vâizler ve şâirler Atabegi anarak hakkında konuşmalar yapmışlar, üzüntü ve kederlerini dile getirmişlerdir. Bu arada el-Âdil'in elçisi olarak Atabeg Nureddin Arslanşah'ın katına giden Ebu'l-Mehâmid İsmail b. Hâmid el-Kavsî'nin, Atabegin kendisine okuduğu Şerif Râdi'nin beyitlerini naklederek hükümdarlar arasındaki edebî atışmalara da örnek sunmaktadır. Beyitler ve diğer ayrıntılar için Bkz. *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme)s. 188; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 193-194; Ebu'l-Fidâ, Nureddin Arslanşah'ın öldüğü sırada yerine geçen oğlu Melik el-Kâhir İzzeddin Mesud'un on yaşında olduğunu kaydeder ki diğer kaynakların rivayetleri ile mukayese bu kaydın yanlışlığını ortaya kor. Melik Kâhir İzzeddin Mesud Atabeg olduğunda 17 yaşında idi. Bkz. *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 119; Zehebî, *Düvelî'l-İslâm*, s. 113; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.57, terc.s.150-151; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.24; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 172; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 111; İbn Tağrıbirdî'ye göre Nureddin Arslanşah'ın ölümü Safer ayı içinde olmuştur.bk., *en-Nücûmü'z-Zahire*, VI, s. 177-178; en-Nüveyrî ise Atabegin 607/1210 yılında Bahar aylarında öldüğünü ileri sürer. Bk. *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s.187; Dakukî'ye göre Atabeg Nureddin

Bedreddin Lü'lü', Atabegin öldüğünü kayıkta bulunan doktor ile diğer muhafızlara dahi söylemedi. Sadece yanında bulunan iki has gulamı durumdan haberdar etti. Atabegin uyuduğunu söyleyerek, muhafızlarla arasında bulunan perdeden de yararlanarak, onun ölümünü *Dâru's-saltanaya* dönünceye kadar gizledi. Saray önüne geldiklerinde önce muhafızları indirten Bedreddin Lü'lü', daha sonra iki kölenin yardımıyla Atabegin cenazesini saraya taşıdı. Kapiya güvendiği adamlarını dikti, hiç kimsenin girip çıkmasına müsaade etmedi. Devlet için alınması gereken önlemleri aldı. İzzeddin Mesud saraya çağrıldı, sarayın kapılarına nöbetçiler yerleştirildikten sonra ikinci vakti Atabegin öldüğü ve yerine oğlu el-Kahir İzzeddin'in geçtiği haberi Musul halkına ilan edildi. İmadeddin Zengi ise Akr el-Humeydiyye kalesine gönderildi⁶⁰².

Atabegin cenazesi, o gün, akşama doğru daha önce sarayın (Dâru'l-memleke) karşısına yaptırmış olduğu medresedeki türbesine⁶⁰³ defnedildi. Halk onun hastalığı

Arslanşah veremden ölmüştür. Bkz. , *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 140; C.Alptekin, "Musul Atabegliği", *DGBİT*, s.568.

⁶⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 251; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.198; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.494; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 399; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, s.194; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.24; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 111-112.

⁶⁰³ Günümüzde, kaynakların tariflerine uygun olarak sanat tarihçileri tarafından tespit edilen kalıntılar üzerinde herhangi bir yazı bulunmamasına rağmen Musul'da "İmam Muhsin Camii" olarak bilinen binanın Atabeg Nureddin Arslanşah tarafından yaptırılan medresenin kalıntıları olduğu ileri sürülmektedir. Bu tespit yapılırken bu mekanda bulunan türbe –ki Atabeg Nureddin Arslanşah'a ait- deki mihrabın mimari özelliklerinin ve bir odasının yapısının XII. yüzyıl Atabeglik dönemi mimarisine ait olduğu ortaya çıkmıştır. Bedreddin Lü'lü' tarafından bu bina

ve ölümü ile büyük bir üzüntüye kapıldı. Onun defnedildiği günün gecesi Musul'da olağanüstü güvenlik önlemleri alındı. Zira "böyle zamanlarda mütereddid insanlar" fırsattan istifade ederek yağmacılığa girişmekteydi. Bu durumu bilen emir Bedreddin Lü'lü', aldığı tedbirler sayesinde Musul'u bir yağma ihtimalinden korudu⁶⁰⁴.

Emir Bedreddin Lü'lü', bu öngörüsü ve devlet işlerindeki becerisi dolayısıyla Musul Atabegliği tarihinde bu andan (1211) itibaren ön plana geçen kişi olacaktır. Bedreddin Lü'lü'ye Atabeglik tarihinde ilk kez Nureddin Arslanşah döneminde rastlıyoruz. Musul Atabegliğinde, Nureddin Arslanşah'ın oğlu el-Melik el-Kâhir İzzeddin Mesud'un hocası olarak görev yapan Bedreddin Lü'lü', İzzeddin Mesud'un Atabeg olmasıyla birlikte Atabeglik *nâibi* olarak Musul'daki görevini sürdürecektir ve yerini sağlamlaştıracaktır. Zengi Atabeg hanedanı zayıflayıp hükümdar olacak ferdi kalmayınca, Ramazan 630/1233'te, kendi hakimiyetini ilan edecek olan Bedreddin Lü'lü', ölümünden sonra da çocukları el-Cezire ve Musul'da 1262 yılındaki Moğol işgaline kadar hüküm süreceklerdir⁶⁰⁵.

Hiz. Ali'nin torunu İmam Muhsin'in mezarı olarak ilan edilmişti. Bk. Hasan Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi, Selçuklular ve Zengiler Devri*, s.50.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 251; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, s.194; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.24; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 187.

⁶⁰⁵ Bedreddin Lü'lü' ve hanedanının Musul'daki hükümlerliği hak. bkz. *Lü'lü' Hanedanının Musul Hakimiyeti*, (Mar. Üni. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995.

III. B Ö L Ü M

NÂİB BEDREDDİN LÜ'LÜ'NÜN NÜFUZ DEVRİ

VE MUSUL ATABEGLİĞİ'NİN SONU

Dönemin Karakteristiği

II.İzzeddin Mesud'un Atabeg oluşundan itibaren Musul Atabegliği sınırları içinde ve dışında Atabeg II.İzzeddin Mesud ve ondan sonra tahta oturan Atabeglerin bizzat katıldığı yada karıştığı dikkat çeken siyasi yada sosyal gelişmeler hakkında kaynaklardaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte bu dönemde gerçekleşen tarihi olayların içinde ön plana *nâib* Bedreddin Lü'lü adının geçtiği görülmekte, onun, gelişmeler içinde önemli roller üstlendiği anlaşılmaktadır. Aslen Ermeni olan Bedreddin Lü'lü, küçük bir çocuk iken I.Nureddin Arslanşah zamanında köle olarak Musul'daki Atabeglik sarayına alınmıştı. Burada İslâmî bir terbiye ile yetiştirilen Lü'lü, kabiliyeti dolayısıyla kısa zamanda yükselerek devlet idaresinde bir takım işleri deruhte etti. Atabegin *üstâdiiddârı* oldu. Kendisine Bedreddin ismi bu zamanda verildi⁶⁰⁶. I.Nureddin Arslanşah'ın ölümü ile birlikte adı XIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca, Musul Atabegliği ve el-Cezire tarihi bakımından oldukça sık bir şekilde anıldı.

Bu dönemde Musul Atabegi olan II.İzzeddin Mesud ve takipçileri, ülke sorunlarına fazlaca müdahale etmeksizin bir hükümdarlık sürdüler, devlet işlerini vezir ve niyâbet makamlarını elinde bulunduran emir Bedreddin Lü'lü yürüttü. Bedreddin Lü'lü, Atabeg II. İzzeddin Mesud dönemi ve ondan sonra Atabeg olan

⁶⁰⁶ Davud el-Çelebi, "el-Melik Bedreddin Lü'lü' ve'l-âsâr el-Kadîme el-İslâmiyye fi'l-Mavsıl", *Sumer*, II/1, (1946), s.20-28; D.Patton, "Badr al-Din Lü'lü".

II.Nureddin Arslanşah ile Nasıreddin Mahmud zamanlarında da Musul'da ağırlığını hissettirdi ve olayların seyrinde rol oynayan en önemli sima haline geldi. Bu andan itibaren artık Musul'da Atabegler ikinci plana düşmüş olup, hanedan mensuplarının tahttaki varlığı bir formaliteye dönüşmüştür.

Bedreddin Lü'lü'nün demir pençeyle kullandığı nüfuzu II.İzzeddin Mesud devrinde yerleşmeye başlamıştır. Dolayısıyla II. İzzeddin Mesud'tan itibaren Musul Atabegliği tarihinin bu dönemine Bedreddin Lü'lü damgasını vurmuştur. Musul halkı her ne kadar hanedan mensubundan birinin başlarında bulunmasından memnuniyet duymuşlarsa da bir ülke idaresinin nihayette bir çocuk tarafından yürütülemeyeceğinin farkında olan Bedreddin Lü'lü', bağımsızlığını daha önceden ilan edebilme kudretine sahip iken, hanedan mensuplarının tamamen ortadan kalkmasını beklemiştir. Böylece velinimetini olan Zengi Hanedanı'na karşı hürmet gösterisinde bulunurken, öte yandan kendi kişisel iktidarını yerleştirmenin koşullarını yaratmaya çalışmıştır. Bedreddin zamanlaması dikkat çekici bir şekilde stratejiktir. Nitekim, onun Musul'da istiklalini ilan etme hususunda acele etmeyerek, Erbil'deki Muzafferüddin Gökbörü'nün ölümünü gözetmesi de bunu gösterir.

Nâib Bedreddin Lü'lü' nün nüfuzunun yerleştiği ve adının Musul Atabegliği'nde anılmaya başlandığı 1211 yılından itibaren ve 1233 yılında bağımsız oluncaya dek süren bu dönemdeki olayları kaynaklardaki bilgiler doğrultusunda ele alırken, belirtilmesi gereken bir husus vardır. Musul Atabegleri hakkında en detaylı bilgileri veren tarihçi İbnü'l-Esîr de dahil olmak üzere bu döneme ait pek çok kaynakta, artık zayıflamış ve çöküş sürecine girmiş olan Musul Atabegleri hakkında pek fazla malumat bulunmamaktadır. Bu döneme ait mevcut bilgiler küçük ayrıntılar şeklinde ve genelde Atabeglerin adı anılmadan kaydedilmiştir. Bu itibarla yaklaşık 7

yıl süren II.İzzeddin Mesud dönemi hakkında esasen daha fazla bilginin olması beklenirken kaynaklarda oldukça sınırlı bilginin bulunması, Eyyubi iç çatışmaları, Haçlılar'la mücadeleler ve Moğollar'ın zuhuru nedeniyle müelliflerin dikkatinin bu yönere çekilmesinden kaynaklanmıştır. Bu yüzden bu bölümde ele aldığımız II.İzzeddin Mesud, II.Nureddin Arslanşah ve Nasıreddin Mahmud dönemleri ortak bir dönem olarak işlenmiştir. Nitekim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'de II.İzzeddin Mesud hakkında onun babası I.Nureddin Arslanşah'ın vasiyeti uyarınca Musul Atabegi olduğunu zikrettikten başka döneminde meydana gelen olaylardan bahsetmeden ölümü bahsi ile II.İzzeddin Mesud dönemini tamamlar.

Mezkur tarihçinin ve diğerlerinin böyle bir yol takip etmelerinde esasen Musul'da tarihin seyrine etki edecek çapta güçlü hükümdarların yerine çocukların tahta geçmesi etkili olduğu kadar, yukarıda belirtildiği üzere, ondan daha önemli olarak aynı dönemlerde dünya tarihini etkileyen iki önemli gelişmenin, batıda süren Haçlı mücadelelerinin yanısıra doğudan beliren Moğol istilasının tesirini göz önünde tutmak gerekir. Bilhassa Moğolların zuhuru dönemin hemen bütün tarihçilerinin dikkatini bu cepheye çevirmelerine neden olmuştur. Doğu ve Batı'da görülen bu gelişmeler, neredeyse tam orta yerde kalan Musul ve el-Cezire tarihinin bir anda geri planda kalmasına neden olmuş. Moğolların bölgeye gelişi daha birkaç onyıllı bulacaksa da onlar önünden kaçan Harezmli askerlerin daha erken bir dönemde el-Cezire bölgesinde görülmeleri ve bu sıralarda yaptıkları tahribat yağma ve kıtaller, bölge insanında nefretin yanısıra korku ve endişenin doğmasına yol açmıştır. Moğol istilasının neden olduğu bu tedirginliğin bölge halkını ne derecede etkilediği, onlar hakkında malumat aktaran müelliflerin eserlerinde görülebilmektedir. Nitekim bu durumu İbnü'l-Esîr'in sözleriyle ifade etmek gerekirse müellifin 614/1217-1218'de

Haçlılar'ın Dimyat'ı almalarını anlatırken şöyle dediğini görüyoruz: "...Franklar, Dimyat'ı ele geçirdiler... Kûdüs tehdit altındaydı... Müslümanlar, Frankların bu İslâm diyarını ele geçirmelerinden korkmaya başladılar. İslâm ülkeleri, doğudan ve batıdan büyük tehlikelerle karşı karşıya gelmiş ve bütün İslâm şehirleri tehdit altına girmiş bulunuyor. Bir taraftan Franklar batıdan saldırırken, diğer taraftan Moğollar (Tatarlar) doğudan Azerbaycan ve Irak kapılarına dayanmış bulunuyorlar. Dimyat elden çıkmış, Franklar neredeyse bütün Mısır'a sahip olacaklar; Müslüman şehirleri müstahkem surlarına rağmen tehdit altına girdiler. Bütün Mısır ve Suriye şehirleri her iki taraftan da düşman eline geçmek üzere. Müslümanlar bu tehlikeler yüzünden büyük korku içinde, bugün yarın bu büyük tehlikelerin kapılarını çalacağı günü bekler hale geldiler..."⁶⁰⁷

⁶⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 327; türkç.terc.XII, s.283; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.499-500.

A. II. İZZEDDİN MESUD DÖNEMİ (607/1211-615/1218)

II.İzzeddin Mesud'un Atabeg Oluşu ve Atabegliği Döneminde

Cereyan Eden Olaylar

II. İzzeddin Mesud, babası I.Nureddin Arslanşah'ın 1211'deki ölümünü müteakip "el-Melikü'l-Kâhir el-âlem el-Müeyyed el-Mansûr el-Muzaffer el-Mücahid el-Murâbit ani'd-dünya ve'd-din, Sultanu'l-İslâm ve'l-Müslimîn, Nâsıru Emîru'l-mü'minîn, Ebi'l-muzaffer" ünvanıyla Musul Atabegliğini tahtına oturdu⁶⁰⁸. Esasen babası ölmeden evvel onu *veliahd* olarak ilan etmiş, Musul ileri gelenleri ve ümerâdan bu hususta *ahid* almıştı. I.Nureddin Arslanşah Ocak 1211'de öldüğü zaman Bedreddin Lü'lü, oğlu İzzeddin Mesud'u saraya getirtinceye kadar ölümünü gizledi. Şehri ve sarayı bir yağma ve karışıklıktan korumak maksadıyla güvenlik tedbirleri aldı. Sonra da halktan ve ileri gelenlerden *biat* aldı. Böylece Nureddin Arslanşah'ın ölümünü ve yerine oğlu İzzeddin Mesud'un *Atabeg* olarak geçtiğini ilan etti⁶⁰⁹. Bedreddin Lü'lü, daha sonra el-İmâd b. Yunus*'u, Bedreddin Muhammed

⁶⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.201-202; II.İzzeddin Mesud adına tahta geçtiği 607/ 1211 yılına ait figürlü bakır ve 612/1215-1216 yılına ait altın sikkeler için bkz. İbrahim Artuk-C.Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, s.410.

⁶⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç. terc), XII, s. 251; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 494.

* el-İmâd lakabıyla tanınan Muhammed b. Yunus, Musul'da Şâfiî fakihlerinin ileri gelenlerinden olup, bir ara Şâfiilerin riyasetine getirilmişti. I.Nureddin Arslanşah öldüğü zaman Bağdad'a elçi olarak gönderilen el-İmâd, 535/1140-1141 yılında doğmuş ve Receb 608/1211-1212'de Musul'da ölmüştür. Bkz. Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s.558-559.

Sıbt el-Akkâb** ile birlikte elçi olarak Bağdad'a gönderdi. Halife'den İzzeddin Mesud'un hükümdarlığı için onay istedi. Halife en-Nâsir Lidinillah ta İzzeddin Mesud'un hükümdarlığını tasdik eden *hil'at*lerini Musul'a, Bedreddin Lü'lü' ye gönderdi⁶¹⁰.

II.İzzeddin Mesud, 17 yaşında Musul tahtına oturdu. Devlet yönetimi ve meliklik konusunda sahip olduğu kabiliyet ve alâmetleri nedeniyle başta *nâib* Bedreddin Lü'lü' olmak üzere devletin diğer ileri gelen zevatı tarafından takdir ediliyordu. II. İzzeddin Mesud, genç yaşına rağmen “olağanüstü bir zekaya mükemmel bir yöneticilik kabiliyetine ve hükümdarlık vasıflarına sahipti”. Babasının ölümü üzerine Musul ileri gelenleri ve askerler *yemin*lerini yenilediler⁶¹¹. II.İzzeddin Mesud el-Kâhir, tahta oturmakla birlikte babasının vasiyeti gereğince devlet umûrunu *memlûku* ve *üstâdiiddâr* (*üstâz dâr*) Bedreddin Lü'lü üstlendi⁶¹².

** Bedreddin lakabıyla meşhur olan Muhammed Sıbt el-Akkâb, Musul-Bağdad arasındaki elçilik vazifesinden başka, Halifenin yakınlarından biri iken Şüşter'e giderek Halifeye ait malları kendisi için toplamış, 616/1219 yılında el-Eşref'e elçilik vazifesinden sonra Halifenin bu durumu öğrenmesi üzerine hapsedilmiş ve bir gece meçhul bir şekilde hücresinde ölü olarak bulunmuştur. Öldüğü zaman gasledilmeden ve kefenlenmeden defnedilmiştir. Bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s.608.

⁶¹⁰ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s. 546; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 9.

⁶¹¹ Bazı müverrihler, hatalı bir şekilde II.İzzeddin Mesud'un tahta oturduğu sırada 10 yaşında olduğunu ileri sürerler. *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 293; türk. terc.s.250; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 119.

⁶¹² İbnü'l-Esîr, Bedreddin Lü'lü'yü Atabeglik Hanedanının koruyucusu, kollayıcısı, ülke idaresi bakımından ideal bir yönetici olarak görür ve onu “el-Emîr el-İsfehsâlâr el-Âdilü'l-âlem, el-Kâmil, el-Es'ad el-Mukbil Bedreddin Lü'lü', Adudu'l-İslâm ve Seyyidü'l-ümerâ, Hisâmu Emiri'l-mü'minîn” olarak anar. Bkz. *Atabekiyye*, s.203; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 119; el-Hazrecî, *Tarihu*

II.İzzeddin Mesud, Musul'da tahta otururken kardeşi İmadeddin Zengi de yine babasının vasiyeti uyarınca Akr el-Humeydiyye ile Şûş Kaleleri'ne giderek buralara hakim oldu. Babasının nasihatine uygun olarak şehir yönetiminde halka iyi davranıp, düşmanlara karşı korudu⁶¹³.

Kaynaklarda, II.İzzeddin Mesud döneminde el-Cezire'de meydana gelen olaylar hakkında fazlaca bir malumat yok ise de bu sıralarda göze çarpan bir-iki kaydı zikretmek gerekir.

Halife en-Nâsır Lidinillah, II.İzzeddin Mesud el-Kâhir'in *Atabeg* ilan edildiği yıl, 1211'de, bütün Müslüman hükümdarlara elçiler göndererek onları *fütüvvet**

Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk, v.86a; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s.188; İbnü'l-Furât, Bedreddin Lü'lü'nün, İzzeddin Mesud'un *Atabegi* olarak görev aldığını söyler. Bu durumda Atabegin *Atabegi* konumunda bulunmaktadır. Bkz. *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s.112.

⁶¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 293; türkç.terc.s.XII, s.250; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s.188; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s. 112.

* Fütüvvet teşkilatı, dinî/tasavvufî-siyasî gizli bir teşkilat olup, menşei daha öncelere gitmekle birlikte bilhassa Halife en-Nâsır Lidinillah zamanında meşhur *sûfi* şeyhi Sühreverdî'nin görüşleri doğrultusunda kurulup geliştirilmiş ve popüler olmuştur. Anadolu Selçukluları ile Beylikler zamanının meşhur *Ahi teşkilatı*nın ve daha sonra Osmanlılar dönemindeki *esnaf teşkilatı*nın (*lonca*) temelini oluşturan *fütüvvet teşkilatı*, dinî, sosyal bir içerik taşımasına rağmen, siyasi ve askerî fonksiyonları da olan bir kuruluş idi. Nitekim fütüvvet ehli, rafizîlere, bidat ehline ve kafirlere karşı mücadele eder, fakir ve muhtaçlara, yetimlere yardımcı olurlardı. İbni Batuta'nın XIV.yüzyılda Anadolu'dan geçerken gördüğü Ahi teşkilatı mensupları bu özellikte idiler. Mensuplarının ahlâkî yönden olgun kimseler, cömert, iyiliksever, iffet, şefkat sahibi ve misafirperver kimseler olması istenirdi. Bkz. C. Van Arendonk - Bichr Faris, "Fütüvvet", *İA*, IV, s.700-701; Süleyman Uludağ-Ahmed Yaşar Ocak, "Fütüvvet", *DİA*, XIII, s.259-263.

teşkilatına, dolayısıyla kendisine bağlamak istemiştir. Halife, bu hususta görevlendirdiği elçileriyle, bu hükümdarlara *fütüvvet tası* (*kâs el-fütüvve*) ve *şalvarlar* (*serâvîl*) göndermiş, onların bu tasta içmelerini ve don giymelerini isteyerek *ramâ el-bınduk** mertebesiyle teşkilata intisablarını ve bu suretle kendisine bağlanmalarını sağlamıştır⁶¹⁴. Kaynaklarda, açıkça Halife'nin Musul'a *fütüvvet* elçileri gönderdiği söylenmiyorsa da onun bütün hükümdarlara gönderdiğini bildiğimiz bu *fütüvvet* cihazlarından Musul Atabegine de gönderdiğinden şüphe etmemek gerekir. Nitekim 1211 yılında, Halife en-Nâsır, *fütüvvet* buyrultusu talebi üzerine Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus'a bu mealde elçi ve hediyeler göndermiştir⁶¹⁵. Ayrıca onun Alaaddin Keykubâd'a da meşhur *sûfî* Ebu Hafs Ömer b.Muhammed es-Sühreverdî'yi elçi olarak gönderdiğini ve onu *fütüvvet* teşkilatına dahil etmek üzere hediyeler yolladığını biliyoruz⁶¹⁶.

Diğer bir hadise ise İran'da vuku bulan bir gelişme münasebetiyle Halife'nin Musul'dan ve Erbil'den askerî kuvvet istemesidir. Musul Atabegliği'nin Halifelikle ilişkileri ötedenberi iyi bir biçimde devam etmekte idi. Abbasi Halifeleri, Musul'da tahta oturan Atabeglerin hükümdarlıkları konusunda hiçbir zorluk çıkarmadan

* *Ramâ el-bınduk*, "findık yada mermi atmak" anlamına gelmekle birlikte, *fütüvvet* teşkilatı içinde bir mertebedir. Bkz. "Fütüvvet", İA.

⁶¹⁴ Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 119; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s. 113.

⁶¹⁵ Hasan Fehmi Turğal, *Anadolu Selçukîleri-Müneccimbaşı'ya Göre*, (Câmiü'd-düvel'in Anadolu Selçukluları kısmının tercümesi), İstanbul 1935, s.35; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.298.

⁶¹⁶ İbni- Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, I, s.248-253.; ayn. mlf., *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Türkçe çev. M.Nuri Gencosman, Notlar ilave. F.N. Uzluk, Ankara 1941, s.94-95.

onların hakimiyetlerini tasdik etmiş, kriz anlarında Musul lehine tavassutta bulunmaktan imtina etmemişlerdi. İşte şimdi de Halife en-Nâsır Lidinillah, Musullulardan ve diğer yöre hükümdarlarından yardım istiyordu. Buna sebep Azerbaycan Atabegi Özbek b. Pehlivan (hük.1210-1225)'ın emirlerinden, Hemedan, İsfahan ve Rey valisi Emir Aydoğmuş'un bir *memlik* olan Mengli'nin isyanı idi. Mengli, isyan sırasında Emir Aydoğmuş'u öldürdüğü (Muharrem 610/Mayıs-Haziran 1213) gibi Atabeg Özbek'e ve Halife'ye de başkaldırmış, yolları kesmeye başlamıştı⁶¹⁷.

Halife, 612/1215-1216 yılında Mengli'ye karşı yürümek ve ele geçirdiği yerleri geri alabilmek için Azerbaycan Atabegi Özbek'in yanısıra, Alamut'taki İsmailîler'in reisi Celâleddin Hasan'dan, Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü'den, Musul, Haleb ve diğer el-Cezire hükümdarlarından yardım istedi. Anılan hükümdarlar ordu techiz ederek, Muzafferüddin Gökbörü'nün komutasında bölgeye gönderdiler. Halife de Bağdad'tan "Vechü's-seb' " adıyla bilinen Muzafferüddin Sungur komutasında bir birlik yolladı. Müttefik ordu, Hemedan yakınlarında (Kerec dağı civarında) Mengli'nin ordusuyla karşılaştı. Yapılan savaşta Mengli'nin ordusu mağlup edildi. Kendisiyle birlikte 6000 askeri de öldürüldü. Ağırıkları yağmalandı. Kesik başı Bağdad'a gönderildiğinde büyük sevinç gösterileri yapıldı. Ancak aynı tarihte Halifenin oğlunun ölmesi bu sevinci yarıda bıraktı. Mengli'nin hakim olduğu Hemedan, İsfahan, Rey ve buralara bağlı yerler yeniden Azerbaycan Atabegliğine bağlandı.⁶¹⁸

⁶¹⁷ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s.556, 567 ; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 121.

⁶¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 306-308; *türkç. terc.* XII, s.251, 257, 262-263; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s. 572; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.

Böylece Musul Atabegliği ordularının da katıldığı İran'daki bu savaş münasebetiyle Atabeglik-Halifelik ilişkileri de süregelen iyi seyrini devam ettirmiş oldu. Kaynakta Musul ordularının sefere katıldığını öğrenmek mümkün olmakla birlikte Musul'dan hangi emirin bu sefere iştirak ettiği anlaşılamamıştır.

II. İzzeddin Mesud'un Ölümü ve Şahsiyeti (1218)

II. İzzeddin Mesud, kendisinden sonra büyük oğlu Nureddin Arslanşah (II)'in tahta geçmesini vasiyet etti. Bedreddin Lü'lü' yü *müdebbir* ve *Atabeg* tayin ederek oğlunun terbiyesini ve *kayyim* olarak devlet işlerini havale etti. II.Nureddin Arslanşah esasen o sırada 10 yaşında bulunuyordu. Emir Bedreddin Lü'lü, gerek II.İzzeddin Mesud'un döneminde gerekse babası I.Nureddin Arslanşah döneminde Musul Atabegliği'nde aynı vazife ile devlet işlerini yürütmüş, bu konularda tecrübe kazanmanın yanısıra yetki sahibi olarak güçlü bir konuma da gelmiş bulunuyordu.

122; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.88a-92b; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s.188-189; G. Ögün, İbnü'l-Esîr'in naklinin aksine müttefik orduları başkomutanının Gökbörü olduğunu iddia ediyor. Oysa yukarıda belirttiğimiz üzere İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Halifenin azatlısı Muzafferüddin Sungur başkomutan tayin edilmiştir. Krş.*Begteginliler*, s. 105-106. Aynı yazar, Mengli öldürüldükten sonra kesik başının Gökbörü tarafından Bağdad'a gönderildiğini belirtiyor. Oysa İbnü'l-Esîr, Özbek'in gönderdiğini söylüyor. Sıbt, işin aslını açığa çıkarıyor: Özbek, Mengli'nin başını Gökbörü'ye gönderir, o da Halife'ye. Krş. *Mirâtü'z-Zamân*, VIII/II, s.573-574; *el-Kâmil*, XII, (türkç.terc.), s. 264 ve , *Begteginliler*, ayn. yer. Mengli isyanının bastırılmasındaki rolü dolayısıyla Muzafferüddin Gökbörü'ye "el-Veli el-Muhallis/Kurtarıcı Dost" lakabı verildi. Bkz. el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v. 92b.

Şimdi II.İzzeddin Mesud'un oğlu Nureddin Arslanşah'ın emrinde Musul'da devlet işlerini yürütecekti⁶¹⁹.

590/1194 yılında Musul'da doğan Atabeg el-Melik el-Kâhir II. İzzeddin Mesud, 7 yıl 9 ay süren bir hükümdarlık yaptıktan sonra yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 27 Rebiyülevvel 615/23 Haziran 1218 Pazartesi gecesinde öldü⁶²⁰. Öldüğünde 25 yaşında idi. İzzeddin lakabını taşıyan Mesud'un ünvanı, "el-Kâhir" idi.

⁶¹⁹ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 500; Sıbt, İzzeddin Mesud öldüğü zaman geride sadece Mahmud adında küçük yaşta bir erkek evlad bıraktığını, Bedreddin'in de bu Mahmud'u tahta geçirdiğini ve İmâdeddin'i Musul'dan çıkardığını söylüyor. *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II,s.601; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 125; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 188; İbn Kesîr, "H. 615 yılında Musul'da Karaarslan soyundan gelen hükümdarların peşpeşe öldüklerini, bu yüzden Bedreddin Lü'lü'nün Musul'u ele geçirdiğini" kaydeder. Müellifin Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Fahreddin Karaarslan ile Zengiler'i karıştırdığı anlaşılmaktadır. Bkz. *el-Bidâye*, XIII, s.79 ; türkç.terc. XIII, s.184 ; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s. 254; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 201; İbn Tağrıbirdî, Sıbt'ın naklini esas alır ve el-Melik el-Kâhir İzzeddin Mesud'un tek oğlu olup, adının "Mahmud" olduğunu kaydeder. Oysa diğer kaynaklardan biliyoruz ki II.İzzeddin Mesud'un bir oğlu daha olup, II.Nureddin Arslanşah adıyla babasından sonra Musul Atabegi olmuş idi. Bkz. *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 199; D.Çelebi, "el-Melik Bedreddin Lü'lü' "; D.Patton, "Badr al-Din Lü'lü".

⁶²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.333, *türkç.terc.*XII, s.290; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.500; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 403; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II,s. 601; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 188; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s. 254; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s. 118; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.81 *türkç.terc.* XIII, s.187; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, V, 62; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 200; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 106; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 11.

Kişilik olarak hoşgörülü bir insan olan II.İzzeddin Mesud, aynı zamanda cömert ve halka karşı son derecede iyi niyetliydi. Halka eziyet etmekten ve reayanın malını temellük etmekten hoşlanmazdı. Emîrlerini yüceltirdi. Ölümünden korkardı. Musul halkı tarafından çok sevilen Atabeg II.İzzeddin Mesud'un ölümü, kentte büyük bir üzüntüye neden olmuştur. Büyük teessüre yol açan vefatı, "hayli ağır gelmişti, çünkü gerçekten halk onu seviyor ve kalplerinde yaşıyordu. Onun ölümü üzerine reayanın evlerinde ağlamalar, sızlanmalar, feryatlar yükseldi"⁶²¹. Onun ölümü ile birlikte Atabeglik hanedanının mülkü inkıraza uğruyordu⁶²².

Rivayete göre Atabeg II.İzzeddin Mesud, zehirletilmiştir. Bu iddiaların ispatı mümkün olmasa da kaynaklardaki kayıtlar, Atabegin bu şekilde öldüğüne ilişkin şüphelerin doğması için yeterli kanaat oluşturmaktadır. İbnü'l-Esîr'in, ölümü bahsinde Atabegin hastalığının özelliklerini sıralarken onun, "önce şiddetli bir ateşe yakalandığını, bu durumun iki gün sonra şiddetli ağrılar ve kusma ile tekerrür ettiğini, sonra vücudunda aniden soğuma görüldüğünü, ardından yeniden soğuk bir terin vücudunu sardığını ve nihayet bu halin kısa bir müddet devam etmesinden sonra gece yarısı vefat ettiğini" kaydetmesi⁶²³, zehirlenme belirtileri olup Atabegin zehirlendiğine ilişkin iddiaların ileri sürülmesine neden olmuştur⁶²⁴. Zehebî'deki bir

⁶²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.333- 334; *türkç. terc.* XII, s.290-291; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 188; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s. 62

⁶²² Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 125.

⁶²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 333; *türkç. terc.* XII, s.290.; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s. 254.

⁶²⁴ İbnü'l-İmâd'ın kaydı, doğrudan zehirletildiği yönündedir. O, diğer kaynaklardan farklı olarak Atabegin Rebilyülâhir ayında zehirletildiğini ve öldüğünü ileri sürer. Bkz., *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s. 62; C. Alptekin, "Musul Atabegliği", *DGBİT*, s.569.

kayıt, doğrudan Atabegin zehirletildiği yönündedir. Ebu Şâme ise onu zehirletenin Bedreddin Lü'lü olduğunu söylemektedir⁶²⁵.

⁶²⁵ Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s.143 (Ebû Şâme'den naklen).

B. II. NUREDDİN ARSLANŞAH DÖNEMİ (615/1218-616/1219)

II.Nureddin Arslanşah'ın Atabeg Oluşu

II. Nureddin Arslanşah, babası II.İzzeddin Mesud'un vasiyeti üzerine *veliahul* ilan edilmiş, bu konuda Musul ileri gelenlerinden ve ümerâdan *yemin* alınmıştı.

II.İzzeddin Mesud ölünce Bedreddin Lü'lü vaadini yerine getirdi. II.Nureddin Arslanşah'ı babasının yerine oturttu (1218 Yazı). Nureddin Arslanşah, tahta oturduğunda 10 yaşında bulunuyordu. Bedreddin Lü'lü, İzzeddin Mesud'un ölümünden itibaren bir gün bile geçirmeden gerekli tedbirleri aldı. *Taziye* için oturdu. Emirlerden, askerlerden ve reayadan Nureddin Arslanşah için *yemin* aldı. Onlara *hil'at* dağıttı. Halife en-Nâsır Lidinillah'a elçi göndererek Nureddin Arslanşah'ın hükümdarlığı için *taklid* ve *teşrif*⁶²⁶ istedi. Ayrıca çevredeki komşu hükümdarlara da elçiler göndererek, II.İzzeddin Mesud zamanında yapılmış olan antlaşmaların (*uhûd* ve *eymân*) eskiden olduğu gibi geçerli olması için yenilenmesini talep etti. Böylece ülkeyi, sultanın küçüklüğü dolayısıyla memlekete göz koyan muhterislerden, meydana gelebilecek karışıklıklardan ve sarsıntılardan korudu⁶²⁷.

⁶²⁶ *Taklid ve teşrif*, kaynaklarda genellikle müsterek olarak geçmektedir. Görünüşe göre saltanatı kabul edilen hükümdara yada terfi eden emire Halife tarafından yada metbû hükümdar tarafından süslü hediyelerle birlikte verilen diploma anlamına gelmektedir. Bu kelimeler hak. ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III, s.788-789.

⁶²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 334; türkç. ter.XII, s.291; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.500; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 188; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 403-404; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/1, s. 255; D. Celebi, "el-Emir Bedreddin Lü'lü' "; C.Alptekin, "Musul Atabegliği", **DGBİT**, s.569.

Birkaç gün içerisinde Halife'den Nureddin Arslanşah'ın hükümdarlığını ve Bedreddin Lü'lü'nün devlet işlerindeki *nezaretini* onaylayan *taklid* ve *teşrifler* geldi. Bedreddin Lü'lü, II.Nureddin Arslanşah adına *hutbe* okutup *sikke* bastırdı. Ayrıca komşu hükümdarlar da Atabeg II.İzzeddin Mesud'un vefatı dolayısıyla taziyelerini ileterek istenen anlaşmaların yenileceğini bildirdiler. Böylece Musul Atabegliği'nde işler rayına oturdu⁶²⁸.

Esasen Musul Atabegliğinde tahta geçen hükümdarın ata binerek bir *geçit resmiyle* halkı selamlaması adetti. Ancak Nureddin Arslanşah, hastalığı dolayısıyla ata binememiş ve halkı selamlayamamıştı. Nihayet *taziye müddeti* sona erince Bedreddin Lü'lü', küçük Atabegi tahta oturttu ve hükümdarlığını ilan etti.

Aynı tarihlerde Eyyubi hükümdarı el-Âdil de vefat etmiş (7 Cemâziyühir 615/31 Ağustos 1218) , ülke oğulları ve yeğenleri arasında paylaşılmıştı. Esasen el-Âdil ölmeden önce ülkeyi oğulları arasında taksim etmişti. Buna göre; el-Melik el-Kamil Muhammed Mısır'da; el-Melik el-Muazzam İsa, Dimaşk, Kudüs Taberiyye, Ürdün, Kerek ve bağlı yerlerde; el-Cezire bölgesi, Meyyâfârikîn ve Ahlat el-Melik el-Eşref Musa'ya; Urfa ve Harran Şihâbeddin Gazi'ye; Câber kalesi el-Hâfız Nureddin Arslanşah'a ait olacaktı. Bu arada Haleb'te ölen el-Melik ez-Zahir Gazi'nin yerine (20 Cemaziyülâhir 613/4 Ekim 1216'da Salı) de el-Âdil'in kızıdan doğma 3 yaşındaki oğlu el-Melik el-Aziz Ğıyâseddin Muhammed geçirilmiş, *atabegliğine* de memlûku Şihâbeddin Tuğrul tayin edilmişti. Her hükümdarın vefatından sonra oğulları arasında görülen taht mücadeleleri ilk başlarda el-Âdil'in

⁶²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 334-335; türkç.terc. XII, s. 291-292; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 188; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 404; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 125; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s. 255; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 201; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 145.

çocukları arasında görülmedi. El-Âdil'in çocukları ittifak halinde hareket ettiler, birbirlerine güvenmekten çekinmediler. Ülkeyi birlik ve beraberlik içinde yönettiler. İbnü'l-Esîr, bu durumu hayretle karşılar ve el-Âdil'in ailesini bundan dolayı takdir eder⁶²⁹. Ancak bu durum fazla uzun sürmeyecek, her hükümdar hanedanı mensupları arasında olduğu gibi Eyyubi prensleri arasında da taht iddia ve ihtirasları görülecektir.

Musul Atabeglerinin 7.si olan II.Nureddin Arslanşah'ın, kısa süren hükümdarlığı sırasında Atabegliğin karşılaştığı en önemli sorun amcası Akr el-Humeydiyye ve Şûş Kaleleri hakimi III.İmadeddin Zengi'nin ülkeyi istila girişimi olmuştur. II.Nureddin Arslanşah'ın dönemi amcasının neden olduğu karışıklıklarla dolu geçmiştir. Bununla birlikte olaylara 10 yaşında bir çocuk olan ve hastalıklar içinde boğuşan Atabegin yerine *nâzır* Bedreddin Lü'lü' müdahale etmiş, meydana gelen karışıklıkların önünü almaya çalışmıştır. Şimdi III.İmâdeddin Zengi'nin Musul'a bağlı kaleleri istilâ girişimi üzerinde duralım:

Akr Hakimi III.İmadeddin Zengi'nin Muzafferüddin Gökborü ile İttifakı ve Atabeglik Kalelerini Ele Geçirmesi

III.İmâdeddin Zengi*, babası I.Nureddin Arslanşah öldüğü zaman (607/1211) kardeşi el-Melikü'l-Kâhir II.İzzeddin Mesud'un Musul'da Atabeg olarak ilan edilmesi üzerine, *vasiyet* uyarınca kendisine verilen Akr el-Humeydiyye Kalesine

⁶²⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 170-175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.350-352 ; türkç.terc. XII, s. 309-311; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 501-502; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 405; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 240-241; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 190-191.

gitmişti. Akr el-Humeydiyye Kalesi'nde oturmakta olan İmadeddin Zengi, Şûş Kalesi ile bu kalelere bağlı yerleri idare ediyor, zaman zaman da Musul'a gidiyordu. III.İmâdeddin Zengi, böylece Musul üzerinde fırsat kolluyordu. İmadeddin Zengi, kardeşi İzzeddin Mesud gibi Erbil hakimi Muzafferüddin Gökborü'nün damadı idi. Muzafferüddin'in, Necmeddin Eyyub'un kızı, Salahaddin Eyyubi'nin kızkardeşi olan karısı Rebia Hatun'dan doğma kızıyla evliydi. İmadeddin, kardeşi II. İzzeddin Mesud'un 1218 yılında ölmesi üzerine Musul'u ele geçirme hesapları yapmaya başladı. Atabeg II.Nureddin Arslanşah'ın hastalık yüzünden yerinden kıpırdıyamıyor, vücudunu saran yaralar yüzünden ata binip halkın huzuruna çıkamıyor olması, Atabeglik yönetiminde bir zaaf olarak algılanıyordu. Bu durum İmadeddin'in Musul'da gerçekleştireceği bir darbe için fırsat olarak görünüyordu. Musul'un, hanedana mensup olmayan Bedreddin Lü'lü tarafından yönetiliyor olması da İmadeddin'in Musul üzerindeki arzularını tahrik ediyordu. Bu yüzden İmâdeddin, kendi kendine, 'artık ülke bana kaldı' diyordu⁶³⁰.

O sıralarda bu kalelere komşu olan Hakkâriyye yöresindeki İmâdiyye Kalesinde -I.İmâdeddin Zengi tarafından Hakkariyye bölgesindeki Kürdler'i kontrol altında tutmak amacıyla yaptırılmıştı⁶³¹- dedesi I.İzzeddin Mesud'un memlûklerinden olan bir *mustahfız* bulunuyordu. *Mustahfız* ile İmadeddin Zengi arasında yazışmaların olduğu ve İmâdiyye Kalesinin İmâdeddin Zengi'ye teslim

* I.si Atabegliğin kurucusu, II.si Kutbeddin Mevdud'un oğlu olup Sincar hükümdarı, IV. s. de onun torunu idi. Bazı kaynaklarda I.İzzeddin Mesud'un oğullarından birinin adının da İmâdeddin olduğu kayıtlıysa da bu şüphelidir.

⁶³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 334; türkç.terc. XII, s. 291; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 20-21; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 404-405; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s. 256; Kafesoğlu, "Kök-Böri", İA.

edileceği konuşuluyordu. Bu haberler Bedreddin Lü'lü'nün kulağına kadar geldi. Bedreddin Lü'lü, *mustahfız*ı azletmek maksadıyla İmâdiyye'ye asker sevketti. Büyük emirlerden birinin komutasında İmâdiyye kalesine gelen Musul kuvvetleri kısa zamanda kaleyi ele geçirdiler. Kale, Bedreddin Lü'lü'nün *nâibine* teslim edildi. Bir miktar asker burada konuşlandırıldı. Ayrıca diğer kalelere de yeni *nâibler* atandı ve takviye kuvvetler yollandı⁶³².

Böyle olmakla birlikte III.İmâdeddin Zengi, İmâdiyye Kalesi üzerindeki emellerinden vazgeçmedi. Kayınpederi Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü ile anlaştıktan sonra bu kaledeki askerlere haber göndererek "Kardeşimin oğlu öldü. Bedreddin ise ülkeye kendisi sahip olmak istiyor. Oysa atalarımın ve dedelerimin yurdu olan bu ülkeye ben daha müstehakım" dedi. Bunun üzerine İmâdiyye Kalesindeki muhafızlar, İmâdeddin'i çağırdılar ve kaleyi ona teslim ettiler. Bu sırada kalede bulunan Bedreddin Lü'lü'nün *nâibini* ve adamlarını da tutukladılar (18 Ramazan 615/8 Aralık 1218)⁶³³.

İmâdiyye Kalesi'nde olup bitenler aynı günün gecesinde Bedreddin Lü'lü' e ulaştırıldı. Bu durum karşısında elini çabuk tutan Bedreddin Lü'lü, derhal askerleri techiz ederek süratle İmâdiyye Kalesi üzerine yürüdü. Sabah olmadan Musul ordusu İmâdiyye Kalesi önlerine gelmişti. Askerler, derhal kaleyi kuşatma altına aldılar.

⁶³¹ C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 82.

⁶³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 335; türkç.terc. XII, s. 292; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 21; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s. 256; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 12.

⁶³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 335; türkç.terc. XII, s. 292-293; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 21; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 404; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 127; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s.256-257 ; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 147; Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 12.

Ancak mevsimin kış ve havanın şiddetli soğuk olup bölgede çok karın bulunması kuşatmayı ve çarpışmayı engelledi. Ancak kuşatma sürdürüldü⁶³⁴.

Kuşatma devam ettiği bir sırada III.İmâdeddin Zengi'nin kayınpederi Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü'nün, İmâdeddin'e yardım etmek maksadıyla harekete geçtiği öğrenildi. Bunun üzerine Bedreddin Lü'lü ona bir mektup göndererek, aralarında yaptıkları anlaşmaları hatırlatarak (*eymân ve uhûd*) Musul'un, Hakkâriyye ve Zevezân da dahil olmak üzere şehir ve kalelerine saldırmayacağına hatta buralara saldıran her kim olursa kendi canı ve askerleriyle engel olacağına, bu hususta Atabeg Nureddin Arslanşah ile Bedreddin Lü'lü'nün de yardımını alacağına dair verdiği sözleri hatırlattı ve onu vefalı olmaya davet etti. Muzafferüddin Gökbörü, bu hatırlatma karşısında sessiz kalmayı tercih etti. İmâdeddin'in ne lehinde nede aleyhinde konuştu. Bu, İmâdeddin'e yardım edeceğinin işaretiydi. Çünkü Muzafferüddin, damadı olan İmâdeddin'in Atabeglik üzerinde hakkı olduğuna inanıyordu. Ancak yakınındaki Musul'da ve şehirlerindeki bu hasım yüzünden İmâdeddin'e adam ve asker gönderip onu kuvvetlendirme imkanı bulamıyordu⁶³⁵.

Bu arada İmâdiyye Kalesi önlerinde bulunan Musul ordusu, İmâdeddin'i kuşatma altında tutuyordu. O sırada Musul askerlerinden harb sanatını bilmeyen yeni *emir* olması münasebetiyle cesaretini göstermek isteyen emirlerden biri, aceleci davranarak savaşmak üzere ileri atılmış, bir kısım askerleri de hücumla kaldırmıştı.

⁶³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 335 ; türkç.terc. XII, s.293; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 21.

⁶³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 336; türkç.terc. XII, s. 293-294; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 21-22; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.500; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 404; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 107; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 13.

Oysa havanın şiddetli soğuk ve çok karın bulunması yüzünden ordu savaşmaktan çekiniyor, pasif bir şekilde muhasaraya devam ediyordu. Emir in hareketi doğru bulunmamasına rağmen diğer askerler de onu izlemek zorunda kaldılar. Ordu düzensiz ve disiplinsiz şekilde ilerleyerek dar bir geçide girdi. Yağ an karın yoğunluğu da ilerlemelerini engelledi. Bu sırada kalede bulunan İmâdeddin Zengi de askerleri ile kaleden çıkarak Musul ordusuna hücum etti. Musul ordusu yerini koruyamadı ve hezimete uğradı. Geri çekilmeye çalıştıysa da tutunamadı ve askerlerin kalanı Musul'a dönmek zorunda kaldılar⁶³⁶.

İmâdiyye kalesi önlerinde mağlup olan Musul kuvvetleri Musul'a dönerken, İmâdeddin Zengi de Hakkâriyye ve Zevezân kalelerine haber göndererek itaatine girmelerini talep etti. Bu kaleler İmâdeddin'e teslim oldular. Böylece İmâdeddin Zengi, bir anda Akr el-Humeydiyye ve Şûş Kaleleri'nin yanısıra İmâdiyye, Hakkâriyye ve Zevezân kalelerine de hakim oldu(615/1218-1219)⁶³⁷.

Musul Atabegliği'nin el-Eşref'ten Yardım Çağrısı ve Musul'un Yeniden Eyyubiler'e Bağlanması

Bedreddin Lü'lü, kalelerin birer birer elden çıktığını, İmadeddin Zengi'nin Muzafferüddin Gökbörü ile birleşerek Atabeglik arazilerini yağmaladığını görünce, Musul'u onlara karşı koruyamayacağını anladı. Bedreddin Lü'lü, İbn Vâsıl'ın kaydettiği gibi Atabeglik hanedanını ortadan kaldırıp kendi hükümdarlığını arzuladığından, el-Cezire'nin büyük kısmıyla Ahlat'ın sahibi olan el-Melik el-Eşref

⁶³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 336; türkç.terc. XII, s. 293-294.

⁶³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 336; türkç.terc. XII, s. 293-294; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 22; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.500; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 404; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 107; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 147; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 13.

Musa'ya haber gönderip hizmetine girmek karşılığında yardım ve işbirliği talebinde bulunmakta hiçbir beis görmedi. Bedreddin Lü'lü, el-Eşref'in itaatine girerek onunla sıkı bir ilişki kurdu. O sırada Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'un, Haleb hakimi ez-Zâhir'in ölümünden sonra Haleb yöresine hücumunu püskürtmek üzere Haleb'e gitmiş bulunan el-Eşref te askerlerin *iktâ*larını düzenlemekle meşgul iken, kendisine ulaştırılan Bedreddin'in teklifini sevinçle kabul etti. Ona, elden çıkmış bulunan kalelerin geri alınması hususunda yardım edeceğini bildirdi. El-Eşref daha sonra da Muzafferüddin Gökborü'ye bir mektup göndererek ona, "Senin elçilerinin de hazır bulunduğu bir mecliste hepimizin arasında kararlaştırıldığı üzere sözünden döneni hakka döndürmede birlik olacaktık. (Şimdi), aramızda mevcut *yemin*in ihlali dolayısıyla pişmanlık duyup, Musul Atabegliği'nden alınan yerlerin iadesi gerekmektedir. Şayet bundan imtina edersen ve (İmâdeddin) Zengi'yle birlik olup onun başarısı için yardımda ısrar edersen, askerlerimle bizzat gelerek elden çıkmış bulunan yerleri alır, sahiplerine iade ederim. Ayrıca ülkeni de elinden alırım. Doğru olan şey, buna uyup hakka dönmendir. (Böyle yaparsan) birlikte hareket eder, ordularımızı birleştirir, Mısır'a yürür ve Franklar'ı oradan atarız" dedi. Ancak el-Eşref'in sözleri itibar görmedi. Muzafferüddin Gökborü, Hısn-ı Keyfâ ve Âmid hakimi Artuklu Nâsireddin Mahmud ve Mardin Artuklu hükümdarı Nâsireddin Artuk Arslan'la yazışarak el-Eşref ve Bedreddin Lü'lü'e karşı bir birlik oluşturdu. Bunun üzerine el-Eşref, Bedreddin Lü'lü'ye yardımcı olmak üzere bir Eyyubi birliğini Nusaybin'e sevketti⁶³⁸.

⁶³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.337-338; trc.XII, s.294-295; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 22; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.502; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s.404; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 127; "Kök-Böri",

Öte yandan İmâdeddin Zengi, İmâdiyye Kalesi önlerindeki başarısı üzerine gözünü Musul'a dikmişti. Musul'un çöl taraflarındaki şehirlerini zaptetmek üzere Akr el-Humeydiyye'de asker techiz etmeye başladı. Dağlık kesim ise boşalmıştı. Bu sırada kayınpederi Muzafferüddin Gökbörü de bir miktar kuvvet yolladı. İmâdeddin'in harekât planını haber alan Bedreddin Lü'lü de mukabil bir ordu hazırladı ve çevredeki beldeleri korumaları maksadıyla Musul'a dört fersah mesafedeki bir yerde karargâh kurdurdu. Ancak askerler kendi aralarında anlaşarak burada durmayıp Akr kalesindeki İmâdeddin üzerine yürümeği kararlaştırdılar. Bedreddin'den izin almadan harekete geçtiler. Bu arada İbnü'l-Esîr, bu askerlerin savaş aletlerinin ve bineklerinin de bulunmadığını söylüyor. Musul ordusu gece boyunca yürüyerek Pazar sabahı Akr kalesi önlerine geldi. Burada İmâdeddin'in kuvvetleriyle şiddetli bir çarpışma cereyan etti (26 Muharrem 616/13 Nisan 1219 Pazar). Savaş sonunda Musul askerleri galip geldiler. Hezimete uğrayan İmâdeddin ve kurtulabilen askerleri ise Erbil'e sığındılar. Musul ordusu de karargâhına döndü. Bu sırada Halife en-Nâsır Lidinallah'ın ve el-Eşref'in elçileri gelerek barış için aracılık yaptılar. Tarafların muvafakat etmeleri üzerine elçilerin huzurunda barış yenilendi ve taraflar yemin ettiler⁶³⁹.

İA; Özbek, İttifak teklifinin el-Melik el-Eşref'ten geldiğini iddia eder. Bkz., *Selçuklu-Eyyubi İlişkileri*, s. 104, 127; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 107.

⁶³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 338; türkç.terc. XII, s. 296; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 24-25; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.502; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 404; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 127; "Kök-Böri", İA; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 148; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 107-108; A. Eşikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 15; C. Alptekin, "Musul Atabegliği", *DGBİT*, s.569.

Böylece Musul etrafındaki kalelerde hakimiyetini ilan eden ve Erbil kuvvetlerinin desteğini sağlayarak Musul'u da tehdit eden III. İmadeddin Zengi tehlikesi, II.Nureddin Arslanşah dönemi için ortadan kalktı. Ancak bu durum uzun sürmeyecek II.Nureddin Arslanşah'tan sonra tehlike daha da büyüyerek devam edecektir. Bununla birlikte tarihçi İbnü'l-Esîr, İmadeddin'in tahta geçmesi halinde "yönetimde büyük bir yara açılacağından" bahsetmektedir. O, bu sözleriyle Bedreddin Lü'lü'nün müdahale ve himayesini doğru bulmaktadır. Bedreddin Lü'lü, bu hassas dönemde durumun nezaketi icabı halkı kendisine bağlamak için oldukça yumuşak ve hoşgörülü bir politika takip etmiş ve hiçbir karışıklığa meydan vermemiştir. İbnü'l-Esîr, "...İşte bundan dolayı hiç kimse haddini aşmıyor, hiçbir şeref ve üstünlük sahibi olan kimse diğer kimsenin haberi olmadan iş yapmıyor, büyük küçüğe danışmadan işlerini yürütmüyordu. Bedreddin Lü'lü' halka karşı olan bu güzel yönetimini sürdürdü, insanların maruz kalabilecekleri her türlü zulmü engelledi ve bunun etkisiyle de halk birbirine karşı son derece insafli davrandı..." demektedir⁶⁴⁰.

Oysa başta İmâdeddin Zengi olmak üzere Muzafferüddin Gökbörü, hem İbnü'l-Esîr'den hem de Bedreddin Lü'lü' den farklı düşünüyorlardı. İmâdeddin, Musul'un kendisine geçmesi gerektiğine inanıyordu. Muzafferüddin de onunla hemfikirdi. Ancak halen Musul Atabegi olan Nureddin Arslanşah, kendi torunu olmakla birlikte Bedreddin Lü'lü' nün baskısı altında bağımsız hareket edip karar verme imkanına sahip değildi. Zaten hastalık yüzünden yerinden kıpırdıyamıyordu. Ülkeyi asıl idare eden Bedreddin Lü'lü idi ve İmâdeddin Zengi ile Muzafferüddin Gökbörü'nun ise bu durumu kabul etmeleri mümkün değildi. İbnü'l-Esîr'in

⁶⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XII, s. 292.

vurguladığı sükûnet ve asayiş ise, Musul'da kendini hissettiren Bedreddin Lü'lü' nün *demir pençesi* ile ama aynı zamanda zekice yönetiminin neticesi olmalıydı.

II.Nureddin Arslanşah'ın Ölümü (1219)

Musul'da yukarıda sözü edilen barış antlaşması imzalandığı sırada Atabeg II. Nureddin Arslanşah, küçük yaşında yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 11 yaşında iken Musul'da öldü (616 /Nisan 1219)⁶⁴¹. Nureddin'in hastalık dolayısıyla vücudunda yaralar çıkmış, bu durum onu yatağa mahkum etmişti. Bu yüzden II.Nureddin Arslanşah, *Atabeg* olduğu sırada *geçit resmine* katılamamış ve ata binemediği için de halkın huzuruna çıkamamıştı.

II.Nureddin Arslanşah ta bir görüşe göre babası II.İzzeddin Mesud gibi zehirletilmişti⁶⁴².

II.Nureddin Arslanşah ölünce, *nâzır* Bedreddin Lü'lü' onun yerine kardeşi Nâsireddin Mahmud'u geçirdi. Nâsireddin Mahmud, hanedanın Musul'da tahta çıkan

⁶⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.339; türkç.terc. XII, s. 296; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 25. İbni Vâsıl, II.Nureddin Arslanşah'ın ölümü ve yerine küçük kardeşinin geçirilmesiyle birlikte Bedreddin Lü'lü'nün istiklalini ilan ettiğini ve bu andan itibaren “el-Melik er-Rahîm” adıyla anılmaya başlandığını kaydeder. *Aynı eser*, s.114; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 502; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 404; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 128; İbn Kesîr, II.Nureddin Arslanşah'ın öldürüldüğünü savunan müelliflerdendir. Nitekim o, İzzeddin Mesud'un ölümü bahsinde şöyle demektedir: “Bu yılda Musul hakimi el-Melik el-Kâhir öldü. Yerine küçük oğlu geçirildi. Sonra o öldürüldü. Böylece Atabeglik hanedanının birliği dağıldı. İdareye babasının memlûku Bedreddin Lü'lü el koydu”, *el-Bidâye*, XIII, s.81; türkç.terc. XIII, s. 187; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 204; İbnü'l-İmâd, H. 615 yılının sonunda öldüğünü kaydeder. Bkz., *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s. 62-63; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 16.

⁶⁴² İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s. 62.

son üyesi idi. El-Kâhir İzzeddin Mesud'un küçük oğlu olup ondan başka evladı yoktu.⁶⁴³ II.Nureddin Arslanşah'ın hükümdarlığı bir yıla yakın sürmüştü. Hükümdarlık vazifelerini yerine getiremediğinden onun yerine kararları *nâzırı* Bedreddin Lü'lü almakta ve bu şekilde memleketi idare etmekteydi.

⁶⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 339; türkç.terc. XII, s. 296-297; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 25.

C. NÂSİREDDİN MAHMUD DÖNEMİ (616/1219-630/1233)

Nâsireddin Mahmud'un Atabegliği Döneminde Meydana Gelen Olaylar

II.Nureddin Arslanşah, bir yıl bile sürmeyen bir “hükümdarlık dönemi”nden sonra Nisan 1219’da ölünce *nâib* Bedreddin Lü'lü, Musul Atabegliği tahtına II.İzzeddin Mesud’un öteki oğlu Nâsireddin Mahmud’u oturttu. Nâsireddin Mahmud o sırada 3 yaşında idi. Hanedanın en küçük ve son üyesi olarak Musul tahtına oturduğu zaman Bedreddin Lü'lü askerlerden bağlılık yemini aldı. Sonra da âdet olduğu üzere tahta geçiş merasimi yapıldı. Bedreddin Lü'lü, Nâsireddin Mahmud’u *sultanî sancak*la ata bindirdi. Kendisi de Atabegin *rikâb*ında yürüyerek *ğâşiyesini* taşıdı. 3 yaşındaki hükümdar, halkın huzuruna çıkınca Musullular, Atabeglik hanedanına mensup birini başlarında görünce büyük sevinç duydular. Ülkede muhtemel karışıklıklar önlendi⁶⁴⁴. Halk, kardeşi II.Nureddin Arslanşah’ı hastalığından dolayı at üzerinde göremediğinden kederlenmişti. Şimdi Nâsireddin’i görmek onları son derece mutlu kılıyordu.

Musul’da hanedandan birinin tahta geçişi kuşkusuz reaya katında memnuniyet uyandırmıştı ancak küçük yaşta bir hükümdarın hükmünün olamayacağı da ortada idi. Nitekim onun adına devlet işlerini *nâib* ve *nâzir* Bedreddin Lü'lü yürüttü. Kararları o aldı; savaşları ve barışları o imzaladı. Ülkeyi *demir el* ile yönetti. Halka karşı yumuşaklık, adalet ve ihsan gösterdi. Dini müesseseler inşa ederek

⁶⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 339; türkç.terc. XII, s. 296-297; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 25; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.503; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 405; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 189; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 204; Nâsireddin Mahmud adına 616/1219, 620/1220, 627/1229-1230, 629/1231-1232 tarihlerinde Musul’da basılmış sikkeler için bkz. İ.Artuk-C.Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.410-412.

halkın gönlünü aldı. Bu suretle emirlerden ve reayadan kendisine karşı çıkacak olanları yatıştırdı. Bir tek İmâdeddin Zengi ve Muzafferüddin Gökborü Bedreddin'e itiraz ettiler.

II.Nureddin Arslanşah'ın ölümünden sonra Bedreddin Lü'lü tarafından tahta oturtulan Nâsireddin Mahmud, Atabeglik hanedanı saltanatından adına *hutbe* okunan son hükümdar, babası II.İzzeddin Mesud el-Kâhir ise bağımsız hüküm sürebilen son Atabeg olmuştu⁶⁴⁵.

III.İmâdeddin Zengi ve Muzafferüddin Gökborü'nün İttifakla

Musul Üzerine Yürümleri

Akr el-Humeydiyye Kalesi önlerindeki mağlubiyet ve akabinde imzalanan sulh antlaşmasına rağmen Musul'da 3 yaşında bir çocuk olan yeğeninin hükümdar ilan edilmesi üzerine İmâdeddin Zengi, Atabeglik üzerindeki emellerini yeniden tatbik sahasına koymak istedi. İmâdeddin bu hususta kayınpederi Muzafferüddin Gökborü ile ittifak ederek Musul civarını yağma ve tahribe başladı. Musul'da ise Nâsireddin Mahmud adına devlet işlerini yürüten Bedreddin Lü'lü, askerlerinin bir kısmını oğlu komutasında el-Eşref'in hizmetine yollamıştı. El-Eşref, Haleb'te bulunuyor ve Mısır'a saldıran Haçlı kuvvetlerinin geri çekilmelerini sağlamak maksadıyla Suriye sahillerindeki Haçlı arazilerine hücum planları yapıyordu. Bu suretle Mısır'da zor durumda kalan kardeşi, Eyyubi Sultanı el-Melik el-Kamil Muhammed'e yardım etmek istiyordu. Bedreddin Lü'lü, İmâdeddin ile Muzafferüddin Gökborü'nün hareketini haber alınca, el-Eşref'in Nusaybin'de konuşlandığı birliği yardıma çağırdı. İzzeddin Aybek el-Eşrefî adındaki

⁶⁴⁵ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 25; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 128.

memlûkun komuta ettiği Eyyubi birliği 4 Receb 616/15 Eylül 1219'da Nusaybin'den Musul'a intikal etti. Ancak bu kuvvetler, Bedreddin Lü'lü'nün el-Eşref'in hizmetine gönderdiği kuvvetlerden daha azdı. Aybek, hemen Erbil üzerine yürümek istediye de Bedreddin Lü'lü ona mani oldu. Aybek, Musul dışında kurduğu karargâhında birkaç gün bekledi. Dicle'yi geçmekte ısrar edince Bedreddin Lü'lü ona muvafakat etmek zorunda kaldı. Ordu, Dicle'nin doğusunda Musul'a bir fersah mesafede konakladı⁶⁴⁶.

Savaşın ayrıntılarını İbnü'l-Esîr'den öğreniyoruz: Musullular'ın hareketini öğrenen Muzafferüddin Gökboru ile İmâdeddin Zengi, askerlerini toplayarak Musul-Eyyubi ordusu üzerine yürüdüler. Zab nehrini geçtiklerinde Bedreddin Lü'lü de onların hareketlerini haber aldı ve adamlarını harekete geçirdi. Aybek, cesaretli adamlarıyla birlikte öncü birliğinin (*câlişiyye*) başına getirildi. Askerlerin çoğu onun emrine verildi. Geri kalanlar sağ ve sol (*meymene* ve *meysere*) olmak üzere saflara ayrıldı. Bedreddin, bu kolların başına ileri gelen emirleri tayin etti. İbnü'l-Esîr, sol kola tayin edilen *emirin* önce sağ kola sonra da tekrar sol kola tayin edilmek isteyince Bedreddin Lü'lü'nün ona "Sen ve adamların bu gece vakti yer değiştirip durursa diğer askerler hezimete uğradığını zannedecekler, hiçbir kimse kalmayacak" diyerek mani olduğunu söylüyor. Bunun üzerine bu emir, yerini korudu. Bu arada geceyarısı olunca *câlişiyye* birlikleri kumandanı Aybek, düşman üzerine yürümek istedi. Bedreddin Lü'lü, düşmanın yakında bulunduğunu belirterek sabahı beklemesini emrettiyse de Aybek, sabaha kadar sabredemedi ve harb sanatındaki

⁶⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 339-340; türkç.terc. XII, s. 297-298; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 26; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.503; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 405; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s.257 ; "Kök-Böri", **İA**; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 108; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 17.

maharetini göstermek için askerlerin de kendisine uymasıyla karanlıkta düşman üzerine yürüdü. Aybek komutasındaki birlikler Musul'a üç fersah mesafede düşmanla karşı karşıya geldiler (20 Receb 616/1 Ekim 1219). İzzeddin Aybek'e bağlı *etlâb** birlikleri ile sağ kol (*meymene*) kuvvetleri, Muzafferüddin'in İmâdeddin Zengi'nin komuta ettiği sol kol kuvvetleri üzerine hücum ederek mağlup ettiler. Muzafferüddin sağ kol birlikleri de Musul-Eyyubi ordusunun sol koluna hücum ederek bozdu. Muzaferüddin daha sonra disiplinli askerleriyle muntazaman ilerleyerek yanında az sayıda askerle merkezde (*kalb*) kalan Bedreddin Lü'lü'nün üzerine yürüdü. Bedreddin Lü'lü, Muzafferüddin'in ilerleyişine mani olamadı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Sonra da ordunun tamamı bozgun halinde Dicle'nin batısına çekildi. Bedreddin Lü'lü kaleye kapandıysa da şehre inerek halk ile buluştu. Sonra da Musul'un nehir tarafından giriş yeri olan Bâbu'l-cisr'i (Köprü kapısı) tutmak üzere halk ile birlikte buraya geldi. Bir rivayete göre asker toplamak için Beled'e kadar gitti. Bu arada düşman ise nehrin karşı tarafına gelmişti. Muzafferüddin Gökboru askerlerini Musul'un karşısında yer alan Nineva Kalesi tepesinin gerisinde *tâbiye* etti. Musul askerlerinin az bir kayba uğradığını ve Musul'da yeniden

* *Atlâb* (çoğ. *Tulb*), Oğuz dilinde askerî bir tabir olup, bir *emir*in komutası altında, dikili bir sancağı (*alem ma'kûd*), çalınan bir borozanı (*bûk madrûb*) ve 70, 100 yada 200 süvarinin bulunduğu birliğe verilen addır. Bkz. Takiyyüddin b. Ali el-Makrizî, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr Bi-zikri'l-Hıtat ve'l-Asâr*, I, Beyrut (t.y.), s.86. Aynı konuda H.A.R. Gibb, "Salahaddin'in Orduları", **İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, (türkçe terc.), İstanbul 1991, s.91-92. Buna rağmen bu kelimeyi Kürtçe bir tabir ve referans ettiği Makrizî'nin "Oğuz" ifadesini (metinde "غز", [ğuz] şeklinde geçiyor) "Kürd" şeklinde okumayı tercih eden bir görüş için bkz., İbn

toparlandıklarını gördü. Ayrıca Bedreddin Lü'lü' nün geceleyin atlı ve yaya askerleriyle, nehri gemiler ve köprü üzerinden geçerek kendisine saldıracağı haberini alınca üç gün sonra, davul (*kûs*) çaldırmadan ve boru (*bûk*) öttürmeden ordusunu hareket ettirdi ve Erbil'e doğru yola koyuldu. Zâb nehrini geçtiğinde konakladı⁶⁴⁷.

Bu arada Bar Hebraeus'un bir kaydına göre Erbil ordusu saflarında yer alan Şehrizorlu bir Kürt grubu, Musul yakınlarında Bet Sahraya köyü (Dilenciler köyü)nden yeni evli bir gelini kaçıınca, gelinin akrabaları karşı hücumu geçerek bu Kürtlerden bir haylisini öldürdüler. Muzafferüddin Gökboru, Bedreddin Lü'lü' ye bağlı olduğu anlaşılan bu köylüler üzerine asker sevk ederek ahaliyi katl ve mallarını yağma ettirmiştir⁶⁴⁸.

Musul yakınlarında bu çarpışma ve gelişmeler olunca Bağdad Abbasi Halifesi en-Nâsır Lidinallah ta elçi göndererek araya girdi. Halifenin elçileri barışın sağlanması için arabuluculuk yaptılar. Sonunda da taraflar sulhe yanaştılar ve ellerindeki yerlerin kendilerine ait olması şartıyla anlaştılar. Böylece Musul Atabegliği ile İmâdeddin Zengi-Muzafferüddin Gökboru ittifakı arasında

Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 27, dipnot:6. Ayrıca tulb hak. bkz. İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 330.

⁶⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 340-341; türkç.terc. XII, s. 298-299; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 26-28; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.503; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 405-406; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.104a-104b ; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s.257-258 ; "Kök-Böri", İA; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 149; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 18-19.

⁶⁴⁸ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.504.

kararlaştırılan yemin ve sözleşmeler Halife elçilerinin huzurunda imzalandı (Receb 616/Ekim 1219)⁶⁴⁹.

Görüldüğü zere Musul Atabegliği tahtına, I.Nureddin Arslanşah'tan itibaren küçük yaşta ve hasta Atabeglerin geçmesi Atabeglik zerindeki taht iddialarını doğururken, aynı zamanda bölge hükümdarlarının da iştahlarını kabartmıştır. Ancak devletin başında bulunan emir ve *nâib* Bedreddin L'l bu isteklerin önüne diplomatik ve askeri girişimlerle geçmesini bilmıştir. Zaman zaman zorlansa da bazan El-Eşref'ten askeri destek bazan da Halife'den diplomatik ve dinî tavassut talebinde bulunması ona bu işlerde direnme gücü vermiştir. Muzafferüddin Gökbörü-İmadeddin Zengi ittifakıyla defalarca karşı karşıya gelen Bedreddin L'l, Eyyubi ve Halife'nin desteğiyle Musul Atabegliğini idame ettirmiştir. Esasen onun Atabeglik üzerinde ağırlığını koymaya başladığı I.Nureddin Arslanşah döneminden itibaren ülkede Atabeg'ten sözü daha çok geçen kişi olarak ön plana geçmesi daha önce de değinildiği gibi bu Atabeglerin ocuk yaşta olmasından kaynaklanıyordu. Esasen Bedreddin L'l, Musul Atabegliğini tahta en uygun kişi olarak görünen III.İmâdeddin Zengi'ye teslim etmeyip hanedanın daha küçük yaştaki çocuklarını başa geçirmesi, şahsi çıkarlarını korumaya yönelik bir siyaset idi. III. İmadeddin Zengi'nin Musul'a hakim olması bu Ermeni menşeli emîrin hükmünü nihayete erdirecekti. Bu yüzden, İmâdeddin Zengi, taht iddiasında bulunurken Bedreddin L'l hakkında 'mülkü kendisi için istiyor' demektedir, ancak tek başına Bedreddin L'l'ye mani olamayacağını bildiğinden kayınpederi Muzafferüddin Gökbörü ile bu yüzden ittifak yapıyordu.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Eşir, *el-Kâmil*, XII, s. 341; trk.terc. XII, s. 299; İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, V/1, s.258-259 ; G. ğn, *Begteginliler*, s. 108; C.Alptekin,

III. İmâdeddin Zengi'nin Yeni Fetihleri ve el-Eşref'in Bölgeye Gelişi

Musul Atabegliği sınırları içindeki olaylar, bu dönemde ardı arkası kesilmeden devam etti. İmâdeddin Zengi, iddiasından vazgeçecek gibi görünmüyordu. Muzafferüddin Gökboru ile ittifakını sürdürüyor, Bedreddin Lü'lü'yü zor durumda bırakmak ve Musul'u elinden almak maksadıyla yeni girişimlerin hazırlıklarını yapıyordu. Olayların bizzat şahidi olan İbnü'l-Esîr durumu şöyle anlatıyor:

~~Yukarıda sözü edilen anlaşmaya rağmen İmâdeddin Zengi, Atabeglik~~ kalelerini birer birer sindirmenin yollarını aramaktaydı. İmâdeddin, şimdi de gözünü Kevâşâ Kalesi'ne dikmişti. Kevâşâ Musul'un en müstahkem kalelerinden biri idi. Kevâşâ kalesindeki askerler, daha önce İmâdiyye kalesinde ve diğerlerinde olan biteni öğrendiklerinden, kimsenin kendilerine hükmetmesine izin vermeyerek tahkimata başladılar. Kevâşâ muhafızları, Bedreddin Lü'lü' nün *nâib*lerini kaleden çıkardılar ve bir daha da girmelerine izin vermediler. Bu arada Kevâşâlılar'ın Musul'da rehineleri bulunuyordu. Görünüşte Bedreddin Lü'lü' ye itaat ediyorlar ancak hakikatte muhaliftiler. Aralarında elçiler gidip geldikten sonra itaat etmeği kararlaştırdılsa da bundan cayarak İmâdeddin Zengi'ye haber yollayıp onu Kevâşâ'ya davet ettiler. Bunun üzerine İmâdeddin Zengi, Kevâşâ kalesine gelerek teslim aldı. Musullular da Muzafferüddin Gökboru ile yazışarak daha yakınlarda yapılan anlaşmayı hatırlatıp Kevâşâ'nın iade edilmesini istedilerse de Muzafferüddin yine icabet etmedi⁶⁵⁰.

"Musul Atabegliği", DGBİT, s.570.

⁶⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.341; türkç.terc. XII, s.299; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.504; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s.189; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 20.

Kevâşâ kalesinin İmâdeddin Zengi tarafından ele geçirilip iadesi hususunda herhangi bir adım atılmadığını gören Bedreddin Lü'lü, bu gelişmeler üzerine yeniden el-Eşref'e müracaat ederek yardım istedi. Haleb'te bulunan el-Eşref te Musul sorununu çözmek maksadıyla ordusuyla hareket etti ve Fırat'ı geçerek Harran'a geldi⁶⁵¹.

Ancak el-Eşref'in hareketine mukabil Muzafferüddin Gökbörü de ona ve Musul'a karşı bölgenin diğer hükümdarları ile anlaştı. Ayrıca Eyyubi ordusundaki bir kısım kumandanı da el-Eşref aleyhine döndürmeyi başardı. Gökbörü ile Hısn-ı Keyfâ, Mardin Artukluları ve Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus haberleşerek el-Eşref'e karşı birlik oluşturmaya karar verdiler. Bu anlaşma gereği Mardin, Hısn-ı Keyfâ ve Erbil hükümdarları İzzeddin Kevkâvus'a *tâbi* olarak onun adına *hutbe* okutup, *sikke* bastırdılar⁶⁵².

El-Eşref ile İzzeddin Keykâvus arasında Haleb meselesi yüzünden anlaşmazlığın da olması nedeniyle Selçuklu Sultanı, ordusuyla Konya'dan hareket etti. Ancak Malatya'ya vardığı sırada verem hastalığı yüzünden öldü (1220)⁶⁵³. Yerine kardeşi Alaaddin Keykubâd geçirildi. El-Eşref te Alaâddin Keykubâd'la

⁶⁵¹ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 31.

⁶⁵² İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, III, s. 188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 342, 354; türkç.terc. XII, s. 300, 312; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.504; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.318; Özbek, *Selçuklu-Eyyubi İlişkileri*, s. 131; "Kök-Böri", *İA*; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 109; C.Alptekin, "Musul Atabegliği", *DGBİT*, s.570; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 150.

⁶⁵³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.318-319; Özbek, *Selçuklu-Eyyubi İlişkileri*, s. 131.

yazışarak dostluğunu kazandı⁶⁵⁴. İki hükümdar arasında ileride kurulacak sıhriyyetin adımları atıldı. Erbil-Hısn-ı Keyfâ-Mardin ve Konya arasındaki ittifakın sarsılmasına rağmen müttefikler durumlarını korudular.

Bu arada el-Eşref, ordusuyla Düneysir'e geldi. Buradan Mardin üzerine yürüyerek Artuklu arazisini istilâya girişti. Yolları keserek şehre yiyecek girişini engelledi. Bu arada yanına Hısn-ı Keyfâ ve Âmid hakimi Nâsireddin Mahmud ta gelmiş⁶⁵⁵ bulunuyordu. Mardin hükümdarına elçi gönderilerek sulhe zorlandı. Sonunda, daha önce Mardin hakimine *iktâ* edilmiş olan Resü'l-Ayn'ın 30.000 dinar ile birlikte el-Eşref'e iade edilmesi, ayrıca Nâsireddin Mahmud'un da Şabahtân bölgesindeki el-Muvazzer*'i alması şartıyla anlaşma yapıldı⁶⁵⁶. Resü'l-Ayn o sırada henüz isyan etmemiş olduğu anlaşılan İbn el-Maştûb'a *iktâ* edildi. El-Eşref daha sonra Musul'a gitmek üzere Nusaybin'e hareket etti. Bu arada ordu içinde Muzafferüddin'in tahrikleriyle bazı emirlerin isyana kalkıştıkları görüldü. Bu emirler, Eyyubi ordusundan ayrılarak Muzafferüddin'in safına geçtiler. El-Eşref, Sincar'a uğramadan Musul'a gitmeyi düşünmüyordu⁶⁵⁷.

⁶⁵⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 188; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 30.

⁶⁵⁵ İbni Vâsıl Nureddin Mahmud diyor, bkz. *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 73.

* Muvazzer, el-Cezire bölgesinde, Nusaybin yakınlarında yerleşim yeri. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s. 221.

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 342-343; türkç.terc. XII, s. 301-302; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 507; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 73.

⁶⁵⁷ Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 131. Ebu'l-Fidâ'nın böyle söylemesine bakılırsa o sırada isyan etmiş bulunan İbnü'l-Maştûb'un Sincar hakimiyle anlaşmış olduğu anlaşılmaktadır ki el-Eşref te Sincar hakimini tedip ve İbnü'l-Maştûb'u ele geçirmek istemiş olmalıdır. Ancak gelişmeler, onun Sincar üzerine yürümesine gerek kalmadan durumu lehine çevirecektir.

Bir Eyyubi Emirinin Macerası

Bu arada el-Eşref ve Musul aleyhindeki kampanyanın başını çeken Muzafferüddin Gökborü, el-Eşref'in komutanlarını ayartmaya çalıştı ve bunda başarılı da oldu. el-Eşref'in büyük komutanları, kaynakların Dimyat'ın Haçlılar eline geçmesinden sorumlu saydığı İmâdeddin Ahmet b. Ali b. el-Maştûb* ve İzzeddin

* İmâdeddin Ahmed b. Ali b. el-Maştûb, Mısır'da el-Melik el-Kâmil Muhammed'in hizmetinde iken Eyyubi ordusunda komutanlar arasında karışıklık çıkmasına neden olarak, el-Melik el-Kâmil Muhammed'in Kahire'den ayrılmak zorunda kalmasına, dolayısıyla savunması zayıflayan Dimyat'ın Haçlılar'ın eline geçmesine neden olunca kaynaklar tarafından dikkatle incelenen bir isim olmuştur. İbn el-Maştûb, Dimaşk hakimi el-Melik el-Muazzam İsa tarafından Kahire'den çıkarıldıktan sonra da muhalif hareketlerine devam etmişti. Bu arada, Mısır'da, İbn el-Maştûb ile birlik oluşturarak el-Melik Kâmil Muhammed aleyhindeki faaliyetlere katılan kardeşi el-Melik el-Faiz İbrahim de İbn el-Maştûb ile Mısır'dan çıkarılanlar arasındaydı. El-Melik el-Faiz daha sonra yardım istemek üzere Musul'a gittiği sırada Sincar ile Musul arasında yolda ölmüş, cenazesi Sincar'a getirilmiş ve İbni Tağribirdî'nin kaydına göre Musul Atabegliğinin kurucusu İmâdeddin Zengi'nin türbesine defnedilmiştir. (Bkz., İbn Tağribirdî, *en-Nücûmü'z-Zahire*, VI, s. 220. Ancak gördüğümüz kadarıyla İbn Tağribirdî, bu konuda yanılmaktadır. Çünkü Sincar'da bulunan ve İmâdeddin Zengi adına bilinen türbe, Atabegliğin kurucusu olan İmâdeddin Zengi'ye ait olmayıp, onun torunu, yani Kutbeddin Mevdu'd'un oğlu Sincar hakimi olan II. İmâdeddin Zengi'ye ait olmalıdır. Zira Atabegliğin kurucusunun kabri Rakka'dadır). Öte yandan Haleb'e ansızın girdiğinde amacı Sümeysat hakimi el-Melik el-Efdal Nureddin ve İzzeddin Keykavus ile birleşmekti. Onun asıl hedefi ise Hakkâriyye Kürtleri'ni kendisine bağlamak ve bu suretle bir hakimiyet sahası kurmaktı. Haleb'te el-Eşref tarafından yakalandığı zaman beraberindeki kâdı Necmeddin İbn ebî Asrûn ile birlikte affedildi ve Eyyubi ordusunda yeniden istihdam edilerek kendisine Resû'l-Ayn *iktâ* olarak verildi. İbn el-Maştûb, 616 Şaban'ına (Ekim 1219) kadar burada kaldı. Bundan sonraki hareketleri ise el-Eşref'in Musul meselesi dolayısıyla bölgeye yönelmesiyle birlikte ortaya

Muhammed b. Bedr el-Humeydî ve diğer bazı emirler, Muzafferüddin Gökbörü'nün çağrısını kabul ettiler. Böylece bu iki komutanın başını çektiği Kürdlerden ve yağmacı gruplardan oluşan büyük bir kalabalık el-Eşref'ten ayrılarak Âmid ve Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Nâsireddin Mahmud ile birleştiler. Sonra da el-Eşref'in Musul'a gitmesine mani olmak için Düneysir'de pusu kurdular. Esasen Mardin hükümdarı da İbn el-Maştûb'a yardım edecekti. İbn el-Maştûb'un danışmanı Haleb'in meşhur kâdı ailesinden kâdı Necmeddin ibn Ebî Asrûn idi. Fakat tam bu sırada beklenilmeyen bir gelişme oldu. İttifakın kalabalık cephesinde yer alan Hısn-ı Keyfa ve Âmid hakimi Nâsireddin Mahmud, ittifaktan ayrıldı ve vaatleri dolayısıyla el-Eşref'in safına geçti. El-Eşref, Hısn-ı Keyfâ hakimine Hâni, Cebel-Cûr ve ayrıca eğer alırsa Dârâ'yı da vermeyi taahhüd etmişti. Hısn-ı Keyfâ hakimi Nâsireddin Mahmud'un el-Eşref'le anlaşması üzerine, İbn el-Maştûb dışındaki diğer muhalif komutanlar yeniden el-Eşref'e itaat ettiler. Ahmet b. el-Meştûb ise tek başına muhalefete devam etti. İbn el-Maştûb, Erbil'e giderek Muzafferüddin Gökbörü ile

çıkmıştır ki bu andan itibarenki macerası yukarıda konu edildi. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 28-30. İbn el-Maştûb'un Haleb civarında iken bir çok emiri kendi safına çektiği anlaşılmaktadır. El-Eşref, Karkisiya hakimi Nureddin b. İmadeddin'in, İbnü'l-Maştûb ile ittifakını öğrendiğinden el-Alem Tefâşik'i (?) Karkisiyâ'ya göndermişti. Nureddin, yakalandıktan sonra kalenin altında ayaklarından asılarak işkence edildi. Karkisiya'yı bu halde iken teslim razı oldu. El-Eşref, Nureddin'i bir kuyuya atmayı düşünürken, kardeşi el-Melik el-Muazzam İsa'nın araya girmesiyle Nureddin'i affederek Dimaşk'a gitmesine izin verdi. Nureddin de el-Muazzam İsa'nın yanına giderek onun yanında kaldı. Bkz. Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s.609; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.103a. İbn el-Maştûb'un, Mısır'da el-Melik el-Kâmil Muhammed'in, orduda Türkmen emirleri istihdam etmesi dolayısıyla isyan ettiği iddiası hak. bkz. R. Şeşen, "Eyyubiler Devleti", *DGBİT*, s.355.

birleşmek istiyordu. Bu maksatla Nusaybin'e hareket etti. Ancak Nusaybin civarında *şahne* Fâriseddin b. Sabira'nın kuvvetleri tarafından adamlarıyla birlikte bozguna uğratıldı. Adamları dağılan İbn el-Maştûb perişan bir vaziyette Sincar taraflarına gitti. Ahmet b. el-Maştûb'un talihi burada da yaver gitmedi. Bedreddin Lü'lü ve el-Eşref'in müttefiki olan Sincar hakimi Ömer Ferruhşâh (yada Mahmud), askerlerini göndererek onu tutsak etti ve Sincar'a getirtti. Ferruhşâh, Ahmet b. el-Maştûb ile görüşükten sonra fikrini değiştirdi. Asi komutan, Ferruhşâh'ı el-Eşref aleyhtarı yapmağa muvaffak olmuştu. Abul-Farac'taki bir kayıt işin aslını açığa çıkarıyor: Buna göre İbn el-Maştûb, Musul'u Bedreddin Lü'lü'nün elinden alarak kendisine vermek üzere çarpışacağını vaadetmiş, görünüşe göre Ferruhşâh ta bu teklifi benimsemiştir. El-Eşref, Ferruhşâh'tan İbn el-Maştûb'u kendisine teslim etmesini istedi. Ancak Ferruhşâh, bundan kaçındı, üstelik bu asi Eyyubi komutanını serbest bıraktı. İbn el-Maştûb ta serbest kalınca etrafına fesad ehli adamlar toplayarak Musul'a bağlı el-Bek'â' beldesi üzerine saldırdı, köylerini yağmaladı. Daha sonra Musul üzerine yürümek amacıyla Sincar'a bağlı olan Tell-Afer'e giderek burayı da yağma ettiler. Bedreddin Lü'lü bu son gelişmeyi haber alınca Ahmet b. el-Maştûb üzerine asker sevketti. Musul birlikleri yağmacıları mağlup ettiler. İbn el-Maştûb ve adamları Tell-Afer kalesine kapandılar. Tell-Afer kalesi kuşatıldı. Bedreddin Lü'lü Musul'dan bizzat gelerek kuşatmaya katıldı (21 Rebiyülevvel 617/26 Mayıs 1220 Salı). Bu arada Fâriseddin b. Sabira da Nusaybin'den geldi. Kurtuluş ümidi kalmayan İbn el-Maştûb, 1 ay sonra, 17 Rebiyülâhir/21 Haziran 1220'de, *emân* ile teslim oldu. Tell-Afer kalesi de yeniden Musul kuvvetlerine geçti. Bedreddin Lü'lü, İbn el-Maştûb'a ikramda bulundu ve Musul'a kadar onunla arkadaşlık etti. Beraberce Musul'a girdikleri vakit Musul halkı Bedreddin Lü'lü'ye sevgi tezahüratları yaptılar.

Bedreddin Lü'lü, Musul'a girdiklerinin üçüncü günü İbn el-Maştûb'u tutuklayarak hapse attı. Durumu el-Eşref'e bildirdiğinde el-Eşref buna çok sevindi⁶⁵⁸.

Sincar'da Atabeglik Hanedanının Sonu

Zengi Hanedanından Sincar hakimi el-Melik el-Mansur Kutbeddin Muhammed* b. İmâdeddin Zengi, halkın sevdiği bir hükümdar olarak 603/1206 yılından beri Sincar'da hüküm sürmekte idi. Kutbeddin Muhammed, 8 Safer 616/25 Nisan 1219 tarihinde Sincar'da vefat edince, yerine oğullarından İmâdeddin Şâhinşâh geçmişti. Halk cülûs törenine iştirak etti, İmâdeddin'in hükümdarlığını benimsedi. Ancak İmâdeddin Şâhinşâh, tahta oturduktan bir-iki ay sonra Sincar'a bağlı olan Tell-afer'e gitmişti. İmâdeddin burada iken kardeşi Ömer Ferruhşah ve adamları tarafından baskına uğrayarak öldürüldü. Ömer Ferruhşah da Sincar'a

⁶⁵⁸ İbnü'l-Adîm'de, İbnü'l-Maştûb'u Sincar'da koruyanın Kutbeddin olduğu, el-Eşref'in İbnü'l-Maştûb'u iade etmesini istemesine rağmen Kutbeddin'in icabet etmediği, üstelik, İbnü'l-Maştûb tutuklandıktan sonra el-Eşref tarafından Sincar'da hapsedildiği kaydı vardır. Öysa görüleceği üzere İbnü'l-Maştûb, Tell-Afer'de tutuklandıktan sonra Musul'a getirilmiş, burada el-Eşref'e teslim edilmiş, o da Musul'dan ayrılırken beraberinde götürdüğü İbnü'l-Maştûb'u Harran'da hapse atmıştır. Bkz. *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.342-343; türkç.terc. XII, s. 300-301; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 70-72; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.506-507; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.131; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.103a ; Özbek, *Selçuklu-Eyyubi İlişkileri*, s.,127; G. "Kök-Böri", *İA*; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s.152; Ögün, *Begteginliler*, s. 109; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s.21-22; D.Patton, "Badr al-Din Lü'lü"; M.M. İbrahim, *Sincar*, s.83-84. İbnü'l-Maştûb'un bu isyan girişimi, Kürt beyleri ve halkı üzerinde bıraktığı tesirler bakımından Eyyubi devletini nasıl etkilediği ayrı bir inceleme konusu olmalıdır.

* Kutbeddin Muhammed adına Sincar'da basılmış sikkeler için bkz. İ. Artuk-C. Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.420-421.

giderek ele geçirdi⁶⁵⁹. Ferruhşâh, Musul'a ve el-Eşref'e bağlanarak ve buranın son Zengi hükümdarı olduğunu bilmeden hüküm sürdü.

Yukarıda anlatıldığı üzere Ferruhşâh, el-Eşref'in asi komutanı İbn el-Maştûb'u yakalatıp Sincar'a getirttikten sonra onunla anlaşarak Musul arazilerini yağmalamaya girişmesiyle birlikte ummadığı bir durumla karşılaştı. Tell-Afer'i kaybetmesi onu büyük bir şaşkınlığa uğrattı. Bu, Sincar'daki durumunun zayıflaması, hatta hükümrânlığının sonu anlamına geliyordu. Kendi çıkarları doğrultusunda tehdit ve zorbalıkla çalıştırdığı adamları, onun bu zayıf halini farkedince derhal karşısına geçiverdiler. Sincar halkı tarafından da kardeşini öldürdüğü için sevilmiyordu. Üstelik İbn el-Maştûb'u teslim etmeyerek isyana iştirak etmişti. Korku ve telaşa kapılan Ferruhşâh, selametini, bu sırada Musul'a gitmek üzere bölgeye gelmiş bulunan el-Eşref'e elçi göndermekte buldu.

Ferruhşâh'ın elçileri, el-Eşref'i buldukları zaman efendilerinin Sincar'ı Rakka kenti karşılığında teslim etmek arzusunda olduğunu bildirdiler. Ferruhşâh, Rakka karşılığında Sincar'ı teslim etmeyi teklif ediyordu. El-Eşref bu teklifi kabul etti; Rakka Ferruhşâh'a verildi. Ferruhşâh ta mukabilinde Sincar'ı el-Eşref'e teslim etti. Sonra da ailesi, kardeşleri ve mallarıyla birlikte şehirden ayrıldı. Ferruhşâh, Zengi

⁶⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.355-356 ; türkç.terc. XII, s. 313-314; Sibt, Sincar hakimi Kutbeddin Muhammed'in çocukları olarak şu isimleri sayar: 1.Sultan Şah, 2.Seyfeddin Zengi, 3.Muzafferüddin, 4.Birkaç kız. Bkz. *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II,s. 607-608; Ondan naklen İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 218; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 31; Ebu'l-Fidâ, Ömer Ferruhşâh'ı Mahmud adıyla zikreder. Bkz. *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 128; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 190-191; Makrizî'de "el-Emced Ömer" şeklinde kayıtlıdır. Bkz., *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 204; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.70; M.M. İbrahim, *Sincar*, s.81.

Atabeg Hanedanının Sincar'da hüküm süren son üyesiydi. Böylece onun Sincar'ı terkiyle Atabegliğin, doksan dört yıl burada hakim olan kolu da sona ermiş oldu (1 Cemaziyülevvel 617/4 Temmuz 1220)⁶⁶⁰. Bu, el-Eşref'in tatbik ettiği harika bir siyasetti. Çünkü babası el-Âdil de zamanında Sincar'ı kuşatmış, uzun süre Sincar önlerinde kalıp çarpışmalara girişmiş olmasına rağmen zorla da olsa burayı ele geçirememişti. Oysa şimdi el-Eşref hiç yorulmadan bu kente sahip olmuştu. Üstelik hem babasının hem de amcası Salahaddin'in girmeyi başaramadıkları Musul yolunda idi. Ayrıca ordusu isyan yüzünden zayıflayacak gibi göründüyse de şimdi Ahlat ve el-Cezire bölgesi askerlerinin yanısıra Sincar askerlerinin de iştirakiyle daha da kuvvetlenmişti⁶⁶¹.

⁶⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 344; türkç.terc. XII, s. 302; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.507; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II,s. 609; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 73-74; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.131; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.103b; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 191; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 205; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*,IV, s. 70; "Kök-Böri", İA. Bu maddenin yazarı İbrahim Kafesoğlu, Sincar'ı el-Eşref'e teslim edenin İmadeddin Şahanşâh olduğunu söyler. ; C. Alptekin de Kafesoğlu'nun düştüğü hatayı tekrarlar o da bu sırada Sincar'ı yönetenin "İmadeddin Şahanşâh" olduğunu iddia eder. Bkz. "Musul Atabegliği", DGBİT, s.570; Yine aynı şekilde G. Ögün de bu hatayı tekrarlamıştır. Bkz., *Begteginliler*, s. 109. Oysa yukarıda açıklığa kavuşturulduğu üzere İmâdeddin Şahinşâh, Kutbeddin Muhammed'ten sonra Sincar'a hakim olmuş ise de hakimiyeti bir iki ayı geçmemiş, bu sürenin sonunda, kardeşi Ömer Ferruhşâh (yada Mahmud, çünkü kaynaklarda bu isim de geçiyor) tarafından bu sürenin sonunda öldürülmüş yerine de kendisi geçmişti. Dolayısıyla Sincar'ı el-Eşref'e gönül rızasıyla veren bu Ferruhşâh'tır. Bkz. *yuk. metin* ; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 152; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 23; D.Patton, "Badr al-Din Lü'lü"; M.M. İbrahim, *Sincar*, s.84.

⁶⁶¹ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 74.

Ömer Ferruhşâh, Rakka'ya giderek yerleşti. Ancak aradan çok geçmeden Rakka da elinden çıktı. El-Eşref, kardeşi el-Melik el-Kamil Muhammed'e yardım için gittiği Mısır'dan dönüşünde 618/1221 tarihinde Rakka'yı Ferruhşâh'tan geri aldı. Kendisi de kısa bir süre sonra ölüp gitti⁶⁶². İbnü'l-Esîr, onun akıbetinden bahsederken, kardeşini öldürüp akrabalık bağını kopardığı için hükümdarlığından istifade edemediğini, haram kan akıttığından hayrını göremediğini, sonunda da canını ve gençliğini heder edip gittiğini bir darbimesel şekilde ortaya koyarak, akrabalık bağını koparanın hükümdarlığının kısa, sonunun çabuk geldiğini vurgular⁶⁶³. Sincar'da olanlar, Ceziretu İbn-i Ömer'de meydana gelen ve daha önce bahsi geçen olaylar hatırlandığında ilginç bir biçimde İbnü'l-Esîr'in görüşüne örnek teşkil eder.

El-Melik el-Eşref'in Musul'a Gelişi ve Barış Görüşmeleri

El-Eşref, Sincar'ı ele geçirdikten sonra Musul'a gitmek istiyordu. Askerlerini önden gönderdi. Hergün bir miktar askerini gönderiyordu. Nihayet kendisi de 19 Cemaziyülevvel 617/22 Temmuz 1220 Salı günü Musul'a geldi. Bedreddin Lü'lü tarafından bizzat karşılandı. Bedreddin Lü'lü onu taziz için atından inerek el-Eşref'in önünde yürüdü ve *ğâşiyeyi* taşıdı. Büyük bir şâşaa ile kente girdi. El-Eşref, Musul'a giren ilk Eyyubi hükümdarı idi. Buradan Gökbörü'ye bir mektup göndererek, damadı İmâdeddin Zengi'ye yardım etmekten vazgeçmesini ve kaleleri iade etmesini istedi. Halife en-Nâsır Lidinallah'ın elçileri de bu sırada Musul'a geldiler. Ayrıca Muzafferüddin Gökbörü de elçi gönderdi. İmâdeddin Zengi'nin elinde bulunan İmâdiyye Kalesi ile babası tarafından kendisine verilen kaleler hariç olmak üzere

⁶⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.356 ; türkç.terc. XII, s. 314; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 74; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 137; M.M. İbrahim, *Sincar*, s.85.

⁶⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.356 ; türkç.terc. XII, s. 314.

Musul'dan alınmış olan kalelerin tamamının iade edilmesi şartıyla barışa razı olduğunu bildirdi. Böylece anlaşmazlık ortadan kalkacak ve Haçlılar'a karşı *cihada* için birlik oluşturulacak, bu arada Mısır Haçlılar'dan arındırılacaktı. Ancak görüşmeler iki ay müddetince sürüncemede kaldı. Görüşmelerden bir sonuç alınamayınca el-Eşref, Erbil'e yürümeğe karar verdi. Bir görüşe göre Muzafferüddin üzerine yürümeği kafasına koyan el-Eşref, görüşmeleri kasdî olarak uzatmıştır. Bedreddin Lü'lü ve el-Eşref'in orduları Dicle'yi geçerek Zâb nehri kıyısındaki Selâmiyye köyüne geldiler. Muzafferüddin Gökbörü de nehrin Erbil tarafındaki kıyısında karargâh kurmuştu. Musul ve Erbil orduları arada nehir bulunmak üzere karşı karşıya geldikleri bu sırada Muzafferüddin'in eski müttefiki Hısn-ı Keyfâ hakimi Nâsireddin Mahmud, Muzafferüddin lehinde tavassutta bulunarak el-Eşref'i barışa zorladı. El-Eşref'in de muvafakat etmesi üzerine anlaşmaya varıldı. Buna göre, Musul'dan koparılmış olan İmâdiyye, Kevâşâ vs kaleler, Musul'a teslim edilinceye kadar, Akr el-Humeydiyye ve Şûş kaleleri, el-Eşref'in *nâiblerine* bırakılacak, ayrıca İmâdeddin Zengi de bu süre zarfında el-Eşref'in yanında rehine olarak kalacak, kalelerin teslimiyle birlikte serbest bırakılacaktı. Şartlar kabul edildi ve İmâdeddin Zengi gelerek el-Eşref'e teslim oldu. Akr ve Şûş kaleleri el-Eşref'in *nâiblerine* bırakıldı. Bu şartlarda anlaşma imzalandıktan sonra el-Eşref, Musul'dan ayrıldı ve Sincar'a gitti (2 Ramazan 617/31 Ekim 1220). Bu arada Musul'da mahpus bulunan asi komutan İmâdeddin Ahmet b. el-Maştûb'u da beraberinde götürdü*. El-

* Bir rivayete göre el-Eşref, Musul'dan ayrılırken İbnü'l-Maştûb'u yanına almamış, Sincar'a döndükten sonra buradan ileri gelen adamlarından Hâcib Ali el-Mavsîlî'yi göndererek İbnü'l-Maştûb'u Bedreddin Lü'lü'den istemiştir. İbnü'l-Maştûb, el-Eşref tarafından Haleb emirlerinden Hüsameddin b. Hoşterin'e teslim edilmiş, sonra da Harran'a götürülerek Rebiyülâhir 619/Mayıs-Haziran 1222

Eşref, Sincar'da iken, sözkonusu kalelere adamlar yollayarak Bedreddin Lü'lü'ye teslimini istedi. Ancak Cell-Sûrâ* hariç Hakkâriyye ve Zevezân'ın diğer kalelerinin hiçbiri teslime yanaşmadı. Bu kalelerdeki muhafızlar, Bedreddin Lü'lü'ye teslim olmaktan kaçındılar. Bu arada el-Eşref'in nezdinde gözaltında tutulan İmâdeddin Zengi, el-Melik Muzaffer Şihâbeddin Gazi'ye haber gönderip onunla yakınlaşarak kendisi lehinde ağabeyi katında aracı olmasını rica etti. Şihâbeddin Gazi'nin ricası üzerine el-Eşref, İmâdeddin'i serbest bıraktı. Ayrıca Akr ve Şûş kalelerindeki ~~nâiblerini de geri çekti. Bu kaleler yeniden İmâdeddin'e geçti. Bu arada Bedreddin~~ Lü'lü, el-Eşref'in uzun zamandır Sincar'a bağlı olan Tell-Afer'i istediğini öğrenince yapılan görüşmelerden sonra Tell-Afer'i ona verdi⁶⁶⁴.

tarihindeki ölümüne kadar burada bir kuyu içerisinde hapiste tutulmuştur. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 76.

* İbn Vâsıl "Cebel-Cûr" diyorsa da (bkz. *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 75) doğru olmaması gerekir. Yâkut'un ifadesine göre "Cebelu Cûr", Diyar-ı Bekir bölgesinde Ermeniyeye sınırında halkı Hristiyan Ermeni olan, kaleleri ve köyleri bulunan büyük bir beldedir (Bugünkü Bingöl). Bkz., *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.102. Dolayısıyla, doğrusu İbnü'l-Esîr'in dediği şekilde ("Celle Savrâ", bkz. *el-Kâmil*, XII, s.345) olmalıdır. *el-Kâmil* tercümesinde (XII, s.303) "Cell-Sûrâ" şeklinde okunan bu kelime, Yâkût'un harekelendirmesine göre okunması gerekirse "Cellesavrâ" şeklinde okunmalıdır. Buna göre, "Cellesavrâ", Musul bölgesinde Hakkâriyye dağlarında bulunan bir kaledir. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.154.

⁶⁶⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s. 189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 344-345; türkç.terc. XII, s. 302-304; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 75-76; Bar Hebraeus'ta el-Eşref'in Musul'a 3 Cemaziyülevvel'de geldiği kayıtlıdır. Bkz. *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.507-508; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 406; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 131-132; İbn Tağribirdî, *en-Nücumü'z-Zahire*, VI, s. 219; Dakukî, el-Eşref'i Muzafferüddin Gökbörü ile anlaşmaya ikna eden Amid hükümdarının Nâsireddin Artuk Arslan olduğunu söyleyerek Mardin hükümdarıyla

Yapılan anlaşmaya rağmen Musul'a teslim olmamakta direnen Hakkâriyye ve Zevezân kaleleri ahalisi, İmâdeddin Zengi'den umdukları nimetlerin gelmediğini ve durumlarının gittikçe kötüleştiğini gördüler. Öte yandan Bedreddin Lü'lü' nün yanındaki asker ve reaya ise Bedreddin'nin cömertlik ve ihsanlarıyla oldukça iyi bir durumdaydı. Bu yüzden bu asi kalelerin muhafızları, Bedreddin Lü'lü'ye bağlanmaya karar verdiler. Ancak daha önce yaptıklarından dolayı çekinmelerine rağmen Muharrem 618/Şubat-Mart 1221 'de Bedreddin'e haber göndererek kendilerini affedip iktâlar tahsis ve bunun için yemin etmesi kaydıyla kaleleri teslim edeceklerini bildirdiler. Bedreddin Lü'lü tekliflerini kabul edeceğini bildirdi. Ancak el-Eşref'ten bu işler için izin istemeyi unutmadı. Fakat el-Eşref, söz konusu kale ahalisinin bu taleblerini yerine getirmesi hususunda Bedreddin Lü'lü' ye izin vermedi. Öte yandan İmâdeddin Zengi serbest kaldıktan sonra yeniden asker toplayıp İmâdiyye kalesine yürüdü. Bunun üzerine İmâdiyye kalesi halkı Bedreddin Lü'lü'ye haber göndererek kaleyi kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Bedreddin de durumu el-Eşref'e ileterek Nusaybin'in Cüdeyde* kalesiyle Beynennehreyn vilayetini kendisine vermek kaydıyla İmâdiyye kalesini teslim alması hususunda iznini talep etti. El-Eşref'in onay vermesi üzerine Bedreddin, *nâib*lerini göndererek İmâdiyye kalesini teslim aldı. Kale halkına ihsanlarda bulundu. Bunun üzerine İmâdeddin Zengi bölgeden ayrıldı. Buna rağmen Bedreddin Lü'lü ona verdiği sözleri yerine getirdi. Bedreddin Lü'lü' nün bu

kariştirmektedir. El-Eşref'in yanında bulunan Âmid ve Hısn-ı Keyfâ hükümdarının adı Nâsıreddin Mahmud idi. Nâsıreddin Artuk Arslan Mardin hakimi olup o sırada el-Eşref'in yanında bulunmuyordu. Bkz. *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 153; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 23-24; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 109-110.

iyilik ve ihsanlarını gören diğer kalelerdeki askerler de teslim olmak istediler. Bunun üzerine Bedreddin buralara da *nâib*lerini göndererek bu kaleleri de teslim aldı. Kale muhafızları ile itaat ve bağlı kalacaklarına dair sözleşme yapıldı (618/1221). Müellifler, Şam, el-Cezire, Diyar-ı Bekir, Ahlat ve diğer yörelerin askerlerinin müttefik olarak geri almaya çalışıp ta alamadığı bu kalelerin bu şekilde kolayca teslim olmalarını hayretle karşılar⁶⁶⁵.

İmâdeddin Zengi Musul yöresindeki kalelerinin birer birer elinden çıkması ve müttefiki Muzafferüddin'in de el-Eşref'le daha fazla sürtüşmeyi göze alamaması nedeniyle yalnız kalınca, Azerbaycan'a, Musul Atabeglerinin sıkışık zamanlarında yardımcıları olan İldenizliler'den Atabeg Özbek b. Pehlivan'ın yanına gitti. Özbek b. Pehlivan da İmâdeddin Zengi'yi iyilikle kabul ederek onu ülkesinde ağırladı. Ona iktâlar tahsis etti. İmâdeddin Zengi, Atabeg Özbek ile ittifak yaparak Musul civarına yeniden dönüp hakimiyet tesis etmek istiyordu. Bu arada onun Azerbaycan'a gittiğinin anlaşılması üzerine harekete geçen Bedreddin Lü'lü' Akr el-Humeydiyye ve Şûş kaleleri üzerine asker sevketti. Musul askerleri Musul'a 12 fersah* (72 km) mesafede bir dağ başında müstahkem bir kale olan Şûş'u kuşattılar. Kalenin alınması bir hayli güç olmasına rağmen kuşatma sürdürüldü. Sonunda kaledekiler kendilerine

* Cüdeyde, Musul ile Nusaybin arasında Musul'a bağlı, oldukça eski ve müstahkem bir kale olup, Hısn-ı Keyfâ arazisiyle bitişik haldedir. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s.115.

⁶⁶⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 346-347; türkç.terc. XII, s. 304-305; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.508-509; G. Öğün, *Begteginliler*, s. 110; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 25.

* 1 Fersah = 6 km. bkz. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s.76.

yardım gelmediğini görünce bazı *iktâlar* ve hediyeler karşılığında kaleyi teslime razı oldular. Bu suretle Şûş Kalesi yeniden Musul'a bağlanmış oldu (619/1222)⁶⁶⁶.

Böylece 1218 yılından beri Musul Atabegliği sınırları içinde sürmekte olan taht iddiacısı İmâdeddin Zengi meselesi de kapanmış oldu. Atabeylik Hanedanı hükmünü tamamen yitirirken Bedreddin Lü'lü'nün hükmü kuvvet kazandı. Öyle ki Halife en-Nâsır Lidinillah tarafından kendisine *saltanat taklidi* ve *hil'at*ler gönderildi. Komşu hükümdarlara mektuplar yazılarak hükmü ve kuvveti yerleşti⁶⁶⁷. Ancak bölgedeki karışıklıklar devam etti. Yörede bulunan kalelerdeki askerler fikir değiştirmeye devam ettiler.

Eyyûbi Devletindeki Taht Mücadelelerinin Musul Atabegliğine Tesiri

El-Cezire hükümdarı el-Melik el-Eşref, Musul yöresindeki ihtilaf yukarıda anlatıldığı üzere hallolduktan sonra Mısır'da, Dimyat'ta Haçlılar'a karşı müdafaa veren kardeşi el-Melik el-Kamil Muhammed'in çağrısı üzerine yardım hazırlıklarına girişmişti. El-Melik Kamil Muhammed, el-Eşref'le birlikte diğer kardeş ve akrabalarına ve komşu hükümdarlara da elçiler göndererek onlardan yardım

⁶⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 411-412; türkç.terc. XII, s. 371-372; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 115; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 154-155; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 110; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 26; C. Alptekin, "Musul Atabegliği", **DGBİT**, s.570-571.

⁶⁶⁷ İbn Vâsıl, diğer kaynaklardan farklı olarak Bedreddin Lü'lü'ye Halife en-Nâsır Lidinillah tarafından saltanat beratı gönderildiğini söyler ki bu Halife, 1225 yılında vefat etmiş bulunuyordu. Şu halde İbn Vâsıl'ın kaydına göre, son Atabeg Nâsıreddin Mahmud ölmeden önce, ve en geç 1225 yılında halife en-Nâsır Lidinillah ta hayatta iken Bedreddin'in Musul'daki saltanatı onaylanmış oluyordu. Bkz. *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 115.

istemmişti⁶⁶⁸. Kardeşi Dımaşk hakimi el-Melik el-Muazzam İsa, el-Eşref'le haberleşerek ağabeylerine yardıma gitmeye hazırlandılar. Haleb'teki el-Aziz Gıyaseddin Muhammed'in *atabeyi* Şihâbeddin Tuğrul'dan da Haleb askerlerini göndermesini istediler. Eyyubî emirleri Mısır'a yönelip Haçlılar'la mücadeleye girişecekken, aynı tarihlerde bu kez de doğudan Moğol tehlikesi zuhur etti. Moğolların girdikleri yerde yaptıkları kıtal ve tahribat yalnız İran ve Azerbaycan Müslümanlarını değil, aynı zamanda Kafkas bölgesindeki Hristiyan Gürcüler'i de ürkütmüştü. Muhtemel bir Moğol saldırısının önüne geçmek isteyen Gürcü kralı, el-Eşref'e elçi göndererek Moğollar'a karşı yardım ve işbirliği talebinde bulundu. Gürcü kralı el-Eşref'in "hayır" deme ihtimaline karşı hazırlıklı olarak, yardım etmediği takdirde Moğollar'la işbirliği yapıp Müslüman ülkelerine saldıracağını da bildiriyordu. Bunun üzerine el-Eşref, kardeşi, Urfa sahibi Şihâbeddin Gazi'den Urfa ve Seruc'u alıp, Diyâr-ı Bekr, Hani, Van bölgesi (Ermeniyeye), Meyyâfârikin ve Ahlat'ı vererek onu Doğu Anadolu'nun bir sınır şehri konumundaki Ahlat'a gönderdi (618/1221). el-Eşref oğlu olmadığından onu ayrıca *veliahdî* olarak ta ilan etmiş, bu hususta emirlerinden yemin almıştı. Gürcü kralına da haber göndererek, istediği yardımı Ahlat hakimi kardeşinden temin edebileceğini bildirdi. Kendisi de

⁶⁶⁸ el-Melik Kâmil Muhammed'in elçisi Mısır ve Şam Şeyhu's-şuyûh'u Sadreddin Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ömer b. Hamaveyh, 617 yılı içerisinde Musul'a ulaşmışsa da Musul'a geldiği sırada vefat etmişti. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 91 .

Haçlılar'la mücadele eden kardeşi el-Melik Kamil Muhammed'e yardım etmek üzere Mısır'a hareket etti⁶⁶⁹.

El-Eşref'in doğudan beliren Moğol tehlikesine rağmen Mısır'a giderek Haçlılara karşı ağabeyinin yanında mücadelelere girmeyi tercih etmesinin sebebi olarak İbnü'l-Esîr ve takipçileri şu savları paylaşırlar: 1-İlk önce Haçlılar, halen Dimyat'ı ele geçirmiş bulunuyorlardı. Dolayısıyla Mısır'ın tamamı, yakın bir tehdit altındaydı. Eyyubî Devletinin merkezi olan Mısır'ın kaybı halinde Eyyuboğullarının Mısır'la birlikte Suriye'de de tutunmaları mümkün olmazdı. 2-Haçlılar, Moğollar'dan daha dirençliydi. Girdikleri yerlerde kalıcı bir istilâ siyaseti gütmekte idiler. Bir köye dahi girseler günün birinde burayı savunmaktan aciz hale gelinceye dek onları oradan atmak mümkün değildi. 3-Haçlılar, Eyyubî Hanedanının Devletinin (*pây-i taht*) olan Mısır'a göz dikmişlerdi. Oysa Moğol tehlikesi henüz uzakta idi. Acem ülkesini tecavüzlere uğratmakla birlikte Moğol askerleri girdikleri yerde yağma ve tahribatla yetinmekte, sonradan ülkeyi terketmekteydiler. Halbuki Haçlılar daha yakın bir tehlike olup sınır komşusu idiler ve aralarında zaten sürekli bir savaş var idi⁶⁷⁰.

Görüldüğü gibi el-Eşref, kardeşi Şihâbeddin Gazi'yi Ahlat'a Moğol tehlikesine karşı bir önlem olarak göndermişti. "Mısır kadar büyük bir memleket" olan Ahlat'a giden Şihabeddin Gazi, ağabeyinin kendisine verdiği memleketler ve veliahdlik sözüne rağmen ülkenin muhafazası yerine kendi şahsi çıkarlarını

⁶⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 398-399; türkç.terc. XII, s. 357-359; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 89-91; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 91; türkç.terc. XIII, s. 203.

⁶⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.398-399; türkç.terc. XII, s.358 ; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 90; R.Şeşen, "Eyyubiler Devleti", **DGBİT**, s.358-359.

genişletme hevesine düştü. Tarihçi İbnü'l-Esîr'in hayranlıkla takdir ettiği bu ailenin fertleri arasına da ayrılık girdi. şihâbeddin Gazi, Ahlat'a gittikten iki sene sonra isyana kalkıştı. Bu hususta Dımaşk'taki ağabeyi el-Melik el-Muazzam İsa ve Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü ile de anlaşarak el-Eşref'in Mısır'a gitmesini fırsat bilip ona karşı bir cephe meydana getirdiler ve arazilerine göz diktiler. şihâbeddin Gazi, Ahlat'ta bağımsızlık peşinde koşarken, Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü, Atabeglik Hanedanını ifsah eden ve torunları olan Atabegler üzerinde tahakküm kuran muarızı Bedreddin Lü'lü'yü Musul'da kuşatacaktı. Dımaşk hakimi el-Muazzam İsa da el-Cezire bölgesine girerek el-Eşref'e ait olan Rakka ve Harran gibi şehirler üzerine yürüyecekti. el-Eşref, Mısır'dan dönüşünde Dımaşk'ta ziyaret ettiği kardeşi ile Hama meselesi yüzünden daha önce de ihtilafa düşmüş, Dımaşk'tan süratle ayrılmak zorunda kalmıştı. Harran'a intikal eden el-Eşref, şimdi kendisine karşı büyük bir ittifakın oluşturulduğunu öğrenince, Suriye, el-Cezire ve Musul askerleriyle Ahlat üzerine yürümeğe karar verdi. Ama önce kardeşi şihâbeddin'e bir mektup göndererek isyandan dönmesini istedi. Ona: "Ey kardeşim! Böyle yapma! Sen benim *veliahd*ımsın, ülke senin hükmün altındadır" dedi. Ancak şihâbeddin isyanda ısrar etti. Bunun üzerine el-Eşref, Ahlat'a yürürken, Kahire'ye de haber göndererek kardeşi el-Kâmil Muhammed'ten yardım istedi. El-Melik Kamil Muhammed devreye girerek el-Eşref'in el-Cezire'deki topraklarına yürümek üzere Dımaşk'tan ayrılan kardeşi el-Melik el-Muazzam İsa'yı tehdid etmesi onun Dımaşk'tan ayrılmasına engel oldu. El-Eşref te beraberinde, emirleri Seyfeddin Kılıç, Alemüddin Kaysar, Hüsameddin Bulduk ve Haleb, el-Cezire ve Musul askerleriyle Ahlat'a giderek kardeşi şihâbeddin Gazi'yi sıkıştırıp teslim zorladı. şihâbeddin, Muzafferüddin Gökbörü'nün bir an önce Musul ve Sincar dolaylarını

istila etmesini ve Dımaşk'taki kardeşi el-Melik el-Muazzam İsa'nın da el-Cezire bölgesine girmesini beklediyse de bu temennisi gerçekleşmedi. Ahlat'ı savunmaya giriştiyse de ağabeyinin büyük bir orduyla gelip Ahlat'ı kuşatması onu korkuya düşürdü. Şihâbeddin içkaleye kapandı. Ancak Ahlat halkı Şihâbeddin'i sevmediğinden şehri el-Eşref'e teslim ettiler. Kendisi de özür dileyerek teslim olmak zorunda kaldı. Ağabeyi el-Eşref onu affetti, ancak elinden Meyyâfârikin hariç tüm memleketleri aldı (12 Cemâziyülâhir 621/1 Temmuz 1224)⁶⁷¹. Bir başka görüşe göre el-Eşref, kardeşine, Hısn-ı Keyfâ Artuklularına ait olan Hani, Cebel-Cûr, Zülkarneyn, ve Kulp'u *iktâ* etmiştir⁶⁷².

İttifakın üçüncü ayağı olan Muzafferüddin ise kendine düşen Musul'u istilâ girişimini gerçekleştirmeye çalıştı. Şimdi onu görelim:

⁶⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.421-422; türkç.terc. XII, s.381; Sıbt, *Mir'âtü'l-Zaman*, VIII/II,s. 625; İbn Vâsıl, el-Eşref'in kardeşi Şihâbeddin Gazi'yi affetmesini daha önce hiçbir hükümdarın yapmadığı, Eyyubi Hanedanına mahsus bir ikram olarak görür. Müellif, Eyyubiler'i bu siyasetleriyle Selçuklu Hanedanı ile karşılaştırır ve özellikle Selçuklular'da, hükümdarın kardeşi yada yeğeni muhalif bir başarı kazandığında asla yerinde tutulmadığını, kılıçla yada yay kirişiyle boğulduğunu veyahut ta ihsan olarak hayatta bırakıldığını ama kederinden yada eceliyle ölünceye dek hapiste tutulduğunu kaydeder. Bkz., *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 140; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 141; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.111b; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.104 ; türkç.terc. XIII, s. 222; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücumü'z-Zahire*, VI, s. 226; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 27.

⁶⁷² Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.143, (*Tarihu Mansurî*'den naklen). Oysa İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre el-Eşref kardeşine buraları isyan

Muzafferüddin Gökbörü'nün Musul'u Kuşatması (1224)

Muzafferüddin Gökbörü, yukarıda zikredilen anlaşmaya uygun olarak, el-Eşref'in, Musul kuvvetleriyle birlikte Ahlat'a gitmesi üzerine, ordusuyla gelip Musul'u kuşattı (13 Cemaziyülahir 621/ 2 Temmuz 1224 Salı). Amacı, Ahlat'ta sıkıştırılan müttefikini el-Eşref'in ellerinden kurtarmaktı. Ona göre el-Eşref, Musul'un kuşatıldığını duyunca Ahlat'ı kuşatmaktan vazgeçecekti. Muzafferüddin ayrıca el-Melik el-Muazzam İsa'nın da Dimaşk'tan hareket ettiğini zannediyordu. Öte yandan Musul'da ise, artık kaynaklarda "sâhib/hakim" şeklinde tanımlanan *nâib* Bedreddin Lü'lü, surlar üzerine asker yerleştirmek, savaş aletleri ve gerekli zahireyi çıkarmak suretiyle şehri tahkim etti. Muzafferüddin, Musul halkının kenti savunmada dirençli olduğunu gördü. Bu arada Musul bölgesinde kuraklık ve çekirge istilası yüzünden meydana gelen kıtlık, Erbil ordusunu da tehdit ediyordu. Öte yandan Musulluların yanlarında uzun müddet yetecek miktarda zahireleri bulunduğu anlaşıldı. Son olarak Ahlat'ta Şihâbeddin Gazi'nin mağlup olduğu ve el-Melik el-Muazzam İsa'nın da Dimaşk'a döndüğü haberleri gelince tek başına kaldığını anlayan Muzafferüddin Gökbörü, daha büyük bir hataya düşmeden kuşatmayı kaldırdı. 10 gün süren kuşatma sırasında küçük vuruşmalar dışında bir çatışma olmamıştı. Muzafferüddin 21 Cemâziyülâhir 621/10 Temmuz 1224 Çarşamba günü Erbil'e gitmek üzere Zab nehri yönüne hareket etti⁶⁷³.

etmeden önce *iktâ* etmiş, isyan edince de geri almış ve elinde sadece Meyyâfârikin'i bırakmıştır.

⁶⁷³ İbnü'l-Esîr, Muzafferüddin Gökbörü'nün, Musul'dan Cemaziyülahir ayının çıkmasına 9 gün kala Cuma günü ayrıldığını söylüyor. Oysa bu tarihi 21 Cemâziyülâhir olarak kabul edersek bu tarih Çarşamba gününe denk gelmektedir. Eğer Cuma günü doğru kabul edilirse bu kez Cemâziyülâhir ayının çıkmasına 7 gün

Böylece Muzafferüddin Gökbörü, Musul üzerindeki emellerine kavuşamadı. Öte yandan el-Eşref'in bağımlısı olarak Eyyubî *tâbiyeti* altında kalmak suretiyle bu tehlikeyi de atlatan Musul Atabegliği, surlarıyla ve savunma tertibatıyla ne denli korunaklı olduğunu birkez daha göstermiş oldu. Nitekim daha önce Salâhaddin Eyyubî'nin de aynı yoldan geri döndüğü düşünülürse bu durum daha iyi anlaşılır.

İmâdiyye ve Herûr Kalelerinin Yeniden Musul'a Bağlanması

618/1221 yılında İmâdiyye Kalesi muhafızları el-Eşref'in tavassutuyla isyandan ve İmâdeddin Zengi'ye itaatten vazgeçip yeniden Musul'a bağlanmışlardı. Bunda Bedreddin Lü'lü'nün gösterdiği *ihsanların* ve *iktâların* da rolü olmuştu. Bununla birlikte aradan bir müddet geçince -ki Ahlat hakimi Şihâbeddin Gazi'nin el-Eşref'e başkaldırdığı zamana denk geliyor, dolayısıyla ortak bir isyan hareketi söz konusu olmalıdır- yeniden isyana karar veren İmâdiyye muhafızları, belli etmeden Musul'a muhalefete başladılar. Bunun ilk adımı olarak Bedreddin Lü'lü'nün burada bulunan adamlarından istemediklerini kaleden uzaklaştırdılar. İmâdeddin Zengi, Muzafferüddin Gökbörü ve o sırada henüz el-Eşref tarafından tedip edilmemiş bulunan Ahlat'taki Şihâbeddin Gazi'den itaatine girme vaadiyle destek istediler. İmâdiyye kalesi halkı bu şekilde Musul'dan ayrılma hevesine düştüğü bir sırada kale

kala demek istemiş olmalıdır. Bkz. *el-Kâmil*, XII, s. 423-424; türkç.terc. XII, s. 382-384; Bu durumu İbn Vâsıl düzeltir. Bu müellif, Cemaziyülâhîr ayının çıkmasına yedi gece kala Muzafferüddin Gökbörü'nün Musul kuşatmasını kaldırdığını söylüyor ki bu tarih İbnü'l-Esir'in söylemek istediği Cuma gününe denk gelmektedir. Bkz., *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s.139; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 141; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v. 111b; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.104; türkç.terc. XIII, s. 223; "Kök-Böri", İA.; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s. 156; G. Öğün, *Begteginliler*, s. 114; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 28; D. Patton, "Badr al-Din Lu'lu".

içinde beklenilmeyen bir gelişme oldu. Kale halkı arasında anlaşmazlık çıktı. Kalede bulunanlardan Hoca İbrahim, oğulları ve adamları ile diğer bir gruba galebe çalarak kaleden çıkardı. Hoca İbrahim ve adamları isyanda ısrar edince Bedreddin Lü'lü askerleriyle ansızın İmâdiyye kalesine bir baskın düzenledi ve kaleyi kuşatarak sıkıştırdı (622/1225). Yolları keserek erzak ikmaline mani oldu. Bedreddin Lü'lü, İmâdiyye kalesi kuşatmasını bizzat yürütürken bir Musul birliğini de İmâdiyye'ye 3 mil mesafedeki zaptedilmesi çok zor ve emsalsiz bir kale olan ve isyana katılan Herûr'a* göndererek kuşattırdı. Bu birlik birkaç gün süreyle Herûr'u kuşatma altında tuttu. Herûr halkı, kaledeki zahirenin azlığı yüzünden teslim oldu. Bunun üzerine bu birlik, İmâdiyye kalesine dönerek Bedreddin Lü'lü ile birlikte kuşatmaya devam etti. Bir süre sonra Bedreddin Lü'lü, Herûr kalesi zaptedildikten sonra oğlu Eminüddin Lü'lü'yü askerlerin başında kuşatmanın sürdürülmesine memur etti, kendisi Musul'a döndü. Eminüddin Lü'lü, Zilkade ayının başlarına kadar (Kasım 1225) kuşatmayı sürdürdü. Kuşatmanın devam etmesi üzerine kale muhafızları, teslim olmaya karar verdiler. Elçi göndererek kendilerine sığınacakları bir başka kale, *iktâlar*, mallar ve daha başka şeylerin verilmesi karşılığında anlaşmaya razı olacaklarını bildirdiler. Muvafakat edilmesi üzerine İmâdiyye kalesinden bir heyet çıkarak, Bedreddin Lü'lü'den bu şartlara sadık kalacağına dair yemin etmesini istemek üzere Musul'a gitti. Hoca İbrahim, anlaşmada sadece kendi adamlarının menfaatini gözetiyor, diğerlerini gözardı ediyordu. Bu arada, bu ayrımcılık yüzünden kalede Hoca İbrahim tarafından mağlup edilerek saf dışı bırakılmış olan grup, kuşatma sırasında Eminüddin Lü'lü'ye oklarla mektuplar göndererek kendilerinin teslimden yana

* Herûr, Musul'un kuzey taraflarında, 30 fersah mesafede Hakkâriyye'ye bağlı müstahkem bir kale olup, suyu, balları ve güzellikleri çoktu; demir ve mumya

olduklarını bildirdiler. Ayrıca kaledeki durumdan bahsederek, kalede erzak kıtlığı olduğunu, ancak kendilerinin sayıca az olmalarından dolayı engel olamadıkları Hoca İbrahim ve adamlarının daha fazla dayanamayacaklarını, bu yüzden de anlaşmayı kabul ettiklerini bildirdiler. Eminüddin Lü'lü, ilk önce sessiz kaldıysa da İmâdiyye kalesindeki mağdurlar, anlaşmada kendilerinin zikredilmeyip sadece Hoca İbrahim ve adamlarının adlarının zikredilmesi üzerine, bir kez daha Eminüddin Lü'lü'ye iki adam göndererek kaleyi teslim edeceklerini söyleyip kendilerine yardımcı olmak üzere asker istediler. Eminüddin bunu da kabul etmeyince bu kez mağdur grup, kendilerinin Hoca İbrahim ve adamlarını yakalayacaklarını, kaleden Bedreddin lehine tezahüratı duyunca kaleye asker çıkarıp teslim alabileceklerini söylediler. Emîneddin bu teklifi kabul etti. Kararlaştırıldığı şekilde Hoca İbrahim ve adamları baskınla bertaraf edildi ve kaleden Bedreddin Lü'lü lehine tezahürat yapıldı. Bunun üzerine Eminüddin Lü'lü askerlerini göndererek İmâdiyye kalesini teslim aldı. Bu arada İmâdiyye kalesinde olan bitenlerden habersiz olan elçilik heyeti Bedreddin Lü'lü'nün yanında bulunuyor, anlaşma şartlarını görüşüyordu. Tam bu sırada İmâdiyye kalesinden gelen bir *güvercin postasının* getirdiği mektupta Eminüddin Lü'lü, kaleyi kılıç zoruyla ele geçirdiğini bildiriyordu. Bunun üzerine Bedreddin Lü'lü yemin etmekten vazgeçti. Asiler tutuklandılar. Kalede depoladıkları mallar ve zahireler ele geçirildi ve böylece İmâdiyye kalesi bir kez daha Musul Atabegliği sınırlarına dahil edildi (1225 sonu)⁶⁷⁴.

Bu arada Emâdeddin Zengi, Azerbaycan'dan beklediği iltifatı göremeyince memleketine dönmek istemişti. Ancak İmâdiyye ve Şûş kalelerinin elden çıkmış

(?) madeni çıkardı. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s.403.

olduklarını görünce, bir anda yurtsuz kaldı. Ancak kayınpederi Muzafferüddin Gökbörü onu himaye etti. Şehrizor ve civarını İmâdeddin'e *iktâ* etti. İmâdeddin, 630/1232-1233'teki ölümüne kadar burada yaşadı⁶⁷⁵.

MOĞOLLAR'IN GELİŞİ

Kuzey Irak'ta İlk Moğol Tehlikesi ve Alınan Tedbirler

Musul Atabegliği'nin son hükümdarı Nâsireddin Mahmud zamanında Kuzey Irak ve civarında vuku bulan önemli tarihi hadiselerden biri, belki de en önemlisi, Moğollar'ın (Tatar) gelişi olmuştur. Ancak Moğollar'dan evvel, bölgeye, onların bir nevi habercisi olan ve önlerinden kaçan Hârezmşahlar İmpatartorluğu'nun son hükümdarı Celâleddin Mengüberti ve askerleri gelmişlerdir. Bu dönemden itibaren Musul ve yöresi, tarihinin en zor dönemecine girmiş oluyordu.

Moğollar'ın, memleketleri Moğolistan'dan yayılarak Çin, Orta Asya, Hindistan, Mâverâünnehir, Hârezm, Horasan ve buralara komşu memleketleri istilâ ve bu bölgelerde gerçekleştirdikleri katliamlar, yağma ve tahribatlar nedeniyle insanlar üzerinde bıraktıkları büyük korku ve dehşet hisleri, tüm Müslüman memleketlerde olduğu gibi Irak'ta da etkisini göstermiş, onların, en son Azerbaycan'dan Irak'a inmeleri tehlikesi üzerine bölge halkı büyük bir endişeye kapılmıştı.

Moğollar, kağanları Cengiz Han tarafından, hemen hemen bütün tarihçilerin mutabık olduğu üzere son Hârezmşah Celâleddin Mengüberti'nin babası Alaaddin

⁶⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 444-446; türkç.terc. XII, s. 406-409; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 29-31.

⁶⁷⁵ D.Çelebi, "el-Melik Bedreddin Lü'lü" ; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s.

Muhammed'in Otrar'daki komutanının 500 Moğol tüccarını katletmesi, ardından kendisinin de bu tüccarların diyetini istemek üzere gelen Moğol elçilerini öldürmesi üzerine Hârezm ülkesine yönlendirilmiş ve kısa sürede, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun varisi olan bu genç imparatorluğu sona erdirdikleri gibi Hârezmşahlar hanedanını da ortadan kaldırmayı başarmışlardı. İşte Moğol istilasını kötü siyaseti yüzünden Müslüman Orta Doğu'ya celb eden böylece Hârezmşah Alaaddin Muhammed olmuştur⁶⁷⁶. Ülkesi istila edilen Hârezmşahlar'ın son hükümdarı Celâleddin'i de kovalayan ve bu maksatla Irak'a kadar gelen ve ileride Anadolu'yu da istila edecek olan bu Moğol hücumlarına karşı Irak, Suriye ve Anadolu hükümdarları, Halife ile birlikte müşterek bir savunma hattı oluşturmak istediler. Dağılan imparatorluğunun bakiyyelerini toplayarak yeniden devlet kurmak peşinde Horasan, Hindistan, İran, Azerbaycan ve son olarak Irak-ı Acem memleketlerinde oradan oraya koşarak hükümrânlık tesis etmek isteyen Celâleddin Mengüberti ise, peşindeki Moğollar'a karşı ittifak arayışları çerçevesinde el-Cezire ve Anadolu hükümdarlarına müracaat etmekten geri durmuyordu. Öte yandan Orta Doğu'nun Müslüman hükümdarları da Moğolların gelişiyle telaşa kapılmış bulunuyordu. Selçuklu Sultanı Keykubad, Celâleddin Hârezmşah'la yazıştıktan başka Moğol Kaanına da hediyelerle birlikte bir elçi göndererek, bu vesileyle hem Moğollar hakkında bilgi edinmiş, hem de bir önlem olarak erkenden itaat ve hürmet

⁶⁷⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s.118; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 482; V.V. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H.Dursun Yıldız, Ankara 1990, s.422 vd.; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, s.236 vd.; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.31; "Hârezmşahlar", İA; İlhan Erdem, *Türkiye*

hislerini ifade ederek Anadolu'ya yönelecek muhtemel bir Moğol saldırısının önüne geçmek istemişti⁶⁷⁷. Ancak, hem bölge hükümdarlarının birbirlerine karşı şahsî husumetlerinin devam etmesi hem de Celâleddin'in cengâverlik hevesine bir türlü ket vuramayışı neticesinde müşterek bir savunma hattı kurmak bir yana bölge hükümdarları birbirleriyle mücadelelerden geri durmamışlar, doğal olarak bu durum da Moğol ilerleyişini kolaylaştıran en büyük etken olmuştu.

Kuzey Irak yönetici ve halkını heyecanlandıran ve hareketlendiren ilk Moğol tehlikesi, 618/1221 yılında, Hârezmşahlar'ı takib eden Moğol askerlerinin Merağa'ya kadar gelmesi ve burayı istila etmesi ile belirdi⁶⁷⁸. Nitekim Moğol askerlerinin bu tarihlerde Merağa'yla birlikte Hemedan ve Tebriz'i de istila ettikleri haberlerinin gelmesi üzerine Halifelik merkezi Bağdad ile diğer Müslüman şehirlerinin de tehlike

Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308), (Anraka Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s.32-34.

⁶⁷⁷ Yukarıda da kısaca temas edildiği üzere Celâleddin Mengüberti'nin bölge hükümdarları ile kendi menfaatleri doğrultusunda kurduğu ittifakların yanı sıra, Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubâd ile de Moğollar'a karşı birlik oluşturma teklifiyle yaptığı yazışmalar hak. bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s.82 vd.; Şihâbeddin Ahmed en-Nesevî, *Sîretü Celâleddin Mengüberti*, Türkçe terc. *Celâlüttin Harezemşah*, (çev. Necib Asım), İstanbul 1934, s.69; İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye (Selçuk Name)*, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s.374 vd.; Alaaddin Keykubad'ın Moğol Kaanına gönderdiği elçi münasebetiyle Kaan'ın Sultan'ın ileri görüşlüğü hakkında söylediği kabul edilen sözleri için bkz. İbnü'l-İbrî, *Tarihü Muhtasari'd-Düvel*, Türkç. çev. Ş.Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 18.

⁶⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 378; türkç.terc. XII, s. 337-338; İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s.275 vd.; B. Spuler, *İran Moğolları*, s.37-38; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 212; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s. 79; İ.Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, s.38-39.

altına girmesi Halife ile bölge hükümdarlarını bir araya gelmeye zorladı. Halife en-Nasır Lidinillah, Moğollar'a karşı önlem almak maksadıyla el-Cezire'nin Eyyubi hakimi el-Melik el-Eşref'e, Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü'ye, Musul *nâibi* Bedreddin Lü'lü'ye, Anadolu Selçuklu hükümdarı Alaaddin Keykubâd'a elçiler göndererek Moğol tehlikesine karşı bir araya gelip orduların birleştirilmesi çağrısında bulundu. el-Melik el-Eşref Haçlılar'a karşı Mısır'ın savunmasını daha çok önemseydiğinden Halifenin çağrısına müspet cevap vermedi. Diğer hükümdarlar bu çağrıyı ciddiye aldılar ve asker techiz ettiler⁶⁷⁹. Bunlardan Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubâd, Halife en-Nasır Lidinillah'ın talebi olan 2000 yerine 5000 seçkin süvariye Malatya *subaşı*sı olan *melikü'l-ümerâ* Bahaaddin Kutluğca komutasında bir yıllık erzakla birlikte bir ihtiyat birliği olarak gönderdi⁶⁸⁰.

Kuzey Irak'ta Moğollar'ın tehdit ettiği ve hücum edebilecekleri tahmin edilen ilk şehir olan Erbil'in savunması için Muzafferüddin Gökbörü, Musul *nâibi* Bedreddin Lü'lü'den ve Halifeden yardımcı kuvvetler istedi. *Nâib* Bedreddin Lü'lü, derhal, içinde Musul halkından kimselerin de yer aldığı bir birliği Erbil'e, Muzafferüddin'in komutasına gönderdi. Muzafferüddin, Moğolların Kuzey Irak'a

⁶⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 378; türkç.terc. XII, s. 337-338; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 69; İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s.275 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.90 ; türkç.terc. XIII, s. 201;B. Spuler, *İran Moğolları*, s.37-38; Kafesoğlu, "Kök-Böri", İA.

⁶⁸⁰ Halifelik elçisi Muhyiddin ibnü'l-Cevzi'nin Konya'da Sultan tarafından görüşmesinin detayları hak. bkz. İbni Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s.275-282; ayn. mlf., *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s.100 vd.; Turğal, *Müneccimbaşı'ya göre Anadolu Selçukluları*, s.43-44; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.334; Özbek, *Selçuklu-Eyyubi İlişkileri*, s. 137-139; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 112.

girmelerine engel olabilmek için geçmek zorunda oldukları dağlık bölgedeki dar geçitleri tutacaktı⁶⁸¹.

Bu arada Halife, Moğolların Dakûka'yı tehdit etmesi üzerine kuvvetlerin burada toplanmasını istedi. Bunun üzerine Musul-Erbil askerleri Dakûka'da toplandılar (Safer618/Mart-Nisan 1221). Bağdad'tan da başlarında "Irak'ın en büyük kumandanı" olan Halife'nin memlûku Kuştemir'in bulunduğu 800 kişilik bir süvari birliği geldi. Erbil, Musul ve Halifelik kuvvetleri Dakûka'da Muzafferüddin Gökborû'nün komutası altında toplandıysa da ordu yekünü Moğollar'a mukavemet edemeyecek kadar az olduğundan seferden vazgeçildi, bu sırada da Moğol askerlerinin döndükleri haberleri geldi⁶⁸².

İbnü'l-Esîr, Muzafferüddin Gökborû'nün, Halifenin söz verdiği miktardan az asker göndermesinden şikayetçi olduğunu bildiriyor. Gökborû, ona, emrindeki sayıca az kuvveti Moğollar önünde tehlikeye atmaktan kaçındığını belirtmiş. Moğollar önünde direnebilmek için lazım gelen 10 bin kişilik bir kuvvet yerine sadece 800 *tavâşî** gönderilmesi, Halife'nin meseleyi ve de tehlikeyi ciddiye almadığını

⁶⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 378; türkç.terc. XII, s. 337; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 69; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 111.

⁶⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 338; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s.50; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.90 ; türkç.terc. XIII, s. 201-202; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 112.

* *Tavâşî*, "hadım" anlamına gelmekle birlikte, burada bu manada olmayıp askerî bir ıstılah olarak kullanılmıştır. Nitekim H.A.R. Gibb, Makrizî'ye dayanarak, *tavâşî*min, "700, 1000 yada 1200 dinar maaşı olan, techizatını taşımak için 10 adet yada daha az at, katır yada deveye sahip bir asker" olarak kullanıldığını kaydeder. Bkz. Gibb, "Salahaddin'in Orduları". Öte yandan İ.H. Uzunçarşılı da Makrizî'ye dayanarak, *tavâşî*lerin Habeş asıllı ve aslında *tâpûşî* denilen hadımağaları olduğunu kaydetmekle birlikte, orduda ve hükümdarın hizmetinde istihdam edilen askerî

gösteriyor. Oysa Halife, daha önce Muzafferüddin Gökborü'ye bu konuda peş peşe mektuplar göndererek çok sayıda asker sevkedeceğini belirtmişti⁶⁸³

Bu arada Bahaaddin Kutluğca komutasındaki Selçuklu süvari birliği de bölgeye hareket etmiş, yolu üzerindeki Harput, Diyarbakır, Mardin ve Musul'a uğramış, buraların hakimleri tarafından büyük bir ikramla karşılanmıştı. Bedreddin Lü'lü, Musul'a uğrayan Bahaaddin'i üç gün boyunca misafir etti. Bu süre zarfında ona hizmet etti. Bahaaddin Kutluğca da Bedreddin Lü'lü için eğlence meclisi düzenledi. Bedreddin Lü'lü, Muzafferüddin Gökborü'ye mektup göndererek Selçuklu birliğinin Divan-ı Aziz'e gitmek üzere Erbil'den geçeceğini, onları en iyi şekilde karşılaması gerektiğini bildirdi. Bir süre sonra da Bahaaddin Kutluğca Erbil'e gelerek Muzafferüddin Gökborü tarafından karşılandı. Durumu *güvercin postasıyla* Halife'ye bildirdi. Halife, gönderdiği cevabında Muzafferüddin'den, Selçuklu askerlerini şimdilik orada tutmasını ve izzet u ikramla ağırlamasını istedi. Bunun üzerine Muzafferüddin de Bahaaddin Kutluğca ve askerlerini ziyafetlerle ağırladı. Birkaç gün sonra Bağdad'tan bir elçilik heyetiyle yeni bir mektup geldi. Mektupta Halife, "Moğol ordusunun Bağdad üzerine yürümesi tehlikesine karşılık ihtiyat olmak üzere Sultandan yardım talebinde bulunulduğunu, şimdi ise Moğolların geri döndüğünü; bu yüzden bu maksatla toplanan hükümdarların memleketlerine döndüğünü, dolayısıyla emir Bahaaddin'in de geri dönmesinin uygun olacağını" bildirmekteydi. Ayrıca Halife, emir Bahaaddin'e, 50000 *dinar*, 100 baş *deve*, 100 baş *at*, tam takımlı 50 baş *katır*, 10000 baş *koyun*, 300 adet yüksek, orta ve düşük

personel olduğunu belirtir. Bkz. İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 348.

⁶⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 338. Ondak naklen İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s.50; Kafesoğlu, "Kök-Böri", İA.

kalitede *hil'at*, *yiyecekler* ve *tatlılarla* yüklü 200 *deve* hediye etmekteydi. Emir Bahaaddin, alnını yere koyarak Halifeye övgüler yağdırdıktan sonra Halifenin elçilerine mukabil hediye olarak *sultanî hilatler*, *at* ve *katırlar* verdi. Sonra da yanındaki *müşrifine* hediyeleri kaydettirdi. Komutanlarını çağırarak rütbelerine göre bu hediyeleri aralarında taksim edip kayda geçirtti. Ertesi gün de askerlerine tam techizatlı olarak atlanıp bütün haşmet ve gösteriyle halkı selamlayarak dönüş emri verdi. Selçuklu birliği geldiği gibi büyük bir törenle Malatya'ya geri dönerken bölge halkını kendisine hayran bıraktı⁶⁸⁴.

Moğollara karşı önlem almakta ihmalkar davranan Bağdad, el-Cezire, Suriye ve Doğu Anadolu hükümdarlarının, tehlikenin geçmediğini ve üzerlerine kabus gibi çökecek olan Moğol istilasının gerçek boyutunu görebilmeleri için birkaç yıl daha beklemeleri gerekiyordu.

Celâleddin Hârezmşah Kuzey Irak'ta

Hârezmşahlar İmparatorluğu'nun son hükümdarı olan Celâleddin Mengübirtî, Aralık 1220'de babası Alaaddin Muhammed'in ölümünden sonra *vasiyet gereği* tahta oturduğu zaman, Hârezm ülkesinin Moğollar tarafından istilası tamamlanmak üzereydi. Moğol hükümdarı Cengiz Han, kendi uyruğu olan bir tüccar kafilesinin Hârezmşah Alaaddin'in onayı ile öldürülmesi üzerine bu ülkeyi istilâya ve Alaaddin'in haremini ortadan kaldırmaya andı içmiş, bunun neticesi olarak Mâveraünnehir, Hârezm, Horasan ve Hindistan, 1220 yılından itibaren Moğol askerlerinin çizmeleri altında ezilmişti. Celâleddin, ülkesini Moğollardan

⁶⁸⁴ İbni Bibi'nin kaydettiği bu karşılıklı hediyeleşmede takdim edilen hediyelerin miktarlarındaki abartıyı göz önünde tutmak gerekir. Bkz. *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s.279-282; ayn. mlf., *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s.103-105; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.334; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 112-113.

kurtarabilmek maksadıyla emrindeki az sayıda askerle mücadelelere girişmiş, kısmî başarılar kazanmış, ancak Cengiz Han'ın askerleri karşısında tutunamamış hatta ele geçmemesi için ailesinin Sind (İndus) nehrinde boğulmalarına göz yummuş, nihayet daha batıya çekilmek zorunda kalmıştı. Celâleddin, üç yıl kadar Hindistan'da Moğollar'a karşı mücadele ettikten sonra 1224'te buradan ayrıldı. İran'a giren Celâleddin, Kirman hakimi Barak Hâcib'i kendisine itaat ettirdi. Fars Atabegi Salgurlu Sa'd b. Zengi'yle dostluk kurarak kızıyla evlendi. İsfahan'da kardeşi Gıyaseddin'i ziyaret etti. Böylece İran'ı kısa zamanda kendisine bağladıktan sonra Azerbaycan'a yöneldi. Buradaki son İldenizli'yi, Atabeg Özbek'i dize getirdi ve payitahtı olan Tebriz'i elinden aldı (Temmuz 1225). Özbek'in Tebriz'de terkettiği karısı son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un kızı Melike Hatun'u kendine nikahladı. Sonra da Gürcistan'a üzerine yürümek üzere hazırlık yaptı⁶⁸⁵.

Celâleddin ve askerleri Hûzistan ve Irak-ı Acem'de Halife'ye bağlı arazilere girdiler. Tüster kuşatıldı, Sultan, kış çıkıncaya kadar burada kaldı. Celâleddin, Halife'ye elçi göndererek Moğollar'a karşı yardım istedi. Halife en-Nasır Lidinillah ta öteden beri hoşlanmadığı Harezmsâhlar'ın –çünkü Celâleddin'in babası Alaaddin Muhammed'in emriyle Halifenin adı, 615/1218 yılından beri Horasan, Maverâünnehr ve Hârezm bölgelerinde hutbelerde okunmuyordu- bu son hükümdarının da esas maksadının yardım istemek olmayıp Bağdad'ı ele geçirmek

⁶⁸⁵ Nesevî, *Siret-i Celâleddin*, s.69-74; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s.352; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 143-144; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 141-142; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v.115a;B. Spuler, *İran Moğolları*, s.31-40; Taneri, "Celâleddin Hârizmsâh", *DİA*; Aydın Taneri, *Celâlu'd-din Hârizmsâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s.18-43; Abbas Azzavî, *Tarihu'l-Irâk Beyne*

olduğuna hükmettiğinden, teklifini kabul etmek yerine 20000 kişilik bir ordu oluşturup emir Cemaleddin Kuştemir komutasında ona karşı sevketti. Ayrıca Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü'ye de *güvercin postası*yla haber gönderip 10000 kişiyle yardıma gelmesini bildirdi. Ancak Halifenin komutanı emir Cemâleddin Kuştemir, Erbil kuvvetlerini beklemeden Hârezm ordusu üzerine yürüdü. Halifelik ordusu Celâleddin'in bozkır savaş taktiği uygulayarak kabul ettiği savaşı hezimete uğrayarak kaybetti. Hârezmli askerler Bağdad'a 7 fersah mesafedeki Ba'kûbâ köyüne kadar geldiler ve etrafı yağmalayarak Halifeyle birlikte Bağdâdlıları korkuttular⁶⁸⁶. Celâleddin'in Bağdad'a yönelmesi ve Halife'yi tehdit etmesi üzerine kendisiyle ittifak yapacak olan el-Melik el-Muazzam İsa, ona bir mektup göndererek, her konuda kendisiyle beraber olduğunu, ancak Halife konusunda ayrı düşünüşünü, çünkü Halife'nin Müslümanların imamı olduğunu söyleyerek onu Bağdad'a yürümekten menetti⁶⁸⁷. Celâleddin Hârezmşah, elçisi el-Kâdı Meceddeddin'i Eyyubi hükümdarlarına gönderdi⁶⁸⁸.

İhtilâleyn, I, Bağdad 1353/1935, s.122-125; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri, Salgırlular*, Ankara 1975, s.80-81.

⁶⁸⁶ Nesevî, *Siret-i Celâleddin*, s.68-69; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, 350-351; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 425-427; türkç.terc. XII, s. 385-386; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 144; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.141 ; Taneri, "Celâleddin Harizmşah", *DİA*; ayn. mlf., *Celâlu'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.52-53; G. Öğün, *Begteginliler*, s. 115; "Harezmsahlar Devleti", *DGBİT*, s.51; İ. Erdem, *Türkiye Selçukluları- İlhanlı İlişkileri*, s.41-42.

⁶⁸⁷ Sıbt, Celâleddin'in Dakûka'yı ele geçirdikten sonra Bağdad'a yöneldiğini kadedder. Bkz.*Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II,s. 634; Sıbt'ın naklini esas alan İbnü'l-İmâd için bkz., *Şezerâtü'z-Zeheb*,IV, s. 97.

⁶⁸⁸ Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 216.

Harezmşah askerleri Tüster, Basra, Bakuba gibi köy ve kasabaları yağmaladıktan sonra Dakuka'ya yöneldi ve şehri kuşattılar. Dakûka halkı şehri şiddetle savundu ve surlar üzerine çıkarak Celâleddin'e küfrettiler. Bunun üzerine Celâleddin, silah zoruyla Dakûka'ya girdi, halkı kılıçtan geçirdi, mallarını yağmaladı, haremleri iğfal, kadınları alıkoydu; şehri yaktı yıktı⁶⁸⁹. Kurtulanlar civar şehirlere kaçtılar. Zenginler fakir düştü. Bir Hârezmli birliği, kaçan halkı el-Bett ve er-Râzân adlı yerleşim yerlerine kadar kovaladılar. Sonra da Tikrit üzerine yürüdüler. Buradaki askerlerle çarpıştıktan sonra geri döndüler. Bu arada Musul Atabegliği'ne bağlı Bevâzic halkı da Hârezmşahlı askerlerden korktuklarından Musul'dan yardım istemek yerine Celâleddin'den *emân* istediler. Bevâzicliler, Celâleddin'den kendilerine bir *şahne* tayin etmesini istediler. Celâleddin de, Bevâzicliler'in gönderdiği yüklü hediyeler mukabilinde buraya bir *şahne* tayin etti⁶⁹⁰. İbn Vâsıl'ın kaydına göre Celâleddin'in Bevâziclilerin muhafazası için tayin ettiği bu *şahne*, Moğol hükümdarı Cengiz Han evladından biriydi. Celâleddin, Moğollar'la yaptığı

⁶⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 427; türkç.terc. XII, s. 386-387; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s.351; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.527; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II,s. 634; İbn Vâsıl, Celâleddin'in askerlerinin Dakuka'daki şenaatlerini Moğollar'ın yaptıklarından daha feci bulur. Bkz. *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 145; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s. 125; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.105; türkç.terc. XIII, s.225 ; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 215; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 230; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*,IV, s. 96-97; A.Taneri, *Celâlu'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.53.

⁶⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.427; türkç.terc. XII, s. 387; A.Taneri, *Celâlu'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.53; A. Eşikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 32.

savaşlardan birinde bu şahsı tutsak etmiş ancak ona iyilik ve ihsanda bulunarak dostluğuna almıştı⁶⁹¹.

Celâleddin Hârezmşah, Dakûka civarında iken Halifenin çağrısına uyarak yardım için harekete geçen Muzafferüddin Gökboru'nun harp nizamında ilerlediğini öğrendi. Hârezm ordusu dağ yolundan ilerleyerek Erbil ordusuna ansızın baskın yaptı. Muzafferüddin Gökboru af dileyerek teslim oldu. Celâleddin ile aralarında görüşmeler yapıldı. Muzafferüddin, Celâleddin'in itaatine girmeyi kabul etti. Böylece aralarında barış yapıldı ve bölgeyi ilgilendiren siyasi meselelerde ortak hareket etme kararı aldılar. Bu arada Dımaşk hakimi el-Melik el-Muazzam İsa da Sultana elçi göndererek ittifaka dahil oldu. Böylece bu üç hükümdar tek bir el olarak hareket ettiler. Sultan, Rebiyülevvel ayının sonuna kadar (622/Nisan 1225) bölgede kaldıktan sonra Azerbaycan'a gitti⁶⁹².

⁶⁹¹ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 145.

⁶⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.428; türkç.terc. XII, s. 388; Cüveynî, Celâleddin Mengüberti'nin Muzafferüddin Gökboru'yü serbest bırakıp yakınlaşmasında, onun, hacıların kadınlarını helal sayan Lûristan Kürtleri üzerine seferler tertip etmesinin de etkili olduğunu ileri sürer. Bkz. *Tarih-i Cihan Güşâ*, s.351-352, Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.527; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 145-146; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 141; A.Taneri, *Celâlu'd-din Hârezmşah ve Zamanı*, s.54; Kafesoğlu, "Kök-Börü", *İA*, VI, s.885-892; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 32; "Harezmşahlar Devleti", *DGBİT*, s.52; C.Alptekin, Celâleddin'in Muzafferüddin Gökboru tarafından Azerbaycan'a gitmeye ikna edildiğini belirtir. Bkz. "Erbil Atabegliği (Begteginliler)", *DGBİT*, s.78. G. Ögün de aynı görüşü paylaşır, bkz., *Begteginliler*, s. 115; İ. Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, s.44.

Celâleddin, Azerbaycan'da iken o sırada katına gelen Halife en-Nâsir Lidinillah'ın elçilerini kabul etti⁶⁹³.

Muzafferüddin Gökbörü'nün Musul'u ikinci defa kuşatma altına almak isteyişi Hârezm Sultanı Celâleddin ile kurduğu bu dostluk ve ittifakın neticesinde gerçekleşmiştir. Esasen Erbil hakimi, Celâleddin'den önce babası Alaaddin Muhammed zamanında Hârezm ülkesine elçi göndermiş, elçi aracılığıyla Hârezmşah ordusunun 350,000 askerden oluştuğunu öğrenmişti⁶⁹⁴. Bu durum, Celâleddin'in, ordusunun büyük kısmı Moğollar önünde dağılmış olmasına rağmen, bölgeye, Muzafferüddin'in karşı koyamayacağı büyük bir orduyla geldiğini gösterir ki bu yüzden Muzafferüddin, Hârezm Sultanının *metbûuluğunu* hemen kabul etmiştir.

Celâleddin Hârezmşah'ın Kuzey Irak'ta bulunduğu sırada bölgenin asayişi de bozulmuştur. Bölgede haydutlar türeyerek yerleşim yerlerine ve kervanlara saldırmaya başlamışlardır. İbnü'l-Esir'in verdiği bir bilgiye göre bu dönemde bedevî Araplar'ın saldırıları yüzünden yollardan geçmek ve köylerde oturmak imkansız hale

⁶⁹³ Halife en-Nâsir Lidinillah, ötedenberi Hârezmşahlar ile bozuk olan arasını düzeltmek için Celâleddin'e bir mektup yollamıştı. Halife, mektubunda, bazı istek ve ricalarda bulunuyordu. Bu ricalardan en önemlisi, Sultanın babası Alaaddin Muhammed zamanından beri Hârezmşah ülkesindeki hutbelerde zikredilmeyen Halifenin adının hutbelerde yeniden zikredilmeye başlaması idi. Halife ayrıca Sultan'ın Musul, Erbil ve İbuyeh hakimlerine emir vermemesini ve bu memleketlerin kendisine bağlı sayılmasını istiyordu. Celâleddin, Halifenin isteklerini kabul etti. Bkz. A. Taneri, *Celâlu'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.55; "Hârezmşahlar Devleti", *DGBİT*, s.53-54; D. Patton, "Badr al-Din Lu'lu".

⁶⁹⁴ Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s. 121.

gelmiştir. Haydutlar, asayişin bozulmasından istifade ederek Musul'a gitmekte olan iki büyük kervanı vurmuş, bu kervanlardan geriye hiçbir şey kurtulmamıştır⁶⁹⁵.

El-Eşref'e Karşı Kurulan İttifakın Musul Atabegliğini Tehdid Etmesi;

Muzafferüddin Gökbörü'nün II.Musul Kuşatması Girişimi

1224 yılında, Ahlat hakimi Şihâbeddin Gazi'nin müttefiki olarak Musul önlerine gelip şehri on gün süreyle kuşatan ancak ittifakın çözülmesi nedeniyle istediği sonucu alamayan ve Erbil'e dönmek zorunda kalan Muzafferüddin Gökbörü, iki yıl sonra bu kez daha mühim bir birliğin üyesi olarak Musul'a yürüdü (Cemaziyülahir 623/Mayıs-Haziran 1226). Bölge hükümdarları, bilhassa el-Melik el-Eşref'e karşı bir cephe oluşturmak, böylece onun Kuzey Irak ve Doğu Anadolu bölgelerinde yayılmasına engel olmak istiyorlardı. Celâleddin Hârezmşah'ın bölgeye gelişiyle kendilerine güçlü bir müttefik ve hatta *metbûu* bulan bölge hükümdarları, oluşturdukları ittifak ile el-Cezire ve Doğu Anadolu bölgesindeki hükümdarlıklarını el-Eşref'e karşı korumak istediler. Bu ittifakta başta Celâleddin Hârezmşah olmak üzere, Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü, Dımaşk hakimi el-Melik el-Muazzam İsa, Hısn-ı Keyfâ ve Âmid hükümdarı Rükneddin Mevdud ("Mesud" adıyla da biliniyor: 1222-1231), Mardin hükümdarı Nâsireddin Artuk Arslan (1204-1239) bir araya geldiler. Mardin ve Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarları, Celâleddin Hârezmşah'a elçi göndererek itaat arz edip onun adına *hutbe* okuttular⁶⁹⁶. El-Melik el-Muazzam İsa, oğlu el-Melik en-Nâsır Salahaddin Davud'u Erbil'e, halası Rebîa Hatun'un yanına ama aynı zamanda müttefiki Muzafferüddin Gökbörü'ye rehine

⁶⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 428, türkç.terc. XII, s.388.

⁶⁹⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.208; R. Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.144.

olarak gönderdi⁶⁹⁷. Ayrıca “Malak (yada Malik)” isminde Sümeysat’lı bir *süfî*yi de Celâleddin Hârezmşah’a göndererek anlaşmanın şartlarını görüştü. Anlaşma gereğince Celâleddin Hârezmşah el-Eşref’e bağlı olan Ahlat’a saldırarak; el-Melik el-Muazzam İsa Suriye’deki Hama ve Hims üzerine yürüyecek; Âmid ve Mardin hükümdarları Diyâr-ı Bekr ve el-Cezire’de harekete geçecek ve nihayet Muzafferüddin Gökboru de el-Eşref’in el-Cezire’de en önemli müttefiki ve *tâbi* olan Musul Atabegliği’ni sıkıştırıracaktı. Müttefik hükümdarlar bu planları yaparlarken el-Eşref te boş durmadı. Haleb, Hims ve Hama kuvvetlerini yedeğine aldıktan başka Musul Atabegliği ve Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubâd ile de haberleşerek karşı bir ittifak oluşturdu ve Sultan Alaâddin’den Artuklu toprakları üzerine yürümesini rica etti. Öte yandan anlaşma şartları gereğince Tiflis’ten gelerek Ahlat’a saldıran Celâleddin, Kirman’daki *nâibi* Barak Hâcib’in isyan etmesi üzerine Ahlat önlerinden ayrılmak zorunda kaldı. Ancak askerleri Ahlat civarını yağma ve tahrip ettiler. Bu durum el-Eşref’in Ahlat’ın savunmasını bir yana bırakıp Artuklu hükümdarları üzerine yürümesini sağladı. Bu sırada Muzafferüddin Gökboru de askerleriyle Erbil’den hareket ederek Zab nehri kıyısına gelmişti (Cemaziyülevvel 623/Mayıs 1226). Muzafferüddin’in hareketini haber alan *nâib* Bedreddin Lü’lü, Rakka’da bulunan el-Eşref’e haber göndererek bizzat Musul’a yardıma gelmesini istedi. El-Eşref, ordusuyla harekete geçip Harran üzerinden Düneysir’e geldi. Buradan kendine isyan etmiş olan Mardin Artukluları üzerine yürüyüp memleketlerini tahrip etti. Bu sırada Alâaddin Keykubâd ta 1226 baharında Konya’dan hareket ederek Hısn-ı Mansur, Kâhta, Çemişkezek kalelerini aldı. Bunun üzerine Hısn-ı Keyfâ hükümdarı

⁶⁹⁷ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 142; el-Hazrecî, *Tarihü Devleti'l-Ekrâd ve 'l-Etrâk*, v.112a; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s. 228; Kafesoğlu,

Rükneddin Mevdud (Mesud), el-Eşref'e müracaat ederek Sultan Alaaddin'e karşı kendisini ve memleketini korumasını istedi. Bu sırada Suriye'de Hama ve Hıms, el-Melik el-Muazzam İsa'nın eline düşmüştü. El-Melik el-Muazzam İsa, kardeşine bir mektup göndererek, Mardin ve Haleb'i bırakırsa kendisinin de Hama ve Hıms'ı iade edeceğini ayrıca Muzafferüddin'in Musul'dan vazgeçmesini sağlayabileceğini bildirdi. Gelişmeler üzerine el-Eşref, siyaset değiştirdi; Mardin'i sahibinin elinde bıraktı, kardeşiyle anlaştıktan sonra Hısn-ı Keyfa Artukluları'na Alaaddin Keykubâd'a karşı yardıma karar verdi. Öte yandan Melik Muazzam İsa'nın ricası ve el-Eşref'le anlaşma olması üzerine Muzafferüddin Gökbörü de Musul üzerine yürümekten vazgeçti ve memleketine döndü. Ancak bu hareket neticesinde Mardin ve Musul çevresi büyük zarar gördü⁶⁹⁸. Böylece bir kez daha Musul,

“Kök-Böri”, İA.

⁶⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.453-454 ; türkç.terc.XII, s.415-416; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II,s. 632-633; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 176 vd., 188-189; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 143-144; İbn Kesîr, el-Melik el-Muazzam İsa'nın Muzafferüddin Gökbörü ile Celâleddin Hârezmşah'a ittifak için, H.621/1224 yılında, birinci ittifakın çözülüşünden hemen sonra elçi gönderdiğini zikreder. Bkz. *el-Bidâye*, XIII, s.104; türkç.terc. XIII, s.223; Turğal, *Müneccimbaşı'ya Göre Anadolu Selçukluları*, s.44-45; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.179; Hısn-ı Keyfâ hakimi Rükneddin Mevdud, el-Eşref'in gönderdiği Eyyubi ordusunun Selçuklu ordusu karşısında mağlup olması üzerine yeniden Sultan Alaaddin'e itaat arz etti. Ayrıca Alâaddin Keykubâd, ordusunu mağlup ve komutanlarını esir etmekle birlikte, doğudan beliren Celâleddin ve ardındaki Moğol tehlikesi nedeniyle el-Eşref'le kuvvetlerini birleştirmek maksadıyla dostluk kurmağa ve gönlünü almağa çalıştı. Nitekim tutsak komutanlarını serbest bıraktıktan sonra el-Eşref'in kızkardeşi Gaziye Hatun'u kendisine istedi ve Malatya'da büyük bir merasimle onunla evlendi. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.348-351; Kafesoğlu, “Kök-Böri”, İA.; Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, s.

bağımsızlığını kaybetme tehlikesini atlattmış oldu. Muzafferüddin de torunu olan Atabeglerin elindeki Musul'a bir daha yürüme fırsatı bulamadı.

628/1230-1231'de Bağdad'ı ziyaret ettiği ve Halife tarafından büyük bir törenle karşılandığı söylenmektedir. Onun Bağdad'ta Halife ile iki kez görüşmesi diğer hükümdarlar tarafından hayranlıkla karşılanmıştır⁶⁹⁹.

80 yaşında olduğu halde 18 Ramazan 630/28 Haziran 1233'teki ölümüyle birlikte Gökboru adı ve Erbil beyliği tarihe karıştı. Cenazesi Mekke'ye götürülmek istendiyse de Kûfe'de, Hz. Ali'nin mezarı yanına defnedildi⁷⁰⁰. II. İzzeddin Mesud ile evli olan kızından dünyaya gelen iki torunu, Musul'un son iki Atabegi, II. Nureddin Arslanşah ile Nâsireddin Mahmud'tan başka, III. İmâdeddin Zengi'yle evli olan kızından torunu olup olmadığı bilinmiyor.

Ülkesi, evladı olmadığı için Halifenin eline geçti. Halife el-Mustansır Billah, Muzafferüddin ölüm döşeginde iken emir Seyfeddin Ebi'l-Fezâil İkbâl el-Hâs komutasında bir Halifelik birliğini Erbil'e sevk etti. Erbil halkı direndiyse de Halifelik kuvvetleri şehrin Amkava kapısı ile Babhlaya kapısını yakmak suretiyle

157; Özbek, *Selçuklu-Eyyubi İlişkileri*, s. 143- vd.; R. Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, 143-148; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 116; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 34; Şeşen, "Eyyubiler Devleti", **DGBİT**, s. 361.

⁶⁹⁹ İbn Kesîr'in naklettiği bu bilginin, Gülay Ögün tarafından görülmediği anlaşılmaktadır ki bu araştırmacının çalışmasında Muzafferüddin Gökboru'nun Bağdad ziyareti hakkında bir bilgiye rastlamadık. Krş. *el-Bidâye*, XIII, s. 129 ; türkç.terc. XIII, s. 260 ve G. Ögün, *Begteginliler*, İstanbul 2000.

⁷⁰⁰ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 533; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 435; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, v. 132a; Zehebî, *Düvel-i'l-İslâm*, s. 135; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 136-137 ; türkç.terc. XII, s. 270-271; "Kök-Böri", **İA.**; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 119; C. Alptekin, "Erbil Atabegliği (Begteginliler)", **DGBİT**, s. 78.

Erbil'e kılıç zoruyla girdiler. Erbil'in fethi Bağdad'ta büyük bir sevinçle karşılandı. Halife, emir Seyfeddin'e *taklid* göndererek Erbil hakimiyetini onayladı. Emir Seyfeddin de Erbil'de çeşitli mansıplara atamalar yaptı⁷⁰¹.

Ancak Erbil'deki Halifelik hakimiyeti de fazla sürmeyecek ve kısa bir süre sonra Moğollar, Erbil'i ele geçireceklerdir (634/1236). Ancak bu geçici işgalden sonra asıl Moğol istilası 1258 yılında Bağdad'ın düşmesini takiben gerçekleşecektir⁷⁰².

Celâleddin'in Peşindeki Moğollar

Öte yandan Celâleddin Hârezmşah, daha sonraları Kafkas bölgesine yönelerek Gürcülerle savaflara girişti. Sultan, Azerbaycan ile Gürcistan'ın fethini tamamlamaya çalışıyordu. Değinildiği gibi Alaaddin Keykubad'la yazışarak dostluk pekiştirmek istemişse de 28 Cemaziyülevvel 627/14 Nisan 1230'da Ahlat'ı kuşatıp fethetmekten kendini alamamıştır. Bunun neticesi olarak 28 Ramazan 627/10

⁷⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.135 ; türkç.terc. XII, s. 268; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 120; C.Alptekin, "Erbil Atabegliği (Begteginliler)", *DGBİT*, s.79. Bu eserlerden farklı olarak Muzafferüddin'den sonra Erbil'e Halife tarafından tayin edilenin, bir asilzade olan Ebu'l-Ma'âlî Muhammed b. Nasr b. Salâyâ olduğu yolundaki görüş için bkz. İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 435. Ayrıca Bar Hebraeus ta, zikri geçen bu şahıstan başka şehirde Sadakoğlu Müşrif ile Şemseddin Batkin (çeviride böyle geçiyor, Beytekin (?) olabilir) isminde başka kimselerin de bulunduğunu kaydediyor. *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.533. Aynı eserde, Halifenin, Erbil'e, ilk önce Zahireddin Ebu Ali Arid Algaş ve Bahaaddin Bunguş komutasında bir miktar kuvvet sevkettiği, bu kuvvetlerin şehre sokulmaması üzerine bu kez Bağdad'tan emir Seyfeddin Ebi'l-Fezâil İkbâl'i gönderdiği kaydedilmektedir. bkz. *aynı yerler*.

⁷⁰² Zehebî, *Düvelî'l-İslâm*, s. 137; es-Sakkar, Sami, "Erbil", *DİA*, XI, s.272-273.

Ağustos 1230'da Cumartesi günü Alaaddin Keykubad'ın Eyyubî askerleriyle takviye ettiği ordusu karşısında Yassı Çimen'de hezimete uğramaktan kurtulamadı. Alaaddin Keykubâd, zaferini *zafernâmelerle* komşu hükümdarlara bildirmeyi ihmal etmemiştir⁷⁰³. Bu arada mağlubiyete rağmen anlaşma yapmağa razı olmayan Celâleddin, el-Eşref'in araya girmesinden sonra Sultan Alaaddin ile barışa razı olduysa da Moğollar'ın da kendisini takip ettiklerini haber alınca Azerbaycan'a gitti. Ancak burada tehlikede olduğunu görünce el-Cezire bölgesine gitmek üzere yola koyuldu. Niyeti Bağdad'a kadar giderek Halifeden ve diğer meliklerden Tatarlar'a karşı yardım istemektir. Aras-Eleşkirt-Malazgirt-Hani yolunu izleyerek Diyarbakır önlerine geldi. Sultanı takip eden Moğol birlikleri ise Bargiri-Ahlat yolundan inerek gece sabaha karşı Dicle köprüsü kenarında konaklamakta olan Hârezmşah ve adamlarına baskın yaptılar. Celâleddin Hârezmşah'ın askerlerinin birçoğu öldürüldü, kalanlar da kaçarak dağıldılar. Kendisi de Meyyâfârikîn taraflarına kaçanlar arasındaydı. Bir rivayete göre, sığındığı Âmid dağlarında bir Kürt tarafından öldürüldü (628/1231)⁷⁰⁴.

⁷⁰³ Alaaddin Keykubâd, bu zafernâmelerden birini Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü'ye göndermiştir. Zafernâmenin Türkçe çevirisi için bk. İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, I, s.415-417; ayn. mlf., *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s.162-164.

⁷⁰⁴ Hârezmşah'ın ölümü üzerine ihtilafa düşen kaynakların farklı görüşleri için de bkz. Nesevî, *Siret-i Celâleddin*, s.126-132, 150-158, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 487-490, 497-498, türkç.terc. XII, s. 450-454, 460-462; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.529-530; ibni Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, s.394vd. ; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s.365-366, 369-377; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 320 vd. İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 429-432; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s. 668-670; Anonim, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, Tercüme ve neşr. F.Nâfiz Uzluk, Ankara 1952, s. 21-22; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Türkç.

Böylece bir efsane sona erdi. Görülüyor ki, talihi yaver gitmeyen bir hükümdarlık hanedanının akıbeti, sade bir aileden daha bahtsız bir son ile nihayete ermektedir. Düşmanları, hükümdarlık hanedanına mensup fertlerin hayatta kalmasına asla tahammül edememektedirler. Hayatta kalanların hükümdarlık peşinde koşmaları muhtemeldir ancak sade bir hayatı bile tercih etmiş olsalar, rakiplerinin darbelerinden kurtulamayacakları anlaşılmaktadır. Hârezmşahlar Hanedanı ile Zengiler Hanedanı'nın buna uygun örnekler olduğu ileri sürülebilir.

Celâleddin Harezmsah'ın kurtulan askerleri de Anadolu içlerine, Trabzon'a, Suriye'ye ve el-Cezire bölgesine dağıldılar. 12000 kadarı Sultan Alaaddin

çev. Hrant D. Andreasyan, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, **TSD**, 1/2, (1937), 224; Zehebî, *Diiveli'l-İslâm*, s. 134; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 240, 241; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, VI/s. 247-248; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s. 122-123, 126, 130-131; Turğal, *Mineccimbaşı'ya göre Anadolu Selçukluları*, s.49; B. Spuler, *İran Moğolları*, s.41-42; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.369-373; A.Taneri, *Celâlu'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.67-83; "Celâleddin Hârizmşâh", **DİA**; R.Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, s.151; G. Ögün, *Begteginliler*, s. 117; "Harezmsahlar Devleti", **DGBİT**, s.54-55.; İ.Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, s.50-553; Hasan İbrahim Hasan, Celâleddin Hârezmşah ile Alaaddin Keykubâd arasında yapılan Yassı Çimen savaşından bahsetmeden, Hârezm Sultanı'nın, 1229 yılında Müslüman hükümdarlarla Moğollar'a karşı ittifak kurmaya çalıştığını ancak aniden karşısına çıkan 30000 kişilik Moğol kuvveti karşısında mağlup ve münhezim bir şekilde ümidini kaybettiğini ve sonunda da öldürüldüğünü belirtir. Bkz. H.İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, -Siyasi, Dinî, Kültürel, Sosyal-, Tercüme: İsmail Yiğit, İstanbul 1986, V, s.130. Ayrıca bölgede bu dönemde meydana gelen siyasi-tarihi hadiselerin bir değerlendirmesi için bkz. İlhan Erdem, "XIII.Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", A.Ü., D.T.C.F., **TAD**, (1997), s.57-68.

Keykubâd'ın hizmetine girdi⁷⁰⁵. Bunlardan bir gurup, el-Cezire bölgesine gelerek Nusaybin, Musul, Sincar, Erbil ve diğer kent ve kasabalara sığındılar (628/1231). Hârezmşahlılar bu kez Kuzey Irak'a muzaffer askerler olarak değil, mağlup ve dağılan bir ordunun perişan ve çaresiz mensupları olarak girmişlerdi. Ellerindeki silah ve malları bölge insanları tarafından alındı. Daha önceki işgalleri sırasında gösterdikleri zulüm ve özellikle Ahlat'ta gösterdikleri vahşet dolayısıyla yöre halkı Hârezmli askerlere itibar etmeyip beldelerinde barınmalarına izin vermedi. "Halk çiftçisinden hükümdarına, bedevîden Kürdüne varıncaya kadar intikam almak için onları tepeleyip durdu"⁷⁰⁶.

Bu arada Moğol askerleri, dağılan Hârezm ordusunun peşine düşmüştü. Moğollar, ilk olarak Amid ve çevresindeki Erzen, Meyyafarikin, Es'ard'a (Siird) hücum ederek malları yağmaladılar, halkı öldürdüler ve esir ettiler⁷⁰⁷. Amid ve çevresinde öldürülenlerin sayısı bir rivayete göre 15000'i bulmuştu. Tanza* şehrinde de yağma ve kıtal yaptıktan sonra Mardin'e yürüdüler. Çevredeki köy ve kasabaların sakinleri, korkudan Mardin kalesine sığındılar. Moğol askerleri, insandan hâli kalan Düneysir'i yağmalayarak tahrip ettiler. Bundan sonra Nusaybin önünde göründüler. Şehir kapıları açılmayınca Sincar'a yöneldiler. Geçtikleri yerlerde önlerine çıkanları öldürüp yerleşim yerlerini yağmaladılar. Moğol süvarilerinden bir gurubu Harran ve

⁷⁰⁵ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 325; "Hârezmşahlar Devleti", **DGBİT**, s.56.

⁷⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 498; türkç.terc. XII, s. 461; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 429-430.

⁷⁰⁷ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s. 666; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 325; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s. 126.

* Tanza, Ceziretu İbn Ömer'e bağlı bir yerleşim yeridir. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, s.43.

Araban'a giderken bir gurubu da Musul'a yöneldi. Bu gurup, Musul yakınlarındaki el-Mu'nise adlı köye gelerek, tek bir kişi hariç, köy halkının tamamını kılıçtan geçirdiler. Sonra da Musul'a gitmeyip buradan geri döndüler⁷⁰⁸.

1231 sonbaharında bir başka Moğol birliği Şehrizor ve Erbil çevresine saldırdı. Bölgede bulunan Yıva Türkmenleri ile el-Cevzekan Kürtleri arasında çarpışmalar meydana geldi. Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü, Moğol askerlerine karşı koymak için ordu techiz ederken Musul Atabegliğinden de yardım istedi. *Nâib* Bedreddin Lü'lü derhal bir birliği Muzafferüddin Gökbörü'ye gönderdi. Halife el-Mustansır Billah ta Cemaleddin Kuştimur en-Nâsirî komutasında Erbil'e bir birlik sevketti. Ancak süratli hareket eden Moğol askerleri, Erbil'den ayrılarak Dakûka taraflarına gittiler. Bu aşamada Musul Atabegliği ile Moğollar arasında bir çarpışma olmadı⁷⁰⁹.

Musul henüz asıl tehlikeyi atlatmamıştı. Moğol istilasının gerçekleşmesi yine Bedreddin Lü'lü hanedanı zamanında vuku bulacaktır. Bedreddin Lü'lü gelişen tehlikeyi zamanında farkettiğinden Hulâgu'ya boyun eğmiş bu suretle Musul, Moğol çizmelerinden bir süre için kurtulmuştu. Ancak Bedreddin'in ölümünden sonra idareyi eline alan oğlu Melik es-Salih İsmail aynı muktedir siyaseti

⁷⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 499-502; türkç.terc. XII, s. 462-465; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 326.

⁷⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 499-502; türkç.terc. XII, s. 462-465; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 328; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.530; Zehebî, *Diüvelî'l-İslâm*, s. 135; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.132 ; türkç.terc. XII, s. 264; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 241; "Kök-Böri", **İA.**; Ögün, *Begteginliler*, s. 118; C.Alptekin, "Erbil Atabegliği (Begteginliler)", **DGBİT**, s.78.

yürütemediğinden Memluklar'a sığınıp Hulâgu'ya isyan etmesi, Musul'un Moğollar tarafından işgal edilmesini doğuracaktır (Ağustos 1262)⁷¹⁰.

Atabeg Nâsireddin Mahmud Zamanında Musul ve el-Cezire'nin Ekonomisine Bir Bakış

Atabeg Nâsireddin Mahmud zamanında Musul ve el-Cezire bölgesinin ekonomik hayatı çeşitli nedenlerde bozulmaya yüz tutmuştur. Hatalı uygulamalar, istilâlar, savaşlar, tahribatların yanısıra iklim şartlarının ve doğal afetlerin bölgeyi olumsuz yönde etkilemesi, üretimin ve ticaretin durmasına ve ekonominin bozulmasına neden olmuştu. Musul ekonomisinin bozulduğuna ilişkin en net bilgiyi Muzafferüddin Gökbörü tarafından kuşatıldığı sırada meydana gelen pahalılık ve kıtlığı aktarması dolayısıyla İbnü'l-Esîr'den öğreniyoruz. Musul'un kuşatılması şehirde fiyat artışlarını doğurmuşsa da esasen el-Cezire bölgesinde fiyat artışında bu kuşatmanın yanısıra belki de ondan daha etkili nedenler vardı. Bunlar arasında yağışların azlığı önemli yer tutmaktaydı. Nitekim 619/1222 ve 620/1223 yıllarında yağmurların yağmaması yüzünden bitkiler yeşermediğinden ziraî faaliyet yapılamadığı gibi, kuraklık yüzünden Musul, el-Cezire, Diyar-ı Bekir ve Suriye dolaylarında görülen çekirge istilâsı ekin, meyve ve ağaçların mahvına neden olmuş, halk zor durumda kalmıştı. Bu yüzden İran'dan, Semermir (?) adıyla bilinen ve çekirgeleri yiyen kuşlar getirildi⁷¹¹. Bu yüzden kıtlığın ve yiyecek yokluğunun

⁷¹⁰ B.Spuler, *İran Moğolları*, s.74. Bölgenin bu dönemde siyasi-tarihi olaylarının bir değerlendirmesi için bkz. İ. Erdem, "XIII.Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusu", *TAD*, (1997), s.57-68.

⁷¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 423,424; türkç.terc. XII, s. 383,384; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, IV, s. 133; el-Hazrecî, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*,

doğurduğu fiyat artışı bütün bu bölgelerde yaygınlaştı. Bunu takiben Muzafferüddin Gökboru'nun de Musul'u kuşatması durumu daha da kötüleştirecektir.

Mevsimlerdeki anormalliklerin yanısıra çekirge istilâsının yol açtığı bitkisel tahribât sürekli vuku bulan savaşlarla birlikte bölge ekonomisini olumsuz yönde etkilemişti. Ancak tuhaf olan şurasıydı ki, kurak mevsimlerde kıtlık baş göstermesi ve bundan dolayı fiyat artışlarının görülmesi normal iken yağışların gelmesiyle bu fiyat artışları normale döner yiyecek bollasırdı. Fakat bu kez, Musul yöresinde bu yıllarda yağışların olmasına rağmen fiyatlarda bir düşüş olmamış ve kıtlık devam etmişti. Yağmur yağdıkça fiyatlar da yükselmişti. Yine 4 Mart 1225 tarihinde merkezi Musul olmak üzere el-Cezire bölgesinde orta şiddette bir deprem meydana gelmişti. Aynı tarihlerde, Moğollar önünden kaçan Harezmsahlı askerlerin, Kuzey Irak bölgesinde görünmeleri ve ardından Moğol istilâsının başlaması bölgenin ekonomisini alt üst etti. Zaman zaman sûni müdahalelerle fiyatlarda görülen anormal artışların önü alınmak istendiyse de bu durum Moğol istilâsının tamamlanmasına kadar sürmüş olmalıdır. Nitekim Moğol istilâsı tamamlandıktan sonra ve İlhanlılar'ın hakim oldukları sahalarda belli bir ekonomik istikrarın gerçekleştiği bilinmektedir⁷¹².

Bu dönemde el-Cezire ve Musul'da alışveriş yapılan malların çeşit, miktar ve değerleri hakkında İbnü'l-Esîr önemli bilgiler verir. Buna göre, bilhassa Muzafferüddin Gökboru'nun Musul'u kuşattığı tarihlerde, 1224 yılında, şehirde satılan bazı malların fiyatları aşırı derecede yükselmiştir. Bölgede Moğol askerlerinin

v.109a ; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 98,106; türkç.terc. XIII, s. 213, 225; Makrizî, *Kitabu's-sulûk*, I/1, s. 214; İbn Tağrıbirdî, *en-Nücûmü'z-Zahire*, VI, s. 224.

⁷¹² İlhanlılar zamanındaki ekonomik yapı hakkında Zeki Velidi Togan'ın makalesinden bu sonucu çıkarıyoruz. Bkz. Z.V.Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisâdî Vaziyeti", **THİTM**, I, (1931), s.1-42.

görülmesi, ardından Halife en-Nâsır Lidinillah'ın vefatı, fiyatların daha da artmasına neden olmuştur. Musul'da bu tarihlerde satışı yapılan ve aşırı fiyatlanan malların kaynağa yansıdığı kadarıyla bazıları şunlardır: Buğday, susam yağı, havuç, pazı, şalgam, menekşe, pirinç, hurma, tuz, esmer ve beyaz şeker. Şeker, Musul'a Mısır'dan gelmekteydi ve şeker fiyatlarındaki artış, o sıralarda görülen veba vb hastalıklara iyi geldiği inancından kaynaklanmaktaydı⁷¹³.

Kıtlık yüzünden Musul'da et bulunamaz oldu. Günlerce et hayvanı kesilemedi. Kayda göre, tüm bahar mevsimi boyunca Musul'da tek bir kuzu kesilmişti⁷¹⁴. İnsanlar, kıtlık yüzünden Musul'da kedi ve köpekleri yemeğe başlamış bu yüzden çevrede görülen kedi ve köpek sayısında azalma olmuştu. Bölgede hastalıklar artmış ölümler çoğalmıştı. Salgınlar yüzünden ölü sayısının fazlalığı cenazelerin toplu halde mezarlara taşınmasına neden olmuştu⁷¹⁵.

Yine 623/1226 yılında Musul, Şehrizer ve Tikrit'te üç gün süren depremler, pek çok köyün yıkılmasına neden olmuştu. Aynı tarihlerde görülen ay tutulması sırasında Musul'da Aynu'l-Kayyâra'daki kaplıca suları soğumuş, bu tuhaf bir hadise olarak karşılanmıştır⁷¹⁶.

Musul bölgesinde olup biten bu olağanüstü durum, Bağdad'taki Halifenin müdahalesiyle son buldu. en-Nâsır Lidinillah'ın 1225 yılındaki ölümünden sonra

⁷¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 447-448; türkç.terc. XII, s. 409-411.

⁷¹⁴ İbnü'l-Esîr'den naklen İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.117; türkç.terc. XII, s.242.

⁷¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 448-449; türkç.terc. XII, s. 410; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.108 ; türkç.terc. XIII, s. 228.

⁷¹⁶ Zehebî, *Düvel-i'l-İslâm*, s. 128.

halife olan ez-Zâhir Biemrillah*, Musul'un ekonomisine müdahale ederek durumun normale dönmesine yardımcı oldu. Bunun sonucunda fiyatlarda düşüş meydana geldi ve temel gıda maddesi olan buğdayın fiyatı aşağı çekilerek eskiden olduğu gibi 4 *mekûku* 1 *dinara* işlem gördü. Yeni Halife ile birlikte el-Cezire bölgesinde yağışların da iyi gitmesiyle, üretimde ve ticaretle bir bolluk meydana gelmiş ve yiyecek maddeleri ucuzlamıştır. Yağışlar öyle artmıştı ki bunun tesiriyle meydana gelen seller dolayısıyla bölgede bazı yerleşim yerleri ve kaleler de yıkılmıştır. Bunlardan biri de "Deyrû'z-Za'ferân" idi. Ayrıca Mart 1227'deki bu şiddetli yağışlar, bitkilerin çiçeklerini dökmesine neden olduğundan yine mahsul elde edilememiştir.

Halife ez-Zâhir Biemrillah, el-Cezire'deki kıtlık ve pahalılık dolayısıyla Musul'a gıda sevkiyatı yaptırmış, her türlü yiyeceğin bulunmasını sağlamıştı. Nitekim Musul'da hurma, pekmez, pirinç, susam vb. gıda maddeleri bol miktarda bulunur olmuştur. Halife ayrıca fiyatları da belirtildiği gibi aşağı çekirmiş ve "Alıcılar da satıcılar da Müslümandır. Her ikisini de korumalıyız" demiştir. Halife ez-Zahir Biemrillah'ın el-Cezire ekonomisine yaptığı bir katkı daha vardır ki o da daha önce malları ellerinden alınarak hapse atılmış bulunan tüccarları serbest

* ez-Zâhir Biemrillah, Bağdad'ta hüküm süren Abbasi Halifelerinin 35.si. Halife en-Nâsır Lidinallah'ın oğlu olup 30 Ramazan 622/5 Ekim 1225 tarihindeki ölümünden sonra, 2 şevval 622/7 Ekim 1225 tarihinde 52 yaşında iken Halife ilan edilmiş, bu yüzden kendisini kutlayanlara "Dükkanını ikindiden sonra açan bir adam ne kazanabilir?" demiş, 1 yıl dolmadan 13 Receb 623/7 Temmuz 1226 da vafat etmiştir. Kendisinden sonra yerine oğlu el-Mustansır Billah geçmiştir. Bkz. es-Suyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.422-424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkçe terc.), XII, s.398-406.

bıraktırmış olmasıdır⁷¹⁷. Bunun, ticarete ne denli yararlı bir karar olduğu tahmin edilebilir.

Atabeg Nâsireddin Mahmud'un Ölümü (1233)

ve Musul Atabegliğinin Sonu

Musul Atabegliği'nin son hükümdarı Nâsireddin Mahmud, 631/1233 yılında öldü. 613/1216 yılında doğmuş olan Nâsireddin Mahmud, öldüğünde 17 yaşında idi⁷¹⁸. Yerine geçecek Hanedan mensubu kimse kalmamıştı. Böylece 1127 yılından itibaren Musul'da hüküm süren Zengi Hanedanı'nın Kuzey Irak/el-Cezire bölgesindeki bir asrı aşkın hakimiyet kapanmış oldu.

Esasen Nâsireddin Mahmud'un ölümü bahsinde kaynaklarda sarıh bir bilgi bulunmaz. Ancak, 1233 yılında Halife'nin Bedreddin Lü'lü'ye *saltanat berati* göndermesi üzerine bu tarihten itibaren adının *hutbelerde* ve *sikkelerde* zikretilmeye başlanması, Nâsireddin Mahmud'un ölümünün bu tarihte vuku bulduğunu gösteriyor. Bir de Nâsireddin Mahmud'un ölümünün, dedesi Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü'nün vefatından hemen sonraya rastlamış olmasında, müverrihlerin tespit ettikleri gibi, Bedreddin Lü'lü' nün parmağı olduğu anlaşılmaktadır⁷¹⁹. Bu konuda en

⁷¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 443-444; türkç.terc. XII, s. 405; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.520-521; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 423; Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, s. 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 108; türkç.terc. XIII, s.228.

⁷¹⁸ Nâsireddin Mahmud adına son olarak tespit edilen 629/1231-1332 tarihli altın bir sikke için bkz. İ.Artuk-C.Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, s.412; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.533; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s. 435; D.Çelebi, "el-Melik Bedreddin Lü'lü"; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 35.

⁷¹⁹ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.533; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s.137-138; Zehebî , 621/1224 yılında Mahmud'un Bedreddin Lü'lü'

net bilgi veren tarihçilerden biri olan İbni Kesîr, *el-Bidâye*'yesinde, Atabeg'in ölümüyle ilgili olarak söyledikleri dikkat çekicidir. Müellif, Bedreddin Lü'lü'nün Musul'da kuvvet ve şevketi artıncaya kadar suretâ tahta geçirmiş olduğu Nâsireddin Mahmud'u sürekli gözetim altında tuttuğunu, öyle ki kimseyle görüşmesine izin vermediği genç Atabegin câriyeleri ve gözdeleleriyle bile birlikte olmasına müsaade etmediğini, yemek ve içeceğini kısıdığını, nihayet dedesi Muzafferüddin Gökboru'nun vefat etmesi üzerine yemek ve içeceğini tamamen kesdiğini ve on üç gün sonra Atabegin açlık ve susuzluktan öldü(rüldü)ğünü kaydetmektedir⁷²⁰.

Nâsireddin Mahmud'un ölümüyle birlikte Musul'daki Zengiler hakimiyeti de sona erdi. Bedreddin Lü'lü, Halife'ye müracaatla Musul'da hakimiyetinin kabulünü istedi. Halife el-Mustansır da *taklid* göndererek "el-Melik er-Rahîm" ünvanıyla Bedreddin Lü'lü'nün Musul'daki hakimiyetini (*vilâyet*) onayladı. 1233 yılından itibaren adına *hutbe* okutulup *sikke* darbedilmek suretiyle Bedreddin Lü'lü'nün

tarafından boğdurulduğunu söyler ve sonra da onun Musul'a sahip olduğunu ileri sürer. Bkz. *Düveli'l-İslâm*, s. 125; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.136; türkç.terc. XII, s. 270 ; yine Zehebî'nin kaydını nakleden İbnü'l-İmâd ta, diğer kaynaklardan farklı bir biçimde Nâsireddin Mahmud'un ölüm tarihi olarak 621/1224 yılı vermekle birlikte, Bedreddin Lü'lü'nün kesin bir biçimde Atabegi boğduğunu ve Musul'u ele geçirdiğini kaydeder. Bkz. *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s. 94. Bununla birlikte aynı müellif, ilerleyen sayfalarda 631 yılında Bedreddin Lü'lü' nün Musul'da saltanatı ele geçirdiğini ve Atabeglik hanedanının ortadan kalktığını da ilave eder. Bkz. aynı eser, IV, s.143; A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanı*, s. 35-36.

⁷²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.136 ; türkç.terc. XII, s.270; İbn Tağrıbirdî, de Nâsireddin Mahmud'un ölümünü 621/1224 yılı olayları arasında zikretmekle birlikte Bedreddin Lü'lü'nün, onun boğdurulması hususunda emir verdiğini ve bu suretle Musul'u ele geçirdiğini kaydeder. Bkz. *en-Nücümü'z-Zahire*, VI, s.228; D. Patton, "Badr al-din Lu'lu".

Musul'daki saltanatı başlamış oldu. Musul'daki Lü'lü hakimiyeti de 656/1258 yılında Hülâgu'nun Bağdad'ı ve Irak'ı istilasına kadar sürecektir⁷²¹.

⁷²¹ İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar*, s.435; Ebu'l-Fidâ, Nâsireddin Mahmud'un ölüm tarihi ve dolayısıyla Bedreddin Lü'lü'nün istiklâlini ilan ettiği tarihi 619/1221-1222 yılı olarak gösterir. Bkz. *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 137; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, s. 189; Bedreddin Lü'lü adına 631/1233-34 tarihinde Musul'da basılmış bir sikke için bkz. İ. Artuk-C. Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.415 ve ayrıca Bedreddin Lü'lü'nün kullandığı ve *sikkeler* üzerine koydurduğu muhtelif ünvanlar için de bkz., aynı eser, s.412-417. Bedreddin Lü'lü ve oğullarının Musul hakimiyeti için bkz. A. Eskikurt, *Lü'lü Hanedanının Musul Hakimiyeti (607-660/1211-1262)*, (Mar. Üni., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995. Douglas Patton, *Badr al-Din Lu'lu', Atabeg of Mosul, 607-657/1211-1259*, Seattle 1991; K.V. Zetterstéen, "Lü'lü", *İA*, Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 159; D. Çelebi, "el-Melik Bedreddin Lü'lü", Kölelikten sultanlığa yükselişinin Memlûklar Devletinin kurucuları için bir ilk örnek teşkil etmesi hakkında bkz. Douglas Patton, "Badr al-Din Lu'lu' and the Establishment of a Mamluk Government in Mosul", *SI*, 74, (1991), s.79-103.

IV. BÖLÜM

MUSUL ATABEGLİĞİ

DEVLET TEŞKİLATI ve SOSYAL HAYAT

Musul Atabegliğinin hükümet, saray, ordu ve adli kurumlardan müteşekkil devlet teşkilatı, esasen Büyük Selçuklu Devlet teşkilatının bir numunesidir.

Musul Atabegleri zamanında halkın sosyal yaşantısı ile mimari, kültürel ve ekonomik faaliyetler de kaynaklardan tespit edebildiğimiz oranda bu bölümde ele alınacaktır.

I- DEVLET TEŞKİLATI

XII.-XIII. yüzyıllarda, Kuzey Irak, Güney Doğu Anadolu, Suriye gibi bölgelerde uygulanan ve Musul Atabegliği'nin devlet teşkilatını oluşturan hükümet-saray-ordu-kazâ gibi idarî ve askerî sahalarda ihsas edilmiş bulunan görev, makam, mansıp ve pâyeler, esasen, belli bir hiyerarşiye tâbi olmakla birlikte, geçişli bir sınıf sistemini öngörüyordu. Atabegliğin teşkilat bünyesinde görev alacak kişiler, askerî açıdan köle menşeli, sarayda yetişmiş kabiliyetli kimseler yada ilmiyeden yetişmiş, kitâbette usta veyahut kadılığa getirilmiş kimselerden seçiliyorlardı. Teşkilat içinde görev alan makam ve mansıp sahipleri, hangi sınıfa mensup olurlarsa olsunlar umumi bir askerî özelliği beraberinde taşıyorlardı. Bu itibarla, ilmiye sınıfından gelen bir kadı, şehir idaresinde vali sıfatını alabildiği gibi, savaşlarda atabegin yanında yer alarak komutasına belli miktarda bir kuvvet verilebiliyordu. Yine ilmiye sınıfından inşâ divanına atanan bir kâtib, aynı şekilde orduda komutan rütbesinde

görev alabiliyordu. Vezir yada nâib ise aynı zamanda Ordu Komutanı'ydı (*mukaddimî'l-cüyûş*). Geri kalan görevliler askerî sınıftan gelmekteydiler ve çoğunlukla köle (*memlûk*) asıllıydılar. Aşîret reislerinin Atabeglik nezdinde görev aldığı da bilinmektedir. Bunlar da daha çok askerî özellikleriyle ön plana çıkmaktaydılar.

Şimdi, Musul Atabegliğinin teşkilat yapısını, örnek aldığı Büyük Selçuklu İmparatorluğunun teşkilat yapısını da oluşturan hükümdarlık, saray, hükümet, ordu, şehir idaresi ve adlî yapı gibi kurumları ve bu kurumlarla ilgili unvan, makam, mansıp gibi terimleri kaynaklara yansıdığı kadarıyla inceleyelim:

HÜKÜMDARLIK KURUMU

Atabeg

Musul Atabegliği'nde hükümdar konumundaki kişinin unvanı *atabeg*dir. *Atabeg*, “ata” ve “beg” kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuş⁷²², “Bey’in atası” yada “bey-baba” anlamına gelen⁷²³ Türkçe bir isimdir. Kelime, Türk kültüründe daha önce de bilinmekle birlikte siyasî ve hukukî mana kazanarak, bir unvan ve müessese şeklinde ilk defa Selçuklularla birlikte ortaya çıkmıştır. Nitekim bu unvanın ilk olarak büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk’e verildiği hususunda kaynakların müttefik olduğu kaydedilmektedir⁷²⁴.

⁷²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s.47; M.Fuad Köprülü, “Ata”, *İA*, I, s.711-718; C.Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, IV, s.38-40.

⁷²³ Dakukî, *Kuzey Irakta Atabekler*, s. 180.

⁷²⁴ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 47.; Köprülü, “Ata”, *İA*; C. Cahen, “Atabak”, *EI*², Leiden-London 1960, I, s.731-732; Alptekin,

Atabeg, esasen Selçuklu devlet teşkilatında yer alan mühim bir unvan ve müessese olup bu konuda yapılan incelemelerde bu müessesenin işleyişinin esasları belirlenmiştir. Buna göre;

Selçuklu idare sisteminde, imparatorluk arazilerini aile fertleri arasında dağıtan sultanlar, yaşları küçük olan şehzadelerin vesâyet, terbiye ve himayelerini, gönderildiği toprak parçasının idaresiyle birlikte eski Oğuz beyleri yada sadakati ispat edilmiş köle asıllı (*memlûk*) tecrübeli komutanlar arasından seçilen bir emîre veriyorlardı. Nitekim, bu kelime üzerinde duran Aynî, *atabegin*, “hükümdarların çocuklarını terbiye ettiğini” kaydetmektedir⁷²⁵. Bu emirler *atabeg* sıfatını taşıyor, sultanın ölümü halinde şehzadenin anası ile de evleniyor, ayrıca kendi kızlarını da şehzâde ile evlendirebiliyorlardı. Böylece şehzade üzerindeki nüfuzunu artıran *atabeg*, şehzadenin saltanata geçmesi hususunda birinci derecede rol oynuyordu. Bu durumun, *atabeglik* müessesesinin eski Türk aile hukukuyla bağlantısını gösterdiğine işaret edilmektedir. *Atabegliğe* getirilen komutanların Türk olmasına dikkat edilirdi⁷²⁶.

“Atabeg”, DİA; Carla L. Klausner, *The Seljuk Vezirate, A Study Of Civil Administration 1055-1194*, Cambridge 1973, s.84. Yalnızca, P.M. Holt’a göre *atabeglik* ve onun yanısıra *iktâ* kurumu, Selçuklularla birlikte görülmekle birlikte Selçuklular tarafından daha önceki İslâmî rejimlerden alınmışlardır. Bkz. *Haçlılar Çağı*, s.69.

⁷²⁵ Aynî, *İkdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, s. 149.

⁷²⁶ Mawlawi Fâdıl Sanaullah, *The Decline of The Seljûqid Empire*, Calcutta 1938, s.5; Köprülü, “Ata”, İA ; Cahen, “Atabak”, EI²; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.314; B.Kök, *Nûruddin Mahmûd Bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s.47; Alptekin, “Atabeg”, DİA; Holt, *Haçlılar Çağı*, s.70; A.Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, s.51.

Himâyesi ve terbiyesi bir *atabege* emanet edilen şehzadelerin, askerlik ve devlet işleri bakımından iyi bir şekilde yetişmeleri için gönderildikleri eyâletlerin sınır bölgesi olmasına da dikkat edilirdi. *Atabeglik*, şehzadelerin terbiyesinin yanı sıra, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda görevli üst rütbeli emirlerin, kendi aralarında ittifak oluşturarak sultana ve devlete yönelik bir tehditte bulunmalarının da önüne geçmek maksadıyla bulunmuş bir sistemdi⁷²⁷.

Atabeglik müessesesi, Büyük Selçuklulardan başka onun kolları olan Kirman Selçuklularında, Türkiye Selçuklularında, Suriye Selçuklularında da aynen tatbik edilmişti.

Atabeglik, ilk başlarda şehzadelerin terbiyesiyle ilgili bir görev iken zamanla bir ünvana ve müesseseye dönüşmüş⁷²⁸ ve merkezî otoritenin güçlü olduğu dönemlerde bağımsızlık için açıkça faaliyette bulunamayan atabeglerin, devlet otoritesinin zayıflamasıyla birlikte himayelerinde bulunan şehzadenin yerine kendi adlarına hakimiyetlerini icra etmeye başlamaları üzerine bu ad ile anılan devletler ortaya çıkmıştır⁷²⁹, Dimaşk Atabegliği-Tog-Teginliler (1104-1154); Azerbaycan Atabegliği-İldenizliler (1146-1225); Fars Atabegliği-Salgurlular (1194-1286) ve bu araştırmanın konusunu oluşturan Musul Atabegliği-Zengiler (1127-1233) gibi⁷³⁰.

⁷²⁷ C.L.Klausner, *The Seljuk Vezirate*, s.85.

⁷²⁸ M.Fuad Köprülü, kelimenin Selçuklu tarihi boyunca oynadığı rolü, teşkilat içerisinde yer alan bir görev ve unvan olma bakımından dikkatli bir şekilde incelemiştir. Bkz. Köprülü, "Ata", İA.

⁷²⁹ M.F. Sanaullah, *The Decline of The Seljûqid Empire*, s.6-7; Cahen, "Atabak", EI²; C.L.Klausner, *The Seljuk Vezirate*, s.85 vd.; Alptekin, "Atabeg", DİA.

⁷³⁰ O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm-Medeniyeti*, s.314.

Bu müessese Osmanlı Devleti'nde Lala adıyla devam etmiş⁷³¹, yine Mısır'da kurulan Memlûklar Devleti'nde de *Atabekü'l-Asâkir* şeklinde ordu komutanlığı görevi manasında kullanılmıştır⁷³². *Atabeglik* müessesesi, ortaçağ İslâm-Türk devletlerinde görülen memuriyetlerin ırsî olma esasına uygun olarak babadan oğula geçerdi⁷³³. Musul Atabegliği'nde İmâdeddin Zengi'den sonra bu sıfatı taşıyan oğulları her ne kadar *atabeglik* görevi ifa etmemişlerse de bu unvanın Zengi zamanında içerdiği bütün idari, askerî malî yetki ve sorumlulukları aynen devraldıkları ve bunu ırsî olarak devam ettirdikleri anlaşılıyor.

Musul Atabegliğinin kurucusu İmâdeddin Zengi, esasen Selçuklu sistemi bünyesindeki gerçek manasıyla *atabeg* unvan ve sıfatını taşıyan hanedanın ilk ve son üyesiydi. İmâdeddin Zengi, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un oğulları Alp Arslan ile Ferruhşâh el-Hafâcî'yi himayesine alarak onların terbiyesini üstlenmişti. Ferruhşâh el-Hafacî, 1144 yılında Urfâ'nın fethini müteakip Musul'da isyana kalkıştığı için

⁷³¹ Lala tabirinin Büyük Selçuklularda da kullanıldığına dair bir örnek için bkz. İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 47-48. Yine aynı tabirin Osmanlı dönemi öncesinde kullanımına ilişkin olmak üzere başka bir örnek için, XII. yüzyılın ikinci yarısında, Nureddin Mahmud b. Zengi ve onun ölümünden sonra oğlu el-Melik es-Salih İsmail zamanında Haleb idaresinde rol oynayan "Emir Lala Mücahid Yakut" hak. bkz. İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme), s.175; O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s.314-315; Lalalık müessesesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uygulaması hak. bkz. Kenan Ziya Taş, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, Isparta (t.y.).

⁷³² İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 47-48; Cahen, "Atabak", *Eİ²*; O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.315; B.Kök, *Nûruddin Mahmûd Bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s.47; Alptekin, "Atabeg", *DİA*.

öldürülmüş, kardeşi Alp Arslan da I. Seyfeddin Gazi'nin marifetiyle 1146 yılında ortadan kaldırılmıştı. Bu itibarla I. Seyfeddin Gazi, babasının yerine geçerek "Atabeg" ünvanıyla Musul hükümdarı olurken, yanında Selçuklu hanedanından bir şehzade bulunmuyordu. Bununla birlikte I. Seyfeddin'den itibaren Musul'da tahta geçen hükümdarlara Atabeg ünvanı verilmesinde, bu müessesenin ırsî olmasının yanısıra, babasının hatırasına bir hürmet ve aynı zamanda kişisel çıkarlarının korunması maksadıyla devlet ve ordu ileri gelenlerinin dahlini, ayrıca Musul ve el-Cezire halkının da bu aileye Atabeklik Hanedanı ismiyle sahip çıkmasını ve benimsemesini göz önünde tutmalıyız. Nitekim, hükümdarlık hanedanı mensuplarının kullandığı unvan olan *melik* ünvanını Selçuklu hanedanına mensup olmadıkları halde, Musul Zengi hanedanı mensupları da kullanmışlar ve buna ilaveten çeşitli ünvanları bastırdıkları *sikkeler* üzerine darbettirmişler ve *hutbelerde* zikretmişlerdir.

Atabeglerin Hakimiyet Alâmetleri

Büyük Selçuklu Sultanlarının hakimiyet alâmetleri olan unvan, lakab, hutbe, sikke, çetr, sancak, gâşiye gibi unsurlar, minyatür versiyonlar halinde Musul Atabegleri tarafından da kullanılmıştı.

Cûlûs

Tahta oturma töreni demek olan *cûlûs*, ortaçağın diğer müslüman hükümdarları gibi Musul Atabeglerinin de tatbik ettikleri bir merasimdi. Atabeglerin tahta geçişleri ve hükümdarlıklarının onayı, devlet ve ordu ileri gelenleri ile, şehir ayanının ona bağlı kalacaklarına dair *yemin* ve *biat* etmesi suretiyle gerçekleşirdi.

⁷³³ Köprülü, "Ata", İA ; C.Alptekin, *Dimaşk Atabegliği Tog - Teginliler*, İstanbul 1985, s.161.

Musul Atabegleri, Musul'da tahta geçtikleri vakit düzenledikleri *cülûs* törenlerini halka açık bir şekilde yaparlar, bu törene devlet ve ordu erkanının yanı sıra, ulema, zenaat ve diğer halk kesimlerinden pek çok insan katılırdı. Tören sırasında hükümdarlık kıyafetleri içerisinde saltanat atına binerek halkı selamlayan Atabeg, yanında yürüyen devlet erkanına taşıttığı *saltanat sancağı* ve *ğâşiyesi* ile birlikte saltanatını halka ilan ederdi.

Musul Atabegliğinde tahta geçişler, esasen belli bir kurala tabi değildi. Bununla birlikte vasiyet, tahta geçişler için en önemli belirleyici müessese olarak ortaya çıkmaktadır. *Vasiyet* yapıldığı zamanlarda belirtilen kişi, yapılmadığı zamanlarda hanedanın yaşça büyük olan ferdi, yada, devlet ekabiri ve ümerânın müdahalesiyle bunlar tarafından tercih edilen üye Atabeg olarak *tahta* geçerdi. Yine başka Türk devletlerinde de görüldüğü üzere, Musul Atabegliğinde Atabeg seçiminde Hatunların da rolü olmakta idi.

I. Seyfeddin Gazi'nin Atabeg oluşunda babası İmâdeddin Zengi'nin Zeyneddin Ali Küçük'e bildirdiği vasiyetinden başka, vezir ve ileri gelen ümerânın etkisi büyük olmuştu. Kutbeddin Mevdud, I. Seyfeddin Gazi'den sonra hanedanın yaşça Musul'da bulunan en büyük üyesi olması ve ümerânın Haleb'teki Nureddin Mahmud'a karşı bir alternatif hükümdar arayışı çerçevesinde tahta geçirilmişti. II. Seyfeddin Gazi'nin Atabeg oluşunda ise annesi Zümürrüd Hatun ile vezirin rolü olmuştu. Kardeşi İmâdeddin Zengi, bu seçime itiraz etmiş ve amcası Nureddin Mahmud'tan yardım istemişti. Yine, I. İzzeddin Mesud, *vasiyete* rağmen ümerânın isteği üzerine Atabeg olmuştu. Ondaki sonraki I. Nureddin Arslanşah, vasiyet, II. İzzeddin Mesud vasiyyet üzerine tahta geçirilmiş, II. Nureddin Arslanşah ile son

Atabeg Nâsireddin Mahmud ta nâib Bedreddin Lü'lü'nün müdahale ve tercihiyle Atabeg ilan olunmuşlardı.

Unvan ve Lakablar

Musul Atabeglerinin bastırdıkları paralar üzerine koydurttukları unvan ve lakabları, tespit edebildiğimiz kadarıyla şu şekildeydi:⁷³⁴

Kutbeddin Mevdud'un lakabı, "Kutbeddin"; ünvanı "el-Melikü'l-Âdil el-Âlem, Melik Ümerâ eş-Şark ve'l-Ğarb Tuğrultekin Atabeg" idi⁷³⁵.

II.Seyfeddin Gazi'nin ünvanı, Kutbeddin Mevdud'un kiyle aynı idi: "el-Melikü'l-Âdil el-Âlem, Melik Ümerâ eş-Şark ve'l-Ğarb Tuğrultekin Atabeg" idi⁷³⁶.

I.İzzeddin Mesud'un lakabı, "İzzü'd-dünya ve'd-din", ünvanı, "el-Melik el-Âdil" idi⁷³⁷.

I.Nureddin Arslanşah'ın lakabı, "Nürü'd-dünya ve'd-dîn", ünvanı yine "el-Melik el-Âdil Atabeg" idi⁷³⁸.

⁷³⁴ Musul Atabeglerine ait sikkelerin derlendiği koleksiyonlarda I.Seyfeddin Gazi adına bastırılmış bir sikkeye tesadüf olunamamıştır.

⁷³⁵ Ahmed Tevhidi, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*, s.73; Stanley Lane-Poole, *The Catalogue of Oriental Coins*, s.179; Behzad Butak, *XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları*, İstanbul 1947, s.58; İbrahim Artuk-C.Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.407.

⁷³⁶ Ahmed Tevhidi, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*, s.73; B. Butak, *Resimli Türk Paraları*, s. 59; İ. Artuk-C.Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.408.

⁷³⁷ Stanley Lane-Poole, *The Catalogue of Oriental Coins*, s. 186; B. Butak, *Resimli Türk Paraları*, s. 61; İ. Artuk-C.Artuk, *İslâmî Sikkeler Kalatogu*, I, s.409.

⁷³⁸ Ahmed Tevhidi, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*, s.75; Stanley Lane-Poole, *The Catalogue of Oriental Coins* s. 188-189; B. Butak, *Resimli Türk Paraları*, s. 63; İ. Artuk- C. Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.409.

II.İzzeddin Mesud'un lakabı, "İzzü'd-dünya ve'd-din"⁷³⁹, ünvanı "el-Melik el-Kâhir" idi.

Nâsireddin Mahmud'un lakabı, "Nâsirü'd-dünya ve'd-din" idi⁷⁴⁰.

Sincar hakimi II.imâdeddin Zengi'nin lakabı, "İmâdü'd-dünya ve'd-din", ünvanı, "el-Melik el-Âlem el-Âdil" idi⁷⁴¹.

Kutbeddin Muhammed'in lakabı, "Kutbü'd-dünya ve'd-din", ünvanı, "el-Melik el-Mansûr" idi⁷⁴².

Ceziretu İbn-i Ömer hakimi Muizzüddin Sencerşah'ın ünvanı, "el-Melik el-Muzaffer, en-Nâsirî" idi⁷⁴³.

Muizzüddin Mahmud'un ünvanı, "el-Melik el-Muazzam, en-Nâsirî" idi⁷⁴⁴.

⁷³⁹ Stanley Lane-Poole, *The Catalogue of Oriental Coins*, s. 190-191; İ. Artuk-C. Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.410.

⁷⁴⁰ Stanley Lane-Poole, *The Catalogue of Oriental Coins*, s.195-197; B. Butak, *Resimli Türk Paraları*, s. 64; İ. Artuk-C. Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.411-412.

⁷⁴¹ Ahmed Tevhidi, *Meskûkat-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*, s.81; Stanley Lane-Poole, *The Catalogue of Oriental Coins*, s. 216-219; B. Butak, *Resimli Türk Paraları*, s. 72; İbrahim Artuk-C.Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.420.

⁷⁴² Ahmed Tevhidi, *Meskûkat-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*, s.82; Stanley Lane-Poole, *The Catalogue of Oriental Coins*, s. 221-225; B. Butak, *Resimli Türk Paraları*, s. 74-76; İ.Artuk-C.Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.420-421.

⁷⁴³ Ahmed Tevhidi, *Meskûkat-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*, s.82; Stanley Lane-Poole, *The Catalogue of Oriental Coins*, s. 227, 229; B. Butak, *Resimli Türk Paraları*, s. 77-78; İ.Artuk-C.Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.422.

⁷⁴⁴ Ahmed Tevhidi, *Meskûkat-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*, s.83; Stanley Lane-Poole, *The Catalogue of Oriental Coins*, s. 230; B. Butak, *Resimli Türk Paraları*, s. 79; İ.Artuk-C.Artuk, *İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, s.422.

Akr el-Humeydiyye hakimi III.İmâdeddin Zengi'nin ünvanı "el-Melik el-Mansûr" idi.

Hutbe ve Sikke

Ortaçağ İslâm devletlerinin hakimiyet alâmetlerinden olan *hutbe* ve *sikke*, Musul Atabeglerinde de söz konusu idi.

Atabegler, hâkimiyetlerinin bir göstergesi olarak, Cuma günü okunan *hutbeler*de Halife ve Selçuklu Sultanından sonra kendi adlarını zikretmekteydiler. İmâdeddin Zengi zamanında, Zengi'nin adı, *hutbede*, Halife, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, onun oğlu Zengi'nin himâyesindeki Alp Arslan'dan sonra okunmakta idi. Ancak ondan sonra Musul'a hakim olan I. Seyfeddin Gazi'den itibaren atabegler zamanında *hutbeler*de, yukarıda geçtiği üzere Halife, Irak Selçuklu Sultanı ve Atabegin adı zikredilmekteydi. Nureddin Mahmud'un 1171 yılında Musul'a girişinden itibaren ölümüne kadar geçen sürede, Musul ve el-Cezîre hakimleri, *hutbeler*de Nureddin Mahmud'un adından sonra kendi adlarını zikretmişlerdir. Yine, Salahaddin Eyyubi'nin 1185 yılında Musul'u kendine bağlamasından sonra da *hutbeler*de, Eyyubi Sultanının adı, Selçuklu sultanlarının yerine geçmiştir.

Bir başka hâkimiyet alâmeti olan hükümdarların kendi adlarına bastırdıkları *sikkeler* de Musul Atabeglerinin hükümranlıklarını gösteren önemli bulgulardır. Musul Atabeglerinin bastırdıkları *sikkeler*den bazıları günümüze kadar gelebilmiştir⁷⁴⁵.

⁷⁴⁵ Musul Atabeglerine ait sikkelerden bazıları, şu koleksiyonlarda bir araya getirilmiştir: Msl. bkz. Stanley Lane-Poole, *The Catalogue of Oriental Coins of Turkuman Houses, Seljook, Urtuk Zengee*, London 1877, s.178-231 ; Ahmed Tevhidi, *Müze-yi Hümayûn Meskûkat-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*, İstanbul 1321, I, s.73-84 ; Behzad Butak, *XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları*,

Ancak I.İmâdeddin Zengi ile oğlu I.Seyfeddin Gazi'yi ait sikkeler bu kataloglarda yer almamıştır⁷⁴⁶.

Atabegler, bu *sikkeler* üzerinde Halifenin, bağlı oldukları hükümdarın ve nihayet kendi adlarını ve kullandıkları *unvan* ve *lakab*larını koydurmuşlardır. Yukarıdaki bölümde Musul'da Atabeg olan Hanedan üyelerinin bastırdıkları *sikkeler* üzerinde kullandıkları *unvan* ve *lakablar* belirtilmişti. Musul Atabeglerinin *sikkelerinde* görülen insan figürleri, Roma ve Bizans taklidi olduklarını göstermektedir⁷⁴⁷.

Ğâşiye

Atın eyer takımı teçhizatından olan örtü anlamındaki bu kelime, ortaçağ Müslüman devletlerinde törensel bir manaya bürünerek hâkimiyet sembollerinden biri haline gelmiştir. Bu örtü sıradan olmayıp, hükümdarlık şanına yakışır bir şekilde, genellikle altın işlemeli kumaşlarla dokunmuş özel keçeden yapılırdı. Buna göre kendisine *biat* edilen ve geçit resmi düzenlenerek saltanatı halka ilan edilen hükümdarın atının önünde onun en yakını ve kendisinden sonra devletin en kudretli ismi, hürmet ve bağlılığını göstermek amacıyla, bu örtüyü taşırdı. Diğer zamanlarda, bayramlarda ve çeşitli merasimlerde bu örtüyü taşıyan görevliye *rikâbdâr* denirdi.

İstanbul 1947, s.58-80; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri İslâmî Sikkeler Katalogu*, İstanbul 1971, I, s.407-423. Muhammed Bakır el - Hüseyinî, "et-Tasvîr Alâ el-Umle el-Atabegiyye", *Sumer*, XXI/1-2, Bagdad (1965).

⁷⁴⁶ I. İmâdeddin Zengi ile oğlu I. Seyfeddin Gazi tarafından bastırılmış sikkelerin tahlili için bkz., Muhammed Bakır el-Hüseyinî, "Atabeylere Ait Irak Müzesinde Bulunan Üç Nadir Altın Sikke Hakkında Tahlilî Bir İnceleme", Çeviren: Reşat Genç, *SAD*, III, (1971) s.611-624. Bu makalede ele alındığı gibi özellikle I. Seyfeddin Gazi'ye isnad edilen sikkenin ona aidiyeti kuşkulu görünmektedir.

⁷⁴⁷ Muhammed Bakır el - Hüseyinî, "et-Tasvîr Alâ el-Umle el-Atabegiyye".

*Rikâbdârın ğâşiyeyi saġa sola sallayarak taşıması adetti. Ayrıca ilmiye sınıfına mensup şahısların, devlet ileri gelenlerinin ve sabık hükümdarların da ğâşiyeye taşıdıkları görölmüştür*⁷⁴⁸.

Musul Atabegleri de hükümdar oldukları zaman tahta geçiş törenlerinde ğâşiyeye taşıttırmışlardır. Nitekim, I.Nureddin Arslanşah'ın 1193 yılında Atabegliğin başına geçişi sırasında, cülûs merasimi esnâsında devletin veziri ve nâibi olan Mücahidüddin Kaymaz, *rikâb*ında yürüyerek onun ğâşiyesini taşımıştır. 1219 yılında 3 yaşında tahta geçirilen Nâsıreddin Mahmud'un *cülûs* merasiminde de ğâşiyeye, *rikâb*ında yürüyen Bedreddin Lü'lü tarafından taşınmıştır. Yine, 22 Temmuz 1220 tarihinde Musul'a giren el-Eşref'in ğâşiyesini, önünde yürüyen Bedreddin Lü'lü taşımıştı.

Nevbet

Selçuklu Sultanlarının hakimiyet alâmetlerinden olan *nevbet*, sultanların kapısı önünde günde beş defa çalınmakta olan bando takımı idi. Tâbi hükümdarların kapısında ise üç defa çalınmakta idi. Bununla birlikte incelediğimiz kaynaklar itibariyle, Musul Atabeglerinin *nevbet* çaldırıp çaldırmadıklarına dair bir şey söylemek mümkün görünmemesine rağmen, Atabeglerin de bu hakimiyet alâmetini kullandıklarını düşünebiliriz.

Sancak

Hükümdarların hakimiyet alâmetlerinden olan *sancak*, Musul Atabegleri tarafından da kullanılan alâmetlerdendi. *Sancak*, seferler sırasında hükümdarların başları üzerinde taşınan ve bulundukları yerlerde muhafaza edilen önemli bir

⁷⁴⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s.308; A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s.504.

semboldü. I. Seyfeddin Gazi'nın, kısa süren hükümdarlığı sırasında Atabeklik teşkilatında getirdiği yeniliklerden biri, Atabegin başı üzerinde *sancak* taşıttırması usulünü ihdas etmesiydi⁷⁴⁹.

SARAY KURUMU

Musul Atabeglerinin Saray teşkilatı, Selçuklu İmparatorluğunun saray teşkilatının küçük bir nümûnesi idi. Atabegler, *Dâru'l-emâre* yada *Dâru'l-memleke* denilen sarayda kalırlardı. *Dâru'l-emâre*, Atabeglerin hem gündelik hayatlarını yaşadıkları ve haremlerinin bulunduğu bir mekan, hem de devlet işlerinin görüldüğü bir merkezdi. Musul Atabeglerinin yaşadıkları saray, kale içerisinde, Dicle nehri kıyısında idi. Sarayın Bedreddin Lü'lü tarafından elden geçirilip onarılmasından itibaren Karasaray adıyla bilinen binanın kalıntıları günümüze kadar gelebilmiştir⁷⁵⁰.

Saray'da, Atabeg'in hizmetinde bulunan görevliler, Selçuklu saray teşkilatında bulunan görevlilerin ünvanlarını taşımakta ve aynı mahiyetteki görevleri

⁷⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.126.

⁷⁵⁰ Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara 1989, s.155-156. Karasaray'ın yapım tarihi konusundaki görüşler için söz konusu eserin belirtilen sayfasındaki 1 nolu dipnotta yer alan bir açıklamayı buraya alıyoruz: “Musul'un dünyaca tanınmış kakma, tunç işlerinde bu çeşit yazılar görülmekle beraber, hemen hemen Karasaray'la aynı tarihten bu çeşit kitâbeler, Selçuklu devrinden sonra aynı şekilde Atabeklerin hakim olduğu Azerbaycan'da, Bakû şehrinde bulunmaktadır... Karasaray, üslûp gelişmesine bakarak, Sarre'nin tahminine göre 631(1233) yılına mal edilmektedir. Fakat Bakû kalesindeki kitâbe ve kabartma figürler daha arkaik bir üslûp gösteriyorlar ve Karasaray'ın kitâbesinden önce olmaları gerekmektedir. Bu durumda Karasaray'ın yapılış tarihini H. 632 (1234)'den sonraki bir zamana, belki 1235-36 yıllarına koymak lazımgelir”.

yerine getirmektedirler. Buna göre, kaynaklara yansıdığı kadarıyla Musul Atabeglik sarayında rol alan görevlilerin unvan ve adları şu şekildeydi:

Emîr-i Hâcib

“Ağacı” yada “teşrifatçı” olarak ta isimlendirilebilecek olan *Emir-i Hâcib*, Saray’da hükümdardan sonra en yetkili kişi idi. Sarayın her türlü işlerinden sorumlu olan *Emir-i Hâcib*, Atabeg ile hükümet üyeleri arasındaki irtibatı sağlardı⁷⁵¹. Atabegliğin kurucusu İmâdeddin Zengi’nin *Emir-i Hâcib*’i Salahaddin Muhammed el-Yağısıyanî idi. II.Seyfeddin Gazi’nin *Hâcibi* Ebû Bekr, 1176 yılında, Musul kadısı ile birlikte elçilik vazifesi ile Mısır’a giderek Salahaddin Eyyubi’ye Atabegin mektubunu sunmuştu. I. İzzeddin Mesud zamanında *Emir-i Hâciblik* görevinde bulunan kişi ise Şerefüddin Ahmed b. Ebu’l-Hayr idi. Bu zat, Musul’da *nâib* Mücahidüddin Kaymaz’ın tutuklanmasında rol oynamıştı. Yine I.İzzeddin Mesud’un *hâcib*lerinden olan Cemâleddin Mahâsin b. Muhammed b. el-Acemî, 1182 yılında Salahaddin Eyyubi’nin Musul kuşatması sırasında barış görüşmelerine katılmıştı⁷⁵².

Üstâdüddâr

Sarayın masraflarını karşılamak üzere hazine gelirlerinin belirli bir miktarının bu iş için sarfına nezaret eden görevliydi. Saray hocalığı anlamında da kullanılmıştır⁷⁵³. Atabeglerin sarayında da *üstâdüddâr* bulunmakta idi. I.Nureddin Arslanşah zamanında *üstâdüddâr*lığa Bedreddin Lü’lü’nün getirildiğini biliyoruz.

⁷⁵¹ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 33; M.F.Köprülü, “Hâcib”, *İA*, V, s.30-36; Aydın Taneri, “Hâcib”, *DİA*, s.508-511; N. Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III,s.787-788 ; A. Sevim-E.Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 506

⁷⁵² R. Şeşen, *İsfahânî’deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 280, haşiye:120.

Ceziretu İbn-i Ömer'de de, 605/1208-1209'da, Muizzüddin Sencerşah'ı öldüren oğlu Gazi'nin ortadan kaldırılmasını aldığı önlemler ile *üstâdiiddâr* sağlamış, yerine kardeşi Mahmud'u getirtmişti⁷⁵⁴. Yine Sincar'da emir Ebu'l-Abbâs Nâsirüddin Ahmed b. emir Mücahidüddin Yarınkuş b. Abdullah el-İmâdî, Kutbeddin Muhammed'in *üstâdiiddârı* olmuştu⁷⁵⁵.

Emîr-i İsfahsâlâr (sipehsâlâr)

Ülkenin önemli bölgelerindeki ordulara kumanda eden komutanların ünvanıydı⁷⁵⁶. Nureddin Mahmud zamanında *Emir-i Sipehsâlârı* Esedüddin Şirkûh idi. Yine, Salahaddin Eyyubi, Mısır'da adına hutbe okutulduğu zaman hutbede *emir-i sipehsâlâr* şeklinde zikredilmişti.

Emîr-i Candâr

Sarayı muhafaza etmekle görevli komutan olan Emir-i Candar⁷⁵⁷, aynı zamanda Atabegin can güvenliğini sağlamakla da memurdu. Atabeglik bünyesinde bu görevde bulunanlara serdârî denildiği anlaşılmaktadır⁷⁵⁸.

⁷⁵³ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 80, 338-340; A. Sevim-E.Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 506.

⁷⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XII, s.237-238;

⁷⁵⁵ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme)s. 189-192.

⁷⁵⁶ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 54.

⁷⁵⁷ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s.34 ; A. Sevim-E.Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 506; Aydın Taneri, "Candar", *DİA*, VII, s.145-146. Günümüzde, Jandarma teşkilatının, bir güvenlik unsuru olarak ve kelime benzerliği münasebetiyle "Candâr"dan geldiği düşünülebilir mi? Kuşkusuz "Jandarma"nın, Fransızca bir kelime olan "Gendarmérie"den geldiği bilinmektedir. Ancak kelime köken bakımından da Fransızca mı? Değilse, Haçlı seferleri ile yoğunlaşan İslâm kültürü ile temastan ötürü Fransızca'ya Türk-Arap-Fars

Câmedâr

Hükümdarın elbiselerinden sorumlu görevliydi⁷⁵⁹. Nureddin Mahmud'un câmedârı, Sürhak adında bir memlûku idi.

Hâdim

Saray hizmetçisi demek olan *hâdimin*, hükümdara bağlılığı esastı. *Hâdimler*, hükümdarların en güvenilir adamlarıydılar. *Hâdimlerin* köle (memlûk) asıllı oldukları anlaşılmaktadır. Musul Atabegliği teşkilatında bulunmuş pek çok *hâdim* vardı. Fahreddin Abdülmesih, II.Seyfeddin Gazi'nin *hâdimiydi*. Nureddin Mahmud'un Sadeddin Gümüştekin adındaki *hâdimi*, onun 1171 yılında Musul'a girişi sırasında Musul kalesine *dizdâr* ve *nâib* olarak tayin edilmişti. Yine Nureddin Mahmud'un *hâdimlerinden* Cemâlüddevle Reyhân, el-Melikü's-Salih İsmâil'in babasının yerine geçmesinde önemli rol oynamıştı. Yine Nureddin Mahmud'un Haleb'teki *hâdimlerinden* Şâdbaht el-Hindî, Haleb kalesinin emniyetini sağlıyordu.

Câriye ve Gulâmlar

Saraydaki erkek ve kadın köle hizmetçilerdir. Bütün saraylarda bulunan *câriye* ve *gulâmlar*, Musul Atabegliği sarayında da bulunmakta idi. Atabegler, kabiliyetli *gulâmlarını* zamanla sarayın önemli mevkilerine terfi ettirerek önemli görevler verirler, askerî yetenekleri ön plana çıkanları muhafız birliğine kaydırırlardı⁷⁶⁰. Nitekim, Atabegliğin akıbetini elinde tutmuş olan Bedreddin Lü'lü,

kültüründen geçtiği ileri sürülebilir ve bu suretle bu etimolojik bağlantı yapılabilir mi?

⁷⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.199.

⁷⁵⁹ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 35.

⁷⁶⁰ M.Zeki Terzi-E.Merçil-A.Özcan, "Gulâm", *DİA*, XIV, s.178-184; Bernard Lewis, *İslâm'ın Siyasal Söylemi*, Türkçe:Ünsal Oskay, İstanbul 1993, s.23.

bir köle çocuk olarak saraya girmiş ve burada kabiliyeti sayesinde yükselerek önemli mevkilere getirilmiş, sonunda da Musul'da kendi iktidarını kurma başarısını gösterebilmişti. Yine Mücahidüddin Kaymaz da Zeyneddin Ali Küçük'ün hizmetçilerinden iken onun tarafından yetiştirilmiş ve Atabeglik tarihinde önemli roller üstlenmiştir. Hükümdarın askerî hizmetlerinde bulunan ve kabiliyeti ile emîr rütbesine yükselen hizmetçiler ise *memlûk* olarak adlandırılmaktaydılar⁷⁶¹. Seçkin bir askerî zümre haline gelen *memlûkların*, zamanla güçlerini artırarak, özellikle Eyyubi Devleti'nin yerine Mısır'da kendi adlarına bir devlet (Memlûklar Devleti) kurmaları, bu sınıfın askerî ve idarî bakımdan ne denli güçlü bir eğitime ve kabiliyete sahip olduklarını göstermektedir. Bedreddin Lü'lü, *memlûklar* arasında, bağımsız hüküm sürebilen ilk hükümdar olmak itibarıyla dikkati çekmektedir⁷⁶².

Yukarıda belirtilen saray görevlilerinin yanısıra, Selçuklu saray hizmetçilerinden olan, *Çaşnigîr*, *Şarabdâr*, *Emîr-i Hares*, *Emîr-i Alem*, *Nedim*, *Çavuş* vb. görevlilerin⁷⁶³ de Atabeglik sarayında istihdâm edilmiş olmaları gerekir.

HÜKÜMET KURUMU VE ŞEHİR YÖNETİMİ

Musul Atabegliğinin hükümet işlerinin, klasik Selçuklu Hükümet teşkilatında yer alan divanlar gibi muhtelif divanlar tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Gerçi, İmâdeddin Zengi'nin ölümünden itibaren devletin Haleb ve Musul olmak

⁷⁶¹ A.J. Wensinck, "Memlûk", *İA*, VII, s.688-689; M.Z.Terzi-E.Merçil-A.Özcan, "Gulâm", *DİA*.

⁷⁶² D. Patton, "Badr al-din Lu'lu and Establishment of A Mamluk Government in Mosul", *SI*, 74, (1991), s.79-103.

üzere ikiye bölünmesi üzerine Musul kolunun bünyesindeki hükümeti oluşturan divanlar hakkında kaynaklara ayrıntılı bilgiler yansımamış olsa da söz konusu idarî geleneğin devam etmiş olması gerekir. Burada, tespit edebildiğimiz divanları ele alacağız. Ancak, XII.-XIII. yüzyıllarda, el-Cezire bölgesindeki devletlerde, çeşitli divanların varlığıyla birlikte bir başka hususu daha göz önünde tutmak gerekir ki o da “şehir yönetimidir”. Dönemin “şehir yönetimi”nde rol alan idarî görevlilerin ve alt divanların başkanlarının aynı zamanda *Büyük Divan*’da doğal üye olarak yer aldıklarını bilmek gerekir. Bu bakımdan, “şehir yönetimi” olgusunu, ayrı bir bahis olarak düzenlemek yerine, hükümet teşkilatı içerisinde ele almayı uygun bulduk. Şehir divanları, Musul, Haleb, Dımaşk gibi büyük kentlerde bulunur ve o şehrin ismiyle “Musul Divanı”, “Dımaşk Divanı”, “Haleb Divanı” gibi isimlerle anılırdı. Şehir divanları, şehrin asayişinden, umumi güvenliğinden, maliyesinden ve hasılı bütün sorunlarından mesuldü. Şehir divanlarında bulunan üyeler şunlardı: *Vezir, şahne, kale valisi, nâib, kadı, hatip, reis, muhtesib, hazinedâr*. Şimdi, Musul’da varlığını tespit edebildiğimiz divanlar ile diğer idarî birimleri görelim:

Musul Divanı

Selçuklu İmparatorluğu’nun *Büyük Divan (Divan-ı Kebîr)*’ına eşdeğer olabilecek bir kurul olan *Musul Divanı (Divanı’l-Mavsıl* yada sadece *Divan*), Atabegliğin bütün siyasî, askerî, idarî ve malî işlerinin görülüp karara bağlandığı yerdı. Savaş yada barışa Atabegin de katıldığı *Divan* karar verirdi. *Divan*’a *vezir* yada *nâib* başkanlık ederdi. Bu *divan*, aynı zamanda Musul şehrinin ihtiyacı olan gerekli düzenlemelerin de karara bağlandığı yerdı. Bölge halkının ödeyeceği

⁷⁶³ Bu hizmetçilerin görevleri için de İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, (muhtelif sayfalar) ile A. Sevim ve E.Merçil tarafından

vergilerin tespitinden, şehrin asayiş ve güvenliğine kadar hemen her konu *Musul Divanı*'nda karara bağlanırdı.

Vezirin bulunmadığı durumlarda Atabegin tasarrufuyla aşağıda sözü edilen divanlardan birine riyaset eden görevlilerden birisi, *nâib* sıfatıyla Divan'a başkanlık ederdi. I. İzzeddin Mesud, Musul Divanı'na, aynı zamanda Yazışmalar Divanı başkanı da olan Mecdeddin es-Saâdât el-Mübârek b. el-Esîr'i getirmişti. Haleb Divanı'na, Nureddin Mahmud'un yakın adamlarından olan *şahne* Bedreddin Hasan b. ed-Dâye başkanlık ediyordu. I. İzzeddin Mesud, Haleb Divanı başkanlığına daha sonra Haleb *şahnesi* olarak atadığı Muzafferüddin Gökbörü'yü getirecektir.

Yazışmalar Divanı (Divanu'r-Resâil ve'l-İnşâ)

Musul Divanı'na bağlı, bir alt *divandı*. Atabegin özel ve resmi mektuplarının, fermanlarının, Divan'da görülen hususların ve alınan kararların kaleme alındığı, devletin tüm yazışmalarının takip edildiği daireydi. I.İzzeddin Mesud, bu divanın başkanlığına Mecdeddin Ebu's-Saâdât el-Mübârek b. el-Esîr'i getirmişti. Mecdeddin, uzun yıllar bu görevi başarıyla yürütmüştür. Bu divanın başkanını aynı zamanda Atabegin "özel kalem müdürü" şeklinde anlamak ta mümkündür.

Divanu'l-İşrâf

Bu divan, gelir ve giderlerin durumu ve sarfiyatı ile birlikte ülke idaresinde rol alan diğer divanların ve idarecilerin faaliyetlerini denetliyordu. Musul Atabegliğinde vezir Cemâleddin Muhammed el-İsfahanî, İmâdeddin Zengi'nin hizmetine girdiği zaman *Divanu'l-İşrâf* başkanlığına getirilmişti⁷⁶⁴.

hazırlanan *Selçuklu Devletleri Tarihi* adlı eserin Teşkilat kısmına bakılabilir.

⁷⁶⁴ Bundarî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.191-192.

Divânu'l-İstifâ

Bu divan, devlet hazinesinin gelir ve giderlerini tespit eden ve malî işlerle uğraşan kurumdur. Günümüzün Maliye Bakanlığı olarak düşünülebilecek olan *İstifa Divan* 'nın başkanına *müstevfî* denirdi⁷⁶⁵. Atabeglerin *müstevfî*liğini kimlerin deruhte ettiğini bilemiyoruz, ancak Bedreddin Lü'lü'nün *müstevfî*sinin Ahmed b. Ali el-İmranî el-Mavsilî olduğu bilinmektedir⁷⁶⁶.

Ordu Divanı (Divânu'l-Arz yada Divânu'l-Ceyş)

Ordunun genel işlerini yürütürdü. Asker techiz etme, iktâ tahsis edilen komutanların gelir durumu ve diğer personelin maaş ve ihtiyaçlarıyla ilgilenirdi. Ordunun teftiş işine *arz* denirdi. Bu divanın ordu kumandanlığı ile bir alakası yoktu⁷⁶⁷. Kaynaklarda açık bir bilgi yoksa da Musul Atabegliğinde bu divanın yürürlükte olması gerekir. Nitekim, 1175 yılındaki Tellü's-Sultan savaşında Salahaddin Eyyubi'nin kuvvetleriyle çarpışan Musul Atabegliği kuvvetlerinin durumu hakkında bilgi veren tarihçi İbnü'l-Esîr, ordunun divan kayıtlarına vakıf olmuş, buradan hareketle süvari ve yaya birliklerinin sayısı hakkında görüşler ileri sürmüştür⁷⁶⁸.

⁷⁶⁵ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 42; A. Sevim-E.Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 509; B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s. 80-81.

⁷⁶⁶ İbnü'ş-Şa'âr'dan naklen Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabekler*, s. 186.

⁷⁶⁷ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 44; A. Sevim-E.Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 509; B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s. 81.

⁷⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.343-344.

Divânu Erbâbi'r-Rusûm ve'l-Kusâd

Vezir Cemâleddin Muhammed el-İsfahanî tarafından kurulan bu özel divan, Hicaz'daki hayır işlerinin düzenleme ve denetimi ile meşğul olurdu⁷⁶⁹. Bu divanın Büyük Divan'a bağlı olmadığı anlaşılmaktadır.

Vezir / Nâib / Kayyım

Vezir, ortaçağın bütün Müslüman devletlerinde olduğu gibi Musul Atabegliğinde de yer alan, devlette, hükümdardan sonra en önemli kişi olan, hükümdarın yardımcısı konumundaki görevliydi. *Vezir*, devletin bütün idarî, askerî, malî işlerinden sorumlu olması dolayısıyla Divân'a başkanlık ederdi⁷⁷⁰. Musul Atabegliği'nde *vezâret* makamı, zamanla değişime uğrayarak *niyâbet* adıyla eşdeğer hale gelmiş ve *vezir* tabiri ortadan kalkarak yerine *nâib* tabiri ikâme olmuştur. İmâdeddin Zengi zamanında Musul'da *vezâret* makamını Ziyâeddin Ebû Saîd Behram b. el-Hızır el-Kefertusî işgal etmiş ve bu görevi iki yıl sürdürmüştü. Ondan sonra Ebu'r-Rıza b. Sadaka *vezir*liğe getirilmiş ise de onun da kısa süren *vezâret*inin ardından Atabegliğin en önemli simâlarından olan el-Cevad adıyla maruf, Cemâleddin Muhammed el-İsfahanî *vezir* tayin edilmiştir. Cemâleddin Muhammed, İmâdeddin Zengi'den sonra oğulları I.Seyfeddin Gazi ile Kutbeddin Mevdud dönemlerinde de *vezirlik* görevinde bulunmuştu. Ölümünden sonra oğlu Celâleddin Ebu'l-Hasan Ali, *vezir* tayin edildi. Ancak Celâleddin, bir iç çekişme yüzünden azledildi ve sığındığı Artuklular'ın yanında vefat etti. *Vezir*liği iki yıl kadar

⁷⁶⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.132; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.144-145.

⁷⁷⁰ T.H., "Vezir", *İA*, XIII, s.309-314; İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 39.

sürmüştü⁷⁷¹. Celâleddin, kaynaklarda *vezir* olarak tabir edilen son kişidir⁷⁷². Ondan sonra Atabeglik devletinde devlet umûrunu idare eden kişilerden *vezir* olarak bahsedilmez; *nâib* tabiri ile ifade edilir. Esasen *vezir*lerden aynı zamanda *nâib* şeklinde de bahsedilmesine rağmen, *nâib*lere *vezir* denmemektedir. Nitekim, Atabeglik devletinde *niyâbete* getirilen ilk kişi olan Mücahidüddin Kaymaz ve ondan sonra bu makamda bulunan en önemli simâ Bedreddin Lü'lü hakkında *vezir* denmediğini, bilâkis *nâib* tâbiri ile yetinildiğini görmekteyiz.

Bununla birlikte, hükümette bir *vezir* bulunmasına rağmen, Ordu Komutanı olan Zeyneddin Ali Küçük'ten *nâib* olarak da bahsedilmesi dikkat çekicidir. Yine *vezirlik* görevinde bulunan yada *nâib* olarak ifade edilen Atabegin yardımcılarını kaynaklarda *kayyım* olarak ta zikredilmektedir. Nitekim, ilk kez II. Seyfeddin Gazi zamanında *Hâdim* Fahreddin Abdülmesih için kaynaklarda *kayyım* sıfatı kullanılmıştır. Zamanla yaygınlık kazanan bu terim, bu andan itibaren *niyâbete* getirilen görevliler için kullanılır olmuştur. Bir de merkezden uzak şehir yada kalelerde hükümdar adına işleri yürüten kişiye de *nâib* denirdi. Bunlar, büyük emirler arasından seçilirdi⁷⁷³.

Divan Nâibi

II.Seyfeddin Gazi'nin Celâleddin Ebu'l-Hasan Ali'nin vezâretten azledilmesinden sonra Divan nâibliğine Mecdeddin Ebu's-Saâdât el-Mübârek b. el-

⁷⁷¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s.146-147.

⁷⁷² Bununla birlikte, meşhur Kadı Kemaleddin eş-Şehrîzî'nin de Musul vezirlerinden biri olduğu bazı kaynaklarca ileri sürülmektedir. Bkz. B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s.73.

⁷⁷³ N. Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III, s.788; B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s. 62-63.

Esîr'i getirdiğini biliyoruz. Mecdeddin, daha önce Hazinedâr idi. Bir ara Ceziretu İbn-i Ömer Divanına tevliyetle görevlendirilmiş, *vezirin* azledilmesi üzerine Atabeg tarafından Musul'a çağrılmıştı. Bu durumda *Divan nâibinin*, *vezirin* temsilcisi yada vekili konumunda bulunduğu anlaşılıyor. Mecdeddin'in Atabeg'in *nâibi* yada *veziri* olmadığını biliyoruz. Aşağıda görüleceği üzere, *İnşa Divanı*'na başkanlık ediyordu.

Vali

Kaynakların, “sultan, falan kimseyi filanca şehre *vali* olarak atadı” (tevliyet) yada “falanca, filan şehrin valiliğini elde etti” şeklindeki ifadelerine bakılırsa *valinin*, hükümdarın temsilcisi olarak bir şehre yada kaleye tayin edilen kişi ve *nâib* ile eşdeğer konumda bir yetkili olduğu anlaşılmaktadır. Buradan *valiliğin* özel bir unvan olmadığı, *nâib* ile hemen hemen aynı mana ve yetkiyi taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Vali'nin, *nâibin* yada *vezirin* üstünde bir mevkide olduğu düşünülebilir mi? Bu mümkün görünmüyor. Sadece, Musul, Haleb, Dimaşk gibi büyük merkezlerde kale valiliği görevinin, kale dizdârlığından farklı ve onun üstünde bir mevki olduğu anlaşılmaktadır. Kale valisi olan kişi, aynı zamanda şehrin, hükümdara karşı sorumlu *nâibi* ve şehir divanının da başkanıdır. Diğer küçük şehirlerde, Ceziretu İbn-i Ömer, Sincar, Rakka, Erbil, Hıms, Nusaybin vb. ve kalelerde, Ca'ber, Fenek vs., vâililiği elinde bulunduranlar, *nâib* olarak ta isimlendirilmekteydiler⁷⁷⁴.

Musul'da, Kutbeddin Mevdud döneminde kale valisi olarak emir Sarîmüddin'in görev yaptığı anlaşılmaktadır. Emir Sarîmüddin, Selçuklu şehzâdesi Süleymanşâh'ın 1160 yılında Musul'dan salıverilerek Hemedan'a gidişinde ona eşlik etmişti⁷⁷⁵. Yine Mücahidüddin Kaymaz'ın, Emir Zülfendar Mahmud'un yerine

⁷⁷⁴ N. Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III, s. 788.

⁷⁷⁵ Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü 'd-devleti 's-Selçûkiyye*, s.101.

nâibliğe getirildiği zaman, Atabeg II.Seyfeddin Gazi tarafından kale valiliğine de atandığını biliyoruz.

Şahne (yada şihne)

Şehrin askerî ve idarî güvenliğini sağlamağa memur görevliydi⁷⁷⁶. Şehrin inzibatî hizmetlerini yerine getiren *şahne*ye “şehir muhafız kuvvetleri komutanı” yada “askerî vali” demek mümkünse de, *şahneliğe* (*şahnegiyye*) atanacak kişinin asker menşeli olması aranmıyordu⁷⁷⁷. Uygulamada ilmiyye sınıfına mensup kimseler de *şahne* tayin edilebilirlerdi. Örneğin, Salahaddin Eyyubi’nin, 1176 yılında Dımaşk *şahneliğine*, aynı zamanda *kadı el-kudat* olan Kemaleddin eş-Şehrizorî’yi getirdiğini biliyoruz⁷⁷⁸. 1149 yılında Nureddin Mahmud, Sincar’a giderken yolu üzerindeki Makisîn’e uğradığında, *şahne* tarafından karşılanıp ağırlandı⁷⁷⁹. Haleb *şahnesi* olan Bedreddin Hasan b. ed-Dâye, aynı zamanda şehir divanına da başkanlık ediyordu. İzzeddin Mesud, 1182 yılında Haleb’e girdiği vakit, Muzafferüddin Gökbörü’yü *şahne* olarak tayin etmişti⁷⁸⁰. Nusaybin *şahnesi* Fâriseddin b. Sâbira, el-Eşref’e isyan eden Kürt komutanı İmâdeddin Ahmed b. el-Maştûb’u Nusaybin yakınlarında bozguna uğratan kişi olmuştu.

Dizdâr / Mustahfız

Dizdâr yada *mustahfız* denen görevli, kalenin güvenliğinden sorumlu idi. Bunlara, “kale komutanı” diyebiliriz. *Vali*’ye bağlı idiler. Atabegler, kale

⁷⁷⁶ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 120; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III, s.833-834.

⁷⁷⁷ G. Ögün, *Begteginliler*, s. 67, dipnot:98.

⁷⁷⁸ Bundarî, *Senâ el-Barku ‘ş-Şâmî*, s.146.

⁷⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.127; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, s. 118-119.

dizdârlığına güvendikleri emirleri tayin ederlerdi. Kaleyi elinde tutan bu görevli, bilhassa küçük beldelerde şehrin idaresinden de sorumluydu. 1149 yılında, I.Seyfeddin Gazi'nin ölümü üzerine, Sincar'ın teslimi için Nureddin Mahmud'u Suriye'den çağıran kişi, Sincar *dizdârı/mustahfızı* Abdülmelik b. el-Mukaddem olmuştu. Yine Akr el-Humeydiyye, Şuş ve İmâdiyye gibi kalelerde *mustahfizlar* bulunurdu.

Beytûlmâl Hazinedârı

Bir nevi darbhane müdürü konumunda bulunan bu kişi, gelir ve giderleri göz önünde tutarak, devlet işlerinde yapılacak harcamaları kontrol ederdi. Sikke basımının da *hazinedârın* görevleri arasında bulunması gerekir. Musul'da II. Seyfeddin Gazi'nin *hazinedârı*, Mecdeddin Ebu's-Saâdât el-Mübârek b. el-Esîr idi⁷⁸¹. Nureddin Mahmud'un *hazinedarı* ise Seyh Veliyyüddin İsmail idi.

Emînü'l-Amâl

Nureddin Mahmud döneminde *Emînü'l-Amâl*, el-Adl Ebû Salih b. el-Acemî idi. Bu zat, daha sonra Haleb'te el-Melikü's-Salih'in veziri olmuştur⁷⁸². *Emînü'l-Amâl* ünvanının, *vezir* olan kişiye, *şehir divanına* riyaset etmesinden dolayı verildiğine dair görüşler ileri sürülmüştür⁷⁸³. Ancak bizce, *eminü'l-amâllık*, *vezirlikten* farklıdır. Bu ünvanı, belki de bir nevi merkez bankası müdürü şeklinde

⁷⁸⁰ G. Ögün, *Begteginliler*, s.67.

⁷⁸¹ Mecdeddin Ebi's-Saâdât el-Mübârek b. el-Esîr, *en-Nihâyetu Fî Garîbi'l-Hadis*, s.9-10.

⁷⁸² Bundarî, *Senâ el-Bark*, s.154; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme), s.173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.324.

⁷⁸³ Bunun için bkz. B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s.74.

düşünmek daha doğru olur. Bununla birlikte *hazinenin (beytülmal)* güvenliğini sağlayan görevli olarak ta düşünebiliriz.

Muhtesip

Muhtesib, *hisbe* denen ve şehir hayatında önemli bir yer işgal eden teşkilatın başındaki görevliydi. Genelde, şehir esnafı ve tüccarı ile müşteriler arasındaki ticari ilişkileri düzenleyen, bu bakımdan kanuna ve ahlaka aykırı davranışlara engel olan muhtesibin, arşın, kile, terazi ve kantar gibi ölçü ve tartı aletlerini denetlemek, fahiş fiyat uygulayan mal sahiplerini ikaz ve cezalandırmak, sanat erbabının vergilerini kontrol etmekten başka çeşitli görevleri de vardı. Mesela, sokakların temizliği ile kentte harâbe haline gelen yapıların tamiri yahut ortadan kaldırılması, dükkan sahiplerinin mallarını halkın geçişine engel olacak şekilde sokağa yaymalarına engel olma, hammalların aşırı yük taşımalarını ve gemilerde fazla sayıda personel çalıştırılmasını engelleme, talebelerin dövülmesine engel olma gibi. Bu bakımdan *muhtesiblerin*, günümüzün belediye zabıtasının görevlerini ve daha fazlasını yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. En dikkati çeken hususiyetleri, görevlerini yerine getirirken Kur'an'dan kaynaklanan bir tavsiyeyi esas almalarıydı. Bu tavsiye, ilhamını Kur'an'da bulunan şu âyetten alıyordu: "Emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker"* . *Muhtesibler*, genellikle kadılar arasından seçilirdi. Kadı, bu görevini bir yardımcısı aracılığıyla yerine getirirdi⁷⁸⁴.

* "İyilikleri tavsiye edip kötülüklerden men etme" anlamına gelen bu âyet, *Kur'an*, Âl-i İmrân, Âyet:104'tedir.

⁷⁸⁴ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s.256 ; B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s. 115; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III, s.827-830; B.Lewis, *İslâm'ın Siyasal Söylemi*, s.13; R. Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, s. 261.

Uzunçarşılı, *hisbe* teşkilatının Memlûklar'daki uygulamasını incelerken bunun dini bir vazife olduğunu söyler. Buna göre, “*hisbeye* memur olanın itibar, haysiyet ve şeref sahibi olması lazım gelirdi. *Hisbe* işleriyle meşgul olmak üzere *muhtesibin* muhtelif yerlerde vekil ve maiyyeti vardı. *Muhtesib*, belediye işlerini kontrol ederdi. Dükkan, mağaza ve fabrikalar ve sanat erbabı ile bunların ölçüleri gerek *muhtesib* ve gerek maiyyeti tarafından bu suretle sık sık teftiş olunurdu” demektedir⁷⁸⁵.

Musul'un ileri gelen kâdı ailesinden olan ve Salahaddin Eyyubi'nin Hilafet elçisi olarak Eyyubiler'in hizmetine girmiş bulunan kâdı Ziyaeddin el-Kasım b. Yahya b. Abdullah b. eş-Şehrîzorî, Sultanın ölümünden sonra Eyyubi hanedanı mensupları arasında taht mücadelelerinin başlaması üzerine, Dimaşk'tan Musul'a döndüğü zaman, Atabeg Nureddin Arslanşah tarafından kabul görmemiş, bu yüzden Halife en-Nâsır Lidinillah tarafından Bağdad'a davet edilmişti. Halife, kâdı Ziyaeddin'i Bağdad *kâdı el-kudâtı*lığına atadı; ayrıca onu sözü edilen *hisbe teşkilatının* başına getirdi⁷⁸⁶. Yine, el-Melik es-Salih İsmail döneminde Haleb *muhtesibi* eş-Şeybân adlı birisi idi.

Reîs

XII. yüzyılda, Ortadoğunun Müslüman kentlerinde şehir yönetimine katılan görevlilerden biri de daha çok temsili niteliği olan reîsti. Reîsin, dini bir cemaat yada bir meslek grubunun temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır. Reîs, aynı zamanda, esnaf ve zenaat sahipleri ile yerli halktan kimselerin oluşturduğu şehrin mahalli muhafız kuvvetleri anlamındaki ahdâs birliklerine de başkanlık etmektedir. Bununla birlikte,

⁷⁸⁵ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 388.

⁷⁸⁶ İbnü'l-Furât, *Tarihu İbni'l-Furât*, IV/2, s. 16-166.

şehir reîsliği gibi bir kurumun olması, bu görevdeki kişinin, belki de kentteki bütün grupların temsilcisi hüviyetiyle, sosyal ve meslekî gruplar ile devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen kişi ve kurum olduğu ortaya çıkıyor. Görünüşe göre muhtesibin bir tür yardımcısıydı ve nâib, şahne gibi görevlilerle çalışarak vergi toplanmasında yardımcı olduğu gibi şehrin genel düzeninden da sorumluydu. Şehir divanının üyelerindendi. Zamanla şahnenin yerine geçecek oranda gücünü artırdığı görülmüştür⁷⁸⁷.

I.İzzeddin Mesud, 1182 yılında Haleb'te iken şehir reîsliğine Safiyyüddin Tarık b. et-Tarîre'yi getirmişti. Yine, 1183 yılında Salahaddin Eyyubi'nin, Sincar'ı zaptettiği zaman şehirde yaptığı düzenlemeler arasında reîsliğe Yakuboğullarından birini tayin etmesi dikkat çekiciydi. Bu aileden Raziyyüddin Yakûb, Sincar reîsliği yapmıştı⁷⁸⁸. Yine, Ebû Hamid Muhammed b. Yunus b. Mey'a (ö. 8Aralık 1211), Musul'daki Şafiîler'in reîsi idi⁷⁸⁹.

Nakîb (eş-Şerîf)

Nakîbin de XII. yüzyılda, reîs gibi, daha çok dinî-sosyal bir sınıfın temsilcisi olduğu anlaşıyor. Memlûklü Devlet teşkilatı içerisinde yer alan *Nakîbü'l-eşrâf* ile aynı manada ve görevde istihdâm edildiği anlaşılmaktadır ki bu görevde bulunanlar, hükümdarlarca özel muameleye tabi tutulan, Hz. Ali ve eşi Hz. Fatıma'nın soyundan gelen *seyyid* ve *şerif*lerin temsilcisi olarak bu gruba dahil olanların neseblerinin

⁷⁸⁷ Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III, s. 830-832; B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s. 115-117; R. Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İstanbul 2000, s.259.

⁷⁸⁸ İsfahânî, *el-Bark*, V, s. 21-35; Şeşen, "İsfahân'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 287, haşiye: 132; ayn. mlf., *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, s. 259.

⁷⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (türkç.terc.), XII, s.255.

menşeinin sıhhatini araştırmak, aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek, ahlaka aykırı davranışlarda bulunanları ikaz etmek gibi görevleri yerine getirirlerdi. *Nakibler*, hükümdarlar nezdinde büyük bir hürmet ile karşılanır ve yer öptürülmezdi⁷⁹⁰. Bununla birlikte *nakibin* şehir yönetiminde oldukça önemli sorumlulukları vardı. Musul *nakibü'ş-şerîfi* olan Ziyaeddin Ebu Tahir Zeyd b. Muhammed el-Hüseynî, Alevîlerin temsilcisiydi. Ziyaeddin Ebu Tahir, 1182 yılında, Salahaddin Eyyubi'nin Musul'u kuşatması sırasında, kuşatmanın kaldırılması için yapılan barış görüşmelerine katılan Atabegliğin diplomatik heyetinde yer almıştı⁷⁹¹.

ASKERÎ TEŞKİLAT

İslâm devletlerinin askerî teşkilatının her ne kadar Hz. Peygamber'e dayandığı bilinse de, Musul Atabegliğinin diğer kurumlarında olduğu gibi, askerî teşkilat bakımından da Büyük Selçuklu İmparatorluğundan etkilendiğini ve geleneksel Türk savaş sisteminin unsurlarını bünyesinde taşıdığını göz önünde tutmak gerekir. Şu kadar ki Musul Atabegliği, Büyük Selçuklu Devletinin bir alt şubesinden başka bir şey değildi. Bu bakımdan, bütün idarî teşkilatlarda topyekûn Selçuklu mirasını devraldığını ve bu mirası geliştirerek tatbik ettiğini söylemek yanlış olmaz. Selçuklu askerî geleneğini, askerî dehası ve yeteneği ile birleştiren İmâdeddin Zengi olmuştu. O, bu sayede devletini komşu devletler üzerinde üstün bir hale getirmiş, oğlu Nureddin Mahmud ise Müslüman dünyasında onun kurduğu sistemi en iyi bir biçimde tatbik ederek ve daha da geliştirerek XII. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde tartışmasız en önemli isim olmuştu. Ancak, Nureddin

⁷⁹⁰ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 388-389.

⁷⁹¹ Şeşen, *İsfahânî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*, s. 280, haşiye:121.

Mahmud'un şahsi ve dini özelliklerinden kaynaklanan tevazusu, şöhretinin gerektiği kadar yayılıp etkili olmasına gölge düşürmüştür. Oysa onun takipçisi ve varisi olan Salahaddin Eyyubi, bütün zaafılarını bir yana bırakarak, bu sistem sayesinde Nureddin'i bile gölgede bırakmıştı. Bunun da sonucu olarak ortaya çıkan Memlûklü Devleti'nin gücü, İmâdeddin Zengi'yle başlayan askerî modelin ve savaş anlayışının başarısını göstermektedir⁷⁹².

Musul Atabegliği'nin, İmâdeddin Zengi'den sonra, Nureddin Mahmud bir yana bırakılırsa, Musul kolunun emrindeki askerî gücü hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte başta İbnü'l-Esîr olmak üzere bazı müelliflerin dolaylı olarak verdikleri bilgiler ile aynı dönemlerde Nureddin Mahmud ve ondan sonraki Salahaddin Eyyubi'nin ordu teşkilatı hakkındaki malumatların daha doyurucu olması ve bu şubelerin birbirinden etkilendiğini göz önünde tutmak suretiyle, Musul'un askerî sistemi hakkında elde ettiğimiz bazı sonuçları burada sunabiliriz.

Buna göre, kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla İmâdeddin Zengi, Musul valiliğine atandığı andan itibaren emrinde daimî bir ordu bulundurmağa dikkat etmiştir. Onun, emrindeki kuvvetleri, Haçlılarla mücadeleler çerçevesinde yeniden organize ettiği ve dinamik bir bünye kazandırdığı anlaşılmaktadır. Bu sistem, ondan sonraki oğulları Nureddin Mahmud ile I. Seyfeddin Gazi tarafından da dikkatli bir şekilde tatbik edilmiştir.

Orduyu Oluşturan Birlikler

Musul Atabegliği ordusu, temelde, *Hassa* ve *Yedek Kuvvetler*den oluşurdu;

⁷⁹² A.N. Poliak, "Some Notes on the Feudal System of the Mamlûks", *JRAS*, (1937), s.97-107.

Hassa Birliği

Hassa birliği, *gûlâm* denilen köle asıllı (*meml k*), tecrübeli ve kabiliyetli askerlerden oluşurdu. Bu birlik sürekli olarak hükümdarın bulunduğu yerde bulunur, her an çarpışmaya hazır halde beklerlerdi. Bunların ileri gelenleri *Emîr* rütbesiyle hükümdarın sürekli yakınında bulunur, alınacak kararlarda fikir ileri sürerlerdi. Hassa askerleri tamamen atlı askerlerdi. Bunlar, silah kullanımının yanında mahir s varilerdi. Bunlara muhafız kuvvetleri demek te mümkündü.

Yardımcı Kuvvetler

Yardımcı kuvvetler, Musul halkından olan kimseler ile Musul'a bağlı Sincar, Erbil, Ceziretu İbn-i  mer, Haleb gibi şehirlerin ve Atabegliğe tâbi Mardin Artuklu şehirlerinin askerî kuvvetlerinden meydana gelirdi. Bunlar da genelde Türkmen ve Kürt süvari birlikleri idiler. Bilhassa Hakk ri(yye) ve Zevezan bölgesi Kürtleri ile Haleb'teki Yârûkiyye Türkmenlerinin, Musul Atabegliği ordusuna hatırı sayılır miktarda kuvvet sağladığı bilinmektedir.

Sefer sırasında Atabeg, emrinde hassa birlikleri ile Musul'daki yedek kuvvetlerini techiz ederek p yitahttan ayrıldığı zaman, tâbi şehirlerin askerleri de gelerek kendisine katılırlardı. Her iki birimin maaş, iaşe ve askerlerinin temini, geleneksel *iktâ* sistemi ile karşılanıyordu. Bu sisteme göre, geliri bir emire tahsis edilen bir bölge için Atabeg emirden, emrinde silahlı askerler bulundurmasını istiyor buna mukabil, belirtilen bölgenin gelirini kendisine bırakıyordu.

Ordudaki Rütbe ve Sınıflar

Mukaddim 'l-Cuyûş (Ordu Komutanı)

Musul Atabegliği ordusuna *Mukaddim 'l-cuyûş* denen Ordu Komutanı kumanda ediyordu. Musul Atabegliğinin ilk Ordu Komutanı Zeyneddin Ali Küçük

idi. Zeyneddin Ali Küçük, bu görevini uzun yıllar başarıyla sürdürmüş, belki de bunun mükafatı olarak aldığı Erbil’de kendi çocukları tarafından bir beylik (Begteginliler)⁷⁹³ kurulmuştu. Zaman zaman vezir yada niyâbet makamını elinde tutan kimseler de orduya kumanda etmişlerdir; Emir Zülfendar İzzeddin Mahmud, nâib Mücahidüddin Kaymaz, nâib Bedreddin Lü’lü gibi.

Emîr

Ordu Komutanı’ndan başka emrinde bir miktar kuvvet bulunan komutanlara Emîr denirdi. Emîrlar (çğl. ümerâ), savaşlarda gösterdikleri performans ile galibiyete yada mağlubiyete neden oldukları gibi, taht değişiklikleri sırasında da kimin Atabeg olacağına karar veren son derece önemli kimselerdi. Nitekim, Musul’da bazı Atabeglerin tahta geçişlerini *ümerâ* belirlemiştir.

Atlâb Birlikleri

Atlâb (çoğ. *Tulb*), Oğuz dilinde askerî bir tabir olup, bir *emir*in komutası altında, dikili bir sancağı (*alem ma’kûd*), çalınan bir borozanı (*bûk madrûb*) ve 70, 100 yada 200 süvarinin bulunduğu birliğe verilen addır⁷⁹⁴.

⁷⁹³ Begteginliler için, bu çalışmada sıkça müracaat ettiğimiz Gülay Ögün’ün önemli çalışmasına bakılabilir: *Begteginliler, Erbil’de Bir Türk Begliği (526-630/1132-1253)*, İstanbul 2000. Bu kitabın kapağında yer alan, beyliğin sona eriş tarihi olarak gösterilen 1253 yılının yanlışlıkla yer almış olması ve doğrusunun 1233 yılı olması gerekir. Çünkü kitap, konu olarak Muzafferüddin Gökboru’nun 1233 yılındaki ölümü ile tamamlanmaktadır.

⁷⁹⁴ Makrizî, *Kitâbu’l-Mevâ’iz ve l-İ’tibâr*, I, s.81; İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 330; H.A.R. Gibb, “Salahaddin’in Orduları”, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, (türkçe terc.), İstanbul 1991, s.91-92; R. Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, s. 276-277.

Seriyye birlikleri

Seriyye birliklerinin Osmanlılar dönemindeki akıncı birlikleri gibi, ileri öncü birlikleri oldukları anlaşıyor. Bunlar, küçük gruplar halinde, süratli hareket edebilen, aynı zamanda savaşmada mahir süvari birlikleri olup, bir yandan düşman topraklarını yağmalarken diğer taraftan düşman kuvvetleri hakkında ve savaş yapılacak bölgeyi tanımak üzere istihbarat toplamakla görevli idiler. Seriyye birliklerinin daha çok Nureddin Mahmud zamanında Haçlılar'a karşı istihdam edildikleri görülüyor.

Ahdâs

Ahdâs, daha çok sefere iştirak etmeyen ancak, bir şehrin muhafazasına memur edilmiş ve halktan kimselerin gönüllü olarak oluşturdukları muhafız kuvvetleri idi⁷⁹⁵.

Tavâşî

Hadım anlamına gelen bu kelimenin askerî bir ıstılah olarak kullanıldığı aşikardır. Buna göre 700, 1000 yada 1200 dinar maaşı olan, techizatını taşımak için 10 adet yada daha az at, katır yada deveye sahip bir asker olduğu anlaşıyor⁷⁹⁶. Bu sınıfa mensup olanların daha çok Habeş asıllı ve aslında *tâpûşî* denilen hadımağaları olduğu, orduda ve hükümdarın hizmetinde istihdam edildikleri için de bu adla sınıflandırıldıkları kaydedilmektedir⁷⁹⁷.

⁷⁹⁵ C.Cahen, "Ahdath", *EI*² ; B.Lewis, *İslâm'ın Siyasal Söylemi*, s.23; C. Alptekin, "Ahdâs", *DİA*, I, s.508-509.

⁷⁹⁶ Gibb, "Salahaddin'in Orduları"; R. Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, s. 279.

⁷⁹⁷ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 348.

Ğuzât

Orduda istihdam edilen savaşı bir birlik olduğu anlaşıyor.

Mutavviûn

Orduda istihdâm edilen gönüllü birliklerdir.

Battâlûn

Gerektiğı zaman seferlere çağrılan, emekliye sevk edilmiş yedek birliklerdi.

Haccârûn

Mancınıklar için lazım olan taşların temini ve mancınıkları kullanan sınıftır.

Nakkâblar (Lağımclar)

Bilhassa kale kuşatmalarında toprak altlarında açtıkları çukurlar ile surların tahribini sağlayan sınıftır.

Neffâtûn

Bu sınıfın, petrolden yapılan ve yanıcı bir madde olan nefti imal edip kullanan sınıf olduğu anlaşılmaktadır.

Mühendisler

Bu sınıfa mensup olanların, kale ve burç yapımı ile köprü, kemer gibi yapıları inşa eden, ordu için gerekli levazımatı imal eden mühendislerden oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Musul Atabegi İzzeddin Mesud, 1191 yılında, Eyyubi Sultanına, kayaların parçalanmasında mahir kireççi ve harççılardan müteşekkil bir teknisyen grubu göndermişti. Bu teknisyenler, Kudüs'teki burçlardan birini Atabeg adına inşa etmişlerdir⁷⁹⁸.

⁷⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 72.; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabegler*, s. 133.

Ayrıca orduda, *doktorlar*, *cerrâhlar*, *imamlar*, *sannâ'* adı verilen ustalar da bulunmaktaydı⁷⁹⁹.

Ordunun Savaş Techizatı

Musul Atabegliği ordusunda kullanılan savaş araç ve gereçleri şunlardı: *At*, *kılıç*, *ok-yay*, *topuz*, *zirh*, *miğfer*, *mancınık*, *arrâde*, *merdiven*, *davul*, *boru*. İbnü'l-Esîr, Atabeglik ordusunda *Tatar oku*, *Arap oku* gibi ok çeşitlerinin kullanıldığını kaydeder⁸⁰⁰. Ayrıca, orduda neffâtûn denilen bir sınıfın bulunması, yanıcı madde olarak *neftin* de kullanıldığını gösterir.

Ordunun Savaş Sistemi

Musul ordusunun savaş sistemi, Türklerin tarih boyunca tatbik ettikleri savaş yöntemi olan geleneksel bozkır savaş sisteminin bir uygulamasından başka bir şey değildi. Sefere çıkacak olan ordu için hareket etme yada durma komutları, öttürülen borular (*bûk*) ve çalınan davullar (*kûs*) ile sağlanırdı. Ordu savaş sırasında, *kalb* (merkez), *meymene* (sağ kol), *meysere* (sol kol) ve *câlişiyye** (öncü) olarak bölünürdü. Sağ ve sol koldaki çabuk ve ok atmada mahir süvari birlikleri pusuya yatarak gerideki merkez kuvvetleri ile hilal biçiminde konuşlanırken, *câlişiyye* birlikleri ileri harekâtla düşmanla teması sağladıktan sonra kaçır gibi yapıp

⁷⁹⁹ C. Alptekin, "Musul Atabegliği".

⁸⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s. 126.

* H. Ali ed-Dakukî, *câlişiyye* kelimesinin Türkçe kökenli bir kelime olduğuna dikkati çeker. Dakukî'nin G. Doerfer (*Türkische und Mongolische Elemente in Neypersischen*, III, Wiesbaden 1967, s.32, not.1051)'den naklettiği bilgiye göre *caliş*, öncü, tuğ manasında Türkçe bir kelime olup, aslı "çalış"tır. "Çalış" ise, at kılından yapılmış bir demet olup, askerin önüsıra bayrak üzerinde taşınan bir nevi tuğdur. Sonradan bu ad, ordunun öncü birliğine denir olmuştur. Bkz. *Kuzey Irakta Atabekler*, s. 191, haşiye:*

düşmanın kendilerini takip etmesini sağlar ve daha önceden hazırlanmış olan hilal biçimindeki asıl ordunun ortasına çeker, burada yapılan topyekun hücumla düşman imha edilirdi.

Askerler, kendilerini savaşa hazır halde tutmak için çeşitli oyunlarla tatbikat yaparlardı ve atıcılıklarını ve dinamizmlerini en üst seviyede tutmağa çalışırlardı. Musul Atabegliğinde cirit, çevgân** gibi oyunların yanısıra Türklere mahsus “kabak oyunu” denilen bir oyun daha oynanırdı⁸⁰¹. Ayrıca avcılık ta bu tatbikatın vazgeçilmez bir parçası idi. I.İzzeddin Mesud, çevgan oynarken has bineklerinden birini kendisiyle oynaması için emîrlerinden Bahaeddin Ali eş-Şükrî’ye vermişti.

I. Seyfeddin Gazi, kısa süren hükümdarlığı esnasında orduda yenilik yapan bir hükümdar olmuştu. O, hükümdarın başı üzerinde sancak taşınması usulünü ihdas etmiş, ayrıca sefer sırasında askerlerin kılıçlarını bellerine bağlatmış, topuzlarını da eyer altlarına yerleştirtmişti. I. Seyfeddin Gazi, askerleri için hergün 100 koyun kestirirdi⁸⁰².

** Esasen, “ucu eğri değnek, çomak” anlamında Farsça bir kelime olan ancak ötedenberi Türklere mahsus oyunlardan biri olarak zikredilen *çevgân*, atla oynanan top oyunudur. Bütün dünyada bilinen *polo* oyununun ismi de, *çevgân* oyununun Tibetçedeki karşılığı olan *puludan* gelmektedir. Şu halde polo oyununun menşei *çevgândan* gelmektedir. Bkz. Muammer Eroğlu, “Çevgân”, *İA*, III, s.388-389; Mehmet Zeki Pakalın, “Çevgan”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, I, s.359-361. Arapça kaynaklarda “كورة / kûra” şeklinde geçer. Bkz.

İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 310.

⁸⁰¹ C. Alptekin, “Musul Atabegliği”.

⁸⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s.126; *en-Nücümü'z-Zâhire*, V, s.277; Dakukî, *Kuzey Irakta Atabekler*, s. 191.

POSTA VE İSTİHBARÂT

Musul Atabegliği bünyesinde gelişmiş bir istihbârât sistemi mevcuttu. Kuşkusuz önceki tecrübelerden de yararlanan İmâdeddin Zengi ve bilhassa Haçlılar'la olan mücadeleler dolayısıyla Nureddin Mahmud'la başlayan bu sistemin gelişmesi, süratli bir haberleşme imkanını beraberinde getirmişti. Haberleşme, berîd denen, at ve deve kullanan ulaklar ile, "posta güvercinleri" sayesinde gerçekleşiyordu. Berîd işlerinden sorumlu kişiye *Sahibu'l-Berîd* denmekteydi⁸⁰³.

Araştırmacı Bahaeddin Kök'ün Makrizî'den naklettiği bilgiye göre, güvercinlerle haberleşme usulünü Suriye'ye ve Mısır'a getiren kişi Nureddin Mahmud olmuştur. Nureddin Mahmud, bu usulü Musul'dan bu bölgelere de kaydırarak daha büyük bir coğrafi sahaya yaymış ve bu suretle haberleşmenin alanını ve süratini artırmıştır⁸⁰⁴.

Posta güvercinleriyle ilgili teşkilatın kurulmasına ilişkin İbnü'l-Esîr'in kaydını buraya aynen alıyoruz: "Nureddin bu sene (567/1171-1172) Suriye'de el-Hevâdî (hızlı) güvercinleri edindi. Bunlara el-Menâsîb denirdi. Uzak diyarlardan yuvalarına kadar uçarlardı. Ülkenin her tarafında onları kullandı. Sebebi şu idi; Ülke büyüyüp sınırlar genişlediği zaman şehirler arasındaki mesafe artınca haberleşme güçleşti. Haçlılarla komşu olan bölgelerde kuşatılan kaleler, Nureddin'e haber ulaştırıncaya kadar iş işten geçiyor, kale elden çıkıyordu. Bu yüzden Nureddin,

⁸⁰³ W.Barthold-M.Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1984, s.324; M.Fuad Köprülü, "Berîd", *İA*, II, s.541-549; C.Alptekin, "Musul Atabegliği Zamanında Posta Teşkilatı", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı:2, (1987), s.15-17; B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s. 90-91.

haberlerin aynı gün ulaştırılması için posta güvercininin kullanılmasını emretti ve güvercinleri yetiştirecek, onları muhafaza edip barındıracak olanlara ücret tahsis etti. Bu şekilde büyük bir rahatlık hasıl oldu, Müslümanlar büyük yararlar sağladılar”⁸⁰⁵.

Belirtildiği üzere bu güvercinlere *el-Menâsib* denmiştir. Bunlar, kurye olarak kullanılmadan önce yetiştirilirler, sonra da *Defterü'l-Ensab* adlı, bu güvercinler için tutulan deftere kaydedilirlerdi. *Varaku't-tayr* adı verilen özel bir kağıda yazılan mesaj, güvercinin kanat teleklerine konurdu. Büyük kalelerde güvercinler için *Burcu'l-Hemâm* denilen yerler bulunur, bunlarla uğraşan görevlilere *berrâc* denir, uzun mesafeler için güvercinlerin ve diğer ulakların dinlenmesi için *Merâkizü'l-Hamâm* adı verilen dinlenme yerlerinden yararlanılırdı⁸⁰⁶. Nureddin Mahmud zamanında posta güvercinlerinin merkezi daha çok Dimaşk'tı. Burada yetiştirilen güvercinler, kafesler içinde diğer büyük şehirlere ve önemli kalelere gönderilir, acil durumlarda buralardaki görevliler tarafından mesaj iliştilirerek güvercinler salıverilir, durum Dimaşk'a bildirilirdi.

⁸⁰⁴ B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s. 92.

⁸⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (türkç.terc.), XI, s. 301-302; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 285; Ebu'l-Fidâ, *Tarihü Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 55; B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s. 92-93.

⁸⁰⁶ Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III, s.785; C.Alptekin, “Musul Atabegliği”, *DGBİT*, VII, s.574-575; ayn. mlf., “Musul Atabegliği Zamanında Posta Teşkilatı”; ayn. mlf., *Dimaşk Atabegliği, Tog-Teginliler*, s.170-171.

Güvercinlere konan kağıd ufak olup, *ğubarî* denen bir yazı çeşidi ile yazılırdı. Ağırlığının 1,5 dirhem=4,8 gr olduğu kaydedilmektedir⁸⁰⁷. Posta güvercinleri, Eyyubiler ve daha sonraki Memlûklar tarafından da başarıyla kullanılmışlardır⁸⁰⁸.

Nureddin Mahmud'un ölümü, onun geliştirdiği güvercin postası sayesinde Haleb'e kısa sürede ulaşmıştı⁸⁰⁹.

ADLÎ TEŞKİLAT

Musul Atabegliğinin adlî teşkilatının yapısı ve işleyişi hakkında da kaynaklarda fazlaca malumat yoktur. Bununla birlikte dönemin diğer hükümdarlıklarında görülen kazaî uygulamaların, Musul Atabegliğinde de farklı olmadığını göz önünde tutarak bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür.

Diğer İslam Devletlerinde olduğu üzere, Ortaçağ Müslüman hükümdarlarının hemen hepsi, tebasına karşı en önemli görev farzettikleri adaletin tesis edilmesi için azami gayret sarfederlerdi. İşte Musul Atabegleri de bu önemli hükümdarlık vazifelerinden bigâne kalmamışlardır. Atabegler de Musul'da ve daha başka şehirlerde kadılar atamaya son derecede önem vermişlerdir. Adaletin tesis edilmesi, Atabeglerin en çok dikkat ettikleri hususların başında gelmişti. Bu bakımdan, kadıların, Atabeglerin nezdinde ayrı ve mümtaz bir yerleri vardı.

Kaza kurumunun başında, diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi *Kadı el-kudat* (kadılar kadısı) bulunurdu. Kadı el-kudat, daha çok payitahtda yada büyük

⁸⁰⁷ B. Kök, *Nûruddîn Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s. 95.

⁸⁰⁸ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 438-441.

⁸⁰⁹ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme)s. 276-277; ayn. mlf., *Zübdetü'l-Haleb*, III, s.755-756.

şehirlerde görev yapardı. Diğer kentlerde ise kazaî teşkilatın temsilcisi olan belde *kadıları* bu görevi yerine getirirdi. Kadılar, Atabeglerin güvenini kazanmış ve her an yanında bulunan kimselerdi. Vakıf mütevellisi olarak evkaf işlerinden, hisbeden ve diğer idarî görevlerden sorumlu oldukları gibi, Atabegin elçisi olarak da komşu hükümdarlara ve Halife'nin yanına gönderilirdi.

Musul'da bulunan kadılar, Dâru'l-adl denilen mahkemede otururlar ve halkın kazaî meselelerini çözerlerdi. Davalara Atabeglerin de katıldığı ve sorunların bizzat dinlenip çözüme kavuşturulduğu da olurdu⁸¹⁰. Musul'da Zengi hanedanının hükümdarlığı sırasında kadılığa atanan isimlerin aynı aileye mensup olması dikkati çekmektedir. Şehrizorlu olan bu ailenin, kadılık konusunda yalnızca Musul değil, hemen hemen bütün Ortadoğu kentlerinde haklı bir şöhreti bulunuyordu. Musul, XII. yüzyıl boyunca, ilim ve irfan yuvası olması hasebiyle kadılık yönünden de adeta bir üretim merkeziydi. Musul'dan yetişen kadılar, Ortadoğu'nun hemen bütün şehirlerine yayılarak kadılık hizmetlerini yerine getirmekteydiler.

İmâdeddin Zengi'nin, 1127 yılında Bahaeddin eş-Şehrizorî'yi Musul kadılığına tayini ile başlayan bu gelenek, uzun yıllar etkisini sürdürmüştür. Bu aileden en önemli isim olan Kemaleddin b. eş-Şehrizorî, babasının çizgisini daha ileri götürme başarısını elde etmişti. Salahaddin'in gözde adamlarından biri haline gelen Kemaleddin b. eş-Şehrizorî⁸¹¹, ayrı bir incelemenin konusu olmalıdır. Kemâleddin, Nureddin Mahmud'un iradesiyle getirildiği ve Salahaddin'in ortaya çıkışına kadar sürdürdüğü Musul'daki kadı el-kudatlık görevini⁸¹² oğlu İmâdeddin Ahmed'e bırakmıştı. İmâdeddin Ahmed b. Kemaleddin b. eş-Şehrizorî (ö.573/1178),

⁸¹⁰ Dakukî, *Kuzey Irakta Atabekler*, s. 192.

⁸¹¹ Bundarî, *Senâ el-Bark*, s.146.

kadılığının yanısıra, Atabegliğin elçisi olarak 1176 yılında Dımaşk'a, Salahaddin Eyyubi'nin nezdine gönderilmişti⁸¹³. Onun kardeşi Muhyiddin Ebû Hamid te Musul'da kadılık yapan bu ailenin mensuplarından⁸¹⁴. Yine tarihçi Bahaeddin b. Şeddâd, ününe Musul'da yaptığı kadılıktan sonra ulaşmıştı. Onun, Salahaddin Eyyubi'nin hizmetine girdikten sonra kaleme aldığı *Siretû Salahaddin* adlı, Salahaddin Eyyubi'nin biyografisini içeren eseri, dönemin olaylarının görgü şahidi olması bakımından son derece önemli bir eserdir. İbnü'l-Esîr'in bir başka kaydına göre Şehrizerî ailesinden Musul'da kadılık yapanlardan biri de Hüccetüddin Ebû Mansur el-Muzaffer b. Abdilkahir b. el-Hasan b. Ali el-Kâsım eş-Şehrizerî (ö.Receb 623/Haziran 1226) idi. Bu zat son derece alim ve iyyin niyetli bir insandı⁸¹⁵.

II- SOSYAL HAYAT

İMAR FAALİYETLERİ

Musul, şehircilik bakımından Atabegler zamanında özel bir ilgi görmüştür. Uzun tarihi boyunca birçok hanedan ve yöneticinin tek tük koyduğu mimarî eserlerin sayısında Atabegler zamanında ciddi bir artış olmuş, mevcut yapılar elden geçirilerek yenilenirken, bunların yanısıra yenilerinin yapılması ihmal edilmemiş ve bu suretle, Musul, çevresi ile birlikte mimarî yapılar bakımından oldukça zengin bir merkez-şehir haline gelmiştir. Üstünkörü olmayan bu iddiayı, günümüze kadar ulaşan

⁸¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, s. 353.

⁸¹³ Bundarî, *Senâ el-Bark*, s.291.

⁸¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XII, s. 60.

⁸¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XII, s. 430.

eserlerin kalıntıları doğrular niteliktedir. Nitekim, modern araştırmacıların tespitleri de bu doğrultudadır⁸¹⁶.

Zengiler zamanında Musul ve çevresinde mimarî eserlerde görülen artışta esasen Atabeglerin yönetim anlayışını gözönünde tutmak gerekir. Atabegler, yönetici bir hanedan olmak hasebiyle tebanın kendilerine olan teveccüh ve sevgilerini muhafaza etmenin yollarını aramışlar, bunu gerçekleştirmek için otoriter bir yönetim yerine hoşgörüyü dayalı, demokratik denebilecek uygulamaları olan ve halkın refahını gözetten bir idare biçimini tatbik etmişlerdi. Nitekim, Atabegliğin kurucusu İmadeddin Zengi, emrindeki askerlerin, halkın emlâkını almasını yasaklamış ve *iktânın*, ihtiyacı karşılayacağını belirtmişti. Zengi, ülkenin elden çıkması halinde halkın emlakinin de onunla birlikte gideceğini, bu bakımdan reayanın mülkünün Sultanın adamlarına geçmesinin onlara bir zulüm ve zorbalık olacağını, mallarının gasbetmek anlamına geleceğini söylemişti⁸¹⁷. Zengiler'in, bu tür bir siyaset gütmelerinde şartların yönlendirmesinden çok dinî ve Türklerin geleneksel yönetim anlayışının etkilerini aramak yanlış olmaz. Bu, tebanın menfaatini birinci planda tutan, hoşgörülü ve sevgiye dayalı siyaset uyarınca, içeride huzur ve asayiş kolayca sağlandığı gibi halkın ihtiyacı olan sosyal müesseseler de bu suretle ortaya çıkmıştır. İmadeddin Zengi ile birlikte Musul'un çehresinin değiştiğine dikkat çeken İbnü'l-Esîr, Zengi döneminin görgü şahidi olan babasından Musul'un imarıyla ilgili oldukça önemli nakiller yapmaktadır. Müellif şunları söylüyor: "Babam bana şunları anlattı:

⁸¹⁶ Andre Raymond'un, Osmanlı döneminde Arap kentlerini incelediği çalışmasında, Musul'un, diğer hiçbir büyük kentte benzeri görülmemiş bir şehircilik olayına sahne olduğunu kaydetmesi dikkat çekicidir. Bkz. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, İstanbul 1995, s.148.

⁸¹⁷ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.77.

Ülkelerin anası (Ümmü'l-bilâd) olan Musul'u Zengi'nin hükümdarlığının başlangıcında çoğunlukla harâb bir halde görmüştüm. Et-Tabbâlîn mahallesinden kaleye kadar, oradan da Dûru's-Sultan'a kadar olan yerler harabe halindeydi. Tabbâlîn yakınlarındaki Türkmen Mescidi (Mescid et-Türkmânî) bitişiğinde bir boşluk (arsa) bulunuyordu. Câmiu'l-Atîk de elbette onarılmamış bir durumda idi. Surlara bitişik olan bütün yerler tahrip olmuş idi. Halk, Cuma günü dışında taşlar yüzünden camiye gidemiyordu. Dâru'l-memleke yakınında ilk olarak Nâsireddin Kuri b. Çökermiş bir bina yaptırdı. Nâsireddin, hizmetine yakın olabilmek amacıyla bir ev yapmak için izin istemiştii. Zengi, kaleyle arasında mancınık taşı mesafesi olan bir yerde bu evin yapılmasına müsaade etti. Böylece burada ilk bina yapıldı. Bu bina bugün bir medresedir. Onu el-Melik es-Salih'in annesi vakfetmiştir. Bundan sonra Dâru'l-Memlekeye daha yakın olan başka bir bina daha yapıldı. Bahsettiğimiz bu durum, kentin gerçekten çok harab olduğunu göstermektedir. "Şehidiyye günleri" (Zengi'nin zamanı/hükmü) yerleşince ülkeyi himaye etti, bozgunculara mani oldu; kuvveti elinde topladı. Yoksullara en çok ikram edenlerden biriydi. Çok geçmeden Musul ve diğer şehirlerdeki imar faaliyetleri arttı. Çoğu mezarlık yerler binaya dönüştürüldü. Musul'da Dâru'l-memleke'nin kurulmasını emretti. Dâru'l-mülk olarak bilinen meydanın karşısındaki binadan başka hiçbir yer Sultan tarafından kullanılmamıştı. O, bu evleri topluca yaptırdı. Sonra Musul surlarının yüksekliğinin artırılmasını istedi. Bunun üzerine emsalsiz bir şekilde surlar yükseltildi. Onun eseri günümüzde surlarda görülmektedir. Hendeği derinleştirdi. Musul'un ilk başlarda suru yoktu. Suru ilk yaptıran Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'tir. Ancak bu ilk surda engel (fâsîl) ve hendek yoktu ve yüksekliği de azdı. Çökermiş şehre hakim olduğu zaman ona bir engel (fâsîl) yaptırdı ve derin olmayan bir çukur kazdırdı. Zengi

hakim olunca, Halife Müsterşid'in 527 yılında Musul'u kuşatmasının ardından suru ve hendeği tamamladı. Nâibi Nâsireddin'i vali tayin etti. İşte bu sur ve bu hendeğin her ikisi böylece şehidiye günlerinde (Zengi zamanında) yapılmış oldu. O, Bâbu'l-İmâdî'yi açtırmış ve kendisine nisbet edilmiştir". Müellif, konuya devam ederek şöyle söyler: " Tarihçi diyor ki: Musul, meyve ve sebzenin en az yetiştiği ülkelerden biriydi. Saticıların yanlarında makas bulunurdu ve azlığı yüzünden üzüm satışını kısıtlamak istediklerinde bu makasla onu küçültürlerdi. Ülke imar olunca şehir dışında ve vilayetlerdeki bahçeler de düzeldi. Bugün artık en çok meyve ve sebzenin bulunduğu bir memlekettir. (Mesela) Nar, armut, üzüm ve elmanın eski ve yenileri bir arada toplanırdı"⁸¹⁸.

Medenî faaliyetlerin ve yeniliklerin teşvikcisi ve uygulayıcısı olan Atabegler, ilmî, sosyal ve ticarî alanlarda birçok yapılar ortaya koyarak halkın ihtiyacını karşılamaya çalışmışlardır. Bu medenî faaliyetlerin tabîî bir sonucu olarak da kuşkusuz halkın gönlünde taht kurmuşlardır. İşte bu yüzden, Musul'da, bu hanedana duyulan sevgi dolayısıyla, üç yaşında da olsa hanedan mensubu birinin tahta geçmesi, halkı endişelendirmek yerine sevindirmiştir.

Zengi Atabegliği döneminde Musul'da yapılan mimarî eserlere geçmeden önce, birer sanat hâmisi olan Musul Atabegleri'nin vücuda getirdiği mimarî eserlerin, sanat uslûbu ve yansıttıkları akımlar bakımından değerlendirmesini yapan sanat tarihçilerinin görüşlerine yer vermek faydalı olacaktır. Bunlardan, Suriye ve Irak'taki Selçuklu ve Atabegler devri eserlerini inceleyen M. Cezzar, değerlendirmesinde şu noktalara dikkat çeker: "Musul ve çevresindeki Selçuklu ve Atabegler eserleriyle Halep, Şam, Hama gibi Suriye şehirlerindeki Selçuklu ve Atabegler

⁸¹⁸ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.77-78.

eserleri biribirleriyle karşılaştırıldığında; Iraktakilerin Selçuklu Türk üslûbunun özelliklerini zengin bir şekilde yansıttıkları, oysa Suriye'dekilerde bu havanın zayıflayarak bölgesel etkilerin seçilir halde olduğu görülecektir. Bu durum, Suriye'nin o devirde, etnik hatta kültürel yönden homojen olmayışından, bir hayli Hristiyan unsurun mevcudiyetinden; savaşlar yönünden çok defa hareketli bir alan teşkil edişinden; ticari bakımdan da yine hareketli bir alan oluşundan; Suriye'nin çeşitli yerlerinde harap yada değişikliğe uğratılmış vaziyette Hellenistik ve Greko-Romen bina kalıntılarıyla birlikte, bir çok da Hristiyan yapısının ayakta bulunuşundan; öte yandan burada yerli ustalara muhtemelen daha fazla yer verilmişinden; yine muhtemelen Suriye'de Türk etniğinin Kuzey Irak'a nazaran daha az yoğunluk arzedişinden ileri gelse gerektir"⁸¹⁹. Bu durum, Atabegler dönemi mimari eserlerinde, Orta Asya Türk geleneğinin bir devamı olan Selçuklu mimarî çizgisinin tatbik edildiğini ve bunun yanı sıra, yerli unsurlardan da etkilenildiğini göstermektedir. Bu ise, zengin bir yapılanmayla ortaya çıkan Zengiler devri eserlerinin, sanatta ve mimarîde, Müslüman-Türk anlayışıyla, yerli Hristiyan üslûbunun dengeli bir biçimde kaynaştırılarak oluşturulmuş, yeni ve orijinal bir sentez ürün olduğunu ortaya koyar.

Camiler

Mücahidüddin Camii

El-Câmi el-Mücahidî, nâib Mücahidüddin Kaymaz'ın yaptırdığı önemli yapılardan biridir. Mücahidüddin Kaymaz, Musul Atabegliği'ndeki devlet hizmetlerinin yanı sıra halkın yararına yaptırdığı hayır kurumları ile de tanınıyordu.

⁸¹⁹ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s.397.

Yaptırdığı camiden başka daha önce Zeyneddin Ali Küçük ile birlikte bulunduğu Erbil’de de sûfiler için hangâh ve bir medrese yaptırdığı söylenmektedir⁸²⁰. Mücahidüddin Kaymaz, bu yapılar için pek çok vakıflarda bulunmuştu. Onun Musul’da yaptırdığı önemli eserlerin başında sözü edilen cami gelmektedir. Mücahidî Camii, surların dışında, şehrin güneyinde, Dicle nehrinin batı kıyısında inşa edilmişti. Bu camiye **Camiu’l-Ahmer** (Kızıl Cami) de denilmektedir. Bu özelliğini inşaatı sırasında kullanılan kırmızı taşlardan aldığı anlaşılmaktadır. Mücahidî Camii, 572-576/1176-1180 yılları arasında inşa edilmişti. İnşaatı tamamlandıktan dört yıl sonra camiye gezen İbn Cübeyr, bu camiden hayranlıkla söz eder. Özellikle süsleme ve nakışlarını över ve kendisinden yaklaşık bir buçuk asır sonra aynı camiye ziyaret edecek olan İbni Batûta’nın da yapacağı gibi Dicle’ye bakan demir parmaklıklı pencerelerinden ilgiyle bahseder⁸²¹. Danimarkalı gezgin Niebuhr, 1766’da cami kitâbesinde inşa tarihi olarak H. 576/1180-1181 yılını gördüğünü, ancak bânisinin kim olduğunu okuyamadığını, kitâbenin bozulmuş olduğunu söylemektedir⁸²². Özellikle Moğol istilası sırasında önemli ölçüde tahrip

⁸²⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-Ayân*, IV, s.82.

⁸²¹ İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 210; *Rihletü İbni Batuta, el-Müsemmât : Tuhfetü’n-Nuzzâr Fi Ğarâibi’l-Emsâr ve Acâibü’l-Esfâr*, Beyrut/Haleb (t.y), s.180.

⁸²² Danimarkalı seyyah Niebuhr’un seyahatnâmesi Arapça’ya çevrilmiş ve **Sumer** (Sayı: IX/2, 1953), s.250-280) mecmuasında neşredilmiştir. Onun 1766 yılında Musul’u ziyareti ve Mücahidî Camii hakkındaki görüşü için bkz., Muhammed Emin, “Rihletü Nîbûr Fi’l-İrâk Fi’l-Karnî’s-Sâmin Aşar”, **Sumer**, IX/2, (1953), s.277. Niebuhr, cami içinde gördüğü diğer yazıların ise Kûfî sitille, Kuran-ı Kerîm’den ayetler olduğunu ayrıca bitki motifleriyle yapılmış süslemelerin bulunduğunu kaydeder.

olan cami, Osmanlı döneminde⁸²³, 1726 yılında Musul valisi Ali Paşa tarafından tamir ettirilmişti. Daha sonraları da camiye olan ilgi devam etti ve son olarak 1901'de Sultan II.Abdülhamid adına vali Nuri Paşa caminin avlu duvarı ile giriş kapısını yeniden yaptırdı. Bununla birlikte caminin mihrabındaki orijinal süslemeler günümüze kadar gelebilmiştir⁸²⁴.

Mücahidüddin Kaymaz'ın, camiye bitişik olmak üzere ayrıca, ribat, medrese, yetimler okulu (mekteb li'l-eytâm) ve bir de hastane (mâristan/bimâristan) yaptırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yine onun tarafından yaptırılan ve **Mücahidî Köprüsü** (el-Cisr el-Mücahidî) olarak bilinen köprü de Musul'un aşağı banliyösünü, karşı taraftaki el-Eyser mıntikasına bağlamakta idi. Bütün bu yapıların bir külliye şeklinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Surlar içinde inşa ettirdiği el-

⁸²³ Mücahidî Camii'nin Osmanlı döneminde 1523 ve 1540 tarihlerindeki tahrir kayıtlarına göre 200'er akçalık vakıf geliri imam ve müezzin cihetlerine sarf olunmuştur. Bkz. Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, (Fırat Üni. Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1998, s.116.

⁸²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (türkç.terc.), XI, s.368; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.194; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.520; S.Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl"; Mücahidî Camiine, aynı zamanda Hızır İlyas Camii ve Camiu Rabz da denilmekte olduğu kaydedilir. Hızır İlyas Camii denmesine, 1726 yılında camiye tamir ettiren Musul valisi Ali Paşa sebep olmuştur. Ali Paşa, bu tarihte camiye onartarak bir kitâbe koydurmuş ve camiye Hızır İlyas'a ithaf etmiştir. Aynı şekilde, şehrin dışında, o zaman banliyö olarak kalan bölgede bulunduğu için de Camiu Rabz denmiştir. Nitekim İbni Cübeyr, bu camiye Cami er-Rabz olarak zikreder bkz. İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 211. Ayrıca kitâbe metni ve caminin teknik aksamı ve süsleme özellikleri için de, bkz. Saîd ed-Divecî, "el-Câmi el-Mücâhidî", *Sumer*, XI/2, (1955), s.177-186; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 85, dipnot:3; H.Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi*, s.41 vd.. *Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe*, Tome: IX, Kahire 1937, s.112

Kaysâriyye el-Mücahidiyye ise şehrin ticaretinin kalbinin attığı Musul çarşısında (sûk el-Mavsıl) idi⁸²⁵.

Nûreddin Camii

Câmi en-Nûrî yada **Musul Ulu Camii** olarak bilinen cami, Nureddin Mahmud tarafından 1171-1172 yılları arasında yaptırılmıştır. Sur içinde, şehrin ortasındadır.

Nureddin Mahmud, 566/1171 yılı başında Musul'a girdiği zaman, buradaki idari işleri düzenledikten başka, şehrin ortasında bulunan harabeyi tamir ettirerek kendi adıyla bilinen Cami en-Nurî'yi vücuda getirmiştir. Görünüşe göre Nureddin Mahmud, caminin inşasını tavsiyesi ile gerçekleştirdiği için sorumluluğunu Musul'da yaşayan dindar, hayırsever kendi halinde salih bir zat olan Şeyh Muinüddin Ömer el-Mellâ* 'ya vermiştir. Caminin yapılacağı araziye bitişik bulunan ev, işyeri gibi yapılar satın alınarak kamulaştırılmıştır. Kimsenin zarara uğratılmamasına dikkat edilmiştir. Nureddin, inşaat masraflarının karşılanması için Ömer el-Mellâ'ya 60000 dinar vermiştir. Ayrıca Musul'un köylerinden biri bu işe vakfedilmiştir. Cami için gerekli olan imam, müezzin, hatib ve müderris gibi görevliler tayin edilmiştir. Bu arada Musul'a gelmiş bulunan meşhur alimlerden İmâdeddin Ebu Bekir en-Tevkânî eş-Şafîî de bu camide fıkıh müderrisi olarak görevlendirilmiş ve kendisine bu hususta

⁸²⁵ İbn Cübeyr, 1184 yılında Musul'u ziyareti sırasında, nehir kıyısında bulunan bu külliyei gördüğünü söyler. Bkz. *Rihle*, s. 210; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.194; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, IV, s.82; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, (türkç.terc.), XII, s.520; *Rihletü İbni Batûta*, s.180; S.Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl"; ayn. mlf., "el-Câmî el-Mücâhidî"; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 85.

* Ömer el-Mellâ hak. bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I,s.310-311; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s. 480; Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmi*, s.98; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, (türkç.terc.), XII, 472.

bir *menşur* verilmiştir. Ebu Bekir el-Tevkânî, İmam Gazali'nin talebelerinden olan İmam Muhammed b. Yahya'nın öğrencisi idi⁸²⁶

Cami en-Nûri, iki yıl sonra 568/1172'de hizmete girmiştir. Nureddin Mahmud'un bu açılış için Musul'a geldiği ve camide namaz kıldığı rivayet edilmektedir⁸²⁷.

Yerine inşa edildiği ve kaynaklarda "harabe" olarak zikredilen kalıntıların, Musul'da Emevîler zamanında inşa edilmiş ancak tahribatı yüzünden Atabeg I.Seyfeddin Gazi tarafından onartılan cami kalıntısı olduğu anlaşılmaktadır. Nureddin Mahmud'un harabeye dönen bu yapıyı tamir ettirerek daha geniş bir cami haline getirdiği anlaşılmaktadır. Bunu, Emevî camiinden Cami en-Nurî'ye nakledilmiş olan ve I.Seyfeddin Gazi dönemini tarihleyen mihrabtaki kitâbeden anlıyoruz:

"بسم الله الرحمن الرحيم انما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر

واقام للصلوة و آتى الزكاة ولم يخش الا الله فعسى اولئك ان يكونوا من المهتدين.

عملت هذه القبة في جمادى الاولى سنة ثلاث و اربعين و خمسمائة صنعه (سيف ؟) ... البغدادى "

⁸²⁶ Bundarî, *Senâ el-Barkuş'-Şâmî*, s. 98; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s. 282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XI, 193; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.154; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s.480; Barhebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 411; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, s. V, 303; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, (türkç.terc.), XII, s.472; İbnü'l-İmâd'a göre Nureddin Mahmud, cami yapımı için 300 000 dinar tahsis etmiştir. Bkz. *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 216, 226, 229.

⁸²⁷ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/I, s.293 ; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s.229.

Türkçesi: “Bismillahirrahmanirrahim. Allah’ın mescidlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı kılan, zekâtı veren ve Allah’tan başka kimseden korkmayanlar onarılır. İşte onlar, doğru yolu bulanlardan olabilirler* . Bu mihrab, 543(1148) yılı Cemadiyü’l-ûlâ (ayın)da imar edildi. Onu (Seyf ?) el-Bağdadî yaptı”⁸²⁸.

Yine cami içinde büyük kısmı silinmiş bir kitâbe metni daha vardır. Burada Nureddin’in adı okunabilmektedir:

... الجامع النورى ...⁸²⁹

Görünüşe göre I.Seyfeddin Gazi’nin başlayıp ta tamamlayamadığı caminin inşasını Nureddin Mahmud kemale erdirmiştir⁸³⁰. Bununla birlikte, 1184’teki ziyareti sırasında İbn Cübeyr, Musul’da şehir içinde eski ve yeni olmak üzere iki cami gördüğünü, eskisinin Emevî Camii olduğunu kaydediyor⁸³¹. Aynı sözleri yaklaşık 150 yıl sonra İbn Batuta da tekrarlar⁸³².

* Kur’ân-ı Kerim, Tevbe sûresi, Âyet:18.

⁸²⁸ *Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe*, Tome:VIII, s.248; S. ed-Divecî, “Cami en-Nûrî”; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 175-176; H.Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi*, s. 72-74.

⁸²⁹ *Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe*, Tome:VIII, s.249; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, s.100.

⁸³⁰ S. ed-Divecî, “el-Câmi en-Nûrî”; M.Cezzar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarcılık*, s.404; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 176; O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, s.101.

⁸³¹ İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 211.

⁸³² İbn Batuta, *Rihle*, s.180.

Musul Ulu Camii, Osmanlı döneminde zengin vakıfları olan bir cami idi. Belirtildiğine göre, 1523'te 15624 akçe; 1540'ta 25375 akça; 1557'de 32511 akça ve 1575'te ise 38220 akçalık evkaf gelirine sahipti⁸³³.

Günümüzde **Musul Ulu Camii** yada **Cami el-Kebir** olarak ta bilinen camiden yalnızca minare kalmıştır (bkz. Ekler)⁸³⁴. Bununla birlikte Bedreddin Lü'lü tarafından eklenen ve halen Bağdad müzesinde teşhir edilen mihrab ve kubbe, ikinci bir mihrab ile Akkoyunlu Uzun Hasan'ın (1466-1478) eseri olan duvarlar ayakta kalabilmiştir. 1640 ile 1844 yılında da tamir gören cami, Musul'da Türk mimarisinin bütün devrini içine almaktadır⁸³⁵. Gezgin Niebuhr, 1766'da, minare ile cami duvarından bir parçanın kaldığını, halkın bu yüksek minarenin nasıl olup ta ayakta kaldığına hayret ettiğini not düşer⁸³⁶.

Son olarak 1940'ta harab olan yapı Irak Evkaf Müdürlüğü'nce yıktırılarak yerine eski caminin mermer sütunlarının ve mihrabının da nakledildiği yeni bir cami yapılmış (bkz. Ekler) ve bir de kitâbe eklenmiştir. Bu kitâbede caminin esasen,

⁸³³ A.Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s.113.

⁸³⁴ S.ed-Divecî, "el-Câmi en-Nûrî"; Musul Ulu Camii minaresinin teknik ve sanatsal özellikleri için bkz. A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.122; H.Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi*, s. 76-77.

⁸³⁵ Ayrıca caminin mimarî teknikleri ve süsleme özellikleri için de bkz. S. ed-Divecî, "el-Câmi en-Nûrî"; M.Cezzar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s.404 O.Aslanapa, *Türk Sanatı*, s.101-102; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.176; H.Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi*, s.72-77.

⁸³⁶ Muhammed Emin, "Rihletu Nibûr", s.270.

H.568 (1172) yılında, Nureddin Mahmud tarafından Ömer el-Mellâ'ya yaptırıldığı, H.1365 (1945) yılında da yenilendiği kaydı yer almaktadır⁸³⁷.

Sincar Kutbeddin Medresesi Minaresi

Sincar'da Atabegler zamanında yaptırıldığı bilinen medrese camiinin ise sadece minaresinden bir parça kalmıştır. A. Uluçam'ın kaydına göre bu, Kutbeddin Muhammed tarafından yaptırılan medreseden geriye kalanlardır. Bu minare (bkz. Ekler) üzerinde bulunan kitâbede Sincar hakimi Kutbeddin Muhammed'in ismi, silik de olsa okunabilmiştir:

"بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما تطَّوعَ بعمارتِه العبد الفقير الى... [كتب الدنيا وا] لدين

[محمد] بن زكي بن أفسنقر في شهر محرم سنة ثمان و تسعين [أو خمسمائة]

Tercümesi: "Bismillahirrahmanirrahim. Bu imaret, fakir kul, Din ve Dünyanın Kutbu, Aksungur'un oğlu Zengi'nin oğlu Muhammed tarafından 598 (1202) yılı Muharrem ayında yaptırıldı"⁸³⁸.

Kutbeddin Muhammed Sincar'da bu medreseden başka bir de içkale yaptırmıştır. Ancak bu içkale, Moğol istilasıyla birlikte yıkılacaktır.⁸³⁹

Yine Sincar'da Kutbeddin Muhammed'in babası II.İmâdeddin Zengi (1180-1206)'nin de Sincar'da şehir dışında bir medrese yaptırdığı ve ölünce buraya gömüldüğü kaydedilmiştir. Aynı İmâdeddin Zengi, yine Sincar'da olmak üzere bir hastane ile Nusaybin'de de Hanefiler için bir medrese yaptırmış ve pek çok

⁸³⁷ Kitâbe metni için de bkz. S.ed-Divecî, "el-Câmi en-Nûrî", s.290; H.Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi*, s. 75-76. Bugünkü Ulu Caminin teknik özellikleri için de bkz. A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimarî Eserleri*, s.177.

⁸³⁸ A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimarî Eserleri*, s. 125.

vakıflarda bulunmuştur⁸⁴⁰. İzzeddin b. Şeddâd, Moğol istilası öncesinde Sincar'da 6 medrese olduğunu söylüyor. Bunlardan ikisi şehir içinde dördü şehir dışında idi. Şehir içinde bulunan iki medreseden biri ve Hanefî fikhî tedris edileni Nureddin Mahmud tarafından yaptırılmıştı. Diğerinde Şâfiî fikhî tedris ediliyordu ve Reîs Sadrüddin'e aitti. Şehir dışındakilerden biri II. İmadeddin Zengi'ye aitti ki yukarıda bahsi geçti. Diğer, Divan Reîsi olan ve İbnü'l-Kâfi diye anılan Şemseddin'e aitti. Bir diğeri, rivayete göre "Zengi'nin azadlısı Mücahidüddin Kaymaz"a (?) aitti. Sonuncusu ise İbni Şeddâd'ın kaydına göre Kutbeddin Mahmud (?)'un annesine aitti (?). el-Âdil'in oğlu el-Melik el-Fâiz, burada gömülü idi. Vakfı yoktu. Ayrıca yine Sincar'da biri Nureddin Mahmud tarafından diğeri Musul veziri Cemaleddin Muhammed el-İsfahanî tarafından yaptırılan iki de hangâh vardı⁸⁴¹.

Medreseler ve Alimler

İlmi teşvik ve ilimadamını himaye eden Musul Atabegleri, Musul'un bir ilim ve kültür merkezi olması için azami gayret sarfetmişlerdir. Bunun için bir çok medrese inşa eden Atabegler, bilimsel çalışmalarda ön plana çıkmış olan dönemin diğer şehirlerinden pek çok ilimadamını Musul'a davet etmişler ve burada inşa ettirdikleri medreselerde ders verdirmişlerdir. Musulda, böylece, XII. asra gelinceye dek nadir olarak karşılaşılan bilimsel çalışmalar, Atabegler döneminde yoğunluk

⁸³⁹ Claude Cahen, "XIII. Asır Ortalarında Cezire, İzzeddin B. Şeddada Göre", Çev: Neşet Çağatay, Ank. Üni. İFD, II/IV, (1953), s.93-106.

⁸⁴⁰ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme), s.184.

⁸⁴¹ C. Cahen, "XIII. Asır Ortalarında Cezire". Sincar'da Atabeglik dönemi eserleri hakkında ayrıca bkz. Musa Mustafa İbrahim, *Sincar, Dirâsetun Fî Tarihîhâ es-Siyâsî ve'l-Hadârî min 521 ilâ 660 H. 1127-1261 M.*, (Salahaddin Üniversitesi Basılmamış Master Tezi), Musul (?) 1989.

kazanmış ve bunun için gerekli olan kurumların inşası bakımından Musul, belki de tarihinin en verimli dönemlerinden birini yaşamıştır.

Nitekim, 580/1184 yılında Musul'a uğrayan seyyah İbn Cübeyr, Dicle kıyısında çok güzel inşa edilmiş ve sarayı andıran 6 tane medrese gördüğünü söylüyor⁸⁴². Bu sayı, XII. yüzyıl Musul'u için oldukça önemli bir rakamdır. Musul'daki medrese sayısı giderek daha da artmıştır. Said Divecî'nin Sıbt'tan naklettiği bilgiye göre 660/1261 yılında Musul'da 28 medrese, 18 Dârulhadis, 27 ribat ve daha başka okullar bulunuyordu⁸⁴³.

Atabeglerin, yönetim anlayışından bina inşasına kadar her alanda Selçuklu geleneğini takip ettikleri anlaşıyor. Atabegler döneminde Musul'un bir ilim merkezi haline gelmesinde de Selçuklular'ın özellikle Nizamülmülk'ün kurdurduğu medrese ekolünün tesirini görmek mümkündür. Nitekim, Musul'un Atabegler zamanında en önemli kadı ailesi olan Şehrizorî ailesinin bir çok siması, Musul'da Nizamülmülk tarafından kurulan Nizamiyye Medresesi'nde yetişmişti. Nizamülmülk, Musul'daki bu medreseyi Musul kadısı el-Hasan b. Ebî Hâlid el-Hâlidî adına inşa ettirmişti⁸⁴⁴.

İşte, bu medreseyle birlikte Musul'da başlayan ilmî ilgi ve gelenek, bu şehrin diğer İslâm şehirleri arasındaki yerini de belirlemiş oldu. Şimdi, kaynaklardan tespit

⁸⁴² İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, Beyrut 1384/1964, s. 211.

⁸⁴³ Saîd ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl fi'l-Ahdi'l-Atabekî", *Sumer*, XIII, (1957), s.101-118.

⁸⁴⁴ Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün, "es-Sedîd" adıyla bilinen Musul kadısı el-Hasan b. Ebî Hâlid el-Hâlidî'ye tahsis ettiği medrese, Câmî en-Nûrî yakınında, "Makamu İbni Ali" yada "Makamu İbnü'l-Hanefiyye" olarak bilinen yerde inşa edilmiş ve Nizamiyye adıyla meşhur olmuştu. Bu medrese ve Bedreddin Lü'lü'nün bu medreseye getirdiği yenilikler hak. bkz. S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl".

edebildiğimiz kadarıyla Atabegler zamanında inşa edilmiş olan medreseler üzerinde duralım:

El-Medrese el-Atabekiyye el-Atîka (Eski Atabeylik Medresesi)

Musul'da, Atabegler zamanında ilk medreseyi I.Seyfeddin Gazi'nin yaptırdığı anlaşılmaktadır. Atabeg I.Seyfeddin Gazi'nin yaptırdığı bu medrese, "**Medresetü'l-Atabekiyye el-Atîka**" adıyla meşhur olmuştur. I.Seyfeddin Gazi, bu medreseyi Hanefiler ve Şâfiîler'e tahsis etmiş, masraflarının karşılanması amacıyla da vakıflar kurdurmuş ve her iki mezhepten de adı geçen medreseye müderrisler ve fakihler tayin etmiştir. Bu medresenin bitişiğinde bir de sufiler için *ribat* yaptırılmıştır. I.Seyfeddin Gazi, öldüğü zaman, bu medrese içinde yaptırdığı türbeye defnedilmiştir⁸⁴⁵.

Bu "Eski Atabey Medresesi"nde ders veren alimler arasında Musul'un önde gelen alimlerinden, "eş-Şemsü'd-Denbilî" adıyla bilinen Ahmed b. Nasr b. el-Hasan Ebu'l-Abbas el-Enbârî (ö.598/1201) de bulunuyordu. Ahmed b. Nasr'ın, bu medreseden başka, o sıralarda varlığını sürdürdüğü anlaşılan Musul'daki Nizamiyye Medresesi'nde ve aşağıda gelecek olan Kadı Kemaleddin Medresesi (el-Medrese el-Kemâliyye el-Kadviyye)'nde de dersler verdiği bilinmektedir. Yine, "İbn eş-Şircî" adıyla maruf, Ebu'l-Berekât Abdullah b. el-Hüseyin (ö.574/1178) de bu medresede ders veren alimlerdenidir. İbnü's-Şircî, Bahaeddin b. Şeddâd'ın hocası idi⁸⁴⁶.

el-Medrese el-İzziyye (İzzeddin Medresesi)

Atabeg I.İzzeddin Mesud da Musul'da bir medrese yaptırmış ve bu, "**el-Medrese el-İzziyye**" adıyla bilinmiştir. İbni Hallikan'ın kaydına göre İzziye

⁸⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, IV, s.4; S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsil"; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III, s.931; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 219.

Medresesi, Musul'un ortasında, Dârulmemleke'nin karşısında yer almaktaydı. Müellife göre, İzziye, en güzel medreselerden biriydi. İzzeddin Mesud öldüğü zaman bu medrese içinde yaptırdığı türbesine gömülmüştür⁸⁴⁷.

İzzeddin Mesud, bu medreseyi Hanefî ve Şafiî fakihlere tahsis etmiş ve bunun için vakıflar kurdurmuştu. Atabeg, başka herhangi bir medresede bulunmayan bir uygulamayla, bu medresedeki fakihler için, vakıf şartlarında, her hafta, mübarek gün ve gecelerde sadakalar, armağanlar bağışlanmasını, bayram günlerinde, mevsimlerde, özel günlerde meyveler, tatlılar gönderilmesini kararlaştırmıştı⁸⁴⁸.

Ancak sonraları İmam Abdurrahman Türbesi olarak bilinecek olan bu türbenin kapısında, bir kitâbe bulunmaktadır ki bu kitâbedeki kayıttan türbenin ve medresenin İzzeddin Mesud tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kitâbe metni şöyledir:

”العز و التوفيق والدولة الدائمة الاتصال لمولانا العادل العالم المؤيد المنصور عز الدنيا

والدين ركن الاسلام والمسلمين نصيره المجاهد حافظ بلاد المسلمين شمس

المعالى قاهر الخوارج والمتمردين قاتل الكفرة والمشركين ملك امراء امير و اتابك مسعود

بن مودود بن زكي بن اقسنقر نصر...

⁸⁴⁶ S. ed-Deveci, "Medârisü'l-Mavsıl".

⁸⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s.92; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V, s.203-207; S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl"; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimarî Eserleri*, s. 219. Bu medresenin mimarî özellikleri hak. bkz. Hasan Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi*, s.46-49.

⁸⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.189; S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl".

Tercümesi: "İzzet, şeref, başarı devletin daim olması; efendimiz, adaletli melik, Allah'ın yardımıyla galip gelenlerin üstünü, din ve dünyanın ulusu, Müslümanların ve İslâm'ın direği, mücahitlerin yardımcısı, Müslüman beldelerin koruyucusu, uluların güneşi, dikkafalılık edenleri ve zorbaları kahreden müşrik ve kafirleri öldüren şarkın emirlerinin meliki Aksungur oğlu Zengi oğlu Mevdud oğlu Mesud'a (nasib) olsun"⁸⁴⁹

el-Medrese en-Nuriyye

Nureddin Arslanşah da Musul'da medrese yaptıran Atabeglerdendir. Onun yaptırdığı medrese "el-Medrese en-Nuriyye" adıyla bilinmiştir. Nuriye Medresesi, Musul'un ortasında, babası İzzeddin Mesud'un yaptırdığı İzziye Medresesi'nin yakınında, yine Dârulmemleke'nin karşısında yer almaktaydı. Kaynaklar, bunun çok güzel ve büyük bir medrese olduğunu kaydederler. Nureddin Arslanşah, bu medreseyi Şafîiler'e tahsis etmiş ve 60 Şafîî fâkihi görevlendirmişti. Ayrıca Atabeg, bu medrese ve görevlileri için de pekçok vakıflarda bulunmuştur. I.Nureddin Arslanşah, öldüğünde bu medrese içinde yaptırmış olduğu türbeye defnedildi⁸⁵⁰.

Bu yapının kitâbesinden geriye kalan okunabilen kısımlar şöyledir:

"... بن حافظ تغور بلاد المسلمين... بعدل والانصاف ملك..."

"... în hâfiz suğûr bilâd el-Müslimîn... / ... bi-adl ve'l-insaf..."

⁸⁴⁹ ÉT. Combe, J. Sauvaget Et G. Wiet, *Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe*, Tome: X, Kahire 1937, s.192; Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara 1989, s.132; Hasan Salih, *Irak'ta Türk Mimarisî*, s.46.

⁸⁵⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s.251; ayn. mlf., *Atabekiyye*, s.198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, s.194; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s. 24; H.Salih, *Irak'ta Türk Mimarisî*, s. 50; S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl"; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 219-220.

Türkçesi: "...Müslüman ülkelerinin sınırlarının koruyucusu .. / ...adaletle ve ölçülü..."⁸⁵¹

Nuriye Medresesi'nde ders veren alimler arasında Ebû Hâmid İmâdeddin Muhammed b. Yunus b. Men'a (535-608/1140-1211) bulunmaktadır. Ebû Hâmid İmâdeddin Muhammed, Nuriye Medresesinden başka İzziye, Zeyniye, Nefisiyye ve Alâiyye medreselerinde de dersler vermiştir⁸⁵².

Nureddin Arslanşah, bu medreseden başka ayrıca sûfiler ve fukara için "Sadaka Evleri" yaptırmıştır.

Said Divecî'nin kaydına göre Karasaray yakınlarında olduğu anlaşılan bu medreseden günümüze küçük bir parçadan başka pek bir şey kalmamıştır. Bedreddin Lü'lü' nün kültür politikasına kurban gittiği anlaşılan bu medresenin bulunduğu mevkide bugün "İmam Muhsin meşhedi" olarak bilinen bir cami ile Musul'daki Alevîler'in ileri gelenlerinin medfun bulunduğu kabirler yer almaktadır⁸⁵³.

Yine, bu binanın ayakta kalan mescid kısmında bulunan bir metinde de şunlar yazılıdır:

"تطوع بعمارة هذا المسجد المبارك الفقير الى رحمة الله تعالى حميد بن فارس الحلبي"

"Tetavva'a hâzâ el-mescid el-mübârek ilâ el-fakîr Rahmetullâhi Teâlâ Hamîd bin Fâris el-Halebî"

⁸⁵¹ S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl"; H.Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi*, s.51.

⁸⁵² S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl"; M. Esad Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, Çev.: Sadık Cihan, Samsun 2000, s. 112.

⁸⁵³ S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl"; H.Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi*, s.50-51.

Türkçesi: “Bu mübarek mescidin yapımını, Allah’ın rahmeti üzerine olan Halebli Fâris oğlu Hamîd üstlenmiştir”⁸⁵⁴. Hasan Salih tarafından, adı başka bir yerde geçmeyen bu zatın Nureddin Arslanşah’ın mimarı olabileceği ileri sürülmektedir⁸⁵⁵.

el-Medrese el-Kâhiriyye (Kâhiriye Medresesi)

II.İzzeddin Mesud tarafından yaptırılan medrese ise “**el-Medrese el-Kâhiriyye**” adıyla bilinmiştir. II.İzzeddin Mesud, bu medrese içine bir de türbe yaptırmış ve 1218 yılında öldüğü zaman bu türbeye defnedilmiştir⁸⁵⁶. Said Divecî, Kâhiriyye Medresesi’nin 615-617/1218-1220 yılları arasında yaptırılmış olması gerektiğini ifade eder. Kahiriyye Medresesi, Nuriyye Medresesi ile Bâbu’l-İmâdî arasında bulunuyordu. Ancak bu medreseden günümüze bir iz kalmadığı anlaşılmaktadır⁸⁵⁷.

Bu medrese inşa edilince ilk ders veren alim, el-Allâme Ebu’l-Feth Kemâleddin b. Yunus b. Men’a olmuştur. Daha sonra bunun oğlu olan Ebi’l-Fazl Ahmed (575-622/1179-1225), Kâhiriyye Medresesi’nde ders verme işini

⁸⁵⁴ S. ed-Divecî, “Medârisü'l-Mavsıl”; H.Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi*, s. 52.

⁸⁵⁵ H.Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi*, s. 52.

⁸⁵⁶ Said ed-Divecî’nin İbnü'l-Esîr ve İbni Kesîr’den naklettiği bu rivayet hakkındaki bilgilerin doğruluğu şüphe götürmemesine rağmen, ilgili kaynakların elimizdeki nüshalarında ve tercümelerinde bu medrese ve türbe hakkında bir kayda rastlamadık. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (H. 515 yılı olayları) XII, s.333 ; türkç.terc., (615/1218-1219 yılı olayları), XII, s.290; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s.81; türkç.terc., XIII, s.187; S.Ed-Divecî, “Medârisü'l-Mavsıl”.

⁸⁵⁷ S. ed-Divecî, “Medârisü'l-Mavsıl” ; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.220 .

üstlenmiştir. Ebi'l-Fazl Ahmed, daha önce de Erbil'de, Muzafferüddin Gökbörü'nün yaptırdığı medresede dersler vermişti⁸⁵⁸.

Musul'da, bu medreselerden başka Atabeglerin hizmetinde bulunmuş emîr ve âlimler tarafından yada onlar adına inşa edilmiş olan medreseler de vardı. Bu medreseler de şunlardı:

El-Medrese el-Kemâliyye

Zeyneddin Ali Küçük tarafından yaptırılmış olup, esasen Mescid-i Zeyneddin adıyla bilinmekte idi. Burada ilk olarak ders veren alim, Yunus b. Men'a idi. Bundan sonra oğlu Kemâleddin bu mescidte dersler vermeğe başladı. Burada şafii fikhına ilişkin dersler veriliyordu. Onun, burada uzun süre dersler vermesi dolayısıyla bu mescid, "Kemaliyye Medresesi" olarak isimlendirilmiştir. Kemaleddin b. Yunus b. Men'a 639/1241-1242'de ölünce, bu medresenin bitişiğindeki türbeye defnedilmiştir. Nehre nazır olduğu anlaşılan bu binanın sürekli onarılması yüzünden orjinalinden günümüze intikal eden bir iz kalmamıştır. Bugün aynı yerde bulunan yapı, "Şeyhu's-Şatt Camii" olarak bilinmektedir⁸⁵⁹. 1804 yılında Ahmet Paşa tarafından tamir ettirilen medreseye bu paşa tarafından bir minber koydurtulmuştur⁸⁶⁰.

⁸⁵⁸ S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl" ; G. Öğün, *Begteginliler*, s. 133; M. E. Talas, *Nizamiyye Medresesi*, s. 112.

⁸⁵⁹ Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III, s. 931-932; S.ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl"; G. Öğün, *Begteginliler*, s. 131; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 118.

⁸⁶⁰ S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl"; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 118.

El-Medrese ez-Zeyniyye

Bu medrese de Zeyneddin Ali Küçük tarafından yaptırılmış olan eserlerdendir. Bu medresenin yukarıda bahsi geçen Kemaliyye medresesi ile bir alakası yoktur, ondan ayrı ve medrese olarak inşa edilmiş bir yapıdır. Zeyneddin Ali Küçük, bu medreseyi yaptırınca Şafiiler'e tahsis etmiş ve pek çok vakıflarda bulunmuştur. Burada ders veren alimler arasında Yunus b. Men'a ile oğlu İmâdeddin bulunmaktadır. Zeyniyye Medresesi'nin muîdi ise bir Şafiî fâkihi olan Ebû Ali el-Hasan b. Osman b. Ali el-Cezerî (ö.606/1209) idi⁸⁶¹.

Câmi en-Nûrî Medresesi

Nureddin Mahmud tarafından yaptırılan caminin yanında inşa edilmiş bir medreseydi. Nureddin Mahmud 1171 yılında Musul'a girdiği zaman, inşasını emrettiği büyük caminin, 2 yıl sonra açılışını gerçekleştirdiği zaman dini ve ilmi faydalarını düşünerek caminin yanısıra bir de medrese yaptıрмаğa karar vermişti. Nureddin Mahmud, o sırada Musul'da bulunan, İmam Gazali'nin talebelerinden İmam Muhammed b. Yahya'nın sohbet halkasının müdavimlerinden olan fakih İmâdeddin Ebû Bekr et-Tevkânî eş-Şâfiî'ye medresede müderrislik yapması için ricada bulundu. İmâdeddin'in kabul etmesi üzerine bir menşur yazılarak adı geçen medresede müderris olarak tayin edildi. Bu medreseden günümüze birkaç sütun ile mihrap kısmının kaldığı anlaşıyor. Ayrıca Cami en-Nûrî'nin haznesinde bulunan kitapların da bu medreseye ait olduğu ileri sürülüyor. Bu kitapları bu medreseye es-Seyyid Muhammed b. el-Mellâ Circis el-Kâdirî en-Nûrî vakfetmiştir. Daha sonraları

⁸⁶¹ Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III, s. 932; S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl"; G. Ögün, *Begteginliler*, s.131; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 219.

burası bir tekke olarak kullanılmıştır. XIX. Yüzyıl'da, Ahmet Paşa el-Celilî'nin kızı Aişe Hatun da buraya bir çok kitap vakfetmiştir⁸⁶².

El-Medrese el-Kemâliyye el-Kadviyye

Bu medrese ise Kemaleddin adıyla bilinen meşhur kadı Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ebî Muhammed Abdullah b. Ebî el-Kâsım eş-Şehrîzorî tarafından kurulmuş bir medresedir. Medreseden günümüze pek bir iz kalmamıştır. Kadı Kemaleddin, bu medreseyi şafiî fikhî öğretilmesi için tahsis etmiş ve burada ders görecek ve gösterecek olanların masrafları için çok sayıda vakıflarda bulunmuştur. Başta kendisi olmak üzere Musul'un birçok ileri gelen alimi bu medresede dersler vermiştir. Bunlar arasında bulunan oğlu kadı el-kudât Muhammed 1166-1172 yılları arasında bu medresedeki derslerin tevliyetini üstlenmiştir. Muhammed b. Kemâleddin, Bağdad'da fikhî dersi görmüş, Haleb kadılığında bulunmuş, ardından Musul kadı el-Kudatlığı'na getirilmişti. Zamanının meşhur alimlerinden olan Muhammed babasının kurduğu medresenin yanısıra Musul'daki Nizamiyye medresesinde de dersler vermiştir. "Şemsü'd-Denbilî" adıyla şöhret kazanan Musul'un âlimlerinden Ahmed b. Nasr b. el-Hüseyn Ebu'l-Abbâs el-Enbârî (ö.598/1201) de Kadı Kemaleddin'in medresesinde ders veren alimlerdenidir. Şafiî mezhebine mensub olan Şemsü'd-Denbilî, bu medreseden başka Nizamiyye medresesi ile Atabekiyye el-Atîka Medresesinde de dersler vermişti. Ayrıca, meşhur kadı Bahaeddin ibn Şeddâd ta (tam adı: Ebû el-Mahâsin Yusuf b. Râfi' b. Temîm b. Utbe el-Esedî, [ö.599/1202-1203]) Kadı Kemaleddin Medresesi'nde ders veren alimlerden biridir. Kadı İbni Şeddâd ta mensup olduğu Şafiî fikhî üzerine bir çok

⁸⁶² Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.480; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III, s. 932; S.ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl".

telif eserler meydana getirmiştir. Ayrıca bilindiği üzere Salahaddin Eyyubi'nin hayatını anlatan bir biyografi eseri ile bir Haleb tarihi kaleme almıştır. İbni Şeddâd, Kadı Kemaleddin Medresesi'nde ders vermeye başlamadan evvel Bağdad'taki Nizamiyye Medresesi'nde muîd olarak bulunmuştu. 1174 yılında adı geçen medresede ders vermeğe başladı⁸⁶³.

El-Medrese el-Mücahidiyye

Mücahidüddin Kaymaz tarafından yaptırılmış bir medrese idi. Bu medrese, Mücahidüddin Kaymaz'ın yaptırdığı, surlar dışında, şehrin güney tarafında Dicle nehri kıyısında bulunan camiye bitişik olarak inşa ettirilmişti. Mücahidüddin Kaymaz'ın bu cami ile birlikte, bir hastane, sûfîler için ribat ve bir de medrese yaptırmıştı. Medresenin, cami inşaatının tamamlandığı 1180 yılından sonra yapıldığı ileri sürülmektedir. Ancak medreseden günümüze herhangi bir iz kalmamıştır⁸⁶⁴.

El-Medrese el-Bedriyye

Bedreddin Lü'lü' tarafından 1218 yılından önce Musul'da inşa ettirilmiş bir medrese idi. Musul içkalesindeki bir mescid enkazı üzerine inşa edilmiş olduğu anlaşılan bu medresede, Ebu el-Muzaffer Muhammed b. Ulvân b. Muhâcir b. Ali b. Muhacir el-Mavsîlî (542-615/1147-1218), Kemaleddin b. Yunus s. Men'a, Esîrüddin el-Mufaddal el-Ebherî dersler vermiştir. Bedreddin Lü'lü', 1239'da, bu medresenin bulunduğu mevkie İmam Yahya b. el-Kasım meşhedi olarak ilan etmiştir. Bedreddin Lü'lü'nün kabri de burada bulunmaktadır⁸⁶⁵.

⁸⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, IV, s.241; Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, III, s.932 ; S.ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsîl".

⁸⁶⁴ S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsîl".

⁸⁶⁵ S. ed-Divecî, İbn Hallikân'dan naklen, Bedreddin Lü'lü' nün, yerine medrese inşa ettiği mescitte, Hamdanoğulları'ndan Haleb'in ilk hükümdarı olan ve

El-Medrese el-Muhâciriyye

Musul'daki ilmî eserlerden biri olup Atabegler döneminde vücuda getirilmiştir. Eserin, Musul'un tanınmış tüccar ailesine mensup Ulvan b. Muhâcir b. Ali b. Muhâcir (542-615/1147-1218) adına yaptırılmıştır. Aynı aileden Ebu'l-Kasım Ali b. Muhacir tarafından yaptırılan **Dâru'l-Hadis el-Muhâciriyye**'nin hemen üstünde inşa edilmiştir. Musul'un ileri gelen Şafî fakihlerinden olan Muhammed, fetva ve tedrisle görevlendirildiği zaman babasının yaptırdığı Muhaciriyye Medresesi ile Musul'un diğer medreselerinde dersler vermiştir. Muhâciriyye Medresesi'nin ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak Muhâciriyye Hadis Evi 552/1157'ye tarihlenmektedir. Medresenin de bu tarihten sonra inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Medreseden günümüze bir iz kalmamıştır. Ancak yakınında bulunduğu Dârul-Hadis'in yerinde bugün Şattu'l-Cûmî mescidi bulunmaktadır⁸⁶⁶.

Medrese Ümmü el-Melik es-Salih

Atabeg İzzeddin Mesud'un 1182 yılında gittiği Haleb'te evlendiği Nureddin Mahmud'un dul kalan karısının yaptırdığı bir medresedir. Adından da anlaşılacağı gibi bu hatun, el-Melik es-Salih İsmail'in annesidir. İzzeddin Mesud, bu hatunla evlendikten sonra onu Musul'a götürmüştü. Nihayet, bu hatunun bu medreseyi inşa ettirdiği anlaşılıyor. Medrese, saray (Karasaray) yakınlarında idi. İbnü'l-Esir, İmâdeddin Zengi'nin nâibi Nâsireddin'in, hizmetine yakın olabilmek amacıyla Dâru'l-memleke yakınında bir ev yaptırmak için izin istediğini, Zengi'nin de kale ile arasında mancınık taşı mesafesi olan bir yerde evin yapımına izin verdiğini, böylece

338/949'da Musul'da ölen el-Hüseyin b. Saîd Hamdan b. Hamdûn et-Tağlibî'nin kabri olduğunu söyler. bkz. "Medârisü'l-Mavsıl"; A. Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 220.

⁸⁶⁶ S. Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl"; M. E. Talas, *Nizamiyye Medresesi*, s. 110.

buradaki ilk binanın meydana getirildiğini kaydeder. Müellif, işte bu binanın, daha sonra el-Melik es-Salih İsmail'in annesi tarafından vakfedilerek oluşturulan ve adıyla anılacak olan medrese olduğu notunu düşer⁸⁶⁷.

El-Medrese en-Nefisiyye

Musul'da kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmeyen medreselerden biridir. 608/1211'de vefat etmiş bulunan İmâdeddin b. Yunus'un bu medresede ders verdiği aşikar olduğuna göre, medresenin bu tarihten önce ve büyük bir ihtimalle Atabegler devrinde inşa edilmiş olması gerekiyor. Nefise Medresesi, Bâbu's-Saray mahallesindedir. Bedreddin Lü'lü' tarafından bu medresenin bulunduğu mevki, Sitti Nefise'ye ithaf edilmiş olduğundan, medrese de bu isimle anılır olmuştur. Bununla birlikte Musul'da Sitti Nefise adına mal edilen bir çok yer vardır⁸⁶⁸.

Alâiyye Medresesi

Kim tarafından kurdurulduğu tam olarak bilinmeyen medreselerden biridir. Ancak, İmadeddin b. Yunus'un, Cami el-Mücahidî'de hatiblikle görevlendirildiği zaman, aynı zamanda Musul'daki Nureddin Medresesi, İzzeddin Medresesi, Zeyneddin Medresesi, Nefise Medresesi gibi bir çok medresenin yanısıra adı geçen Alaiyye Medresesinde de tedrisle iştigal etmişti. İmâdeddin b. Yunus'un vefat tarihi olan 608/1211'den önce bu medresenin ayakta ve faal olduğu anlaşılıyor. İmadeddin'den sonra bu medresedeki tedrisat kardeşi Kemaleddin b. Yunus tarafından devam ettirilmiştir. Son bir iddiaya göre el-Medrese el-Alâiyye, I. İzzeddin Mesud'un oğlu Alâaddin Hurremşah tarafından yaptırılmıştır⁸⁶⁹.

⁸⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.77; S.Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl"; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.220.

⁸⁶⁸ S.Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl".

⁸⁶⁹ S.Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl", 118. sayfada bulunan 81 no'lu dipnot.

Buldacı Medresesi

Ataları Selçuk Devletinin büyük ümerâlarından olan Musul'un ileri gelen tanınmış âlimlerinden Ebu Muhammed Mahmud b. Mevdud b. Mahmud el-Buldacı el-Mavsîlî (543-623/1148-1226) tarafından yaptırılmıştır. Ebu Muhammed Mahmud, ailesinden ilimle iştiğal eden ilk kişi olup, yaptırdığı medresede mensup olduğu Hanefî mezhebinin fikhını öğrettiği talebeler yetiştirmiştir. Kendisi aynı zamanda şair olan Buldacı'nın çocukları da Hanefî fikhına ait değerli pek çok telifatta bulunmuşlardır. Medresenin, aynı soydan gelen mütevelliler tarafından XX.yüzyıl başlarına kadar yaşatıldığı anlaşılmaktadır⁸⁷⁰.

Bedreddin Lü'lü'nün Kültür Politikası ve Atabeglik Eserlerine Tesiri

Bedreddin Lü'lü, Musul'da hakimiyeti ele geçirdikten sonra, kendi otoritesini yerleştirebilmek maksadıyla, Musul'da Atabeglerden kalma ve onların ismini hatırlatan ne varsa ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bedreddin, Atabeglerin eserlerinin özellikle isimlerini değiştirmiştir. Bunu yaparken, bu uygulamanın meşru bir zemine dayanmasını sağlamak ve bu isim değişikliğini halk katında makbul bir hale getirmek için de Ehl-i Beyt'e mensup kimselerin isimlerini ön plana çıkarmıştır. İzzeddin Mesud'un medresesini ve türbesini Hz. Hüseyin'in oğlu İmam Abdurrahman'a mal etmiş, yine I.Seyfeddin Gazi'nin yaptırdığı ribatın bulunduğu mevki "İbn Ali makamı/İsa Dede" adına çevrilerek Seyfeddin Gazi'nin adı silinmiştir. Aynı şekilde Nureddin Arslanşah'ın yaptırdığı Nuriyye Medresesi de "Makam el-İmam Muhsin" olarak adlandırılmıştır. Bedreddin Lü'lü'nün, Musul'da

⁸⁷⁰ S.Diveci, "Medârisü'l-Mavsîl"; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.220.

tatbik ettiği ve “Adeviyye Hareketi” olarak bilinen bu politikanın esaslarını, Musul’da yaşayan Şeyh Hasan Şemseddin b. eş-Şeyh Adî b. eş-Şeyh Sahr el-Emevî el-Adevî belirlemişti⁸⁷¹. Bu politikaya göre, Musul’da yaşamış Ehl-i Beyt’e mensup kişilerin kabirleri tespit edilmekte ve yattıkları yada öldükleri farzedilen yerlere isimleri verilmekte idi. Bedreddin Lü’lû’nün benimsediği bu politika neticesinde ise Atabeglerin adı ve eserleri önemli ölçüde Musul’dan silinmiştir.

Musul’un İlmî Hayatından Birkaç Seçkin Sima

Değinildiği üzere Atabegler zamanında bir ilim ve kültür merkezi haline gelen Musul’da pek çok alim yetişmiş, civar memleketlerden pek çok insan ilim öğrenmek üzere Musul’a gelmişti. Dinî, edebî, tarihî ve inşâ sahalarının yanısıra oldukça önemli coğrafi ve biyografik ansiklopediler de bu dönemin kültür ürünleri olarak ortaya çıktılar. Atabegler döneminin ilmî hayatının müstakil bir bahis olarak incelenmesi yerinde olacaktır⁸⁷². Bu bakımdan burada bir iki önemli simaya değinilecektir.

Musul’un kültür hayatına damgasını vuran simalardan biri, Atabeglerin meşhur veziri Cemaleddin Muhammed el-Isfahanî’nin oğlu Celâleddin’dir. Celâleddin Ebu’l-Hasan Ali, babasından sonra vezirliğe getirilmiş olmasına iki yıl gibi kısa süren bir hizmetten sonra azl ve tevkif edilerek hapse atılmış, nihayet Âmid hakiminin şefaatiyle serbest bırakılarak Amid’e gitmişti. 574/1178-1179 yılında

⁸⁷¹ İncelemeye muhtaç görünen bu konunun anahatları ve Musul’da yapılan değişiklikler için S.ed-Divecî’nin adı geçen makalesine bakılabilir.

⁸⁷² Nitekim, bu çalışma esnasında varlığından haberdar olduğumuz ancak inceleme imkanı bulamadığımız bir çalışma bu konuda önemli bilgiler sunuyor olmalıdır. Bu, Amerika’da hazırlanmış bir Doktora tezidir: Douglas Patton, *A*

Düneysir’de vefat eden Celâleddin’in cenazesi, Musul’a getirilmiş, buradan Medine’ye nakledilerek babasının türbesine defnedilmiştir. Fazilet ve kerem sahibi, belîğ bir lisana sahib bir şahsiyet olan Celâleddin, zamanının önde gelen edebiyatçılarından biri idi. Celâleddin, biyografî yazarı İbn Hallikan’ın gördüğünü söylediği bir divan meydana getirmiştir. Celâleddin’in bu divanı, tarihçi İbnü’l-Esir’in kardeşi Mecdeddin Ebu’s-Saadât el-Mübârek tarafından “*el-Cevahir ve l-Lâli mine l-İmlâi l-Mevlevî el-Vezirî el-Celâlî*” adıyla tedvin edilmiştir⁸⁷³.

Musul’un meşhur ailelerinden birine mensup ve bıraktığı eserleriyle anılan simalarından biri olan Ziyaeddin Nasrullah b. Muhammed b. el-Esîr el-Cezerî de fazilet sahibi ve görüşüne itibar edilen alimlerden biri idi. İbnü’l-Esîr kardeşlerin en küçüğü olan Ziyaeddin Nasrullah, Salahaddin Eyyubi’nin oğlu el-Melik el-Efdal’in vezirliğini yapmış, ancak Dimaşk el-Âdil tarafından ele geçirilip hanedan azaları arasında taht kavgaları başlayınca Musul’a dönmüştü. Fakat Musul’da Atabek Nureddin Arslanşah tarafından kabul görmeyen Ziyaeddin Nasrullah, Halife en-Nâsir Lidinillah tarafından davet edilince Bağdad’a gitmişti⁸⁷⁴. Ziyaeddin Nasrullah, bu devlet hizmetlerinden başka geride bıraktığı eserleriyle de dikkati çekmektedir. Özellikle inşâ sanatı üzerine eserler kaleme almıştı: “*el-Mesel es-Sâyir fî Edeb el-Kâtib ve ş-Şâir*”; “*el-Veşy el-Merkûm fî Hall el-Manzûm*”; “*el-Meânî el-Muhterea Fî Smâ’atî l-İnşâ*” bunlardan bilinenleridir⁸⁷⁵.

History of The Atabegs of Mosul and Relations with the Ulama, Ph. Dissertation New York University, 1982.

⁸⁷³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü l-A’yân*, V, s. 146-147.

⁸⁷⁴ İbnü’l-Furât, *Tarihu İbni l-Furât*, IV/2, s. 165-166.

⁸⁷⁵ Şeref Han Bidlisî, *Şerefnâme*, II, s. 87-88.

Musul'un ileri gelen edebiyatçılarından ve şairlerinden biri olan Esad b. Ammar el-Halatî, Ahlat Melikesi ve Musul'da I. İzzeddin Mesud'un yanında devlet hizmetlerinde bulunmuş bir kişi idi. Onun, 1190 yılında Haçlılar'a karşı Salahaddin Eyyubi'ye yardıma gönderilen Musul birliği içinde cihada katıldığını biliyoruz. Esad b. Ammar, bu seferi, kaleme aldığı bir "*Seyahatname*"de ayrıntılarıyla anlatmıştır. Ancak daha sonraları, 1205 yılında, söylediği hicivli şiirler yüzünden gözden düşen Esad b. Ammar, Nureddin Arslanşah tarafından hapse atılmış ve 1210 yılındaki ölümüne dek mahpus tutulmuştu⁸⁷⁶.

Yine, Nureddin Mahmud, Haleb'teki Hanefî Medresesine müderris tayin etmek istediği zaman, o sırada Musul'daki alimlerden birini Haleb'e davet etmişti. Bu, dönemin ileri gelen Hanefî âlimlerinden biri olan Âlî b. İbrahim b. İsmail el-Hanefî Ebî Ali el-Gaznevî el-Belhî idi. Âlî b. İbrahim el-Belhî, Musul'da ders vermekte iken Nureddin Mahmud'un ricasıyla Haleb'e gitmiş ve 571/1174 yılında Hanefî Medresesi müderrisliğine tevliyet etmiştir⁸⁷⁷.

1203 yılı Sonbaharında Musul'u ziyaret eden Sıbt İbnü'l-Cevzî, ilim öğrenmek maksadıyla burada toplanmış çok sayıda alimin bulunduğunu; bunların ders dinlemek amacıyla Musul camilerinde gecelediklerini, kendisinin de bu dinleyicilere katıldığını zikretmektedir. Sıbt, bizzat kendisi, hatib Ebû Tahir Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed et-Tûsî⁸⁷⁸ den ve ismini belirtmediği başka

⁸⁷⁶ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, (Türkçe tercüme)s.184-187.

⁸⁷⁷ İzzeddin b. Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîra fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezire*, Tahkik: Yahya Zekeriya Abbare, I, Dimaşk 1991, s.268.

⁸⁷⁸ Sıbt'ın, 1203 yılında Musul hatibi olarak zikrettiği Ebû Tahir Ahmed'in babası da Musul hatibliği yapmış olmalıdır. Nitekim İbn Hallikân, şeyh Mecdeddin Ebu'l-Fazl Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Abdulkahir et-Tûsî adlı birinden

alimlerden hadis ve çeşitli dersler dinlemiştir. Müellif, Musul'daki misafirlikten sonra Harran'a geçerek burada da hatib Fahreddin b. Teymiyye'den, İbn Tabbâh'tan, Abdulkadir er-Ruhavî'den ve başka alimlerden dersler dinlemiştir⁸⁷⁹.

Yine Erbil'in ileri gelen alimlerinden biri olan Ebu'l-Kasım Nasr b. Ukayl b. Nasr el-Erbilî, (d.534/1139) burada amcası Ebu'l-Abbâs el-Hızır'dan fıkıh dersi okuduktan sonra 600(1202-1204) yılında Bağdad'a gitmesi üzerine Muzafferüddin Gökbörü tarafından mallarına el konunca Atabeg I.Nureddin Arslanşah tarafından Musul'a davet edilmişti. Nureddin Arslanşah, bu fakîhe mal mülk tahsis ettikten başka ihtiyacı olan herşeyi karşılamış, bunun üzerine Ebu'l-Abbâs Nasr el-Erbilî 14 Rebiyülâhîr 619(28 Mayıs 1222)'daki ölümüne kadar Musul'da ikâmet etmiştir⁸⁸⁰.

Tarihçi İbnü'l-Esîr'in hocası olan lügatçi ve kurra Ebu'l-Haram el-Mekkî b. Reyyân (ö.603/1206-1207), nahiv, kıraat ve lügat sahasında ileri gelen alimlerden biriydi. Ebu'l-Haram, ayrıca fıkıh matematik ve başka sahalarda da ilim ehli idi. Mütevazî bir insan olan Ebu'l-Haram, sabahın erken saatlerinden itibaren halkın

Musul hatibi olarak bahseder. İbn Hallikân'ın kaydına göre Ebu'l-Fazl Abdullah, Safer 487/Şubat 1094'de Bağdad'ta doğmuş, Musul'da hatib olarak bulunduktan sonra 90 yaşını aşkın bir yaşta iken 14 Ramazan 578/11 Ocak 1183 tarihinde yine Musul'da ölmüş ve buradaki Bâbu'l-Meydan'da bulunan kabristana defnedilmiştir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, VII, s.85; Ebu'l-Fazl Abdullah, *Elkiyâ el-Harâsî* ve Ebû Bekr eş-Şâşî'den Şafii fikhı ve usulü; Ebû Zekerîya et-Tebrizî'den edebiyat okumuş; yine Bağdad'da Tarrad ve en-Neâlî adlı alimlerin ders halkasına iştirak etmiş; İbnü'l-Batar ile Ebû Bekr Tarsisî'den çeşitli dersler dinlemiştir. Bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s. 262.

⁸⁷⁹ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, VIII/II, s. 516.

⁸⁸⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s. 86-87; M. E. Talas, *Nizamiyye*

kendisine olan ilgisine maruz kalır, akşama kadar onların sorularını cevaplandırır⁸⁸¹.

İbnü'l-İmâd'ın, birçok eseri olduğunu söylediği Musul'un alimlerinden biri olan muhaddis Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Amr b. Bâz el-Mavsîlî (ö.Rebiyülâhîr 622/Nisan 1225), Musul'da Erbil hakiminin yaptırdığı Dâru'l-hadîs'in meşihatında bulunuyordu⁸⁸².

Musul'un mütebahhirlerinden biri de Atabeglerin katibliğini yapmış olan İbnü'l-Esîr kardeşlerden Meceddin Ebu's-Saâdat el-Mübarek b. Muhammed b. Abdulkerim el-Kâtib (d.Rebiyülevvel 544/Ağustos 1149-ö.29 Zilhicce 606/24 Haziran 1210)'tir. Atabegliğin bir çok kademesinde görev yapmış olan Meceddin, ayrıca inşâ üzerine ve dini ilimlerle ilgili eserler kaleme almış biridir. Meceddin hakkında kardeşi tarihçi İbnü'l-Esîr'in sözlerini buraya almakta yarar var. İbnü'l-Esîr, kardeşi için şöyle diyor: "...Bir çok ilimde söz sahibi idi. Özellikle fıkıh, usulü fıkıh, usulu hadis, hadis, nahiv ve dil ilimlerinde tam bir üstat idi. Onun tefsir, hadis, nahiv, matematik ve garibü'l-hadis konusunda eserleri vardır. Bunların dışında ayrıca yazdığı eserleri bulunmaktadır. Sözü tam olarak oturtan ve yazdığı her sözü bir darbı mesel olacak şekilde mükemmelce yazan fevkalade bir yazar idi. Bütün bunların yanı sıra, dinine son derece bağlı idi. Çağının büyük alimlerinden ve gerçekten uyulması gereken şahsiyetlerinden idi. Olabilir ki bu söylediklerimi duyanlar mübalağa yaptığım hususunda beni itham edebilirler; fakat çağımızda yaşayıp da onun şahsiyetini gören, onu tanıyanlar ve ilmine vakıf olanlar benim onun hakkında

⁸⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XII, s. 213.

⁸⁸² İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, V, s.100.

söylediklerimi çok az bulacaklardır”⁸⁸³. Mecdeddin Ebu’s-Saadât İbnü’l-Esîr, İbn-i Hallikan’ın *Tarihu Erbil* müellifi İbnü’l-Müstevfâ’dan naklettiği kayda göre, Ebû Muhammed Saîd b. el-Mübarek ed-Dahhân’dan nahiv dersi almıştır. İbn-i Hallikan, onun kaleme aldığı eserlerini sayar: 1- *Câmiu’l-Usûl fî Ehâdis er-Rasûl*, (Hadis usulü hakkında); 2- *en-Nihâyet fî Ğarîbi’l-Hadis*⁸⁸⁴, (Kayıp hadisler hakkında 5 cilt); 3- *el-İnsâf fî el-Cem’ Beyne’l-Keşf ve’l-Keşşâf* (Kur’an tefsiri); 4- *el-Mustafa ve’l-Muhtar Fî Ed’iyye ve’l-Ezkâr*; 5- *Latîf fî San’ati’l-Kitâbe*; 6- *el-Bedi’ fî Şerhi’l-Fusûl fî’n-Nahvi li-İbn ed-Dehhân*; 7- *Divânu’r-Resâil*; 8- *eş-Şâfi fî Şerhi Müsned el-İmâm eş-Şâfiî* ve diğerleri⁸⁸⁵.

Mecdeddin Ebu’s-Saadât el-Mübarek’in kardeşi tarihçi İzzeddin Ebu’l-Hasan Ali İbnü’l-Esîr de hem Musul Atabegliği tarihi bakımından ve hem de XII.-XIII. yüzyıllar için birinci elden kaynak niteliğine sahip önemli eserler kaleme almış ileri gelen alimlerden biridir. 4 Cemaziyülevvel 555/12 Mayıs 1160 tarihinde Ceziretu İbn-i Ömer’de doğan İbnü’l-Esîr, ilk derslerini burada aldıktan sonra babası ve kardeşleri ile birlikte Musul’a gelmiş ve hatib Ebu’l-Fazl Abdullah b. Ahmed et-Tûsî’den ders görmüştür. İbnü’l-Esîr, Musul hakiminin elçisi olarak ve Hacc maksadlarıyla defalarca Bağdad’a gitmiştir. Bağdad’ta Şafiî fakihi Ebû el-Kâsım Ya’îş b. Sadaka ve Ebû Ahmed Abdulvahhab b. Ali es-Sûfi ile diğer alimlerden de ders dinleyen İbnü’l-Esîr, Şam ve Kudüs’e giderek buralarda da ilim tahsil ettikten sonra Musul’a dönmüştür. İbnü’l-Esîr, kendisini ilme adanmış mütebahhir bir kişidir.

⁸⁸³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, (türkç.terc.), XII, , s.245.

⁸⁸⁴ Bu eser günümüze kadar gelmiş ve yayınlanmıştır: Mecdeddin Ebi’s-Saadât el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî b. el-Esîr, *en-Nihâyetu fî Ğarîbi’l-Hadis ve’l-Eser*, Tahkik: Tahir A. er-Râvî- M. M. et-Tanâhî, Kahire 1963.

⁸⁸⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-Ayân*, IV, s.141.

O, hadis ilminde öncü olmanın yanısıra çeşitli konularda ve Arabların neseb ve haberlerini en iyi bilen ileri gelen tarihçilerden biri olmuştur. 12 ciltten oluşan *el-Kâmil Fi'l-Tarih* adlı eseri umumi bir İslâm tarihi olup, hilkatten başlayıp, H.628 yılına kadar gelen olayları içerir. Musul Atabeglerinin tarihini kaleme aldığı eseri *et-Tarihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl*, bu çalışmanın da başlıca kaynaklarından birini oluşturmuş son derece önemli bir tarih eseridir. Ayrıca onun sahabenin hayatını anlatan *Esedü'l-Ğâbe Fi Marifeti's-Sahâbe* adında bir tarih eseri daha vardır. Sem'ânî'nin *Kitâbu'l-Ensab*'ını özetlemiştir. İbnü'l-Esîr, 25 Şaban 630 /6 Haziran 1233 tarihinde Musul'da ölmüştür⁸⁸⁶.

Yine Musul'da doğup büyüyen ve burada yetişen alimlerden biri olan Bahaeddin ibn Şeddâd'ı da burada anmak gerekir. Asıl adı Ebû el-Mahâsin Yusuf b. Râfi' b. Temîm b. Utbe b. Muhammed b. Attâb el-Esedî olan Bahaeddin b. Şeddâd, 10 Ramazan 539/6 Mart 1145 tarihinde Musul'da doğmuş bir Şâfiî fakîhiydi. Küçük yaşta Kur'an-ı Kerîm'i ezberledi. Musul'da bulunan alimlerden, Abdullah b. Hızır b. Siracî ile hatib Ebu'l-Fazl Abdullah b. Ahmed et-Tûsî, Esad b. Abdullah eş-Şehrîzorî ve Muhammed b. Muhammed el-Hayyanî'den fıkıh öğrenimini tamamlayan Bahaeddin İbn Şeddâd, edebiyat ve hadis sahalarında, o sıralarda, 576/1171 yılında, Musul'a uğrayan Ebû Bekr Yahya b. Sa'dûn el-Kurtubî'den ders aldı. Ayrıca Bağdad'a giderek Nizamiye medresesi hocalarından Ebû Bekr Şaşı'nın ders halkasına iştirak etti. Burada dört yıl müddetle muîdlik yaptıktan sonra Musul'a döndü ve Musul'un çeşitli medreselerinde dersler verdi. 586/1187 yılında Kudüs'e uğradığı zaman dersini dinleyen Salahaddin Eyyubi tarafından yanında çalışması için

⁸⁸⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, III, s.348-350; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, III-IV, s. 161; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, V, s.137.

teklif alınca buna hayır diyemedi. Kudüs kadılığına ve kadiaskerliğe getirilen İbni Şeddâd, Salahaddin'den sonra oğlu el-Melik ez-Zahir Gazi'nin yanına, Haleb'e gitti ve kadılık görevini burada sürdürdü. Burada ilmî faaliyetlerin canlanmasında önemli rol oynayan İbni Şeddâd'ın, kendi adına bir medrese kurduğu rivayet olunmaktadır. İbn Şeddâd'ın eserleri arasında yer alan *Melcei el-Hükkâm inde İltibâs el-Ahkâm*, kazâ konusunda önemli bir yapıtı. Aynı konudaki *Delâilü'l-Ahkâm*, hadîslerden kazâî hüküm çıkarılması hususunda iki ciltlik bir kitaptı. *El-Mû'ciz el-Bâhir*, fıkıh konusunda bir kitaptı. Tarih konusunda yazdığı *Siretu Salahaddin** adlı eseri ise Salahaddin Eyyubi'nin hayatını ve devrini anlatan önemli bir eserdir. Bahaeddin, 632/1234 yılında Haleb'te öldü⁸⁸⁷.

Musul menşeli ve adına Suriye'de bir çok medrese kurulan meşhur alimlerden biri de İbn Asrûn'dur. Şerefüddin Ebû Saîd Abdullah b. Muh. B. Hibetullah b. Ebî Asrûn et-Temimî el-Mavsîlî, 492-1098 yılında Musul'da doğan İbni Asrûn, ilk derslerini Musul'da, Ebû Ğanâim Serûcî, Ebû Abdullah eş-Şehrizorî ve Hüseyin b. Hamis'ten aldı burada fıkıh öğrenimini bu alimlerden tamamladı. Bağdad Nizamiyye medresesinde de ilmi faaliyetlerde bulunan İbni Asrûn, burada Esad Mihanî ile İbn Dehhân'dan dersler aldı. 1128 yılında Musul'a dönen İbni Asrûn, burada ilmî faaliyetlerde bulunurken 1154 yılında Nureddin Mahmud tarafından Dimaşk'ın zaptı üzerine buraya davet edilerek kadılığa getirildi. Haleb,

* Bu eser, günümüze kadar ulaşmış ve yayınlanmıştır. Bkz. İbn Şeddâd, Bahaaddin, *Kitâbu Siretu Salahaddin el-Eyyubî (el-Müsemma en-Nevâdir es-Sultaniyye ve'l-mahâsin el-Yusufiyye)*, Kahire 1317/1899.

⁸⁸⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, VII, s.84-100; M. Esad Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, Çev.: Sadık Cihan, Samsun 2000, s.92-93.

Hıms, Hama ve Baalbek gibi Dımaşk'ta da adına bir medrese inşa edildi ve ölünceye dek bu medresede ders vermeğe devam etti. İbni Asrûn, 585/1189'da burada öldü⁸⁸⁸.

Diğer Eserler

Ribatlar

I. Seyfeddin Gazi, Musul'da, inşa ettirdiği medresenin yanısıra bir de sûfiler için ribat yaptırmış, bunun için vakıflar kurmuştu. Bu ribatın nehir tarafında Bâbu'l-Meşru'a'da bulunduğunu kaynaklar söylüyor. S. ed-Divecî ise, adı geçen ribatın, el-Medrese el-Atabekiyye el-Atîka'nın yanında, halen "İsa Dede" adıyla bilinen mevkide bulunduğunu kaydeder⁸⁸⁹. Vezir Cemaleddin'in yaptırdığı ribatleri ise İbnü'l-Esîr zikreder⁸⁹⁰. Yine Mücahidüddin Kaymaz, yaptırdığı caminin müctemilatına dahil olmak üzere bir de ribat inşa ettirmişti⁸⁹¹.

Dâru'l-memleke (Dâru's-Sultan)

Musul'da bulunan ve Dâru'l-Emâre diye bilinen yapı, esasen Musul'u fetheden Utbe b. Ferkad es-Sülemî tarafından yaptırılmıştı. Bu bina, Emevîler, Abbasîler, Hamdanîler, Ukaylîler ve Selçuklular zamanında, uzun müddet Musul idarecilerinin konağı ve hükümet merkezi olarak kullanıldı. Dâru'l-emâre, eski Emevî Camii'nin karşısında, cami ile nehir arasındaki bir noktada bulunuyordu. Ancak Atabegliğin ilk hükümdarı İmâdeddin Zengi, yeni bir saray yaptırdı: "Dâru's-Sultan" ve bu yapıya yeni köşkler ilave ettirdi. Bu yeni yapı eski hükümet merkezi

⁸⁸⁸ M. E. Talas, *Nizamiyye Medresesi*, s. 107-108.

⁸⁸⁹ S. ed-Divecî, "Medârisü'l-Mavsıl". H.946 (1539) yılında buranın evkâfı olan bir çiftlikten 500 akçelik gelir elde ediliyordu. Bkz. Nilüfer Bayatlı, *XVI.Yüzyılda Musul Eyâleti*, Ankara 1999, s.124.

⁸⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 308; *türkç.terc.*, XI, s.251.

ile Dicle nehri arasında nehir kıyısında idi⁸⁹². Artık Hükümet konağı (Dâru'l-memleke) olarak bu bina kabul edildi ve tüm Atabeglik tarihi boyunca Atabeglerin konakladıkları ve memleketi yönettikleri merkez oldu. İbn Cübeyr, "Dûr es-Sultan"ın surlara bitişik olduğunu ve saray ile meskun mahalleler arasında bulunan genişçe bir caddenin şehrin yüksek kısmını aşağı semtlere bağladığını söyler⁸⁹³. Daha sonraları Bedreddin Lü'lü zamanında bu yapı elden geçirilecek ve Karasaray adını alacaktır. Bu yapıya ait kitâbede Bedreddin Lü'lü' adı okunmaktadır⁸⁹⁴. Bu yapıdan küçük bir bölüm günümüze kadar gelebilmiş ve koruma altına alınmıştır (Bkz. Ekler).

İmâdeddin Zengi'yle birlikte yeni bir imar hareketine sahne olan Musul'da, Dâru's-Sultan'dan başka bu sarayın bitişik olduğu ve bugün hiçbir iz kalmayan şehrin kuzeyindeki yüksek kesimde yer alan Musul Kalesi Atabegler zamanında şehrin savunmasında oynadığı rol dolayısıyla elden geçirilmiş ve sağlamlaştırılarak müstahkem bir hale getirilmişti⁸⁹⁵. İbn Cübeyr 1184'teki ziyaretinde bu kaleyi gördüğünü söylüyor⁸⁹⁶. Nureddin Mahmud 1171 yılında Musul'a geldiği zaman

⁸⁹¹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.194; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, (türkç.terc.), XII, s.520.

⁸⁹² İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.77; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.382; Saîd ed-Divecî, "Kal'atu'l-Mûsıl fî Muhtelifi'l-Usûr", *Sumer*, X/1, (1954), s.94-111.

⁸⁹³ İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 210.

⁸⁹⁴ Karasaray'ın mimarî özellikleri ve kitâbe metni için bkz. O.Aslanapa, *Türk Sanatı*, s.110-111; S. ed-Divecî, "Kal'atu'l-Mûsıl", s.104; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimarî Eserleri*, s.155-156 ; H.Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi*, s. 78-79.

⁸⁹⁵ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s.382; S. ed-Divecî, "Sûru'l-Mavsıl"; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimarî Eserleri*, s. 207.

⁸⁹⁶ İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 210; İbni Batûta, *Rihle*, s.180.

Bâbu's-Sır'dan Kale'ye girmiş ve şehre hakim olmuştu. Musul kalesi* birkaç bin askeri barındıracak büyüklükteydi. İmâdeddin Zengi, şehrin savunmasına önem verdiğinden kalenin tamirinden başka, şehir surlarını da onartmış ve Ukayliler ile daha önceki zamanlarda yapılmış olan surları yükseltmiş; önündeki hendeği elden geçirtmiş; ona kendi adıyla bilinen yeni bir kapı (Bâbu'l- İmâdi) açtırmıştı⁸⁹⁷. Zengi, güvenlik unsurunu ön planda tuttuğundan, Musul'un tahkimatından başka ülke sınırlarının muhafazasına da önem vermiştir. Onun bu amaçla yaptırdığı Hakkariye bölgesindeki "İmâdiye Kalesi" bu babta zikredilmelidir⁸⁹⁸. İ.İzzeddin Mesud da

* Musul Kalesi, Osmanlı döneminde 1625 yılında inşa edilen ve "İç Kale" olarak bilinen hisarla karıştırılmamalıdır. İç Kale, güneyde, Dicle'nin batısında, Bâbu'l-Cisr'in kuzeyinde yer alan bir adacık üzerinde; Musul Kalesi ise şehrin kuzeyinde, Dârû's-Sultan ile Baştabya'nın bulunduğu Aynu'l-Kibrît mevkii arasında bulunuyordu. Bugün aynı yerde "Belediye Parkı" bulunmaktadır. Bkz. S. ed-Divecî, "Kal'atu'l-Mûsıl"; A. Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 84. A. Uluçam'ın görüşüne göre Baştabya, İmâdeddin Zengi tarafından yaptırılmıştır. "660(1261)'de Karasaray'la birlikte yıkılan iç kale, Osmanlı döneminde dış kaleyle birlikte 1050(1639) tarihinde tamir edilmiştir. 1156(1743) da Vali Hüseyin Paşa tarafından yenilenerek tabya haline getirilmiştir. Bugün yalnız yarısı yıkık bir burcu ayakta. Musul Müzesi'nce kazı çalışmaları sürdürülmektedir". Bkz. A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimarî Eserleri*, s. 151.

⁸⁹⁷ S. ed-Divecî, "Kal'atu'l-Mûsıl"; ayn. mlf., "Sûru'l-Mavsil", *Sumer*, III/1, (1947), s.117-128; A. Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 85. Yalnız, A. Gündüz (a.g.e., s.86'da), Bâbu's- Sırr'ın, Nureddin Mahmud tarafından yaptırıldığını söylüyor ki yanlış bir iddiadır. Bâbu's-Sırr, daha önceden açılmış kapılardandı. Nureddin Mahmud, 1171 yılında Musul'a girdiği zaman zaten var olan bu kapıdan girmişti. Üstelik onun Musul'da 20-24 gün kaldığı düşünülürse bunun yanlış bir görüş olduğu ortaya çıkar. Araştırmacının referans gösterdiği S. ed-Divecî'nin ilgili makalesindeki bilgi aksi istikamettir.

⁸⁹⁸ İbn Kadî Şuhbe, *el-Kevâkıbu'd-dürriyye*, s.114.

Musul surlarına bir kapı açtırmıştır. Bâbu'l-Ğarbî adıyla bilinen bu kapı, Bâbu'l-Kinde ile Bâbu'l-İrâk arasında bulunuyordu (bkz. Ekler, Şehir Planı). Daha önce şehrin bu kesiminde kapı yoktu. Bu semtte oturanlara büyük kolaylık sağlamıştı⁸⁹⁹. Yine Karasaray yakınlarındaki Bâbu'l-Meşru'a da Atabegler zamanında açılan kapılardandır⁹⁰⁰.

Köprüler

Musul Atabegliği zamanında yapılan önemli yapılardan biri de köprülerdir. Musul Atabegliğinin önemli simalarından biri olan Vezir Cemâleddin Muhammed el-İsfahanî el-Cevad, Ceziretu İbn-i Ömer yakınlarında Dicle üzerinde halkın emsalini görmediği bir köprü yaptırmıştı. Bu köprünün yapımında yontma taş, demir, kurşun ve kireç kullanılmıştır. Ancak köprü tamamlanmadan vezir tutuklanınca açılışını görememiştir. Yine Vezir Cemâleddin, aynı yer yakınlarında bulunan "el-Erbâd" adıyla bilinen ırmak üzerinde bir köprü daha yaptırmıştı⁹⁰¹. İbnü'l-Ezrak, Vezir Cemâleddin'in yaptırdığı köprüler hakkında az da olsa farklı bilgiler verir. Bu müellifin kaydına göre vezirin yaptırdığı köprülerden biri Ceziretu İbn-i Ömer ile Fenek arasında olup "el-Yâryâr" adını taşımaktadır. Vezir, dört göz halinde inşa edildiği anlaşılan bu köprü için çok büyük harcamalarda bulunmuştur. Yine aynı müellif, vezirin Musul'da, Bâbu'l-Hasbe* (?)'de güzel bir köprü daha

⁸⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.189; S. ed-Divecî ise Bâbu'l-Ğarbî'nin Mücahidüddin Kaymaz tarafından açıldığını ileri sürer. Bkz. "Sûru'l-Mavsıl", s.125.

⁹⁰⁰ S. ed-Divecî, "Sûru'l-Mavsıl".

⁹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s.308; *türkçe terc.*, XI, s.251.

* Saîd ed-Divecî, Musul'un sur ve kapılarını incelediği "Sûru'l-Mûsıl" adlı makalesinde, (Sumer, III/1), *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*'in Türkçe tercümesinde (s.133) geçen böyle bir kapıdan söz etmez.. Ayrıca, şehir planı çıkaran gezginler de

yaptırdığını kaydeder. Nihayet, Ceziretu İbn-i Ömer'in alt tarafında Dicle üzerinde olduğunu söylediği “el-Bâftâ” adıyla zikrettiği ancak tamamlanmadan vezirin tutuklandığını söylediği köprü ise İbnü'l-Esîr'in bahsettiği büyük köprü olmalıdır⁹⁰².

Musul'da, Atabegler döneminde Mücahidüddin Kaymaz, surlar dışında inşa ettirdiği külliyesi yanında, Dicle üzerine bir de köprü yaptırmış ve bu köprü kendi adıyla anılmıştır. Mücahidî Köprüsü (el-Cisr el-Mücahidî) olarak bilinen köprü Musul'un aşağı banliyösünü (er-rabd el-esfel), nehrin doğusundaki el-Eyser sahiline bağlamakta idi. Bu köprünün, Mücahidüddin Camii tamamlandıktan sonra yapıldığı sanılmaktadır. Mücahidî Köprüsü, Atabegler zamanında Musul'un ikinci köprüsü idi⁹⁰³. 1261 yılındaki Moğol istilası sırasında tahrip olmuştur. Bugün köprü yerinde yoktur. Ancak Said ed-Divecî'nin kaydına göre Mücahidî Camii ile Seyyid Salim Namık Konağı arasında bulunan bir enkaza “Kubrî” denmekte imiş. Bu, zamanında burada bir köprü olduğuna delalet etmektedir⁹⁰⁴. İbnü'l-Esîr, Mücahidüddin'in

böyle bir kapıdan bahsetmezler. Dolayısıyla, İbnü'l-Ezrâk'ın kastettiği kapı yanlış imlâ yüzünden anlaşılamamıştır.

⁹⁰² İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.132-133.

⁹⁰³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, IV, s.82. Şehrin, “Mervan b. Muhammed tarafından 128(745) yılında yaptırılan” diğer ve eski köprüsü, iddiaya göre Atabegler devrine gelindiğinde “harab olduğundan İmâdeddin Zengi tarafından yeniden yaptırılmıştır”. Daha sonraları, Osmanlılar döneminde bu köprü birkaç kez tamir edildiyse de sonunda “Atabegler ve Osmanlı döneminin bu taş köprüsü 1943'te Irak Kırallı Melik Gazi tarafından yıktırılarak yerine Ninova Köprüsü adıyla yeni bir köprü yaptırılmıştır”. Bkz. A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimarî Eserleri*, s. 203. (Eski köprü fotoğrafı için bkz. Ekler).

⁹⁰⁴ S.Divecî'nin kaydına göre, günümüzde Musullular'ın “Kubrî” şeklinde tesmiye ettikleri enkaz, üç kısımdan oluşmakta imiş; 1. Kısım: Kubrî ed-Decâc (Tavuklar Köprüsü) imiş. Bu ismin konmasına, mahallenin tavuklarının Dicle'nin

yaptırdığı eserler arasında nehirler üzerine bendler (kanâtır) yaptırdığını zikretmekle birlikte ayrıntıdan bahsetmez⁹⁰⁵.

Hastaneler

Musul'da Atabegler zamanında bir çok askerî, sosyal dinî müessesenin yanısıra hastaneler de yaptırılmıştır. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla Atabegler döneminde inşa edilen hastanelerin Musul vezirleri tarafından yaptırıldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim, Mücahidüddin Kaymaz, şehrin güneyinde yaptırdığı Mücahidî Camii tamamlandıktan sonra, onun yanına bir medrese, ribat, yetimler okulu ve bir de hastane (*mâristan/bimâristan*) yaptırmıştı⁹⁰⁶. Hastane, camiye ilave olunan diğer yapılar gibi cami inşaatının tamamlandığı 1180 yılından sonra yapılmış olmalıdır.

Yine, Mücahidüddin Kaymaz gibi, ondan daha önce olmak üzere, Musul Atabeglerinin vezaretini üstlenmiş bulunan Cemâleddin Muhammed el-İsfahanî el-Cevad da Musul'da hastane yaptıran hayır sahibi devlet adamlarındandır. Vezir Cemaletdin Muhammed, yaptırdığı birçok hayır kurumunun yanısıra Nusaybin'de

suları çekildiği vakit bu enkaz üzerinde tünemeleri neden olmuş. 2.Kısım: Kubrî en-Nis (Nısf= Yarım Köprü). Bu ad, Tavuklar köprüsünün güneyindeki bölüme verilmiş. 3. Kısım: Kubrî es-Selâm. (Selam Köprüsü). Bu da Mücahidî Camiinin tam karşısında yer alıp Yarım Köprü'yü tamamlamakta imiş. Bkz. "Cisru'l-Mûsıl Fî Muhtelifi'l-Usûr", *Sumer*, XII/1-2, (1956), s.108-123; ayn. mlf., "el-Câmi el-Mücâhidî".

⁹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.194.

⁹⁰⁶ İbn Cübeyr, 1184 yılında Musul'u ziyareti sırasında, nehir kıyısında bulunan bu hastaneyi gördüğünü söyler. Bkz. *Rihle*, s. 210; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.194; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, IV, s.82; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, (türkç.terc.), XII, s.520; *Rihletü İbni Batûta*, s.180; S.Diveci, "Medârisü'l-Mavsil"; ayn. mlf., "el-Câmi el-Mücâhidî"; A.Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 85.

yaptırdığı bir hastane için vakıflarda bulunmuş ve bu vakıflar aracılığıyla hastanenin ihtiyacı olan hekim, yardımcı ve ilaçlarını temin ettirmişti. Vezir Cemaleddin, Musul ve Nusaybin'de yetimler için okullar açtırmış, onların yiyecek, elbise ve muallim ücretlerini kendi cebinden karşılamıştır. Ayrıca vezirin, bunlardan başka Hicaz'da da imar faaliyetlerinde bulunduğu ve öldüğü zaman da Medine'de defnedildiği bilinmektedir⁹⁰⁷.

Hanlar

Yine, Atabeglik zamanında Musul'un hem sur içinde hem de kenar semtlerinde pek çok han, hamam ve çarşıların yer aldığını gezginler rivayet ederler. Nitekim İbn Cübeyr, şehir dahilindeki Kaysâriyye* çarşısının (kapalıçarşı) tüccarlara mahsus büyük bir han olduğunu ve demir kapılarla kapatıldığını, etrafında birbirine bitişik dükkanlar ile evlerin yer aldığını kaydeder⁹⁰⁸. İbn Batûta da XIV. yüzyılın ilk yarısındaki ziyareti sırasında İbn Cübeyr'in sözlerini tekrarlar ve Musul'un hanları, hamamları, çarşıları ve camileri ile dikkati çeken bir şehir olduğunu belirtir⁹⁰⁹.

Türebeler

Türebeler, ortaçağ İslâm dünyasının hemen her yerinde olduğu gibi Atabegler dönemi Musul'unda da Müslümanlar için ayrı bir öneme sahip olmuştur. Bu türebeleri

⁹⁰⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid*, s.133.

* Yunanca kökenli bir kelime olan Kaysâriye, ortaçağ İslam şehirlerinde dükkanları, atölyeleri, depoları ve ekseriya hücreleri ile revaklı bir cami avlusu biçiminde dizilmiş resmî binaların heyeti-i umumiyesi için kullanılmış olan bir tabirdir. Pazar sokağı anlamına gelen *sûktan* farklı idi. Kaysâriyye, üstü açık bir avlu etrafında üstü kapalı yollardan müteşekkil idi. Sûkun ise bir tek kapalı yolu vardır. Bkz. M.Streck, "Kaysâriye", *İA*, VI, s.482-483.

⁹⁰⁸ İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 210.

⁹⁰⁹ *Rihletü İbni Batûta*, s.180.

ziyaret eden halk, buralarda fakirlere ve ihtiyaç sahipleri için yaptıkları yardım ve sadakalarla dini ve içtimai bir birlik oluşturmakta idiler. Atabegler, Musul'daki türbeleri muhafaza hususunda dikkatli davranmışlardır. Bu türbeler etrafında yapılan mescidler, zaviyeler ve yetimhaneler, sosyal bir ihtiyaca cevap veriyordu. Musul'da öteden beri bilinen bazı peygamber, sahabe ve evliya türbeleri vardır. İşte Atabegler, bu kutsal mekanları koruyup tamir etmede azami gayret sarfetmişlerdir. Nitekim, peygamber türbeleri olarak bilinen türbelerden Danyal Peygamber ve Circis Nebi olarak bilinen zevatın türbeleri surlarla çevrili şehir içerisinde yer alırken, Şit Peygamber'in türbesi surlar dışında, Yunus Peygamber'in kabri ise Dicle'nin doğusunda Ninive'de bulunuyordu. Buralarda bulunan türbeleri ziyaret eden halk, aynı yerlerde bulunan fakir ve kimsesizler için yaptırılmış olan ribat, hangah gibi müesseselerde bağışlarda bulunarak dinî ve sosyal yardımlaşma imkanı sağlıyorlardı⁹¹⁰. Atabeglerin kendileri de öldükleri vakit hayatta iken yaptırdıkları türbelerine defnedilmişlerdir.

Ekonomik Faaliyetler

Zengiler zamanında Musul ve el-Cezire bölgesinde görülen imar faaliyetlerindeki artış ekonomik alana da yansdı. Atabeglerin ülkenin imarı için gayret sarfetmeleri ve memleketi mamur hale getirmeleri, ziraî ve sınaî üretimin çoğalıp ticaretin canlanmasına ve bu sayede ülkede bolluk ve refahın artmasına neden oldu. İbnü'l-Esîr, Zengiler'le birlikte Musul'un ekonomik çehresinin değiştiğini ve ziraî üretimin arttığını şu sözlerle ortaya koyar: "Musul, sebze ve

⁹¹⁰ İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 211-212. Ayrıca bu peygamber türbeleri ve Osmanlı dönemindeki vakıf gelirleri hak. bkz., N. Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*,

meyvelerin en az yetiştiği memleketlerden biriydi. Manavlar, yanlarında makas bulundurulardı. Çünkü azlığı yüzünden satışları sınırlayabilmek için üzümleri bu makasla küçültürlerdi.(Ancak) ülke imar olunca, Musul şehrinde ve diğer vilayetlerde bağ ve bahçelerin (bostan) durumları düzeldi. Bugün artık meyve ve sebzenin en çok bulunduğu bir memlekettir. (Nitekim), Nar, armut, uzum ve elma gibi meyvaların yeni mahsulleri eskileriyle birlikte toplanır oldu”⁹¹¹. Özellikle imar hareketleri neticesinde, Musul’a bağlı 3700 köyde bulunan bağ ve bahçeler işlenerek ürün elde edildi. Bunun sonucu olarak ta Atabekler zamanında Musul, bütün bir yıl boyunca, Halifelik merkezi Bağdad’ın dört ay süreyle yiyecek ihtiyacını karşılayan bir merkez haline geldi⁹¹².

Musul’daki imar hareketlerinin neticesinde ziraî alanda görülen bu canlanma doğal olarak sınaî ürünlere de yansdı. Musul işi sınaî ürünleri her yerde şöhret kazandı ve özellikle ahşab ve mermer üzerine madenî kaplamaları, alçıyla süslenmiş renkli çanakları doğuda Hindistan’a, batıda Avrupa’ya ulaştı. Pek çok sanatkâr, bu dönemde Musul’da toplandı ve bunun sonucunda Musul, mücevher işçiliğinde şark sanatının timsali oldu. Musul halkı, ikbalini bu alanlarda gördü ve kendisini bu işe hasretti. Hatta Atabeg I. İzzeddin Mesud gibi bazı hükümdarlar da bu işe ilgi gösterdiler ve özellikle resim ve süsleme gibi bazı dallarda ilerleyerek herhangi bir kişinin kendilerini geçmesine fırsat vermeyecek kadar ustalaştılar⁹¹³.

s.119-120 vd.

⁹¹¹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s.78.

⁹¹² S. ed-Divecî, "Sînâ'atu'l-Mûsıl ve Ticâretuhâ fi'l-Kurûni'l-Vustâ", **Sumer**, VII/1, (1951), s.88-98.

⁹¹³ S. ed-Divecî, "Sînâ'atu'l-Mûsıl".

Musul'un sanâi ürünlerinden biri de "muslin" adıyla şöhret kazanan dokumalarıdır. Esasen Musul ve el-Cezire, ötedenberi dokumalarıyla ünlü bir bölgeydi. İslâm fethi öncesinde bu dokuma sanayii İran bölgesine kaydıysa da fetihle beraber bölgenin dokuma işçiliği yeniden canlandı. Özellikle kadife dokumaları pek tutulur oldu. Nitekim, Bağdad'ın ihtiyacı olan yünden yapılmış baş örtüleri ile işli elbiseler, mendiller ve çarşaflar, keten dokumalar Diyar-ı Bekr'den getirtilirken, perde (sutûr) ve yatak örtüleri (musûh) Musul'dan temin ediliyordu. Musul'un kadife sanayiindeki gelişme neticesinde özellikle Atabegler döneminde bölge, dünyanın sayılı dokuma merkezlerinden biri haline geldi. Nitekim burada üretilen dokumalar, Avrupa'ya "muslin" adıyla ihraç edilmiştir. Said ed-Divecî'nin incelemesine göre "muslin" adıyla bilinen Musul işi dokumalar üç kısımdı: 1-İpekli dokumalar, 2-Yün dokumalar, 3-Pamuklu dokumalar. Bunlardan ipekliler, altın ipliklerle dokunduklarından oldukça pahalı idiler ve özellikle hükümdarlar, ümerâ ve ayân eşlerinin giysisi olarak kullanıldılar. Yün dokumalar evlerde perde ve yatak gibi mobilya örtüsü olarak kullanıldı. Pamukluların ise umumi halk ve zenginler tarafından süslü bir baş örtüsü olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır⁹¹⁴.

Ünlü İtalyan gezgini Marko Polo'nun, XIII. yüzyılın 3.çeğreğinde, Musul'da gördüğü ve "muslin" adıyla zikrettiği bu dokuma ürünleri özellikle Avrupa ticaretinde önemli bir yer tutmuştu. Ünlü gezgin Musul'dan bahsederken şöyle demiştir: "Bu bölgenin dünyaca tanınmış kumaşı olan muslin ipek ve altın ipliklerinden dokunuyor. Uzak bölgelerden gelen tacirler bu kumaşları çok beğeniyor

⁹¹⁴ S. ed-Divecî, "Sınâ'atu'l-Mûsil"; A. Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, s.49; Abdulhalık Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, LXIV/241, (2000), s.749-826.

ve gemiler dolusu satın alıp memleketlerine götürüyorlar. Bunun yanı sıra çeşitli malları da satın aldıkları oluyor”⁹¹⁵.

Bu dönemde Musul’un kuzeyindeki Aynu’l-Kayyara kaplıcasında çıkmakta olan petrol, henüz ticari bir meta olarak kullanılmaktan uzaktı. Petrolün bu dönemde, daha çok inşaatlarda, savaşlarda ve hastalıklara iyi geldiği inancıyla sağlık alanında kullanılıyordu⁹¹⁶.

İşte, ziraî ve sınâî ürünlerindeki bu artış Musul’un ticaretinin de canlanmasına neden oldu. Özellikle şehrin doğu-batı, kuzey-güney ticaret yollarının bir kavşak noktasında bulunması⁹¹⁷, tâcirlerin rağbetini çekmede burada oturanların işini bir

⁹¹⁵ *Marko Polo Seyahatnâmesi*, Yayına Haz: Filiz Dokuman, I, İstanbul (t.y.), s.24.

⁹¹⁶ A. Maalouf, İbn Cübeyr’in petrol hakkındaki ilginç gözlemini aktarmaktadır: “Dicle yakınlarında el-Kayyara (bitümlük) denilen bir yerden geçiyoruz. Musul’a giden yolun sağında, sanki bir bulutun altındaymış gibi olan bir kara toprak çöküntüsü var. Tanrı burada, bitüm veren irili ufaklı kaynaklar fışkırtmış. Bunlardan biri bazen kaynayan bir kaptaki gibi parçalar fırlatıyor. Bunları toplamak üzere havuzlar yapıyorlar. Bu kaynakların etrafında siyah bir gölcük var, bunun yüzeyinde kara bir köpük bulunuyor, gölcük bu köpüğü kıyıya atıyor ve o da burada bitüm olarak pıhtılaşıyor. Bu ürün çok kaygan, düz, parlak bir çamur görüntüsünde olup, çok güçlü bir koku çıkartıyor. Daha önce sözünün edildiğini duyduğumuz ve tasviri bize çok olağüstü gelmiş olan bir harikayı böylece kendimiz gözleyebildik. Buradan çok uzakta olmayan bir yerde, Dicle kıyılarında, dumanını uzaktan farketdiğimiz başka bir büyük kaynak daha var. Bitüm elde edilmek istenildiğinde buraların tutuşturulduğu söylendi. Alev sıvı unsuru tüketiyor. Suriye’de ve Akkâ’ya kadar olan bütün bölgede ve sahil kesimlerinde bu bilinmektedir. Allah istediğini yaratır. Ona şürürler olsun” bkz. *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, s.49-50.

⁹¹⁷ İktisat tarihçileri ortaçağlarda dünya ticaretinin bilinen güzergâhlarından bahsederken, Musul’un konumunu vurgularlar. Musul’un ticari bakımdan

hayli kolaylaştırdı. Atabegler Musul'un transit ticaretindeki konumunu en iyi bir şekilde değerlendirdiler. Musul'un ekonomik bir cazibe merkezi haline gelmesi ve ticaretin gelişmesi için gerekli uygulama ve yapısal ihtiyaçlar bakımından lüzumlu olan düzenlemeleri yaptılar. İmarla gelen ziraî ve sınaî üretim artışının ticarete yansması ve bir pazar yeri olması için Musul, XII.-XIII. yüzyıllarda, bu ürünlerin imal edildiği ve satışının yapıldığı atölyeler, tezgâhlar, dükkanlar, hanlar ve çarşılarla doldu.

Seyyahlar, Musul'un bu dönemdeki görüntüsü hakkında önemli bilgiler aktarmaktadırlar. İbn Cübeyr, 1184'teki ziyaretinde şehirde gördüğü hanlar, hamamlar, camiler, medreseler ve çarşı gibi şehir dokusunu oluşturan yapılardan söz ederken Mücahidüddin Kaymaz'ın yaptırdığı şehir içindeki kapalıçarşısı özellikle zikreder. Bu kapalıçarşı seyyâhın dikkatini çekmiştir: "...Ve yine şehir içindeki çarşıda tüccarlar için bir **kaysâriyye** (kapalıçarşı) yaptırdı. Bu büyük bir han gibiydi.

konumunun önemi üzerinde esasen hem devrin birinci elden kaynakları ve hem de modern araştırmacılar, bu noktaya dikkat çekerler. Örneğin, Yakut el-Hamavî, Musul hakkında bilgi verirken onun "Buradan bütün ülkelere gidilir. Irak'ın kapısı, Horasan'ın anahtarıdır. Azerbaycan'a da gidilir. Çokça duydum ki dünyanın büyük şehirleri üçtür: 1-Nisâbü'r, şarkın kapısıdır, 2-Dımaşk, garbın kapısıdır, 3-Musul, her iki tarafın da ortasındadır. Musul, el-Cezire'yi Irak'a, Dicle'yi Fırat'a, Sincar'ı Hadîse'ye bağlar" (bkz. *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s.223) derken, modern araştırmacılarından Ş. Turan, Herodotos'tan naklettiği antik dönemin askerî ve ticarî yolunun güzergâhını anlatırken, Musul'un, bu güzergâh'ın üzerinde bulunduğunu ifade etmektedir. Turan, "Kral Yolu"nun, "Ege sahillerinde Efesos (Altoluogo=Selçuk)'dan başlayarak, Sart-İpsos (İpsili) Gordion-Ankara-Kayseri-Sumeysat (Samsat)-Urfa-Nizib'i geçerek Musul'a vardığını ve oradan da Arbela (Erbil) üzerinden Persler'in başkenti Susa'ya ulaştığını kaydediyor. Bkz., Şerafettin

Girişleri demir kapılarla kapatılıyordu. Etrafı, tamamı emsalsiz süslemelerle bezenmiş birbirine bitişik dükkanlar ve evler ile çevriliydi. Ülkede **kaysâriyye** gibisini görmedim...”⁹¹⁸.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarından anlaşıldığına göre, XIII. yüzyılda, Musul'da 908 aded dokuma hanı ve 75 000 cevme (tezgâh/atölye ?) bulunuyordu. Kayda göre, her tezgâhta dokunan günde 5 m² 'den, Musul'da bir günde toplam 375,000 m² kumaş üretiliyordu. Divecî'nin dediği gibi bu gerçekten büyük bir rakamdı şayet Sıbt'ın kaydı doğruysa. Aynı yüzyılda, Musul'da, Nureddin Camii Kapalıçarşısında (kaysâriyye), 699 dükkanın bulunduğu belirtiliyor. Yine, bundan başka 36 aded de tüccarlar için başka çarşılar var idi⁹¹⁹.

Aynı şekilde, Ömerî'nin verdiği rakamlara itibar edilecek olursa, aynı dönemde Musul'da; 980 giyim hanı; 99 susam yağı atölyesi; 75,000 el tezgahı; 120 adet kapalı çarşı (kaysâriyye); 36 adet sûk (pazar) ve 548,000 dükkan bulunmakta idi⁹²⁰. Bunlardan başka Haleb'te olduğu gibi Türkmen kabileleri tarafından kurulan ve Türkmen (sûk et-Türkmân) pazarı olarak adlandırılan panayırlar, oldukça önemli ticarî faaliyetlerin gerçekleştirildiği yerlerdi⁹²¹.

Bu dönemde, dünya ticaretinin en aktif elemanları olan Venedik tüccarlarının ve diğer memleket tüccarlarının Musul'da ve yöresinde alış veriş yaptıklarını tahmin

Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri, I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Ankara 2000, s.145.

⁹¹⁸ İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 210-211.

⁹¹⁹ S. ed-Divecî, "Sinâ'atu'l-Mûsıl".

⁹²⁰ El-Ömerî'den naklen, A. Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 107; A. Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, s. 763-764.

⁹²¹ O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.261; S. ed-Divecî, "Sinâ'atu'l-Mûsıl"; İ. Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat".

edebiliriz. Venedik tüccarları, sadece Hristiyan memleketlerde değil, aynı zaman Selçuklu Türkiyesi, Suriye, Mısır ve diğer İslâm memleketlerinin her yerinde görülmekteydiler⁹²². Ne varki Musul ve yöresinin bir ticaret merkezi haline gelerek dünyanın her tarafından tüccarların uğradığı bir pazar ve konaklama yeri olmasının yanı sıra, bölgede üretilen malların ticareti ve yine yörenin ihtiyacı olan emtianın temini için sadece yabancı tüccarlarla yetinilmemiş, fakat onunla birlikte Musul ve yöresinde ortaya çıkan sermayedar grubundan oluşan bir tüccar sınıfı da bu ticari eylemde oldukça önemli rol oynamıştı. Nitekim, Musul tüccarları kervanlarıyla ve mallarıyla birlikte Anadolu içlerinde, Sivas'ta, Suriye'de Haçlı kentlerinde ve başka yerlerde görülmüş ve özel bir ün kazanmışlardı⁹²³. Nitekim, "Akkâ'da, Frenk tüccar loncaları yanında hayatlarını ticaretle kazanan bir sürü Doğulu Yahudi ve Hristiyan'dan başka, Musul'un büyük tüccarları da görünürdü. Marko Polo, baharat, ipekli ve sırmalı diba ticaretinin "Mosolin"ler yani Musullular tarafından yapıldığını anlatır, buna göre bu maddelerin Akkâ'ya Musullular tarafından ithal edildiğini tahmin edebiliriz"⁹²⁴.

⁹²² W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türçeye Çev: Enver Ziya Karal, Ankara 2000, s.191; Ş.Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, s.20-26; Melek Delilbaşı, Ortaçağda Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış", *Belleten*, XLVII/185, (1983), s.95-103.

⁹²³ O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.280.

⁹²⁴ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s.191-192. Tırnak içindeki metin, Heyd'in sözkonusu eserinin Türkçe çevirisinde yer alıyor. Görüleceği gibi, eğer çeviri doğruysa, Heyd, "Mosolin" ibaresiyle Musullu tüccarları kastetmektedir. Oysa diğer pekçok araştırmada Marko Polo'ya istinaden bu tabirin, Musul'da üretilen dokumalar için kullanıldığı belirtilmiştir. Marko Polo'nun seyahatnamesinin Türçe çevirisinde de bu şekildedir. Bkz. *Marko Polo Seyahatnâmesi*, s.24.

Musul'da Atabegler zamanından kalan çarşı dükkan ve hanlar, işte bu dünya ticaretini gözeten ekonomi siyasetinin bir sonucudur.

Para

Musul Atabekleri, bu ticaret ve ekonomi politikalarının zaruri bir gereksinimi olan sikkelerin de mebzul miktarda bulunmasına dikkat etmişlerdir. Ortaçağ hükümdarlarının hakimiyet alametlerinden biri olan sikkelerde Atabeglerin unvan, lakab ve bağlı oldukları hükümdar ile Halifenin adları da zikrediliyor, ayrıca kelime-i tevhid ve Hz. Peygamber'in "resul" sıfatı mutlaka bulunuyordu. Zengiler, altın, gümüş ve bakır olarak bastırdıkları paralar üzerine isimlerden başka çeşitli insan ve hayvan figürleri de koydurmuşlardır. Bu durum, Atabegler dönemi sikke basımında eski Selefî, Bizans ve Sasanî etkisinin ve geleneğinin devam ettiğini göstermektedir⁹²⁵ (bkz. Ekler).

Fiyatlar

Atabeglik döneminde Musul ve yöresinde alış verişi yapılan mallar hakkında detaylı bilgi bulmak hayli zordur. Kaynaklar, çoğunlukla siyasi hadiseleri zikrederler. Biyografi eserlerinde ve coğrafya ansiklopedilerinde de bölgenin ekonomik yapısına ilişkin fiyat kontrolü hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu konuda az da olsa malumat elde etmek mümkün olmuştur.

⁹²⁵ Stanley Lane-Poole, *The Catalogue of Oriental Coins of Turkuman Houses, Seljook, Urtuk Zengee*, London 1877, s.178-231 ; Ahmed Tevhidi, *Müze-yi Hümayün Meskûkat-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*, İstanbul 1321, I, s.73-84 ; Behzad Butak, *XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları*, İstanbul 1947, s.58-80; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri İslâmî Sikkeler Katalogu*, İstanbul 1971, I, s.407-423. Muhammed Bakır el - Hüseyinî, " et-Tasvîr Alâ el-Umla el-Atabegiyye", *Sumer*, XXI/1-2, Bagdad (1965), s.255-271.

Musul ve yöresinde satışı yapılan gıda maddelerinin, özellikle Moğol istilası başlangıcındaki durumu ve fiyatların seyri hakkında kayıtlar aktaran İbnü'l-Esîr, bizlere bu konuda az da olsa bir kanaat vermektedir. Şimdi, *el-Kâmil*'de mevcut olan fiyat mukayesesini değerlendirelim.

Müellif, Musul'da, 1224 öncesindeki fiyatları 1225 sonrası fiyatlarla karşılaştırmaktadır. Bu dönem, Moğol askerlerinin bölgede görülmeye başlandığı dönemdir. Aynı şekilde, ilginç bir biçimde, Halife en-Nâsır Lidinillah'ın ölümü de fiyatlara olumsuz bir şekilde yansımıştır. Bunda, en-Nasır Lidinillah'ın, uzun müddet hilafet makamında oturmak suretiyle İslâm dünyasında manevi ve maddi açıdan bir istikrar unsuru olması göz önünde tutulmalıdır. Yine, fiyat artışlarında, savaşların yanı sıra, bölgede görülen kuraklık ve bunun neticesindeki çekirge istilası da etkili olmuştur.

İbnü'l-Esîr'in kayıtlarından tespit ettiğimiz fiyat durumu şöyledir: Normal değerine göre, yani 1224 öncesinde 4 *mekkûk* buğday 1 *dinar* iken, Halifenin ölümü ve bölgede Moğol varlığının haber alınışıyla 3 *mekkûk**, 1 *dinara*** satılmaya başlandı. Bu miktar ve değerdeki buğday, Bağdadî ölçek ile 45 *rûl* unun ağırlığına eşittir. Bazan 1,3 *mekkûk* buğday 1 *dinar* 1 *kirat* etti. Bu miktar buğday, Bağdâdî

* Hububât için bir hacim ölçüsü olan *mekkûk*, (çğl. *mekâkîk*), Müslüman memleketlerinde farklı coğrafyalarda farklı değerlere eşdeğer kabul edilmiştir. Ortalama 5,5-6 kg.lık bir ağırlık ve 7,5 litrelik bir hacim ölçüsüne sahip tahıl için kullanılır bir değerdir. Ancak XIII. yüzyılda Musul için bu değer daha fazladır. Buna göre bu dönemde 1 *mekkûk* =14,6 kg buğday yada 33,75 *rûl* una -ki o da 13,689 kg dır- eşdeğer olup, hacim olarak ta 18,8 litre idi. Bkz. W.Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s.54.

** 1 *dinar*=1 *miskal* = 4.233 gr altına eşdeğerdir. Bkz. W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s.13.

ölçek ile 45 *ritl* unun ağırlığına eşittir. Bu durum 1225 yılında Halife en-Nâsır Lidinillah'ın ölümüyle birlikte ve Hârezmşahlı ve Moğol askerlerinin gelişiyle daha da yükselerek 1 *mekkûk*, 1 *dinar* 3 *kırat** bulmuştu. Normal şartlarda yarım *kırata* satılan susam yağının 1 *ritl* 2 *kırata* yükselmişti. Oysa daha önceleri 60 *ritl*lik susam yağı 1 *dinara* satılıyordu. Havuç, pazı, şalgam gibi sebzelerin 5 *ritl* 1 *dirheme*, menekşenin 6 -7 *ritl* 1 *dirheme* satıldı. Tuzun *mekkûku* 1 *dirhem* iken 10 *dirheme* çıktı. Pirincin *mekkûku* 12 *dirhem* iken 50 *dirhem* oldu. 4-5 *ritl*lik hurma 1 *kırat* iken, 2 *ritl* 1 *dirheme* satıldı. Yine Musul'da az bulunan esmer renkli şekerin *ritl* 1,25 *dirhem* ederken, *ritl* 3,5 *dirheme* çıktı. Mısır'dan gelen beyaz renkli toz şeker ise *ritl* 2 *dirhem* iken 3,25 *dirhem* oldu. Musul'da şeker fiyatlarındaki bu artışta, o sıralarda görülen veba vb hastalıklara iyi geldiği inancı da etkili olmuştur⁹²⁶.

Fiyatların tabloya yansımaları şöyledir:

Ürün	574/1178	620/1224 Öncesi	620/1224-1225
Buğday	3 mekkûk 1 dinar-ı emirî	4 mekkûk 1 dinar	3 mekkûk 1 dinar 1,3 mekkûk 1 dinar 1 kırat 1 mekkûk 1 dinar 3 kırat
Susam yağı		1 ritl ½ kırat 60 ritl 1 dinar	1 ritl 2 kırat
Havuç, Pazı, Şalgam			5 ritl 1 dirhem
Menekşe			6-7 ritl 1 dirhem
Tuz		1 mekkûk 1 dirhem	1 mekkûk 10 dirhem
Pirinç		1 mekkûk 12 dirhem	1 mekkûk 50 dirhem
Hurma		4-5 ritl 1 kırat	2 ritl 1 dirhem
Esmer şeker		1 ritl 1,25 dirhem	1 ritl 3,5 dirhem
Beyaz Mısır toz şekeri		1 ritl 2 dirhem	1 ritl 3,25 dirhem

Tablo - I

* *Kırat*, ağırlık birimidir. 20 *kırat* = 1 miskal = 1 dinar'dır. Gr cinsinden ise; $4,233 \div 20 = 0,21165$ gr'dır. Bk. W.Hinz. *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s.33.

⁹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (Tornberg), XII, s. 447-448; türkç.terc. XII, s. 409-411.

Vergiler

Musul Atabegliği'nde de diğer İslâm memleketlerinde olduğu gibi, temel kanunî vergi olan, Müslümanlar'dan alınan öşr ile, gayrimüslimlerden alınan haraç ve cizye esastı. Bununla birlikte bu vergilerin yanısıra, mahalli ve geçici süreyle konan bir takım örfî vergiler de vardı. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Atabeglik topraklarında geçerli olan vergiler şunlardı:

Öşr: Toprak sahibi Müslümanlardan alınırdı. Arazi ve gelir vergisiydi. Gelirin 1/10'u nispetinde alınırdı.

Harac: Toprak ve mal sahibi Hristiyanlardan alınırdı⁹²⁷.

Zekat: Zengin Müslümanlar verirdi.

Cizye : Zimmî sayılan gayrimüslimlerden alınırdı. Yıllık olarak tahsil edilirdi. Zenginlerden 48, orta hallilerden 24 ve yoksullardan 12 dirhem olarak alınırdı⁹²⁸.

Meks (çğl. *Mukûs*) ve **Darâib:** Meks ve darâib, sürekli müşterek olarak zikredilen bir örfî vergi çeşidiydi. Öşr nispetinde, pazar ve gümrük vergisi olarak alınırdı. Hazineye daimi bir gelir sağlaması dolayısıyla zamanla hükümdarlar tarafından sürekli hale getirildi ve halk üzerinde bir baskı unsuru yapıldı⁹²⁹. Nureddin Mahmud, 1171 yılında Musul'a girdiği zaman, yürürlükte olan bu mukûs ve darâib

⁹²⁷ B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s. 141-142.

⁹²⁸ B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s. 143.

⁹²⁹ Björkman, W., "Meks", *İA*, VII, s.651-652; B. Kök, *Nûruddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, s. 146-148.

vergilerini kaldırmıştı⁹³⁰. Onun ölümünden sonra II. Seyfeddin Gazi, bu vergileri yeniden yürürlüğe koydu⁹³¹.

Mesâha: Tarlanın ve ekili arazinin tabiatı gözönünde bulundurularak yüzölçümü birimi üzerinden belirlenen ve değişmeyen bir vergi çeşidiydi⁹³².

Mehabbesîn : Mesâha türünden arazi ürünlerinden alınan bir vergi çeşidiydi.

Bu vergilerin yanısıra, savaşlarda elde edilen ganimetler ile komşu hükümdarların gönderdiği hatırı sayılır hediyeler de hazinenin önemli gelirleri arasındaydı.

Musul'un Atabegler zamanında, söz konusu bu vergilere rağmen net gelirini belirlemek eldeki verilere göre mümkün görünmüyor. Ancak, dolaylı birkaç kayıttan bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. İbn Şeddâd'ın kayıtlarında, XIII.yüzyıl başlarında Diyâr-ı Mudar'daki Harran ve yöresinin el-Eşref zamanındaki geliri 3,000,000 dirhem olduğu görülüyor. 1240 yılında müellif, Haleb hakimi Melik en-Nâsır Salahaddin Yusuf'un talimatıyla, bölgenin gelirlerini kayıt altına almıştır. Bu tarih, Moğol istilasının henüz başlangıcı sayılabilir. Bu dönemde Harran ve civarından 2,000,000 dirhem toplanabiliyordu. Ancak Moğol istilası gerçekleşince gelirler, 1,580,000 dirheme kadar inmiştir. Yine, Moğol istilasından önce Urfa'nın gelirleri de bilinmekte idi. Bu değerlendirmeyi 1240 yılından öncesi için düşünebiliriz. İbn Şeddâd, bu şehrin 540,000 dirhem geliri olduğunu söylüyor. Bu rakamlar bize az çok Musul'un geliri konusunda bir tahmin olanağı sağlayabilir. İbn

⁹³⁰ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, s.479-480.

⁹³¹ *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, s.592; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s.504.

⁹³² B. Kök, *Nûraddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki*

Yeri, s. 141.

Şeddâd, esasen Diyar-ı Rebia'dan ve gelirlerinden de bahsetmekle birlikte, bu kayıtlara ulaşmak mümkün olmadı⁹³³.

İbn-i Vâsıl'ın bir kaydı bize az da olsa bir ışık tutmaktadır. Bu müellifin belirttiğine göre Nureddin Mahmud zamanında Musul'dan yıllık olarak tahsil edilen vergi miktarı 38146 dinardı⁹³⁴.

Yine, Musul'un nüfusu konusunda da kesin bir şey söylemek zordur. Bunu da tahmin yoluyla bulmak gerekiyor. Ancak, Atabegliğin sona erdiği tarihten 300 yıl sonra yapılan sayımların sonuçları elimizdedir. Bu sonuçlar, bir fikir verebilir mi? Osmanlı döneminde şehrin nüfusu kayıt altında olduğundan, bu dönem hakkında elimizde bilgi mevcut. Nitekim, 1523 yılında yapılan tahrirden anlaşıldığına göre, Musul'da, 15160 kişi yaşamaktadır. Bu rakama hane, mücerred, askerî gibi vergiye tabi olan ve olmayan sınıflar ile gayrimüslimler dahildir. Gayrimüslimlerin bu rakamdaki miktarı ise, din ayrımı yapılmaksızın 3929 olarak gösteriliyor⁹³⁵.

Bölgede yaşayan halkın dinî ve etnik durumu hakkında da şunları söyleyebiliriz. Yörede, Müslüman Araplar, Türkler, Kürtler'den başka, Yahudiler, Yakubi, Nesturî ve Süryanî Hristiyanlar yaşamaktaydı. Bölgede bilhassa Sincar yöresinde bugün de yaşamakta olan Yezidîler ise buraya daha sonraları, XV. yüzyıl başlarından itibaren güneyden, Basra bölgesinden göç ederek gelip yerleşmişlerdir⁹³⁶. Bunu, hem Musul'da şehir içerisinde bulunan kilise ve havradan, hemde civarda eskiden inşa edilmiş manastırlardan anlıyoruz. Bir çok kaynaktan dolayı da olsa farklı din mensuplarının varlığından bahsedilmektedir. Örneğin

⁹³³ C. Cahen, "XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin B. Şeddada Göre)".

⁹³⁴ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, s. 276.

⁹³⁵ A. Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 252.

⁹³⁶ TH. Menzel, "Yezidîler", *İA*, XIII, s.415-423.

Marko Polo, XIII. yüzyıldaki ziyareti sırasında Musul halkından bahsederken şöyle diyordu: “...Çoğunluğu Müslüman, Arap. Sonra Hristiyanlar yaşıyor fakat Roma Katolik Kilisesine bağlı değil bunlar, Jakobit yahut Nestoryanlar deniyor. Başlarında bir ruhani lider var, tıpkı Roma’daki gibi; doğudaki eyaletlere, meselâ Hindistan’a, Bağdad’a ruhanî başkanlar gönderiyor...”⁹³⁷.

Ayrıca Ahmet Gündüz’ün sözü edilen Osmanlı dönemindeki kayıtları içeren çalışması da buradaki etnik ve dinî çeşitliliği ortaya koymaktadır.

⁹³⁷ *Marko Polo Seyahatnâmesi*, s.23-24.

SONUÇ

1146'dan 1233 yılına kadar Musul merkez olmak üzere el-Cezire (Mezopotamya)'ye hükmeden Zengiler'in Musul Kolu, siyasi misyonları bakımından, I. Seyfeddin Gazi'den itibaren tahta geçen 8 hükümdar dönemi boyunca, önce Nureddin Mahmud faktörü karşısında, ardından Salahaddin Eyyubi'nin ortaya çıkışıyla, gittikçe zayıflayan ve küçülen iktidarlarını korumanın mücadelesini ve siyasetini ortaya koymuşlardır. Bu inceleme boyunca görüldüğü gibi, Musul Atabegleri, genelde ellerindeki otorite ve toprakların korunmasını gözetmiş, yeni topraklar kazanmak yerine iktidarlarının gücü nispetinde Musul'a bağlı hükümdarlar tarafından gerçekleştirilecek isyan ve kopmaların önüne geçmeye çalışmışlardır.

Siyasi misyonlarının dışında, Musul'un ve el-Cezire'nin tarihinde özel bir yere sahip olan Zengiler, bir harabe halinde bulunan bölgeyi imar ederek mamur hale getirmişlerdir. Bu imar faaliyetlerinin sonucunda başta Musul olmak üzere birçok şehirde yapılan sosyal ve dini kurumların yanısıra, inşa edilen pekçok köprü, han, çarşı gibi yapılar, bölgenin ticarî ve ekonomik hayatını canlandırmada ve kalkınmasında çok önemli rol üstlenmiştir. Zengiler döneminde bariz bir şekilde üretimin artması ve han, çarşı, kervansaray gibi ticari yapıların inşa edilmesi sayesinde dünyanın bir çok yerinden yabancı tüccarlar Musul'a gelerek alışveriş yaptığı gibi Musullu sermaye sahipleri de kervanlarla Anadolu içlerinde, Karadeniz kıyılarında, Suriye ve Filistin'deki Haçlı pazarlarında görülmüş, buralarda yaptıkları alışverişlerde Musul işi ürünleri dünyaya pazarlamışlardır. Ayrıca, Zengiler döneminde ilim hayatı da canlı bir ortama kavuşmuş, yapılan medreselerin çokluğu ve buralarda ders vermek üzere davet edilen alimler sayesinde Atabeglik şehirleri, ilim öğrenmek isteyenlerin akın ettikleri birer kültür merkezi haline gelmiştir.

ÖZET

Doktora Tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, XII.-XIII. yüzyıllarda Kuzey Irak ve Suriye’de hüküm sürmüş olan Musul Atabegliğinin siyasi tarihi incelenmektedir. Çalışmada, Atabegliğin teşkilat yapısı ile kültür ve ekonomik hayatı üzerinde de durulmuştur.

Bilindiği üzere Musul Atabegliği’nin tarihi, bir Selçuklu komutanı olan İmâdeddin Zengi’nin, 1127 yılında, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Musul’a vali olarak tayin edilmesiyle başlar. Sultan Mahmud, Zengi’yi vali olarak Musul’a gönderirken oğulları Alp Arslan ile Ferruhşah’ı da yetiştirmeleri için yanına vermiş ve onu “atabeg” tayin etmişti. İmâdeddin Zengi’nin Musul valiliği, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer tarafından da onaylanmıştı. İşte Zengi, Irak’ta zamanla Selçuklu otoritesinin zayıflamasıyla kendi otoritesini yerleştirmiştir. 1146 yılında en son kuşattığı Caber kalesi önünde katledildiği zaman, toprakları oğulları ve emirleri tarafından korundu. Nureddin Mahmud’un yerleştiği Haleb’e mukabil, Musul’a hakim olan Seyfeddin Gazi, Atabegliğin tümü üzerinde otorite tesis edebilmiştir. Seyfeddin, aynı zamanda, babası zamanında Musul’a bağlanan komşu hükümdarların bağımsızlık çabalarını da sonuçsuz bırakmıştı. İşte bu çalışma, Seyfeddin Gazi ve ondan sonra Musul’a hakim olan Zengi hükümdarlarının tarihini ele almaktadır.

Esasen Nureddin Mahmud , Haleb’in yanısıra, uzun bir dönem boyunca Atabegliğin tümü üzerinde otorite kurmuş olmasına rağmen Musul kolu, kendi iktidarını korumasını bilmiştir. Musul hükümdarları, başkentlerinin konumu

dolayısıyla kendi topraklarını genişletmek yerine mevcut durumu korumanın yollarını aramışlar ve özellikle Salahaddin Eyyubi'nin ortaya çıkışı ile birlikte tıpkı Artuklular'da olduğu gibi, artık Anadolu Selçukluları ile Eyyubiler arasında bir nüfuz mücadelesi alanına dönen Güney Doğu Anadolu ile Mezopotamya'daki küçük iktidarlarını korumanın neredeyse tek yolu olan denge siyasetinin esaslarını benimseyip tatbik etmişlerdir.

Zengi hanedanının Musul'daki son üyesi olan Atabeg Nasreddin Mahmud'un 1233 yılındaki ölümü ile tarih sahnesinden çekilen Musul Atabegliği, yerini Atabegliğin nâibi olan Bedreddin Lü'lü'nün hakimiyetine bırakmıştır.

Musul Atabegliği zamanında Musul ve yöresi, bu döneme gelinceye kadar gördüğü tarihi boyunca en verimli çağıyla karşılaşmıştır. Kaynaklardan ve günümüze kadar gelen eserlerden anlaşıldığı kadarıyla Atabegler çağında bir imar hamlesine sahne olan Musul, el-Cezire ve Suriye'de üretim ve ticaretin artmasıyla ekonomik bir canlanma olmuş, aynı zamanda bu bölgelerdeki büyük şehirler, sayısız medreselerin kurulup alimlerin davet edilmesiyle dönemin en önemli ilim merkezleri haline getirilmişlerdir.

SUMMARY

This thesis deals with the political history of the Mosul Atabagate, which prevailed during the XIIth and XIIIth centuries in the Northern Iraq and Syria. It also dwells on the Atabagates organization, cultural and economic life.

As it is known, the history of the Mosul Atabagate begins with the appointment of the Seljukid commander Imad al-Din Zangi as the governor of Mosul by Irakian Seljukid Sultan Mahmud in 1127. Sultan Mahmud, while appointing Zangi as the governor of Mosul, he also send his two sons, Alp Arslan and Farrukhshah, with him for their training and dignified Zangi as the "atabak". Imad al-Dins office was also approved by the Great Seljukid Sultan Sanjar. In the course of time, when the Great Seljukid authority diminished in Iraq, Zangi established his own authority there. When he was killed during the siege of the Ja'ber Castle, his territories was kept by his sons and chiefs. Equivalent to the Nur al-Din Mahmud's gain of Halep, Sayf al-Din Ghazi ruled in Mosul and was able to establish his authority in the whole of the Atabagate. Sayf al-Din was also able to make the independence efforts of the vassal neighbour rulers, who were attached to Mosul during his fathers reign, futile. Thus, this work deals with the history of the Sayf al-Din Ghazi and his successor Zangi sovereigns, who ruled in Mosul.

In fact, although Nur al-Din Mahmud dominated besides Aleppo, the whole Atabagate for a long time, the Mosul branch succeeded in keeping her own rule. The

Mosul sovereigns, because of their capitals location, instead of making conquests, they looked for the means in keeping their territories, and especially by the coming of Salah al-Din Ayyubi, they adopted and practiced, almost the only way of keeping their small lands, the principles of balance of power policy, as in the example of the Artukids, in Southeastern Antolia and Mesopotamia, which became an area of influence conflicts of the Anatolian Seljukids and the Ayyubids.

By the death of Atabak Nasr al-Din Mahmud, the last member of the Zangi dynasty in Mosul, in 1233, the Mosul Atabagate ceased to exist, and was replaced by the rule of Badr al-Din Lu'lu, who was the regent of the Atabagate.

During the time of the Mosul Atabagate, Mosul and its neighbourhood, enjoyed its most productive time, throughout its history, until this period. As it is understood from the sources and works which, survived until today, during the time of Atabagate, Mosul rendered a prosperous time. And by means of mass production and increase in trade in al-Jazirah and in Syria, there occurred a vitality in economy, and at the same time, the great cities of the region became the centers of science, by the establishment of numerous madrasas and invitation of the outstanding scholars (*al-ulamā*) to the cities.

BİBLİYOGRAFYA

KAYNAKLAR

- Anonim, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, Tercüme ve neşr: F.Nâfiz Uzluk, Ankara 1952.
- Anonim *Süryani Vekâyinâmesi*, İngilizce çev: A.S. Tritton, "The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, (1933), s.69-101, 273-305.
- Aynî, *İkdu'l-Cumân Fî Tarih Ehli'z-Zaman*, Cilt: XII, Beyazıt Ktp. Veliyyüddin Efn. Yazma No:2389.
- Belazurî, *Fütühu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- El-Bundârî, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al-'Usra*, Türkçe çev.: Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999.
- Bündarî, *Senâ el-Barku'ş-Şâmî*, Tahkik: R. Şeşen, Beyrut 1971.
- Celaeddin es-Suyûtî, *Tarihu'l-hulefâ*, Beyrut (t.y.).
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev.: Mürsel Öztürk, Ankara 1998.
- Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn Fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, Neşr ve tahkik: Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, I/1-2, Kahire 1956; Cilt: II/1-2, Tahkik: M.H.M.-M. Mustafa Ziyade, Kahire 1962.
- Ebû Şâme, "Kitâbu'r-Ravzateyn", *RHC*, Tome IV, Paris 1848.
- Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitab er-Ravzateyn*, çev. Z. Kadiri Ugan, T.T.K. Kütüphanesi Tercümeler kısmı, No: Ter./149 ve No: Ter./52.
- Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, I-IV, İstanbul 1280.
- Gregory Abu'l-Farac (Bar Habraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1987.
- El-Hazrecî, İbrahim b. Muhammed, *Tarihu Devleti'l-Ekrâd ve'l-Etrâk*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa Yazma nüsha No:695.
- El-Herevî, *Kitabu'l-işârât ilâ Ma'rifeti'z-ziyârât*, Dımaşk 1953.
- Ioannes Kinnamos'un *Historia'sı (1118-1176)*, Yayına Haz.: Işın Demirkent, Ankara 2001.

- İbn Batûta, *Rihletü İbni Batuta, el-Müsemmat : Tuhfetü 'n-Nuzzâr Fî Ğarâibi 'l-Emsâr ve Acâibü 'l-Esfâr*, Beyrut/Haleb (t.y).
- İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Türkçe çev. M.Nuri Gencosman, Notlar: F.N. Uzluk, Ankara 1941.
- İbn Bibi, *el-Evâmirü 'l-Alâiyye fi 'l-umûri 'l-Alâiyye (Selçuk Name)*, I-II, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- İbn Cübeyr, *Rihlet*, Beyrut 1384/1964.
- İbn Haldûn, *Tarihi İbn Haldûn*, I-VI, Beyrut 1971
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-A'yân ve Enbâu ve Ebnâi 'z-zamân*, I - VIII, Tahkik: İhsan Abbas, Beyrut 1968.
- İbn Kâdı Şuhbe, Bedreddin, *Kevâkıbu 'd-dürriyye Fi 's-Sireti 'n-Nûriyye (Tarihi es-Sultan Nureddin Mahmud b. Zengi)*, Tahkik: Mahmud Zâ'id, Beyrut 1971.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye fi 't-tarih*, I-XIV, Kahire 1932.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, Büyük İslâm Tarihi, Çev.: Mehmet Keskin, I-XV, İstanbul 1995.
- İbn Şeddâd, Bahaeddin, *Kitâbu Sireti Salahaddin el-Eyyubî (el-müsemmat: en-Nevâdir es-Sultaniyye ve 'l-mahâsin el-Yusufiyye)*, Kahire 1317/1899.
- İbn Şeddâd, İzzeddin, *el-A'lâku 'l-Hatîre Fî Zikr-i Ümerâi 'ş-Şâm ve 'l-Cezîre*, I-II, Dımaşk 1991.
- İbn Tağrıbirdî, Cemâleddin Ebu'l-Mahâsin Yusuf el-Atabekî, *en-Nücûmu 'z-Zâhire Fî Mülûk Mısr ve 'l-Kâhire*, Takdim: Muhammed Hüseyin Şemseddin, I-XVI, Beyrut 1413/1992.
- İbn Vâsıl, Cemâleddin Muhammed b. Salım, *Müferricü 'l-Kurûb Fî Ahbâri Benî Eyyûb*, Neşr: Cemaledden eş-Şeyyâl, I-III, İskenderiye 1953-1960; IV-V. ciltler, Tahkik ve Neşr: Hasaneyn Muhammed Rebî', Kahire 1972-1977.
- İbnü'l-Adîm, *Bugyetü 't-Taleb Fî Tarih Haleb*, Neşr. Süheyl Zekkâr, I-XII, Beyrut (t.y).
- İbnü'l-Adîm, Kemaleddin Zübdetü 'l-Haleb min Tarihi Haleb, Neşr ve tahkik: Sami ed-Dehhân, I-III, Dımaşk 1954-1968.
- İbnü'l-Adîm, Kemaleddin, *Bugyetü 't-taleb fi Tarihi Haleb, (Selçuklularla İlgili Haltercümeleri)*, Yay.: Ali Sevim, Ankara 1976.

- İbnü'l-Adîm, Kemâleddin, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, (Seçmeler), Çev.: Ali Sevim, Ankara 1989.
- İbnü'l-Cevzî, *Kitabu'l-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, I-X, Haydarabâd 1358.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-tarih*, Edit: Carolus Johannes Tornberg, I-XII, Brill 1853 (Tıpkıbasım Beyrut 1399/1974).
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali, *et-Tarihu'l-Bâhir fî'd-devleti'l-Atabegiyye bi'l-Mavsîl*, Tahkik ve neşr: Abdulkadir Tuleymat, Kahire 1963.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali, *el-Kâmil fî't-tarih*, Türkçe Çev.: Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi*, I-XII, İstanbul 1985.
- İbnü'l-Esîr, Mecdeddin Ebi's-Saâdât el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâyetu fî Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, Tahkik, Tahir A. er-Râvî- M. M. et-Tanâhî, Kahire 1963.
- İbnü'l-Ezrâk Ahmed b. Yusuf b. Ali (510 h./1117-577 h./1181), *Meyyâfârikin ve Âmid Tarihi*, (*Artuklular Kısımı*), Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran, Erzurum 1992.
- İbn el-Ezrâk el-Farîkî, Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Tarihu'l-Fârîkî*, Tahkik: Bedevi Abdüllatif Avad, Beyrut 1974.
- İbnü'l-Furât, Nâsireddin Muhammed b. Abdurrahim, *Tarihu İbni'l-Furât*, Neşr: Hasan Muhammed eş-Şemmâ', IV/1, Basra 1967, (IV/2, Basra 1969; V/1, Basra 1970).
- İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, Türkç. çev.: Ş. Yaltkaya, (Moğollar Kısımı), İstanbul 1941.
- İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, Beyrut 1890.
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-XI, Beyrut 1986-1991.
- İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihi'l-Hulefâ*, Tahkik: Kasım es-Sâmirâî, Leyden 1973.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dumâşk*, (H. F. Amedroz tarafından 1897'deki neşrin tıpkıbasımı), Kahire (t.y.).
- İbnü's-Şihne, *ed-Dürrü'l-Müntehab fî Tarihi Memleketi Haleb*, Beyrut 1909.
- İmâdeddin el-Katib el-İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Kıvameddin Burslan, Ankara 1943.
- İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahanî, *Barku's-Şâmî*, Neşr: Ramazan Şeşen, İstanbul 1979.

Kâtib Ferdi, *Mardin Mülûk-ı Artukîyye Tarihi ve Kitâbeleri ve Sâir Vesâik-i Mühimme*, Naşiri: Ali Emiri, Dersââdet 1331.

Kur'an- Kerim, Hayrat Vakfı yayını, İstanbul 1413.

Makrizî, *İğâsetü'l-ümme fî Keşfi'l-ğümme ev Tarihu Mecâ'ât fî Mısır*, Humus (t.y).

El-Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk Li-Marifeti Düveli'l-Mülûk*, Neşr: Mustafa Ziyade, I/1-2, Kahire 1934-1958.

Marko Polo Seyahatnâmesi, Yayına Haz: Filiz Dokuman, I, İstanbul (t.y.)

Mecdeddin Ebi's-Saâdât el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî b. el-Esîr, *en-Nihâyetu fî Ğarîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, Tahkik: Tahir A. er-Râvî- M. M. et-Tanâhî, Kahire 1963.

Mehmet Neşrî, *Neşrî Tarihi*, I, Haz. M. Altay Köymen, Ankara 1983.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi*, Yay: Ali Öngül, I-II, İzmir 2000-2001.

Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Türkç. çev. Hrant D. Andreasyan, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, TSD, 1/2, (1937).

Niketas Khoniates, *Historia (Iocannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev.: Fikret Işıltan, Ankara 1995.

En-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb Fî Funûni'l-Edeb*, Tahkik: Said Âşûr, I-XXXI, Kahire 1992.

Raşîd al-Din Fazlallah, *Câmi' al-Tavârih*, Yay: Ahmet Ateş, II. Cild, 5. Cüz, Ankara 1999.

Râvendi, *Rahâtü's-sudûr ve Âyeti's-surûr*, I-II, Türkç. çev. Ahmed Ateş, Ankara 1960.

Sadreddin el-Huseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, Türkçe tercüme: Necati Lûgal, Ankara 1943.

Sauvaget, J., "Haleb", *İA*, s.117-122.

Sıbt ibnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-A'yân*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kitaplığı, 2135 Nolu yazma nüsha.

Sıbt ibnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayân*, VIII / 1-2, Edit. ve neşr: Dâiretu'l-Maarifi'l-Osmâniyye Bi-Haydarâbâd ed-Deken el-Hind, Haydarâbâd 1370-1371/1951-1952.

Sıbt ibnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayân*, Yayınlayan: Ali Sevim, Ankara 1968.

- Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, Türkçeye Çev.: Hırant D. Andreasyan, 1944
(Müsvedde halinde), TTK Kütüphanesi Tercümeler kısmı, No: Ter/44.
- Şeref Han Bidlisî, *Şerefnâme*, Çev.: M. Emin Bozarslan, *Kürt Tarihi*, I-II, İstanbul 1971.
- Şihâbeddin Ahmed en-Nesevî, *Siretu Celâleddin Mengübürti*, Türkçe terc. *Celâlüttin Harezemşah*, (çev. Necib Asım), İstanbul 1934.
- Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (*Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*), Çev. Zâkir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, I, Ankara 1955.
- Urfalı Mateos Vekâyinâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Türkçeye çeviren: H. Andresyan, Ankara 1987.
- Usâme İbn Munkız, *Kitâbu'l-itibâr*, Çev.: Yusuf Ziya Cömert, *İbretler Kitabı*, İstanbul 1992.
- Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, 1979 Beyrut.
- Zehebî, *Kitâbu Düveli'l-İslâm*, Haydarâbâd 1364.

ARAŞTIRMALAR

- Ahmed Tevhidi, *Müze-i Hümayûn Meskukât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*, I-IV, İstanbul 1321.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, (Sadeleştiren: Ali Arslan), I-II, İstanbul 1981.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Literatur*, I-III, Leyden 1937-1949; Arapça çeviri: *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, Çev. Es-Seyyid Yakub Bekr-Ramazan Abdüttevâb, Kahire 1993
- Alptekin, Coşkun, "Ahdâs", **DİA**, I, s.508-509.
- Alptekin, Coşkun, "Artuklular", VIII, **DGBİT**, İstanbul 1989.
- Alptekin, Coşkun, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Tekinliler)*, İstanbul 1985.
- Alptekin, Coşkun, "Erbil Atabegliği (Begteginliler)", VIII, **DGBİT**, İstanbul 1989.
- Alptekin, Coşkun, "Musul Atabegliği (Zengiler) (1127-1233)", VII, **DGİT**, İstanbul 1988.

- Alptekin, Coşkun, " Musul Atabegliği Zamanında Posta Teşkilatı ", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı:", (1987), s.15-17.
- Alptekin, Coşkun, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978.
- Alptekin, Coşkun, "Atabeg", **DİA**, IV, s.38-40.
- Altıkulaç, Tayyar, "Ebû Şâme el-Makdisî", **DİA**, X, s.233-235.
- Alyarî, Hüseyin, *Azerbaycan Atabegleri, İl-Deniz Oğulları*, (İst. Üni. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1966.
- Arendonk, C. Van- Bichr Faris, "Fütüvvet", **İA**, IV, s.700-701.
- Artuk, İbrahim - Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katalogu*, I, İstanbul 1971.
- Artuk, İbrahim, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944.
- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı I-II*, İstanbul 1984.
- Ataoğlu, Remzi, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, (A.Ü. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989.
- Atiya, Aziz S., *Crusade, Commerce and Culture*, Bloomington 1962.
- Avcı, Casim, "İbn Şeddâd, Bahâeddin", **DİA**, XX, s.373-374.
- Ayan, Ergin, *Willermus Tyrensis'in Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum (Denizaşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XVI., XVII. ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi*, (İst. Üni. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.
- Bakır, Abdulhalık, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", **Belleten**, LXIV/241, (2000), s.749-826.
- Bartold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H.Dursun Yıldız, Ankara 1990.
- Barthold, W.-M.Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1984.
- Bayatlı, Nilüfer, *XVI.Yüzyılda Musul Eyâleti*, Ankara 1999.
- Baykara, Tuncer, *I.Giyâseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehid*, Ankara 1997.
- Björkman, W., "Meks", **İA**, VII, s.651-652.

- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Literatur*, I-III, Leyden 1937-1949;
Arapça çeviri: *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, Çev. Edit: Mahmud Fehmi
Hicâzî, I-IX, Kahire 1993.
- Brockelmann, C., "Ebû Şâme", **İA**, IV, s.51.
- Brockelmann, C., "İbn Hallikân", **İA**, V/2, s.745-746.
- Brockelmann, C., "İbnü'l-İbrî", **İA**, V/2, s.861-862.
- Brockelmann, C., "Kemâleddin", **İA**, VI, s.569-570.
- Burslan, Kivameddin, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1943 (İkinci Baskı
Ankara 1999).
- Butak, Behzad, *XI., XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları*, İstanbul 1947.
- Cahen, Claude, "Les Chroniques Arabes Concernant La Syrie L'Égypte Et La
Mésopotamie-De La Conquête Arabe A La Conquête Ottamane Dans Les
Bibliothèques D'Istanbul", **REI**, (1936), s.333-362.
- Cahen, Claude, *La Syrie du Nord à l'Epoque des Croisades et la Principauté
Franque d'Antioche*, Paris 1940.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkç.: Yıldız Moran,
İstanbul 1971.
- Cahen, Claude, "XIII. Asır Ortalarında Cezire, İzzeddin B. Şeddada Göre", Çev: Neşet
Çağatay, Ank. Üni. **İFD**, II/IV, (1953), s.93-106.
- Cahen, Claude, "Atabak", **EI**², Leiden-London 1960, I, s.731-732.
- Cahen, C. "Ahdath", **EI**².
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977.
- Combe, ÉT. - J. Sauvaget Et G. Wiet, *Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe*, Tome:
VIII, IX, X, Kahire 1937.
- Çelebi, Ahmet, "Abbasiler Devri", III, **DGBİT**, İstanbul 1990.
- Çelebi, Ahmet, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Tercüme: Ali Yardım, İstanbul 1998.
- Dakuki, Hüseyin, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti*, (İ.Ü. Basılmamış Doktora Tezi),
İstanbul 1975.

- Delilbaşı, Melek, "Ortaçağda Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış", *Belleten*, XLVII/185, (1983), s.95-103.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, İstanbul 1974.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987.
- "Diyâr Rebi'a", *İA*, III, s.601.
- el-Çelebi, Davud, "el-Melik Bedreddin Lü'lü ve'l-âsâr el-Kadîme el-İslâmiyye fî'l-Mavsıl", *Sumer*, II/1, (1946).
- Elisséef, Nikita, *Nurad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au temps des Croisades (511-568/1118-1174)*, I-III, Damascus 1967
- Erdem, İlhan, *Türkiye Selçukluları – İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (A.Ü. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.
- Erdem, İlhan, "XIII.Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", A.Ü., D.T.C.F., *TAD*, (1997), s.57-68.
- Eroğlu, Muammer "Çevgân", *İA*, III, s.388-389.
- Erzi, A. Sadık, "İbn Bîbî", *İA*, V/2, s.712-718.
- Erzi, A. Sadık, "İbn Vâsıl", *İA*, V/2, s.154-156.
- Eskikurt, Adnan, *Lü'lü Hanedanının Musul Hakimiyeti (607-660/1211-1262)*, (Mar. Üni., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995.
- É.T. Combe, J. Sauvaget Et G. Wiet, *Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe*, IX-X, Kahire 1937.
- Ğandûr, Muhammed Yusuf, *Tarihi Ceziret-i İbn Ömer, münzü Tesîsihâ Hattâ el-Fethi 'l-Osmanî (Nahv 200-921 815-1515)*, Beyrut 1990.
- "Gâzî, Sayf al-Din", *İA*, IV, s.733-734.
- Genç, Süleyman, *Fâtûmî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besasirî İsyanı*, (Dokuz Eylül Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1995.
- Gibb, H. R., "Salahaddin'in Orduları", *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çev. K.Durak-A. Özkök-H.Yücesoy-K.Dönmez, İstanbul 1991.
- Gibb, H.A.R., *The Life of Saladin, From The Works of Imad ad-Din and Bahâ' ad-din*, Oxford 1973.

Gündüz, Ahmet, *Osmanlı İdâresinde Musul (1523-1639)*, (Fırat Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), Elâzığ 1998.

Terzi, M. Zeki -E. Merçil-A. Özcan, “Gulâm”, (Yaz:), **DİA**, XIV, s.178-184.

H., T., “Vezir”, **İA**, XIII, s.309-314.

Hafez, Fahmy, (Ed.), *Salahaddin'in Mirası*, Türkçe Ed.: Abdullah Keskin, Çev: Serdar Şengül-Bilal Öztünç, İstanbul 2000.

“Harezmşahlar Devleti”, IX, **DGBİT**, İstanbul 1989.

Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, - *Siyasi, Dinî, Kültürel, Sosyal*-, I - V, Tercüme: İsmail Yiğit, İstanbul 1986.

Hasso Pfeiler-Nureddin İmre, “Sultan Rükneddin Tuğrul bin Arslan ve Seyfeddin Gâzi II'ye Ait Musul Baskısı Bir Dinar”, **Belleten**, XXXV, 137-140, (1971).

Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe Çev. E. Ziya Karal, Ankara 2000.

Hillenbrand, Carole, *A Muslim Principality in Crusader Times The Early Artukid State*, İstanbul 1990.

Hinz, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev.: Acar Sevim, İstanbul 1990.

Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1989.

Hodgson, Marshall G. S., *The Ventura of Islâm*, I-III, Londra 1974, Türkçe terc. Kurul tarafından, *İslâm'ın Serüveni*, I-III, İstanbul 1993.

Holt, P. M., *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, Türkçe çeviri: Özden Arıkan, İstanbul 1999.

Honigmann, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Terc. F. Işıltan), İstanbul 1970.

Honigmann, E.-Besim Darkot, “Musul”, **İA**, VIII, s.738-744.

Honigmann, E.-C.E. Bosworth, “al-Mawsil”, **Eİ²**, s.892-901.

el-Hüseynî, Muhammed Bakır, “Atabeylere Ait Irak Müzesinde Bulunan Üç Nadir Altın Sikke Hakkında Tahlilî Bir İnceleme”, Çeviren: Reşat Genç, **SAD**, III, (1971) s.611-624.

el - Hüseynî, Muhammed Bakır, “et-Tasvîr Alâ el-Umle el-Atabegiyye”, **Sumer**, XXI/1-2, Bagdad (1965), s.255-271.

“İbn Cübeyr”, **İA**, V/2, s.720.

“İbn Şeddâd”, **İA**, V/2, s.825.

“İbnü'l-Cevzî”, **İA**, V/2, s.850.

“İbnü'l-Esîr”, **İA**, V/2, s.851-852.

“İbnü'l-Kalânîsî”, **İA**, V/2, s.862-863.

İhsanoğlu, Ekmeleddin-R. Şeşen, “Araplarla Türkler’in İlk Temasları (Başlangıçtan Osmanlılar’a Kadar)”, **İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri**, İstanbul 2000, s.3-47.

“İmâdüddin”, **İA**, V/2, s.978-979.

İplikçioğlu, Bülent, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, İstanbul 1990.

Kafesoğlu, İbrahim, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973.

Kafesoğlu, İbrahim, “Kök-Böri”, **İA**,

Karaarslan, Nasuhi Ünal, “Hamdânîler”, **DİA**, XV, s.446-447.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, “İbn Cübeyr”, **DİA**, XIX, s.400-402.

Kayaoğlu, İsmet, “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat”, A.Ü. **İFD**, XXIV, (1981), s.359-373.

Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Konya 2001.

Kök, Bahaeddin, *Nûruddin Mahmud Bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul 1992.

Kök, Bahattin “Mısır’ın Alınmasından Sonra Nuruddin Mahmut’la Selahuddin Eyyûbî Arasında Ortaya Çıkan Soğukluğun Sebepleri”, **Belleten**, LVII/219, (1993).

Klausner, Carla L., *The Seljuk Vezirate, A Study Of Civil Administration 1055-1194*, Cambridge 1973.

Köprülü, M.Fuad, “Ata”, **İA**, I, s.711-718.

Köprülü, M.Fuad, “Hâcib”, **İA**, V, s.30-36.

Köprülü, M. Fuad, “Berîd”, **İA**, II, s.541-549.

Köprülü, M.Fuad, "Hârezmşahlar", **İA**, V/I, s.265-296.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, V. İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989.

Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.

Lambton, A. K. S., "The Internal Structure of The Saljuk Empire", **The Cambridge History of Iran**, V, Cambridge 1968.

Lane-Pool, Stanley, *Catalogue Of Oriental Coins In The British Museum, The Coins Of The Turkuman Houses Seljook, Urtuk, Zengee*, London 1877.

Lane-Pool, Stanley, *Mohammedan Dynasty*, Osmanlıca çeviri: Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927.

Lewis, Bernard, *The Arabs in History*, Oxford 1993; (Çev. H. Dursun Yıldız), *Tarihte Araplar*, İstanbul 2000.

Lewis, Bernard, *Haşîşiler*, Çev.: Ali Aktan, İstanbul 1995.

Lewis, Bernard, *İslâm'ın Siyasal Söylemi*, Türkçe: Ünsal Oskay, İstanbul 1993.

Lyons, Malcolm Cameron, -D.E.P. Jackson, *Saladin The Politics of the Holy War*, Cambridge 1984.

Maalouf, Amin, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Çeviren: M. Ali Kılıçbay, İstanbul 1997.

Mallowan, M.E.L., *Early Mesopotamia and Iran*, London 1965.

Menzel, TH. , "Yezîdiler", **İA**, XIII, s.415-423.

Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Ankara 1975.

Merçil, Erdoğan, "Besasiri", **DİA**, V, s.528-529,

Merçil, Erdoğan, "Sultan Salâhaddîn Eyyûbî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", **Belleten**, LIV, (1991), 417-425.

Muhammed Emin, "Rihletu Nîbûr Fi'l-İrâk Fi'l-Karni's-Sâmin Aşar", **Sumer**, IX/2, (1953), ss.250-280.

M. H. M. Ahmad, "Some Notes On Arabic Historiography During the Zengid and Ayyubid Periods (521/1127-648/1250)", *Historians of the Middle East*, Ed. B. Lewis-P.M. Holt, London 1962.

Muhammed Kürd Ali, *Hıttatı 'ş-Şam*, II, Dımaşk 1983.

Munis, Hüseyin, *Nureddin Mahmud, Sîretü Mücahid sâdik*, Kahire 1378/1959.

Musa Mustafa İbrahim, *Sincar, Dirâsetun Fî Tarihîhâ es-Siyasî ve 'l-Hadârî min 521 ilâ 660 H. 1127-1261 M.*, (Salahaddin Üniversitesi Basılmamış Master Tezi), Musul (?) 1989.

Niebuhr, bkz. Muhammed Emin, *Rihletü Nibûr*.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkç. çev.: Fikret Işıltan, Ankara 1991.

Öğün, Gülay, *Begtekinliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*, (526 – 630 / 1132 – 1233), (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1987.

Öğün, Gülay, *Begtekinliler, Erbil'de Bir Türk Beyliği (526 — 630/1132-1253)*, Türk Gençlik Vakfı Yay., İstanbul 2000.

Öğün, G., “İldeniz”, *DİA*, XXII, s.81-82.

Öğün, G., “İldenizliler”, *DİA*, XXII, s.82-84.

Özaydın, Abdülkerim, “Bündârî”, *DİA*, VI, s.489-490.

Özaydın, A., “Ebü'l-Fidâ”, *DİA*, X, s.320-321.

Özaydın, A., “İbni Bîbî”, *DİA*, XIX, s.379-382.

Özaydın, A., “İbn Hallikân”, *DİA*, XX, s. 17-19.

Özaydın, A., “İbnü'l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, XXI, s.26-27.

Özaydın, A., “İbnü'l-İbrî”, *DİA*, XXI, s.92-94.

Özbek, Süleyman, *Türkiye Selçukluları – Eyyubi İlişkileri*, (A.Ü. Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, I-XIV, İstanbul 1983.

Patton, Douglas, “Badr al-Din Lu'lu and the Establishment of a Mamluk Government in Mosul”, *SI*, 74, (1991).

Poliak, A.N., “Some Notes on the Feudal System of the Mamlûks”, *JRAS*, (1937), s.97-107.

Raymond, André, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, İstanbul 1995.

Repertoire (bkz. Combe).

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, I-III, Ankara 1987.

Saatçi, Suphi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1995.

Saîd ed-Divecî, "Cisru'l-Mûsıl Fî Muhtelifi'l-Usûr", **Sumer**, XII/1-2, (1956), s.108-123.

Saîd ed-Divecî, "Kal'atu'l-Mûsıl fî Muhtelifi'l-Usûr", **Sumer**, X/1, (1954), s.94-111.

Saîd ed-Divecî, "Medârisu'l-Mûsıl fî'l-Ahdi'l-Atabegî", **Sumer**, XIII, (1957), s.101-118.

Saîd ed-Divecî, "Sûru'l-Mûsıl", **Sumer**, III/1, (1947), s.117-128.

Saîd ed-Divecî, "el-Câmi el-Mücâhidî", **Sumer**, XI/2, (1955), s.177-186.

S. ed-Divecî, "Sinâ'atu'l-Mûsıl ve Ticâretuhâ fî'l-Kurûni'l-Vustâ", **Sumer**, VII/1, (1951), s.88-98.

es-Sakkar, Sami, "Erbil", **DİA**, XI, s.272-273.

Salih, Hasan, *Irak'ta Türk Mimarisi, Selçuklular ve Zengiler Devri*, İstanbul 1992, (Basılmamış Doktora Tezi)

Sanaullah, Mawlawi Fâdıl, *The Decline of The Seljûqid Empire*, Calcutta 1938.

Savran, Ahmet, "İbnü'l-Ezrâk Hayatı, Eserleri ve Kaynakları", Atatürk Üni. Edeb. Fak. **AD**, VIII, (1978).

Savran, Ahmet, "İbnü'l-Ezrâk el-Fânkî", **DİA**, XXI, s.34-35.

Setton, Kenneth M., "The Career of Nuraddin", **A History of the Crusades**, Vol. I, Philadelphia, 1955, Türkçe tercüme, K. Yaşar Koprman, "Nureddin'in Faaliyeti", **TAD**, IV/6-7, (1966).

Sevim, Ali, "Artuklular'ın Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", **Belleten**, XXV/101, (1962), s.121-146.

Sevim, Ali, "Artuk oğlu İlgazi", **Belleten**, XXVI/104, (1961), s.649-691.

Sevim, Ali, "Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan (Kayıp Uyûnü't-Tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, Cilt: XIV, Sayı: 18, (1989-1992), s.3-260.

Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyân Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", **Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, Cilt:XVIII, Sayı:22; "II. Sultan Alp Arslan Dönemi", **Belgeler**, Cilt:XIX, Sayı:23, (1998), s.1-51.

Sevim, Ali, "İbnü'l-Adîm", **D.İA**, XX, s.478-479.

Sevim, A.-E.Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989.

Sevin, Veli, *Yeni Asur Sanatı, I, Mimarlık*, Ankara 1991.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları, Siyaset İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, (1221-1350)*, Terc.: C. Köprülü, Ankara 1957.

Stevenson, W.B., *The Crusaders In The East, A Brief History Of The Wars Of Islam With The Latins Syria During The Twelfth And Thirteenth Centuries*, Beirut 1968.

Strange, G.Le, *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge 1930; Arapça terc., Beşir Fransis-Gorgis Avad, *Büldân el-Hilâfet eş-Şarkıyye*, Bağdad 1954.

Streck, M, "Kaysâriye", **İA**, VI, s.482-483.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri – Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul 1999.

Strothmann, R., "Seneviyye", **İA**, X, s.465-498.

Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları*, İstanbul 1999.

Sümer, Faruk *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I-II, İstanbul 1999.

Şeşen, Ramazan, " 'İmâd Al-Dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler ", **SAD**, III, (1971), s.249-369.

Şeşen, Ramazan, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, İstanbul 1983.

Şeşen, Ramazan, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987.

Şeşen, Ramazan, "Eyyubiler Devleti", VI, **DGBİT.**, İstanbul 1990, s.301-432.

Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara 1996.

- R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İstanbul 2000.
- Şeşen, R., “İmâdüddin el-İsfahânî”, **DİA**, XXII, s.174-176.
- Şeşen, R., “İmâd al-Din al-Kâtib al-İsfahânî”, İ. Ü. Ede. Fak. **TED**, (1973), Sayı: 3, s.273-300.
- Talas, M. Esad, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, Çev.: Sadık Cihan, Samsun 2000.
- Taneri, Aydın, *Celâlu'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977.
- Taneri, Aydın, “Celâleddin Hârizmşâh”, **DİA**, VII, s.248-250.
- Taneri, Aydın, “Candar”, **DİA**, VII, s.145-146.
- Taneri, Aydın, “Ca‘ber Kalesi”, **DİA**, VI, s.525-527.
- Taneri, Aydın, “Hâcib”, **DİA**, s.508-511.
- Taş, Kenan Ziya, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, Isparta (t.y.).
- Terzi, M.Z.-E.Merçil-A.Özcan, “Gulâm”, **DİA**, s.178-184.
- Togan, Zeki Velidi., “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisâdî Vaziyeti”, **THİTM**, I, (1931).
- Tomar, Cengiz, “İbn Vâsıl”, **DİA**, XX, s.438-440.
- Tritton, A. S., “The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle”, **JRAS**, (1933), s.69-101, 273-305.
- Tufantoz, Abdurrahim, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Musul (1096-1127)*, (Marmara Üni. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1988.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk –İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988.
- Turan, Osman, “Kılıç Arslan II.”, **İA.**, VI, s.688-703.
- Turan, Osman, “Selçuk Türkiyesi ve Dünya Ticareti”, **TY**, Sayı 280, (1960), s.4-6.

- Turan, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri, I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Ankara 2000.
- Turğal, Hasan Fehmi, *Anadolu Selçukileri-Müneccimbaşı'ya Göre*, (Câmiü'd-düvel'in Anadolu Selçukluları kısmının tercümesi), İstanbul 1935.
- Tümer, Günay, "Circis", *DİA*, VIII, s.26.
- Uluçam, Abdüsselam *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara 1989.
- Uludağ, Süleyman-Ahmed Yaşar Ocak, "Fütüvvet", *DİA*, XIII, s.259-263.
- Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.
- (Uzunçarşılı), İsmail Hakkı, "13. Ve 14. Asırlarda Anadolu'da Ticaret", *Ülkü*, (1933), s.287-291.
- Wensinck, A. J., "Memlûk", *İA*, VII, s.688-689.
- Yavuz, Yusuf Şevki -C. Avcı-İ. Hatiboğlu-A. Birişik, "İbnü'l-Cevzi", *DİA*, XX, s.543-551.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *İA*, s.153-172.
- Yıldız, H.Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri*, (Türk Tarihinin Ana Halları eserinin müsveddeleri, TTK Ktp.).
- Zambaur, E.V., "Hisbe", *İA*, VI/I, s.540.
- Zetterstéen, K.V., "Lü'lü", *İA*, VII, s.108-109.
- Zetterstéen, K.V., "Nûr ed-Din, Arslanşah", *İA*, IX, s.357-358.
- Zetterstéen, K.V., "Nûr ed-Din, Mahmud", *İA*, IX, s.358-361.

ANSİKLOPEDİLER –SÖZLÜKLER-KILAVUZLAR

El-Ahterî, Mustafa b. Şemseddin, *Ahteri Kebir*, İstanbul 1310.

Ayyıldız, Erol, *Türkçe-Arapça, Arapça-Türkçe Cep Lügati*, İstanbul 1995.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1990.

Divanî Lûgat-it-Türk Tercümesi, Çev.:Besim Atalay, I-IV, Ankara 1999.

İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, İstanbul 1991.

İslâm Ansiklopedisi İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya
Lugati, M.E.B., I-XIII, İstanbul 1993.

El-Mu'cemu'l-Arabî el-Esasî, Tunus 1988.

Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995.

El-Müncid Fi'l-luğat ve 'l-A 'lâm, Beyrut 1994.

Pakalın, M.Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1983.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, M.E.B., I-IV, Ankara 1995.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu 'l-A 'lâm*, I-VI, İstanbul 1312.

Şemseddin Samî, *Kâmus-ı Türkî*, Dersa'âdet 1317, (İstanbul 1987).

Topaloğlu, Bekir-Hayreddin Karaman, *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*, İstanbul 1991.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Yayınlanmış ciltler), I-XXII, İstanbul 1988-2000.

Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1988.

Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara 1983.

Ziya Şükûn, Farsça-Türkçe Lûgat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya, I-III, İstanbul 1996.

E K L E R

ZENGİ HANEDANI SOY KÜTÜĞÜ

HÜKÜMDARLAR LİSTESİ

HARİTA

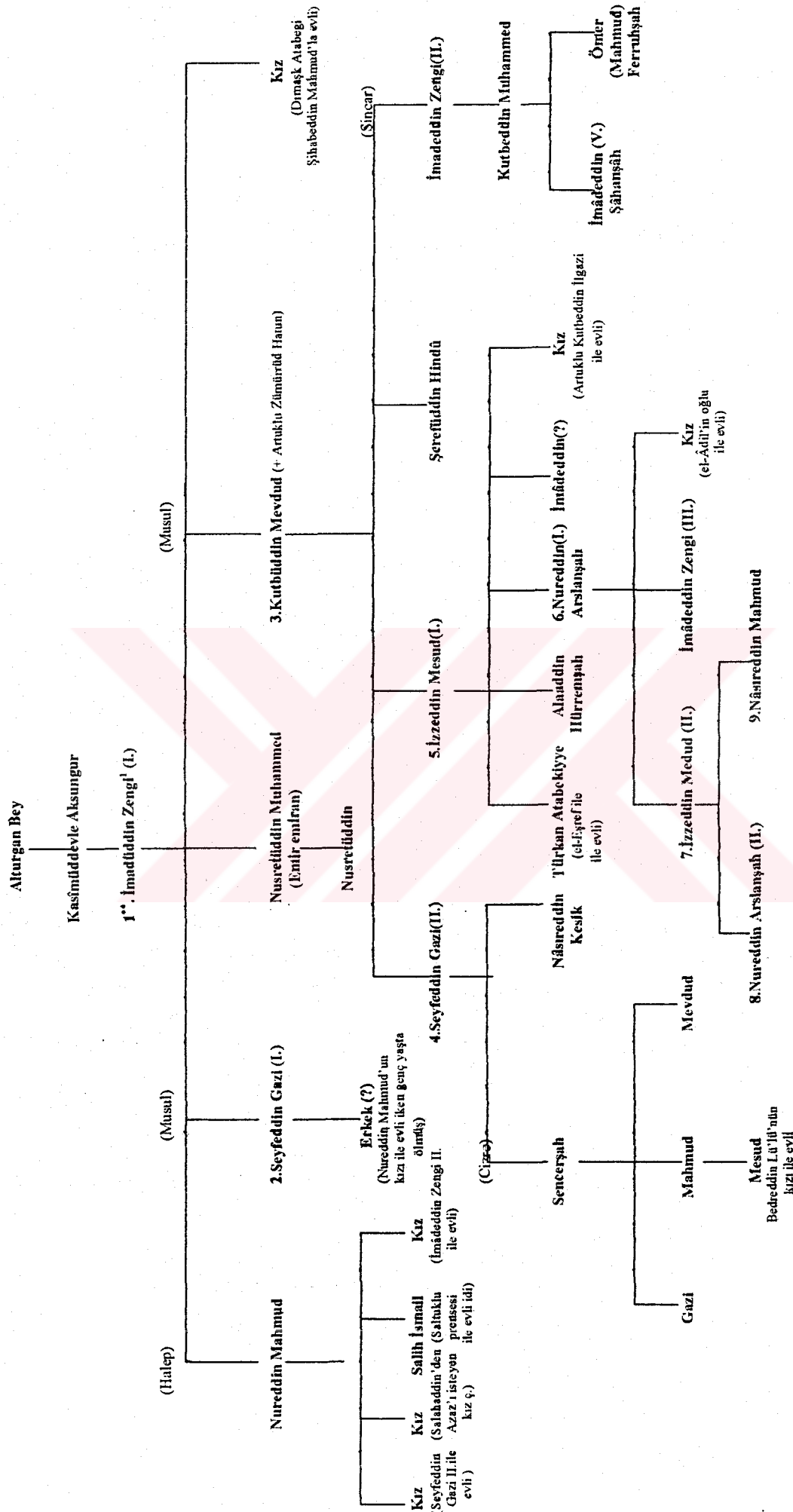
PLÂNLAR

SİKKELERDEN SEÇMELER

FOTOĞRAF VE RESİMLER

ZENGİ HANEDANI* SOY KÜTÜĞÜ

Hanedan, Oğuzlar'ın Avşar Boyu'na mensuptur.

* İsim başlarındaki numaralar, Musul'daki hükümdarlık sırasını gösterir.

İlmâdeddin Zengi'nin karıları şunlardır: Musul valisi Çiğirmiş'in oğlu Nasr el-Ğurî'nin kızı; Ridvan b. Tutuş'un kızı; Tâcül-mülûk Börî'nin dul karısı Safvetü'l-mülk ümmürrüd Hatun; Mardin hakimi Timurtaş'ın kızı Safiye Hatun; Ahlatlı Sökmeniyye Hatun.

HÜKÜMDARLAR (ATABEG) LİSTESİ

MUSUL KOLU

1. I. İmâdeddin Zengi	1127-1146
2. I. Seyfeddin Gazi	1146-1149
3. Kutbeddin Mevdud	1149-1170
4. II. Seyfeddin Gazi	1170-1180
5. I. İzzeddin Mesud	1180-1193
6. I. Nureddin Arslanşah	1193-1211
7. II. İzzeddin Mesud	1211-1218
8. II. Nureddin Arslanşah	1218-1219
9. Nasireddin Mahmud	1219-1233

HALEB KOLU

1. İmâdeddin Zengi	1128-1146
2. Nureddin Mahmud	1146-1174
3. Salih İsmâil	1174-1181
4. I. İzzeddin Mesud	1181
5. II. İmâdeddin Zengi	1181-1183

SİNCAR KOLU

1. II. İmâdeddin Zengi	1180-1181*/1183-1206
2. Kutbeddin Muhammed	1206-1219
3. İmâdeddin Şâhanşâh	1219
4. Ömer (Mahmud) Ferruhşah	1219-1220**

CEZİRETU İBN-İ ÖMER KOLU

1. Muizzüddin Sencerşah	1180-1209
2. Gâzi	1209
3. Muizzüddin Mahmud	1209-1250

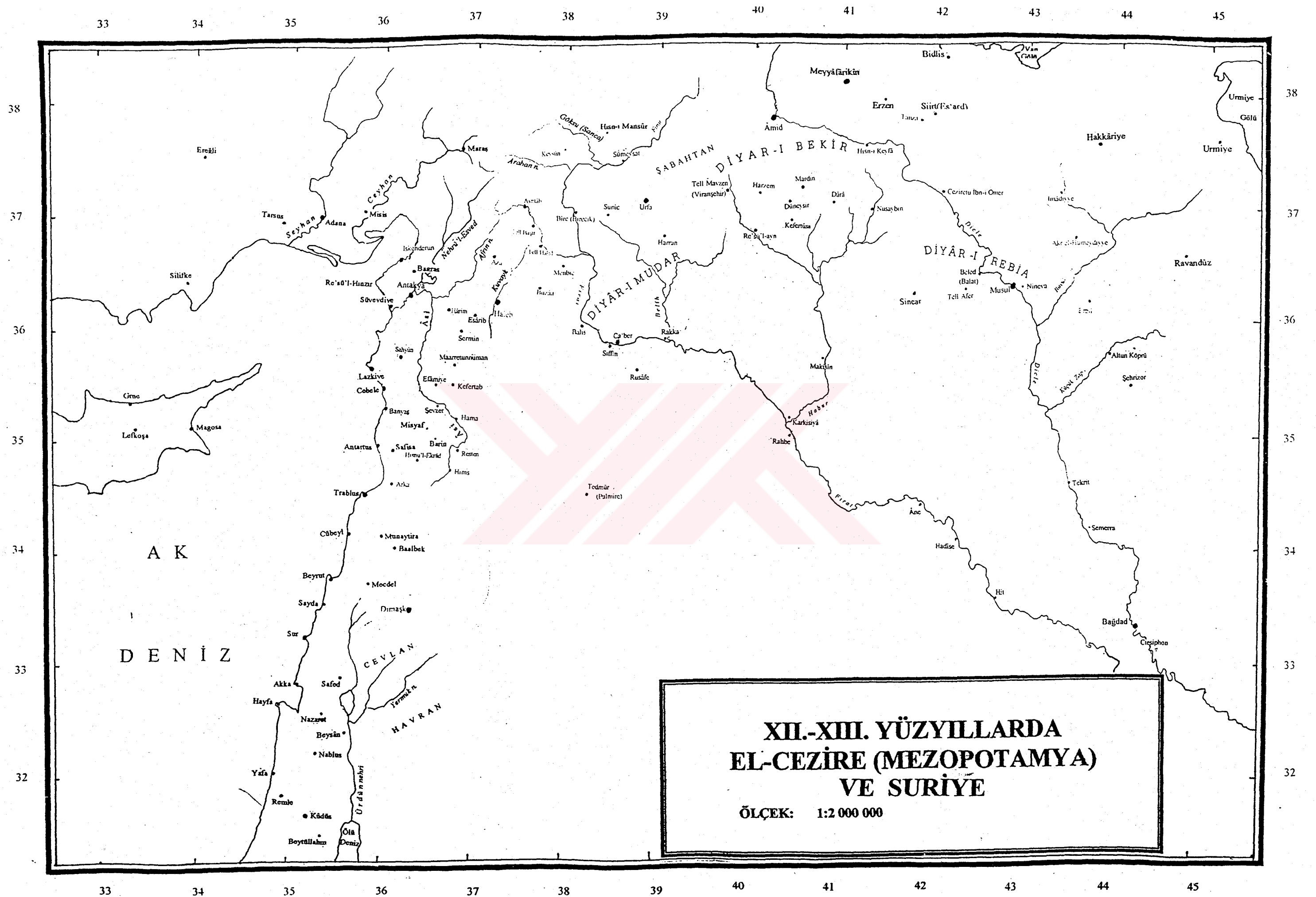
AKR KOLU

III. İmâdeddin Zengi	1211-1225***
----------------------	--------------

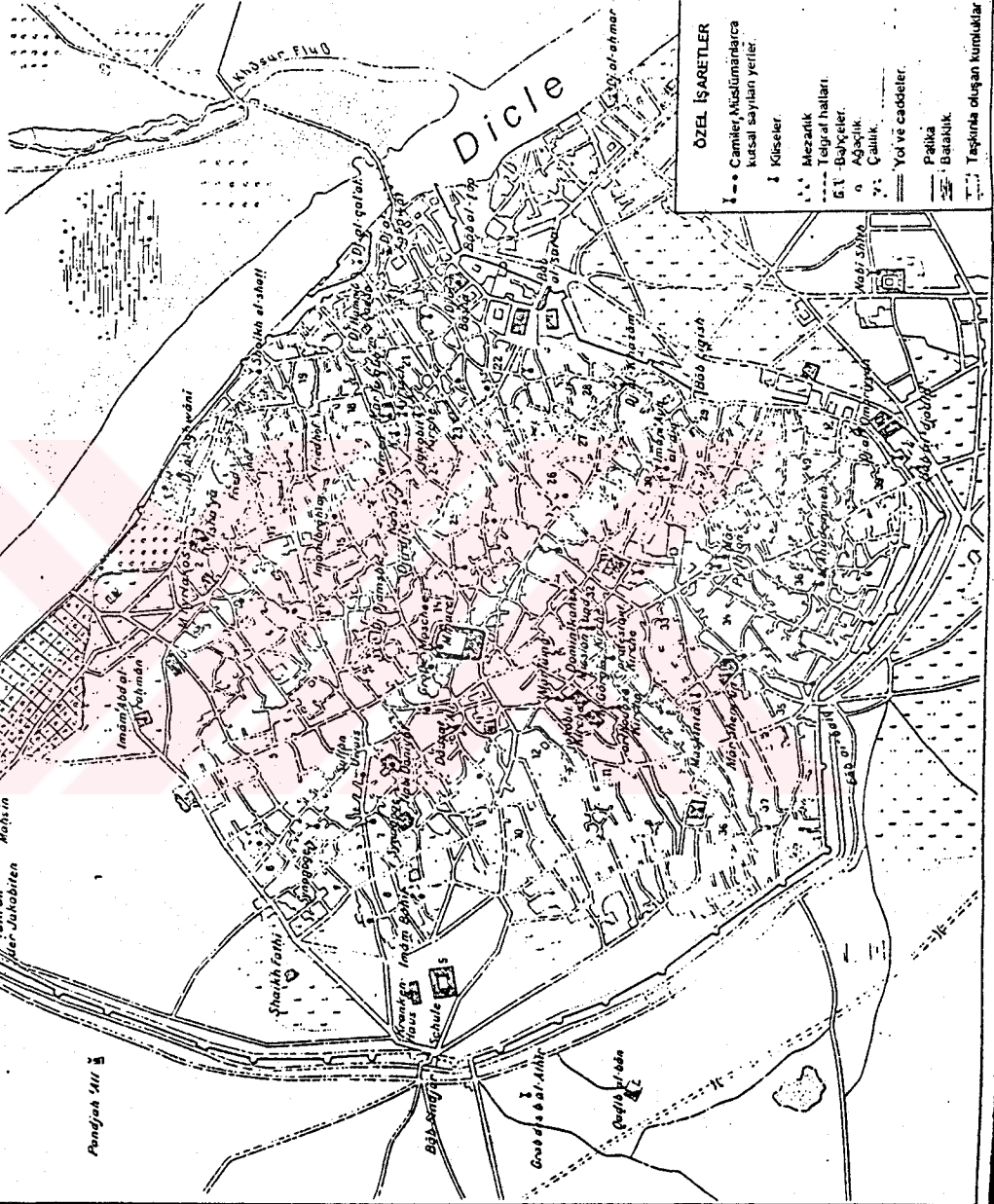
* 1181 yılında el-Melik es-Salih İsmail ölünce Haleb, kısa süreli olarak I.İzzeddin Mesud'a geçmiş, aynı yıl içinde İmâdeddin Zengi, Sincar karşılığında Haleb'i almış ve 1183'te Salahaddin Eyyubi tarafından zaptına kadar burada hüküm sürmüştür, sonra yine Sincar'a dönmüştür.

** 1220 yılında Sincar'ı el-Eşref'e teslim ettikten sonra Rakka'ya gitmiş, 1221 yılında burada ölmüştür.

*** 1225 yılında Akr ve Şuş elinden çıktıktan sonra Azerbaycan'da gittiyse de 630/1232-33'te Şehrizar'da ölmüştür.

ÖLÇEK 1:10 000

1. Yeşil Meydan Mahallesi
2. Çarşı Mahallesi
3. Akı-Hüyük Mahallesi
4. Mektep Mahallesi
5. Hançeri Mahallesi
6. Yabacı Mahallesi
7. Nispetiye Kapsı
8. Şeyh Fazlî Mahallesi
9. İzzet Paşa Mahallesi
10. Mırsinli Mahallesi
11. Hazret Mahallesi
12. Mergut Han-ı Hüyük
13. Camsak Çiftliği
14. Lüğ Çiftliği
15. İbrahim Mahallesi
16. Neni Kızı Mahallesi
17. Rız el-Kavut Mahallesi
18. Nihariye Mahallesi
19. Meydan Mahallesi
20. Hanen Mahallesi
21. Zengene Mahallesi
22. Saray Kapısı Mahallesi
23. Tınar Çarşısı
24. Şehir Çarşısı
25. El-Bakili Mahallesi
26. Sarıhanlı
27. Şeyh Ebu Ali Mahallesi
28. Hızır Çiftliği
29. Kızı Mahallesi
30. I. Avcıların Mahallesi
31. Rabıye Mahallesi
32. Çaldı Mahallesi
31. Şehir Çarşısı
34. Mansure Mahallesi
35. Ak Paşa Mahallesi
36. Yeşil Mahallesi
37. Mırsinli Mahallesi
38. Kanar Mahallesi
39. İstik Kapısı
40. Şeyh Muhammed Kapısı

Y. - Camiler, Müslümanlarca kutsal sayılan yerler.

! Kışkılar

! Mezarlık

--- Teşkilat halları.

5.1 Bayirler.

o Ağaçlık.

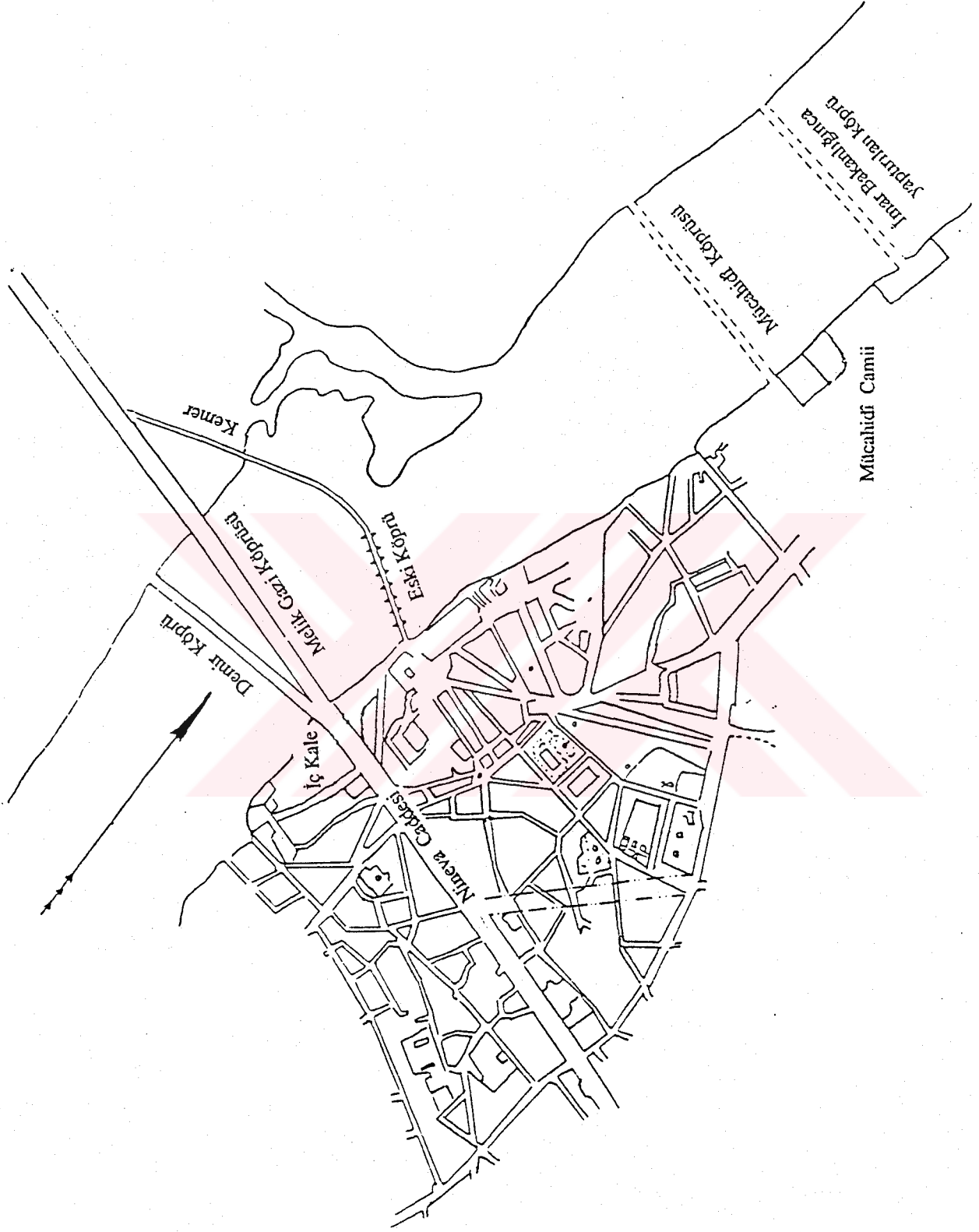
o Çalılık.

== Yol ve caddeler.

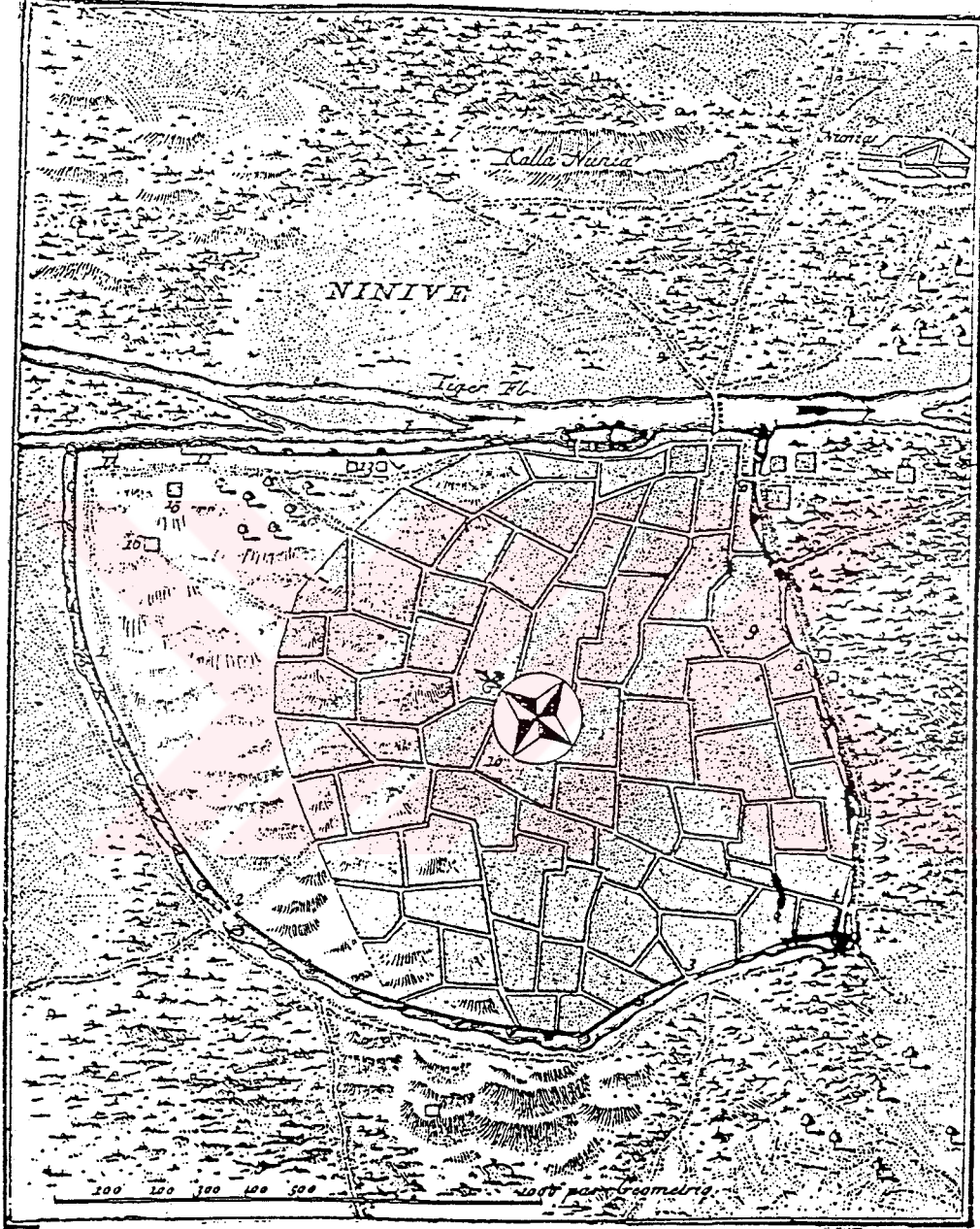
— Palika

— Bataklık

— İşkurda olunan kumuklar

Plân-II 1956'ya kadar Musul köprüleri (ed-Diveci ; Ölçek: 1:5000).

Plân-III

Danimarkalı Gezgin Niebuhr'un 1766 yılındaki
ziyareti sırasında çizdiği Musul Planı

1- Kutbeddin Mevdud'a ait 556 (1161) tarihli bakır sikke.

2- Kutbeddin Mevdud'un 557 (1162) tarihli başka bir sikkesi (altın).

3- Kutbeddin Mevdud'un 556 (1161) tarihli bir başka bakır sikkesi.

4- II. Seyfeddin Gazi'nin 568 (1172-1173) tarihli bakır sikkesi.

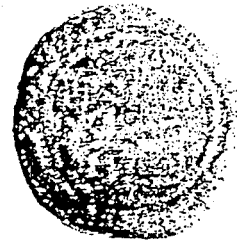
5- II. Seyfeddin Gazi'nin 567 (12171-1172) tarihli başka bir bakır sikkesi.

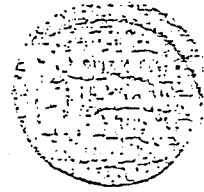
6- II. Seyfeddin Gazi adına el-Cezire (Cizre)'de basılmış, 575 (1179-1180) tarihli bakır sikke.

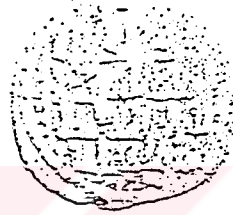
7- II. Seyfeddin Gazi'ye ait, yukarıdakiyle aynı olan başka bir sikke.

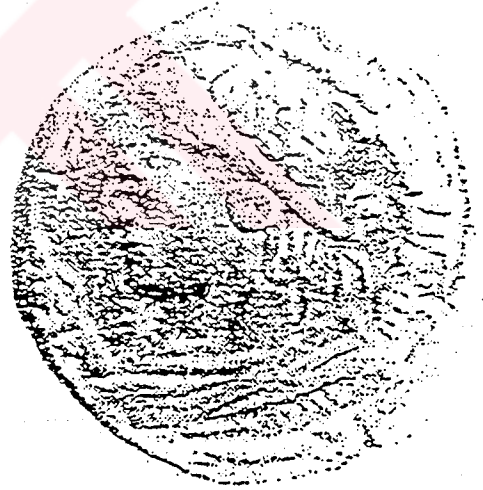
8- I. İzzeddin Mesud adına el-Cezire (Cizre)'de basılmış, 577 (1181-1182) tarihli bakır sikke.

9- I. İzzeddin Mesud'un 585 (1189-1190) tarihli Musul baskısı başka bir sikkesi.

10- I. Nureddin Arslanşah adına 594 (1197-1198)'te Nusaybin'de basılmış bakır bir sikke.

11- II. İzzeddin Mesud el-Kâhir'in 607 (1210)
Tarihli Musul baskısı bakır sikkesi.

12- II. İzzeddin Mesud'a ait başka bir sikke.
(yanda)

13- Nâsireddin Mahmud'un 620(1223) tarihli Musul baskısı bakır sikkesi.

14- Nâsireddin Mahmud'un 627 (1229-1230) tarihli Musul baskısı başka bir bakır sikkesi.

15- Nureddin Mahmud adına 569 (1173-1174) yılında Kâhire'de basılmış bir dinar (altın).

16- El-Melik es-Salih İsmail adına 571 (1175-1176) yılında Haleb'te basılmış bakır bir sikke

17- Sincar hakimi II. İmâdeddin Zengi'nin 576 (1180-1181) tarihli bakır sikkesi.

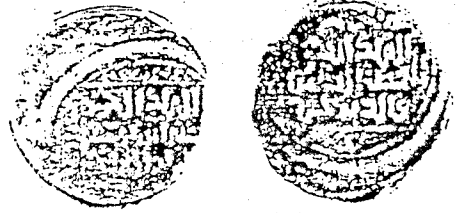
18- II. İmâdeddin Zengi'nin 577 (1181-1182) tarihli başka bir sikkesi.

19- II. İmâdeddin Zengi'nin 586 (1190) yılında Sincar'da basılmış başka bir bakır sikkesi.

20- Sincar hakimi Kutbeddin Muhammed'e ait 596 (1199-1200) tarihli Sincar baskısı bakır bir sikke.

21- Kutbeddin Muhammed'in 595 (1198-1199) tarihli başka bir bakır sikkesi.

22- Kutbeddin Muhammed'in 600 (1203-1204) Tarihli sikkesi.

23- Kutbeddin Muhammed'e ait 606 (1209-1210) tarihli sikkenin bir yüzü.

24- İmâdeddin Şahanşâh'a ait üzerinde baskı tarihi ve yeri olmayan üzerinde Arapça -Yunanca yazılar bulunan bakır sikke.

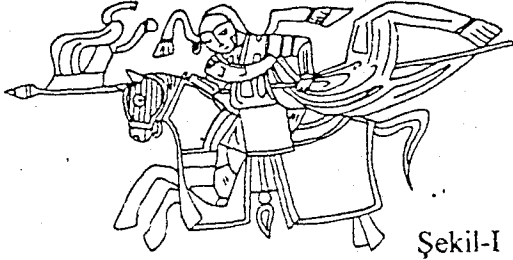
25- Ceziretu İbn-i Ömer hakimi Muizzüddin Sencerşah'a ait 584 (1188-1189) tarihli bakır sikke.

26- Muizzüddin Sencerşah'ın 600 (1203-1204) Tarihli El-Cezire'de basılmış bakır sikkesi.

27- Muizzüddin Mahmud'un 606 (1209-1210) tarihli el-Cezire'de basılmış bakır sikkesi

Şekil-I

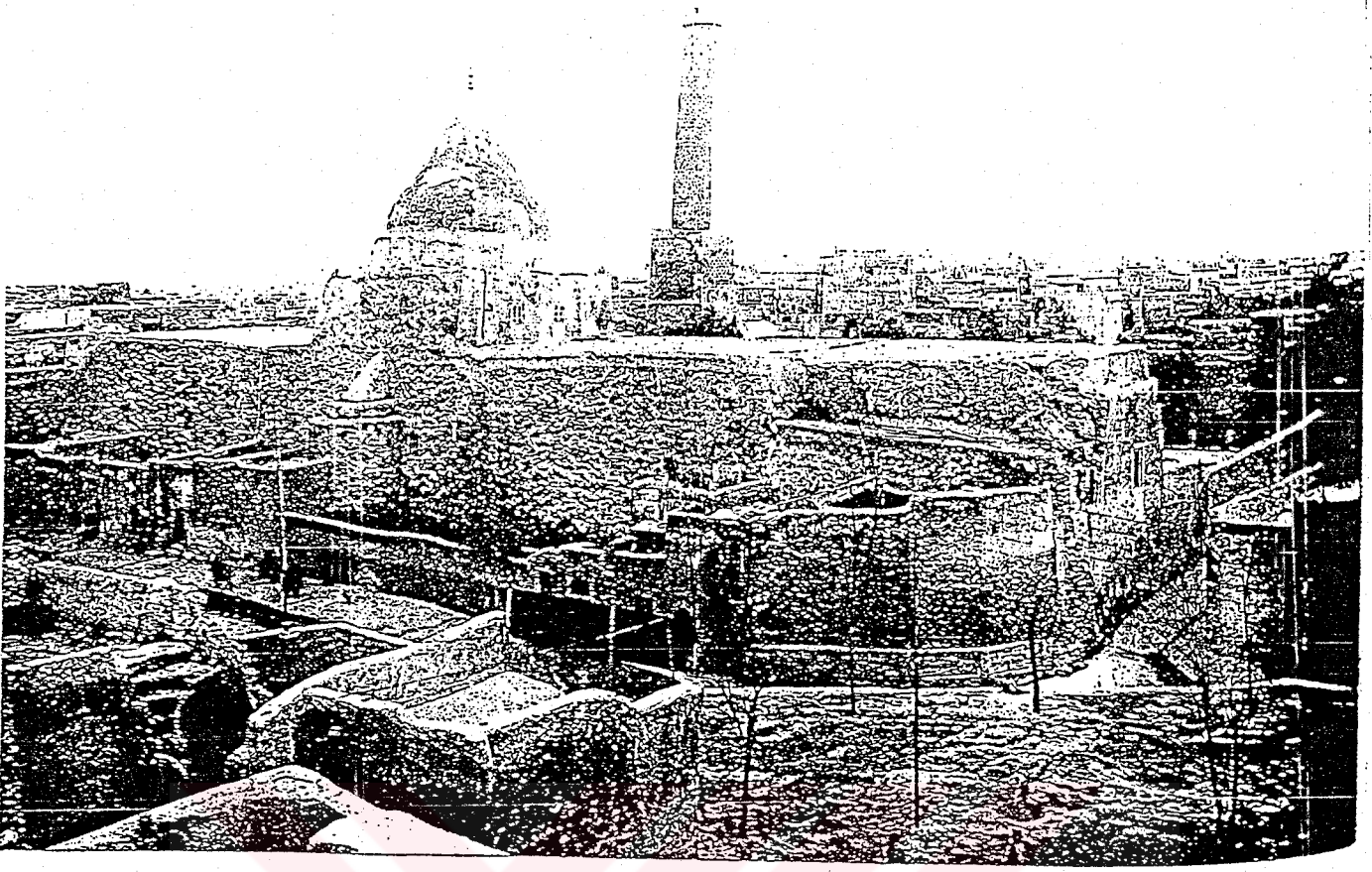
Şekil-II

Gümüş matara üzerine kakılmış
süvari desenleri. Biri zırhlı at üzerinde;
diğeri arkasına ok atarken.
XIII. yüzyıl başları, Irak (Hillenbrand).

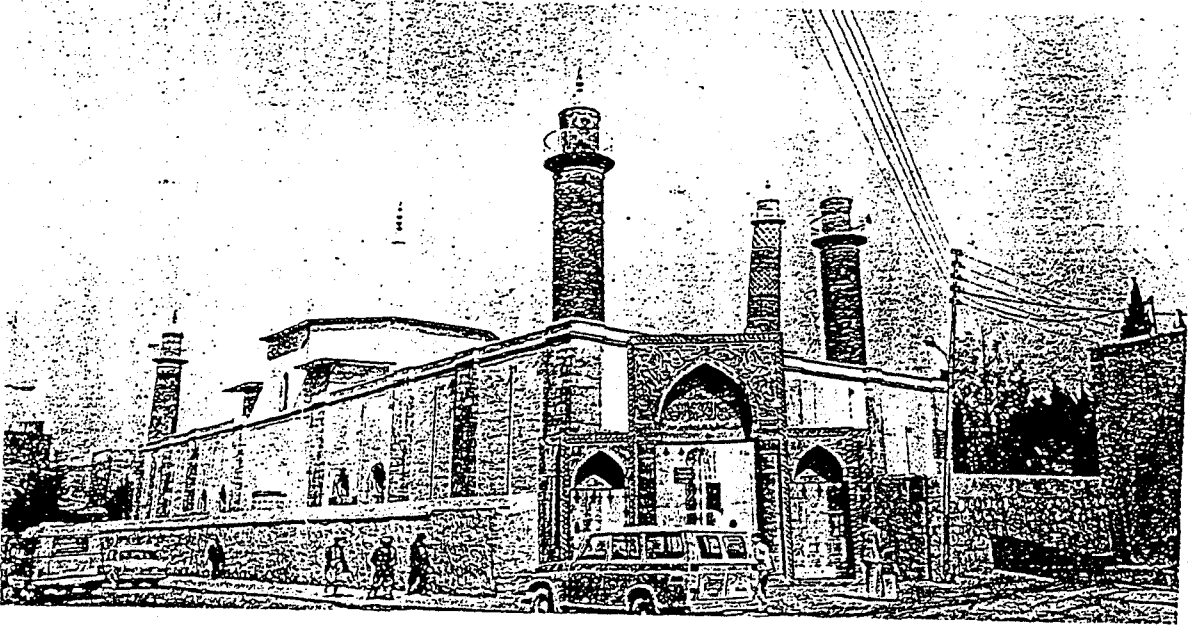

Şekil-III

Pirinc ibrik üzerine kakılmış savaşan asker desenleri
629/1232 Musul (Hillenbrand).

Resim-I Musul Ulu Camii (Cami en-Nûrî) [Hillenbrand].

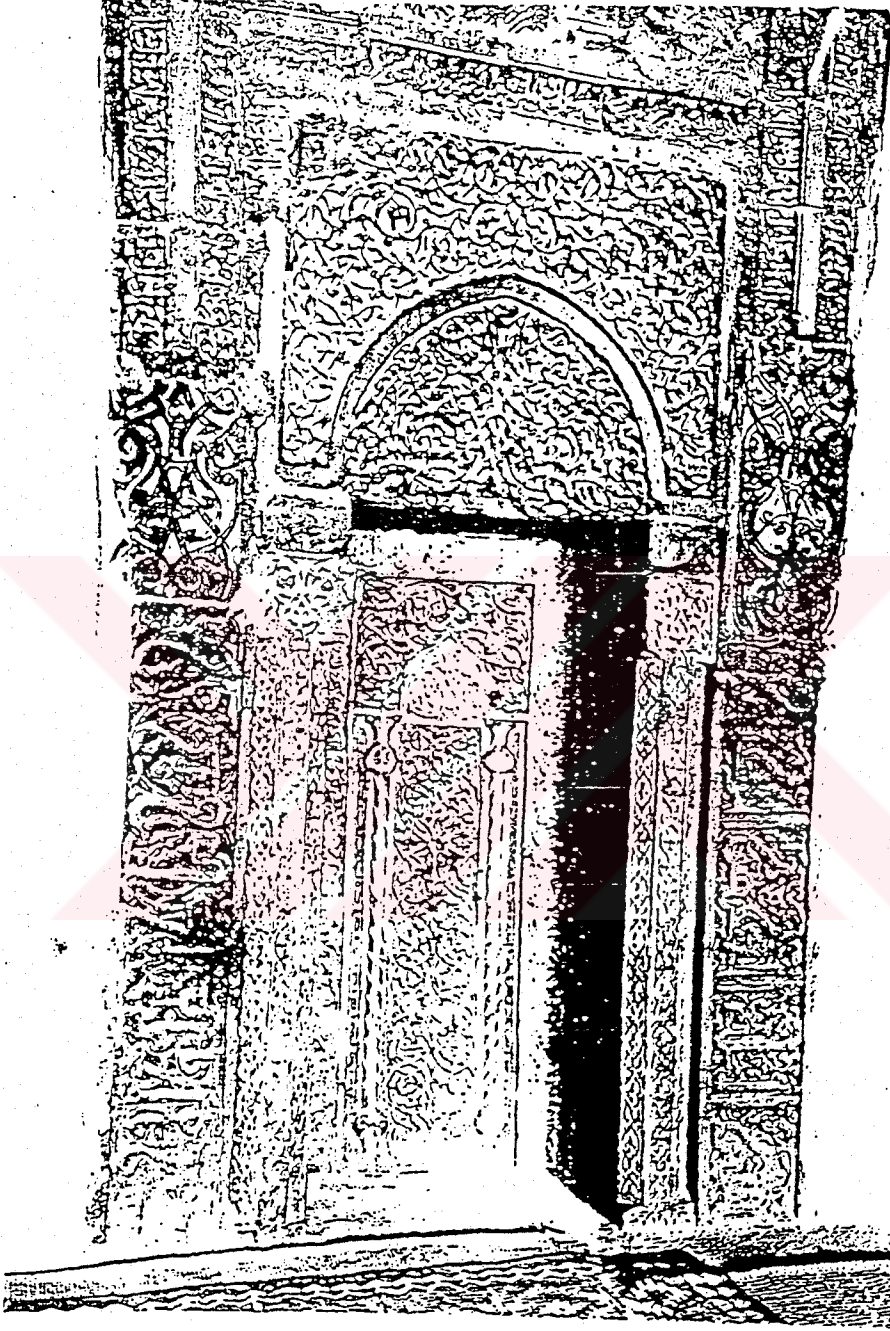

Resim-II Bugünkü Musul Ulu Camii.

Musul Ulu Camii (Cami en-Nûri)
Minareti (Herzfeld).

Resim-III

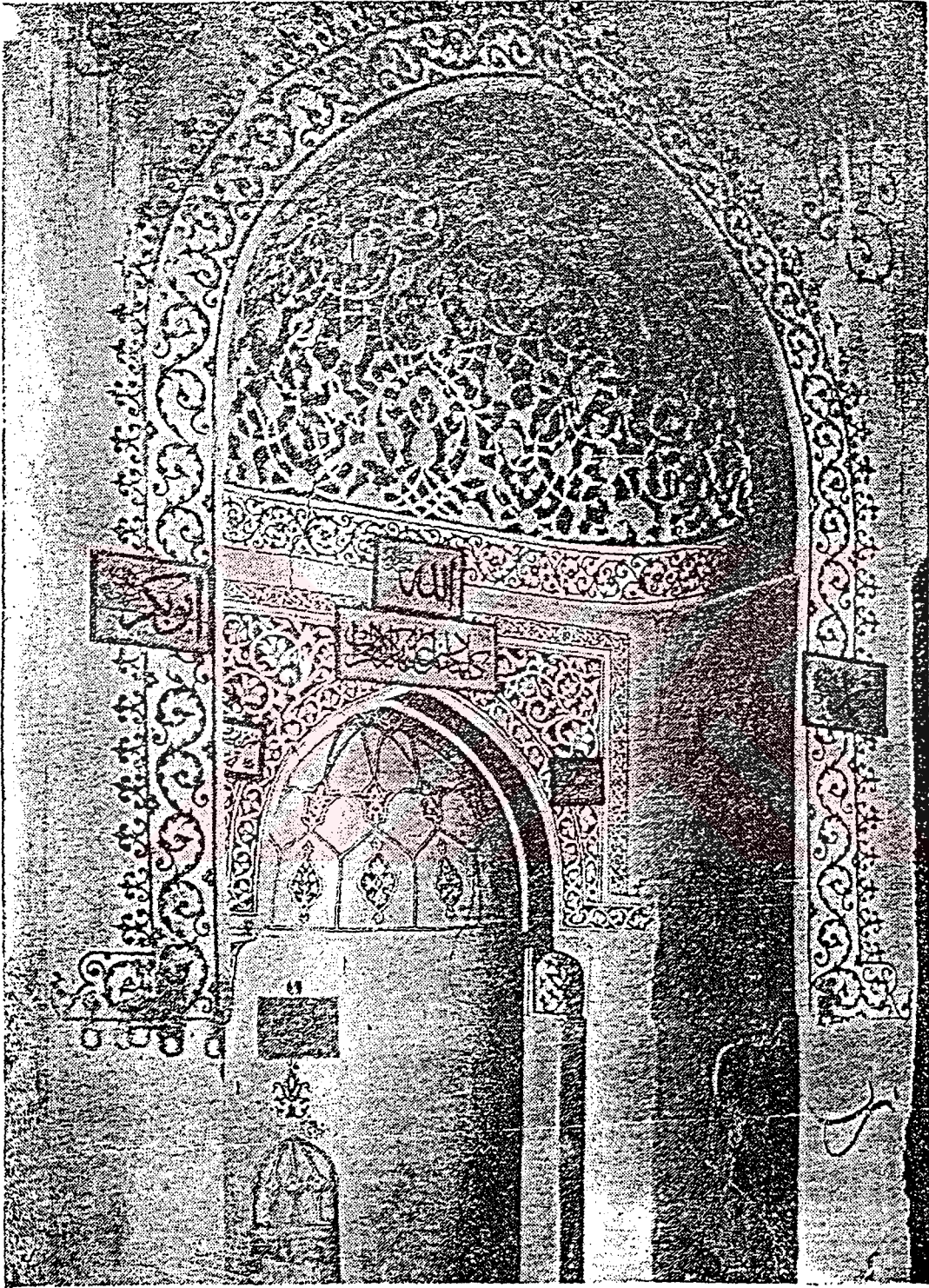
Resim-IV Ulu Cami Eski Mihrabı.

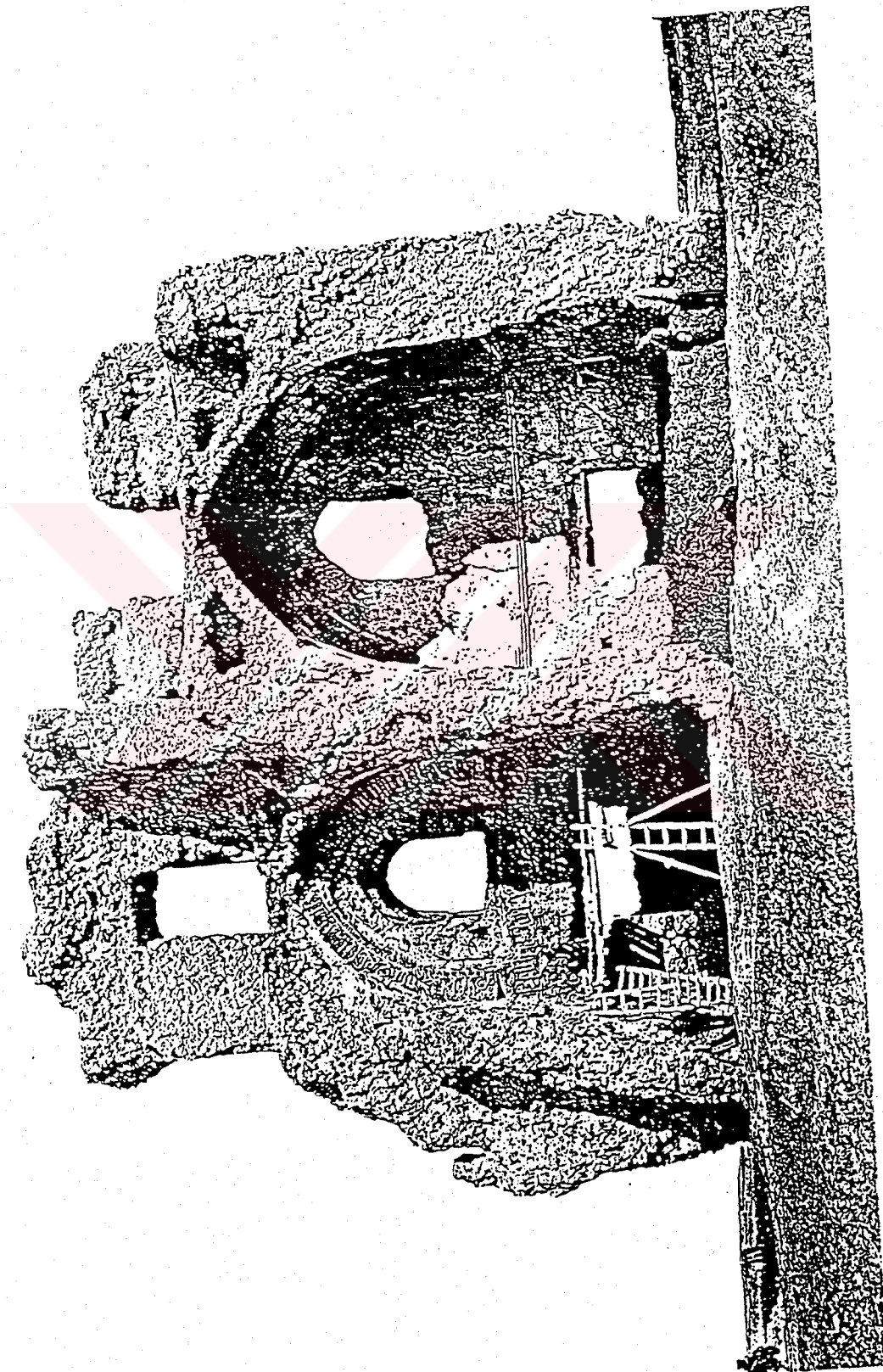
Resim-V Ulu Cami penceresinden bir görünüm.
(Hillenbrand).

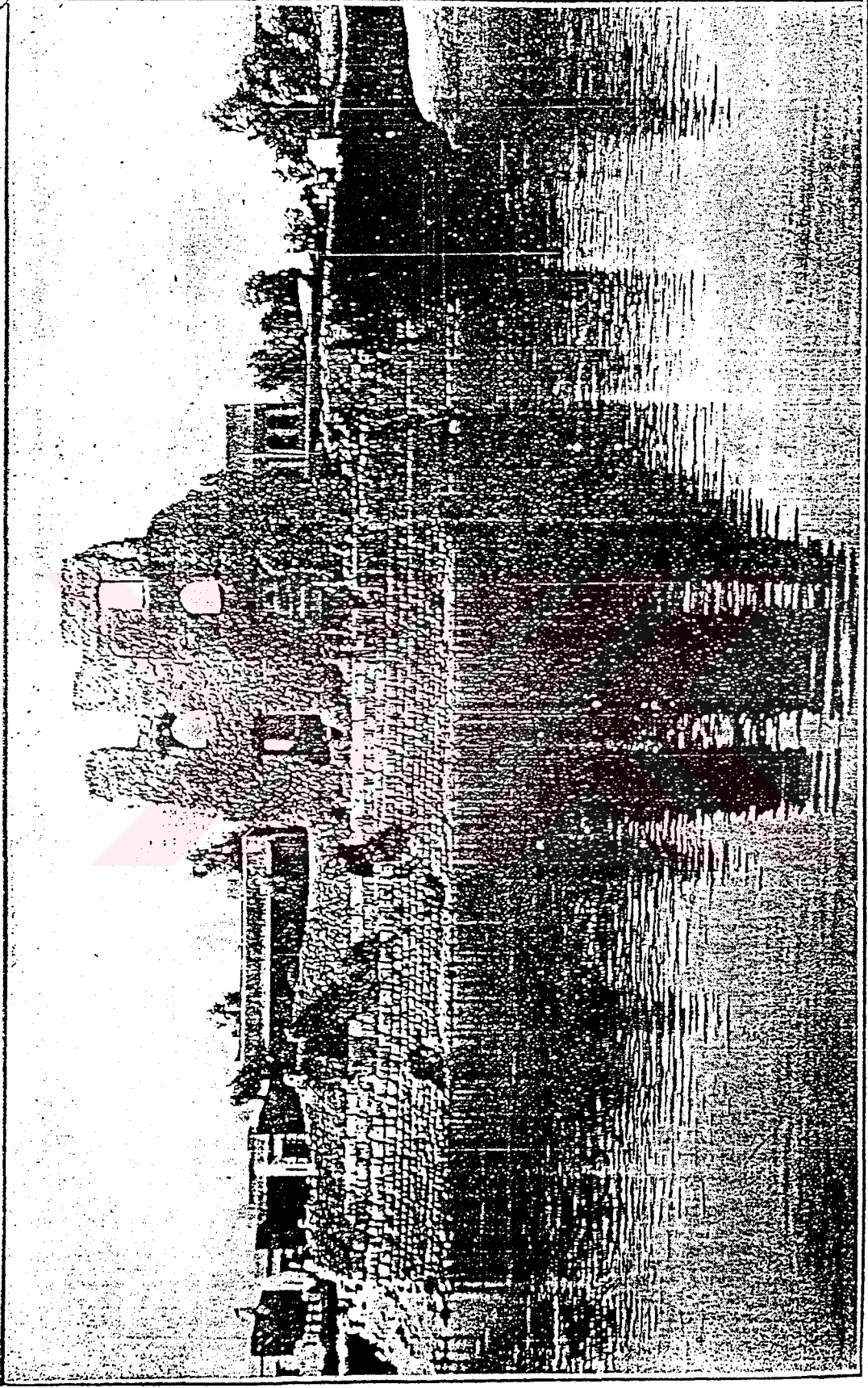
Resim-VI Mucahiddin Camii, tamirden önce (ed-Diveci).

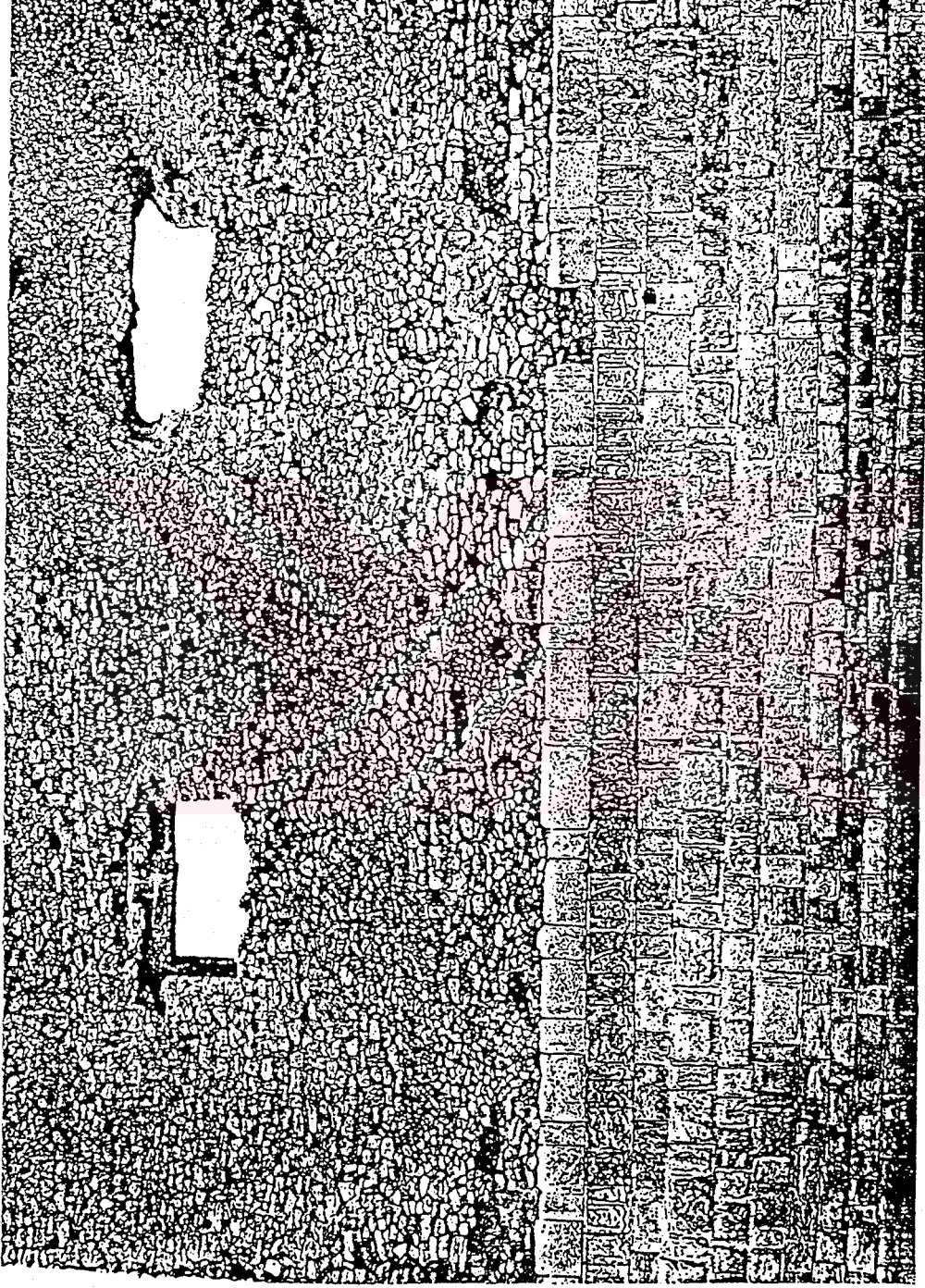
Resim-VII Mücahidüddin Camii eski mihrab
süslemeleri (ed-Divecî).

Resim-VIII Karasaray (Herzfeld).

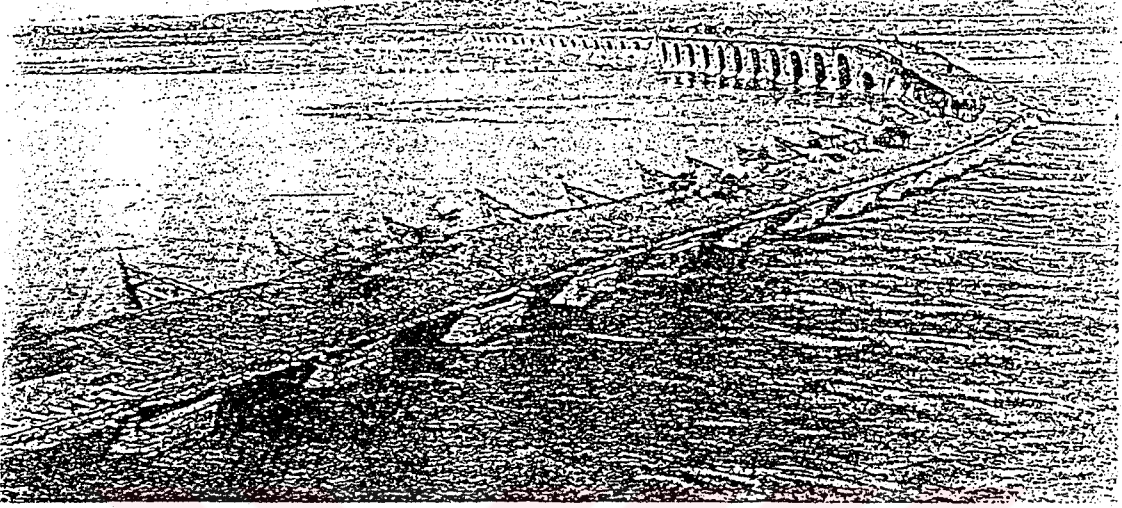
Resim-IX Karasaray kalıntıları. Nehir tarafından görünüm (D'avant).

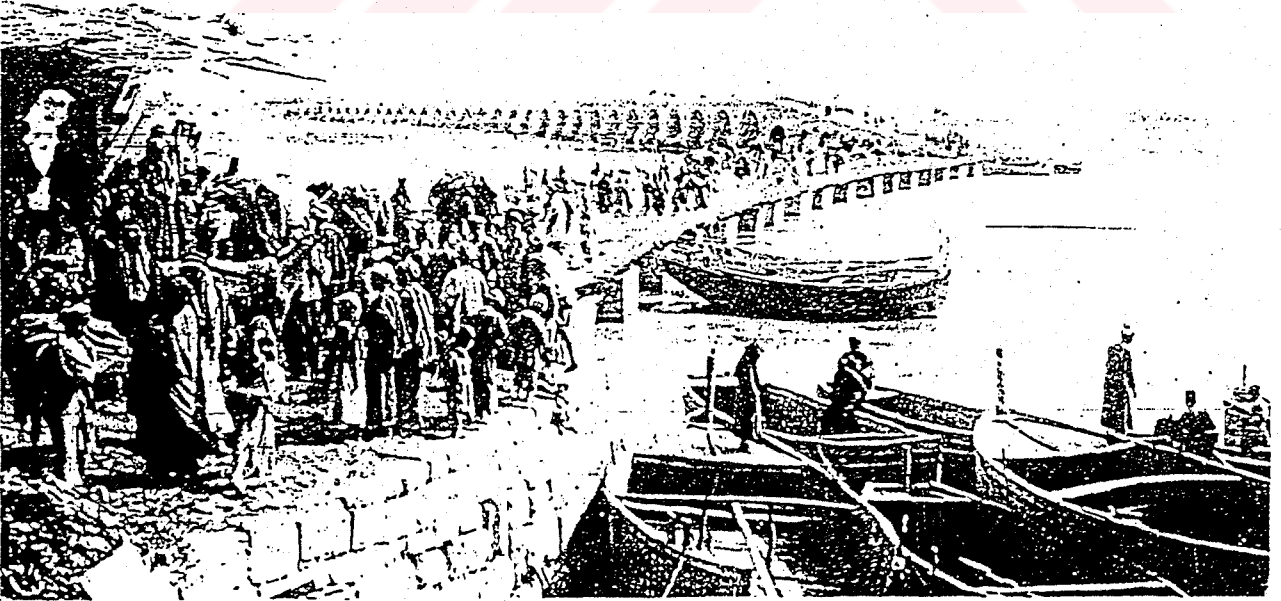
Resim-X Karasaray duvar kalıntısı.

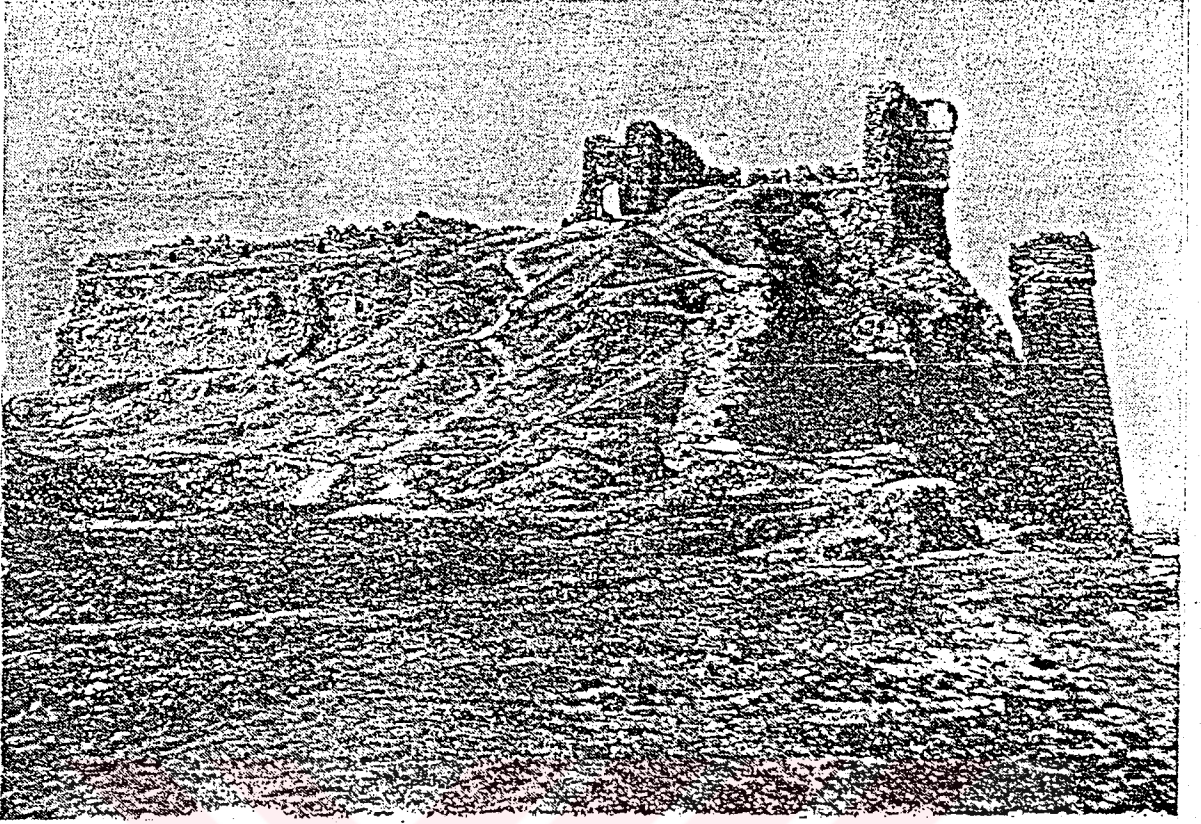
Resim-XI Karasaray iç süslemelerinden.

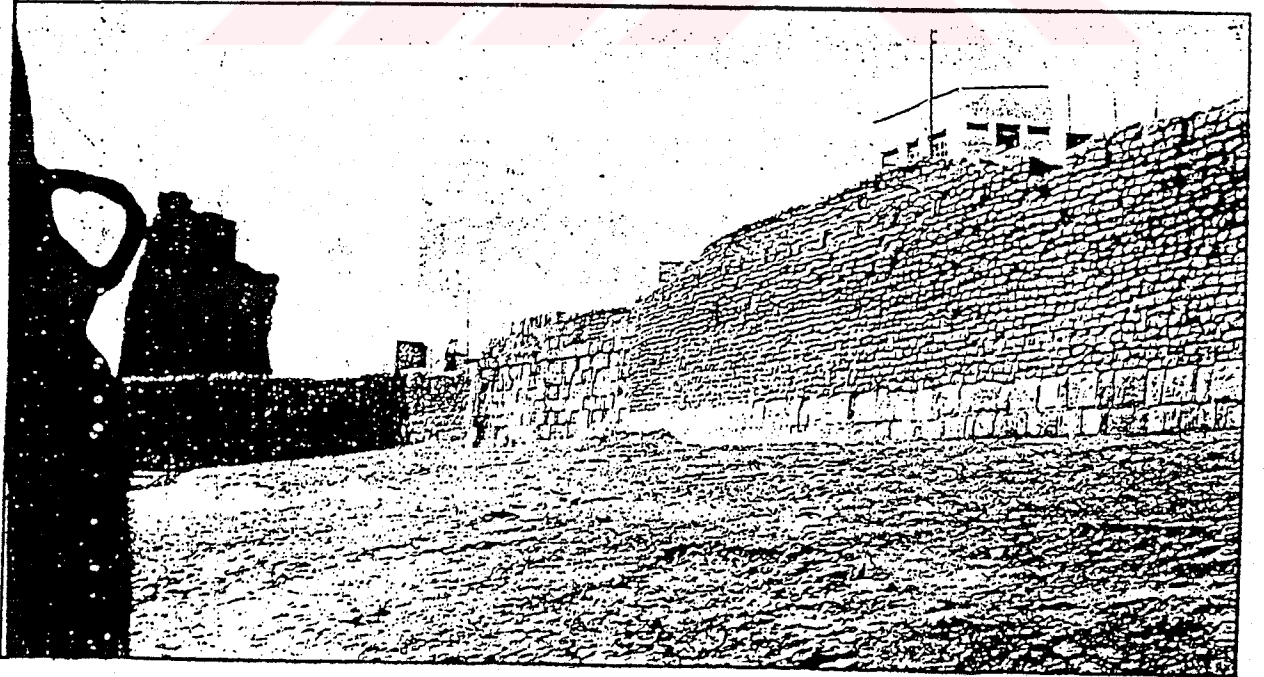
Resim-XII XIX. Yüzyıl sonlarında Musul eski köprüsü (Uluçam).

Resim-XIII Musul eski köprüsünden bir başka görünüm (Uluçam).

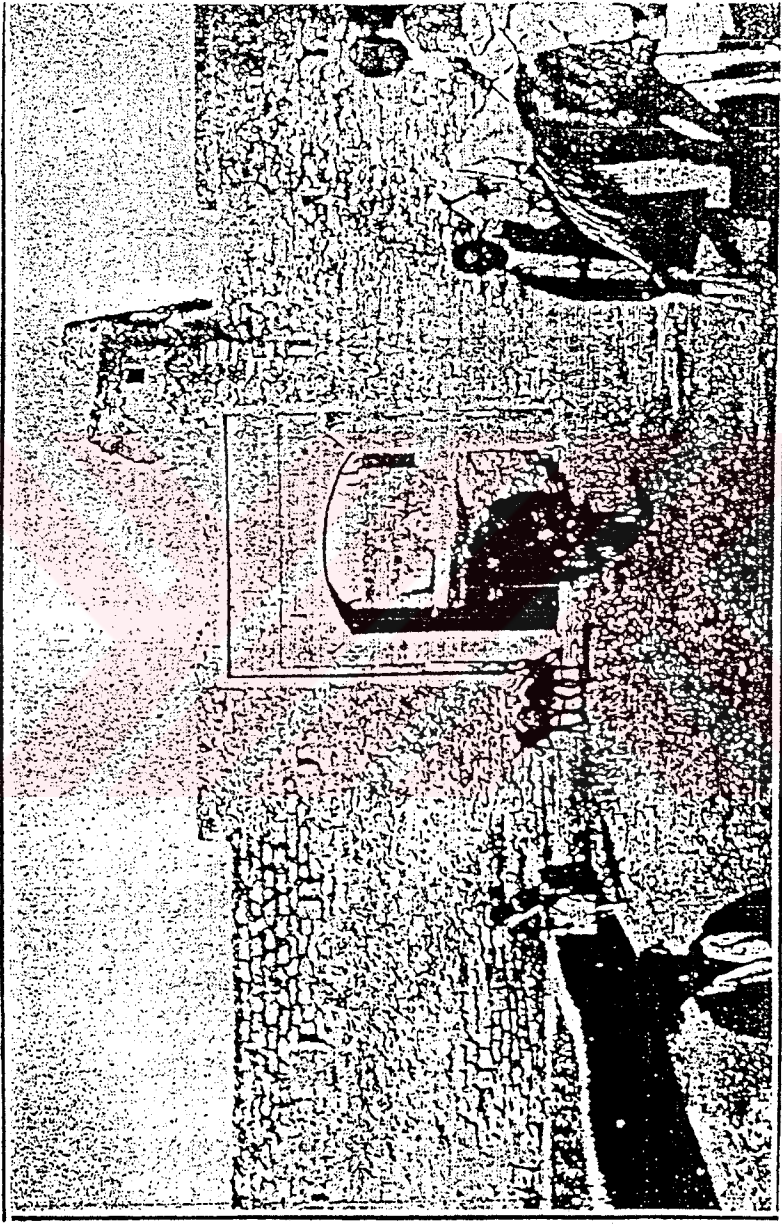
Resim-XIV Baş Tabya güney cepheden.

Resim-XV Surlardan bir görünüm ve arka planda Karasaray kalıntıları.

Resim-XVI Sincar'da Kutbeddin Muhammed Medresesi Minaresi (Herzfeld).
Arka planda Sincar surlarından ve şehirden bir görünüm.

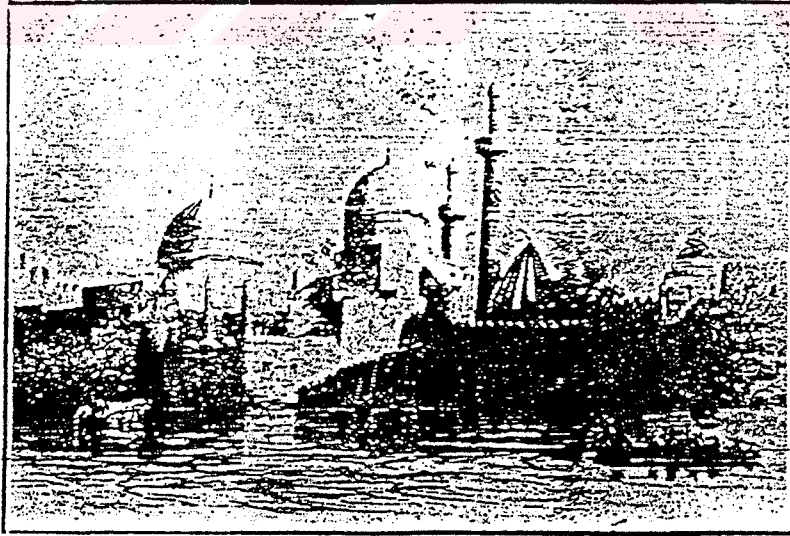

Resim-XVIII XVIII. yüzyıl ortalarında Musul (Niebuhr).

Resim-XIX

1840'ta Musul'un nehir tarafından görünümü (D'avant).

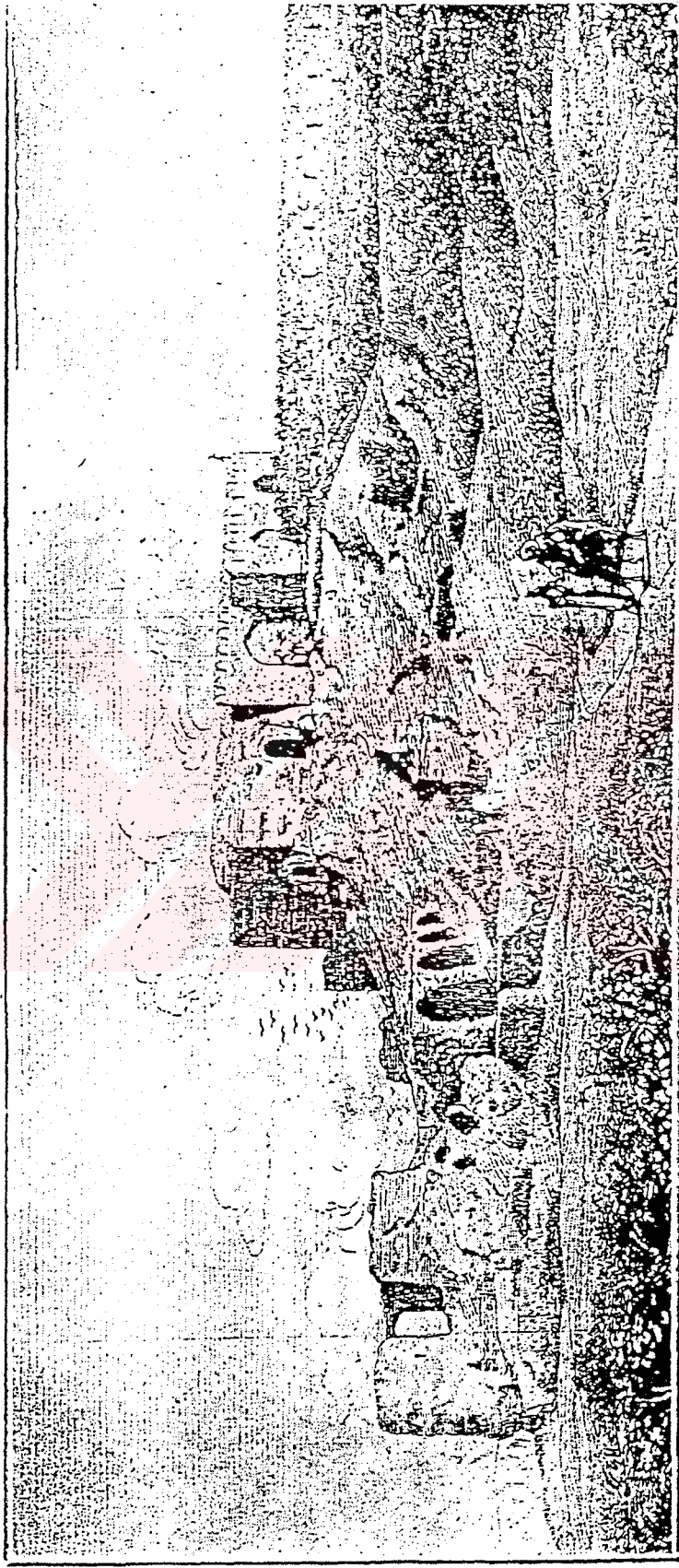
Resim-XX

1840'ta İçkale ve Bâbu's-Sırr'ın nehir tarafından görünümü (D'avant).

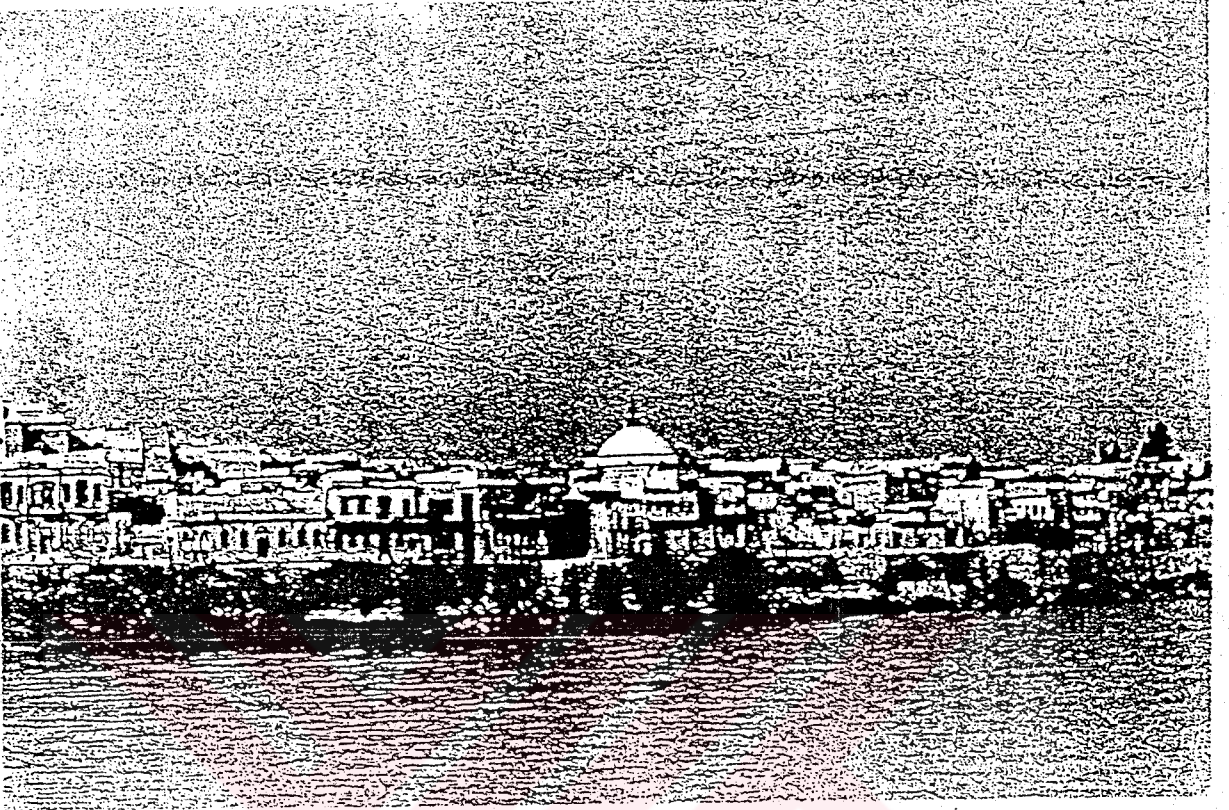
Resim-XXI

1852'de Musul eski köprüsü ve kemerler (ed-Diveci).

Resim-XXII

XX. Yüzyıl başlarında Bâb Ligiş.

Resim-XXIII Musul, Dicle kıyısından görünüşü.

Resim-XXIV. Musul, Dicle kıyısından görünüşü.